

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI ASKERİ TARİHİ

MESUT UYAR EDWARD J. ERICKSON

TÜRKİYE
KURUM YAYINLARI

Mesut Uyar

Edward J. Erickson

Osmanlı Askeri Tarihi

TÜRKİYE BANKASI
Kültür Yayınları

ASKERİ TARİH

MESUT UYAR, EDWARD J. ERICKSON
OSMANLI ASKERİ TARİHİ

ÖZGÜN ADI
A MILITARY HISTORY OF THE OTTOMANS FROM OSMAN TO ATATÜRK

COPYRIGHT © 2009, MESUT UYAR, EDWARD J. ERICKSON
ABC-CLIO'ya (LLC, Santa Barbara, CA, USA) bağlı Praeger Publishers tarafından
yayımlanan özgün İngilizce metinden çevrilmiştir.

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
MESUT UYAR

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2010
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
ALİ BERKTAY
EMİR YENER

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON
ERKAN IRMAK

DÜZELTİ - DİZİN
HAMDİ SERKAN GÜNDÜZ

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: EKİM 2014

ISBN 978-605-332-281-8

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. DEVE KALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO:6 KAT:3
BAĞCILAR İSTANBUL
(0212) 445 32 38
Sertifika No: 22749

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek
metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz,
yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskulttur.com.tr

İÇİNDEKİLER

Türkçe Baskıya Önsöz.....	vii
Türkçe Baskı için Teşekkür.....	x
Önsöz.....	xi
Teşekkür.....	xvi
Terminoloji ve Yazım Hakkında Not.....	xvii

I Erken Dönem Ortadoğu Askeri Sistemi ve Osmanlı Ordusunun Kuruluşu (1300-1451)..... 1

A. Ortadoğu Askeri Mirası.....	2
1. Orta Asya Bozkır Göçebe Askeri Mirası.....	3
2. İslam Askeri Sistemi.....	9
3. Bizans Askeri Sistemi.....	14
B. Osmanlı Ordusunun Kuruluşu.....	19
1. Osman Gazi'nin Gazi Savaşçıları.....	19
2. Gazileri Düzenli Orduya Dönüştürmek.....	26
3. Avrupa'ya Geçiş: Hızlı Genişleme ve Fetret Dönemleri.....	37

II Klasik Dönem (1451-1606)..... 55

A. II. Mehmed ve İstanbul'un Fethi.....	56
B. Askeri Teşkilat Yapısı.....	66
1. Kapıkulu Ocakları: Sultanın Düzenli Ordusu.....	66
a. Yeniçeri Ocağı.....	66
b. Kapıkulu Süvarileri Ocağı.....	79
c. Topçu Ocağı.....	82
d. Diğer Teknik Sınıflar.....	87
2. Eyalet Askerleri.....	96
a. Tımarlı Sipahi.....	96
b. Serhat Kulu.....	103
c. Yardımcı Askeri Birlikler.....	111
C. Osmanlı Ordusu'nun Askeri Etkinliği.....	120

III Dönüşüm ve Reform Çabaları (1606-1826)..... 147

A. Dönüşüm.....	149
1. Lojistik.....	151
2. Savaşın Finansmanı.....	159

3. İnsan Gücü.....	165
4. Dönüşümün Yan Etkileri: İsyanlar ve Eşkıyalık.....	175
B. İkinci Viyana Kuşatması: Osmanlı Askeri Üstünlüğünün Sarsılması.....	180
1. İkinci Viyana Kuşatması.....	180
2. Valilerin ve Eyalet Birliklerinin Yükselişi.....	193
C. İlk Reform Çabaları.....	199
D. III. Selim Dönemi Öncesi 18. Yüzyıl Reformları.....	205
E. Nizam-ı Cedid Reformları.....	221
IV Hayatta Kalma Mücadelesi (1826-1858).....	271
A. Hayal ve Gerçek.....	273
1. Peygamberin Talimli ve Muzaffer Askerleri.....	273
2. Gerçek ve Hezimet: 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı.....	282
B. Komuta Birliğinin Tesisi, Subay Yetiştirme ve Köylülerin Zorunlu Askerliğe Tabi Tutulması.....	299
C. Tanzimat ve Osmanlı Ordusu'nun "Ön-Dünya Savaşı"na (Kırım Savaşı) Katılması.....	321
V Sonun Başlangıcı (1861-1918).....	355
A. Otokrasinin Zaferi ve Teknik Reformculuk.....	357
B. Çelişkili Sonuçlar: 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı.....	371
C. Abdülhamid'in Ordusu: Sadık ve Siyaset Dışı Bir Ordu Yaratma Çabası.....	407
D. Gayrinizami Harp Tecrübeleri.....	426
E. Balkan Savaşları: İmparatorluğun Can Damarlarının Kesilmesi.....	440
F. Birinci Dünya Savaşı: Son Dönemeç.....	469
1. Hazırlık Dönemi.....	469
2. Umut Kırıcı Bir Başlangıç: Sarıkamış Harekâtı.....	483
3. Gayrinizami Harp.....	497
4. Uzun Senelerdir Arzulanan Bir Hayalin Gerçeğe Dönüşmesi: Çanakkale Zaferi.....	509
5. Son Dönem.....	517
Sonuç.....	549
Harita ve Resim Listesi.....	555
Notlar.....	559
Kaynakça.....	631
Dizin.....	657

Türkçe Baskıya Önsöz

Bu kitabın orjinal İngilizce metninin yazımı zor koşullar altında dört sene sürdü. Amerikalı yayıncı ile sözleşmeyi imzaladıktan kısa bir süre sonra Bosna-Hersek'te görevlendirildim. Ülke güzeldi ama kütüphaneleri savaş esnasında yakıldığı için faydalanabileceğim evsafta bir kütüphane bulamadım. Bir sene sonra başka bir kütüphanesiz yere, bu kez Kiğı'ya görevli olarak gittim. Arkadaşlarımın ve ailemin desteği ile kütüphanesizlik sorununu kısmen çözebildim. Ancak bu görevlerin önemli bir faydası da oldu. Savaş yaşamış ve yıkıma uğramış Bosna-Hersek ve halen iç güvenlik harekâtının devam ettiği Kiğı'da, yazmaya çalıştığım Osmanlı askeri tarihinin meselelerini daha iyi hissettim ve anladım. Başlangıçta Osmanlı'ya, sonra da Habsburg İmparatorluğu'na karşı tesis edilmiş hudut savunma sistemlerini görmek, Birinci Dünya Savaşı'nın önemli ama unutulmuş muharebe alanı Kiğı Peri Çayı ve Şeytan Dağları'nda bulunmak tek kelimeyle ufuk açıcıydı. Üstelik Osmanlı askeri mirasının hâlâ devam ettiğini görmek yapmaya giriştiğim işin önemini daha iyi kavramama yardım etti.

Yukarıda belirttiğim koşullar nedeniyle İngilizce metin arzu ettiğim düzey ve şekilde olmadı. Bu nedenle Ali Berktaş bana kitabın Türkçeye tercümesini yapmamı teklif ettiğinde büyük bir sevinçle kabul ettim. Başlangıçtaki düşüncem, eksik gördüğüm kısımları yeniden yazmak, ama onun dışında metne dokunmamaktı. Fakat tercümeyle başladığımda bir yazarın kendi eserini tercüme ede-

meyeceğini, ancak yeniden yazabileceğini fark ettim. Bu ise hem sözleşmeme aykırı bir durum teşkil edecekti, hem de büyük ölçüde farklı bir kitap yazmama yol açacaktı. Uzun bir kararsızlık sonrasında, İngilizce orijinalinin plan ve metnine sadık kalan daha ölçülü bir değişimin daha iyi olacağına kanaat getirdim.

Sonuç olarak elinizde tuttuğunuz bu kitap iki aşırı uç arasında izlenen bir orta yolun ürünüdür. İngilizce baskıdan farklı olan taraflarının en başında, okuyucu kitlesi düşünülerek yapılan değişiklikleri belirtmem gerekir. Kitabın İngilizcesi bir Amerikan yayınevinin farklı ülkelerin askeri tarihlerini askeri tarihe meraklı okuyuculara tanıtmayı amaçlayan bir alt dizisinin parçası olarak yazıldı. Hedef okuyucu kitlesi İngilizce okuyan, askeri tarihin temel bilgi ve kavramlarına hâkim, ama Osmanlı tarihini bilmeyen, Osmanlı ordusunu tanımayan bir kesimdi. İngilizce metin onların bu durumu dikkate alınarak yazıldı. Metnin hedef kitlenin özellik ve beklentilerine uygun kaleme alınmasında, dostum Ed Erickson'ın önemli yardımları oldu. İngilizce metnin editörlüğünü yaptı.

Türkçe baskısı tamamen farklı bir okuyucu kitlesini hedeflediği için yapısal değişiklikler yapmak gerekmekteydi. Her şeyden önce Türk okurları için çok bilindik ve hatta basit diye nitelendirilebilecek bilgileri metinden çıkardım. Hatta bu konuda aşırıya gitmiş olmalıyım ki arkadaşlarımdan ikazı ile çıkardığım kısımların bir kısmını tekrar geri koydum. Bu çıkarmaların yanı sıra Türk okuyucuların metni daha kolay takip etmesini sağlamak için askeri terim ve terminolojiyle ilgili –İngilizce metinde olmayan– bazı açıklamaları metne ekledim. İkinci önemli değişikliği dipnotlar ve kaynakçada yaptım. Okuyucuları düşünerek İngilizce metinde atıfları mümkün olduğu kadar İngilizcede mevcut kaynaklara yapmaya çalışmışım. Ayrıca kelime kısıtlaması olduğu için dipnotları kısa tutmak zorundaydım. Bu tercih yüzünden Türkçe kaynaklara yeteri kadar atıf yapmak mümkün olamadı. Türkçe baskıda bu eksikliği mümkün olduğu kadar gidermeye çalıştım. Ayrıca kitabın yayınlandığı 2009 senesinden bu yana konuyla ilgili birçok yeni kitap ve makale yayınlanmıştı. Bu yayınların önemli bir kısmını inceleyerek metinde ve dipnotlarda gerekli değişiklikleri yaptım. Üçüncü ve son önemli değişiklik ise metnin taslak halini okuyan arkadaşlarımdan bazı yerleri genişletmem veya kısaltmam konusunda yaptıkları uyarı ve tavsiyeler sonucunda gerçekleşti. Örneğin Gültekin Yıldız'ın tavsiyesi sonucunda, Balkan

Savaşları sonrasında yaşanan askeri entelektüel tartışmaları aktardığım kısmı genişlettim. Ancak arkadaşlarımla bütün tavsiyelerini ne yazık ki yerine getiremediğimi de belirtmeliyim.

Türkiye’de askeri tarih biliminin içinde bulunduğu duruma dikkat çekerek yazıma son vermek istiyorum. Ne yazık ki 1950’li yıllardan bu yana askeri tarih, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin bu konuda görevli dairesi ile emekli askerler ve hevesli amatörlerin eline terk edilmiştir. Üstelik onlar için askeri tarih değil, sadece harp tarihi bulunduğu unutulmaması gereken bir kısıtlamadır. Harp Akademileri ve Kara Harp Okulu’nun yüksek lisans programları dışında üniversitelerde askeri tarih eğitimi verilmemekte, dolayısıyla bu konuda eğitim görmüş akademik personel bulunmamaktadır. Askeri tarih konusunda uzmanlaşmaya ve bilimsel çalışma yapmaya kalkışan genç akademisyenler ise ilgi alanları dışındaki bilim dallarında yüksek lisans ve doktora yapmak zorunda kalmakta, sonrasında da doçentlik jürilerinde veya üniversitelerde kadro bulmakta ciddi sorunlar yaşamaktadır. Oysa özellikle son dönemde Türk aydınları ve kamuoyu Osmanlı-Türk askeri tarihine büyük ilgi duymakta, askeri tarihin konusunu teşkil eden muhtelif savaşlar ve konular sık sık televizyon ekranlarına ve gazete sayfalarına yansımaktadır. Mateessüf bu yoğun ve samimi talep bilimsel olarak karşılanamamaktadır. Yayınevleri bu talebi tercüme eserler veya popüler yazarların çalışmalarıyla karşılamaya çalışmaktadır.

Kitabın İngilizce metnini Osmanlı askeri tarihi konusunda Batı dünyasında yaygın olan bilgisizliği gidermek, hatalı bakış açılarını değiştirmek ve genel askeri tarih bilimi içinde Osmanlı’nın layıkıyla yer almasını sağlamak maksatlarıyla kaleme almıştım. Türkçe baskısının ise askeri tarihe ilgi duyanlara, özellikle genç nesile yol göstermesini dilerim. Askeri tarihin Türkiye’de akademik olarak tanınan ve eğitimi verilen bir bilim dalı olarak üniversiteler bünyesinde yer bulmasında bu kitabın mütevazı da olsa katkıda bulunması en büyük temennimdir.

Türkçe baskının önsözünü Osmanlıların sıklıkla kullandığı şekilde “gayret bizden...” diyerek sona erdiriyorum.

Doç. Dr. Mesut Uyar
Canberra, Aralık 2013

Türkçe Baskı İçin Teşekkür

Bu eserin Türkçe baskısının hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen meslektaş ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi ifade ederek, üzerime yükledikleri minnet borcunun bir kısmını ödemek istiyorum.

Doç. Dr. Gültekin Yıldız, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Özcan ve Doç. Dr. Fatih Yeşil bölümler halinde gönderdiğim metni itina ile okuyup birçok hatayı gidermeme yardımcı oldukları gibi, yerinde tavsiyelerle metnin zenginleşmesine önemli katkılar yaptılar.

Fatih Gürses orijinalini kendisinin hazırladığı haritaları Türkçeleştirdi.

Editörüm Ali Berktaş ise sabrı, anlayışı ve teşvik edici tutumu ile özel bir teşekkürü hak etmektedir.

Evde odama kapanıp çalışmamı anlayışla karşılayan, bana destek, ilgi ve teşviklerini esirgemeyen eşim İlkay ve kızım Dilara'ya teşekkür ve minnetimi ifade etmekte her zamanki gibi güçlük çekiyorum.

Doğal olarak Türkçe baskı içindeki bütün hataların sorumluluğu bana aittir.

Önsöz

Batı dünyasında Osmanlı ordusunun tarihine bakış bir bütünlük arz etmemektedir. Belirli savaş ve muharebeler ile belirli padişahların saltanatlarını odak alan birbirinden kopuk dönemler halinde inceleme hâkim bir yaklaşım tarzıdır. Örneğin yakın tarihlerde yayınlanan oldukça geniş kapsamlı bir askeri tarih rehberinde* “Osmanlı” adıyla başlayan bir madde başlığı bulunmamaktadır. Bunun yerine Batı’da yaygın bakış tarzına uygun bir şekilde: “Kemal Atatürk”, “Balkan Savaşları”, “Kırım Savaşı”, “Yunanistan-Bağımsızlık Savaşı”, “Habsburg-Osmanlı Savaşları”, “İslam Tarzı Savaş”, “Ortadoğu Tarzı Savaş”, “Rus-Türk Savaşları”, “Muhteşem Süleyman”, “Türkiye-Silahlı Kuvvetler”, “Birinci Dünya Savaşı: Türkiye”, “Birinci Dünya Savaşı: Balkanlar”, “Birinci Dünya Savaşı: Çanakkale”, “Birinci Dünya Savaşı: Mezopotamya” ve “Birinci Dünya Savaşı: Filistin” başlıklarına yer verilmiştir.

Bu sorunlu bakış tarzının yanı sıra, az sayıdaki Osmanlı tarihçisini hariç tutmak kaydıyla, batılı tarihçilerin çoğunluğunun, özellikle de askeri tarihçilerin perspektif ve kaynak kullanım sorunları bulunmaktadır. Öncelikli olarak Osmanlı askeri tarihi

* Charles Messenger, *Reader's Guide to Military History* (Londra: Fitzroy Dearborn Publishers, 2001), xv-xx.

Avrupa perspektif ve değerleri açısından incelenmektedir. Bu incelemelerin temelini Osmanlı birincil kaynakları değil, Osmanlı'yla çağdaş batılı gözlemcilerin çoğu zaman ön yargılı, hatalı veya abartılı değerlendirmelerini içeren eserler teşkil etmektedir. Dolayısıyla Asya'dan kopup gelen ve Batı medeniyetini yıkmaya çalışan “korkunç Türk” algılaması salt popüler kitaplarda değil, bilimsel eserlerde de varlığını sürdürmektedir.

Aslında bu kapsamlı sorunun bir parçası hiç şüphesiz başta askeri tarihçiler olmak üzere çeşitli nedenlerle Osmanlı askeri tarihine ilgi duyanların kullanabilecekleri bir referans eserin bulunmamasıdır. Oysa son dönemde genel Osmanlı tarihine duyulan ilgi sayesinde Osmanlı askeri tarihinin farklı yönlerini inceleyen bilimsel çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Bu çalışmaların ürünleri kitaplar ve makaleler şeklinde artan sayıda kendini göstermeye başlamıştır. Ancak hâlâ başlangıçtan son dönemine kadar Osmanlı askeri tarihini bir bütünlük halinde inceleyen, genel okuyucu kitlelerine de hitap eden bilimsel bir eser yazılmamıştır.

Osman Gazi'den Mustafa Kemal'e Osmanlı Askeri Tarihi başlıklı bu eser mevcut boşluğu doldurmak ana maksadıyla yazılmıştır. Osmanlı ordusunun kuruluşu, gelişimi ve dönüşümünün hikâyesi yazıya dökülürken bu boşluk her daim dikkate alınmıştır. Ancak bu kitap Osmanlı İmparatorluğu'nun bir askeri tarihi değil, Osmanlı ordusunun kurumsal bir tarihidir. Bu tercihin Osmanlı İmparatorluğu'nun dahil olduğu bütün askeri sefer ve savaşlar konusunda bilgi sahibi olmak isteyen okuyucuları hayal kırıklığına uğratacağının farkındayız. Fakat Osmanlı ordusunun kurumsal tarihinin bütün boyutlarıyla bilinmesinin bu ordunun altı asırlık süreçte katıldığı seferleri ve savaşları anlamak için temel teşkil ettiği ve literatürde asıl eksikliğin burada bulunduğu düşüncesi bu seçimde etkili oldu.

Ne yazık ki tek cilt ile sınırlı hiçbir çalışmanın Osmanlı ordusunun uzun ve renkli varlık sürecini bütün özellikleri ve boyutlarıyla ele alması mümkün değildir. Geniş bir coğrafyayı kapsayan altı asırlık uzun bir tarihi tek cilde sığdırma mecburiyeti, hem işlenecek konu ve temalarda seçici olmaya, hem de detaylara istediğimiz kadar giremememize neden oldu. Birçok konuyu özetlemek

ve bazılarından feragat etmek zorunda kaldık. Örneğin Osmanlı ordusu ile yakından ilgili olmasına rağmen, Osmanlı donanması ve katıldığı savaşlar bu kitapta kendine yer bulamadı. Benzeri şekilde, konunun uzmanları için vazgeçilmez önemde olan uzun açıklama dipnotlarından da vazgeçmemiz gerekti. Sonuçta bu kısıtlar çerçevesinde kitap, Osmanlıların ordu teşkilatını nasıl kurup, eğitip, teşkilatlandırıldığını ve savaşlarda nasıl istihdam ettiğini incelemeye yönelik mütevazı bir çabadır.

Osmanlı ordusunun dünya tarihine özellikle Avrupa ve Ortadoğu'ya önemli etkileri olmuştur. 14. yüzyıldan 18. yüzyıl ortalarına kadar dünyanın önde gelen savaş makinesi olarak, askeri kurumlar, teşkilat yapıları, teknoloji ve taktiklerde çığır açmış ve yaygın bir şekilde taklit edilen bir model teşkil etmiştir. Müteakip dönemde bariz şekilde Avrupalı rakiplerinin gerisinde kalmasına rağmen, Avrupa güçler dengesinde dikkate alınması gereken bir unsur olarak varlığını koruyabilmiştir. Varlık süreci içinde göçebe askeri sisteminden zamanının en karmaşık askeri yapısına dönüşmeyi başararak döneminin en önemli askeri sistemleriyle rekabet edebilmiştir.

Bu kitap, Osmanlı ordusunun kuruluşundan dünyanın ilk profesyonel askeri kurumu haline dönüşümünü Osmanlıların perspektifinden takip etmektedir. 14. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar ordunun geçirdiği gerek teşkilat düzeyindeki, gerekse entelektüel ve kurumsal değişimleri bir bütün halinde incelemektedir. Bu daimi değişim ve dönüşüm sürecinde önemli yeri olan, ordunun devletin amaç ve stratejileri çerçevesinde kullanılmasını vazedен siyasî yapı da metnin içinde Osmanlı ordusunun tarihi sürecinin bir parçası şeklinde incelemeye dahil edilmiştir. Bu çalışma, Osmanlı ordusunu geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırmak, Batı dünyasında yaygın hata ve bilgisizliği gidermek, ama her şeyden önemlisi onu genel askeri tarihçiliğin bir parçası haline getirmek amacıyla yazılmıştır. Bu kitap askeri tarihe ilgili genel okuyuculara Osmanlı ordusunu tanıtmak için başlı başına yeterli bir eser olduğu gibi, konunun uzmanlarına farklı ve orijinal bilgiler ile bakış açıları sunabilecek bir referans eser niteliğini de taşımaktadır.

Varlık süreci içinde profesyonel kurumları ve teşkilat yapısıyla Osmanlı ordusu etkin bir savaş makinesiydi. Ancak bu başarılarına rağmen Batı dünyasındaki imajı genel olarak olumsuzdur. Avrupa merkezli bakış açısıyla yazılmış eser ve tarih kitaplarında Osmanlı askerleri vahşi ve geri kalmış düşmanlar olarak tasvir edilirler. Askeri başarı ve zaferleri ise sayısal üstünlük, coğrafi faktörler, rakiplerinin aptallığı veya tamamen şans eseri kazandıkları iddia edilir. Bu eserde bu tarz yaygın kanaatler Osmanlı kaynakları ve modern akademik çalışmalardan istifade ile düzeltilmeye çalışılmaktadır.

Kitap genel bir askeri tarih olduğu için doğal olarak ikincil kaynaklara daha fazla dayanmak zorunda kalındı. Osmanlı arşivlerinin geniş koleksiyonlarından ancak bazı alt bölümlerde istifade edilebildi. Bu kısıta rağmen kitabın önemli bir farklılığı 1890-1940 tarihleri arasında Osmanlı/Türk subay sınıfı içinde cereyan eden entelektüel tartışmaların ürünü olan eserlere verdiği özel önemdir.

Osmanlı ordusunun rakipleri karşısında düştüğü askeri zafiyet ve uğradığı yenilgiler temelinde subay gazinoları, askeri okullar ve kışlalarda başlayıp dergiler, muhtelif askeri yayınlar, hatıratlar ve hatta sivil gazetelerde devam eden, bizim “Osmanlı askeri rönesansı” olarak isimlendirdiğimiz bu tartışmalar çoktan unutulmuştur. Oysa oldukça canlı ve kamuoyuna açık devam eden bu tartışmaların özellikle 1920’ler ve 1930’larda yayınlanan ürünleri, askeri tarihimiz açısından çok önemli olduğu gibi, son dönem Osmanlı komuta heyetini anlayabilmemiz için hayati öneme haizdir. 1940’lı yıllarda sona eren ve birkaç uzman dışında varlığı ve boyutu bilinmeyen bu tartışmalara dikkat çekmek bu kitabın maksatları arasındadır.

Kitap, kronolojik esaslı beş temel bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, nispeten önemsiz küçük bir beyliğin kendisinden çok daha güçlü rakipleri arasından sıyrılarak Orta Asya göçebe askeri geleneğini İslam ve Bizans askeri sistemleri ile bü-tünleştirmesi tasvir edilmektedir. İkinci bölümde, “Klasik Çağ” olarak isimlendirilen dönemde geniş arazi kesimleri fethedilirken profesyonel düzenli ordunun nasıl kurulduğu ve geliştiği anlatılmaktadır. Ayrıca ordunun teşkilatı, askere alma, görev bölüşümü

ve muharebe etkinliği de tartışılmaktadır. Üçüncü bölümde 17. yüzyılda askeri teknoloji, strateji ve taktikte yaşanan gelişmeler ile dış ve iç tehditler karşısında Osmanlı ordusunun kurumsal dönüşümü incelenmektedir. Klasik askeri sistemin yeniden canlandırılmasına yönelik ilk reform çabaları ve bu sistemin kanlı bir şekilde sona erdirilmesi süreci de irdelenmektedir. Dördüncü bölümde ordunun Napolyon sonrası Avrupa askeri sistemini benimseme ve uyum sağlama çabaları ile ayrılıkçı milliyetçi akımlara karşı mücadelesindeki başarı ve yenilgileri tartışılmaktadır. Ayrıca ordunun imparatorluğun reforma tabi tutulması ve modernleştirilmesi çabalarının lokomotifine haline gelişi de tasvir edilmektedir. Son olarak beşinci bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde giderek artan umutsuzluk içinde modern Avrupa askeri sistemini bütün boyutlarıyla edinme ve bünyeye adapte etme çabaları incelenmektedir. Bütün olumsuzluklara rağmen ordunun yeniden eğitilip, teşkilandırılıp canlandırılması ve bu sayede güçlü rakiplere karşı çoğu zaman birden fazla cephede ve neredeyse Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar aralıksız süren savaşlarda mücadele etmesi anlatılmaktadır.

Her iki yazar da muvazzaf subaydır. Türk ve Amerikan ordularında görev yapmış, muharebe ve barışı koruma harekâtı tecrübeleri bulunmaktadır. Bu kapsamda bir çalışma için gerekli akademik altyapıya sahip olmalarına rağmen, profesyonel askeri tecrübeleri sayesinde askeri liderlik dinamikleri, orduların savaşta ve barışta nasıl işledikleri ve ateş altında askerlerin nasıl davrandığı gibi önemli bilgileri de içeriden gelen bir bakış açısıyla eserin bünyesine dahil edebilmişlerdir. Ortak istek ve arzuları Osmanlı ordusunun kuruluşu, gelişimi ve dönüşümüne modern askeri tarih metodları, etkin kaynak kullanımı ve yeni bir bakış açısıyla dikkat çekmektir. Böylelikle yeni bilimsel çalışmalara yol açarak ve mevcut bilgi birikiminin akademik eleştiri süzgecinden geçirilmesini teşvik ederek Osmanlı ordusunun daha iyi anlaşılacağı inancındadırlar. Son olarak bu çalışmanın 14. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar ulaşan uzun bir süreçte imparatorluğa ve mensubu oldukları orduya sadakatle hizmet etmiş milyonlarca Osmanlı subay ve askerinin ses ve fedakârlıklarının duyurulmasında vesile olmasını umut etmektedirler.

Teşekkür

Bu kitabın yazım süreci hem zorlayıcı hem de aydınlatıcı oldu. Bu süreçte genel tavsiyelerden ayrıntılı teklif ve eleştirilere kadar uzanan bir yelpazede önemli yardım, teşvik ve destek aldım. Bana yardımlarını esirgemeyen hoca, arkadaş ve meslektaşlarımla aileme bu sayfada teşekkür edip minnetlerimi iletmek benim için bir zevktir.

Her şeyden önce Ed Erickson'a minnet ve teşekkürlerimi sunmak isterim. Sabrı, bilgisi ve mizah yeteneği bu ortaklığın başarılı ve ilham verici olmasını sağladı.

Kitabın muhtelif aşamadaki taslakları Prof. Virginia H. Aksan ve Sinan Kunalalp tarafından incelendi ve önemli katkılarından istifade edildi. Sadece değerli eleştiri ve tavsiyelerle yetinmeyip önemli kaynaklara dikkatimi çektiler.

Aşağıda ismini verdiğim akademisyenlerin değerli eserlerinden çok istifade edip ilham aldım. Bunlar: Prof. Avigdor Levy, Caroline Finkel, Prof. Rhoads Murphey, Prof. Stanford J. Shaw ve Prof. Virginia H. Aksan'dır. Eserleri kaynakçada listelenmiştir.

Rahmetli Prof. Stanford J. Shaw ile Osmanlı askeri sistemi konulu tartışma ve sohbetlerimiz, sayın hocamın tavsiye ve ufuk açan analizleri bu kitabın metnini hiç şüphesiz önemli ölçüde etkilemiştir. Kendisine bir kez daha Tanrı'dan rahmet dilerim.

Üç arkadaşşıma özel olarak teşekkür etmem gerekmektedir. Fatih Gürses büyük bir yetenekle haritaları hazırladı. Bülent Yılmaz koleksiyonunda yer alan fotoğraflardan istifade etmeme izin verdi. Ahmet Özcan ise nadir kitap ve zor bulunan makaleleri sabırla arayıp buldu.

Editörlere sabır ve anlayışları için çok teşekkür ederim.

En büyük minnet ve borcu ise eşim İlkay’a borçluyum. Onun daimi cesaretlendirmesi, anlayışı ve aşkına nasıl teşekkür edeceği mi ifade etmekte güçlük çekmekteyim.

Son olarak yukarıda isimlerini sıraladığım akademisyenlerin yaptığı yardım ve katkılar yazdığım her konuda benimle aynı fikirde oldukları anlamına gelmez. Tabii ki bu eser içindeki bütün hataların sorumluluğu bana aittir.

Terminoloji ve Yazım Hakkında Not

Osmanlı coğrafyasında yer isimleri konusunda hem tutarlı hem de anlaşılır bir yazım tarzı tutturmak pek mümkün değildir. Zaman içinde Osmanlı coğrafyasında kurulan yeni milli devletler muhtelif isim değiştirme seferberlikleriyle eski yer isimlerini büyük ölçüde değiştirmiştir. Batılı yazarların antik isimleri kullanma tercihi ise sadelikten ziyade tarih dışılık ve karmaşa yaratmaktadır. Bu eser boyunca yer isimlerinin Osmanlı dönemindeki yerleşmiş şekillerinin kullanılması tercih edilmiştir. Ancak bazı yer isimlerinde, “Brusa” yerine “Bursa” örneğinde olduğu gibi modern imla tercih edilmiştir. Gereken yerlerde modern veya alternatif isimler parantez içinde verilmiştir. Tarih dışı bir durum yaratmamak için fetih sonrası ismi değişen yerler için fetih tarihine kadar eski ismi kullanılmıştır. Örneğin 1453 senesine kadar “Konstantinopolis”, 1453 sonrası için “İstanbul” ismi kullanılmıştır.

Çok milletli, çok kültürlü ve çok dinli bir imparatorluğu daha iyi yansıttığı ve döneminde de bu şekilde yaygın olarak kullanıldığından imparatorluğu ve ordusunu isimlendirmede Osmanlı tabiri tercih edilmiş, Türkiye veya Türk tabirleri kullanılmamıştır.

I

Erken Dönem Ortadoğu Askeri Sistemi ve Osmanlı Ordusunun Kuruluşu (1300-1451)

Bu bölümde Osmanlı ordusunun Asya tipi bozkır göçebe süvari gücünden profesyonel piyadeye dayanan ve ateşli silah kullanan düzenli ordu sistemine nasıl dönüştüğü incelenecektir. Türk adının geçtiği en eski tarihi kayıtlardan, Türk boylarının Asya göçebe süvari askeri sistemini çok uzun süreden beri uyguladıkları, geliştirdikleri ve bu askeri sisteme isimlerini verdikleri bilinmektedir. Ancak İslam ve Bizans askeri sistemleri ile temasa geçmeleri sonrasında önemli bir değişim süreci içine girmişlerdir. Selçuklu devleti, özgün coğrafi konumu sayesinde diğer Türk boylarından daha yoğun bir şekilde bu değişimden etkilenmiştir. Köle-askerlerden (Memluklar), ağır piyade ve toprağa bağlı sınır muhafızları (Akritai) ile paralı askerlere kadar farklı yapı ve karakterde askeri sistemlerle karşı karşıya gelmişlerdi. Selçuklular, karşılaştıkları rakiplerinin sistemlerine karşı çözüm üretme zorunluluğunun yanı sıra, onlardan öğrendiklerini bünyelerine katma becerisi de göstererek varlıklarını devam ettirmeyi başaramışlardır.

Selçuklu mirasını kuvvetli bir liderlikle birleştirme başarısı gösteren Osmanlı Beyliği'nin ordusu, başlangıçta ademimerkeziyetçi ve süvari ağırlıklıydı. Zaman içinde Osmanlı askeri sistemi, Selçuklulara benzer bir dönüşümü onlardan daha da hızlı geçirerek profesyonel subay¹ sınıfı tarafından komuta edilen piyade ağırlıklı ve yeniçerilerle şöhrat kazanan uzmanlaşmış askeri sınıflara dayalı düzenli bir ordu haline geldi.² Takip eden 15. yüzyılda Osmanlılar Avrupa içlerine uzanırken, modern silah ve askeri bilgi birikimine sahip kendilerine özgü bir askeri sistem geliştirmeyi de başardılar. Sonraki dönemlerde klasik diye isimlendirilecek Osmanlı ordusunun sistemi ikili bir karakterdeydi. Bir tarafta profesyonel piyade ve topçu birlikleri ile onları destekleyen muharebe hizmet destek unsurlarından kurulu kapıkulu ocakları bulunmaktayken, diğer tarafta hâlâ göçebe karakterini muhafaza eden tımarlı sipahi, hafif piyade ve muhtelif yardımcı sınıflardan oluşan eyalet ordusu mevcuttu.

A. Ortadoğu Askeri Mirası

Mevcut rakiplerine göre nispeten küçük ve önemsiz bir beylikten Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşu şüphesiz ki geç ortaçağın en önemli ve gizemli olgularından biridir. Ancak ne yazık ki yarı göçebe ve yazılı kültürü zayıf ilk Osmanlılar arkalarında, bu gizemi çözmeye yardımcı olabilecek yazılı kayıt bırakmamışlardır. Başta Bizanslılar olmak üzere komşu devletler de bu küçük beyliğin erken dönemleri hakkında yeterince kayıt tutmamışlardır. Elimizdeki bölük pörçük bilgi kırıntıları ise mevcut sorunları çözmekten ziyade yeni gizemlerin doğmasına yol açmaktadır. Askeri tarih açısından ise sorun daha da büyüktür. Hem doğrudan askeri tarih açısından kullanılabilecek bilgi çok azdır, hem de iyi ile kötü arasındaki ebedi dini savaş mantığı ve bunun yarattığı efsaneler ile hikâyeler mevcut bilgi kırıntılarını tahrif etmiştir. Osmanlı tarihinin bu imparatorluktan doğan devletlerin tarihçilerince kendi milliyetçi ideolojileri çerçevesinde yorumlanması, var olan karmaşayı daha da artırmıştır.

Osmanlı ordusunun kuruluş ve başlangıç dönemlerini sadece Osmanlı kroniklerine, kuruluş hikâye ve efsanelerine dayanarak tekrar kurgulayamayacağımız aşîkârdır. Zaten elimizdeki mevcut en eski kronik bile 15. yüzyıl ürünüdür ve olaylardan çok sonra yazılmıştır.³ Hiç şüphesiz arkeolojik ve antropolojik çalışmalar Osmanlı ordusunun geçmişini anlamamızı kolaylaştıracaktır. Ne yazık ki senelerdir devam eden ihmal, ilgisizlik ve hatta açıkça düşmanca yaklaşımlar nedeniyle bu bilimlerin erken Osmanlı dönemiyle ilgili araştırmaları henüz emekleme döneminde ve ihtiyaç duyduğumuz bilimsel verileri sağlamaktan uzaktır.⁴ Dolayısıyla erken dönem Osmanlı askeri tarihini anlamak ve yeniden kurgulamak için sadece doğrudan doğruya Osmanlı Beyliği ile ilgili verilerle yetinmeyip Orta Asya göçebe askeri geleneği, İslam ve Bizans askeri sistemlerinin mirasları ile Orta Asya'nın serhatlarında yaşamış uç beylikleri hakkındaki bilimsel bilgileri kullanmamız gerekmektedir.⁵

1. Orta Asya Bozkır Göçebe Askeri Mirası

Osmanlı Beyliği'nin kurucularının etnik, sosyal ve kültürel kökenleri konusunda birbiriyle çelişen görüşler bulunmasına rağmen, coğrafi olarak İç Asya ve Sibiryâ bölgesinden geldikleri bilinmektedir.⁶ Böylelikle Orta Asya askeri geleneğinin bir parçası oldukları da kesindir. Gerçekten de erken dönem Osmanlı ordusunun güçlü ve zayıf yanları Orta Asya bozkır göçebe köklerinin bir sonucudur ve bu açıdan eski Türk ve Moğol orduları ile büyük benzerlik taşımaktadır.

Orta Asya askeri geleneğinin ayırt edici özelliği olan atlı okçuluğun M.Ö. 700 öncesinde kesin olarak ortaya çıktığını biliyoruz. Bu savaşçıların uyguladığı taktik ve tekniklerle kullandıkları silahlar, küçük bazı değişiklikler dışında, müteakip yüzyıllarda da aynı kalmıştır. Tipik bir atlı okçu, dayanıklı bozkır midillisini binek olarak kullanırdı. Ağaç, boynuz, hayvan siniri ve tutkaldan müteşekkil bileşik yay (tırkeş keman) ana silahıydı. Bu ana silahın yanı sıra kılıç, savaş baltası, topuz ve hatta gürz gibi tamamlayıcı silahlar da

kullanırdı. Fakat ağır süvarilerin tercih ettiği cirit ve gönder (süvari kargısı) gibi silahların kullanılmadığı bilinmektedir. Kendilerini korumak için meşin ve yünden oluşan bir kıyafet ile metal (tulga) veya meşin başlık giyerlerdi. Metal zırh (çoğunlukla göğüs ve sırtta metal plakalarla takviyeli zincir gömlek) yaygın değildi. Zenginler ve seçkin birlikler hariç sıradan savaşçıların oldukça pahalı olan zırhı satın alma imkânı yoktu. Zırh ve ağır teçhizat yokluğunun bir sebebi de bozkır midillilerinin taşıma kapasitesidir. Oldukça dayanıklı ve kanaatkâr olan bozkır midillileri küçük yapıları nedeniyle ağır yükleri uzun süre taşıyamazlardı. Zırhlı savaşçılar bu sorunla üç, dört ve hatta beş midilliye sefere götürerek başa çıkarlardı. Dolayısıyla çoğu göçebe savaşçı için yuvarlak küçük kalkan ve kalın elbiseler tek korunma imkânlarıydı.⁷

Zırh korumasının olmaması, tek bir silaha (bileşik yay) aşırı bağımlılık ve çoğu zaman rakiplerine göre sayıca az olmaları göçebe toplulukların temel zafiyetleriydi. Göçebe askeri sistem bu zafiyetlerin üstesinden gelebilmek için hareket kabiliyetini artırarak düşmanlarının dengesini bozmayı tercih etmiştir. Yüksek hız ve harekete dayalı olup düşmanı hazırlıksız yakalamaya yönelik ani taarruz, pusu ve çevirme gibi taktiklerin hâkim olduğu muharebe ortamında, emir-komutayı tesis edebilmek için göçebe ordular mümkün olduğunca istikrarlı bir muharebe düzeni kullanmayı tercih etmişlerdir. Hükümdar veya ordu komutanı, merkeze seçme birliklerle bizzat yerleşirken diğer birliklerini muharebe düzeninde sağ ve sol kanatlara yerleştirirdi. Prestijli görülen sol kanadı veliaht prens veya komutan yardımcısı idare ederdi. Ordu ana grubunun önünde süvarilerden oluşan bir örtme birliği⁸ yer aldığı gibi, yarlarda ve geride de emniyeti bağımsız birlikler sağlardı. Bu muharebe düzeni değişiklik yapılmadan devamlı uygulandığı için birlikler kendi görevlerini ve ne zaman ne yapacaklarını ezbere bilirlerdi. Dolayısıyla bayraklar ve ısıklı çalan oklar haberleşme ve eşgüdüm ihtiyaçlarını karşılamaya yeterdi. Benzeri şekilde muharebe meydanında uygulanacak taktikler ve teknikler de standartlaştırılmıştı. Ana grup düşmanla ilk teması sağladıktan sonra hemen savaş hilleri ve ok sağanakları başlardı. Örtme birliklerine karşı düşma-

nın gösterdiği tepkiye göre kanatlardan manevraya girilirdi. Eğer düşman kanat taarruzlarına karşı duramazsa veya muharebe düzeni sarsılacak olursa, kanatlar düşmanı çevreleyecek manevralarına başlarken merkez de muharebeye dahil olurdu.⁹

Göçebe savaşçılar muharebe koşulları altında moral ve motivasyonları ile birlik bütünlüklerini kaybetmeden birliklerini hızlı bir şekilde toplama ve yayma kabiliyetine sahipti. Akışkan ve tekrar edile edile içselleştirilmiş manevra kalıpları sayesinde, muharebenin dönüm noktaları dışında neredeyse hiç bir safhada emir-komutaya ihtiyaç duyulmamaktaydı. En çok uygulanan taktik, dalgalara halinde taarruz etmek ve düşman silahlarının menziline girmeden ok sağanakları ile düşmanı yıpratıp geri çekilmektir. Her taarruz safı düşman hatlarına üç kez saldırdıktan sonra yerini yeni bir saf alırdı. Standart muharebe düzeni üç saftan oluştuğu ve her savaşçının iki, üç ve bazen beş yedek atı olduğu hesaba katılacak olursa düşmana kesintisiz taarruz devam ederken her safın dinlenmeye, at değiştirmeye ve cephane ikmali yapmaya zamanı bulunurdu. Böylelikle ordu komutanının değişen durumlardan istifade etmek için elinde dinlenmiş ve zinde kuvvetler de hep bulunurdu.

Göçebe süvarilerin en çarpıcı ve ayırt edici özellikleri, savaş hilelerini sık ve başarılı bir şekilde uygulayabilmeleriydi. En sık başvuru hile, her tür yöntemi kullanıp düşmanı tahrik etmek veya sahte bir çekilme harekâtı ile güven hissi vererek düşmanın hazırlıksız bir taarruza kalkışmasını sağlamaktır. Düşman hileye kanıp taarruza kalkıştığında, düşman birlikleri muharebe düzenlerini, birlik ve beraberliğini kaybedip iyice yoruluncaya kadar veya düşman için uygun olmayan bir arazi arızasına kadar sahte çekilme devam ederdi. Üstünlüğü tam anlamıyla sağladıktan sonra, pusuda bekleyen taze birliklerle sahte çekilme harekâtını yürüten birlikler birleşerek büyük bir hız ve şiddetle düşmana saldırırlardı. Düşman birliğinin tamamı bir veya daha fazla çember içine alınır-
dı. Tuzağa düştükten sonra kaçış pek mümkün değildi. Bu muharebe düzenine, kendine özgü şeklinden dolayı “hilal düzeni” veya “kurt oyunu” ismi verilmekteydi.¹⁰

Göçebe muharebe düzeni, sadece şaşırtma, hile ve yüksek hareket kabiliyetine dayanmamaktaydı. Düşmanı ve araziye tanımak da en az bunlar kadar önemliydi. Çünkü her şeyden önce göçebelerin ağır zayiata tahammülleri yoktu. Bozkırın zor koşulları altında yetişmiş her savaşçının büyük değeri vardı. Az zayıt vererek savaşmanın yolu ise düşmanın zafiyetlerinden istifadeden ve araziye kullanabilmekten geçiyordu. En güçlü, talimli ve iyi bir emir-komutaya sahip bir ordu bile uzun intikaller, manevralar ve göçebelerin vur-kaç saldırıları karşısında muharebe etkinliklerini ve düzenini yitirebilirdi. Fakat göçebe süvarilerden oluşan bir ordu karşısında yapılacak en büyük hata geri çekilmeye kalkışmaktır. En düzenli geri çekiliş harekâtı bile aralıksız ve acımasız göçebe takibi altında bir felakete dönüşebilirdi.

Onlu sisteme dayalı basit ama etkili emir-komuta teşkilatı, göçebe askeri sisteminin üstünlüğünü pekiştirmiştir. Büyük Hunlardan bu yana onlu sistem bütün Orta ve Doğu Asyalı göçebe halklarca uygulanmış bir komuta teşkilatıdır. Kuramsal olarak en büyük birlik on bin kişiden oluşan “tümen”dir. En küçük unsur ise on savaşçıdan oluşmaktaydı. Bu iki birlik arasında onun katlarına göre taksim edilmiş diğer birlikler yer almaktaydı. Bu askeri teşkilat çoğu zaman aşiret ve boy teşkilatlarında da uygulanmıştır.¹¹

Her ne kadar zor bozkır koşulları sayesinde her göçebe doğuştan savaşçı olsa da, atlı okçuluktaki başarı doğuştan değil, yaşam boyu devam eden gerek ferdi gerek ise birlik içindeki eğitim ve talimler ile muharebe tecrübesinden gelmekteydi. At üstünde isabetli ok atmak (özellikle Batı’da “part ok atışı” olarak bilinen, geriye dönerek atın koşu istikametinin aksi yönünde atış yapmak) çocukluktan itibaren süregelen yoğun ve kesintisiz bir eğitim ve talime ihtiyaç duyan askeri bir yetenektir. Aşiretler arasında sık sık patlak veren çatışmalar, baskınlar (baranta) ve komşu yerleşik toplulukları hedef alan mevsimlik akınlar bu değerli yeteneği korumak ve geliştirmek için ilave olanaklar sağlamıştır. Göçebeler ilginç bir şekilde av partilerini günümüzün büyük çaplı tatbikatları gibi kullanmışlardır. Bu av/tatbikatlarda önce birlikler av sahasını iki çember halinde sararlardı. Çemberler içinden hiçbir hayvanın

kaçamayacağı şekilde daraltılır ve av hayvanları öbeksleştirilirdi. Hükümdarın en göz alıcı hayvanları avlamasına müsaade edildikten sonra, bütün savaşçıların katıldığı son aşamaya geçilirdi. Bu tarz avlarda savaşçılar farklı taktik ve teknikleri kullanmaya teşvik edildiği gibi, başarılı bir av için üst düzey disiplin ve eşgüdümüne gerekli olduğundan birlik eğitimi de pekişmekteydi. Tabiatıyla başarılı bir avcının iyi bir savaşçı olduğu kabulü boş bir inanç değildi.¹²

Göçebe askeri sistemin, dönemine göre, yukarıda belirttiğimiz üstün taraflarının yanı sıra bazı yapısal zafiyetleri de bulunmaktaydı. En belirgin zafiyet, bu sistemin devamlılığı için daimi seferberlik ve göçebe hayat tarzının devam etmesi gerekliliğiydi. Seferberlik ve savaş ortamı olmazsa göçebeler üstün ferdi kabiliyetlerini ve birlik bütünlüklerini çabucak kaybetmekteydiler. Yerleşik hayata geçmekse askeri sistemlerini dönüştürme imkânı olmadığı için göçebelerin askeri değerlerinin çabucak erozyona uğramasına ve yok olmasına yol açmaktaydı. İkinci zafiyet ise atlara aşırı bağımlılıktı. Sistemin işleyişi için gerekli sayıda atı besleyebilmek üzere bozkır benzeri geniş otlama alanlarına ihtiyaç vardı. Dolaşısıyla göçebe askeri sistemin fiilen ekolojik-coğrafi sınırlamaları bulunmaktaydı. Bu sınırlama dışında ancak kısa süreli faaliyet gösterme kabiliyetleri mevcuttu. Üçüncü ve son yapısal zafiyetleri ise sistemin durağan yapısıydı. Her ne kadar göçebe askeri sistem zaman içinde mükemmelleşse de, aslında yapısal özellikleri değişmedi. Rakiplerinin ateşli silahları yaygın şekilde kullanmaya başlamasına karşılık verecek bir dönüşümü gerçekleştirme kabiliyetinin olmaması ve sistemin genel muhafazakârlığı göçebe sistemin de sonunu getirdi.¹³

Moğolların 1310 Suriye Seferi, göçebe askeri sistemin yapısal gelişme ve dönüşüm sorunlarına ışık tutan bir örnektir. Suriye, coğrafi ve ekolojik açıdan, Moğol ordusu gibi büyük süvari birliklerinin barınmasına uygun bir bölge değildi. Bu yüzden Moğollar, atlı okçu kabiliyetine sahip olan Memluk ağır süvarilerini yenilemek üzere gerekli sayısal üstünlüğü bir türlü tesis edemediler. Bunun üzerine Moğol komutanlar kendi savaşçıları Memluk

benzeri ağır süvari birliklerine dönüştürmeye kalkıştılar. Ancak savaşçıları hem geçmişte öğrendikleri bütün taktik ve tekniklerini temelden değiştirmeyi beceremediler, hem de ileri yaşta olmaları nedeniyle aynı anda atlı okçu ve ağır süvari yetenekleri kazanmaları mümkün değildi. Moğolların az sayıda ama iyi eğitilmiş seçme köle askerler karşısındaki yenilgisi, Ortadoğu devlet ve halkları arasında Memluk sisteminin örnek alınmasına ve taklit edilmesine yol açacaktı.¹⁴

Göçebe savaşçıların en büyük avantajı, çoğu rakiplerinin sistemin yapısal zafiyetlerini Memluklar gibi tespit ve bunlardan istifade etme kapasitelerinin olmamasıdır. Selçukluların Bizans ordusu karşısında elde ettikleri zaferler, atlı okçuların rakipleri karşısındaki bariz üstünlüklerini ve geleceğin Osmanlı ordusunu anlamak için oldukça önemlidir. Bizans imparatorları ve komutanlarının göçebe atlı okçularla başa çıkabilecek veya hiç değilse durdurabilecek bir askeri çözüm arayışları bütün gayret ve teşebbüslere rağmen başarılı olamamıştır. Atlı okçular şimdiye kadar karşılaştıkları hiçbir düşmana benzemedikleri gibi, imparatorluk için çok kötü sayılabilecek bir zamanda ortaya çıkmışlardı. İmparatorluk siyasi, ekonomik ve askeri bir kriz içindeydi. Bu zamanlama da aslında göçebe savaşçıların ayırt edici bir özelliğidir. Tarihi örnekleri incelediğimizde göçebelerin genellikle rakiplerini gafil, hazırlıksız ve ciddi sorunlarla uğraşırken yakaladığını görmekteyiz. Bizanslıların atlı okçu paralı askerler bulmaları bile kendilerine bir fayda sağlamamıştır.¹⁵ Bizanslıların can havliyle kalkıştıkları son büyük askeri çaba olan İmparator IV. Romanos Diogenes'in Selçuklu seferi, Sultan Alp Arslan'ın (1063-1072) deneyimli ordusu karşısında 26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te felaketle sonuçlanmıştır.

Malazgirt Meydan Muharebesi, Selçukluların Batılı bir düşmanla yaptıkları ilk büyük muharebe olduğu gibi, göçebe askeri sisteminin tartışılmaz üstünlüğünü de gösteren iyi bir örnektir. Diogenes, başlangıçta sefere beklenmedik bir zaman ve hızla başlayarak önemli bir avantaj elde etmiş ve Alp Arslan'ın ordusunun dengesini sarsmıştı. Bir seferden henüz dönmekte olan Alp Arslan birliklerini yaymış; ama Ani Bizans ilerleyişi karşısında bunları tekrar

toparlayamamıştı. Buna rağmen kendine ve ordusuna güvenerek bütün standart göçebe taktik ve tekniklerini emniyetle uyguladı. Bizanslılar Selçuklu örtme birliğini bir türlü yakalayıp imha edemedi. Örtme birliği, sahte bir çekilme harekâtı ile onları kandırarak Selçuklu ana grubunun zincirleme pusular tesis ettiği bölgelere çekmeyi başardı. Selçuklu süvarilerin gitgide artan muharebe temposu ve ok yağmurları zincirleme pusulara düşen Bizans ordusunun dağılmasına yol açtı. Erken davranan bazı birlikler kaçtı ve paralı askerlerin bir kısmı da Selçuklulara katıldı. Ancak ordunun büyük kısmı, başta seçkin “Tagmata” alayları olmak üzere, imha olmaktan kurtulamadı. İmparator Diogenes’in tutsak düşmesi ile imparatorluğun son umudu da yok oldu.¹⁶

2. İslam Askeri Sistemi

Sanıldığıının aksine tek ve bütüncül bir İslam askeri sistemi yoktur. Coğrafya, tarih ve sosyokültürel etmenlerle, karşılaşılan farklı askeri evsaptaki rakipler birbirinden farklı askeri geleneklerin gelişmesine yol açmıştır. Aslında savaş felsefesi ve askerlik bilimi açısından tutarlı ve yapıcı rakiplerinden farklı bir sistem olmadığı için, oryantalist bir yaklaşım ürünü olduğu öne sürülen bu isimlendirmeye karşı itirazlar da mevcuttur. Bu itirazlara belli ölçülerde hak vermekle beraber, kanımızca İslam’ın ortaya çıkması sonrasında Ortadoğu’da doğan askeri güç ve bu gücün Osmanlı öncesindeki yedi asırlık gelişimi içinde bazı ortak özellik ve aidiyetlerin ortaya çıktığı açıktır. Zira uygulanan taktik ve tekniklerin yanı sıra silah ve teçhizatın da rakiplerinkinden farklı olduğu dikkate alınmalıdır.

Bütün erken dönem İslam orduları, temelde ikili bir yapıya dayanıyordu. Bir tarafta sayıca fazla piyade ve/veya süvarilerden oluşan, aşiretlere dayalı veya feodal yapıdaki eyalet orduları, diğer tarafta ise sayıca az ve seçkin köle askerlerden oluşan düzenli merkezi ordu bulunmaktaydı. İlk Arap-İslam devletlerinin kuruluş döneminde Arap Yarımadası’nın göçebe aşiretleri, topraksız köylü ve fakir şehirliler ordu için yegâne insan kaynaklarıydı. Dolayısıyla aşiretler erken dönem Arap-İslam ordularının temel kimliğini ve

karakterini belirlediler. Tabii ki Bizans ve Sasani ordularını defalarca yenme başarısını gösteren İslam ordularını basit aşiret toplulukları seviyesine indirmek de doğru değildir. Her aşiret, askeri geleneklerine ve uzmanlık alanlarına göre piyade veya süvari askerlerini bütün silah ve teçhizatı ile donatmaktan sorumluydu. Bu mükellefiyetin karşılığı olarak devlet, savaşlarda ele geçecek yağma ve ganimetlerden başka, merkezi hazineden düzenli maaş ödemek zorunda kalmıştı.¹⁷ Aşiret yapısı bozulmadan etkin bir emir-komuta sisteminin kurulduğu ve bu örgütlenme sayesinde kayda değer sayıda asker ve malzemenin muharebe etkinliklerini kaybetmeden uzak mesafelere sevk edilebildikleri tarihi bir gerçektir. Ancak aşiretlerin imtiyazlı konumlarını korumak için ellerinden gelen her şeyi yaptıkları da bilinmektedir. Öyle ki, uzun bir süre hâkimiyet altına alınan halkların İslam ordularına dahil olmasına müsaade etmemişlerdir. İşgal edilen ülkelerde yerel halktan uzak ve yalıtılmış askeri kasabalar ve mahalleler inşa edilerek, kendi kimliklerini ve askeri ayrıcalıklarını korumaya çalışmışlardır. Askeri sınıflar imtiyazlı kılınıp halktan soyutlanarak bir başka ikili yapı yaratılmış oldu. Bir tarafta askeri mükellefiyeti bulunmayıp vergi vermek zorunda kalan geniş halk kesimleri olan “reaya”, diğer tarafta ise başta vergiden muafiyet olmak üzere muhtelif imtiyazlara sahip sayıca az “askeri” sınıf yer almaktaydı.¹⁸

Göçebe Arap aşiretlerinin bütün çabalarına rağmen bu sistem varlığını ancak bir asır sürdürebildi. Konulan bütün sınırlamalara karşın Arap fatihler yerel halklara karıştılar. Yerleşik hayata geçen yapan göçebe savaşçılar kısa sürede askeri yetenek, birlik ve beraberliklerini yitirdiler. İran’ın fethi ile profesyonel ve oldukça karmaşık Sasani askeri sistemine de mirasçı olundu. Eski Sasani subaylarının ve askeri gruplarının yeni devlet yapısı ve ordusuna nüfuz etmeleri sadece bir zaman meselesiydi.¹⁹ Üstelik Sasani ve Bizans askeri sistemleri, askeri sınıf mensuplarına düzenli maaş ödemesinde büyük güçlük yaşayan Arap-İslam devletini etkileyerek yepyeni bir sistemin, “ikta”nın doğmasında da önemli rol oynadı. Bu yeni sisteme göre devlet, askeri sınıfa merkezi hazineden maaş ödemek yerine, hizmet ve liyakatlerine göre eyaletlerdeki

tarım arazilerinin vergilerini tahsis edecekti. Askerler kendilerine tahsisli vergiyi kendileri toplayacaktı. Zaman içinde askerler vergi topladıkları bölgede mülki ve asayiş görevleri de üstlendiler ve böylelikle ikta da yarı feodal bir müesseseye dönüştü.²⁰

Arap-İslam devletinin hükümdarları olan halifeler, eyalet askerlerini ve kendi hassa muhafız birliklerini hiçbir zaman tam bir denetim ve kontrol altına alamadılar. Kendi grup çıkarlarını devletin çıkarları üstünde gören bu birlikler, her koşul altında ayrıcalıklarını korumak istiyorlardı. Daha da kötüsü halifelerin belli askeri birlikleri diğerlerine nazaran daha çok kayırarak kendi hâkimiyetlerini korumaya çalışmaları, ordunun disiplin ve sadakatini daha da bozdu. Emevi halifelerinin Suriye eyalet ordusuna dayanması, Irak eyalet ordusu ile Suriye ordusu arasında büyük bir ayırım ve çıkar çatışması başlatarak devletin bu dönemdeki askeri zayıflığının belki de en önemli sebebi haline geldi. Başka bir askeri grup olan Horasan aşiretlerine dayanarak Emevileri deviren Abbasiler, geçmişten ders alarak, kendilerini iktidara taşıyan Horasanlıları kısa sürede tasfiye ettiler. Merkezi yapıyı kuvvetlendirerek devletin gücünü artırmak için eyalet ordularını birbirine karşı kullanmak yerine askeri köleler (gulam) ve azat edilmiş kölelerden (mevali) kurulu düzenli bir hassa ordusu oluşturmaya karar verdiler. Her ne kadar Emeviler daha önce köleleri askeri maksatla kullanmış olsalar da, bir kurum olarak askeri kölelik Abbasi icadıdır.²¹

Gulamların asıl değeri tamamen efendilerine bağımlı olmalarıydı. Etnik ve coğrafi olarak yabancı olduklarından güç alabilecekleri yerel tabanları, akraba ilişkileri ve daha da ötesi yerel halk ile bağlantıları yoktu. Evleri ve bakmakla yükümlü oldukları aileleri olmadığı için bütün zamanları askerliğe tahsis edilebilirdi. Böylelikle efendileri bedenlerini ve zihinlerini kendi istek ve arzuları doğrultusunda şekillendirmek için yeterli zamana sahip olmaktaydı. Köle askerlerin eyalet askerlerine göre önemli bir üstünlükleri de vardı: Belli bir askeri konuda çocukluktan itibaren edinilmiş askeri uzmanlık. Arap-İslam devletinin hükümdarları farklı askeri sınıf ve birlikleri belli etnik grupların tekeline sokarak hem birlik içinde dayanışma ve emir-komutayı artırdılar, hem de başarılı

bir böl-yönet taktiğine başvurmuş oldular. Dağlık Deylem (Hazar Denizi'nin güneybatısı) ve Kuzey Afrika dayanıklı piyade askerler sağlarken, başta Türkmenler gelmek üzere atlı okçular Orta Asya steplerinden tedarik ediliyordu. Tahmin edilebileceği gibi askeri sınıf ve birliklerin etnik açıdan tektipleştirme ve birbirlerine karşı dengeleyici olarak kullanılmaları ordu içinde genel bir gerilim yarattığı gibi, hükümdarın lütfunu kazanmak adına yaşanan yoğun rekabet sık sık ordu içi kavga ve çatışmalara neden olmaktaydı.²²

İlk gulamlar ya savaş esirleriydi ya da araçlar vasıtasıyla serhat bölgesindeki savaşçı gruplardan veya aşiretlerden satın alınmışlardı.²³ Bunlar yetişkin savaşçılar oldukları için tekrar askeri eğitime tutulmalarına pek gereksinim yoktu. Ancak Halife Mutasım (833-842) sistemi temelden değiştirdi. Yetişkin harp esirlerinde itaat ve sadakat tesis etmek güçtü. Ayrıca aynı etnik kökten gelseler de farklı aşiretlere mensup oldukları için birlik ve beraberlikleri zayıftı. Bunların üstesinden gelmek için Mutasım genç ve hatta çocuk yaşta köleler temin edip, bunları kabiliyetli komutan ve eğitimci denetiminde yoğun bir askeri ve kültürel eğitime tabi tuttu; hatta bu yeni köleleri için Samarra adı altında ve sadece onlara özel yepyeni bir kent bile kurdu. Mutasım atlı okçu askeri yeteneğine sahip oldukları için Türk köleleri tercih etti; çünkü Türk savaşçıları askeri açıdan diğer bütün etnik gruplara üstün oldukları gibi, görüntüleri bile düşmanların ve halkın yüreklerine korku salmaya yetiyordu.²⁴

Abbasi halifeleri Mutasım'ın reformları sonrasında Türk dışı etnik gruplardan, hatta Hristiyan Rum ve Ermenilerden bile gulam temin etmeye devam etse de, Orta Asya ve Kafkaslar'dan gelen Türk köleler²⁵ çoğunluğu teşkil etmekteydi. Abbasiler bu tercihleri sayesinde istemsizce önemli güçler bahsettikleri Türkleri önemli güçlerle donatarak Ortadoğu'ya sokmuş oldular. Artık Türkler sadece önemli değil, vazgeçilmez hale de gelmişlerdi. Türk askeri hâkimiyeti şüphesiz ki farklı grupların tepki ve muhalefetini çekmişti ama bu muhalefet sonucu değiştirmede. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadarki süreçte Türk askeri seçkinleri Ortadoğu'nun en önemli güç odakları olarak kaldılar.²⁶

Abbasi halifeleri gulam sisteminin temelini atarak bütün İslam askeri sistemleri üzerinde silinmez bir etki bıraktılar. Sistemin iki temel dayanak noktası vardı: askeri uzmanlık ve sadakat. Gulam adayları, hem ferdi hem de topluca yoğun ve ağır bir askeri eğitime tabi tutuluyordu. Bu eğitimin önemli bir parçası ise dini ve kültürel idi. Kendi birlikleri ve hükümdar dışındaki kimselerle irtibat kurmaları engelleniyor ve eğitim dışarıdan tamamen soyutlanmış bir ortamda icra ediliyordu. Bu ağır eğitim ve soyutlama sonucunda sadece hükümdara ve artık aile olarak gördükleri kendi birliğine sadık askerler yetişmiş oluyordu. Dolayısıyla eğitim ve toplumdan soyutlamanın askeri uzmanlık ve sadakati tesis etmede önemli bir rolü vardı.²⁷

Abbasiler köle askerlere dayalı profesyonel orduyu kurarak önemli bir reforma daha imza attılar: “Kuvvet” olarak isimlendirdikleri bir subay sınıfı. Abbasi subayları birlik içinden seçiliyordu. Emsallerine göre daha başarılı, yetenekli ve temayüz etmiş gulamlar subay nasb edilip rütbe alıyorlardı. Maaşlarından başka gelirleri olmadığı, aristokrat kökenden gelmeyip hâlâ köle statüsünde oldukları için de terfileri tamamen liyakat ve sadakate göre gerçekleşiyordu.²⁸

İkta sistemine dayalı eyalet orduları yeni reformlar sonrasında ortadan kaldırılmadılar. Tam tersine seferi ordudaki sayıca üstünlükleri ve eyaletlerdeki mülki ve asayiş işlevleri devam etti. Fakat siyasi güç ve prestij açısından çok zayıfladılar. Sayıca az, ama korkutucu gulamlardan oluşan düzenli ordu, eyalet ordularının hem hükümdara hem de devlete sadık ve itaatkâr kalmalarını sağlıyordu. Ancak gulamların başarısı bazı eyalet valilerini kendi gulam birliklerini oluşturmaya itti. Böylelikle rakiplerine ve merkezi yönetime karşı mevki ve makamlarını korumak ve hatta daha da güçlenmek istiyorlardı. Valilerin kendi özel ordularını kurmalarının önemli bir başka sonucu ise, merkezi hükümetin alışıldık emir-komuta zinciri dışında ve daha da önemlisi hükümdara sadakat mecburiyeti olmayan askeri grupların yaratılmasıdır. Beklenileceği üzere, uygun fırsatları değerlendiren önemli eyaletlerin

valileri, Tulunoğulları ve İhşidiler örneklerinde olduğu gibi özel ordularına dayanarak kendi devletlerini kurdular.²⁹

Memluklar yepyeni bir eğitim, talim³⁰ ve terfi sistemi tesis ederek İslam köle asker sistemini mükemmelleştirdiler. Bu başarı sayesinde köle asker sistemi artık Memluk ismi ile adlandırılmaya başlandı. Memluklar devletin kurulması köle asker sisteminin beklenmedik bir başka özelliğini de ortaya çıkardı. Bu sistem, merkezi devlet mali açıdan güçlü olduğu sürece etkin ve başarılıydı. Ancak maliyenin dengesi bozulmaya başlayıp siyasi ve mali krizler patlak verdiğinde, gulamlar krizin ve iç çatışmanın önemli bir aktörü haline dönüşmekteydiler. Askeri güçleri ve kendi içlerindeki birlik ve beraberlikleri sayesinde, hükümdara ve devlete sadakat bağlarını kopararak tahttan indirme ve çıkarma gücüne kavuştular. Çünkü sistemin kurucuları farkında olmadan, hükümdara sadakatin bile önüne çıkan bir başka sadakat biçimini eğitim ve soyutlama ile yaratmışlardı: Kendi birliğine sadakat duygusu. Gulamlar bir kez siyasi güç mücadelesine girdikten sonra tekrar kışlıklarına dönme-leri mümkün olamamaktaydı. Dolayısıyla uzun vadede mesleklerinden ziyade siyasetle uğraşmak suretiyle güçlerinin kaynağı olan askeri yetenekleri ile birlik ve beraberliklerini kaybedip birbirlerine düşüyor ve kendi kendilerini imha ediyorlardı.³¹

3. Bizans Askeri Sistemi

Bizans askeri sisteminin Osmanlı ordusuna etkisi ve mirasını tespit etmek oldukça güçtür. Üstelik, birbirleri ile çatışan ve çelişen fikir ve iddialar yüzünden, Bizans mirasının Osmanlı kurumları ile kültürüne etkisi karmaşık ve politize olmuş bir konudur. Askeri konuların büyük ölçüde bu kısır tartışmaların dışında kalması memnuniyet verici bir husustur.³² Olası Bizans mirası ve Bizans-Osmanlı etkileşimini anlayabilmek için öncelikle son dönem Bizans askeri durumu ve sistemini incelememiz gerekmektedir.

1270'li yılların başındaki Bizans ordusu, parlak geçmişinin gölgesinden başka bir şey değildi. Yabancı paralı askerler dışın-

da fiiliyatta düzenli ordu bulunmadığı gibi, yerel feodal beylerin küçük özel birlikleri ve kaleleri dışında sınır muhafız birlikleri de bulunmamaktaydı. Oysaki çok değil sadece yirmi yıl önce sayıca az ve kaynakları kısıtlı olsa da, oldukça başarılı bir Bizans ordusu, Türkmen savaşçıları sınırlarının ötesinde tutabiliyordu.

Yukarıda kısmen değindiğimiz gibi Bizans askeri sistemi 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında çökmüştü.³³ Fakat sonraki dönemde kısmen kendini toparlamış ve, Anadolu'nun önemli bir kısmı kaybedilmesine rağmen, Türklerin kesintisiz devam eden saldırılarına karşı bir asır dayanabilmişti.³⁴ Üstelik, Bizans tarihinin en büyük felaketlerinden biri olan Dördüncü Haçlı Seferi esnasında Haçlıların Konstantinopolis'i 1204'te işgal etmeleri, şaşırtıcı bir şekilde ordunun toparlanmasına neden oldu. Başkentlerini kaybettikten sonra Batı Anadolu'daki İznik'te üstlenen Laskaris imparatorları, etkin bir sınır muhafaza sistemi ve küçük bir düzenli ordu kura bildiler.³⁵

Laskarislerin "Pronoiai"³⁶ adındaki toprağa dayalı eski askeri sistemi "Stratitotikai Pronoiai" adı altında yeniden ihya etmeleri önemli bir başarı olsa da, Türklere karşı savunma sisteminin asıl dayanağı sınır muhafızları "Akritai"³⁷ idi. Laskarisler uygulamada zaten var olan, ama senelerin ihmali sonucunda askeri değerini kaybetmiş durumdaki Akritai'yi sisteme yeni askerler sokarak, toprak tahsis ederek ve vergi muafiyetlerini sağlayarak canlandırdılar. Askeri hizmet sunabilecek bütün gruplar Akritai'ye aktarıldı. Örneğin, bir taraftan Eflak ve Rusya steplerinden Kuman Türkleri gibi büyük gruplar getirtilirken,³⁸ diğer taraftan iş arayan Latin kökenli paralı askerler gibi gruplar da sisteme sokuldu. Sistemin mantığı, farklı kaynaklardan gelen bu askerlere serhat bölgesinde aileleri ile beraber yerleşebilecekleri arazi tahsis edilip vergi muafiyeti getirilmesine karşılık, bu askerlerin de kendi bölgelerini Türklerin saldırılarına karşı korumaları şeklindeydi. Savunma, yeniden inşa edilen küçük kalelere ve yüksek hareket kabiliyetine sahip süvari ve piyade birliklerine dayanıyordu. Merkezi noktalara ko-

nuşlanan küçük düzenli ordu unsurları da büyük saldırılar halinde sınır muhafızlarını takviye edecekti.

Konstantinopolis gibi büyük bir metropolün ihtiyaçları ve masraflarını karşılama sorumluluğu olmadığı için Laskarisler devletin gelirlerini büyük bir beceriyle orduya akıtabildiler.³⁹ Ne şaşırtıcıdır ki Konstantinopolis'in 1261'de yeniden fethedilmesi gibi önemli bir zafer başarılı askeri serhat bölgesinin sonunu hazırladı. Eski başkentlerine dönen imparatorlar önce serhat bölgesini kendi kaderine terk ve ardından, bütün güçleri ile mali kaynaklarını Konstantinopolis'in yeniden inşası ve refahına tahsis ettiler. İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarının güvenliğide birinci öncelik oldu tahsis ettiler. Anadolu serhat bölgesi için daha da kötüsü kısa bir süre sonra imparatorluğun yeni önceliklerini finanse edebilmek için sınır birliklerine tahsisli araziler, yerel beylere veya tekrar önem kazanan sarayın ileri gelenlerine satılmaya başlandı.

Bu tarihi bir hataydı. İmparatorluğun şimdiye kadar gösterdiği askeri başarı ve bekası Anadolu birliklerine bağlıydı. Bu birliklerin hayat damarları kesilmek suretiyle kurulmaya çalışılan, yerel aristokrasiye dayalı feodal savunma sistemi büyük sorunlara gebe idi. Her şeyden önce yeni teşkil edilen yerel aristokrasinin merkezi devlet için ne askeri hizmet ne de vergi sağlama niyeti vardı. Yatırdıkları parayı en kısa sürede çıkartarak kâra geçmek istiyorlardı. Haksızlığa isyan eden Akritai birliklerinin isyanı kanlı bir şekilde bastırılarak sadece imparatorluğun son umudu yok edilmedi, aynı zamanda eski düşman Türklerle işbirliği yapacak bir kitle de yaratılmış oldu. Sonraki dönemde Osmanlı hizmetinde çalışan eski Bizans komutan ve askerlerinin varlığı muhtemelen bundan ötürüdür. Mali kaynakların yanlış tahsisi sonucu Bizans düzenli ordusu da kısa bir süre sonra yok oldu. İmparator Andronikos tasarruf yapabilmek için donanmayı bile lağvetti. İşsiz kalan Bizanslı denizcilerin hiç değilse bir kısmı Türk beyliklerinin donanmalarına katıldı.⁴⁰

Osmanlı Beyliği'nin kuruluş sürecinde yetmiş yıldan fazla bir süre karşı karşıya kaldığı, savaştığı ve etkileşim içine girdiği Bizans

askeri gücü işte bu hatalı politikaların yarattığı yerel aristokrasiden başkası değildi. Osmanlıların “tekfur” olarak isimlendirdiği Bizans beylerinin birbiri ile bağlantısı olmayan özel birlikleri ve küçük kaleleri vardı. Muhtemelen Bizans köylüleri de topraklarını savunmak için milis birlikleri teşkil edip Osmanlı saldırılarına karşı koymaya çalıştılar. Elimizde mevcut kaynaklarda feodal birliklerle köy savunma güçleri arasında ayırım yapılmadığı için bu konuda kesin bilgilere sahip değiliz. Kaleler ve yerel birlikler bir sistemin parçası olmadıkları için koordineli bir şekilde çalışma ve birbirini destekleme yeteneğine sahip değildiler. Seyrek de olsa imparatorlar 1301 ve 1328 seferlerinde olduğu gibi Osmanlı’ya karşı Anadolu topraklarını korumak için çoğunluğu paralı asker ve benzerlerinden kurulu küçük birliklerle seferler düzenlediler. Bu imparatorluk birlikleri de tekfurların askerleri kadar başarısızdı. Dolayısıyla Osmanlı kroniklerinde Bizans imparatoruna da şaşırtıcı bir şekilde tekfur (Konstantiniyye Tekfuru) denmesi basit bir benzetme olmamalıdır.⁴¹

Mevcut kısıtlı kaynaklardan bazı Bizans beyleri ve yerel komutanların taraf değiştirerek Osmanlı ordusuna katıldıklarını biliyoruz.⁴² Muhtemelen bu durum sıradan askerler seviyesinde daha yaygındı. Fakat taraf değiştirenlerin askeri bilgi ve becerileri kısıtlı olduğu için Osmanlı askeri sistemini fazla etkilediğini düşünmüyoruz. Çünkü yukarıda kısaca izah ettiğimiz gibi, Osmanlıların tarih sahnesine çıktığı dönemde Bizans askeri sistemi ve kurumları çoktan eski görkemini kaybetmiş ve fiilen de yok olmuştu. Erken dönem Osmanlı askeri sisteminin iki alanda; düzenli piyade ve muharebe destek (teknik) sınıflarında önemli eksiklik ve ihtiyaçları bulunmaktaydı. Osmanlılar kendi ayakları üstünde durabilen etkin bir piyade sınıfını ancak 1370’li yıllarda ve birçok deneme yanılma sonrasında kurabildiler. Benzer şekilde, muharebe destek sınıfları da ancak Doğu ve Orta Avrupa askeri sistemleri ile doğrudan irtibata geçildikten sonra teşkil edilebilmiştir. Ayrıca bahse konu dönemde Bizanslıların Türk süvari taktik ve tekniklerini taklit etmeye çalıştıkları ve bu maksatla Türk paralı askerlerini istihdam ettikleri

de ihmal edilmemelidir. Sadece Türklerden ve atlı okçu kabiliyetine sahip Alanlardan⁴³ paralı asker yazmakla yetinmediler. Devamlılığı sağlamak için askeri hizmet karşılığında 10. yüzyıldan itibaren çeşitli göçebe kavimlere araziler tahsis ettiler ve Hristiyan Türklerden (Tourkopouli) de istifade etmeye çalıştılar.⁴⁴

Her iki askeri sistem arasındaki silah, teçhizat, sembol, unvan ve terminoloji benzerliğinin kaynağı doğrudan bir etkileşimden ziyade Selçuklu askeri mirasının dolaylı sonucudur. Selçuklular, görece daha güçlü ve etkin bir Bizans askeri sistemi ile karşılaşmış, bir asırdan fazla savaşmışlardı. Bir çeşit “etkileşim alanı” sadece serhat boylarında değil, aynı zamanda büyük şehirlerde de oluşmuştu. Selçuklular, Bizanslılardan çok şey öğrendiler. Taraf değiştiren Bizanslı subay ve askerler Selçuklu ordusunda her zaman görev alabildi. Bazen Bizans birliklerinin bir bütün halinde vasalet (tâbi, himaye altında devlet) veya para karşılığında hizmet verdiğini de biliyoruz. Aynı zamanda Selçukluların topraklarında yaşayan Rum nüfustan askeri maksatlarla istifade ettiği ve zaman zaman tamamen Rumlardan oluşan birlikler de kurdukları unutulmamalıdır.⁴⁵ Özellikle muhasara harekâtı için Bizans askeri teknik bilgi ve yeteneklerine ihtiyaç duyulmaktaydı. Selçuklular mancınık, katapult ve balista gibi muhasara silahlarını, lağım ve kuşatma tahkimatları gibi istihkâm tekniklerini Bizans bilgi birikiminden istifade ederek ordularına soktular ve geliştirdiler.⁴⁶ Bizanslıları hizmete almak ve onların bilgi birikiminden faydalanmak sadece tek taraflı olarak Selçukluların bir uygulaması değildi. Benzeri şekilde Bizanslılar da Türkleri farklı maksatlarla askere aldılar veya kiraladılar. Birçok Türk savaşçı, grup halinde veya bireysel olarak Bizans hizmetine girdi. Bazılarının oldukça yüksek rütbelere terfi ettiği ve önemli görevlere geldiği bilinmektedir. Bu sayede de Selçuklulara önemli askeri bilgi ve deneyim akışı gerçekleşti.⁴⁷ Sonuç olarak pronoia ve timar benzerliklerinde olduğu gibi, Osmanlı askeri sisteminde gördüğümüz olası Bizans etkisinin de kaynağının Selçuklu-Bizans etkileşimi olduğu gözükmemektedir.⁴⁸

B. Osmanlı Ordusunun Kuruluşu

1. Osman Gazî'nin Gazi Savaşçıları

Birçok bilim adamı ve araştırmacı nispeten küçük ve önemsiz Osmanlı Beyliği'nin kendisinden daha güçlü ve köklü siyasi yapılar arasından sıyrılarak Akdeniz bölgesinin en uzun süre hüküm süren imparatorluğuna nasıl dönüşebildiğini anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Nasıl oldu da Osmanlı hanedanı bu muazzam başarıya ulaşırken kendisinden daha güçlü rakipleri bu yoğun mücadelenin farklı aşamalarında tarih sahnesinden silindi?⁴⁹ Bu sorunun askeri açıdan cevabı, bu sürecin temel dinamiklerini ve erken dönem Osmanlı askeri sisteminin evrimini anlamaktan geçmektedir. Kuruluş döneminin karmaşık ve çok tartışmalı siyasi, ekonomik, sosyokültürel ve etnik süreçleri bu bölümün konusunu teşkil etmemektedir.

Osmanlı kronikleri ve kuruluş efsanelerine göre Kayı boyuna mensup beyliğin kurucuları (proto-Osmanlılar), Türk-Bizans serhat bölgesinin kuzeybatısında yer alan Bitinya'ya Türkmenlerin büyük Moğol istilasından sonra, 1220'deki ikinci büyük göç dalgası ile geldiler. Bölgeye kesin olarak ne zaman geldiklerini bilmiyoruz. Ancak 1260⁵⁰ öncesinde Ertuğrul Bey önderliğinde yerleşmiş olmalıydılar.⁵¹ Yarı göçer bir Türkmen aşiretine mensup oldukları kesindir. Büyük olasılıkla Selçuklu devletinin iskân politikası nedeniyle boy ve aşiret bağları oldukça zayıftı. Selçuklular ülkenin dirlik ve düzeni ile merkezi devlet denetimini tesis etmek için büyük boyları, aşiret federasyonlarını ve aşiretleri küçük parçalara bölerek farklı bölgelerde karışık olarak iskân ediyordu. Proto-Osmanlılar belli bir süre Söğüt-Domaniç bölgesinde, muhtemelen kuzey-batı serhat bölgesinin beylerbeyi olan Çobanoğulları beylerinin denetiminde, Bizans topraklarına yönelik akın faaliyetlerine katıldılar.⁵²

Bazı gelişmeler ve yapısal dönüşüm bu önemsiz aşiret grubunun başarılı bir siyasi yapıya dönüşmesini sağladı.⁵³ Öncelikle Moğolların büyük istilasından sonra Selçuklular da dahil olmak üzere Ortadoğu İslam devletleri karşısında kazandıkları zaferler, bir taraftan

Türkmen aşiretlerini yerlerinden koparıp batıya doğru göçe zorlarken, aynı zamanda onların üstündeki etkin devlet denetimini de ortadan kaldırdı. Anadolu'da doğrudan Moğol İlhanlı devletinin denetiminin kurulduğu 1277 tarihinden Moğol komutanlarından Sülemiş'in 1298'deki isyanına kadarki süreçte serhat boyları gitgide bağımsızlıkları artan Türkmen beylerinin denetimi altına girmişti. Devamlı surette Bizans topraklarına akınlar düzenleyip Bizans derebeylerine saldırarak kendi beylikleri hesabına toprak ve ganimet kazanmaya çalışıyorlardı. Zaman zaman birbirleriyle paylaşım savaşına da girişiyorlardı. Moğollar uzun uğraşlar sonrasında 1300'de Sülemiş isyanını bastırmayı başardı. Ancak bu başarılarının bedeli olarak serhatlar üzerindeki bütün denetimlerini de kaybettiler.⁵⁴

İkinci olarak yukarıda belirttiğimiz gibi Bizans sınır savunma sistemi 1261'de Konstantinopolis'in tekrar fethi sonrasında ilgi ve kaynakların Konstantinopolis ve Avrupa'daki topraklara kayması ile çökmüştü. Anadolu'daki toprakların sınır muhafızlarından alınıp yerel aristokrasiye tahsis ile sonuçlanan sivil ve askeri bürokrasi arasındaki mücadele, başta Akritai olmak üzere Bizans askerlerini isyana zorladı. Yenilen isyancılar ya doğrudan Türklerle işbirliği içine girdi ya da pasif kalarak Türk istilasını kolaylaştırdılar.⁵⁵

Son olarak büyük ve güçlü beylikler defalarca İlhanlıların, Selçukluların ve hatta Haçlıların saldırılarına hedef olurken, Osmanlılar bu saldırılara maruz kalmadıkları gibi saldırılar sonrasında doğan fırsatlardan da istifade ettiler. Selçuklu komutanı Şemseddin Yaman Candar, Osmanlıların bağlı olduğu Çobanoğlu Mahmud Bey'i 1291'de yenip öldürünce Osmanlıları denetim altında tutacak siyasi bir otorite kalmadı.⁵⁶ Osmanlıların diğer güçlü rakipleri de benzeri saldırılar sonrasında güçlerini yitirdiler. Serhat bölgesinin en başarılı ve prestijli beyliği olan Aydınoğulları, Haçlı saldırıları sonrasında donanmalarını ve önemli limanlarını yitirirken,⁵⁷ Karesi, Germiyan, Saruhan ve Aydınoğulları Bizanslılar tarafından kiralanan Katalan Bölüğü'nün 1303-1304 seferi sırasında kazandığı zaferlerle büyük ölçüde zayıfladılar.⁵⁸

Kuruluş efsanelerine göre Osmanlı hanedanının kurucusu Osman Gazi,⁵⁹ babası Ertuğrul'un ölümü sonrasında 1299'da boy meclisince lider seçildi. Sadece gevşek bir aşiret grubunun liderliğini devralmadı, aynı zamanda kendisine zayıf ve dağınık Bizans serhaddinde coğrafi açıdan çok uygun bir atlama bölgesi de miras kaldı.⁶⁰ İlginç bir şekilde iktidara geldikten sonra yerini sağlamlaştırmak için önce Bizanslılara değil, Germiyanogulları'nın yerel müttefikleri ile komşu bir Tatar aşiretine karşı savaşmak zorunda kaldı.⁶¹ Ancak beyliğin bağımsız bir siyasi yapı haline gelmesi ve rüştnü ispatlaması 1301⁶² tarihinde Bapheus'ta (Koyun-Hisar) Bizans ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra mümkün olabildi.

Bapheus Muharebesi, her iki taraf için stratejik ve duygusal açıdan büyük önem taşıyan Nikaia'yı (İznik) Osmanlı muhasarasından kurtarmak için Bizans imparatorunun kalkıştığı sefer sonunda cereyan etti.⁶³ Bapheus [Koyunhisar] Muharebesi, erken dönem Osmanlı askeri yapısını ve işleyişini anlamamız için bize önemli ipuçları sağlamaktadır. Osmanlı ordusunun belkemiğini aşiret savaşçısı ve gönüllü atlı okçuların teşkil ettiği açıktır. Sayıca az olsa da, piyade birliklerinin de süvariye desteklediği bilinmektedir. Klasik bozkır taktik ve tekniklerine göre savaştıkları anlaşılmaktadır. Düşman hakkında iyi istihbarat edinilmişti. Muharebe alanını Osmanlılar seçerek inisiyatifi daha baştan ele geçirdiler. Öncü muharebeleri ile her kademedede sürprizi tesis etmişlerdi. Müteaddit ve kesintisiz süvari taarruzları ve ok yağmurları ile düşman yıpratıldı. Sahte geri çekilme taktiği ile düşman birliklerini pusuya düşürüp muharebe düzenlerini dağıttılar. Bizanslıların paniğe kapılıp geriye çekilmeye kalkışması ise imhalarına yol açtı.

Oysaki Bizans komutanı Mouzolon, Osmanlıları gafil avlayabilmek için elindeki bütün imkânları kullanmıştı. Nogay Tatarlarından atlı okçuluğu öğrenmiş olan Alan paralı askerlerini kiralamıştı. Birliklerini deniz yoluyla taşıyarak Osmanlıları hazırlıksız yakalamaya çalışmıştı. Ancak Osmanlı imkân ve kabiliyetlerini hafife almıştı. Osman Gazi, kendi haber kaynakları vasıtasıyla sefer hakkındaki önemli bilgileri edinmişti. Osmanlı birlikleri, Bizanslılar daha gemiden inerken sürpriz bir saldırı ile düşmanın

denmesini bozdular. Düz sayılabilecek muharebe bölgesindeki çalıların ve yamaçların sağladığı örtüden başarılı bir şekilde istifade ettiler. Yerel Bizans milisleri korkuya kapılıp kaçtılar. Alan paralı askerleri düzensiz geri çekilişi örterek felaketin boyutlarını azalttılar. Ama bu kez kendileri kuşatılarak imha edildi. Osmanlı piyadesinin muharebede nasıl bir rol oynadığını bilmiyoruz. Muhtemelen Alanların kuşatılıp imhasında görev aldılar.⁶⁴

Koyunhisar zaferi, Osman Gazi'ye büyük bir prestij ve şöhret kazandırdı. O artık herkesin saygı duyduğu bir İslam savaşçısı ve karizmatik bir bey olarak tanınıyordu. Göçebe aşiret gruplarının temel olarak karizmatik liderler etrafındaki birlikler olduğu dikkate alındığında, yeni kazandığı şöhretin beyliğin savaşçı sayısına artırıcı etkisini anlamak kolaylaşmaktadır. Osman Gazi'nin askeri başarıları liderlik konumunu güçlendirdi ve bu durum takipçileri için daha fazla şan, ganimet ve toprak demek olduğu için beyliğe daha fazla savaşçıyı çektiği gibi köylüler, şehirliler, esnaf, din adamları, dervişler ve eski Selçuklu bürokratları da bölgeye yerleşmeye başladı. Her ne kadar zafer İznik'in teslim olmasını sağlamasa da çok sayıda kasaba, köy ve kale teslim oldu. Bitinya'nın büyük şehirleri dışında bölgenin tamamı Osmanlı egemenliği altına girdi.⁶⁵ Bu nedenlerle Bapheus zaferini ve 1301 senesini, bağımsız ve egemen Osmanlı Beyliği'nin kuruluş tarihi olarak kabul etmek hata olmasa gerektir.

Osmanlı Beyliği'nin temelinde bağları zayıf ve göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş sürecinde bulunan yarı-göçerler bulunmaktaydı. Ama bu demek değildi ki yarı-göçerler nüfusun tamamını teşkil ediyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi askeri başarılar gitgide artan sayıda göçmen ve sığınmacıyı beyliğe çekti. Bunlar farklı köken ve coğrafyalardan geliyorlardı. İç ve Doğu Anadolu'dan köylüler, şehirliler ve esnaf gelirken, bir taraftan da daha az sayıda olsa da işsiz veya hamisiz kalmış bürokratlar, din ve ilim adamları da beyliğe başvuru yapıyordu. Tabii ki başta dervişler olmak üzere türlü isyan ve ayaklanmaların kaçakları da beyliğe sığınmaktaydı. Osmanlı'nın fetihleri sonrasında kaçmayıp kalan eski Bizans vatandaşlarını da dahil ettiğimizde karşımıza oldukça karmaşık, birbiriyle

çelişen özellikler barındıran serhat bölgesi Bitinya halkı çıkmaktadır.⁶⁶ Dolayısıyla kendisine Osmanlı⁶⁷ ismi verilen halk sadece tek ve bütüncül bir aşiretin mensupları değildir.

Benzeri bir yaygın hata da erken dönem Osmanlı askerlerini herhangi bir taktik ve teknik yetenek ve bilgi birikimi olmayan basit Türkmen aşiret savaşçıları olarak görmektir.⁶⁸ Osmanlı atlı okçuları, Selçuklu bayrağı ve belki de başka bayraklar altında sayısız sefere katılmış deneyimli askerlerdi. Aynı zamanda çoğu bireysel veya grup halinde paralı asker olarak Bizans hizmetine girmiş ve Bizans'ın düşmanı olan devletlere veya isyancılara karşı savaşmışlardı. Hiç değilse bir kısmı 1294-95'teki Aleksios Philanthropenos'un Anadolu ordusunun başarısız isyanına katılmıştı.⁶⁹ Başka beyliklerin savaşçıları ile beraber müttefik veya paralı asker olarak farklı bayraklar altında nizami veya gayrinizami düşmanlara karşı savaşarak önemli bir askeri tecrübe ve bilgi birikimi edinmişlerdi. Daha da önemlisi savaşçılar arasında beylik kimliklerini aşan bir birlik, beraberlik ve aidiyet duygusu gelişmişti. Bu aidiyet duygusu, Osmanlıların büyük ölçüde barışçı bir şekilde diğer beylikleri egemenliği altına almasının ve onların askeri kadrolarını kolaylıkla bünyelerine katma becerisinin altında yatan sebeptir.

Sufi eğilimli esnaf birliği-tarikatı mensupları olan Ahilerin Osmanlı bünyesinde yer alması konumuz açısından çok önemlidir. Bu esnaf birliklerini sosyo-ekonomik, dini ve siyasi örgütlenmenin ötesinde yarı askeri (paramiliter) bir milis teşkilatlanması olarak da görmek gerekir. Ahiler ordu için silah ve teçhizat üretiyorlar ve hafif piyade askeri olarak görev yapıyorlardı. Ancak asıl önemleri fetih sonrasında işgal edilen şehirlerin elde tutulması ve devlet otoritesinin yerleşmesindeki rolleridir. Fetih ve yerleşme sonrasında hemen sosyo-ekonomik hayatı yeniden teşkilatlandırıyor, düzen ve asayiş tesis ediyor ve olası düşman saldırılarına veya ayaklanmalara karşı savunma görevi üstlenecek milis kuvvetini kuruyorlardı. Yerel Hristiyanların din değiştirmesinde de önemli rolleri vardı. Ahilerin yardımıyla Osmanlılar şehir savunmasında kuvvet tasarrufunda bulunup güçlerini asıl askeri hedeflerine yoğunlaştırabiliyorlardı. Osmanlılar, Yaya ve Yeniçeri Ocakları'nın efsane-

vi kurucusu olarak bilinen Çandarlı Kara Halil örneğinde olduğu gibi, Ahi teşkilatlarının liderlerini devlet adamı olarak da kullandı. Ahiler hizmetlerine Rumeli'nin fethedilip devlet bünyesine katılmasında da devam ettiler.⁷⁰

Bitinya topografyası ve ekolojisinin Osmanlı askeri yapısı üzerinde önemli etkileri oldu. Ziraat ve yarı-göçer hayat için uygun olan bölge, gerçek göçebe yaşam tarzına uygun değildi. Mevcut otlak ve yayla alanları gerçek bir göçebe ordusunun çok sayıda atını beslemeye yetemezdi. Osman Gazi'nin takipçilerinin bir kısmı zaten yerleşik hayata geçmiş veya geçmek üzere olan yarı-göçerlerdi. Din adamları, esnaf ve eski Selçuklu bürokratları beraberlerinde yerleşik hayat tarzını da getirmişlerdi. Bölgede mevcut Rum kasaba ve köyleri yeni gelenleri yerleşmeye cezbedti. Sonuç olarak gideerek artan sayıda Türkmen savaşçı yerleşik hayata geçerek yaşam tarzlarını temelden değiştirmeye başladı. Bu durum doğal olarak askeri ve siyasi sistemi de etkiledi.⁷¹

Osmanlı ve Bizans arasındaki daimi savaş halinin dini bir karakteri de olduğu açıktır. Her iki taraf da savaşı ve siyasi hedeflerini haklı gösterip meşrulaştırmak için dinden istifade etmiştir. Ama gene her iki hasım da taraf değiştirenleri ve paralı askerleri kullanacak kadar pragmatikti. Üstelik zaman içinde birlikte yaşam mekанизmalarını da geliştirmişlerdi. Bu açılardan Osmanlı'nın Bizans'a karşı bariz bir üstünlüğü vardı. Her şeyden önce askeri açıdan daha güçlü olmanın verdiği güvene sahiptiler. Orduları birlik ve beraberlik içinde başarıyla askeri harekât yürütebilirken, devlet ve toplum dini ve etnik gruplara karşı daha toleranslıydı. Düşmanın kullanılabilir kurum ve metotlarını güçlük yaşamadan öğrenip bünyelerine katabiliyorlardı. Yerel müttefik ve işbirlikçiler yaratıp kullanabilmeleri ve din değiştirmeyi teşvik etmeleri fethedilen bölgeleri ellerinde tutmayı da kolaylaştırıyordu.⁷²

Bütün bu öğeler Osmanlı'nın Bizans'a karşı gazasını cihat mantığının ötesine taşıdı.⁷³ Her ne kadar fetih ve akınlar İslam dini tarafından meşru kabul ediliyorsa da, Osmanlı gazileri katı din savaşçıları değil ama İslam dininin üstünlüğüne tam olarak inanan akıncılardı.⁷⁴ Gerçekten de gaza ve gazi terimleri Güney Anado-

lu'daki Arap-Bizans serhat bölgesi ile Maverâünnehir'deki Arap-Türk serhat bölgesindeki geçmiş deneyimler ve İslam savaşçısı dinamiklerinin bir mirasıdır. Battal Gazi ve Danişmend Gazi benzeri kahramanlara, aynı tarz efsane ve motiflere Osmanlı anlatılarında da rastlamak şaşırtıcı değildir. Digenis Akritas örneğinde olduğu gibi Bizans kalıpları da ihmal edilmemelidir.⁷⁵ Serhat boylarında muhafazakâr din adamları yerine heterodoks dervişlerin varlığı da savaşların bahsettiğimiz özelliği gereğidir. Neredeyse bütün önemli uç beylerinin yanında Osmanlı'nın Şeyh Edebali'si, Geyikli Baba'sı ve İleri Hoca'sı gibi meşhur dervişlerin yer aldığını görüyoruz.⁷⁶ Bu dervişlerin varlığı muhafazakâr ve ortodoks din geleneklerinin etkisini sınırlıyordu.

Bizans'a yönelik askeri harekât bir ana plan veya strateji çerçevesinde yürütülme de, genel bir kalıbın olduğu tartışılmazdır. Türkmen uç beylerinin kendilerine sağlam üs ve dayanak bölgeleri tesis ettikten sonra emirlerindeki beylere ve aşiretlere akın bölgeleri (aslında istikamet demek daha doğru olur) tahsis etme alışkanlıkları vardı. Bu ademimerkeziyetçi emir-komuta sistemi zayıf Bizans savunma sistemine karşı çok etkiliydi. Sayısız savaşçı grubu birbirlerinden bağımsız olarak sürekli ve her yönden gelerek Bizans topraklarına akınlar düzenliyorlardı. Çok sayıda bey ve daha alt düzeydeki komutanın neredeyse daimi ve öngörülmesi mümkün olmayan akınları, Bizans askeri sistemini çökerttiği gibi dönemin Bizans tarihçilerinin de kafasını karıştırarak günümüzde çözmekte sıkıntı çektiğimiz muammaların doğmasına neden olmuştur.

Ademimerkeziyetçi fetih, Türkmen beylikleri için de önemli sorunlar yaratmıştır. Bazen vasal durumdaki beyler başarılı akınlarla güç kazanıp ele geçirdikleri Bizans topraklarında kendi beyliklerini kurmuşlardır. Germiyanogulları Beyliği'nin zayıflayış hikâyesi buna iyi bir örnektir. 13. yüzyılın sonunda Germiyanogulları aşiretler topluluğu güney ve batı serhat bölgelerinin en güçlü uç beyliği haline gelmişti. Germiyan komutanları birbirinden bağımsız olarak Ege sahillerini ve iç kesimleri ele geçirdiler. Ancak Germiyan beylerine sadık kalacaklarına bağımsızlıklarını ilan edip Karesi, Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerini kurdular.⁷⁷ Dolayısıyla

büyük aşiret grupları Selçuklu hükümdarlarından bağımsız olmak için ellerinden geleni yaparken, emirleri altındaki komutanları ve aşiret reislerini denetim altında tutmada kendileri de aynı ölçüde başarısız oluyorlardı.

Osmanlılar, komşu beyliklere göre aşırı ademimerkeziyetçilik eğilimleri ile daha iyi başa çıkabildikleri gibi, gazi savaşçılara dayanan askeri sistemi herkesten önce düzenli orduya dönüştürmeyi başardılar. Bahsettiğimiz gibi Türkmen beylikleri arasında acımasız bir rekabet vardı. Osmanlıların gelecekteki başarılarının sırrı, bu yoğun rekabetten edindikleri bilgi birikimi ve tecrübe ile daha çok toprak, ganimet ve şan elde etmek için her fırsatı değerlendirmedeki yeteneklerinde yatmaktadır. Oysaki başlangıçta Osmanlılar, Aydınogulları gibi beyliklere göre daha yavaş kalmışlardı. Ama bu yavaşlıkları uzun dönemde devlet kurumlarını teşkil daha fazla zaman ayrılması fırsatını verdi. Dışarıda ise rakiplerini mahveden büyük güçlerin gazap ve müdahalelerine hedef olmamalarına yol açtı.⁷⁸

2. Gazileri Düzenli Orduya Dönüştürmek

Erken dönem Osmanlı ordusu, göçebe orduların tamamında görülen eksiklik ve zafiyetlerle maluldü. Düzenli bir ordu yapısı yoktu. Ordu, aşiret savaşçıları ve gönüllülerin teşkil ettiği birbirinden bağımsız dağınık asker gruplarının anarşik birlikteliğinden oluşuyordu. Yerel Bizans beylerinin kuvvetlerini ve hatta imparatorun paralı askerlerini yenmeyi başarmışlardı. Ama aynı zamanda müstahkem mevkiileri ve kaleleri doğrudan ele geçirilmede başarısız olmuşlardı. Bu önemli kapasite eksikliğinin sebebi etkin bir piyade sınıfı ile teknik unsurların yokluğu idi. Osmanlı ordusunun kısa süre içinde bir kaleyi fethetmesinin yolu hile, baskın, içeriden işbirliği ve bazen de doğal afetlerdi.⁷⁹ Eğer bu yöntemler sonuç vermezse veya uygulanamazsa bunların tek askeri alternatifi, kaleye ulaşan bütün yol ve yaklaşma istikametlerini “havale” denilen tahkimli mevzi veya kulelerle abluka altına alıp kaledekileri açlığa mahkûm ederek teslim olmaya zorlamaktı. Süreci kısaltmanın tek yolu civar

köylüleri korkutarak kaleye sığınmaya zorlamaktı. Böylelikle besleyecek boğaz ve sorunlar artacağı için savunanların tahammülü daha kısa sürede kırılabilirdi. Eğer kale büyükse ve yeteri kadar erzak ve cephanesi varsa, kuşatma süreci uzun ve pahalı oluyordu. Nikaia (İznik) yirmi bir yıl, Prusa (Bursa) on bir yıl, Nikomedia (İzmit) ise altı yıl Osmanlı kuşatmasına dayanabildi.⁸⁰ Bu kadar çaba sonucunda fethedilen şehirler tamamen tahrip olmuş ve bütün kaynaklarını sarf etmiş bir şekilde ele geçirildiğinden, Osmanlı yönetimi şehirleri yeniden imar etmek mecburiyetinde kalıyordu.

Erken dönem Osmanlı ordusu bünyesinde, çoğunluğu gönüllü köylülerden ve kısmen de Ahilerden oluşan, belirli bir teşkilatı olmayıp Selçuklu “haşer”⁸¹ birliklerine benzeyen hafif piyadelerin bulunduğunu biliyoruz.⁸² Bu hafif piyadeler faydadan çok, sisteme zarar veren bir unsurdur. Osmanlı kroniklerine göre Alaeddin Paşa ve Çandarlı Kara Halil Paşa ihtiyacı fark ederek 1325 yılında aynı zamanda hükümdarın korumasını sağlayacak düzenli piyade birliklerinin kurulmasını teklif ettiler. Bunun ardından Yaya Ocağı, kuruluş fermanının duyurulmasından kısa bir süre sonra iş ve düzenli gelir arayışındaki köylü gençlerin yoğun başvurusu sayesinde kolaylıkla teşkil edilebildi. Yaya Ocağı, aslında özgün bir Osmanlı icadı değildi. Aynı ismi taşıyan teşkiller başka beylikler tarafından da kurulmuştu.⁸³

Yaya Ocağı personeli tam zamanlı çalışmadığı için gerçek anlamda düzenli bir birlik değildi. Askerler barış zamanında köylerinde kendi işleri ile uğraşmaya devam ediyorlardı. Barış döneminde ücret almıyorlardı ama vergi de vermiyorlardı. Sefer zamanı silah altına çağrıldıklarında kendi silah ve teçhizatlarını kendileri getiriyorlardı. Seferberlik ve savaş dönemlerinde günlük esastan hesaplanan ulufe denilen maaşı alıyorlardı. Başlangıçta göçebe aşiret yapısına uygun bir şekilde onlu sistem esasına göre (10, 100, 1000) birlikler teşkil edildi. Hassa birliği olarak görev yaptıklarında Ahilerin geleneksel “ak börk” denilen başlığını giiyorlardı. Bu seçimle hem Ahiler onurlandırılmış, hem de “kızıl börk” giyen aşiret süvarisinden farklı bir birlik oldukları bariz şekilde gösterilmiş oluyordu.⁸⁴

Yayalar, kısıtlı taktik ve teknik becerilere sahip oldukları için kuruluş amacına ulaşamadılar ve kurucularının beklentilerini karşılayamadılar. Bu durum hem düzenli askeri birlik eğitimi almalarının, hem de yarı zamanlı asker ve yarı zamanlı köylü olmalarının doğal sonucuydu. Üstelik eğitilmiş ve etkin bir subay sınıfı da yoktu. Komuta kademelerine atanmış subayların normal askerlerden bir farkı yoktu. Emirlerindekiyle aynı sosyo-ekonomik kökenden geliyorlardı ve emirleri altındaki askerlerle aynı silahı (bileşik yay) kullanıyorlardı. Eski ve yetersiz emir-komuta sistemi devam ettiği gibi, kuruluş gerekçeleri olan ağır piyade görevleri için gereken ağır zırha ve silahlara sahip olmamaları da büyük bir zafiyetti. Son olarak seferber edilmeleri –özellikle hasat zamanı– oldukça zordu.

Bu önemli kısıt ve zafiyetler yüzünden Yaya Ocağı nispeten kısa sürede (kırk yıldan daha kısa bir sürede) seçkin hassa birliği statüsünden normal piyade birliğine dönüştürüldü. Artık prestijli ak börtü giyme hakkını da yitirmişlerdi.⁸⁵ İlginç bir şekilde yayalar seçkin konum ve önemlerini kaybederken sayıları artmaya devam etti. At sahibi olan yayalar ise “müsellem” adı altında yeni kurulan süvari birliğine aktarıldılar. Yaya ve müsellem sayılarının sefer ihtiyacından daha fazla olması, bunları seferber etme masraflarını kısma arzusu ve hasat zamanı yaşanan sıkıntılar nedeniyle “ocak” adı altında çekirdek bir birlik teşkil edildi. Her ocak beş yaya veya müsellemden teşkil olmaktaydı. Sefer zamanı sıra dahilinde içlerinden biri (eşkinici yaya) sefere katılıyordu. Köylerinde kalanlar (yamaklar) hem sefere katılanın toprağını işlemek ve ailesine bakmakla mükellefti, hem de eşkinici yayaya belli miktarda para ve erzak vermek zorundaydılar. Böylelikle devlet gerektiğinde kullanabileceği daha geniş bir havuz yaratırken, hazine yükünü de azaltmış oluyordu. Ama bu sistemin askeri yetenek ve etkinliği ciddi bir şekilde düşürdüğünün başlangıçta dikkate alınmadığı, daha sonra patlak verecek sorunlardan anlaşılacaktı.⁸⁶

1360’lı yıllarda yaya ve müsellem birlikleri yardımcı sınıf olarak yeniden teşkilatlandırıldı ve personel sayıları her biri 20.000 olacak şekilde sınırlandırıldı. Artık sefer zamanında bile hazineden

maaş almıyorlardı. Fakat vergi muafiyetleri muhafaza ediliyordu. İşin mali mükellefiyeti dışında sisteme iki önemli değişiklik daha getirilmişti. Birincisi asli görevleriyle ilgiliydi. Artık birinci hatta savaşmak görevi olan muharip bir birlik değil, ordunun çeşitli lojistik görevlerini yapmakla yükümlü muharebe hizmet destek birliğine dönüştürülmüşlerdi. Burada kastedilen görevler; ulaştırma (ordu ağırlıkları ve erzakının taşınması), yol ve köprü inşası ve bakımının yanı sıra geri destek unsurları ile ikmal konvoylarının emniyeti idi. Bu genel görevlerin dışında bazı birliklere yaşadıkları bölgelerin özelliklerine göre ilave görevler de verilmişti. Eğer yakınlarında bir maden mevcut ise bu madenin lojistik ve işgücü gerektiren işleri genelde yaya ve müsellemlere devrediliyordu. Gelibolu yayaları, Gelibolu tersanesinin yükünü omuzlamışken, sonraları “taycı” olarak adlandırılacak olan Sultanönü müsellemleri ise saray için at yetiştirme yükümlülüğü altına girmişti. İkinci değişimse yükümlülüğün ferdi yükümlülükten aile yükümlülüğüne dönüşmesiydi. Artık askeri yetenek ve yeterliliğe çok fazla ihtiyaç kalmadığı için yükümlülüğünü yerine getiremeyecek durumda olan yaşlı veya düşkünler ile vefat edenlerin yerine en büyük ve fiziki olarak en uygun erkek evladın geçmesi kararlaştırıldı. Bu statü ve görev değişimlerine rağmen I. Murad’ın bazı seferlerinde olduğu gibi olağanüstü durumlarda yaya ve müsellemler muharip görevlerde kullanılmaya devam edilmiştir.⁸⁷

Yaya Ocağı’nın Osmanlı ordusunun düzenli piyade sınıfı ihtiyaç ve beklentisini karşılayamadığı açıktır. Ama buna rağmen tamamen faydasız ve işe yaramayan bir deneyim de değildir. Osmanlı idarecileri, bu sayede tam olarak neye ihtiyaç duyduklarını anlayıp bunu gidermek için ne yapmaları gerektiğini öğrendikleri gibi, Yaya Ocağı, muharebe hizmet destek ve diğer yan askeri birlikler için uygulanabilir bir model haline de dönüşmüştür. Kuruluş amacını yerine getirememesine rağmen, Osmanlı yönetimi Yaya Ocağı’nı lağvetmeyerek muhafazakâr bir tavır gösterdiği gibi, yayaları ordunun ihtiyaç duyduğu bir başka unsura, muharebe hizmet destek birliğine dönüştürerek sorunlara esnek ve pragmatik çözümler getirebildiklerini de kanıtlamışlardı. Bu özgün muhafazakârlık ve

esneklik karışımı, Osmanlı ordusunun asırlar boyunca devam edecek karakteristik özelliğinin kendini ilk gösterişidir.

Osmanlı askeri ricali için düzenli piyade birliği dışında çözüm getirmeleri gereken diğer önemli bir sorun, Türkmen süvarisinin askeri etkinliğinin artırılması ve merkezi idareye doğrudan bağlı etkin bir emir-komuta içinde bir eyalet ordusuna dönüştürülmesiydi.⁸⁸ Sorunun temelinde üç bileşen bulunmaktaydı. Birinci bileşen, merkezi-hiyerarşik ve etkin bir emir-komuta sisteminin yokluğu-ydu. Türkmen süvarileri kendilerini sadece kendi aşiret veya grup liderlerine bağlı hissediyor ve devlete karşı özgürlüklerini muhafaza etmek istiyorlardı. Dolayısıyla kendi grup çıkarlarını devletin çıkarlarının üstünde görüyorlardı. Bu, büyük birlik harekâtını gerektiren önemli seferler ve konvansiyonel muharebeler için büyük bir kısıtlama idi. İkinci bileşense Türkmen liderlerinin fetih sonrasında ele geçirdikleri toprakları (kılıç hakkı) kendi şahsi mülkleri olarak görmeleri-ydi. Bu ademimerkeziyetçi fetih anlayışının doğal sonucu fetihler sonrasında bağımsız veya yarı bağımsız siyasi yapıların doğması-ydı. Üçüncü ve son bileşense göçebe askeri sistemin yapısal zayıflıkları-ydı. Aşiretler yerleşik hayata geçtikten sonra savaşçı ruh ve isteklerinin yanında askeri yeteneklerini de kaybediyorlardı. Osmanlı, bu çok bileşenli sorunun üstesinden gelebilmek için Selçuklu ve bazı beyliklerin uyguladıkları ikta sistemini kendi yapılarına uyarlayıp dönüştürerek “timar” sistemini icat edip uygulamaya soktu.⁸⁹

Osmanlı Beyliği’nin ilk döneminde fethedilen toprakların gazi liderleri arasında “yurtluk” adı altında bölüştürüldüğünü biliyoruz. Kendisine yurtluk verilen gazi, beyliğin siyasi bütünlüğüne riayet etme ve askeri yükümlülüklerini yerine getirmeye devam etme mecburiyetinde-ydi.⁹⁰ Ancak uygulamada bu durum sürdürülemedi. Çoğu gazi lideri kendi mülklerine yerleşip askeri sefer ve faaliyetlere katılmayı bıraktı.⁹¹ Avrupa kıtasındaki ilk fetihler sonrasında askeri açıdan fayda sağlamayan yurtluk sisteminden vazgeçildi ve yeni bir sistem kendini göstermeye başladı. Fethedilen topraklar, vergi değerlerine göre bölünerek (timar) liyakatli komutan ve askerlere savaştaki başarı ve liyakatlerinin boyutuna

göre tahsis edilmeye başlandı. Burada dikkat edilmesi gereken husus toprağın mülkünün değil, sadece vergi gelirinin “timarlı sipahi” adını alacak bu fertlere verilmesidir. İlave olarak bu daimi değil geçici bir haktı. Devlet, sipahinin istenilen askeri hizmetleri yerine getirememesi halinde toprakları geri alma veya değiştirme hakkını koruyordu. Sipahi, emredildiği zaman atı, silahları, teçhizatı ve gerekli miktarda para ve erzak ile seferlere katılmak zorundaydı. Eğer kendisine tahsis edilen vergi değeri yüksekse “cebeli” adı verilen ve sayıları vergi miktarına bağlı olan askerleri de sağlamak yükümlülüğü altındaydı. Doğal olarak bu askerlerin eğitilmesi, donatılması ve ikmali timarlı sipahinin sorumluluğu altındaydı. Muharebede göstereceği başarı ve liyakate göre kendisine yeni ve daha büyük timarlar tahsis edilebileceği gibi, askeri yükümlülüklerini ifa edemez veya daha da kötüsü muharebeden kaçacak olursa timarı elinden alınılıp ayrıca da çeşitli cezalara maruz kalabilirdi.⁹² Her ne kadar timar sistemi klasik halini 15. yüzyılın ortalarından itibaren alıp etkisini bundan sonra göstermeye başlasa da, erken dönemde de askeri başarılarına katkısı inkâr edilemez boyuttadır.⁹³

Yukarıda değindiğimiz gibi Osmanlı’nın rakibi konumundaki diğer Türkmen beyliklerinin çoğu, benzeri askeri birlikler kurmaya kalkışmışlardır.⁹⁴ Osmanlı’nın farkı ve onlara karşı kazandığı nihai zaferin altında yatan sebep “Kapıkulu Ocakları” adı altında kurduğu kendine özgü, köle askerlerden kurulu düzenli ordu birliğidir. Kapıkulu Ocakları ve bir anlamda bütün sisteme adını veren meşhur “Yeniçeri Ocağı” 18. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı askeri sisteminin belkemiği olmaya devam edecekti.

Osman Gazi’nin maiyeti içinde bazı köle askerlerin bulunduğu bilinmektedir. Ancak bunlar bir birlik niteliğinde olmayıp, hükümdara yakın koruma sağlayan ve “nöker” adıyla anılan az sayıda bireydi. Aslında bir Moğol kurumu olan nöker⁹⁵ sultanın emrindeki aşiretler, köleler ve diğer sosyal gruplardan seçtiği savaşçılardan meydana gelirdi. Nökerlerin her tür aşiret ve sosyal bağdan bağımsız olmaları ve sultana tam bir sadakat ve itaatle hizmet etmeleri beklenirdi. Sultanın şahsi korumasını sağlamak asli görevleri olsa da hizmetçilik dışında habercilik, elçilik, tazı ve diğer avcılık hay-

vanlarının bakımı gibi saray görevlerini de yerine getirirlerdi. Bazı başarılı nökerlerin birlik komutanlığına da atandığı vakidir.⁹⁶

Osmanlıların nökerlik kurumunu bazı değişiklikler yapmalarına rağmen Selçuklulardan miras aldıkları kesindir.⁹⁷ Fakat Osmanlı'nın köle asker sistemine bakışı ve asıl değişim Avrupa kıtasına geçip birbiri ardına önemli askeri zaferler kazandıktan sonra yaşandı. Osmanlı askerleri çok sayıda köle ele geçirdi. Bunun üzerine Osmanlı'da ilk defa "pençik" (beşte bir) vergisi konuldu. Bu yeni vergiye göre ele geçen her beş köleden biri hazineye devredilmek zorundaydı. Vergi olarak toplanan kölelerin hiç değilse bir kısmı Yeniçeri adı verilen yeni bir birlik bünyesinde eğitilip teşkilatlandırıldı. Osmanlı kroniklerine göre Yaya Ocağı gibi pençik de, Karamanlı Kara Rüstem ve Çandarlı Kara Halil tarafından muhtemelen Edirne'nin fethinden sonra (1369) icat edilip uygulamaya sokuldu.⁹⁸ Ne yazık ki bu önemli müessesenin kuruluş dönemi yeteri kadar açık değildir. Mevcut bu ve benzeri bilgilerse oldukça sorunludur ve daha ziyade bir kuruluş efsanesi niteliğini taşır.⁹⁹ Bu kısıtlamaya rağmen erken dönem yeniçeri kurumunu 15. yüzyılda tekâmül etmiş şeklinden hareketle yeniden kurgulayabiliriz.

Sadece fiziki olarak sağlam, güçlü ve dayanıklı genç köleler "pençikoğlanı" olarak seçiliyordu. Bunları ordunun ihtiyaçlarına göre iki yıl süre ile eğitmek için Gelibolu'da özel bir eğitim merkezi olan "Acemi Ocağı" açılmıştı. Başlangıçta Gelibolu'da askeri eğitimleri yanı sıra tersane işçisi ve kadırgalarda kürekçi olarak da çalışıyorlardı. Ancak on seneden az süre içinde bu sistem terk edildi. Tersanede oldukça yorucu görevlerde çalıştırılmaları yerine, yeni sistemde Türk köylü ailelerinin yanına (Türk'e vermek) verilmeye başlandılar. Bir yandan tarlada çalışırken, diğer yandan Türkçeyi ve Türk kültürünü öğrenip Müslüman oluyorlardı.

Çoğunlukla dört ilâ sekiz yıl süren bu ilk eğitim dönemi sonrasında adaylar yeteneklerine göre Acemi Ocağı'ndaki boşalan kadrolara alınıyorlardı. Acemi Ocağı'ndaki eğitim çok zorlu şartlarda, ağır disiplin altında ve yoğun bir şekilde uygulanıyordu. Acemiler, başta bileşik yay olmak üzere farklı piyade silahlarını farklı koşullar altında bol talimle öğreniyorlardı. Emirlere mutlak itaat ve

sultana sadakat eğitimin en önemli temalarıydı. Daimi evrim geçirerek gelişen eğitim ve sert disiplinin, geleceğin elit askerlerinin yetiştirilmesinde kilit rolü vardı. Acemiler, askeri eğitim dışında zanaatkârlık yetenekleri gerektirmeyen yangına karşı mücadele, miri malların nakliyatı ve benzeri çeşitli fiziki işleri de ifa ediyorlardı. Acemi kanunnamelerine göre herhangi bir şekilde bir zanaatı öğrenen acemi derhal ocaktan çıkarılır ve zanaatına göre bir askeri sınıfa yerleştirilirdi. Normal koşullar altında acemi eğitimi dört ilâ sekiz sene sürerdi. Kapıkulu Ocakları kadrolarındaki açıklara göre birliklere atanırlardı. Bu atama öncesinde “kapıya çıkma” denilen ve üst rütbeli subayların denetimde törensel bir sınav yapılırdı.¹⁰⁰

Yeniçeri Ocağı’nın kuruluşundan yaklaşık otuz yıl sonra yeni ve tamamen farklı bir askere alma sistemi uygulamaya konuldu. Bu, döneminde ve günümüzde halen tartışılan gayrimüslim çocuklarının ailelerinden alınması yani “devşirme” sistemidir.¹⁰¹ Bu yeni askere alma sisteminin altında yatan temel fikir, devletin egemenliğindeki topraklarda yaşayan Hristiyan ailelerden belli kıstaslara göre erkek çocukların seçilmesiydi. Seçim sonrasında yukarıda kısaca özetlediğimiz uzun askeri, dini ve kültürel eğitim sonrasında köle asker olarak düzenli ordu birliklerinde yerlerini alıyorlardı. Bu yöntem, döneminde, bugünün aksine tuhaf bir uygulama olarak görülmüyordu. Bildiğimiz kadarıyla Selçuklular az sayıda olsa da sarayda farklı görevlerde istihdam edilmek üzere Hristiyan ailelerden çocuklar toplamıştı.¹⁰² Ayrıca bazı Osmanlı uçbeyleri merkezi yönetimden bağımsız olarak çoktan kendi karargâhları için çocuk devşiriyorlardı. Dolayısıyla Osmanlı sadece mevcut olan bu uygulamaları Memluk askeri eğitim sistemi ile karıştırıp bütünleştirerek uygulamaya soktu.

Askeri bakış açısından kişileri çocuk yaşta askere almanın nedenleri oldukça açıktır. Savaşlar ve akınlar vasıtasıyla ele geçirilen köleler yetişkin oldukları için Osmanlı askeri eğitiminde başarılı olamıyorlardı. Örneğin, ordunun ana silahı olan bileşik yayın atlı veya yaya olarak kullanılmasını öğrenmek oldukça zorlu ve zaman isteyen bir eğitimdi. Teknik ve askeri becerilerin yanı sıra sadakat ve itaat de kazandırılması gereken önemli hasletlerdi. Zorla askere

alınan, hapishane koşullarına benzer koşullarda yaşayıp ağır ve zorlu bir eğitime tabi tutulan bu köle askerlerin çoğu, kendilerini esir alan ve düşman bildikleri bir devletin ordusunda görev almak istemiyorlardı. Dolayısıyla ilk uygun fırsatta firar etmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Seferi ordu komutanları firarla başa çıkmak için özel inzibat birlikleri tahsis etmek gibi tedbirler almak durumundaydı.

Devşirme, bu sorunların halli için acımasız ama etkili bir çözümdü. Her şeyden önce seçim yapmak için elde geniş ve istikrarlı bir havuz bulunmaktaydı. Doğal olarak çoğu ebeveyn, çocuklarının ellerinden alınması fikrine karşıydı. Çocuğunu vermemek için rüşvet verme ve ülkeden kaçma gibi farklı yöntemlere başvuranların varlığı bilinmektedir. Buna rağmen Osmanlı idari yapısının başarı ve etkinliği sayesinde devşirmenin uygulanmasında büyük direniş ve sorunlarla karşılaşılmamıştır. İkinci olarak çocuklar eğitilmeye daha uygundu. Bedenleri ve zihinleri askeri ihtiyaç doğrultusunda kolaylıkla şekillendirilebiliyordu. Üçüncü olarak uzun ve oldukça karmaşık eğitim süreci boyunca birlik ve beraberliğe büyük önem veriliyordu. Muharebe başarısı ve liyakat fazlasıyla ödüllendiriliyordu. Bütün bunlardan amaç birliğe sadakati perçinlemektir. Ocağa ve mevcudiyetlerin tek sebebi olan sultana bağlılık o kadar üst düzeydeydi ki, sadakat eğitiminde vurgunun saltanat kurumuna yapıldığını belirtmek gerekir. Üstlerin emirlerine mutlak itaat eğitimin olmazsa olmaz parçasıydı.¹⁰³ Devşirme müessesesinin temelinde sultanın tebaasından bir grubun çocuklarının zorla alınıp köle asker yapılması yattığı için, hukuksal açıdan oldukça tartışmalı bir durumu bulunmaktaydı. Bu hukuki sorunun mevcudiyetine rağmen devşirme gelişmeye devam etti ve 15. yüzyıl sonunda çok iyi işler hale geldi. Müessesenin faydaları devlet için o kadar fazlaydı ki, İslam hukukuna göre tartışmalı meşruiyeti dikkate bile alınmadı.¹⁰⁴

Önce Yeniçeri Ocağı'nın kurulduğu ve onun teşkil ettiği çekirdeğin etrafına yeni ihtiyaçlar çerçevesinde diğer Kapıkulu Ocakları'nın eklendiği aşikârdır. Erken dönem Osmanlı askeri ricalinin ilk teşkil ettiği piyade birliği yeniçeriler olmasa da, Osmanlı ordusu-

nun modern anlamda ilk düzenli pîyade sınıfı oldukları kesindir.¹⁰⁵ Saltanat muhafızı olarak prestijli beyaz börkü giyme imtiyazını kazanmışlardı ve askeri seçkinlerin en seçkini olarak görülüyorlardı. Nispeten kısa bir süre içinde Osmanlı askeri sisteminin en güçlü ve prestijli sınıfı haline geleceklerdi.¹⁰⁶

Şüphesiz ki yeniçeriler şöhretlerini ocakları kurulur kurulmaz kazanmadılar. Üstelik sayıları başlangıçta az olduğu için ordunun düzenli piyade ihtiyacını da bütünüyle karşılayamamışlardı. Ancak uçbeyleri ve diğer Türkmen liderlerin merkezkaç temayüllerini dengeleme ve onların itaatlerinin devamını sağlamada önemli bir araç oldular. Kendilerinden önceki İslam devletlerinin köle askere dayanan merkezi ordularının işlevine benzer şekilde, yeniçeriler ve diğer Kapıkulu Ocakları'nın devletin merkezi teşkilatının ve onun ülke bütünü üzerindeki otoritesinin korunması ile diğer askeri sınıf ve grupların sultana karşı sadakatının devam etmesinde önemli işlevleri oldu. Özellikle Avrupa kıtasına geçiş sonrasında bazı askeri liderler uçbeyi haline dönüşerek geniş arazi kesimlerinin fethedilmesinde önemli rol oynamışlardı. Merkezi idarenin hızla ileriye kayan hudutlara ulaşmasındaki yavaşlığından kendi şahsi çıkarları doğrultusunda istifade ettiler. Hareket serbestilerini korumak ve ele geçirdikleri toprakları kendi aileleri denetiminde tutmak istiyorlardı. Evrenosoğulları, Mihaloğulları, Turahanoğulları ve Malkoçoğulları gibi akıncı ailelerinin doğuşu sadece düşman karşısında başarı kazanarak değil, aynı zamanda merkezi idareye karşı bağımsızlıklarını korumaları sayesinde mümkün oldu. Kapıkulu Ocakları, başlangıçta yarı bağımsız uçbeylerinin hırs ve emellerini dizginledi. Müteakiben de 15. yüzyılın ortalarında güç merkezlerini yok etti.¹⁰⁷ Bu ocakların kurulması ve başarısı sayesinde, klasik dönem boyunca "Fetret Devri" gibi en ciddi saltanat ve tahta çıkma krizlerinde bile devletin birlik ve bütünlüğü korunabildi. Osmanlı'nın rakibi konumundaki diğer Türkmen beylikleri düzenli ordu birlikleri kuramadıkları için zaman içinde birbiri ardına yok oldular.¹⁰⁸

Başlangıçta yeniçerilerin sayıca az olduklarını belirtmiştik. Bahse konu kuruluş döneminde sayılarının bini geçmediğini dü-

şünüyoruz. Sayıca az olan bu birlik, seçme askerlerden kurulduğu ve mali açıdan büyük yatırım yapıldığı için yerine konması güç ve oldukça değerliydi. Oysaki neredeyse devamlı sefer durumunda olan ordunun ucuz, kolaylıkla tedarik edilebilecek, dolayısıyla zayıfatı sorun teşkil etmeyecek piyadeye ihtiyacı vardı. Çözüm, başka beyliklerin çoktan beridir kullandığı “azab” askerleriydi.¹⁰⁹ Kelime manasıyla bekâr anlamına gelen azablar merkezi hazinenin değil, eyaletlerin finanse ettiği yarı paralı asker statüsünde savaşçılarıydı. Her ne kadar kesin etnik kökenlerini bilmesek de, mevcut bütün kaynakların azabların kökeni Batı Anadolu Türkmen köylüleri olarak gösterilmektedir.¹¹⁰ Kanunnamelere göre devlet sefer için ihtiyaç duyulan azab miktarını belirleyip bunu eyaletlere bölüyordu. Valiler emredilen sayıda azab toplayabilmek için gereken mali kaynakları sağlamakla mükellefti. Genel bir kural olarak her yirmi veya otuz kişiye bir azab temin etmek kuraldı. Mali kaynakları bulduktan sonra azab temin etmek sorun değildi. Belli ölçüde askeri deneyim ve bilgiye sahip işsiz ve hırslı yeterli sayıda genç, her zaman mevcuttu. Başlangıçta azablar belli bir sefer için toplanıp sefer sonrasında köylerine, asıl işlerine dönen köylü gençlerdi. Ama zaman içinde seferlerin süreklilik kazanmasıyla çoğu azab köyleriyle bağlarını koparıp, eyalet merkezlerinde ve şehirlerde sürekli bir askeri iş peşinde koşan yarı paralı askerlere¹¹¹ dönüştü.

Timarlı sipahi teşkilat sistemine benzer şekilde yerel idareciler azab birliklerinin komutanlığını üstlenmişti. İlk dönemlerde idareciler azabları topladıktan sonra yeniçeri teşkilatına benzer şekilde birlikler teşkil eder ve başlarına subaylar atarlardı. Zaman içinde azab teşkilatları oturdu ve bunlara komuta edecek subaylar zaten mevcut olduğu için idareciler subayların beratlarını yenilemekle yetinmeye başladılar. Azablar kendi silah ve teçhizatlarını sağlamakla mükellefti. Bu silah ve teçhizat askerler seferber edildiklerinde sıkıca kontrolden geçirilirdi.

Azablar esas olarak hafif piyadeydi. Asıl silahları bileşik yaydı. Muharebede en tehlikeli görevlerde istihdam edilirdi. Öncü olarak veya birinci safta çarpışarak düşmana zayıfat verip yıpratmak temel görevleriydi. Bu yüzden kendi zayıfat oranları da yüksek

oluyordu. Ama buna karşılık hayatta kalacak olurlarsa cömertçe ödüllendirilirlerdi. Ücretlerine ilave olarak sefer dönemlerinde ver-giden muaftılar. Zaman zaman büyük muharebe başarısı ve liya-kat gösterenler timar ile ödüllendirilir veya sınır kalelerinde daimi kadroda asker olarak işe alınırđı.¹¹²

Her ne kadar azablar paralı asker karakter ve kategorisinde olsalar da, daimi süren seferler, sıkı merkezi hükümet kontrolü ve İtalyan “condottieri” (paralı asker reisleri) benzeri komutanla-rın denetimindeki paralı asker birliklerinin yokluğu nedenleriyle, azabların tam anlamıyla paralı asker olarak adlandırılmaları doğ-ru değildir. Aynı zamanda birlik aidiyetlerinin olmadığı ve ortak tek bağlarının daimi iş arayışı ve yağmaya düşkünlük olduğu da belirtilmelidir. Daha çok dönemin standartları çerçevesinde düzen-li ordu mensubu olamayan daimi askerler olarak sınıflandırılabil-irlerdi. Fakat bütün bunlar ve seferler sonrasında şehirli işsiz sta-tüsüne dönmeleri, ateşli silahların yaygınlaşması sonrasında doğan gerçek Osmanlı paralı askerlerinin öncülleri oldukları gerçeğini değiştirmez.

3. Avrupa’ya Geçiş: Hızlı Genişleme ve Fetret Dönemleri

Karesi Beyliği’nin 1345-46’da nispeten barışçıl bir şekilde fet-hedilmesi Çanakkale Boğazı’nı aşp Avrupa’ya geçmek için gerekli bütün önemli bileşenleri sağladı. Karesiler denizci bir beylikti. Ka-ralan Bölüğü’nün yıkıcı seferine kadarki dönemde denizde önem-li başarılar kazanmış ve kayda değer bir bilgi ve tecrübe birikimi elde etmişlerdi. Katalan felaketi sonrasında beyliğin içine düştüğü taht mücadelesi Osmanlı başarısının önünü açtı. Şöhretleri çoktan bölgeye yayılmış olan Osmanlılar, emirlerine giren Karesi denizci-lerinin yanı sıra diğer beyliklerin kaptan ve denizcilerinden, hatta Rumlardan istifade ettiler. Boğazı geçmek için gerekli donanma ve altyapı tesis edilirken Karesi savaşçıları, Osmanlıları karşı yakaya geçmek için teşvik etmeye devam etti.¹¹³

Aslında Osmanlı bünyesinde zaten daha önce çeşitli vesilelerle Avrupa’ya geçmiş ve farklı bayraklar altında orada savaşlara

ve akınlara katılmış tecrübeli asker ve komutanlar vardı. Buna korsanlık ve bireysel paralı askerlik vasıtasıyla edinilen tecrübeler dahil edildiğinde, bu geçiş için gerekli altyapının çoktan var olduğunu söyleyebiliriz. Bizans imparatorları ve aristokrasisi uzun bir süredir Türkmen savaşçıları Bizans'ın dış düşmanlarına (Sırp ve Bulgarlara) karşı istihdam etmekteydi. Ancak zamanla iç savaş ve saltanat mücadelelerinde de Türkmen savaşçılar gitgide artan düzeyde kullanılmaya başlandı. Başlangıçta bağımsız küçük paralı asker gruplarını kiralarlarken, 1320'li yıllardan itibaren başta Aydınoğulları olmak üzere doğrudan doğruya Türkmen beylikleri ile anlaşarak paralı asker ihtiyaçlarını karşılamaya başladılar. Osmanlılar ise bu pazarlıklara 1345 sonrasında dahil oldular. Bu uzun süreç içinde Türkmen savaşçılar hem Bizans ve Balkan devletlerinin askeri zayıflıklarını öğrendiler, hem de araziye vakıf oldular. Ayrıca her katıldıkları seferde önlerine gelen her yeri yağmaladıkları ve tahrip ettikleri için Bizans ve Balkanlar'ın iç karışıklık ve sorunlarını daha da artırdılar.¹¹⁴ Bizans örneğini takip eden diğer bölge güçleri de zaman zaman Türkmen paralı askerleri kiraladılar. Katalan Bölüğü'nün Türkmen paralı askerlerden istifade etmesi şaşırtıcı bir hadisenin meydana gelmesine de neden oldu. Katalanların eski müttefiki Halil Ece adındaki bir Türkmen lideri, Katalanların bölgeyi terk etmesi üzerine, 1311'de Gelibolu Yarımadası'nda bir kaleyi ele geçirdi ve burayı en az bir yıl süreyle elinde tutmayı başardı.¹¹⁵

Açık olan bir şey varsa Osmanlı Beyliği artık Trakya'ya geçişi kaçınılmaz bir gelişme olarak görmeye başlamıştı. Muhtemelen harekâtın kolay bile olabileceği düşünülüyordu. Sırp ordusuna karşı yürütülen başarılı Bizans seferine müttefik olarak katılan Velihaht Şehzade Süleyman Paşa, dönüş yolunda Halil Ece örneğini takip ederek Gelibolu Yarımadası'nda önemli bir kale olan Çimpe'yi (Tzympe)¹¹⁶ fethetti. Bazı gazilerin kaleyi daha önce ele geçirmiş olması da bir başka olasılıktır. Bizanslılar bütün güçleri ile Çimpe'yi geri almaya çalışırken 1354 depremi ile yarımadaadaki kaleler ağır hasar gördü. Osmanlı birlikleri Gelibolu kalesi de dahil olmak üzere bu kalelerin tamamını ele geçirdi. Her ne kadar Bizanslılar,

Şavoy Kontu VI. Amedeus'un yardımıyla Gelibolu kalesini geri almayı başarsalar da, artık çok geçti. Osmanlı çoktan Trakya'ya yerleşmişti. Zaten Bizanslılar da 1377'de savaşımdan kaleyi terk etmek zorunda kalacaklardı.¹¹⁷

Osmanlı düzenli ordusu, henüz yeni kurulmakta olduğu için çoğunluğu eski Karesi Beyliği ileri gelenlerinden olan komutanlara harekât bölgeleri tahsis ederek, onları uçbeyi olarak atadı. Bu uçbeylerini denetim ve kontrol altında tutmak için başlangıçta veliaht şehzade görevlendirildi. Müteakiben artık "Rumeli" adıyla anılmaya başlayan Osmanlı Avrupa topraklarına "beylerbeyi" atandı. Bu tedbirlere rağmen merkezi idare bölgede bir türlü etkin bir denetim ve emir-komuta sistemi tesis edemedi. İlk dönem seferleri ve akınları, tam bir karmaşa içinde icra edildi. Şehirler ve kasabalar defalarca el değıştirdi. Zaman zaman yaşanan yenilgilere rağmen uçbeyleri hız kesmeden eski Bizans askeri yollarını ve stratejik yaklaşma istikametlerini takip ederek Trakya ve Bulgaristan'ın içlerine akmaya devam etti.

Bu dönemde Trakya ve Balkanlar irili ufaklı birçok kale ve müstahkem mevkiyle kaplıydı. Fakat bu kaleler entegre bir savunma sisteminin parçası değillerdi. Dolayısıyla merkezde konuşlu, hareket kabiliyeti yüksek ihtiyatlar vasıtasıyla birbirlerine destek verme imkân ve kabiliyetleri bulunmadığı için, uçbeylerinin muhasara yeteneği kısıtlı birlikleri karşısında bile duramadılar. Selanik (Salonika) ve Edirne (Hadrianopolis) dışındakiler nispeten kolayca fethedildiler. İşte bu ilerlemeler esnasında ilk defa Osmanlı askeri teknik sınıflarının ve muhasara konvoylarının¹¹⁸ varlığını görmekteyiz.

Şehzade Süleyman Paşa'nın bir av kazasında ölümü üzerine yerine atanan Beylerbeyi Lala Şahin Paşa, hızlı ve denetimsiz fetihler sonucu ortaya çıkan on yıllık anarşiye sert ve tavizsiz tutumu ile son verdi. Şahin Paşa, öncelikle daha etkin ve bağlayıcı bir emir-komuta sistemi tesis etti. Yeni fethedilen toprakları olası düşman saldırıları ve isyanlara karşı elde tutabilmek için önem taşıyanlar dışındaki bütün kale ve şatoları imha etti. Yaklaşık aynı dönemde birçok göçebe Türkmen aşireti, aşiret içi yapı ve bağları dağıtılarak Rumeli'de zorunlu iskâna tabi tutuldu. Benzer şekilde,

toprağa bağlı Bizans askeri grupları da Anadolu'ya sürgün edildi. Bu politikanın uygulamaya sokulması ile merkezi yönetim hem Rumeli'nin nüfus dengelerini kendi lehine değiştirmiş oluyor, hem de Anadolu'da itaatsizlik yapıp sorun çıkaran Türkmenler yeni ve tamamen yabancı bir ortamda devletin en sadık kulları haline geliyorlardı. Rumeli'de iskâna tabi tutulan Türkmenler askeri hizmetlerini ifa etmeye devam ettiler. Asıl görevleri ulaştırma ve lojistik faaliyetler olan “Yörük” askeri sınıfının bir parçası haline getirildiler.¹¹⁹

Bizans ve Balkan devletleri mezhep kavgaları, siyasi dağılma ve derin sosyo-ekonomik sorunlar sonucu Osmanlı ilerleyişine karşı çıkmak için birleşip bir askeri koalisyon kuramadılar. Bu yöndeki bütün diplomatik çabalar sonuçsuz kaldı.¹²⁰ Sadece iki önemli Sırp soylusu Vukaşin ve Uglješa kardeşler bir ittifak kurup nispeten büyük sayılabilecek bir ordu toparlamayı başardılar. Sırp ordusu, Osmanlı topraklarından kolaylıkla geçerek Meriç (Maritsa) nehri yakınlarındaki Çernomen (Çirmen) bölgesine ulaştı. Bu esnada Osmanlı birliklerinin önemli bir kısmı Anadolu'daydı ve kısa sürede bölgeye ulaşma imkânları yoktu.

Lala Şahin Paşa, bu uygunsuz koşullar altında bile cüretkâr ve akıllıca davranarak ansızın ortaya çıkan düşman ordusu hakkında istihbarat edinmek ve zayıat verdirmek için Hacı İlbeyi komutasında takviyeli bir öncü birliğini düşman üzerine gönderdi. Hacı İlbe-yi, Sırp'ların emniyet tedbirleri tesis etmeden ordugâh kurduğunu fark ettikten sonra inisiyatifini kullanarak baskın yapmaya karar verdi. 26 Eylül 1371 günü Osmanlı öncüsü, yüksek ses ve gürültü çıkararak Sırp ordusunu baskına uğrattı. Baskın Sırplarda büyük bir panik yarattı ve çoğunluk, kaçmaya çalışırken ya Meriç'in sularında boğuldu ya da Osmanlı oklarına hedef oldu. Tarihimize Sırp Sındığı Savaşı olarak geçen Çirmen Muharebesi, Osmanlı ilerleyişine karşı durma (daha doğrusu güçlük çıkarma) potansiyeline sahip tek bölgesel güç olan Sırbistan'ı ziyadesiyle zayıflattı. Bu açıdan bakıldığında Çirmen Muharebesi'nin kendisinden çok daha şöhretli olan 1389 Kosova Meydan Muharebesi'nden çok daha kalıcı etkileri olmuştur.¹²¹

Çirmen sonrasında uçbeylerine Balkanlar'ın içlerine uzanan stratejik yaklaşma istikametleri tahsis edildi.¹²² Aynı zamanda birçok Bizans, Sırp ve Bulgar yerel soylusu Osmanlı'nın resmi vasalı (haraçgüzar) konumuna geldi. Bu andan itibaren Osmanlı, Balkan vasallarının askeri potansiyelini sonuna kadar kullanmaya başladı. Vasallar hemen her sefere asker göndermek zorunda olduğu gibi, seferlerin lojistik ve ulaştırma desteğini de önemli ölçüde yüklenmişlerdi. Eğer herhangi bir aşamada itaatsizlik edecek olurlarsa uçbeyleri hemen topraklarını talan ediyor ve yerel soylular da her şeylerini kaybediyorlardı. Bölge dışı güçler de ihmal edilmedi.¹²³ Uzak görüşlülüğü ile bilinen I. Murad (Hüdavendigâr), Cenova ile ticari antlaşmalar yaparak potansiyel düşman Venedik'i yalnız bırakmayı başardı.¹²⁴

Balkanlar'ın işgalinin ilk aşamalarında Osmanlı fetih ve idare sisteminin sonraları ayırt edici özelliği haline gelecek olan yeni çevrelere uyum ve Osmanlı'nın tabiatında var olan pragmatizm kendini gösterdi.¹²⁵ Trakya'nın fethinden sonra Osmanlı yönetimi, yeni fethedilecek toprakların bütününde etkin bir şekilde askeri denetim sağlayamayacağını ve Türkleştirme politikasının devamını sağlayacak kadar göçebe Türkmenin kalmadığını fark etti. Çözüm vasallık antlaşmaları ile eski yerel askeri liderler ve idarecilerin güven ve sadakatini kazanmak ve bunlar sayesinde barış ve asayiş korumaktı. Asıl amaç, bu barışı kullanarak Osmanlı askeri ve idari yapısını bölgeye tesis etmektir. Osmanlı sistemi kurulduktan sonra antlaşmalar ve yerel liderlerin ayrıcalıkları kolaylıkla gözden geçirilebilirdi.¹²⁶

Bu uygun koşullar altında Sultan I. Murad iki önemli süreci başlattı. Birincisi bütün devlet idaresinin standartlaştırılması ve bürokratik sistemin hâkim kılınmasıydı. Aslında bu süreç çoktan başlamıştı. Murad, 1360 sonrasında timar sistemini yeniden elden geçirip standartlaştırarak yaygınlaştırdı. Ordudan bağımsız ve güçlü bir mali bürokrasi kurdu. Kapıkulu Ocakları'nın sayısal gücünü artırdı. Böylelikle süreç hız kazandı.¹²⁷

Murad ve danışmanları çift-hane (çiftlik) sistemine özel önem verdi. Çiftlik, timar sisteminin çekirdeğini teşkil ediyordu. Ti-

mar sisteminin ihtiyaçları doğrultusunda bu çekirdek korunmalı ve dönüştürülmeliydi. Aynı zamanda, eski feodal düzenin yerini alan etkin ve iyi işler bir çiftlik sistemi, Hristiyan köylülere önemli avantajlar kazandırıp onların Osmanlı devletini desteklemesini de sağlayacaktı. Osmanlı, köylülere bazı avantajlar tanıyarak ve onların hayatlarına mümkün olduğunca az müdahalede bulunarak merkezi otoritenin fethedilmiş topraklara yerleşmesini sağladı. Ancak Osmanlı'nın Balkanlar'da yaygın olan köylü direnişinden ve köylülerle feodal beyler arasındaki düşmanlıktan kendi çıkarları doğrultusunda yararlandığı da unutulmamalıdır.¹²⁸ Standartlaştırma ve idari mekanizmaların her kademedede teşkil edilmesi, bir taraftan devletin günlük işler üzerindeki denetimini artırırken diğer taraftan da köylülerin daha huzurlu bir ortamda yaşamasına olanak sağlayarak onların sadakatini artırdı. Konumuz açısından en önemli faydası ise doğal felaketler, askeri yenilgiler ve taht kavgaları gibi asayiş bozan önemli hadiselerin devletin bekası ile birlik ve bütünlüğünü etkilememesidir. Daimi ve istikrarlı insan gücü havuzu ile esnek mali sistem sayesinde hiçbir kayıp yerine konamaz konumda değildi.

Murad'ın başlattığı ikinci önemli süreç ise devletin Anadolu'da genişlemesiyle ilgiliydi. Başlangıçtan itibaren Osmanlı devleti komşu beyliklerin topraklarını ele geçirmenin meşrulaştırılmasında sıkıntılar yaşıyordu. Aslında Osmanlı'nın güçlenmesiyle doğru orantılı olarak diğer beylikler zayıflıyordu. Osmanlı, artık tartışmasız bir şekilde bütün gazilerin lideri ve gazanın bayrağını taşıyan devletti. Dolayısıyla her geçen gün daha fazla sayıda gazi Osmanlı emrine giriyordu. En güçlü beylik olan Karamanoğulları bile Osmanlı'nın başarısının bir benzerini gerçekleştiremedi. Osmanlı'yı taklitle Çukurova'daki küçük Hristiyan kalelerini ele geçirerek şöhet kazanma planları başarısızlıkla sonuçlandı. Ama bütün bunlara rağmen beylik askerlerine karşı savaşmak çok güçlü. Bunu Osmanlı kroniklerinin sayfalarında da görebiliyoruz. Sonraki tarihlerde yazılan kroniklerin bile Anadolu fetihlerini mazur göstermek için muhtelif bahane ve hukuksal formüller uydurmaları konumuz açısından anlamlıdır.¹²⁹

Askeri açıdan sorunun çözümü daha güçlü. Osmanlı askerleri, yoldaş olarak gördükleri beylik askerlerine karşı savaşmak istemiyorlardı. Sert İslami kurallar nedeniyle Anadolu seferlerinde maddi kazanç, yağma ve talan imkânı daha azdı. Murad, bu önemli sorunu düzenli ordu birliklerini ve Hristiyan vasallarının güçlerini kullanarak çözdü. Komşu beyliklerin toprakları hızlı bir şekilde fethedilmeye veya barışçı yollarla Osmanlı topraklarına katılmaya başladı. Murad, en güçlü rakip olan Karamanoğullarını 1387'de Frenkyazısı Muharebesi'yle yenerek herkese Anadolu'nun fethinin sadece bir zaman meselesi olduğunu gösterdi.¹³⁰

Murad, Rumeli'de başarı kazanan vasal yaratma projesini Anadolu'ya da taşıdı. Eski beyliklerin sipahileri statülerini korudular, ama Anadolu'daki toprakları ellerinden alınarak yerine Rumeli'den, yani yerel köklerinden uzak bölgelerde timar tahsis edildi.¹³¹ Anadolu'da kalmaya devam eden vasallar ise Avrupa'da icra edilecek seferlere katılma yükümlülüğü altına girdiler. Osmanlı komutanları, 1389 Kosova Muharebesi'nde Hamidoğulları okçularının örtme birliği olarak kullanılması¹³² örneğindeki gibi, muharebe düzeninde Anadolu vasallarını genellikle asıl muharebe hattının önünde yer almak gibi tehlikeli görevlerde kullanıyorlardı. Bu maksatlı politikanın çeşitli faydaları vardı. Öncelikli olarak en tehlikeli görevleri üstlenen beylik askerleri Osmanlı askerlerinin yükünü hafifletiyor ve daha az zayıat verilmesini sağlıyorlardı. İkinci olarak gitgide artan sürelerle Osmanlı ordusu emrinde kalmak askerler üzerinde zaten sallantıda olan beylik otoritesini daha da zayıflatıyordu. Sık değişen ittifaklar ve beylik askerlerini sınırlarını zorlayacak biçimde kullanmak, Osmanlı politikasının gelecek dönemde de değişmez özellikleri olarak kalacaktı.

Kosova Meydan Muharebesi, I. Murad'ın reformlarından sonra Osmanlı ordusunun geçirdiği dönüşümün boyutlarını ve vasal birliklerle beraber nasıl savaştığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Seferdeki ordunun kesin mevcudunu bilmiyoruz. Ama mevcut kaynaklarda ordunun yapısı net bir şekilde ortaya konmaktadır. Lojistik unsurlar ve vasal birlikler de dahil olmak üzere ordunun mevcudu 40.000'den daha fazla değildi. Ordunun yapısı

ve kompozisyonuna geldiğimizde ise, kapıkulu askerlerinin saray muhafızları da dahil olmak üzere yüzde 5'ten biraz fazla olduğunu, azablar ve yayaların oranının yüzde 30 civarında bulunduğunu ve ordunun yüzde 50'sini teşkil eden süvarilerin yarısının timarlı sipahi, diğer yarısının ise akıncı olduğu anlaşılmaktadır. Vasal birliklerin (süvari ve piyade) oranı ise yüzde 10 civarındaydı. Hristiyan vasallar da muhtemelen yüzde 5'in altında bir orana sahipti.

Osmanlı kaynakları muharebede küçük bir hafif topçu birliğinin de bulunduğunu iddia etmektedir.¹³³ Varlığı tartışmalı olan bu topların muharebede herhangi bir etkisi olmamıştır. Geçmişteki durumla mukayese edildiğinde piyade-süvari dengeleri temelden değişmiştir. Beylik döneminde Osmanlı ordusunun yüzde 90'ını oluşturan süvarilerin oranı, yeniden yapılanma sonucunda yüzde 60'a düşmüştür. Ama aynı zamanda bu kompozisyon, sorunları da ele vermektedir. Akıncı ve timarlı sipahi oranlarının denklığı timar sisteminin tam yerleşmediğini ve akıncı uçbeylerinin hâlâ çok güçlü olduğunu göstermektedir. Muharebe değerleri oldukça sınırlı olan çok sayıda yayanın varlığı ise bir başka zayıflıktır. Yayalar öteden beri sorunlu bir birlikti. Ama şimdi statü ve imtiyazlarını kaybettikten sonra moral ve motivasyonları iyice düşmüştü.¹³⁴ Kısaca belirtmek gerekirse Murad'ın orduyu yeniden yapılandırmasının neticesi hem olumlu hem de olumsuzdu.

Ordunun seferberliğinin yanı sıra lojistik destek ve yığınaklama çalışmaları şaşırtıcı derecede başarılı bir şekilde icra edilmişti. Valiler ve Hristiyan vasallar yol güzergâhında dört büyük ikmal ve dağıtım merkezi ile onlarca küçük ikmal noktası açmıştı. Ayrıca ordu, zorlu arazi kısımlarını ve dağ geçitlerini önceden yapılan hazırlık ve yerel yardımcı kuvvetlerin desteğiyle büyük bir sorun yaşamadan geçmeyi başarmıştı. Bu sefer esnasında ilk kez karşımıza çıkan, "orducu" adı ile anılıp orduyu destekleyen sivil esnaf ve müteahhitlerden oluşan lojistik teşkilatın oldukça başarılı olduğu da görülmektedir. Orduların çoğunluğu bağlı oldukları esnaf loncaları tarafından görevlendirilmiş esnaf, zanaatkâr ve tüccarlardı. Orduya sunacakları hizmet için gereken malzeme ve sermayeyi kendileri sağlamakla yükümlüydüler. Devlet sadece

bunların güvenliğini sağlıyor ve ulaştırma desteği veriyordu. Bu yükümlülüğe karşılık askerler ve birlikler ihtiyaç duydukları mal ve hizmetleri ordulardan satın almak zorundaydı. Yerel tüccar ve köylüler ancak ordular vasıtasıyla orduya mal satabilirdi. Bu tekel sayesinde ve seferin başarılı geçmesi kaydıyla ordular büyük kârlar elde edebilirdi.¹³⁵

Kosova Meydan Muharebesi'nin tam olarak nasıl cereyan ettiğini bilmiyoruz. Mevcut bilgiler ve arazi özelliklerinden yararlanarak bazı çıkarımlarda bulunmamız gerekmektedir. Sırpların oranca yüksek olduğu Batı Balkan ittifakının diğer üyeleri Bosnalılar, Arnavutlar ve Bulgarlardı. Macaristan ve Bohemya'dan küçük birer birlik de sembolik manada ittifak ordusuna katılmıştı. Ordu komutanı Sırp Knez Lazar Hrebeljanović Osmanlı ordusu gelmeden muharebe meydanında ordusunu konuşlandırmayı başardı. Osmanlılar ise ancak bir gün sonra, 15 Haziran 1389'da gelip yerleşebildiler. Ordu, klasik muharebe düzenine uygun bir şekilde tertiplendi. Merkezde kapıkulu askerleri, sol kanatta Anadolu askerleri ve sağ kanatta da Rumeli askerleri yer alırken, Hamidoğulları askerinin çoğunluğu teşkil ettiği örtme birliği ileride tertiplendi.

Örtme birliğinin başarılı muharebesi sonrasında büyük olasılıkla sol kanat taarruza geçti. Başlangıçta başarılı olan bu taarruz, Sırp ve Bosnalı zırhlı ağır piyade birlikleri karşında ciddi zayıyat verdi ve geri çekilmeye başladı. Sağ kanadın taarruz başlatarak verdiği destek sayesinde olası bir yenilginin önüne geçildi. Muhtemelen bu esnada merkez de ağır bir darbe yedi. Murad ve çok sayıda orducu şehit düştü. Yenilginin arifesinde ani başlayan bir Osmanlı karşı taarruzu sayesinde Knez Lazar da dahil olmak üzere çok sayıda önemli komutan esir alındı ve hemen idam edildi. Komutanlarını kaybeden ittifak birlikleri bir kaos içine düştü ve dağınık bir şekilde muharebe meydanını terk etti.¹³⁶

Muharebe sonrasında her iki taraf da kendini muzaffer ilan etti. Osmanlı iddiası gerçeğe daha uygundur. Her ne kadar düşmanı takip etmeseler de muharebe meydanının hâkimiyetini yitirmemişlerdi. Osmanlıların *Kosova Melhame-i Kübrası* (büyük ve kanlı Kosova) adını verdikleri zafer tam anlamıyla bir Pirus zaferiydi.

Padişah da dahil olmak üzere Osmanlı ordusu ağır zayıat vermişti. Zafer son anda merkezin ve sağ kanadın karşı taarruzu sayesinde kazanılabildi. Sırp hâkimiyetindeki ittifak da ağır zayıat verdi ve Osmanlılardan farklı olarak kaybettikleri asker ve komutanları yerine koyabilecek insan havuzuna sahip değillerdi. Dolayısıyla her bakımdan Kosova zaferi Balkanlar'daki Osmanlı varlığını pekiştirdi.¹³⁷

Osmanlı ordusunun neden bu kadar ağır zayıat verdiği ve nasıl son anda zaferi düşmanının elinden güçlkle aldığı, cevaplanması gereken bir sorudur. Bunun aşikâr cevabı ordunun dönüşümü ile ilgili yaşanmış sorun ve noksanlardır. Kapıkulu Ocakları o tarihte henüz muharebe sonucunu etkileyemeyecek kadar küçük bir unsurdur. Moral ve motivasyonu zayıf olup ancak hafif zırh korumasına sahip bulunan yayaların ağır zırhlı ve savunmadaki Balkan piyadesi ile baş etmesi de mümkün değildi. Akıncılar, konvansiyonel değeri kısıtlı bir süvari birliğiydi. Tımarlı sipahi ise teşkilat olarak hâlâ emeklemekteydi ve birçok yapısal sorunla baş etmeye çalışıyordu. İkinci neden ise uygulanan taktikle ilgilidir. Klasik göçebe taktiği olan düşmanı sahte hareketlerle kandırıp hazırlıksız bir taarruza teşvik etmek ve onu bir pusu zinciri içinde imha etmek yerine, duyulan aşırı güven yüzünden savunma tertibi alınmış ve ağır piyade ağırlıklı bir orduya kitle halinde taarruz edilmiştir. Kısacası olgunlaşmamış bir teşkilatlanma ve taktik zaafı orduyu fazlasıyla yıpratmıştır.

Yeni sultan, I. Bayezid (Yıldırım) taht mücadelesinden başarıyla çıktıktan sonra bir yandan ordunun yeniden yapılandırılmasına devam ederken, diğer yandan da devletin Avrupa ve Anadolu'daki topraklarını genişletmeye çalıştı. Eski vasallarını birer birer tasfiye ederek topraklarına el koydu. Akıncılara Balkanlar'ın her köşesine ve hatta Macaristan'a bile akın düzenleme görevini verdi.¹³⁸ Macaristan Kralı Sigismund, Sırbistan'ın bağımsız bir güç olarak varlığı ortadan kalkınca yaklaşan Osmanlı işgali tehdidinin farkına varmıştı. Bazı önemli Avrupalı kralları Osmanlı'ya karşı bir Haçlı seferi açmaya ikna etti. Ancak çoğunluğunu Macarlar ve Fransızların teşkil ettiği Haçlı ordusu beklenildiği gibi Osmanlı tehdidi-

nî ortadan kaldıracağına, Niğbolu (Nikopolis) kalesi önünde 25 Eylül 1396 tarihinde tamamen imha edildi. Mağlubiyetin baş sorumlusu, Fransız unsurunun komutanı Jean de Nevers idi. Nevers, Osmanlı süvarisinin sahte çekilmesine kanarak Macar müttefikleri ile koordineli hale gelmeden hazırlıksız bir taarruza kalkıştı. Fransız şövalyeler ustalıklı pusu mevziinin önüne çekilerek imha edildi. Yeniçeriler, bir muharebede varlıklarını ilk defa göstererek başarılı savunma taktik ve teknikleri ile muharebenin kaderini değiştirdiler. Fransız şövalyeleri ile ağır piyadesini pusuya düşüren birlik yeniçeriler idi. Savunma hattının önüne bir hendek kazmış ve hendeği ucu sivriltilmiş kazıklarla tahkim etmişlerdi. Pusuya düşen Fransızların kaçış şansı yoktu. Büyük bir kısmı öldürüldü, geri kalanı ise esir alındı. Haçlı ordusunun uğradığı ağır yenilgi, çok sayıda şöhretli şövalyenin öldürülmesi ve savaşa katılanların anlattığı korkunç hikâyeler, Batı Avrupalı kralların ve aristokrasinin dini gerekçelerle bile olsa bir daha Balkanlar'a ve Doğu Avrupa'ya müdahil olmama kararı almalarına yol açtı. Bu kararlar, söz konusu bölgeler kendi kaderlerine terk ediliyordu. Böylelikle Niğbolu son gerçek Haçlı Seferi olarak tarihteki yerini aldı. Niğbolu'nun Osmanlı açısından ilk pratik sonucu, son Bulgar kalelerinin de teslim alınması ve aşılması güç doğal bir engel olan Tuna nehrinin Osmanlı'nın yeni sınırı haline gelmesidir.¹³⁹

Yıldırım Bayezid, sadece devletin hudutlarını doğu ve batı yönlerinde genişletmekle yetinmedi. Aynı zamanda babası döneminde başlatılan askeri dönüşümü de hızlandırdı. Yıldırım'ın askeri reformları için güç aldığı odak, devşirme kökenli devlet adamları ve Kapıkulu Ocakları'ydı. Bu çekirdek ona büyük güç verdiği gibi, geçmiş padişahlar döneminde güç ve mevki kazanmış birey ve grupları da yabancılaştırdı. Devletin bürokratikleşmesi ve bütün toprakların tapu tahririne tabi tutulması toprak mülkiyeti yapısını önemli ölçüde değiştirdi. Enerjik padişahın artan kontrol ve denetimi ile yeni vergileri de, başta uçbeyleri ve göçebeler olmak üzere, beyliğin kurucusu konumundaki sınıfları kendisine ve devlete düşman etti.¹⁴⁰ Benzeri şekilde yayalar ve azablar da düşen statü, prestij ve gelirlerinden dolayı huzursuz ve isyankârды.

Gerçekten de Yıldırım'a yönelik memnuniyetsizlik ve düşmanlık, Anadolu'da yaşayanların önemli bir kısmı tarafından paylaşılan duygulardı. Türkmen beylerinin çoğunluğu çareyi, bölgeye yeni nüfuz etmeye başlayan Timurlenk'ten yardım istemekte buldu. Timur, kendi şahsi gayret ve başarısı ile Orta Asya'da kendi adını taşıyan büyük bir imparatorluk kurmuştu. Yıldırım, devletin hudutlarını genişletirken Timur, İran'ı henüz fethetmiş ve Osmanlı'nın yeni sınır komşusu olmuştu. Türkmen beylerinin yardım için kendisine başvurması onu ziyadesiyle memnun etti. Yıldırım'ın hırsı ve kendine olan aşırı güveni ise felaket için ideal bir bileşendi.

Son dakika diplomasi ve arabuluculuk çabaları işe yaramadı ve taraflar Ankara yakınlarındaki Çubuk ovasında 28 Temmuz 1402'de karşı karşıya geldiler. Timur başarılı bir göçebe savaşçı olarak muharebe meydanını kendisi seçmişti. Su kaynaklarını ve stratejik araziye önceden işgal ettirdi. Yıldırım muharebeyi Timur'un istediği alanda kabul ederek daha başlangıçta dezavantajlı konuma geçti. Timur'un ağırlıklı olarak göçebe süvarilerden kurulu ordusunun mevcudu Osmanlı ordusunun yaklaşık iki katıydı. Üstelik savaş filleri gibi sürpriz silahlara sahipti.

Yıldırım, ordusunun yorgunluğunu, danışmanlarının düşman durumunun açıklığa kavuşturulması ve savunmada kalınması tavsiyelerini önemsemedi. Ordusu muharebe düzenini alır almaz sağ kanattaki Anadolu askerleri ile taarruza kalkıştı. Timur'un sol kanadı, Osmanlı süvarilerini başarılı bir aldatma hareketi ile pusuya çekti. İşte tam bu kritik safhada eski beylik askerleri taraf değiştirerek Timur'un ordusuna katıldı. Osmanlı sağ kanadı çöktükten sonra taarruz sırası Timur'a geçmişti. Timur'un sağ kanadı, beklemeksizin Osmanlı sol kanadına, Rumeli ordusuna saldırdı. Rumeli askerleri umulmadık bir şekilde taarruzu durdurmayı başardı. Ancak Timur'un merkez birlikleri de taarruza dahil olunca Rumeli askerleri kendilerine olan güvenlerini kaybettiler. Yıldırım'ın Sırp müttefiklerinin tam bu esnada gerçekleştirdikleri karşı taarruz Timur'un merkezini sarsarken Rumeli askerleri direnişe devam etmek yerine oluşan fırsattan istifade ile geri çekilmeye başladı.

Merkezdeki kapıkulu askerleri gitgide şiddeti artan süvari taarruzlarına karşı cesurca mevzilerini korudular. Daha fazla direnişin sonucu değiştirmeyeceği ortaya çıkmıştı. Ancak Yıldırım muharebenden çekilmeyi kabul etmeyerek, etrafındaki birliklerle hâkim bir tepeye çekilme emrini verdi. Çekiliş esnasında Sırplar ve merkezin bir kısmı Timur'un çevirme manevrası neticelenmeden kaçtı. Son direniş esnasında yeniçerilerin ve saray muhafızlarının çoğu padişahları için kendini feda etti. Ama bu fedakârlıkları Yıldırım'ın esir düşmesini engelleyemedi.¹⁴¹

Osmanlı ordusunun Ankara'da ağır bir yenilgiye uğramasının temel sebebi açık bir şekilde, hızlı askeri dönüşüm sonucunda ortaya çıkan çıkar çatışması ve sadakatin bölünmesidir. Beylik askerlerinin taraf değiştirmesi, geleneksel askeri sınıfların muharebenden kaçması için gerekçe oldu. Timur'un baştan itibaren muharebe meydanını seçerek, hâkim arazi ve su kaynaklarını elde tutarak inisiyatif rakibine kaptırmaması da felakette büyük rol oynadı. İlginç olan, Osmanlı ordusunun göçebe rakipleri karşısında tipik bir konvansiyonel ordu gibi davranması ve onların hilelerine kanmasıdır. Göçebe köklere dayanan bir ordunun Timur ile nasıl başa çıkacağını bilmesi beklenirdi. Ama bu beklentiyi karşılayamaması, askeri dönüşüm ve reformların ulaştığı dereceyi göstermesi açısından manalıdır. Osmanlı ordusunun birtakım aksaklık ve sorunlara rağmen artık düzenli bir orduya dönüştüğünün delilidir.

Timur'un eski beylere topraklarını iade etme kararı, bazı beyliklerin tekrar bağımsızlıklarını kazanmasını sağladı. Ancak asıl sorun, Yıldırım'ın siyaset sahnesinden aniden çekilmek zorunda kalmasıyla başlayan ve on iki yıl (1402-1413) süren kanlı taht mücadelesidir (Fetret Devri). Bazı akıncı aileleri kendi yarı bağımsız statüleri ve çıkarlarını korumak için iç savaşta oldukça aktif roller üstlendiler. Kendilerine verilen söz ve vaatlere göre zaman içinde farklı farklı şehzadeleri desteklediler. Merkezi otoritenin çok zayıfladığı, istismara açık durumlarda bile devletin Balkanlar'daki toprakları büyük ölçüde sakin kaldı. Balkan prenslikleri ve Macaristan gibi dış güçler kendi iç sorunları, taht kavgaları ve güç mücadeleleri yüzünden bu ideal fırsattan istifade edemediler. Os-

manlı'ya karşı birleşip topluca hareket etmek yerine, tahtta hak iddia eden şehzadeleri birbirine karşı kullanarak devamlı değişen çıkar ortaklıklarını tercih ettiler. Bu karmaşa altında bile Hristiyan tebaa devlete sadık kaldı ve isyan etmedi. Bu zorlu dönem, bir anlamda Osmanlı'nın Avrupa'da kurduğu siyasi ve idari yapının halkın çoğunluğu tarafından benimsenip benimsenmediğini ve meşruluğunu sınımış ve Osmanlı bu sınavdan başarılı çıkmıştır.¹⁴²

Çıkarları merkezkaç eğilimleri denetim altında tutmakta yatan güçlü Kapıkulu Ocakları ve merkezi hükümet görevlileri Osmanlı iç savaşının sonucunu belirlemiştir. Onların desteğini arkasına alan I. Mehmed (Çelebi) iç savaşın galibi olmuştur. Çelebi Mehmed tahta çıktıktan sonra ülkeyi yeniden birleştirebilmek için herkese taviz vererek memnun etme yöntemini benimsedi. Gelişmelerden rahatsız ve isyankâr geleneksel askeri sınıfları mali tavizlerle onları tatmin ederken, elebaşı konumunda olanları sessizce tasfiye etti. Benzeri şekilde komşu devletlere yönelik saldırgan politikalardan kaçındı. Ancak uçbeyleri maddi kazanç amaçlı normal sınır ötesi akınlarına devam etti. Osmanlı ordusu, büyük ölçüde iç mücadele ve sorunların çözümüne tahsis edildi.¹⁴³

II. Murad tahta çıktıktan hemen sonra babasının taviz politikasından vazgeçti. Zaten tahta çıkışında kısa bir mücadele yaşanmış ve akıncı ailelerinin neredeyse tamamı ona karşı amcasını desteklemişti. Murad taviz politikasının yerine sınırlı bir taarruz politikası izlemeye başladı. Böylelikle Ankara Muharebesi sonrasında kaybedilen toprakların büyük bir kısmını geri aldı. Taarruz politikası, Venedik ile devamlı ama düşük yoğunluklu, Macaristan ile de aralıklı şiddetli çatışmalara neden oldu. Sırbistan'ın son dayanak noktaları 1439'da ele geçirilirken, Erdel içlerine uzanan Osmanlı saldırıları yetenekli Macar Generali János Hunyadi'nin karşı tedbirleri yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı.¹⁴⁴

Hunyadi, Osmanlı ordusunun operasyonel ve taktik seviyelerdeki yapısal zafiyetlerinin farkına varan ilk Avrupalı komutandır. Osmanlı ordusunun mevsimlik sefer ve kışlama sisteminin yarattığı fırsat penceresini kullanarak Balkan eyaletlerine saldırılar düzenledi. Ancak asıl şöhretini Bohemyalı Husçuların¹⁴⁵ savaş ara-

baları (*Tabor-Wagenburgen*) taktiğini Osmanlı süvari saldırılarına karşı korunma aracı olarak kullanarak kazandı. Savaş arabaları ağır ve dayanıklı keresteden yapılmış, içinde hafif top ve tüfekler ile bunları kullanacak personeli taşıyan araçlardı. Muharebe meydanında birbirlerine bağlanarak bir nevi kale haline dönüşürlerdi. Personel mazgallardan ateş ederdi. Arabaların arasında ve gerisindeki zırhlı piyade askerleri hem savunmaya destek verip açık yanları kaparlardı, hem de uygun anlarda aralardan sıyrılarak karşı taarruza kalkışırldı. Savaş arabalarına karşı Osmanlı ok yağmurları etkisiz kalırken, arabalardan yapılan atış hafif zırhlı süvari için öldürücüydü. Ancak oldukça zeki olan Hunyadi bile Osmanlı sisteminin esneklik ve uyum kabiliyetini hafife aldı. Bu yüzden de ilk başarıları sonrasında Osmanlılar karşısında iki ağır yenilgiye uğradı. Osmanlı'nın Hunyadi'ye karşı mücadelesi, askeri sisteminin gerçek gücünü göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı karşıtı ittifakın resmi komutanı Macaristan Kralı Vladislav (Władysław), gerçek komutanı ise Hunyadi idi. Ordu, ağırlıklı olarak Macarlar, Lehler, Eflaklılar ve diğer bazı küçük birliklerden kuruluydu. Bir önceki yıl düzenlenen sefer, Osmanlı'nın geçiş güzergâhlarını yakıp yıkarak işe yaramaz hale getirmesi ve soğuk kış şartları yüzünden erken bitirilmişti. Dolayısıyla bu defa nehirleri ve sahil hattını takip etme kararı alınmıştı. Suyolları sayesinde ikmal ve iâşe sıkıntısı çekilmeyeceği düşünülüyordu. II. Murad, ordusunu doğrudan doğruya Haçlıların üstüne doğru yönlendirdi. İki ordu Varna yakınlarında 10 Kasım 1444'te karşı karşıya geldi. Murad ve komutanları Hunyadi ile önceki karşılaşmalarından edindikleri pahalı tecrübeler sayesinde düşman savunma hattına (özellikle de savaş arabalarına) taarruz etmenin yenilmekle eşdeğer olduğunu biliyorlardı. Öyleyse her tür yöntem ve aldatma kullanılarak düşman tahrik edilip taarruza kaldırılmalıydı.

Her iki Osmanlı kanadı müstahkem mevziler ve savaş arabaları gerisindeki düşmana taarruz etti. Düşman hatlarına ulaştıktan kısa bir süre sonra Osmanlı süvarisi geri çekilmeye başladı. Beklenildiği gibi Vladislav kolay bir zafer kazandığı düşüncesi ile savunma hatlarını terk ederek Osmanlı merkezine doğru taarruz etti. Haçlılar

Osmanlı hatlarına ulaştıklarında hendek ve ucu sivri kazıklar gerisindeki yeniçerilerle karşı karşıya geldiler. Şiddetli bir mücadele sonrasında yeniçeriler, Vladislav'ın da içinde bulunduğu düşman komuta grubunu çevreledi ve imha etti. Kralın ölümü ve sahte geri çekilme harekâtını uygulayan Osmanlı süvarisinin aniden dönüp muharebeye dahil olması, düşman saflarında panik ve dağılmaya neden oldu. Hunyadi kaçmayı başardı. Silah arkadaşlarının çoğunu ise kaderine terk etti.¹⁴⁶

İkinci karşılaşma, meşhur muharebe meydanı Kosova'da gerçekleşti. Hunyadi eski müttefiklerinin çoğunu tekrar bir araya getirmeyi başardığı gibi, Batı Avrupa'dan paralı askerler de getirtti. Haçlılar müttefikleri İskender Bey'in Arnavut ordusu ile buluşmadan, önleri 17 Ekim 1448'de Kosova'da Osmanlı ordusu tarafından kesildi. Bu kez roller değişmişti. Osmanlı ordusu, sivri kazıklar ve hendekle müstahkem mevziler gerisinde savunmada kaldı. Bu klasik tahkimatın yanı sıra kapıkulu askerleri Hunyadi'nin şöhret kazandığı savaş arabalarının benzerleri ile merkezde tertiplenmişti. Osmanlılar sadece Hunyadi'yi taklit etmekle kalmamış, savaş arabalarını kullanmak üzere Top Arabacıları Ocağı adı altında yepyeni bir birlik bile kurmuşlardı. Osmanlılar kendi savaş arabalarının oluşturduğu muharebe düzenine “tabur cengi”¹⁴⁷ ismini vermişlerdi. Muhtemelen bu isimlendirme Husşuların kendi düzenlerine verdikleri isim olan “Tabor”dan gelmektedir.¹⁴⁸

Muharebenin birinci günü küçük çatışmalarla geçti. İkinci gün, Hunyadi Osmanlı sol kanadına başarısız bir taarruz girişiminde bulundu. Ardından kalkıştığı oldukça yaratıcı gece taarruzu, Osmanlı tabur cengi önünde dağıldı. Ertesi gün Murad, kanatlarını sanki bir gece önceki taarruzlardan sonra yeniden tertipleyip düzenlemek istiyormuş gibi geri çekti. Osmanlı merkezi aynı yerinde bırakılarak düşmanı çekmek için bir yem olarak kullanıldı. Hunyadi şansını denemek için Osmanlı merkezine saldırdı. Saklanmış olan kanatlar yerlerinden hızla çıkarak düşmanı çevrelediler. Bu kritik safhada Eflaklılar Hunyadi'yi terk ederek Osmanlı saflarına katıldılar. Çembere alınan düşmanın büyük kısmı imha edildi. Çemberden kurtulup kendini müstahkem ordugâha atan birlikler-

se ertesi gün kuşatılarak imha edildi. Hunyadi gene kaçmayı başardı.¹⁴⁹

Avrupalılar, İkinci Kosova Muharebesi ve zaferi sonrasında Osmanlı'yı kendi evinde yenemeyeceklerini ve Balkanlar'ı geri alamayacaklarını acı bir şekilde anladılar. Bundan sonraki siyasi ve askeri çabaları Osmanlı'nın Orta Avrupa istikametindeki ilerleyişini durdurma üzerine yoğunlaştı. Kosova Muharebesi, Osmanlı ordusu için de bir dönüm noktası oldu.¹⁵⁰ Osmanlılar ilk defa tabur cengi ve ateşli el silahları gibi modern konvansiyonel taktik ve teknikleri hızlı bir şekilde düşmanlarından öğrenerek başarı ile uyguladılar. Üstelik bunları kendilerine özgü bir şekilde geleneksel süvari taktikleri ile harmanlayarak yaptılar. Her iki muharebede de sıradan bir komutanı değil, o dönemde Avrupa'daki en başarılı askeri lideri yendiler. Bu zafer sonrasında itaatsiz geleneksel askeri sınıfların ortadan kaldırılıp merkezi emir-komuta teşkilatının istisnasız uygulanması için gerekli ortam da sağlanmış oldu.

Klasik Dönem (1451-1606)

Klasik dönemin, Osmanlı ordusunun gücünün Prof. Dr. Stanford J. Shaw'un ifadesiyle "doruk noktasına" ulaştığı dönem olduğu yönünde genel bir kabul bulunmaktadır. Gerçekten de II. Mehmed'in (Fatih) tahta çıkmasıyla başlayıp Osmanlı-Habsburg Uzun Savaşı'nın I. Ahmed döneminde (1606) bitmesiyle sonlanan klasik dönemde imparatorluğun sınırları kuzeyde Macaristan içlerine uzanırken, doğuda Azerbaycan, güneyde ise Hint Okyanusu'na ulaşmıştı. Osmanlı donanması, Doğu ve Güney Akdeniz'in tek hâkimi olmuş ve Fas haricinde bütün Kuzey Afrika Osmanlı egemenliği altına girmişti. İşlerin kötüye gitmeye başladığı sonraki tarihlerde kalem oynatan Osmanlı kronikleri ve siyasetname yazarları için bu dönem, her şeyin mükemmel olduğu bir altın çağ veya yeni "asr-ı saadet" dönemi idi.

Askeri başarılarla at başı bir şekilde devlet teşkilatı, siyasi, sosyal ve ekonomik yapı dönüşüm geçirerek mütevazı bir sultanlıktan üç kıtada söz sahibi olan çokuluslu, çok kültürlü ve çok dinli bir imparatorluk haline geldi. Bu imparatorluğun ayırt edici özellikleri hoşgörü, pragmatizm ve değişime ayak uydurma başarısıydı.

Batı'nın Osmanlı ordusunun karakteristik özellikleri ile ilgili yüzyıllar boyunca değişmeyecek olan algı ve yargıları (daha doğrusu önyargıları) aslında klasik dönem kaynaklıdır. Durdurulamayan bir sel gibi akan binlerce asker ve devasa toplardan oluşan Osmanlı ordusu imajı işte bu dönemde oluşmuştur. Avrupalılar, antik Yunan tarihleri ve efsanelerinin Pers orduları ve Doğu'nun gizemli askerleri ile ilgili ifadelerini, bu kez Osmanlı ordusunu tasvir etmek için kullanmıştır. Kabiliyetli ama acımasız yeniçeriler ile sayısız paralı asker ve milisler sadece devlet adamlarının ve askerlerin değil, halk hikâyeleri sayesinde çocukların da korkulu rüyası haline gelecektir.

Bu bölümde ilk olarak yeniçeriler başta olmak üzere Osmanlı profesyonel askerlerinin ve düzenli ordunun (Kapıkulu Ocakları) kurumsal gelişimi ve kendine has aidiyetini kazanma süreci izah edilecektir. İkinci olarak Osmanlı askeri gücünün ihmal edilen, ama önemli bir parçası olan muharebe destek ve hizmet destek sınıfları ile ordunun sayısal çoğunluğunu teşkil eden eyalet askerleri ve çok farklı isimler altında farklı işlevleri yerine getiren yardımcı askeri sınıflardan da bahsedilecektir. Ayrıca klasik Osmanlı ordusunun efsanevi görüntüsünün altında yatan temel sorunlar, bunlarla nasıl baş edilmeye çalışıldığı ve günümüze dek etkisini sürdüren asr-ı saadet veya altın çağ mitinin doğruluğu tartışılacaktır.

A. II. Mehmed ve İstanbul'un Fethi

Herkesin üzerinde mutabık olduğu gibi II. Mehmed'in tahta çıkışı, Osmanlı tarihi ve ordusu için önemli bir dönüm noktasıdır. Mehmed, sadece devleti bir sultanlıktan imparatorluğa dönüştürmeyi başarmamış, aynı zamanda orduyu da merkezi bir emir-komuta ve teşkilat yapısı içine sokmuştur. Bunu yaparken de başına buyruk geleneksel askeri sınıfları ciddi bir tenkisata uğratıp, kendi merkezi ordusunun küçük birer parçası haline getirmiştir. Ülke-mizde yaygın bir kanı olan, Mehmed'in reformlarının başlangıç tarihi olarak İstanbul'un fethini alma yaklaşımı hatalıdır. Onun daha merkezîyetçi bir devlet teşkilatına sahip olma gayretleri çok

önceden başlamıştı ve aslında Mehmed, İstanbul'un fethi hedefini kendi mevkiini sağlamlaştırmak ve orduyu dönüştürmek amacına dönük bir araç olarak kullanmıştır.

Mehmed, 19 Şubat 1451'de ikinci kez tahta çıktığında ciddi bir güven bunalımı yaşıyordu. Çünkü babası II. Murad'ın gönüllü olarak feragat etmesi üzerine ilk kez 1444'te tahta çıktığında, Çandarlı Halil Paşa'nın başını çektiği bazı vezirler ve ileri gelen Türk ailelerinin yoğun muhalefeti ile karşılaşmıştı. Mehmed'in genç olması, babasının halen hayatta olması, ama her şeyden önce de Mehmed'in dayandığı devşirme devlet adamı ve askerlerin sistem içinde güçlü olmamaları gibi sebepler, onun muhalefet karşısında başarısız kalmasına yol açtı. Sonuçta 1448'de Mehmed'in doğal müttefiki olması beklenen yeniçeriler, muhalefetin kışkırtması ile ayaklanarak (Edirne-Buçuk Tepe hadisesi) onu tahttan indirdiler.¹

Zorunlu sürgünü esnasında Mehmed siyasete müdahil oldu ve başına buyruk davranan askeri grupları tasfiye etmek için ayrıntılı bir plan hazırladı. Tahta tekrar çıktığında hemen kritik noktalar-daki komutanları, başta Yeniçeri Ağası Kazancı (veya Kurtçu) Doğan olmak üzere, tasfiye etti. Yerlerine güvenilir adamlarını atadı. Ocak içinde itaatsizlik, serkeşlik ve sultana sadakatsizliğe ağır cezalar vererek sert ve etkin bir disiplin tesis etti. Ama bu tedbirler bile onun için yeterli değildi. Yeniçeri Ocağı üzerindeki denetimini artırmak ve ocağın mutlak itaat ve sadakatini kazanmak için sarayın en büyük muhafız birliği olan sekbanları (saltanat av köpeklerinin bakıcıları) yeniçeri teşkilatına dahil etti. Sekbanlar kısa sürede ocağın ayrılmaz bir parçası haline geldiler. Ama kendi isimlerini ve ayrı birlik yapılarını muhafaza ettiler.²

Mehmed, yeniçerileri disipline edip hizaya getirdikten sonra, gayretini başta topçular olmak üzere teknik sınıflar üzerine yoğunlaştırdı. Askeri teknik konulara derin ilgisi ve bir bakıma hayranlığı yüzünden topçularının yeniden teşkilatlandırılmasını bizzat üstlendi. O tarihte topçular oldukça gevşek bir askeri teşkilat yapısına sahip timarlı bir birlikti. Mehmed, öncelikle topçuları kapıkulu ordusu teşkilatı içine sokup, merkezi hazineden maaş alan bir düzenli birlik haline getirdi. Böylelikle yeni kurulan Topçu Oca-

ğı, her daim göreve hazır olacağı gibi, tımarlı seleflerinin aksine uzak yerlere bile hızlı bir şekilde sevk edilme kabiliyetini kazanmış oluyordu.³ Reformun ikinci adımı, topçuların silah, mühimmat ve teçhizatının modernizasyonuydu. Efsanevi Macar (veya Erdelli) Urban (veya Orban) gibi Avrupalı top döküm ustalarının ve teknisyenlerin işe alınmasının yanı sıra, Saruca Usta gibi yerel askeri teknisyenler, silah ustaları ve zanaatkârlar da seferber edildi.⁴

Payitaht Edirne, kısa sürede Balkanlar'ın en büyük top döküm merkezi haline geldi. Mehmed'in şahsi nezareti altında faaliyet gösteren ve birbirleriyle rekabet eden döküm ustaları ve teknisyenler yeni top tiplerini tasarlayıp tecrübe ettiler. Farklı çap ve büyüklükte birçok dökme veya dövme top imal edildi. Mehmed'in yeni kurduğu topçu bataryaları yeni imal edilen topların test atışlarını yaparak tecrübe ve uzmanlık kazandı. Ne yazık ki bu hummalı çalışmanın ayrıntılarına vakıf değiliz. Kaç dökümhanenin kurulduğu ve bunların ne kadar top imal ettiğinden başka, barut ve güherçile imalathaneleri hakkında da fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Bilindiği kadarıyla en az 4 büyük top (çapları 40 cm'den büyük bombardlar)⁵ ve 74 orta büyüklükte top imal edildi. Bu toplar 14 muhasara bataryası ve 4 kale topçu bataryasını teşkil etti. Tahminen 15 topçu sahra bataryası ise dövme demirden hafif toplarla teçhiz edildi.⁶

Topların ve muhasara donanımının Edirne'den Konstantinopolis'e intikali bunların imal safhası kadar büyük zorluklar içermektedir. Anadolu'dan getirtilen Türkmen deve ve öküz sürücülerinin yanı sıra, Trakya'nın neredeyse bütün ahalisi bu iş için seferber edildi. İstihkâm birlikleri, halkın işgücü yardımı ile yeni yollar ve köprüler inşa etti ve eskilerini onardı. Trakya'nın yağmur mevsiminde 64 gün (1 Şubat-5 Nisan 1453) süren bir intikal ile muhasara konvoyu Konstantinopolis'e vardı. Konvoyun yükünü hafifletmek için, şehir yakınlarında küçük çapta topları imal eden bir sahra top döküm atölyesi de kurulmuş olması muhtemeldir.⁷

Mehmed, atalarının geçmişte icra ettiği dört başarısız muhasara ve sayısız ablukanın tecrübesi ile devletin sınırlarının emniyeti ve deniz üstünlüğünün tesis edilmesi konularına da özel önem verdi.

Balkan sınırlarını emniyete almak için taviz ve yatıştırma politikası izlerken, sorunlu komşuları olan Karamanlıları ve Mora'nın Bizans despotlarını mahdut hedefli taarruzlarla etkisiz hale getirdi.⁸ Ancak sınırların emniyetinin sağlanmasının aksine, denizde üstünlüğün tesisi daha çok zaman ve çabaya ihtiyaç duyuyordu. Çoğunluğu Gelibolu tersanesinde olmak üzere, yüz civarında gemi ve tekne inşa edildi. Ancak ilginç bir şekilde, inşa edilen gemilerin çoğu küçük ebattaydı. Hiç mavna veya daha büyük gemi yapılmadı ve sadece 20 kadirga inşa edilebildi. Mevcut bilgiler dahilinde anladığımız kadarıyla, gemi inşası konusunda sınırlı bilgi birikimi ve büyük gemileri kullanabilecek kaptan ve mürettebat yokluğu nedenleriyle kadirgadan daha büyük gemi inşa edilmesi mümkün olamadı. Gerçekten de Mehmed'in donanmasındaki kaptan ve mürettebatın büyük kısmı farklı denizci Türkmen beyliklerinden kalma, sınırlı tecrübeye sahip denizci veya korsanlardı.⁹ Mehmed, donanma personelinin bu kısıtlarını dengelemek ve kısmen gidermek için tecrübeli bir kaptanı donanmanın başına atayacağı yerde, kendi saray personelinden güvendiği Baltaoğlu Süleyman Bey'i bu göreve getirdi. Osmanlı donanmasının kuşatma esnasında başarısızlık göstermesinde, Mehmed'in liyakat ve tecrübe yerine itaat ve sadakate değer vermesinin önemli rolü olacaktı.¹⁰

Dikkatli bir komutan olarak Mehmed, Konstantinopolis'in denizden ablukaya alınmasında (muhtemelen kara tecrübesi ve toplara olan inancı yüzünden) sadece donanmaya güvenmedi. Anadolu yakasında var olan Anadolu Hisarı (Güzel Hisar) karşısına yeni bir kale inşa ederek Boğaz'ı deniz trafiğine kapatmaya da karar verdi. İnşayı hızlandırmak için kalenin planlanan dört büyük kulesinin inşasını en güvendiği dört vezire verdi. Gerçekten de hırslı vezirler arasındaki yarış ve bütün Batı Karadeniz ahalisinin seferber edilmesi sayesinde Rumeli Hisarı'nın (Boğazkesen) inşası dört buçuk ayda (Nisan-Ağustos 1452) tamamlandı.

Kale oldukça görkemliydi. Ama yüksek taş duvarları ve dairesel kuleleri ile açık bir şekilde klasik ortaçağ mimarisine uygun bir kaleydi. Dönemin en modern kale ve tahkimatlarını tasarlayan İtalyan mimarisi dikkate alındığında, çağının gerisinde kalmıştı. Meh-

med'in eski tasarımı tercih etmesi, sadece gerekli bilgi birikiminin olmamasından değil, tipik bir Osmanlı pragmatizmi ile Boğaz'ın kapatılmasını sağlamaya yetecek en hızlı ve basit çözümü seçmesinden de kaynaklanmaktadır. Bugün yaygın olan kanaatin aksine, görkemli kale aslında sahil kenarında yer alan ağır topların mevzilenmediği (bugün var olmayan) tabyayı (hisar-ı beççe) karadan veya denizden yapılacak saldırılara karşı korumak görevini üstlenmişti. Zaten asıl kalenin yüksek ama nispeten ince duvarları, Boğaz'ı kapatmaya yetecek güç ve menzile sahip topların mevzilenmesine müsait olmadığı gibi, bunların atışının yaratacağı sarsıntı ve geri tepme sonucu kolaylıkla yıkılabilecek durumdaydı. Bu yüzden ancak mancınık, katapult, balista gibi kinetik atış yapan silahlar ve hafif toplar yerleştirilebildi. Top tabyası ise bulunduğu mevki ve kale surlarının aksine kalın ve alçak duvarları ile yirmi civarında büyük topun mevzilenmesine uygun yapıdaydı. Gerçekten de iki kaleli savunma ve abluka sistemi faaliyetine başlar başlamaz, top mürettebatının acemiliğine rağmen Boğaz'ı deniz trafiğine kapatmayı başardı.¹¹

İki yıl süren uzun ve yoğun hazırlıklar sonrasında, bizzat Sultan II. Mehmed komutasındaki ordunun asıl kısmı muhasara silah ve teçhizat konvoyunun hemen arkasından 6 Nisan 1453'te şehre ulaştı. Mehmed, ordusunu dikkatli bir şekilde meşhur Theodosius kara surlarının karşısına konuşlandırdı.¹² Anadolu ordusu üç büyük grup halinde sağ kanada (güneye), surların yaklaşık yarısını kapatacak şekilde yerleşirken, kapıkulu askerleri iki grup halinde merkezde, Rumeli ordusunun iki grubu ise sol kanatta (kuzeyde) tertiplendi. Rumeli ordusunun diğer grubu ise coğrafi olarak şehir sur sisteminin kopuk olan Galata semti surlarının etrafına yerleşti. Ağır top bataryalarının çoğunluğu merkezde bizzat sultanın emir-komutasında olacak şekilde konuşlandı. Kuşatma ordusunun genel tertiplenmesini bilmemize rağmen, dönemin kronikleri ve kaynaklarındaki abartılı rakamlar yüzünden ordunun mevcudunu kesin olarak bilmiyoruz. Gönüllüler de dahil 100.000 civarında askerin kuşatmaya katıldığı herhalde doğru bir tahmin olsa gerektir. Muhtemelen bu rakama muharebe hizmet destek unsurları dahil değildir.¹³

Dönemin standartlarına göre Mehmed'in ordusu oldukça büyüktü. Bu orduda emir-komutanın tesisi ve idari-lojistik ihtiyaçların karşılanması aşılması güç meselelerdi. Daha da kötüsü düzenli ordu birlikleri ve timarlı sipahi, seferi ordu mevcudunun ancak yarısını teşkil ederken, diğer yarısını gönüllüler ve paralı askerler oluşturuyordu. Bazı gönüllü ve paralı asker birlikleri oldukça iyi teşkilatlanmış ve düzgün teçhiz edilmişken, çoğunluğu Balkanlar'ın ve Anadolu'nun farklı köşelerinden gelmiş Türkmen, Bulgar, Sırp, Arnavut, Rum ve hatta Latin kökenli dağınık gruplardı.¹⁴ Mehmed, bu kalabalığı operasyonel gruplara bölüp başlarına Kapıkulu Ocakları'ndan komutanlar atayarak otoritesini tesis etmeye çalıştı. Seferi orduda en basit disiplinsizliğe bile göz yumulmayıp ağır bir şekilde cezalandırıldı. Bazı timarlı sipahi birlikleri firar ve diğer suçları engellemek için muhasara sahasının etrafına bir örtme perdesi tesis etmekle görevlendirildi.

Mehmed'in planlama ve organizasyon kabiliyeti kendini en iyi idari ve lojistik düzenlemelerde göstermektedir. Orducu esnafı, büyük pazarlar ve atölyeler açarak askerlerin akla gelebilecek bütün ihtiyaçlarını başarıyla karşıladılar. Bol malzeme, yiyecek ve yemin depolandığı sahra depoları ise ihtiyaçları zamanında karşılamayı başararak bölge halkına fazla yük olunmasının önüne geçtiler. Asayiş ve sert disiplin sadece askerlere değil, aynı zamanda ordugâh personeli ve diğer sivil kamp takipçilerine (askeri personelin hizmetçileri, yakınları, müzisyenler, küçük tüccarlar vb.) de uygulanarak denetim sağlandı.

Şehrin kuşatması topçu ateşleri ile başladı. Mehmed'in topçu danışmanlarının silahlarına olan güvenlerinin aksine devasa toplar surlara sadece zarar verdi, büyük gedikler ve geçitler açmadı. Aslında bu dev toplar hareket kabiliyetlerinin kısıtlı olması, atış hızlarının yavaşlığı ve hedefe tanzimde yaşanan sorunlar yüzünden Avrupa'da çoktan gözden düşmüştü.¹⁵ Bu kısıtlamalar ve atış arası fasılalarının uzunluğu, kabiliyetli bir lider olan Cenovalı Giovanni Longo di Giustinianni komutasındaki savunmanın,¹⁶ zarar gören sur kesimlerini onarmasına ve sıkıştırılmış toprakla takviye etmesine zaman tanıdı. Tamirat top atışlarından daha hızlı oldu-

ğu için topların kendi başlarına surlarda gedik açması mümkün gözüküyordu.¹⁷ Osmanlılar, klasik muhasara araçları olan hareketli kuleler, mancınık, katapult, balista gibi silahları da kullanmaktaydı. Ancak bunlar da surları ancak yıpratılabildi, gedik ve geçitler açamadı. Silahların kısıtları Mehmed'i gece taarruzları ve lağımçılık gibi başka taktik ve teknikler kullanmaya zorladı. Muhasara istihkâmcıları olarak tanımlanabilecek Lağımçı Ocağı yeni kurulmaktaydı ve yetişmiş personeli azdı. Mehmed, Novo Brdo'dan profesyonel Sırp madencileri getirterek bu ocağı takviye etti. Lağımçılar, duvarların altına uzanan beş lağım (tünel) kazmayı başarsalar da, tahrip malzemesi taşınıp surlar yeraltından patlamalarla imha edilmeye fırsat bulunamadan, savunmacıların karşı-lağım harekâtı sonucu girişimler başarısızlıkla sonuçlandı. Sivil halk, paralı askerler ve yabancı gönüllülerle takviye olunan Bizans ordusu şaşırtıcı bir performans gösterip karmaşık savunma sisteminin avantajlarından yararlanarak, Mehmed'in farklı ve yaratıcı saldırılarını bertaraf etmeyi başardı.¹⁸

Kara ordusunun bütün bu beklenmedik başarısızlıklarına ve ağır zayıfına ek olarak Osmanlı donanması da bir türlü Haliç körfezinin ağzını kapatan demir zinciri kırmayı başaramadı ve etkin bir abluka da tesis edemedi. 20 Nisan'da gün boyu süren çatışma ve direnişe rağmen donanma dört büyük Hristiyan nakliye gemisinin ablukayı yarıp Haliç'e sığınmasını engelleyemedi. Süleyman Bey'in kötü komutası ve küçük Osmanlı gemilerinin düşmanın büyük gemileri karşısındaki etkisizliği bu başarısızlığın temel nedenleriydi. Sonraki asırlarda tablolara bile konu olacak şekilde sinirlenen Mehmed, başarısız komutanını hemen görevden alıp cezalandırdı, ama ordunun moralinin bozulmasını ve savunmacıların moral ve güvenlerinin artmasını engelleyemedi.¹⁹

Hükümdarlığı boyunca yaratıcılığı ve sorunlara çözüm bulmadaki ustalığı ile tanınacak olan Mehmed, döneminin en yaratıcı ve cüretkâr planını uygulamaya koydu. Plan, hafif kadırgaların Galata sırtlarından taşınarak Haliç'e indirilmesi idi. Çok kısa süre içinde operasyon için gerekli yol ve yağlı kalaslar hazırlandı. Tek bir gece içinde (22 Nisan gecesini) yaklaşık 70 küçük gemi büyük

bir gizlilikle Haliç'e taşındı. Bizanslılar gafil avlanmıştı. Topçu bataryalarının desteğinde Haliç'e giren Osmanlı donanması, Bizans gemilerini Haliç'in ağız kesimine sığınmaya zorladı. Böylelikle Giustiniani daha zayıf ve alçak olan deniz surlarını korumak için kara surlarından birlik kaydırmak mecburiyetinde kaldı. Osmanlı istihkâmcıları yüzer köprüler inşa edip birlikleri Haliç'in her iki yakasında rahatlıkla kaydırmaya ve takviye etmeye başlayınca, daha fazla Bizans askeri Haliç surlarına gelmek zorunda kaldı. Savunma için daha da kötüsü yeni tasarlanıp imal edilen büyük çaplı bir havan (Mehmed'in şahsen bu havanın tasarımında rol oynadığı bazı kaynaklarda ifade edilmektedir) Haliç'in her tarafını isabetli bir şekilde ateş altına almaya ve Bizans gemilerini batırmaya başladı.²⁰

Osmanlı gemileri Haliç'te boy göstermeye başladıktan sonra savunmacıların moralleri ve savaşma azimleri azalsa da, Osmanlılar da önemli sorunlar yaşamaktaydı. Çandarlı Halil Paşa liderliğindeki daha muhafazakâr ve geleneksel yönetici seçkinler, her geçen gün seslerini daha fazla yükseltmeye başlamışlardı. Şehrin fethedilemeyeceğine ve her an Avrupa'dan şehre yardım için bir ordu geleceğine olan inançlarını ifade etmekteydiler. Ancak muhalefetin asıl derdi, Kapıkulu Ocakları ve devşirme (sultanın kulları) ittifakına karşı geleneksel soylu ailelerin düşmanlığıydı. Siyasi güç ve imtiyazları ile babadan oğula geçen makamlarını korumak istiyorlardı. Mehmed'in büyük planlarından haberdardılar. Onun şehrin fethi sonrasında kazanacağı güç ve prestiji kullanarak kendilerini tasfiye edeceğini düşünüyorlardı. Bu muhalif grubun yanı sıra, ordu içinden de itirazlar yükselmeye başlamıştı. Son iki büyük taarruzun başarısızlığı ve artan zayıat moralleri iyice bozmuştu. Muhasaranın başarısızlıkla sonuçlanacağı ve boşuna zayıat verildiği ordu içinde yaygın bir kanaatti.²¹

Mehmed, bu kritik dönüm noktasında karizmatik liderlik özelliklerini kullanarak karar verme sürecini etkiledi. Saygın din adamları ve ulemanın muhasaranın devam etmesi konusunda desteğine zaten sahipti. Askerlerini ilahi işaretler, kehanetler ve dini görevlerden bahsederek cesaretlendirdi. Dini temaların yanı sıra

askerlere (özellikle gönüllüler ve paralı askerler) şehrin düşmesi sonrasında üç gün yağma sözü verdi.

Muhasaranın sonsuza dek devam edemeyeceğini, sabırların artık taşmak üzere olduğunu bildiğinden, son ve büyük bir taarruz için ordusunun mümkün olabilen bütün birliklerini üç dalga halinde tertipleddi. Beklenen son taarruz 29 Mayıs 1453'te gün ağarmadan başladı. Birinci dalgayı gönüllüler ve paralı askerler teşkil etmişti. Savunmacılar ellerindeki cephanenin önemli bir kısmını bu ilk dalgayı durdurmak için harcadılar. İkinci dalgayı, teşkil eden azablar neredeyse surları aşacakken Mehmed son dalgayı yani yeniçerileri gönderdi. Yeniçeriler önemli bir zayıat vermeden savunmayı parçalayıp şehre ilk giren birlik olma onurunu kazandılar. Ulubatlı Hasan efsanesinin günümüze kadar uzanan ömrü bu konuda Mehmed'in ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir.

Savunmanın çökmesi sonrasında bütün Osmanlı askerleri şehre hücum etti. Donanma da buna dahil olunca, gemilere sığınmış bazı Bizans asker ve sivilleri kaçma şansı elde etti.²² Kısa süren karmaşa ve yağma sonrasında yeni unvanı "fatih"i gururla taşıyan ve kullanan Mehmed, düzen ve asayişini yeniden tesis etti. Vakit geçirmeden de yeni payitahtını yeniden imar ve inşa etmeye başladı. Ülkenin her yanından zorunlu veya gönüllü göç ile şehir, Osmanlı tabiri ile "şenlendirildi". Bu tarihten itibaren imparatorluğun çöküşüne kadarki süreçte, İstanbul başkent olmaya devam edecekti.

İstanbul'un fethi, Müslüman ve Hristiyan dünya tarafından ilahi kehanetlerin gerçekleşmesi ve sonraki dönemlerde de yeni bir çağın başlangıcı olarak görüldü.²³ Osmanlı devletinde yeni dönemin ilk kaybedenleri, doğal olarak geleneksel askeri sınıflar ve aristokratik Türkmen aileleriydi. Fatih, muhalefetin ileri gelenlerini beklemeden tasfiye etti. Çandarlı Halil Paşa örneğinde olduğu gibi önce bütün görev ve yetkileri ellerinden alındı ve sürgüne gönderildiler. Bunun ardından da birer birer idam edilip mal, mülk ve servetlerine el konulup, aile üyeleri sürgüne gönderilerek güç aldıkları dayanak noktaları yok edildi.²⁴

Kaybedenlerin ikinci grubu ise, başta yarı bağımsız serhat birlikleri olan akıncılar ve Türkmen aşiret savaşçıları olmak üzere, geleneksel askeri sınıflardı. Aslında bu sınıflar Kapıkulu Ocakla-

n'ının ordunun belkemiği haline gelmesiyle zaten zayıflamışlardı. Ama asıl bitirici darbeyi İstanbul'un fethi vurdu. İstanbul'un fethi ile beraber uç beyliğine mahsus zihniyet, algı ve teşkilat fiilen ve sembolik olarak sona erecekti. Bu andan itibaren ya yeni statülerini kabul ederek bir çeşit timarlı birliğe dönüşüp merkezin atadığı valilerin denetimine girmeye razı oldular, ya da muhalefetlerine devam edip her şeylerini kaybettiler.²⁵ Akıncılar bu dönüşüm sürecini daha rahat atlatmayı başarırken, göçebe aşiret savaşçıları askeri sınıfa dahil olmanın prestij ve avantajlarını kaybedip sivil halk kesiminin, reayanın bir parçası haline geldiler. Tabii ki göçebe aşiretlerin hepsi bu statü kaybını kabullenmediler. Kayda değer bir kısmı Doğu Anadolu'ya ve İran'a göç ederek kendilerine yeni bir gelecek aradılar. Bu gruplar sonraki dönemlerde Osmanlı'nın Doğu sorununun önemli bir parçası olacaktı.²⁶

İstanbul, asırlar boyunca düzinelerce muhasara ve sayısız ablukaya maruz kaldıktan sonra nasıl olup da bu kez düşmüştü? Bu sorunun yaygın cevabı devasa topraklar sayesinde şehrin fethedilebildiğidir. Biliyoruz ki, 1422 tarihli muhasaranın en önemli başarısızlık nedeni ağır muhasara topçusunun yokluğuydu. Gene kesin olarak biliyoruz ki, Fatih'in toprakları nihayetinde surlarda gedik ve geçitleri açmış ve savunmacıların moralini bozmuştu. Ancak şunu da biliyoruz ki, savunmacılar toprakların tahrip hızından daha hızlı bir şekilde surları tamir etmeyi de başarmışlardı. Hatta belli bir dönem moral ve motivasyon üstünlüğünü de elde edip güven tazelemişlerdi. Sonuç olarak, toprakların yıkıcı etkisi ne olursa olsun zaferin arkasındaki asıl güç, Fatih Sultan Mehmed'in askeri ve siyasi liderliği ile Osmanlı askeri sisteminin etkinliğidir. Osmanlı ordusu, her ne kadar toprakları daha önceki bir dönemde ordu envanterlerine dahil edip kullanmış olsa da, onları gerçek kapasitelerinde kullanarak orduya entegre etmeyi başaran; daha da ötesi bizzat yeni toprakların tasarımı, üretim ve atışlarına dahil olan Fatih'tir. Ancak bu askeri teknolojiye yatkınlığı bile tek başına fethin yolunu açmamıştır. Muhasaranın kaderini belirleyen yeniliklere olanak sağlayan, Fatih'in etkin, yaratıcı ve esnek liderlik tarzıdır. Fatih'in liderliği olmasa, İstanbul muhtemelen birkaç muhasaraya daha dayanabilirdi.²⁷

B. Askeri Teşkilat Yapısı

1. Kapıkulu Ocakları: Sultanın Düzenli Ordusu

a. *Yeniçeri Ocağı*

Yeniçeriler, Osmanlı düzenli ordusunun çekirdeği ve muharebede önemi gitgide artan düzenli bir piyade sınıfı olarak, askeri ve bir anlamda siyasi sistem içinde 17. yüzyılın sonuna kadar vazgeçilmez konumlarını muhafaza ettiler. Hiç şüphesiz yeniçerilerin bu konuma gelmelerinde Fatih'in büyük rolü olmuştur. Fatih, Yeniçeri Ocağı'na sadece yeni bir görev tanımı, teşkilat yapısı, misyon ve vizyon vermedi. Aynı zamanda ve belki de daha önemli olarak, ocağın şan ve şöhret kazanması için gereken fırsatı onlara tanıdı. Örneğin, İstanbul'un fethi ile sonuçlanan son taarruzda Fatih, yeniçerileri tam surların aşılacağı ana kadar bekletip o kritik anda devreye sokarak, zaferin onurunu ve gururunu en az zayıyla sahiplenmelerini sağlamıştır. Sonrasında, etkin bir propaganda ile ocağın halk nezdinde de tanınması ve benimsenmesini sağladı. Oysaki son taarruzda asıl yükü taşıyan ve ağır zayıyatı veren azablar ve diğer yardımcı sınıfların bu fedakârlığı ne geniş kamuoyu tarafından bilindi, ne de bu gayretlerinin mükâfatını elde ettiler.

Fatih, fetih sonrasında da Yeniçeri Ocağı'nın yeniden teşkilatlandırılması ve yapılandırılmasına devam etti. İlk olarak ocak bünyesindeki, gene ocak içinden yetişen askeri kâtipler görevden alınıp, yerine ocaktan bağımsız sivil kâtipler atandı.²⁸ Böylelikle erler hakkında bütün şahsi ve mali kayıtların tutulması ve yoklamalar merkezi idarenin denetimine girmiş oldu. Dolayısıyla yeniçeri ricalinin güç aldığı mali enstrümanlar tekrar merkezin denetimine geri döndü.²⁹ Edirne'de bulunan yeniçeri kışlaları İstanbul'a taşındığı gibi Gelibolu'daki Acemi Ocağı'na ilave olarak yeni ve daha büyük bir Acemi Ocağı İstanbul'da açıldı. İstanbul Acemi Ocağı'nda 3.000-4.000 acemi, 31 oda (modern manada bölük) halinde teşkilatlanmıştı. Her ne kadar geleneksel sekiz ilâ dokuz senelik eğitim

süresi ilkesel olarak muhafaza edilse de, gerçekte daimi seferler ve artan görevler nedeniyle eğitim süresi çoktan beş-altı yıla düşmüştü.³⁰ Askeri eğitim ve talimlerin yanı sıra, acemiler saray ve diğer devlet kurumları için muhtelif angarya görevleri yerine getirmeye de devam ettiler. Bu angaryalara ilave olarak seferde Yeniçeri Ocağı'nın şehrin güvenlik ve asayişi ile ilgili görevlerini devralmakla da yükümlüydüler.³¹

Fatih'in Kapıkulu Ocakları'na yönelik ilginç bir uygulaması ise, bir taraftan devşirme sistemini temel kaynak haline getirmeye çalışırken, diğer taraftan da hâlâ fethedilen büyük şehirlerden ele geçen genç erkekleri seçerek ocağa aldirtmaya devam etmesidir. Üstelik çoğu örnekte bu seçimi bizzat yaptığını görüyoruz.³² Yeni yeni standartlaşan devşirme sisteminde ideal olarak her yedi senede bir, ocaktan orta komutanı seviyesinde bir subay belli bir eyaletten gençleri toplamaya/seçmeye gönderiliyordu. Devşirmenin beş yılda bir veya üç yılda bir yapılması konusunda emirlere de rastlanılmıştır. Köylerden gençlerin seçilmesi esas ise de, zaman zaman yerel aristokrasinin çocukları da seçilebiliyordu. Devşirme alınacak eyalette her kırk hane bir genç (tercihen 14 ilâ 18 yaşları arasında) sağlamak mecburiyetindeydi. Devletin gitgide daha fazla bürokratikleşmesi ve standartların oturmasıyla beraber, devşirme, ayrıntılı kuralları olan ve merkezi idare tarafından sıkı bir şekilde denetlenen bir faaliyete dönüşmüştür. Ancak bütün bu denetim ve kurallara rağmen görevin kötüye kullanılması, suiistimal, rüşvet alma, ahaliyi korkutma, köy ayırt etme gibi hadiselerin devam ettiği görülmektedir. Dolayısıyla sıkı denetim ve sert kurallar yolsuzluk ve usulsüzlükleri sadece azaltmıştır, sona erdirememiştir.³³

Rumeli eyaletleri devşirmenin asıl kaynağıydı. Ama uygulamada devlet zaman zaman Anadolu eyaletlerini de devşirme sistemine dahil etmiştir. Müslümanlar diğer askeri sınıflar için askere alındıklarından devşirmeden muaftılar. Zaten uygulamada devletin görevlileri daha çok Güney Slav gruplarını hedef almaktaydı. Ruslar, İranlılar, Yahudiler, Çingeneler ile Karaman ve Trabzon'un Hristiyan ahalişi farklı sebeplerle devşirme kapsamı dışında tutulmuştur. Osmanlı yöneticileri Rusları ve İranlıları isyankâr ve

ihanete meyilli bulurken, Yahudiler ticaret sınıfından olduklarından, Çingeneler ise askeri açıdan değersiz görüldüklerinden muaf tutulmuşlardır. Bosnalılar ise en çok tercih edilen etnik gruptur. Öyle ki din değiştirip Müslüman olanlar (klasik dönemde bunlara Poturoğulları denmekteydi) bile devşirmeden muaf tutulmamıştır. Bosnalı devşirmeler daha çok saray muhafız birliklerinde ve Topçu Ocağı'nda istihdam edilmişlerdir.³⁴

Zaman içinde kıdemli asker sayısının artmasıyla beraber, idare evlilik yasağı kuralını gevşetmeye başladı. 16. yüzyılın ortalarında başlangıçta sadece az sayıda kıdemli ve liyakatli askere mükâfaten evlilik izni verildi. Kısa süre içinde bu kısıtlı müsaadenin kapsamı genişlemeye başladı. Ama asıl büyük değişim kapıkulu askerlerinin çocuklarına ocaklara giriş hakkının (kuloğlu) verilmesiyle gerçekleşti. Bu önemli politika değişiminin klasik dönem içindeki etkileri sınırlı olurken, göreceğimiz üzere sonraki dönemde (17. yüzyıl başlarından itibaren) kapıkulu sistemini temelden değiştirecektir.³⁵

Fatih'in Yeniçeri Ocağı'nın kendisine sadakat ve itaatini artırmak için sekban birliğini ocağa dahil etmesiyle, emir-komuta sistemi önemli ölçüde değişti. Ancak yeniçerilerin sadakat ve itaati nispeten kısa bir süre içinde tekrar sorun teşkil etti. II. Bayezid,³⁶ sekbanların komutanı sekbanbaşının kendisine karşı bir kumpasın parçası olduğunu öğrenince, hem bahse konu komutanı görevden aldı, hem de sekbanbaşının yeniçeri ağalığına atanması teamülünü değiştirdi. Bunun yerine, ocağın sadakatini korumak için, yeniçeri ağalarını kendi kapı halkından atamaya başladı. Bu sistem 1641 senesinde ağanın tekrar ocaktan seçilmesine dönülünceye kadar uygulamada kaldı. Bayezid, babası gibi davranarak yeniçeri ağasının ocak içindeki konumunu güçlendirmek için "Ağa Bölükleri" adı altında ocak içinde yeni bir birlik ihdas ederek bunları doğrudan ağaya bağladı.³⁷

Bu iki önemli ve yapısal değişimin dışında, zaman içinde sadece orta sayısı ile mevcutlarında artış yaşandı. Yeniçeri Ocağı'nın teşkilat yapısı değişmeden kaldı. 16. yüzyıl sonunda orta sayısı nihai düzeyine ulaştı. Nihai sayılar; 101 cemaat (yaya) ortası, 61 ağa bölüğü ve 34 sekban ortasıdır.³⁸ Orta sayısı sabitlense bile ocak ve

orta mevcutlarında artış devam etti. 16. yüzyıl başlarında 8-10.000 olan mevcut 1560'ta 13.357'ye, 16. yüzyıl sonunda ise 35.000 rakamına ulaştı. Bu planlı olmayan ve aslında pek de istenmeyen artış, *eğitimli piyadeye olan ihtiyacın artması ve ateşli silahların yeniçeriler tarafından başarıyla kullanılması dikkate alındığında anlaşılabilir bir gelişmedir.*³⁹

Yeniçeri ortaları, sadece Ortadoğu ve Balkanlar'ın değil, aynı zamanda bütün Avrupa'nın ilk daimi piyade alaylarıdır. Benzerlerinden en az bir asır önce kurulmuşlardır.⁴⁰ Başlangıçta bütün ocak bir alay olarak teşkilatlandırılmıştı ve ortalar modern anlamda ancak bölük seviyesindeki küçük taktik birlikleriydi. Zaman içinde mevcutların artmasıyla ortalar kendi flama ve işaretleri olan birer alaya dönüştüler. Yukarıda belirttiğimiz gibi, 16. yüzyıl ortalarına kadar doğan özel ihtiyaç ve görevlere yönelik yeni ortalar kurulmaya devam etti. Ancak zaman içinde ateşli silah kullanan birliklere doğan ihtiyacın artması üzerine, çoğu standart orta da özel orta haline dönüştürüldü. Örneğin 82. Zenberekçi Ortası ağır çelik arbalet yayları (zenberek) kullanmak üzere kurulmuştu. Benzeri şekilde 22. ve 92. Tüfenkci Ortaları ateşli silah kullanmak, bunun eğitimini vermek ve diğer birliklere yardımcı olmak için teşkil edildiler.

Bütün yeni kurulan ortalar bu tarz yeni silah sistemleri kullanmak için teşkil edilmedi. Örneğin, 64. Zağarcı, 68. Turnacı ve 71. Seksoncu (Samsoncu) Ortaları sarayın av partilerine katılmak ve özel tazi, avcı kuş ve benzeri yırtıcı hayvanlar yetiştirmek üzere teşkil edilmişlerdir. Tabii ki zaman içinde bu ortalar da standart piyade ortalarına dönüştü ve avcılık görevleri orta flama ve işaretlerinde yaşatılan törensel ve sembolik bir miras olarak kaldı.⁴¹

Orta içinde birlik ve beraberlik çok kuvvetliydi. Yeniçeriler kendi ortalarından gurur duyarlar ve kendilerini birliklerine o kadar yakın hissederler ki, ortalar aslında geniş birer aile işlevi görürdü. Çoğu yeniçeri neferi orta sembollerini omuzlarına ve vücutlarının başka yerlerine dövme yaptırırlardı. Nadiren de olsa orta değiştirildiğinde, eski dövmenin üstüne bıçak atılır ve altına yeni dövme yapılırdı. Döneminde Avrupalıları ve günümüzde bizi

çok şaşırtan bir gelenekse, ocağın kutsal sembolünün büyük kazan, yani “Kazan-ı Şerif” olmasıdır. Günümüzdeki birlik sancakları gibi törenlerde ve seferde ocağın önünde taşınan bu kazan yerminlerde de başköşede yer alırdı. Benzeri şekilde her ortanın kendi kutsal kazanı vardı ve bunlar birlik sancak ve flamalarından daha büyük kutsiyete sahipti.⁴²

Yeniçerilerin diğer bir sembolü olan kendilerine özgü üniformaları aynı zamanda bir prestij ve ayırt edicilik vasıtasıydı. Başlangıçta sadece yüksek beyaz külahları vasıtasıyla diğer askeri sınıflardan ayrılıyorlardı. Zaman içinde oldukça ayrıntılı kılık ve kıyafet kanunnameleri yürürlüğe sokuldu. Böylelikle yeniçeriler ve diğer kapıkulu ocakları kendilerine has, birbirinden farklı ve görkemli üniformalara sahip oldukları gibi, subaylar, astsubaylar ve erler arasında da başlıktan ayakkabı rengine kadar statü ve rütbeye göre farklılıklar mevcuttu. Besbelli ki Osmanlı yönetimi seçkinlik ve farklılığı göstermek, moral, motivasyon ve disiplini artırmak için iyi ve kaliteli üniformanın önemini kavramıştı. Bu faydalara ilave olarak üniformanın muharebe meydanında dostu düşmandan ve birlikleri birbirinden ayırt etmede önemli bir araç olduğu da ihmal edilmemesi gereken bir avantajdır. Bu ayrıntılı üniforma kanunnameleri ile Osmanlı devleti Avrupalı emsallerinden en az iki asır önce üniformaları standartlaştırma başarısını da göstermiş oldu.⁴³ Devlet, standardı muhafaza etmek için birliklere elbiselerin kullanım miatlarına uygun olarak düzenli aralıklarla üniforma tedarik edip istihkak olarak dağıtıyordu. Üniformanın yanı sıra ayakkabı ve yağmurluk da istihkaktı. Bazen istihkakların parasal ederinin de verildiği oluyordu. Üniformalar basit, kullanışlı, dayanıklı ve tabii ki gösterişliydi. Yukarıda belirttiğimiz gibi üniforma ve ayakkabı renkleri statü ve rütbeyi gösteriyordu. Örneğin sarı ayakkabıları üst rütbeli subaylar, siyah renklileri düşük rütbeli subaylar ve kırmızı ayakkabıları da erler giiyorlardı. Birbirinden çok farklı başlıklar da benzeri şekilde rütbe, statü ve liyakati gösteriyordu. Örneğin, muharebede tehlikeli görevler için gönüllü olmuş ve görevini başarmış askerlere para mükâfatının yanı sıra “serdengeçti” unvanı ve özel sarığı veriliyordu.⁴⁴

Aslında Osmanlı yönetimi, başlangıçta işin gösteriş ve kozmetik yönünü de ihmal etmeden, birçok düzenleme, kanunname ve tedbirler alarak yeniçeriler için özel aidiyet, birlik ve beraberlik bağları tesis etmeye çalışmıştır. Bütün mesleki kariyerlerini beraber geçiren, zor koşullar ve ağır disiplin altında eğitimde ter, muharebede kan döken bir askerin basit ve zor hayatına katlanan yeniçeriler, kuvvetli gelenek ve kimliklerini zaman içinde kendileri yarattılar. Bektaşî tarikatı ile aralarındaki sıkı bağ ve Bektaşîlerin ocak içinde oynadıkları rol de bu anlamda önemlidir.⁴⁵

Beklenilebileceği gibi bir yeniçeriye verilebilecek en ağır ceza idam değil, ortadan atılmaktı. Birliğe aşırı bağlılık ve birlik mensupları arasındaki yoğun dayanışma ve duygu birliğinin doğal sonucu ise ortalar arasındaki kıyasıya rekabetti. Orta mensupları başta muharebe olmak üzere her tür fırsatı değerlendirerek diğer ortaları geçmek, daha başarılı olmak, böylelikle de maddi mükâfatlar, şan ve şöhret kazanmak için ellerinden gelen her şeyi yaparlardı. Ancak ne zaman Yeniçeri Ocağı'na yönelik bir tehdit ve çıkarlarına aykırı bir durum olsa, bütün ortalar aralarındaki sorunları ve rekabeti unutup birlik olurlardı. Genellikle bu tehdit kapıkulu süvarileri gibi rakip bir sınıf olabileceği gibi, ocağın hayatı çıkarları söz konusu olduğunda sultana bile karşı durabilirlerdi. Birlik ruhunu ve birliği her şeyin üstünde görme temayülü yeniçerilerin herhangi bir komutanla daimi ittifak kurmasını veya kendilerini onunla özdeşleştirmelerini engellemiştir. Merkezi yönetim için başlangıçta avantaj gibi gözükken bu durum, zaman içinde ocağın güçlenip önemli bir siyasi aktör haline gelmesiyle büyük bir tehdit olmuştur. Siyasileşen yeniçeriler birlik ve beraberliklerini bu kez merkezi yönetim veya daha da kötüsü sultana karşı itaatsizlik, saray darbeleri ve ayaklanmalarda kullanmışlardır.⁴⁶

Yeniçeri Ocağı'nın emir-komuta sistemi ve bu sistem içinde subayların görevleri günümüzde tam olarak bilinmemektedir. Ocağın protokol kuralları, uniformalar, subayların idari görevleri gibi konularda ayrıntılı bilgilere sahipken, subayların muharebe görevleri, taktik görev ve sorumluluk paylaşımı ve aralarındaki emir-komuta bağlantıları, karargâh ve kurmay hizmetlerini bilmiyoruz. Bu

önemli konuda arşivlere dayanan bir monografiye büyük ihtiyaç vardır.

Yeniçeri subay sınıfı, aslında köken ve grup kimliği olarak sıradan yeniçeri erlerinden farklı değildi. Subayları yetiştirmek için ayrı bir okul veya talimgâh yoktu. Yeniçeri ağası ve sekbanbaşı dışında (bazen onlar da dahil olmak üzere) bütün subaylar birlik içinden seçilip atanıyordu. Her orta kendi subayını kendisi seçip eğitiyordu. Seçimde kıdem, liyakat ve cesaret büyük önem taşıyordu. Usta-çırak ilişkisi diyebileceğimiz sözlü geleneğe, uygulama ve bol tekrara dayalı oldukça uzun bir eğitim süreci sonucunda subaylar yetişiyordu. Teorik olarak orta komutanı olan “çorbacı” (ağa bölükleri için “bölükbaşı”) dışında bütün subaylar sadece o orta mensupları içinden seçilebilirdi. Herhangi bir subay kadrosu boşaldığında (ölüm, terfi ve emeklilik gibi) çoğu zaman en kıdemli personel o kadroya seçiliyordu. Sıralı terfi diye isimlendirebileceğimiz bu sistemde çorbacı/bölükbaşı seviyesine kadar birbirine paralel ve aynı zamanda bağımsız terfi hiyerarşisi bulunmaktaydı.

Yeniçerilerin günümüz için şaşırtıcı ve kafa karıştırıcı bir uygulaması da subayların rütbe ve unvanlarının isimlendirilmesinde görülmektedir. Orta ve alt kademe rütbe isimleri mutfak terminolojisiyle yakından bağlantılıdır. Örneğin orta komutanları “çorbacı” olarak adlandırılırken, levazım subayları “aşçıbaşı”, teğmenler ise “odabaşı” unvanını taşıyorlardı. Bu adlandırma bazı Batılı yazarların iddia ettiği gibi bu subayların muharebe görevlerinden ziyade yemek pişirme ve dağıtma ile uğraşmaları yüzünden değil, orta ve ocak kazanlarının kutsal konumlarından kaynaklanmaktadır.⁴⁷

Orta dışındaki mevkilere atanma ve rütbe terfi sistemi daha karışıktır. Orta komutanlıkları arasında kesin bir hiyerarşi vardı ve bazı orta komutanlıkları diğerlerinden daha prestijli görülürdü. Bir subay, orta komutanı olarak atandıktan sonra, “katar ağaları” şeklinde isimlendirilen orta komutanlıklarından birinde boşalma olmasını beklerdi. Bir boşalma olması halinde o kadronun altındaki bütün katar ağaları sırasıyla bir üst kadroya atanır,⁴⁸ en altta ortaya çıkan boş kadroya ise sıradan ortalarından birinin liyakatli ve başarılı komutanı getirilirdi. Dolayısıyla, en alt düzeydeki katar

ağalıklarından birine atandıktan sonra terfi tamamen üst kadroların boşalmasına bağlıydı.⁴⁹

Bu sıralı ve katı terfi sistemi yüzünden, sultan veya yeniçeri ağasının herhangi bir üst subayı atlayıp ondan kıdemsiz başka bir subayı terfi ettirmek istemesi halinde, terfi ettirilmek istenmeyen üst subaya uygun bir timar tahsis edip ocaktan itibarına dokunmadan çıkarmaktan başka alternatif yoktu.⁵⁰ Düşük rütbeli subaylar için timar dışında başka bir alternatif daha vardı: Kapıkulu Süvari Ocağı'na atanmak. Süvariler daha yüksek maaş (ulufe) alıyorlar ve eyaletlerde vergi toplamak gibi kazançlı bir ek iş yapıyorlardı. Böylelikle sıralı terfi sisteminin kurlsız ve tamamen kişisel nedenlere dayalı uygulamalarına karşı iş güvencesi sağlanmaktaydı.⁵¹ Sıralı terfi sistemi, 17. yüzyıl sonundan itibaren önemli sorunlar yaratacak olsa da, klasik dönemde iş güvencesi dışında başka önemli faydaları da oldu. Her şeyden önce iltimas, unvanın babadan oğula geçmesi, rüşvet, rütbe ve mevkilerin satılması gibi Avrupa'da yaygın ve yaklaşık iki asır daha devam edecek olan kötü ve yoz uygulamalara müsaade etmeyerek büyük fayda sağlamıştır.⁵²

Ancak yeniçeri teşkilatının bu statik yapısı, özellikle I. Süleyman (Kanuni) sonrasında önemli sorunlar yaratacaktır. Bunların en başında geleni, doğrudan yeniçeri ağasının emrinde kendisine emir-komutada yardımcı olacak askeri bir karargâh olmamasıdır. Bu durum ocak mevcudunun henüz 1.000 olduğu kuruluş dönemi veya belki de mevcutların 15.000'i aşmadığı 16. yüzyıl için önemli bir mesele değildi. Ama Uzun Savaş (1593-1606) sırasında ocağın hızla büyümesi, yeni taktik ve muharebe düzenleri ile silahların envantere girmesiyle komutanın askeri karargâha ihtiyacı önemli ölçüde artmıştı. Yeniçeri ağalarının çoğu kez saray halkı arasından atanmış olması yüzünden askeri bilgi ve tecrübelerinin sınırlı oluşu ve şahsi karargâhlarında (ağa divanı) sadece sivil kâtiplerin yer aldığı dikkate alınacak olursa, bu ihtiyacın ne kadar büyük olduğu anlaşılabilir. Bütün bunlara rağmen yönetim, ocağın lağvedilmesine kadar yeniçeri ağalığı için ayrı bir askeri karargâh kurmamıştır. Çoğu muharebede yeniçeri ağası emir-komuta sistemini işletemediği ve sağlıklı karar veremediği için muharebenin gidişatına etki

edemedi. Bu konuyla bağlantılı bir başka önemli sorun ise, alt kademelerdeki subay eksikliği idi. Orta mevcutları artmasına rağmen (17. yüzyıl boyunca orta mevcutları yedi kat arttı) subay kadroları beşte sabit kaldı, sadece astsubay kadroları arttı. Sonuç olarak subay eksikliğini gidermek için bazı astsubay kadroları (odabaşı örneğinde olduğu gibi) subay görevlerini üstlenmek mecburiyetinde kaldı. Bu durumda ise astsubay görevleri ihmal edilmeye başlandı.⁵³

Sosyal güvenlik ve refah açısından Yeniçeri Ocağı, en iyi sisteme sahip olduğu gibi diğer ocaklardan daha fazla hakları da bulmaktaydı. Kuşkusuz ki, hiçbir Avrupa ordusu bu tarz güvencelere sahip değildi. Yeniçeriler her üç ayda bir maaş (ulufe) alırlardı.⁵⁴ Devlet, bu maaşın düzenli ödenmesine ve piyasa fiyatlarına uygun tutulmasına büyük önem verirdi. Maaşa ilave olarak devlet, yiyecek ve diğer dayanıksız tüketim malzemelerini sabit fiyat üstünden sağlamak yükümlülüğünü üstlenmişti. Bu yükümlülük enflasyonist dönemlerde yeniçerilere ilave gelir imkânı sağlamaktaydı. Maaşlar oldukça ayrıntılı bir mali düzenleme çerçevesinde ve törenle verilir. Her maaş dağıtım töreninde yeniçeriler sultana ve hükûmetine bağlılık ve sadakatlerini sunarlardı. Bu sadakat teyit merasimi her yeni sultan tahta çıktığında yeniçerilere “cülus bahşişi” adı altında özel bir ödeme yapılmasının da nedeni olabilir. Bu ödemelere ilave olarak, devlet zorlu seferlerde ve seferin başarılı bir şekilde sonuçlandırılması sonrasında para mükâfatları vererek yeniçerileri cesaretlendirir ve teşvik ederdi.

Dönemin koşulları dikkate alındığında, piyasayla rekabet eden ve düzenli ödenen maaşların ocağın seçkin ve prestijli konumunu muhafaza etmesinde ve muharebe etkinliğinde büyük rolü vardı. Bu mali düzenlemeler ocağa girmek isteyenlerin sayısını artırıyor ve yeniçerileri askerlikte kalmaya teşvik ediyordu. Klasik dönemin sonunda ocağa devşirme olmayanların yüksek sayıda girmesinde de bu ekonomik teşvik büyük rol oynayacaktı.⁵⁵

Rütbe ve diğer terfi imkânlarına ilave olarak, görevlerini sadakat ve dürüstlikle yapan, ama kısıtlı yetenekleri olup vasat bir mesleki kariyeri olan yeniçerilere ocak içinde veya dışında emekli

olma hakkı tanınıyordu. Bu ihtiyar yeniçeriler ya serhat bölgesindeki kalelerde iyi bir emekli maaşı ile görevlendiriliyor ya da ocak kışlalarında “korucu” veya “oturak” adı altında basit görevler (genellikle sefer sırasında kışlada icra edilmesi gereken idari işler) yapmak kaydıyla maaş almaya hak kazanıyorlardı. Hatta bazı talihli ihtiyarlar küçük timar tevcihi ile bile ödüllendirilebiliyordu.

Savaşta şehit düşen yeniçerilerin aileleri de devletin koruması altındaydı. Erkek evlatlar doğrudan Acemi Ocağı’na girmeye hak kazanıyorlardı. Zaman zaman mali ödüller verildiği gibi, orta sandığından da ailelere ödeme yapılıyordu. İlginç bir nokta da orta sandıklarından sorumlu subayların toplanan parayı faiz karşılığında piyasaya borç vermesidir. Bu sandıklarda ciddi miktarda para toplandığından, borç verme zaman içinde imparatorluk için ekonomik açıdan büyük önem kazandı.⁵⁶

Yeniçeriler esas olarak hafif piyade askerleriydi. Az sayıda seçme yeniçeri ata binme imtiyazına sahipti ve geleneksel avcılık vazifelerini ifa ederlerdi.⁵⁷ Ancak bu istisnalar dışında yeniçeriler başından sonuna kadar yaya piyade olarak kalmaya devam ettiler. Kuruluş döneminde bütün yeniçeriler bileşik yay ve kılıçla teçhiz edilmişti. Bu ana silahlara ilave olarak kısa mızrak, savaş baltası (teber) ve diğer bazı silahları ikincil olarak veya törenlerde kullanırlardı. Zaman içinde karşılına çıkan düşmanların bazı silahlarını (Mamluk kılıcı, Şam kaması ve Avrupa teberi gibi) kendi envanterlerine aldılar. Ateşli silahlar büyük olasılıkla 15. yüzyılın ilk yarısında yeniçeriler tarafından kullanılmaya başlandı.⁵⁸ Mevcut kaynaklardan anladığımız kadarıyla başlangıçta sadece birkaç orta, ateşli silahlarla teçhiz edilmişti. Ancak zaman içinde ateşli silah teknolojisinde yaşanan değişim ve silahların daha güvenli ve daha istikrarlı hale gelmesiyle, bütün personelce kullanılmaya başlandı. İlave olarak 1560’lı yıllar sonrasında ilkel bir çeşit el bombası olan “elkumbarası” yeniçerilerin çok beğendiği ve sıklıkla kullandığı bir silah olacaktı.⁵⁹

Osmanlı yönetimi ve komutanları ateşli silahların önemi ve potansiyelini oldukça erken bir tarihte fark etmişlerdi. Ancak Avrupalıların büyük çoğunluğu eski portatif kinetik atışlı silahları (ok-

yay, arbalet, sapan vs.) terk etmesine rağmen Osmanlılar bileşik yayı kullanmaya devam etmişlerdir.⁶⁰ Neden? Bu tercih açıklanması gereken önemli bir karardır. Avrupalıların kinetik silahları terk etmesinin en önemli sebebi, bu silahları mahir bir şekilde kullanmayı öğrenmek için uzun ve zorlu bir eğitime ihtiyaç duyulması ve yeteneklerin muhafazası için daimi talim yapma gereğidir. Oysa kısa bir eğitimle ateşli silahları kullanmayı öğrenmek mümkün olduğu gibi, idame eğitimine de pek ihtiyaç duyulmuyordu. Osmanlıların tercihinde ise az rastlanan bir muhafazakârlık ve pragmatizm karışımının etkili olduğu görülmektedir. Osmanlıların geleneksel silahları olan bileşik yaya büyük güvenleri vardı. Üstelik dönemin ateşli silahları (önce arkebüz ve sonraları çakmaklı tüfekler –Osmanlı tabiri ile muşkat) askeri ve teknolojik açıdan oldukça sorunluydu. Silahların doldurulması, nişan alınması, ateşlenmesi ve tekrar doldurulması zor ve karmaşıktı. Kullanılan barutun bileşimi kötü olduğu için yanma hızı düşüktü ve fazla kül bırakıyordu. Oysa okçunun iyi eğitim görmüş olması kaydıyla, bileşik yay güvenilir, istikrarlı ve daha yüksek atış hızına sahipti. Bir okçu dakikada dokuz-on atış yapabilirken, dönemin tüfeklerini kullanan bir asker iki-üç dakikada bir atış yapabilmekteydi. Benzeri şekilde eğitilmiş bir okçu 300 metre mesafedeki bir hedefi rahatlıkla vurabilirken, tüfekle 70 metrenin ötesinde bir hedefi vurabilmek tamamen şansa bağlıydı.⁶¹

Okçulukta yetişmek ve maharetlerini koruyabilmek için yeniçerilerin Acemi Ocağı gibi iyi bir talimgâhta mecburi altı yıllık eğitim gibi büyük bir avantajları vardı. Bu uzun başlangıç eğitimi sonrasında atandıkları ortalarda, uzman atıcılar denetiminde görev başı eğitimi şeklinde okçuluk tazeleme ve idame eğitimi görmeye devam ediyorlardı. Böylelikle keskin nişancı olarak yetişmek ve bu melekeyi muhafaza için gereken bütün imkânlarla sahiptiler. Okçular ve tüfek nişancıları birlikte kullanılarak her iki silahın kısıtlamaları gideriliyor, düşman karşısında daha etkin bir ateş gücü tesis ediliyordu.⁶²

Yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı okçuluk klasik dönemde gelişiminin doruk noktasına ulaştı. Bütün zamanların en

meşhur okçu ustaları olan Tozkoparan İskender, Takyecikulu Şuca, Miralem Ahmed Ağa hep bu dönemin ürünüdür. Bileşik yayın muharebe silahı olarak beklenen gözden düşüşü, ateşli silahların bütün düzenli askeri sınıflara kitlesel boyutta girişiyle başladı. Bu şartlar altında bile yeniçeriler okçulukla ilgilenmeye devam ettiler ve komutanları tarafından da öğrenmeye teşvik edildiler. Ama okçuluk, artık boş zamanları değerlendirmek için faydalı bir spor branşı olarak varlığını devam ettirdi.⁶³ Düzenli ve devamlı nişancılık eğitimi hem birlikleri zinde tutup bedenlerini muharebeye hazır tutuyor, hem de barış dönemi kışla hayatının doğal olarak yarattığı sıkıntı ve entropiyle başarılı bir şekilde baş edilmiş oluyordu.

Ne yazık ki “tabur cengi” düzeni dışında yeniçerilerin muharebe düzenleri, taktik ve teknikleri, daha doğrusu nasıl savaştıkları konusunda bilgilerimiz çok kısıtlıdır. Genel olarak topçuları merkezlerine yerleştirdiklerini, azablardan oluşan bir örtme birliğinin önlerini kapadığını, kapıkulu süvarilerinin ise yan ve gerilere ter-
tiplenerek emniyet ve takviye sağladığını biliyoruz. Benzeri şekilde yeniçerilerin saflardan oluşan derin tertiplenmeyi tercih ettiklerini ve düşmana karşı safların sırayla öne çıkarak ateş ettiği sistemi uyguladıkları kaynaklarda veya dönemin minyatürlerinde gösterilmektedir.⁶⁴

Bu düzenlerini disiplin, eğitim ve cesaretleri sayesinde düşmanın yoğun ateşi altında bile muhafaza ederlerdi. Zaman zaman bazı ortaların siperlerin içinde savunma mevzii işgal ettikleri⁶⁵ vaki olsa da, düşman ateşi karşısında siper almak 19. yüzyıla kadar hep “korkakça bir davranış” olarak görülürdü.⁶⁶ Bu tarz istenmeyen davranışların muharebenin sıcağı içinde meydana gelmesini engelleme ve safları muhafaza etme görevi düşük rütbeli subaylara, ast-subaylara ve kıdemli askerlere düşerdi. Zaten bu görevler onların asli vazifeleriydi.

Yukarıda izah ettiğimiz derin düzen, savunma maksatlarıyla uygulanan bir muharebe düzeniydi. Ne yazık ki taarruz düzenleri konusunda bilgimiz hem sınırlı hem de sorunludur. Derinliğine uzanan kolların taarruzda da kullanıldığına yönelik bazı bilgi kırıntıları olsa da, çoğu kaynakta yeniçerilerin ilk fırsatta dağınık

bir şekilde bütün güçleri ile hücumla geçmeyi tercih ettikleri ifade edilmektedir.⁶⁷ Bu tarz bir taarruz ancak düşman hatlarına çok yaklaşıldığında ve düşman savunma sistemi ve muharebe düzeni bozulduğunda başarı sağlayabilecek bir düzendir. Yeniçerilerin ancak bu şartlar sağlandıktan sonra dağınık orta düzeni içinde hücumla kalkıyor olmaları lazımdır.⁶⁸ Dağınık hücum düzeninin klasik dönem boyunca çok kullanıldığı kaynaklarda ifade edilse de, ateşli silahların yaygın olarak kullanılmaya başlanmasıyla bu düzenin de önemini kaybettiğini düşünüyoruz. Çünkü arkebüz veya çakmaklı tüfeklerin etkili olabilmesi için toplu halde, büyük bir disiplin içinde ve düzgün saflar halinde kullanılması gerekir. Yıvli setli tüfekler icat olununcaya kadarki dönemde dağınık düzen tercih edilmeyen bir muharebe düzeni olarak kalacaktı.

Yeniçeriler (Eflak ve Boğdan seferleri hariç), muharebe zayıatı daha yüksek olmasına rağmen, Avrupalı düşmanlara karşı savaşmayı her zaman tercih etmişlerdir. Doğuya yapılan seferler hep istenmeyen ve zorlu askeri harekâtlar olarak kalmıştır. Aslında bu tercihin sebepleri basit ve anlaşılırdır. Öncelikli olarak, Müslümanlara karşı savaşmak moral ve motivasyon açısından her zaman sorunlu olmuştur. İkinci olarak, yeniçeriler düzenli hafif piyade askerleri oldukları için, alışıktı oldukları taktik, teknik ve silahları kullanamayacakları düşmanlara karşı savaşmayı sevmiyorlardı. Söz konusu doğu ve güney seferlerinde ise yeniçerilerin düşmanları genellikle göçebe savaş taktik ve tekniklerini kullanan ve temas kurup muhafaza etmesi zor hafif süvarilerdi. Göçebe düşmanlar, Osmanlı'nın istediği gibi meydan muharebesine girmeye razı olsalar bile, yeniçerilerin muharebe potansiyellerini kullanma şansları yine de sınırlı kalıyordu. Bu nedenlerle Doğulu düşmanlara karşı en etkili birlikler timarlı sipahi ve kapıkulu süvarileriydi. Doğuda galibiyet veya mağlubiyeti bu birliklerin performansı belirlerdi.

Her ne kadar Osmanlı yönetimi lojistiğe ve yeniçerilerin gündelik hayattaki refahlarına özel önem verse de, özellikle seferler esnasında yaşam koşulları oldukça zorlaşmaktaydı. Ancak yeniçeriler, sağlam askeri eğitim altyapıları ve kışlalardaki oldukça sade ve basit hayat tarzları ile bu tarz sıkıntılara hazırlıklıydılar. Herşeyden

önce askerler birey olarak çok dayanıklıydı. Uzun ve daimi seferlerin güçlükleriyle kolaylıkla başa çıkabiliyorlardı. Düşmanın tarcz atışı altında ve ağır yük taşıyarak zorlu arazi kesimlerinde bile durmaksızın intikal etme kabiliyetleri vardı. Klasik dönem boyunca yeniçeriler defalarca kendilerini kanıtlamışlar ve muharebelerin seyrini değiştirmişlerdir. Çoğu muharebede büyük bir sadakat ve itaatle kendi hayatlarını hiçe sayarak savaşmışlardır. Yeniçerilerin muharebeden kaçtığı veya teslim olduğu hadiseler nadirattandır.⁶⁹ Bazı muharebelerde varlıkları bile düşmanı dehşete düşürmeye yetmiştir. Mahmud Paşa, Semendire (Smenderovo) muhasarasında savunmayı korkutmak için lağımcılara yeniçeri üniformalarını giydirmişti. İşin ilginç yanı bu hile işe yaramış, düşmanın teslim olmasını sağlamıştı.⁷⁰

Devlet zaman içinde sadakatleri, muharebe etkinlikleri ve güvenilirlikleri nedeniyle yeniçerilere yeni görevler vermeye başladı. Fatih ile beraber yeniçeriler önemli kalelerde üç yıllık süreyle dönüşümlü olarak görev yapmaya başladı.⁷¹ Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının son yıllarında önemli eyalet merkezlerine yeniçeri garnizonları konuşlandırıldı. Tımarlı sipahiler, asli görevleri olan, bulundukları bölgede asayiş ve güvenliği sağlamayı başaramadıkları için eyaletlere bu işi yapacak kapasitede birliklerin sevk edilmesine ihtiyaç duyulmuştu. Ayrıca yeniçerilerin varlığı hırslı valilerin kontrol altında tutulmasını sağlıyordu. Uzunca bir süre küçük yeniçeri birliklerinin geçici olarak görevlendirilmesi yeterli görüldü. Aslında asayiş ve güvenlik görevleri İstanbul'da zaten bu işlevi yerine getiren yeniçeriler için yabancı değildi. İstanbul'un asayiş ve muhtelif güvenlik görevleri (önemli kurum ve elçiliklerin korunması, polis, itfaiye, zabıta gibi) ocağın en önemli barış dönemi görevi haline gelmişti.⁷²

b. Kapıkulu Süvarileri Ocağı

Kapıkulu Süvarileri Ocağı, muhtemelen I. Murad döneminde bir saray muhafız birliği olarak kuruldu. Mantıken ilk kurulan bölük olan "Silahdar", saray personeli ve bazı hizmetlilerin ka-

tılımla teşkil edildi. Kuruluş döneminde mevcudu muhtemelen yüzü geçmiyordu. Daha sonra İslam-Selçuklu geleneğini takiben aristokratik ailelerin çocukları da hizmete alınarak, “Sipah Bölüğü” kuruldu. Kısa süre içinde her iki bölük de yüksek maaş ve sultana yakınlıkları nedenleriyle gözde ve talep gören birlikler haline dönüştü. Bu popülerlik ve artan görevler nedenleriyle zaman içinde dört bölük (Bölükat-ı Erbaa) daha kuruldu. Bu bölükler sırasıyla; Sağ Ulufeci, Sol Ulufeci, Sağ Gureba ve Sol Gureba’dır. Bu yeni bölüklerin teşkilata katılımıyla ocak yaygın olarak “Altı Bölük Halkı” adıyla anılmaya başlanmıştı.⁷³

Fatih döneminde icra edilen askeri yeniden yapılanma sırasında ocak daimi karakter ve teşkilat yapısını kazandı. Ocak içindeki bölükler arasında prestij ve hiyerarşi sırası vardı. Bu sıralamaya göre sipah en prestijli bölükken, onu silahtar, ulufeciler ve gurebalar takip ediyordu. Yeniden yapılanma esnasında askere alma sistemi de değiştirildi. Soylular askere alma havuzu dışına çıkarıldı ve diğer kapıkulu ocaklarında olduğu gibi devşirme temel kaynak haline geldi. Ancak diğerlerinden farklı olarak Acemi Ocağı’ndan değil, saraya personel yetiştiren Enderun, Galata ve Edirne okullarından seçiliyorlardı. İçoğlanları arasından liyakat, cesaret ve sadakat ölçütlerine göre seçim yapılarak, öncelik ilk iki bölükte olmak üzere personel temin ediliyordu. Liyakatleri görülen genç yeniçeriler ile bir kısım kıdemli yeniçeri mükâfaten son dört bölüğe atanabiliyorlardı. Liyakatli piyadelerin süvari olarak atanmaları ise dönemin Batılı gözlemcilerini çok şaşırtan bir uygulamaydı.⁷⁴ Kelime manası “garip”in çoğulu olan gureba bölüklerine düzenli olarak muharebede olağanüstü başarı göstermiş askerler ve gönüllüler alınıyordu. Bölükler arasında da terfie bağlı bir geçişkenlik vardı. Alt statüdeki bölüklerdeki süvariler liyakat gösterip muharebede kendilerini kanıtlarlarsa, prestijli bölüklere atanabiliyorlardı. 16. yüzyılda Yeniçeri Ocağı’nda yaşanan gelişmelere paralel olarak süvarilerin çocukları (veledes) bölüklere çırak olarak girmeye hak kazandılar.⁷⁵

Kapıkulu Süvarileri Ocağı’nın teşkilat yapısı oldukça basitti. Bölük⁷⁶ temel birlikti. Başlangıçta sekiz ilâ on süvariden kurulu olan bölüklerin mevcudu zamanla yirmi beş ilâ otuz rakamına çık-

tı. Bölük dışında göreve yönelik geçici müfrezeler de teşkil edilebiliyordu. Her bir Kapıkulu Süvarileri Bölüğü içinde beş orta ve alt kademe subay ve bir kâtip yer alıyordu. Bu subaylar kendi bölükleri içinden liyakat, cesaret ve kıdeme göre seçiliyordu. Sadece bölük ağaları saray tarafından atanıyordu.⁷⁷

Süvarilerin mevcudu 15. yüzyılın ortalarındaki 8.000 rakamından 1609'da 20.869'a çıktı. Sayısal artış ilk iki bölüğü etkilerken, ulufeci ve gureba sayıları büyük ölçüde 1.000 civarında sabit kaldı. Yalnız ihmal edilmemesi gereken husus, yeniçerilerden farklı olarak süvariler çırakları ve silahlı hizmetkârları ile savaşa gittiğinden, her bölük için muharebe gücünün iki katına çıktığıdır.⁷⁸

Kapıkulu Süvarileri, bölük sayısı ve genel mevcudunun artışı ile sarayın bir muhafız birliği olma özelliğini kaybedip, daha çok seçme bir birlik niteliğine büründü. Silahları tımarlı sipahi silahlarının aynısıydı. Ama binek atları ve zırhları daha kaliteliydi.⁷⁹ 16. yüzyılın son çeyreğinde ocağın yüzde onu geleneksel silahlarının yanı sıra ateşli silahlar da kullanmaya başladı. Ocak içinde birçok eski yeniçeri bulunduğu süvariler, tımarlı sipahiden farklı olarak, ateşli silah kullanmaya daha yatkındı.⁸⁰ İlk dört bölüğe mensup süvariler yanlarında maaşlarına göre silahlı hizmetçi getirmek zorundaydı. Seferde her zaman sultanın veya başkomutanın etrafında intikal eder ve muharebede de sultanı, ricali, sefer hazinesini ve sancağı koruyacak biçimde merkezde mevzilenirlerdi. Silahdar Bölüğü aynı zamanda yol yapım, bakım ve onarım faaliyetlerini takip ve kontrolden sorumluydu. Muharebede asıl görevleri hükümdarı korumak olsa da başarılı taarruzları veya zor duruma düşen birlikleri takviye görevi de alabilirlerdi. Ayrıca bazı süvariler haberci-kurye görevini de ifa ederlerdi.⁸¹

Süvari birliklerinin sık sık eyalet askerlerinden teşkil edilen ve düzenli ordu birliklerinin katılmadığı seferlere iştirak ettiğini biliyoruz. Bu tip görevlendirmelerin arkasında yatan temel sebep, eyalet birliklerini denetim altında tutmak ve disipline etmektir. Ayrıca yönetim, süvarileri devamlı askeri görevlerle uğraştırarak askeri kabiliyet ve performanslarını yitirmelerini engellemeye çalışılıyordu. Örneğin 1475 yılında gurebadan iki bölük, akıncıların Macaristan içlerine düzenledikleri sefere katılmıştı.⁸²

Barış zamanında sadece sipah ve silahdar bölükleri İstanbul'da kalırken, diğer bölükler yakındaki eyaletlere konuşlanırdı. Bu dağılık konuşlanmanın temel sebebi şehir etrafında otlatma arazilerinin kısıtlı olmasıdır. Zaman zaman bazı personel geçici olarak serhat bölgelerine muhafız görevi icra etmek için görevlendirilirdi. Esasen süvarilerin barış dönemi en önemli görevleri vergi toplamasına yardımcı olmaktı. Bu görev iyi derecede kâr bıraktığından ileriki dönemlerde yolsuzluk ve rüşvetin teşkilat içinde yaygınlaşmasına ve nihai olarak ocağın yozlaşip askeri değerini kaybetmesine yol açmıştır.⁸³ Kanuni döneminde timarlı sipahilerin eyaletlerde icra etmesi gereken asayiş ve güvenlik görevlerinin bir kısmının süvarilere verildiğini, aynı zamanda timarlı sipahileri denetledikleri de bilinmektedir. Her ne kadar yeniçeriler de aynı görevi üstlenmiş olsalar da, süvariler geleneksel olarak eyaletlerde vergi toplama ve çeşitli idari görevler icra ettiklerinden, İstanbul'da zayıf olmalarına rağmen eyaletlerde daha güçlü ve prestijliyidiler.⁸⁴

Başlangıçta süvariler ve yeniçeriler birlikte eyalet askerlerini denetim altında tutmak ve sadık kalmalarını sağlamak için kullanılırken, zamanla sultanlar ve devlet erkânı süvarileri yeniçerilerin siyasi gücünü dengelemek için kullanmaya başladılar. Bu politika değişimi iki ocak arasına büyük bir husumet girmesine yol açtı. Her ne kadar daha yüksek maaş alıp prestijli bir konuma sahip olsalar da süvariler hiçbir zaman ne askeri ne de siyasi olarak yeniçeriler kadar güçlenebildiler. Üstelik piyadenin muharebede öneminin iyice artmasıyla Osmanlı ordusuna askeri katkıları da zamanla iyice azaldı.⁸⁵

c. Topçu Ocağı

Osmanlıların I. Kosova Muharebesi'nde (1389) top kullandığını biliyoruz. Ama düzenli topçu birliklerinin ilk ne zaman teşkil edildiği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Büyük olasılıkla ilk topçu birlikleri Yıldırım Bayezid'in saltanatı döneminde kuruldu.⁸⁶ Ancak bunlar büyük ölçüde belli bir sefer veya muhasara için geçici olarak bir top ustasının emrine verilmiş bağımsız veya yarı

bağımsız askeri unsurlardan meydana geliyordu. Bu geçici taktik örgütlenme yapısı II. Mehmed'in tahta çıkışına kadar devam etti. Mehmed, en büyük hedefi olan İstanbul'un fethi için ulaşabildiği bütün Avrupalı ve yerli top ustalarını, silah imalatçılarını, mühendis ve teknisyenleri hizmetine aldı. Birbirinden çok farklı bu uzmanları ve yardımcılarını tek bir askeri sınıfta, Topçu Ocağı içinde teşkilatlandırdı.⁸⁷

İstanbul'un fethi ile Topçu Ocağı sadece Osmanlı ordusu içinde değil, aynı zamanda bütün Eski Dünya'da haklı bir şöret kazandı ve efsaneleşti. Topçular önemlerini kısa bir süre içinde bu kez bir meydan muharebesinde, 11 Ağustos 1473 tarihinde Akkoyunlulara karşı Otlukbeli'nde (Başkent) gösterdi. Bu muharebede Osmanlı topçusu savaş arabalarıyla (*Wagenburgen*) koordineli olarak kullanıldı. Göçebe hafif süvari ağırlıklı Akkoyunlu ordusu topçu karşında dağıldı. Gerçi disiplin ve muharebe düzeni gibi başka faktörlerin de bu zaferde rolü olsa da, Topçu Ocağı asıl belirleyici rolü oynadı.⁸⁸ Fatih'in aralıksız devam eden seferleri ocağın gelişmesi için uygun bir ortam ve fırsatlar yarattığı gibi, tahsis ettiği mali kaynaklar sayesinde hem yeni silah ve teçhizatlar temin edilebildi, hem de en yetenekli personel işe alınarak ocak nitelik ve nicelik açısından güçlendirildi.

Fatih sonrası Topçu Ocağı, esas olarak iki ana alt birlikten meydana geliyordu: top dökümhaneleri ve sahra topçu birlikleri. Geçici taktik topçu birlikleri ile kazanılan deneyim sonrasında Osmanlılar önceliği top imalat ve dökümüne vermiş, bu topları kullanacak bataryaların eğitimi ve yetiştirilmesi ikincil görülmüştü. İlk büyük top dökümhanesi Edirne'de kuruldu ve fetih sonrasında İstanbul'a "Tophane-i Amire" adı altında taşınıp yeniden teşkilatlandırıldı.⁸⁹ Tophane imparatorluk sona erinceye kadar en önemli ve büyük top dökümhanesi olarak kalacaktı. Zaman içinde ihtiyaca göre eyalet merkezlerinde ve önemli askeri merkezlerde dökümhaneler açıldı ve kapandı. Bazı yerel dökümhaneler seferler esnasında kısa süreli de olsa önem ve üretim açısından Tophane'yi geçmiştir. Osmanlı seferi kuvvetlerinin yanlarında top dökmek için gerekli malzemeyi taşıdıkları ve gerektiğinde (genellikle muhasaralar için) sahra top

dökümhaneleri kurdukları bilinmektedir.⁹⁰ Sahra dökümü oldukça pratik ve etkin bir şekilde yapılabilirdi. Dağ başında bile başarılı bir şekilde top döküldüğüne dair belge ve bilgiler mevcuttur.⁹¹ Sahra döküm faaliyetleri 1667’de sırf bu iş için özel top döküm bölüğü kuruluncaya kadar Tophane denetiminde (nadiren yerel dökümhaneler de devreye giriyordu) gerçekleştirilmiştir.⁹²

Osmanlı toplarının tasarım ve döküm kalitesi günümüzde tartışmalı bir konudur. Dönemin Batılı gözlemcilerine ve modern bilim adamlarına göre Osmanlı topları, eski devasa “bombard” modellerine takılıp kalındığı ve alarım kalitesi düşük olduğundan açık bir şekilde Batı Avrupa model ve tasarımlarının gerisinde kalmıştır.⁹³ Ancak modern araştırmacılar bu yaygın önyargıyı sorgulayan sonuçlara ulaşmışlardır. Buna göre Osmanlı askeri mühendisleri 18. yüzyıl başlarına kadar Avrupa’daki emsalleriyle başa baş seviyede top tasarlayıp üretmeyi başarmışlardır. Yoksa eğer bu önyargılar doğru olsaydı, 16. yüzyılın ikinci yarısında Macar modern kale sistemlerinin başarılı muhasaralarını ve elde edilen zaferleri açıklamak pek mümkün olmazdı. Bu muhasaralar teknik açıdan incelenip dönemin Batı Avrupa örnekleri ile mukayese edilecek olursa, teknoloji ve bu teknolojinin uygulamasında herhangi bir gerilik olmadığı görülecektir. Ayrıca bu dönem içinde Osmanlı topçularının yaşadığı sorunlar ve teknolojik kısıtların, baş düşmanları olan Habsburg İmparatorluğu ve Venedik için de geçerli bulunduğu, aynı sıkıntılardan onların da mustarip olduğu ihmal edilmemesi gereken bir husustur. Son olarak arşiv çalışmaları ve dönemin şahitlerinin ifadeleri tek başlarına Osmanlı topçularıyla ilgili kesin bir kanaat oluşturmak için yeterli değildir. Yeni yaklaşımlar geliştirilmelidir. Örneğin, silah metalürjisi ile ilgili iddiaları test etmenin en doğru yolu müze ve koleksiyonlarda yer alan topların sistematik ve geniş kapsamlı bir bilimsel araştırmaya tabi tutulmasıdır. Aksi takdirde metalürji konusundaki tezler sadece iddia olarak kalmaya devam edecektir.⁹⁴

Aslında Osmanlı İmparatorluğu, rakiplerine kıyasla belirgin avantajlara sahipti. En önemlisi, çoğu Avrupa devletinin aksine, kalay dışındaki gerekli maden kaynaklarının tamamına fazlasıyla

sahipti. Üstelik imparatorluk bu potansiyelini fiilen kullanıyordu. Küçük ve geçici üretim tesisleri hariç tutulmak üzere, imparatorluğun çeşitli eyaletlerine dağılmış olarak toplamda 25 barut imal atölyesi ve 19 top dökümhanesi bulunmaktaydı. Ayrıca devlet top ve barut üretimini kontrol eden etkin bir idari-mali bürokrasi yaratarak farklı cephelerdeki askeri faaliyetleri rahatlıkla destekleyebiliyordu.⁹⁵

İmparatorluğun önemli bir diğer avantajı da, klasik dönem boyunca gerekli olduğunda Avrupalı askeri mühendis ve teknisyenleri hizmete almada sıkıntı çekmemesidir. Gerçekten de Osmanlı'nın Avrupalı düşmanlarının teknoloji transferi ve askeri bilgi birikiminin aktarılmasını engellemek için aldığı tedbirler işe yaramıştır.⁹⁶ Keza İran ve diğer Doğulu düşmanlarına askeri bilgi ve teknoloji akışını engellemeye çalışan imparatorluk da aynı şekilde başarısız olmuştur. Osmanlı'da eğitim almış ve deneyim kazanmış top ve döküm ustaları sadece İran'da değil, aynı zamanda Orta Asya, Afganistan ve Hindistan'da aranan uzmanlardı.⁹⁷ Sürekli seferler ve artan sayıda muhasara harekâtı Osmanlı askeri mühendislerine uzmanlık alanlarında bilgi ve tecrübelerini artırmak için ideal ortam sağladığı gibi, düşman kamptaki gelişmeleri takip etmek imkânını da vermiştir. Askeri-idari teşkilatlarının etkinlik ve kapasitesi sayesinde, Osmanlı kısa süre içinde hem yeni silah sistemleri üretmede, hem de düşmanlarını taklit etmede oldukça başarılı oldu.

Her ne kadar top dökümü ve barut imali temel taşları olarak önemlerini korusalar da, Osmanlı topçusunun asıl gücü sahra ve kale topçu bataryalarının personeline yatmaktaydı. Şüphesiz ki toplar tek başlarına kaleleri fethedemez ve düşman ordularını yenemez. Toplar ancak iyi eğitilmiş, deneyimli ve uygun bir şekilde teşkilatlandırılmış topçu askerlerinin ellerinde muharebe başarısını sağlayabilir. 17. yüzyılın başlarına kadarki süreçte Osmanlı Topçu Ocağı, dönemin tek maaşlı ve düzenli topçu birliği olarak kaldı. Ocağın en büyük kurumsal avantajı Acemi Ocağı'ndaki en parlak ve başarılı acemileri seçme ayrıcalığıydı. Şakirdler (topçu çırakları) dört-beş yıl süren yoğun ve zorlu bir görev başı eğitim sonrasın-

da boş kadrolara atanırdı. Resmen topçu eri olduktan sonra da eğitim ve talim devam ederdi. Her hafta iki gün top ustalarının denetiminde talim yapılırdı. Bu yoğun eğitime ilave olarak, sürekli devam eden seferler ve muharebelere katılma imkânları topçulukta uzmanlaşmak için gerekli fırsatları sağlardı.⁹⁸

Topçu Ocağı'nın personel mevcudu 1453 yılındaki mütevazı 250 rakamından 1567'de 1.204'e ve 1598'de 2.827'ye ulaştı.⁹⁹ Topçular "cemaat" adı verilen birlikler halinde teşkilatlanmışlardı. Cemaatin personel mevcudu başlangıçta 100 iken zaman içinde 250'ye yükselmiştir. Benzeri şekilde başlangıçta birkaç olan cemaat sayısı 1687 yılında 72'ye ulaştı. 1. Cemaat, ocak komutanı "topçubaşı"nın şahsi birliğiydi ve beş bölük halinde tertiplenmiş 500 askerden oluşurdu. Tahmin edileceği gibi Osmanlı topçusu nicelik ve nitelik açılarından 17. yüzyılın başına kadarki dönemde bütün rakiplerinden daha üstündü.¹⁰⁰

Topçular, standart görevleri dışında, bir sıra dahilinde serhat bölgesindeki kalelerde üç yıl süreyle görev yaparlardı. "Sertopi" denilen topçu subayı emir-komutasında teşkilatlanan kale topçuları, olası bir saldırıya karşı her daim hazır olmak ve kale savunma sistemini güçlendirmekle yükümlüydüler. Serhat kalelerinin ve bunlara konuşlu top sayısının artması sonucunda, İstanbul'dan gönderilen topçular sayıca yetersiz kalmışlardı. Bunun üzerine ordu yerel halktan asker alma yoluna giderek açığı kapatmaya çalıştı. "Yerlikulu topçu" adıyla anılan bu askerlerin eğitim ihtiyaçları merkezden gönderilen topçularla karşılanmaya çalışıldı. Artık kalelerde görevlendirilen Topçu Ocağı personeli, liderlik, teknik destek ile mevcut taktik ve tekniklere dair yeni bilgileri öğretmekle mükellefti. Rotasyon çerçevesinde eyaletlerde görevlendirilen personel dışında, topçu subayları düzenli olarak serhat kalelerinde denetim yaparak eğitim seviyesi ve harbe hazırlık standartlarının muhafazasını temine çalışırlardı.¹⁰¹

Kale topçusunun önemi 1541'de müstahkem şehir Budin'in fethedilmesi ile arttı. Budin, yeni fethedilen Macaristan eyaletlerindeki savunma sisteminin kilit noktasıydı. Bu eyaletleri elde tutmak için Osmanlı yönetimi kısa zaman içinde eski Macar kalelerini

onartıp silah ve teçhizat eksiklerini tamamladı. 1568 yılındaki barış antlaşması sonrasında yeni kaleler inşa edildi. Kale topçu bataryaları o kadar önem kazandı ki gitgide daha fazla yerli genç, topçu olarak askere alındı. Bu yerli topçuların bir kısmı timarlyken diğerleri maaşlıydı. Yönetim bunlarla da yetinmeyerek kale topçusunun ihtiyaçlarını yerinden karşılamak maksadıyla Macaristan'da dört top dökümhanesi ve üç barut üretim atölyesi kurdurdu. Macaristan serhat bölgesindeki daimi savaş hali ve top teknolojisinde yaşanan hızlı değişim Osmanlı topçularının kendilerini geliştirme ve harbe hazırlık derecelerini yükseltmek için yeterli olanak sağlamıştır.¹⁰²

Seferi topçu bataryaları kendi kendine yeterli birliklerdi. Bütün birinci kademe mühimmat (her top için 100 gülle ve buna yetecek kadar barut), teçhizat ve malzemeyi yanlarında bulundurdıkları gibi, acil durumlarda destek almadan top tamir parçaları ve barut imal edebilirlerdi. Sahra topçu bataryaları ise muharebe düzeninde merkezde yeniçerilerin önünde tabur cengiyle beraber yer alırlardı. Yan kanatlarda pek tertiplenmezlerdi.¹⁰³

Topçu Ocağı, başından sonuna kadar Osmanlı ordusunun prestijli bir askeri sınıfı olarak kaldı. Sonraki dönemlerde yaygınlaşacak olan yozlaşma, bozulma ve yıllar süren ihmale rağmen bu statülerini muhafaza etmeyi başardı. Askeri reform girişimlerinde reforma önce Topçu Ocağı'nda başlanılmış, sonra diğer askeri sınıflara geçilmiştir. 1826 Vaka-i Hayriye hadisesinden sonra diğer kapıkulu ocakları kapatılırken, Topçu Ocağı hayatiyetini devam ettirmiş ve yeni askeri sistem içinde yepyeni bir yapılanmaya girmiştir.

d. Diğer Teknik Sınıflar

Topçu Ocağı'ndan sonra en önemli askeri teknik sınıf hiç şüphesiz Cebeci Ocağı'dır. Ocağın kesin kuruluş tarihini bilmiyoruz. Ancak muhtemelen 15. yüzyılın başlarında Yeniçeri Ocağı'nda birlik içinde dağılmış şekilde bulunan cebecilerin tek bir yapı içinde teşkilatlandırılmasıyla kurulduğu düşünülmektedir. Cebeciler, ken-

di ayırt edici teşkilat yapılarına Fatih Sultan Mehmed zamanında kavuştular. Fatih, Ayasofya Camii etrafında mevcut bazı Bizans binalarını yeni ocağa tahsis etti ve yeni kışla binaları inşa edildi. Cebeciler bu mekânda ocakları kapatılıncaya kadar ikamet etmeye devam edeceklerdi.¹⁰⁴

Cebecilerin temel görevleri silah (ateşli silahlar dahil), zırh, istihkam ve tahkimat aletleriyle yeniçerilerin muharebe görevleri ile alakalı diğer teçhizatı imal etmektir. Aynı zamanda kırılan veya bozulan silah ve teçhizatı tamir etme görevleri de vardı. Barış dönemlerinde silah, teçhizat ve mühimmat cebeciler denetiminde depolarda tutulur ve düzenli olarak bakımları yapılırdı.

Yeniçeriler, miri silah ve teçhizatı sadece seferde ve muharebe eğitimlerinde kullanabilirdi. Cebeciler, silah ve teçhizatı kendilerine ait özel arabalarla muharebe meydanına kadar götürür ve geri getirirlerdi. İlginç bir şekilde, yeniçeriler silah ve teçhizatı ancak savaş bölgesine ulaştıklarında alabilirlerdi. Silahlar, zırhlar, mühimmat (her tüfek için 300 mermi ve barut) ve diğer teçhizat muharebe öncesi dikkatli bir şekilde dağıtılır ve muharebeden sonra toplanırdı. Bu sistem içinde ateşli silahlara büyük önem verilirdi. Rahatlıkla anlaşılabileceği gibi, devletin bu dağıtma ve toplama politikasındaki amacı, silahların görevler dışında kullanılmasını engellemek, kullanım ömürlerini uzatmak ve kayıp-kaçakları önleyerek ateşli silahların halk ve komşu ülkelere kontrolsüz bir şekilde dağılmasını engellemektir.¹⁰⁵

Cebecilerin mevcutları sıkı sıkıya bağlı oldukları Yeniçeri Ocağı'nın mevcut artışına paralel olarak artmıştır. 1514'te 451 olan sayıları 1567'de 789'a ve 1598'de 3.000'e yükselmiştir.¹⁰⁶ Bu son duruma göre Cebeci Ocağı, 38 orta halinde teşkilatlanmıştı. 1. Orta, "cebecibaşı"nın kendi özel birliği ve 59 bölük halinde ter-tiplenmişti. Her orta ve bölük esas olarak dört ayrı zanaat grubuna bölünmüştü: silah imalatçıları, tamirciler, barut terkip uzmanları ve muharebe teçhizatı imalatçıları. Ayrıca kendi uzmanlık alanlarına göre tamirat ve üretim yapacak birer humbaracı ve istihkâm ortası da mevcuttu.¹⁰⁷ Esnaf loncalarının geleneklerini sürdürerek her cebeci orta veya bölüğünün kendi görev başı eğitim tesisleri

vardı. Cebeci subayları da komutandan ziyade zanaat ustalarına benziyorlardı.¹⁰⁸

Cebecilerin ihtiyaç duyduğu yüksek kaliteli hammadde veya yarı-mamul ürünleri sağlamak için devlet, oldukça gelişmiş bir tedarik sistemi kurmuştu. Bazı eyaletler cebecilerin özel taleplerini karşılamak için ayrıntılı kanunnamelerle görevlendirilmişti. Bu tedarik sistemi acil durumlarda artan talebe cevap verebilecek esnekliğe sahipti. İlave olarak büyük imalat partileri için devlet sivil zanaatkâr ve imalatçıları da görevlendirebilmekteydi. Bütün bu düzenlemeler erken modern dönem standartlarının ötesinde bir öngörü ve örgütlenme kapasitesini gerektirmekteydi. Cebecibaşı, hammadde ve yarı-mamul madde stoklarını, depolanmış sağlam teçhizatı, kırık, bozuk veya kullanılmaz hale gelmiş teçhizatın tamirini veya yerine yeni imalat yapılmasını düzenli olarak kontrol etmekten sorumluydu. Eyalet ve serhatlerde depolardaki durumu kontrol etmek üzere İstanbul'dan düzenli olarak denetim ekipleri göndermek de önemli görevlerinden biriydi.¹⁰⁹

Topçu Ocağı'nın rotasyon sistemine benzer biçimde cebeciler de belli bir sıra dahilinde üç yıllık sürelerle serhat bölgesindeki kale ve müstahkem mevkiilerde görev yaparlardı. Gene benzeri şekilde kale sayısının artmasıyla, yerel kaynaktan cebeci birlikleri kuruldu ve merkezden atanan cebeciler bunların eğitimi, yetiştirilmesi gibi görevleri üstlenen ustalar olarak çalışmaya başladılar.¹¹⁰

16. yüzyılın sonlarına doğru cebecilerin verdiği hizmet ve ürettikleri teçhizatın kalitesinin geçmiş dönemdeki performans ve üretime göre bariz bir şekilde düştüğü vesikalarla sabittir. Gerçekten de yeniçeriler, cebecilerin ürettiği çakmaklı tüfekleri eski model, hantal ve tutukluk yaptığı gerekçeleriyle tercih etmeyip, kendilerine piyasadan tüfek satın almaya başlamışlardı. Bu deneyimler ışığında, 1578'de yeniçeri ağası doğrudan kendi emri altında ve Cebeci Ocağı'ndan bağımsız atölyeler kurdu ve işletmeye başladı. Bu tarihten itibaren temel tamir, bakım ve hatta üretim hizmetleri (örneğin elkumbarası imalatı) bu atölyelerde verilmeye başlandı.¹¹¹

Geri kalan üç teknik askeri sınıftan ikisi Topçu Ocağı ile doğrudan bağlantılıdır. Bu sınıflardan ilki Top Arabacıları Ocağı'dır.

Daha önceki bölümde ifade ettiğimiz gibi bu ocak, tabur cengi (*Wagenburgen*) muharebe düzeninin icrası için özel olarak teşkilatlandırılıp kurulmuş bir sınıftır.¹¹² Bu ocağın kurulması bazı bilim adamlarının iddia ettiği gibi 15. yüzyılın sonlarında değil, açık bir şekilde Varna (1444) ve İkinci Kosova (1448) muharebeleri sonrasındadır. Ne yazık ki modern Osmanlı tarihçileri bu ocağın temel işlev ve görevlerini yanlış yorumlamıştır. Osmanlı muharebe düzenleri içindeki önemli işlevi anlaşılmadığından, sadece topların taşınmasında rol oynayan basit bir ulaştırma birliği olarak görülüp tanımlanmıştır. Oysaki ulaştırma, Top Arabacıları Ocağı'nın önemsiz sayılabilecek bir yükümlülüğüydü.¹¹³ Osmanlı devleti ileride bahsedeceğimiz gibi ulaştırma ve taşıma görevlerinde muhtelif yardımcı sınıfları ve milisleri kullanmayı tercih etmiştir.

Osmanlılar, Bohemyalı Hussitlerin (Huşçular) “Taboor (*Wagenburgen*)” muharebe düzeni taktik ve tekniklerini tabur cengi adı altında kendilerine uyarlamışlardır. Tabur tabirinin doğrudan Çek dilinden alınmış olması konumuz açısından oldukça anlamlıdır. Yaklaşık bir asır önce Batı Avrupa’da İsviçre piyadesinin kargılı (pike) savunma ve taarruz muharebe düzenleri, ağır süvari sınıfının üstünlüğünü ortadan kaldırmıştı. Ateşli silahların yaygınlaşmasıyla kargılı piyade (*pikemen*), arkebüz veya fitilli tüfek (*musket*) kullanan nişancı piyade (*musketeer*) ile beraber *tercio* muharebe düzeni teşkil ederek güçlerini artırmışlardı. Osmanlılar, mızraklı piyadenin sağladığı korumayı savaş arabaları ile ikame etmeyi tercih etmişlerdi. Batı Avrupa *tercio* muharebe düzenine göre, tabur cengi daha savunma ağırlıklı ve statik bir savunma düzenidir. Ancak sırf bu muharebe düzeni için imal edilen savaş arabaları, muharebe meydanında hareket kabiliyeti kısıtlı olsa da uzak mesafeli intikaller için biçilmiş kaftandı. Oysa kargılı piyadeler yürüyerek intikal ettiği ve bütün ağır malzemesini üzerinde taşıdığı için uzak mesafeleri aşmada ciddi sorunlar yaşamaktaydı. Kısacası Osmanlı, taktik hareketliliği önemsemeyerek stratejik hareket kapasitesini tercih etmiştir. Üstelik iyi eğitilmiş tabur cengi birlikleri bu düzeni taarruz maksadıyla da kullanabilmekteydi. Tabur cengi, taarruzda yavaş hareket eden, ama düşman savunmasını cüssesiyle ezen dev bir kale gibi hareket ederdi.¹¹⁴

Taburun temel mekanizması oldukça basit gözükse de, uygulanması oldukça zordur ve iyi eğitim görmüş ve bol tekrar yapmış personele ihtiyaç duyar. Muharebe öncesinde savaş arabaları birbirine zincirlerle bağlanır ve hafif toplarla kale tüfeği denilen büyük çaplı tüfekleri de kullanan, çakmaklı tüfeklerle teçhiz edilmiş yeniçeriler arabalar içindeki yerlerini alırlardı. Yeniçeri ortalarının asıl kısmı savaş arabalarının gerisinde saflar halinde tertiplenirdi. Kanatlardaki Osmanlı hafif süvarileri kuşatıcı taarruzlarla veya sahte geri çekilmelerle düşmanı taburun önüne çekmeye çalışırdı. Taburun önünde tertiplenerek düşmanın taburu erken fark etmesini önleyen azab örtme birliği, kısa bir direnişle düşmanı açılıp yayılmaya zorladıktan sonra geri çekilip, şaşkın düşmanı birdenbire tabur cengi düzeniyle karşı karşıya bırakırdı. Önce topçu ve ağır tüfekler ateş ederek düşmanın muharebe düzenini bozar ve onu sarsardı. Ardından yeniçeriler tüfekleriyle birbiri üzerinden aşan saflar halinde ateş ederek düşmana ağır zayıat verdirirdi. Düşman tamamen dağıldığı, korku ve telaşa kapıldığı an yeniçeriler kesici silahları ile karşı taarruza kalkardı.¹¹⁵ Tabur cengi düzeninin başarısı, yeniçeriler, topçular ve top arabacılarının beraberce talim yapmalarına, sıkı disipline ve muharebe meydanında müşterek bir harekâtı icra edebilme kapasitelerine bağlıydı. Muharebe düzenine dahil unsurlardan herhangi birinin hatası, uyum sağlamaması ve daha da kötüsü moralinin bozulması şüphesiz ki bütün ordunun felaketine yol açabilirdi. Ne yazık ki bu kısıtlı bilgiler dışındaki ayrıntılara sahip değiliz. Özellikle top arabacılarının taktik ve teknikleri ile kullandıkları savaş arabalarının dizaynını bilmiyoruz.

Osmanlı tabur düzeni, Batı'dan Doğu'ya bütün düşmanlarının yüreklerine korku salan bir şöret kazanmıştır. Macarlar ve Habsburglar bu düzenin ilk orijinal halini Osmanlı'ya öğretenler olmalarına rağmen, Osmanlı'nın geliştirdiği şekli taklit etmeye çalışmışlardır. Giorgio Basta ve Raimondo Montecuccoli gibi Habsburg generalleri *tercio* sistemini tabura karşı kullandılar.¹¹⁶ Safeviler ise 1514 Çaldıran Muharebesi'nde Osmanlı taburunun yıkıcı etkisi karşısında tutunamayarak dağıldılar. Ancak ilginç bir şekilde yüksek ücretlerle işe aldıkları Osmanlı uzmanları ve paralı askerlerin-

den bu muharebe düzenini öğrenip, 1527 Cam Muharebesi'nde göçebe Özbek ordusuna karşı başarıyla kullandılar. Taburun şöhreti Hindistan'a kadar uzandı ve gene Osmanlı uzmanları ve paralı askerleri sayesinde Babür Şah, tabur sistemini kullanarak Rajputlara karşı 1527'de Khanua (veya Khanwa) zaferini kazandı.¹¹⁷

Diğer kapıkulu ocakları gibi Acemi Ocağı da arabacılar için temel personel kaynağıydı. Arabacılar hiçbir zaman gözde bir birlik olmadığından, acemilerin son tercihi konumundaydı. Osmanlı yönetimi ocağa en iyi malzeme ve atların tahsisini yaparak personel den kaynaklı açığı kapatmaya çalışmıştır. Aynı zamanda Tophane-i Amire'de arabaları üretmek ve onarmak da bu ocağın yükümlülüğü altındaydı.¹¹⁸

Topçu Ocağı'na paralel olarak Top Arabacıları Ocağı'nın mevcudu 1514'te 372 iken 1567'de 678'e ve 1598'de rekor bir sayı olan 700'e çıktı. Her biri 100'er mevcutlu bölükler ocağın temel birliğiydi. 16. yüzyılın sonunda bölük sayısı 63'e çıktı. Bu tarihten sonra ocağın mevcudu artmadı, tam tersine muharebe kayıpları sonucu azalmaya başladı. Çünkü 1526 Mohaç Muharebesi'nden sonra muhasaralar ve karşı muhasaralar önem kazandı ve Avrupa cephelerinde temel muharebe şekli haline geldi. Küçük boyuttaki meydan muharebeleri dışında arabacıların kullanılabileceği muharebeler kalmamıştı. Doğudaki Safeviler ise Çaldıran'dan sonra meydan muharebelerinden kaçınmaya başlamıştı. Bu yüzden arabacılar gitgide topların muharebe meydanına taşınması görevini üstlenmek durumunda kaldı. 1596 Haçova Muharebesi sonrasında ulaştırma temel görevleri haline geldi.¹¹⁹

Topçu Ocağı ile irtibatlı ikinci teknik askeri sınıfı Humbaracı Ocağı'dır. Aslında görüldüğünün aksine 1731 senesine kadar gerçek anlamda bağımsız bir ocak konumuna gelememi. Humbaracılar, uygulamada birbirinden bağımsız üç gruptan meydana geliyorlardı. Birinci grup, Cebeci Ocağı bünyesinde yer alan patlayıcı humbara mühimmatını imal eden maaşlı ustalar ve kalfalardı. İkinci grup, Topçu Ocağı bünyesinde yer alan maaşlı humbaracılarıydı. Son grup ise Macaristan ve Bosna'daki kale ve müstahkem mevkiilerde görev yapan timarlı humbaracılarıydı. Bunların dışında,

bireysel mukavelelerle donanma bünyesinde görev yapan humbaracılar da bulunmaktaydı. Muhasaralar dışında (örneğin 1522 Rodos Seferi) humbaracıların klasik dönemde askeri rol ve önemleri kısıtlı olmuştur. 16. yüzyılın sonlarına doğru askeri sistem içinde önemlerini tamamen kaybettiklerini ve ancak Osmanlı muhafazakârlığı sayesinde Bosnalı humbaracıların varlıklarını koruyabildiklerini görmekteyiz. Bosna’da humbaracı geleneğinin muhafaza edilebilmesi sayesinde 1731’de ilk askeri reformlar başlatıldığında Boşnaklar, Topçu ve Humbaracı ocaklarının yeniden yapılandırılmasında kilit rol oynayacaklardı.¹²⁰

Son bahsedeceğimiz askeri teknik sınıf Lağımıcı Ocağı’dır. Lağımıcı Ocağı, bünyesinde askeri istihkâmcılıkla ilgili farklı askeri uzmanları barındıran, oldukça gevşek teşkilatlandırılmış bir sınıftır. Başlangıçta muhasara operasyonlarına destek vermek amacıyla Fatih tarafından kurulmuştu. Lağımıcıların temel görevi, düşman surları ve tahkimatının altına uzanan tüneller kazmak, patlayıcılar yerleştirmek ve önceden kararlaştırılan bir zamanda bunu patlatarak surlarda gedik ve geçit açmaktı.¹²¹ Karşı lağımıcılık da önemli görevlerindendi. Bu nedenle her büyük ve önemli kalede mutlak bir lağımıcı birliği bulunurdu. Bunlara ilave olarak sahra istihkâm görevleri olarak ifade edebileceğimiz; mevzi kazmak, silah mevzii ve tabyası hazırlamak ve klasik bir muhasara operasyonunun ihtiyacı duyduğu diğer toprak tahkimatın inşası görevleri de onlara bırakılmıştı.¹²²

Cebeci Ocağı bünyesinde maaşlı olarak görev yapan ve istihkâm teçhizatı üreten ustalar ve kalfalar dışındaki lağımıcılar timarlıydı. Bu aslında anlaşılabilir bir idari-mali düzenlemedir. Çünkü lağımıcılara asıl ihtiyaç duyulan cephe Macaristan ve Habsburg serhat bölgesiydi. Dolayısıyla çoğunluğunun daimi muhasara ve karşı muhasara harekâtının icra edildiği buradaki eyaletlerde konuşlandırılması mantıklı bir yaklaşımdı. Ancak timarlı teşkilat yapısı Lağımıcı Ocağı’nın taktik ve teknik kapasitesini sınırlandırdığı gibi, etkin işleyen bir emir-komuta ve eğitim altyapısının kurulmasına da imkân vermiyordu. Dolayısıyla Kapıkulu Ocakları teşkilat yapısı içinde gözükmelerine rağmen aslında bir düzenli ordu birliği

değil, yarı zamanlı yardımcı muharebe destek birliği özelliği taşıyorlardı. Bu teşkilat yapısı ve genel olarak ocağın özellikleri, neden seferlerde geçici lağımçı birliklerinin kurulduğu ve çoğu zaman seferi ordunun seferber edilmiş milis ve sivilleri lağımçılık ve diğer istihkâm görevlerinde kullandığını da açıklamaktadır. Her ne kadar asıl görevleri lağımçılık olan yardımcı muharebe destek birlikleri büyük ölçüde kendilerine tevdi edilen görevleri yapma kapasitesine sahip olsalar da, seferber edilen siviller için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Meslekleri gereği lağımçılığa yatkın olan profesyonel maden işçilerini bir tarafa bırakacak olursak, seferber edilen sivillerin çoğu basit amelelik dışında teknik kabiliyetleri olmayan köylülerdir.¹²³

Bu teşkilat kısıtlamalarına rağmen önemli seferlerde koca imparatorluğun mali ve insani kaynaklarından istifade imkânına sahip olan Lağımçı Ocağı, muhasara ve karşı muhasara harekâtında emsali olan Avrupalı istihkâm birliklerinden üstündü. Kıbrıs'ın fethedilmesi bu açıdan iyi bir örnektir. Adanın iki önemli kalesi Nikosia (Lefkoşa) ve Famagusta (Magosa-Maraş) 1550'li ve 60'lı yıllarda en son İtalyan kale mimarisi ve mühendislik planlarına (*Trace Italienne*) uygun olarak inşa edilmiş, modern kale kompleksleriydi. Ayrıca her iki kale de personelce takviye edilmişti ve yüksek ateş gücüne sahipti. Seferin komutanı Lala Mustafa Paşa, Nikosia'yı topçu destekli bir topyekûn taarruzla ele geçirmeyi planlıyordu. Macaristan muhasaralarında tecrübe kazanmış danışman ve komutanlarının tavsiyelerini dikkate almayarak kalkıştığı taarruz, verilen ağır zayıyata rağmen başarısız oldu. Bu başarısızlık sonrasında Mustafa Paşa klasik Osmanlı muhasara sistemini uygulamaya koymak zorunda kaldı. Madencilerle takviye edilen lağımıcılar çok zaman alan, ama etkili tünel ve yaklaşma siperleri kazma, toprak için toprak tabya hazırlama gibi istihkâmcılık harekâtına başladılar. Beklenildiği gibi koordineli lağımçı ve topçu harekâtına surlar karşı koyamadı ve Nikosia 9 Eylül 1570'de fethedildi.¹²⁴

Famagusta Muhasarası, çok daha zaman alıcı ve zorlu oldu. Kalenin özgün konumu, doğal engeller ve Nikosia'ya nazaran

daha kapsamlı ve birbirini destekleyen savunma sistemi, aceleci bir tabiatı olan Mustafa Paşa'yı bile en başından sabırlı olmaya ve başlangıçtan itibaren lağımçıları kullanmaya itti. Lağımçıları ilk önce kalenin kara surlarını çepeçevre saran siperler kazdılar. Daha sonra, sıçanyolları kazarak kaleye daha yakın siperler (birinci paralel) hazırladılar. Topçular, kinetik muhasara aletleri ve ağır tüfeklerle kaleyi atış altında tutarken ikinci ve üçüncü paraleller kazılarak muhasara kuvveti kalenin surlarına örtü altında zayıt vermeden daha da yaklaşabildi. Son darbe ise surların altına uzanan tünellerle topların zayıflatıldığı kale duvarlarının yıkılmasıyla vuruldu. Seksen iki gün süren muhasara, son bir genel taarruzla kalenin düşmesiyle sonuçlandı. Famagusta Muhasarası, her açıdan Osmanlı lağımçılığının bir doruk noktasıdır. Bu muhasarada denenen paralel muhasara siperleri, sıçanyolları ve topçu-lağımçı eşgüdümü, askeri mühendislikte devrim yaratacak olan Fransız mühendis Sébastien Vauban tarafından yaklaşık bir asır sonra yeniden keşfedilecekti.¹²⁵

Doğrudan muharebeyle ilgili olmasa da Osmanlı yönetimi lağımçıları sivil inşaat ve bayındırlık faaliyetlerinde de kullanıyordu. Lağımçıların teknik bilgileri yol, köprü ve su kanalları gibi inşaat faaliyetlerinde faydalı oluyordu. Ancak kaynaklardan anladığımız kadarıyla, muhtemelen bu tarz inşaat ve bayındırlık faaliyetlerinde asıl proje ve mühendislik işleri ocaktan bağımsız sivil mimar ve mühendisler tarafından yapılırken, lağımçıları orta seviyede usta ve ekip başı görevlerini ifa ediyorlardı. Lağımçıların küçük kale (pallanka) ve tahkim edilmiş ordugâhlar inşa ettiğini biliyoruz. Ancak taş ve tuğladan kalelerin inşasındaki rolleri bilinmemektedir. III. Selim'in 1790'lı yıllarda başlattığı askeri reformlara kadar Lağımçı Ocağı gevşek bir örgüt yapısıyla ve gitgide askeri sistem içinde önemini yitirerek varlığını sürdürdü. Selim'in reformlarıyla Lağımçı Ocağı, Avrupalı emsallerine uygun şekilde teşkilatlandırılırken, Osmanlı tarihinde ilk defa sahra istihkâm faaliyetleri ile mimarlık ve inşaat mühendisliği faaliyetleri kesin olarak birbirinden ayrıldı.¹²⁶

2. Eyalet Askerleri

a. *Timarlı Sipahi*

Timarlı sipahiler, diğer askeri sınıflarda olduğu gibi, kendilerine özgü sınıf yapılarını Fatih'in geniş kapsamlı ve köklü reformlarından sonra kazandı. Fatih, yerel soyluların askeri sınıflar içindeki miras yoluyla aktarılan haklarını lağvetti ve yerel güç kaynaklarını dağıttı. Timar sistemini yeniden teşkilatlandırdı ve çeşitli denetim mekanizmaları kurdu. Her ne kadar oğlu II. Bayezid, merkezi idareye muhalefeti azaltmak için bir yatıştırma politikası olarak el konulan mülklerin bir kısmını eski sahiplerine iade etse de, Fatih'in kanunname ve düzenlemeleri yürürlükte kaldı ve Kanuni döneminde yeni eklemeler ve değişikliklerle sistem daha da güçlendirilip sıkılaştırıldı.¹²⁷

Vergi gelirlerine göre timar arazisi üç temel kategoriye ayrılıyordu: timar (2.000 ilâ 19.999 akçe), zeamet (20.000 ilâ 99.999 akçe) ve has (100.000 akçeden daha fazla). Bu kategorileri genel bir grupta almakta fayda vardır. Osmanlı yönetimi farklı zamanlarda farklı uygulamalara başvurduğu için kural dışılık ve istisnalar yaygındır.¹²⁸ Has genellikle saltanata mensup kişilerle vezirler ve ricale tahsis edilirdi. Bu has sahiplerinin –beylerbeyi statüsünde olanlar hariç– doğrudan askeri yükümlülükleri yoktu. Bu gelir bir nevi ifa ettikleri işin ücreti olarak kendilerinin ve kapı halkının geçimi için verilmekteydi.¹²⁹ Zeametler, genellikle üst düzey askeri komutanlara rütbe ve mevkilerine uygun olarak tahsis edilirdi. Timar ise düşük rütbeli subaylar ile sıradan timarlı sipahiye tahsis edilirdi.¹³⁰

Timar tahsisi genel kural olarak merkezi yönetim tarafından doğrudan aracı kullanmadan yapıldı.¹³¹ Ancak beylerbeyinin 5.000 ilâ 6.000 akçe vergi değeri olan timarları tahsis etme yetkisi vardı.¹³² Kuruluş döneminde göçebe savaşçılar askeri katkılarına göre kolaylıkla timar tahsisi kazanırken, fethedilen yerlerdeki bazı yerel aristokrasi mensuplarına da dinlerine bakılmaksızın devlete sadakat gösterdikleri için timar (muhtemelen eski topraklarının bir

kısmı) tahsisi yapılmaktaydı. İlerleyen dönemde tahsisler kurala bağlandı ve sıkılaştırıldı. Bu yeni ve katı kurallara göre timar, sadece sipahilerin erkek çocuklarına, saray görevlilerine, kapıkulu subaylarına ve liyakatlı kapıkulu askerlerine tahsis edilebilirdi. Bu sayılanlar dışındakilerin (ecnebler) timar tahsisi alabilmesinin tek meşru yolu muharebede birden fazla kahramanlık ve liyakat göstermekti. Merkezi idare bu katı kuralları uygulamaya sokarak sipahileri normal ahaliden farklı, ayrıcalıklı bir sınıf haline getirmek ve bu sınıfa geçişi sınırlamak istiyordu. Uygulamada ise, merkezi idarenin sertliğine rağmen yoğun talep ve beylerbeylerinin kendi yakınları ve kapı halklarına timar tahsisi yaparak güçlerini artırma çabası yüzünden, yozlaşma ve iltimas tamamen sona erdirilememiştir. Bu kural dışılık ve yolsuzluklar Kanunî'nin daha sıkı tedbirleri uygulamaya sokmasına neden olmuştur.¹³³

Yeni fethedilen topraklarda yerel aristokrasiye timar tahsisi beklenmedik bir durum değil, tamamen önceden planlanmış bir uygulamadır. Bu politikanın gerisinde iki temel sebep vardı. Birincisi aşikârdır: fethedilen bölgenin sorunsuz ve en kısa sürede imparatorluğa entegrasyonu. İkinci sebep ise nüfusun askeri potansiyelinden etkin ve hızlı bir şekilde istifade etmektir. Birinci bölümde bahsettiğimiz gibi Osmanlılar, Balkanlar'ın ve Ortadoğu'nun tamamını denetim altında tutacak ve yeni yerler fethedecek büyüklükte bir asker havuzuna sahip değildi. Fethedilen bölgelerin entegrasyonu ve buraları sıçrama tahtası olarak kullanıp sonraki fetihlere kalkışılabilmesi için, yerel halkın aktif işbirliğine ihtiyaç vardı. Timar sisteminin yerel aristokrasi ve askeri sınıfların Osmanlı askeri-idari sistemine entegrasyonunda önemli rolü olmuştur. Zaman içinde Hristiyan sipahilerin çoğunluğu din değiştirerek Müslüman olmuştur. Merkezi yönetim bilinçli bir politika çerçevesinde kendi sistemini tesis ettikten sonra, timar sahibi yerel aristokratlar ve çocuklarına imparatorluğun başka köşelerinde yeni tahsisler yapıp, onları yerel köklerinden kopartmıştır.¹³⁴

Osmanlı yönetimi, başka askeri grup mensuplarına ve herhangi bir askeri görevi olmayan sivillere de timar tahsisi yapmıştır. Kale muhafızları, yerel topçu ve humbaracılar, yerel milis komutanları

sipahiler dışında timar tahsisi yapılan en önemli askeri gruplardır. Küçük rütbeli saray görevlileri, ulema, kâtipler ve diğer sivil bürokrasi mensupları timar tahsisi yapılan belli başlı sivil bireylerdir. 16. yüzyılın sonundan itibaren sipahilerin askeri önemlerinin azalması ve ordu içindeki statülerinin düşmesiyle beraber, askeri yükümlülüğü olmadığı halde timar sahibi olanların sayısı artmıştır.¹³⁵

Sipahi, temelde bileşik yay, kılıç ve gürz (nadiren de mızrak) ile silahlanmış hafif süvaridir. Kendini korumak için metal başlığı, zincir gömleği ve yuvarlak kalkanı vardı.¹³⁶ Tabii ki servete, bölgesel alışkanlıklara ve şahsi tercihlere göre silah ve zırh korumasında az çok farklılıklar bulunmaktaydı. Sadece silah ve teçhizatlarına bakacak olursak göçebe süvari izlenimini edinmekteyiz. Ancak gerçekte sıkı bir emir-komuta ve birlik teşkilatlanması olduğu için konvansiyonel hafif süvari tanımlaması onlar için daha uygun bir açıklamadır. Üstelik göçebe süvariden farklı olarak piyade ve topçu ile beraber müşterek harekât icra etme kapasiteleri, muhasara ve deniz piyadesi görevleri gibi geniş kapsamda işlevleri de vardır.

Sıradan bir sipahi seferlere atı, bütün silah, teçhizat, para ve erzakı ile katılma mecburiyeti altındaydı. Olağanüstü durumlar haricinde merkezi idare para veya erzak temin etmezdi. Her fazladan 3.000 (bazı eyaletler için 2.000) akçe gelir karşılığında yanında zırhlı bir asker (cebeli) getirmek zorundaydı. Zaimler (zeamet sahipleri) her fazla 5.000 akçe için bir cebeli ve 15.000 akçeden sonra mutfak, saraç ve çadır getirmek mecburiyetindeydi. Bunlara ilave olarak sipahi ve zaim beraberlerinde şahsi ihtiyaçları için statülerine göre çeşitli görevleri icra edecek hizmetçiler¹³⁷ de getirme alışkanlığı içindeydi.¹³⁸

Timarlı sipahilerin temel birlikleri 1.000 kişilik alaylardı. Alayın başında “alaybeyi” bulunur ve emrinde üç ilâ dört “subaşı” görev yapardı. Alaybeyi, emri altındaki sipahilerin eğitim yapmalarını sağlamaktan ve harbe hazırlıklarını denetlemekten sorumluydu. Doğal olarak, sefer zamanı birliğindeki sipahileri üç ilâ dört ay önceden ikaz eder ve zamanında bütün silah ve teçhizatları ile sefere katılmalarını sağlardı. Alay, bu ilk kontroller sonrasında

eyalet merkezinde diğer alaylarla beraber içtima ederdi. Sancakbeyi komutasında eyalet merkezine intikal eden alaylar, burada beylerbeyinin denetiminden geçirdi. Beylerbeyi, önceden hazırlanmış yoklamalar çerçevesinde sefere katılması gereken herkesin silah, teçhizat ve ilave personeli ile gelip gelmediğini, standartların sağlanıp sağlanmadığını kontrol ederdi. Bu son kontroller sonrasında sipahiler yığınak noktalarına intikal ederdi.

İntikal esnasında usulsüzlük ve firarların önüne geçmek için yol güzergâhı boyunca kontrol noktaları tesis edilirdi. Genellikle dağ geçidi (derbent) veya köprülerde tesis edilen kontrol noktalarında yoklama listelerine göre personel sayımı yapılırdı. Yoklamada mazeretsiz bulunmayanlar derhal timarlarını ve diğer haklarını kaybederlerdi.¹³⁹ Timar kaybı ciddi bir cezaydı. Sipahi sonraki yedi sene içinde yeni bir timar tahsisi kazanamazsa, “askeri” statüsünü kaybederek “reaya” statüsüne düşerdi. Yeniden timar kazanmanın tek yolu muharebede olağanüstü cesaret ve liyakat göstermektir. Merkezi yönetim, bilinçli olarak rekabeti kızıştıtarak hiçbir yükümlülük altına girmeden kendi nam ve hesaplarına savaşa katılan bu timar peşindeki gönüllü ve eski timarlı sipahi sayılarını arttırmaya çalışırdı. Kontrol noktasında fiziki olarak bulunup silah, teçhizat veya ilave personel konularında eksikliği olanlar şiddetli bir şekilde cezalandırılırdı. Yavuz Sultan Selim döneminde uzun kesme cezaları bile verilmiştir. Bütün bu sert yaptırım ve cezalara rağmen sipahilerin seferberliği sorun olmaya devam etmiştir. Uzun Savaş (1593-1606) sırasında ordu daimi seferberlikte bulunduğu için, timarlı sipahilerin tarlalarına sahip çıkmaları ve diğer yerel görevlerini (zaptiyelik ve asayiş gibi) icraları büyük sorunlar yaratmıştır. Merkezi idare bu sorunlara geçici çözümler bulmakla yetinmiş, yapısal çözümlerden uzak durmuştur.¹⁴⁰

Sipahilerin çeşitli dönemlerdeki mevcutlarını kesin olarak bilmiyoruz. Ancak 16. yüzyılın son çeyreğinde mevcutları, bilinen en yüksek rakam olan 83.550’ye çıktı. Bu rakama cebelileri de eklersek sipahi ordusunun mevcudu 100.000’in üzerine çıkar. Gene aynı dönemde Asya eyaletleri 42.855 sipahi çıkarırken, Avrupa eyaletleri bunun yaklaşık iki katından biraz azını, 70.000 sipahi

çıkarabilmektedir. Ancak bu rakamların genel mevcutlar olduğu, eyaletlerin aynı anda hiçbir zaman 70.000'den fazla hazır mevcut (cebelilerle beraber) çıkaramadığı unutulmamalıdır. Çünkü sistemin işleyişi gereği her on sipahiden biri tarlalara ve vergi gelirlerine sahip çıkmak için geride bırakıldığı gibi, askeri-idari görevler, sağlık sorunları ve coğrafi mesafelerden dolayı tam mevcudun seferber edilmesi mümkün değildi. Dolayısıyla sıradan bir sefer döneminde 40 ilâ 50.000 sipahi seferber edilmekteydi. Aslında sipahi seferberlik sistemindeki kısıtlar devlete önemli bir avantaj da sağlamaktaydı: Acil durumlarda kullanmak için her zaman elde kuvvet bulunuyordu.¹⁴¹

Geleneksel olarak sipahi birlikleri muharebe düzeninde hep kanatlarda yer alırdı. Muharebenin hangi kıtada yapıldığına bağlı olarak Anadolu ve Rumeli sipahileri sağ veya sol kanatta bulunurdu. Eğer muharebe Asya'da ise Anadolu sipahileri sağ kanatta, Avrupa'da ise Rumeli sipahileri sağ kanatta yer alırdı. Diğer eyaletlerin sipahileri sayıca az oldukları için duruma göre Rumeli veya Anadolu sipahilerini takviye ederlerdi. Azablar ve diğer taşra piyadeleri sipahilerle beraber tertiplenirdi. Yaygın kanıların aksine, sipahiler kanattan kuşatıcı manevralar ve takip harekâtı dışında piyade birlikleri ile beraber savaşırdı.

Kanat taarruzları, sipahilerle özdeşleşmiş manevra çeşidiydi. Genellikle kanatlardan biri taarruza başlar ve diğer kanat ilk çatışmaların sonuçlarına göre muharebeye dahil olurdu. Kanat manevralarının temel amacı, düşmanı tespit edip çevirmek ve tabur cengi muharebe düzeninde bekleyen yeniçerilere doğru itmek veya çekmekti. Çoğu zaman bir kanat veya her iki kanat sahte çekilme harekâtı ile düşmanı merkezdeki yeniçerilere doğru çekmeye çalışırdı. Düşmanın muharebe düzeninin bozulup dağıldığı esnada merkezdeki yeniçeriler bütün güçleri ile karşı taarruza kalkarlardı. Sipahiler de hemen bulundukları yerde geri dönerek muharebeye dahil olurlardı. Düşman geri çekilmeye veya kaçmaya kalkışırsa sipahiler acımasızca takip edip yakalayabildiği bütün düşman unsurlarını ya imha eder ya da esir alırlardı. Aristokratlar ve subaylar iyi fidye ödeyebildikleri için takip harekâtının başlıca hedefi-

ni teşkil ederlerdi. Dönemin Batılı gözlemcilerinin yazdıkları eser ve raporlarda hayranlıkla bahsettikleri Osmanlı klasik muharebe düzenleri ve manevraları aslında oldukça basit askeri düzenlerdi. Onları farklı kılan özellikleri ise, Osmanlı birliklerinin bol tekrar sayesinde bu düzenleri ezberleyip, muharebe meydanlarında hatasız uygulayabilmelerinden kaynaklanmaktaydı.¹⁴²

Savunma muharebelerinde sipahiler ya piyade saflarının gerisinde tertiplenip onları ok atışlarıyla destekler ya da Avrupalı ağır süvari taktiklerine benzer şekilde attan inmiş olarak piyadeyle beraber saf tutar ve beraber çarpışırlardı. Karma düzende sipahiler, piyadelere kıdemli askerler gibi örnek olur ve bazen onlara subaylık yaparlardı. Her iki durumda da sipahiler devamlı fırsat kollayarak düşman zayıf yanını gösterdiğinde derhal atlarına atlayarak saldırırlardı. Oyalayıcı muharebe, bozucu taarruz, düşman gerisine saldırı, ani kanat değişiklikleri ve her tür hile, sipahilerin sık başvurdukları taktik ve tekniklerdi. Bütün bunlara rağmen, 1516 Mercidabık Muharebesi'nde olduğu gibi, sipahileri savunmada kullanmak her zaman komutanlar için riskli kararlardı.¹⁴³ Komutanlar eğer sipahileri savunma düzenine sokacaklarsa, çoğu zaman doğal veya yapay bir engel gerisine yerleştirerek onlara güven ve koruma vermeye çalışırlardı.

Timarlı sipahilerin Osmanlı yönetimince çok maksatlı kullanılmalarına ilginç bir örnek sipahilerin donanmada görevlendirilmesidir. Sipahiler, aynen yeniçeriler gibi deniz piyadesi olarak sık sık deniz seferlerine katılmışlardır. Aslında bu kullanım günümüzde garip gözükse de, döneminde gayet normal görülüyordu. Çünkü kadirga savaşlarında deniz piyadesinin görevi müstahkem mevki-lere taarruz ve savunma harekâtı ile büyük ölçüde benzerlik içindeydi. Bu yüzden Osmanlı ayrı bir deniz piyadesi sınıfına ihtiyacı duymamıştır. Deniz seferlerinde her zaman sipahiler seferi kuvvetin çoğunluğunu teşkil ederlerdi. Örneğin, 1565 Malta Seferi'ne Anadolu sipahilerinin önemli bir kısmı katılmıştı.¹⁴⁴

Yukarıda belirttiğimiz gibi Osmanlı yönetimi, timarı muharebe etkinliği ve liyakati artırmak için maddi bir mükâfat olarak kullanmıştır. Eğer bir sipahi cesaret ve liyakat gösterirse maddi değeri

yüksek ödüller alırdı. Eğer başarısı olağanüstü ise mevcut timarına yeni timarlar da eklenebilirdi. Ama aynı zamanda paralı askerler, gönüllüler ve eski sipahiler de timar kazanmak için muharebede varlarını yoklarını ortaya koymaktaydı.¹⁴⁵ Standart bir Osmanlı gönüllüsü olan Hacı Mehmed'in hayat hikâyesi bu duruma iyi bir örnektir. Topraksız bir köylü olan Mehmed kısa, ama oldukça başarılı bir askerlik kariyeri sayesinde ilk timarını elde etmiş ve sonra kırk seneden daha kısa bir sürede Požega eyaletinin timarlarının çoğunu ele geçirmişti.¹⁴⁶ Her ne kadar idare bu teşvikleri dikkatli bir şekilde kullanarak rekabeti artırmış ve çoğu zaman kendisine herhangi bir maliyeti olmadan birinci sınıf askeri hizmet temin etmeyi başarmışsa da, aynı başarıyı ortaya çıkan düşmanlık ve husumeti idare etmede gösterememiştir. Rekabetin devam etmesi ve timar peşinde koşanların devlete karşı isyan etmesini engellemek için idare devamlı olarak timar üretmek zorundaydı. Örneğin büyük timar sahipleri vefat ettiklerinde, oğulları babalarının timarının ancak küçük bir parçasını miras olarak alabilirlerdi. Geri kalan büyük kısım hemen daha küçük timarlara ayrılarak teşvik amacıyla kullanılırdı.¹⁴⁷

Sipahiler yukarıda belirttiğimiz birinci hat muharip görevlerinin yanı sıra ordu ağırlıkları ve lojistik konvoylara muhafızlık, muhasaralarda yaya okçu ve emniyet görevleri gibi başka askeri görevleri de ifa ederlerdi. Barış döneminde önemli askeri ve idari görevler de üstlenirlerdi. Üst rütbeli sipahiler aynı zamanda mülki idarecilik de yaparken (sancakbeyliği gibi), sıradan sipahiler vergi toplamaktan zaptiyelik görevlerine uzanan bir yelpazede idari ve mali görevleri yerine getiriyorlardı. Zaman zaman isyan, toplumsal itaatsizlik ve yaygın eşkıyalık gibi iç sorunlarla baş etmek için iç güvenlik harekâtına da katılırlardı. Bu görevler bazen bütün bir eyaletteki sipahilerin seferber edilmesini gerektirebiliyordu.¹⁴⁸

Her ne kadar ekim ve hasat nedeniyle sipahilerin seferberliği mevsimlik bir karakter taşıyıp ordunun askeri etkinliğini kısıtlasa da, klasik dönem boyunca sipahiler Osmanlı ordusunun vazgeçilmez bir parçasıydı. Her şeyden önce seferi ordunun her zaman sayıca en büyük kesimini timarlı sipahiler teşkil ederler-

di. Dolayısıyla sipahilerin başarısı veya başarısızlığı çoğu zaman muharebenin neticesini belirlerdi. Safeviler gibi, göçebe süvariye dayanan Doğulu düşmanlara karşı ordunun en etkili unsuru sipahiler olmuştu. Benzer şekilde dönem içinde sık sık patlak veren Türkmen ayaklanmalarını bastırmada da en etkili araç yine sipahilerdi. Ateşli silahların yaygınlaşması ve teknolojik gelişmeye paralel olarak etkinlik ve güvenilirliklerinin artması sipahilerin muharebe değerlerini doğal olarak azaltmıştır. Ancak buna rağmen, meşhur Habsburg generalleri Raimondo Montecuccoli ve Lazarus von Schwendi örneklerinde olduğu gibi, Batılı askeri gözlemciler için sipahiler hâlâ korkulan bir düşmandı.¹⁴⁹

Askeri değerleri zaman içinde azalsa da, devlet için ifa ettikleri önemli idari ve mali görevler nedenleriyle sipahiler hiç değilse bu dönem için vazgeçilmez konumdaydılar. Dolayısıyla merkezi idare, timar sisteminin muhafazası ve sağlıklı bir şekilde işlemesine büyük önem vermiştir. Dönem içinde periyodik tapu ve nüfus tahriri, ani ve kapsamlı denetimler gibi yeni birçok denetim mekanizması tasarlanıp sert bir şekilde uygulamaya konuldu. Bunlara ek olarak timar sahipleri doğru, güvenilir ve zamanında rapor vermekle sorumlu tutuldu. Ancak sistemin sağlıklı işlemesi, yeni fetihler yapılmasına ve verimli toprakların timar sistemine dahil edilmesine dayanıyordu. Uzun barış dönemleri ve yeni timarların üretilmemesi, yoğun talep yüzünden kısa sürede toplumsal sorunlar çıkarmaktaydı. Sistemin bu yapısal kısıtlamaları 16. yüzyılın sonunda ciddi patlamalara neden olacaktı.

b. Serhat Kulu

Akıncılar, klasik dönem boyunca batı serhat bölgesinin en önemli askeri birliği olmaya devam etti. Mevcutları 15. yüzyıl ortalarında 40.000 iken, 16. yüzyıl başlarında 50.000'i geçti. Birinci bölümde, akıncıların –uçbeylerinin doğal mirasçısı olarak– sipahi teşkilatının genişletilmesine kadarki dönemde en büyük eyalet birliğini teşkil ettiklerinden bahsetmiştik. Yine bahsettiğimiz gibi Trakya, Bulgaristan, Mora ve Sırbistan büyük ölçüde akıncıların dur durak bilmeyen yıkıcı akınları sayesinde fethedilmişti.

Osmanlı yönetimi, çoğu geleneksel akıncı aileleri etrafında teşkilatlanmış olan akıncı gruplarının faaliyetlerinin denetimine özel önem vermektedir. Akıncı olmak için özel ehliyet ihdas edilmiş ve akıncılar, yoklama defterlerine kaydedilmişlerdi. Doğal olarak devlet akıncıların kendi büyük stratejisi çerçevesinde faaliyet göstermelerini sağlamak ve onları daha etkin bir vergi denetimine sokmak istiyordu. Benzer şekilde akıncılar da mümkün olduğunca bağımsızlıklarını korumak ve az vergi vermek istiyorlardı. Üstelik büyük akıncı ailelerinin yanı sıra, kendi çıkarları doğrultusunda hiçbir kural tanımadan faaliyet gösteren yüzlerce küçük akıncı grubunu denetim altına alabilmek neredeyse imkânsızdı.¹⁵⁰

Sonuçta merkezi idare uygulamaya çalıştığı denetim sisteminden taviz vererek, toplam mevcudu yüzün altında olan akıncı grupları için “harami” adı altında yeni bir kategori oluşturdu. Haramiler faaliyetlerini bölgenin akıncı komutanı ile koordine etmek ve akın başarılı olursa vergi vermek kaydıyla istedikleri şekilde akın icra edebiliyorlardı. Bu devlet için rahatsız edici bir uzlaşıydı. Çünkü sık sık komşu devletlerin protestoları göğüslenmek zorunda kalınıyordu. Çaresizliğin çaresi olan bu uzlaşının en önemli faydası, aksi takdirde ülke içinde sorun çıkaracak olan işsiz ama hırslı gençleri bu sayede meşgul etmektir. Tabii ki akıncı ve harami faaliyetlerinin komşu devletleri yıpratarak sonraki seferler için uygun bir harekât alanı yaratmak gibi önemli bir askeri faydası da vardı.¹⁵¹

Neredeyse her ilkbahar büyük küçük binlerce akıncı grubu, akla gelebilecek her yöntemi uygulayarak düşman topraklarına akınlar düzenlerdi.¹⁵² Hile ve hızdan istifade eden küçük akıncı grupları, hedef ülkenin derinliklerine kadar tespit edilmeden sızarlardı. Küçük gruplar önceden kararlaştırılmış bir mevkide birleşirler ve planlanan saldırı gerçekleştirilirdi. Saldırı sonrasında ganimet ve tutsaklar gene hızlı bir şekilde tahliye edilirdi. Akıncılar çoğu zaman “martalos” adı verilen yerel kılavuz ve işbirlikçilerin düşman ve arazi hakkında istihbarat edinmek ve yol göstermek gibi hizmetlerinden istifade ederlerdi. Devlet, planlanan sefer öncesinde akıncılara belirli bir bölgeye akınlar düzenlemesi görevleri de ve-

ırdı. Böylelikle düşmana zayıat verdirilir, meşgul edilerek yorulur, sivil halk korkutularak yerlerinden edilirdi. Bazen akınlar komşu devletlerin sözlerine sadık kalmaması veya Osmanlı aleyhine faaliyetleri nedenleriyle ceza maksatlı da icra edilebilirdi. 1480'li yıllardan itibaren akıncılar, bu tarz görevleri ifa etmek için Habsburg, Venedik topraklarına ve Polonya içlerine kadar uzanmışlardır.¹⁵³

Standart akıncılık faaliyetleri dışında akıncılar seferde orduya başka önemli hizmetlerde de bulunurlardı. Bölge hakkındaki birinci elden bilgi ve tecrübeleri ile yerel irtibatları nedeniyle, öncelikle öncü birlik olarak istihdam edilirdi. Akıncılar, ordunun asıl kısmının üç-beş gün önünde intikal ederek standart öncü görevlerinin yanı sıra kritik geçiş bölgelerinin emniyet altına alınması ve tutsak alarak düşman hakkında istihbarat toplamak gibi önemli işleri de yaparlardı. Akıncılar, aynı zamanda Osmanlı ordusuna doğru hareket eden düşman birliklerine bozucu taarruzlar düzenleyerek onlara zayıat verdirir, intikal düzenlerini bozarak yavaşlatır ve hatta uygun koşullarda imha ederlerdi. Bazen ordu için erzak bulma görevini de üstlendikleri olurdu. Bu değerli hizmetleri ve potansiyellerine rağmen, akıncıları sefer sırasında denetim altında tutmak ve devlet çıkarlarını onların şahsi çıkarlarına hâkim kılmak her zaman zorlu bir uğraşıydı.¹⁵⁴

Denetim sorunları dışında akıncıların bazı yapısal muharebe zaîyetleri ve temel sorunları da vardı. Her şeyden önce konvansiyonel bir muharebede hafif süvari olarak istihdam edilirlse, kesinlikle bu görevin altından kalkamıyorlardı. Çoğu zaman düşman saldırılarına karşı koymak yerine firar etmeyi tercih ediyorlardı. İkinci olarak, her muharebe ve askeri faaliyeti kendi şahsi çıkarları perspektifinden değerlendirme alışkanlığında idiler. Eğer yağma imkânları az ve sefer koşulları ağır ise akıncıları itaat altında tutmak zorlaşırdı. Son olarak, ordugâhtaki varlıkları düzenli birliklerle aralarında her zaman sorun yaratırdı. Akıncılar hem disiplinsizdi, hem de sorun çıkarmada üstlerine yoktu. Ordugâh düzen ve intizamını bozarlar ve diğer birliklerle kavga çıkarırlardı. Komutanlar akıncıları çoğu zaman düzenli birliklerden uzak tutmaya çalışırlardı. Ancak sefer koşullarında bunda her zaman başarılı olamazlardı.

Bu yapısal askeri sorunlar, aslında katlanabilir boyuttaydı, ama akıncıları sistem için şüpheli kılan en önemli sorunlar siyasi boyutta olanlardı. Akıncılar, kendi çıkar ve bağımsızlıklarına büyük önem verdiklerinden, sultana ve devlete sadakatleri diğer askeri sınıfların aksine koşulsuz değildi. Zira her saltanat kavgasında akıncılar taraf olmuş, tahtta hak iddia edenlere ve diğer kaçaklara sığınma imkânı tanımışlardır.¹⁵⁵ Dolayısıyla, Yıldırım'dan itibaren bütün sultanların geleneksel büyük akıncı ailelerinin güçlerini kısıtlamaya ve daha sıkı denetim mekanizmaları kurmaya çalışmaları şaşırtıcı değildir. Sonuçta, merkezi idareler akıncıları yüzde yüz denetim altına alamazlar da, ciddi bir siyasi tehdit olma potansiyellerini yok etmişlerdir.

Devletin akıncıların gücünü zayıflatmak için izlediği bilinçli politikanın yanı sıra başka gelişmeler de akıncılara zarar vermiştir. Birinci önemli gelişme Kırım Tatarlarının düzenli olarak seferlere katılmaya başlamasıdır. 1484 Boğdan (Moldovya) seferinden itibaren Tatarlar (başlangıçta katkıları düzensiz ve şüpheli olsa da) gitgide Osmanlı seferlerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmeye başladılar. Çünkü salt sayısal düzeyde bile 50.000 Tatarın sefere katılması doğrudan başarıyı garanti altına alıyordu. Tatarlar esas olarak akıncıların orduya sağladıkları hizmetlerin tamamını ifa edebiliyorlardı. Bazı konularda akıncılardan daha başarılı oldukları da söylenebilirdi. Zaman içinde Tatar birliklerinin gelmemesi veya geç gelmesi bile, Uzun Savaş ve benzeri bazı sefer dönemlerinde olduğu gibi, seferlerin iptal edilmesine neden olacaktı. Kırım Hanları siyaseten yarı bağımsız statülerini seferler esnasında koruyabilmek için özel dikkat göstermişlerdir. Ancak bu yaklaşım bile Tatarların müttefik bir kuvvet olmaktan çıkıp Osmanlı ordusunun organik bir birliği haline dönüşmesini engelleyememiştir.¹⁵⁶

İkinci gelişmeysse komşu devletlerin akıncılara karşı, özellikle 16. yüzyılın başından itibaren kapasite ve hazırlık seviyelerini yükseltmeyi başarmalarıdır. Macaristan, kale ve müstahkem mevki-lerden oluşan devasa bir savunma sistemi inşa etmeye başlamış ve bu inşaat seferberliğini Habsburg İmparatorluğu tamamlamıştır.

Habsburglar, sadece Osmanlı seferi ordusuna karşı büyük kaleler inşa etmekle yetinmediler. Akıncılara karşı özel olarak tasarlanmış küçük kaleler de inşa edildi. Köy savunma birlikleri kuruldu ve bunlar hareketli bölgesel ihtiyat birlikleriyle takviye edildi. Bu savunma birlikleri çoğu zaman akıncılar geri dönerken onlara saldırmayı tercih ediyorlardı. Bu taktik aslında akıncılarla başa çıkmanın tek mantıklı yöntemi idi. Çünkü bir akını önceden kestirmek ve akıncıların sızmada kullanabilecekleri yolları kapatmak pek mümkün değildi. Ama akıncılar saldırılarını düzenledikten sonra yerleri belli oluyordu. Yağmaladıkları malzeme ve tutsaklar yüzünden hızı azalan ve karşı saldırıya hassas hale gelen akıncıların dönüş yolunda pusuya düşürmek her zaman daha avantajlıydı. Akıncılar yerel savunma birliklerine karşı gitgide daha fazla zayıf vermeye başladılar veya ganimetlerini bırakıp kaçmak zorunda kaldılar. Bütün bir bölgenin akıncı grubunun imha edildiği büyük felaketlerin de meydana geldiği görülmüştür. Akınlar gitgide daha riskli olmaya ve mali açıdan cazibesini yitirmeye başlamıştı.¹⁵⁷

Üçüncü bir gelişme ise 1470 ile 1520'li yıllar arasında Osmanlı batı sınırlarının sabitleşmesi ve operasyonel açıdan yaşanan durgunluktur. Bu durgunluk sonucu Osmanlı tarihinde ilk defa serhat bölgesindeki mülki yöneticiler ve askeri komutanlar kendi eyaletlerini savunmak için ilave tedbir almak zorunda kalmışlardır. Bu beklenmedik savunma boşluğu bazı hırslı ve yetenekli sancakbeylerine büyük fırsatlar vermiştir. Bunlar başlangıçta salt kendi bölgelerini savunmaya yönelik ve tamamen kendilerine bağlı birlikler kurdular. Zamanla bu birlikleri düşman serhat bölgesine akın ve baskınlar düzenlemek için kullanmaya başladılar. Tahmin edileceği gibi, bu faaliyetlerinde akıncı ailelerinden daha başarılıydılar. Çünkü hem daha etkin bir emir-komuta içindeydiler, hem de akın ve baskınlarda asıl hedefleri düşman askerleriydi. Bu gelişme, merkezi idarenin de çıkarlarına daha uygundu. Sancakbeylerinin birliklerinin merkezi hazineye maliyeti olmadığı gibi, bunlar devlete sadık ve itaatkârdı. Bosna sancağının meşhur ilk sancakbeyi İshakoğlu İsa Bey (Bosna daha sonra eyalet yapılmıştır) bu hırslı ama kabiliyetli yeni nesil serhat valilerine iyi bir örnektir.¹⁵⁸

Bu yeni nesil serhat valilerinin önemli icraatlarından biri de hiç şüphesiz “deli”¹⁵⁹ adı altında yepyeni bir serhat hafif süvari birliği kurmalarıdır. Deliler sancakbeyinin kapı halkından sayılıyorlardı. Bosna ve Semendire sancakbeylerinin ilk deli birliklerini kurdukları konusunda genel bir görüş bulunmaktadır. Ama delilerle en çok özdeşleşen kişi şüphesiz Bosna Sancakbeyi Gazi Hüsrev Bey’dir (Bosna’da yaygın olarak bilinen adıyla Husrevbegova). Hüsrev Bey, 10.000 mevcutlu Bosna deli birliğini o kadar etkin ve başarılı kullandı ki, ondan esinlenerek Rumeli serhat ve hatta iç bölge sancakbeyleri kendi deli birliklerini kurdular. Deliler tamamen farklı özellikleri olan bir Osmanlı asker tipidir. Çoğunluğu yakın tarihte din değiştirip Müslüman olmuş (genellikle etnik köken olarak Bosnalı, Sırp veya Hırvat) ve kâfirlere karşı cihat etmek isteyen fanatiklerdir. Üniforma niyetine, vahşi hayvan kürkleri, yırtıcı kuş tüyü ve kuş kanatlarının kullanıldığı abartılı ve vahşi görünümlü kostümler giyerlerdi. Silahları da benzeri şekilde abartılı ve korkutucu görünümlüydü. Ancak bu abartılı üniforma ve silahların tek bir amacı vardı: düşmanı korkutmak. Vahşi görünümleri ve gerçekten de düşmana, isimlerine yaraşır bir şekilde deli gibi saldırmalarıyla dönemlerinde büyük şöhret kazanmışlardır. Bazen varlıkları bile düşmanı korkutmaya ve paniğe sebebiyet veriyordu.¹⁶⁰ Deliler, başarılı akın yapma yeteneklerinin yanı sıra konvansiyonel askeri görevlerde de üstün emir-komuta ve teşkilat yapıları nedenleriyle akıncılardan çok daha başarılıydılar.

Akıncıların önem ve prestijleri azaldıkça, 16. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı yönetimi onları yol bakım ve onarımı, yük taşımacılığı gibi muharebe hizmet destek görevlerinde de istihdam etmeye başladı.¹⁶¹ Muhtemeldir ki akıncılar Yergöğü (Giurgiu) felaketini yaşamamış olsalardı, diğer muharip askeri sınıfların muharebe hizmet destek unsurlarına dönüşmesi sürecini yaşayacaklardı. Sonu felakete biten 1595 yılındaki bu sefer, devlete karşı isyan etmiş Eflak Voyvodası Mikhail’i cezalandırmak için açılmıştı. Akıncıların ağırlıkta olduğu seferi kuvvet bütün Eflak’ı dolaşıp yağmalamasına rağmen Mikhail’i savaşa zorlayamadı. Ordu, Yergöğü mevkiinde Tuna nehrini geçmek için toparlandığı sırada, Mikhail ani bir

baskında bulundu. Ordu komutanı Koca Sinan Paşa, köprü geçişi sırasında akıncıları en sona bırakmıştı. Muhtemelen ganimet ve tut-saklardan alınacak vergiyi garantilemek istiyordu. Sebep ne olursa olsun, emniyet tertibi almadan nehri geçmeye kalkışan ordunun tedbirsizliğinin cezasını akıncılar çekti ve şanslı küçük bir grup dışında tamamı imha oldu. Yergöğü felaketi bir bakıma akıncıların kaderini belirledi. Bir daha eski güç ve statülerini kazanamadılar.

Aslında akıncıların görev ve yerini alan diğer birliklerin akıncılara göre bazı üstün yanları bulunsada, bunlar da pek sorunsuz değillerdi. Tatarlar savaşı ganimet ve geçim kapısı olarak algılıyorlardı. Çoğu zaman dost ve düşman ayrımı yapmadan önlerine gelen herkesi ve her şeyi yağmıyorlardı. Tahmin edileceği gibi, disipline edilmeleri de pek mümkün değildi. Ama Osmanlı devleti için akıncılar gibi siyasi veya askeri sorun yaratma potansiyelleri olmadığından, merkezi idare onların bu tavır ve davranışlarına tolerans gösterebiliyordu.

Benzer şekilde deli birlikleri de bütün olumlu özelliklerine rağmen devletle değil, devletin valisiyle iş kontratı yapmışlardı. Valinin kapı halkından sayıldıkları için, valinin görevi sona erdiğinde onların da iş kontratları bitiyordu. Dolayısıyla deliler yeni bir patron ve yeni bir iş aramak zorunda kalıyorlardı. Klasik dönem için iş bulmak bir sorun teşkil etmedi. Bütün valilerin hafif süvari birliklerine ihtiyacı vardı ve yeteri kadar hafif süvari bulunmadığı için işsiz kalmak geçici bir durumdu. Ancak bu sorun gelecek yüzyıllarda genel paralı askerlik sorununun bir parçası olacaktı. Deli-lerin bu yapısal sorunu dikkate alındığında, 19. yüzyılın ortalarına kadar deli adı altında bir paralı asker kategorisinin bulunmasının basit bir tesadüf olmayacağı anlaşılabacaktır.

İmparatorluğun stratejik yönelimi ve genişleme mihveri batıya doğru olduğundan ve zor arazi ve iklim şartları ile yağma ve ganimet imkânları kısıtlı olduğu, doğu ve güney sınırlarında akıncılar veya benzeri serhat birlikleri teşkil edilememiştir. Osmanlı yönetimi bu ihtiyacı veya boşluğu sınır bölgelerindeki yarı bağımsız Kürt, Türkmen, Çerkez ve Arap aşiretlerinin askeri potansiyelini kullanarak karşılamaya/doldurmaya çalışmıştır. Bu açıdan Osmanlı'nın

büyük rakibi Safevilere karşı Kürt aşiretleri ve aşiret federasyonları önemli rol oynamıştır. Ancak Osmanlı, bu aşiretleri kontrol altında tutmak ve sadakatlerini muhafaza etmek için, çok fazla para harcamak ve aşiretlerle devamlı olarak pazarlık yapmak zorunda kalmıştır. Serhat bölgelerindeki kale ve kale muhafız birliklerinin sayılarını artırmak, merkezi idarenin elini kuvvetlendirmiş; ama her daim değişen ittifak yapılarını ve açgözlü aşiret reislerinin sadakatlerini kesin olarak temin edememiştir.¹⁶²

Serhat valileri, delilerin yanı sıra, çok çeşitli isim ve kategoride yarı paralı asker vasfı taşıyan başka yardımcı muharip birlikler de işe almıştır. Delilerinkine benzer süvari görevleri için azab, martolos ve farisan gibi isimler altında paralı askerler işe alındığı gibi, yerli topçu ve humbaracılar da düzenli maaş karşılığında kalelerde görev yapmaktaydı. Çoğu zaman dönüşümlü olarak kalelerde görev alan kapıkulu askerleri çekirdek kadroyu teşkil etmekte, farklı isimler altındaki paralı askerler boş kadroları tamamlamaktaydı.¹⁶³ Acil durumlarda valiler kısıtlı bir süre için maaş ve timar vaadiyle de gönüllü toplamaktaydı. Eğer gönüllü sayısı yeterli olmazsa, her beş hane bir asker (beşli) tedarik etmek zorundaydı. Beşliler bir nevi zorunlu milis oldukları için maaş almazlar, ihtiyaçları halk tarafından karşılanırdı.¹⁶⁴

Zaman içinde gönüllü ve beşli arasındaki fark tamamen ortadan kalktı, ama isimleri baki kaldı. Serhatte acil durumlarda gönüllü ve beşlilerin sınır savunması için işe alınmaları, kendilerini muharebede kanıtlayıp iş güvencesi kazanmaya çalışan gençlerin serhat bölgelerine akışını teşvik etti. Muhtemeldir ki bu gençlerin çoğunluğu zaten serhatteki kale garnizonlarında gönüllü veya geçici olarak çalışmış, iyi-kötü askeri bilgi birikimi ve muharebe tecrübesi edinmişlerdi. Bunlar daha iyi bir askeri iş bulmak için gerekli ön şartlardı. 16. yüzyıl sonrasında Avrupa serhat bölgeleri iş arayan her çeşit paralı askere doymuş durumdaydı. Bu dönemde geleneksel Türkmen savaşçıların önemini kaybettiğini, yerini Bosnalı, Sırp ve Arnavut paralı askerlerin aldığını görmekteyiz. Açık bir şekilde Hristiyan paralı askerler de iş arayanlar arasında yer alıyordu. Zaten Müslüman paralı askerlerin çoğunluğu da birinci

veya ikinci nesil din değiştirmiş yeni Müslümanlardı. Bu tarihten sonra gönüllü tabiri serhat bölgelerindeki paralı askerlerin tamamını kapsayan genel bir isim haline geldi.¹⁶⁵

c. Yardımcı Askeri Birlikler

Belki de klasik dönem Osmanlı ordusunun en az anlaşılan ve en çok ihmal edilmiş yanı yardımcı askeri birliklerdir.¹⁶⁶ He ne kadar toplam mevcutları düzenli ordu birliklerini geçse de, her zaman onların gölgesinde kalmışlardır. Üstelik çok değişken kategorileri ve her daim değişen isimleriyle yardımcı birliklerin her birinin ordu içinde oynadıkları rolü ve tarihi gelişimlerini tespit etmek çok güçtür. Bu yüzden bu alt bölümde, bir grup olarak yardımcı askeri birliklerin ordu içindeki işlevleri ve muharebeye katkıları üzerinde durulacak, değişken kategori ve isimlerle uğraşılmayacaktır.

Akıncılarla aynı silahları kullanan ve aynı Türkmen kökünden gelen azabların tek farkı hafif piyade askeri olmalarıydı. Birinci bölümde incelediğimiz gibi, azablar Osmanlı milis piyade birliklerinin belkemiğini teşkil etmekteydi. Azablar eyaletlerce askere alınan ve finanse edilen birliklerdi. Çoğu zaman kendi alt ve orta kademe subaylarını kendileri seçerler, ama devletin atadığı üst subayların emir-komutasında savaşa girerlerdi. Kaynak ve arşiv belgelerinden takip edilebildiği kadarıyla, başlangıçta Türkmen köylerinden gelen gençler asıl azab kaynağıyken, zamanla her çeşit topraksız köylü ve şehirlerdeki işsizler azab saflarını doldurmaya başladılar. Hristiyanların azab olup olamadıkları açık değildir. Ancak onların azab olmamasına yönelik resmi bir yasak veya engel olmadığı için, belli bir miktar azabın (özellikle Hristiyan Arnavut aşiretlerden) Hristiyan olma ihtimali yüksektir. Zaman içinde köy kökenli azablar, köyleri ve oradaki aileleri ile bütün bağlarını kopararak eyalet merkezlerindeki diğer şehirli işsiz gençler gibi, her daim iş arayışında olan yarı paralı asker gruplarına dönüştüler.

Azablar, ilk ortaya çıktıkları dönemden itibaren, ucuz ve vazgeçilebilir askerlerdi. Teşkilat yapıları gevşekti ve birlik aidiyetleri hiç değilse klasik dönemde zayıftı. Muharebelerde her zaman

düşmana ilk taarruz eden ve düşman taarruzunu ilk karşılayanlar azablarıdır. Devlet azablara asgari yatırımda bulunduğu için, kendi silah ve teçhizatlarını kendileri sağlarlardı. Dolayısıyla silah ve teçhizatlarında belli bir standart olmadığı gibi, aşikâr bir şekilde düzenli ordu birliklerinininkilerden daha düşük kalitedeydiler. Bileşik yay ve kılıç temel silahlarıydı. 16. yüzyılın son çeyreğinde arkebüz veya çakmaklı tüfek taşıyan piyade birliklerinin çoğunluğu teşkil etmesiyle birlikte, ilginç bir şekilde azablardan Osmanlı kayıtlarında bahsedilmemeye başlanmıştır.¹⁶⁷ Onların yerini ateşli silah kullanan “sekbân”, “sarıcı”, “tüfenkci” ve “levend” gibi paralı asker grupları almıştır. Gene bu dönemde merkezi idare yerel idarecilere daha fazla ve büyük timarlar tahsis ederek, kendi kapı halklarının sayılarını artırmalarını sağlamıştır. Yerel idareciler azablardan daha iyi eğitilmiş ve teşkilatlandırılmış birlikler kurmaya başlayınca, büyük olasılıkla azabların çoğu ateşli silah kullanmayı öğrenerek valilerin kapı halkına karışmayı başarmış ve yeni isimler altında farklı kategorilerde sınıflandırılmaya başlamışlardır. Aksi takdirde bu geçişin bu kadar sessiz ve sorunsuz gerçekleşmemesi gerekirdi.

Azabların öncülleri olan yayalar ve müsellemler çoktan muharip statülerini yitirip muharebe hizmet destek unsurlarına dönüştürülmüşlerdi. Birinci bölümde belirttiğimiz gibi, idare yayalardan edindiği tecrübe ile diğer dönüştürmek istediği askeri gruplar için bir model yaratmıştı. Klasik dönem boyunca farklı idari ve lojistik görevler icra ettiler. Çoğu zaman fiziki açıdan en zorlu ve hakir görülen işleri yapmakla görevlendiriliyorlardı. İşin daha kötüsü, bu ağır ve hakir görülen işleri barış dönemlerinde de yapmak zorunda kalabiliyorlardı. Bu statü kaybı ve artan iş yükü yaya ve müsellemlerin atalarından kalan toprakları terk edip kaçmalarına neden olmuştur. Merkezi idarenin reform ve yeniden yapılandırma çabaları sonuç vermemiştir ve bu kategorideki yardımcı birlikler 1582’de lağvedilmiştir.¹⁶⁸

Klasik dönem boyunca en önemli ve büyük muharebe destek unsuru “derbendci”lerdi. Selçuklu ve İlhanlı dönemlerinin mirası olan derbend, farklı isimler altında olsa da iyi bilinen bir teşkilattı.

Osmanlı yönetimi, derbend sistemini yeniden yapılandırıp dönüştürerek kendi askeri-idari sistemine dahil etmişti. Derbend sistemi-ne yeni bir hayat verilmesi askeri birliklerin rutin güvenlik, asayiş ve bakım-onarım gibi gayri konvansiyonel görevlerde vakit ve güç kaybetmesinin önüne geçmiştir. Genellikle bütün köyler veya o bölgedeki ahali derbend görevini üstlenirdi. Bu mükellefiyetlerine karşılık vergi ve zorunlu inşaat ve ulaştırma görevlerinden muaf tutulurlardı. Bazen bütün bir topluluk zorunlu göçe tabi tutulup kritik bölgeler iskân edilerek derbendci görevlerini üstlenirdi. 17. yüzyılın sonlarından itibaren, eşkıyalık ve suç oranlarındaki artışla birlikte, derbendcilerin sağladıkları hizmetlerin önemi çok artmıştır.¹⁶⁹

Derbendci statüsü babadan oğula geçen mecburi bir görevdi. Bireyler veya grupların kendi derbend bölgelerini terk veya fırar etmeleri halinde, devlet hemen peşlerine asker salarak zorla görev yerlerine dönmelerini sağlardı. Ancak polisiye tedbirlerin yeterli olmadığı anlaşıncı, merkezi idare derbend yükümlülüğünü hafifletmek için yeni bir teşkilat yapısını uygulamaya soktu. Yeni sisteme göre, otuz kişiden kurulu “tabl” adı verilen temel birlik içinde derbendciler sıra dahilinde görevlerini yapacaklardı. Derbendciler başlangıçta klasik hafif silahlar kullanırken, zamanla eşkıya ve isyancıların ateşli silahla teçhiz olmalarıyla, onların da ateşli silah kullanmalarına izin verildi. Fakat moral, motivasyon ve eğitimleri zayıf olan derbendciler, ancak adi suçlularla başa çıkabilecek kabiliyeteydi. Nitekim 17. yüzyıl sonlarından itibaren eski askerlerin katılımıyla iyice güçlenip yaygınlaşan eşkıya ve isyancılara karşı çok yetersiz kaldılar. Sonuçta devlet Müslüman veya Hıristiyan, ateşli silah kullanma kabiliyetleri olan paralı askerleri istemeye istemeye işe alarak sorunlu bölgelerde derbendcilerin bazı görevlerini yapmak için kullanmaya başladı. Bu takviyelerle derbend sistemi işletilmeye devam edildi.¹⁷⁰

Şaşırtıcı bir şekilde göçebeler, yardımcı askeri sınıflar içinde önemli bir grubu teşkil etmekteydi. Oysa şimdiye kadar incelediğimiz dönem içinde Osmanlı yönetiminin göçebelerden pek hoşnut olmadığını ve uygulamaya soktuğu çeşitli politikalarla onları yer-

leşik hayata geçirmeye çalıştığını görmüştük. Uygulamada merkezi idarenin göçebelere yönelik yaklaşımı kendi içinde çelişkili bir görünüm sergilemektedir. Devlet bir taraftan göçebeliği disipline tabi tutulması gereken bir sorun ve göçbeleri başına buyruk bir kitle olarak görürken, diğer taraftan da askeri açıdan istifade edilmesi gereken ucuz işgücü kaynağı olarak algılıyordu. Zorunlu göç ve iskân bu birbiriyle uyumsuz amaçları bağdaştıracak politika olarak görüldü. Binlerce göçebe Türkmen Anadolu'dan Rumeli'ye zorunlu göç ve iskâna tabi tutuldu.¹⁷¹ Burada 30.000'den fazla göçebe etnik veya bölgesel kökenlerine göre “Yörük”, “Tatar” ve “canbaz” adları altında, farklı birlik teşkilatları içinde, yardımcı askeri sınıflara dahil edildiler. Bu göç ve iskân politikasının birbirine bağlı iki amacı vardı. Öncelikle göçbeler, güç aldıkları yörelerinden koparılıp yabancı bir ortama yerleştirildiklerinden kısa sürede devlete itaatkâr bir yapıya bürünüyorlardı. İkinci olarak ise, devlet artık itaatkârlaşan göçbelerden askeri ve idari maksatlarla istediği gibi istifade ediyordu. Göçbeler, ilk dönem yaya birliklerine benzer şekilde, hafif piyade görevini icra ettiler. Ancak bu muharip dönem çabuk bitti. Ordunun ulaştırma görevlerine kaydırılarak muharebe hizmet destek sınıfına dahil oldular. Başta deve olmak üzere şahsi yük hayvanlarıyla seferi ordunun ağırlıklarını taşıyor ve ikmal konvoylarında görev yapıyorlardı. Develer Osmanlı ordusuna rakiplerine göre önemli bir idari avantaj sağlıyordu. Türk tipi develer (Arap ve Orta Asya develerinin melezleştirilmesiyle yaratılmış bir alt soydur) dayanıklı hayvanlardı. Yol ve izin olmadığı yerlerde, yüksek irtifada ve ağır iklim şartları altında bile ağır yükleri kolaylıkla taşırlardı. Zaman içinde ordunun ağırlıklarının ve ikmal konvoylarına duyulan ihtiyacın artmasıyla, Yörükler tek başlarına yeterli olamadıkları için, devlet piyasadan deve ve deve sürücüsü kiralamak zorunda kalacaktı.¹⁷²

Osmanlı yönetimi, her zamanki pragmatizmi ve şartlara hızlı uyma kapasitesiyle egemenliğine aldığı milletlerin askeri potansiyellerinden kendine has yöntemlerle istifade etmiştir. Mısır'ın fethinden sonra Osmanlı egemenliğini tanıyan Memluklar devletin hizmetine alınmış, ancak düşük veya orta düzey mevkilerin öte-

sinde görev almalarına müsaade edilmemiştir. Bu aslında Mısır için anlaşılabilir bir uygulamadır. Mısır'daki Osmanlı askeri garnizonu sayıca oldukça azdı. Türkçe konuşan, yerel konulara vakıf ve askeri bir sınıf olan Memluklar hizmetlerinden vazgeçilmesi pek mümkün olmayan bir gruptu. Ancak Mısır'da başarılı olan bu uygulama Suriye'de tam tersi netice ile sonuçlanmıştır. Suriye Memlukları alt ve orta düzey mevkilerle yetinmediler. Daha fazlasını isteyerek ayaklanınca, Osmanlı yönetimi isyanı bastırdıktan sonra Suriye'deki Memluk askeri sınıfını yok etti.¹⁷³ Osmanlı'nın Balkanlar'daki uygulamaları Mısır ve Suriye'dekinden farklı gözükse de, aslında aynı politikanın farklı coğrafya ve koşullara dönük uyarlaması olarak görülmelidir. Balkanlar'da din ve kültür farklılıkları bulunmasına rağmen, bir kısım üst düzey Hristiyan yerel aristokrat eski arazilerinin bir kısmını timar olarak muhafaza etmelerine karşılık sipahi olarak hizmet verme mecburiyeti altına girmişti. Ancak bu şekilde askeri sınıfa dahil edilenlerin oranı yüksek değildir. Üstelik bunlar zaman içinde din değiştirerek ve imparatorluğun başka köşelerindeki timarlara atanarak tamamen sisteme entegre olmuşlardı. Üst düzey aristokratların büyük bir kısmı askeri sistem dışında tutulurken, Hristiyan küçük aristokratlar ve toprağa bağlı askeri sınıflar ise dönüştürülüp, görev ve yaşadıkları yerleri muhafaza ederek, Osmanlı askeri sınıfına dahil olmuşlardır. Böylelikle merkezi idare, ciddi bir kapasite artırımı yapma fırsatı elde ettiği gibi, bölgelerinin doğal liderleri oldukları için sorun çıkarma potansiyeli olan bu grupların sadakatini de kazanmıştır. Kaynaklardan anladığımız kadarıyla başlangıçta geçici karakter taşıyan bu uygulama, sağlanan başarı ve yerel halkın sisteme sahip çıkması sayesinde planlandığından daha uzun bir süre devam etmiştir.

İsmi en iyi bilinen ve büyük ihtimalle ilk teşkil edilen Hristiyan askeri grup “martalos”tur (büyük olasılıkla Yunanca “armatolos” kelimesinden türetilmiştir). Bu terim ordudaki Hristiyanları ayırt etmek için kullanılan ilk tabir olduğundan, zaman içinde farklı isim ve görevleri olan bütün Hristiyan grupların genel ismi haline geldi. İlave olarak Tuna nehri bölgesinde kayıkcılık ve kale muha-

fızlığı yapan Hristiyan personel de martolos olarak isimlendirildiği¹⁷⁴ gibi casusluk, kılavuzluk, iz sürücülük ve habercilik vazifelerini ifa eden Hristiyanlar için de kullanılmaya başlandı.¹⁷⁵ İlginç bir şekilde, akıncı birlikleri içinde görev yapan Hristiyanlıktan dönmeler de martolos diye isimlendiriliyordu. Bu isimlendirmeler çerçevesinde serhat bölgesinde daha çok martolos bulunacağı, iç bölgelerde ise daha az martolosa rastlanılacağı değerlendirilebilir. Ancak bunda bölgesel farklılıklar olabileceği unutulmamalıdır. Örneğin, Kanuni döneminde yerel eşkıyalara karşı teşkil edilen Hristiyan kolculara da martolos denilmişti. Bunları özellikle eşkıyalığın kronikleştiği Karadağ ve Mora bölgelerinde görmekteyiz.¹⁷⁶ Bu görevlerine karşılık olarak martolosların vergi muafiyetleri bulunmaktaydı.¹⁷⁷

“Voynuk” (Güney Slavca “vojnuk” kelimesinden türetilmiştir) grupları büyük çoğunlukla Güney Sırbistan, Makedonya ve Bulgaristan’da teşkilatlandırılmıştır. Bosna’da ve Tuna ile Sava arasındaki bölgede de az sayıda voynuk bulunduğunu biliyoruz. Her ne kadar bazı voynuklar martolosların ifa ettiği görevlerin benzerlerini yapmış olsalar da, çoğunluğuna başlangıçta verilen görev Makedonya ve Bulgaristan’ın olası düşman istilalarına karşı savunulmasıydı. Sonraları yardımcı askeri sınıfa dönüşerek seferi ordunun ulaşımı ve saray ahırlarına ot sağlanması gibi görevleri ifa etmeye başladılar.¹⁷⁸

“Eflak” (Vlah/Ulah) grupları diğer Hristiyan askeri gruplarından tamamen farklı bir köken ve altyapıdan geliyordu. Vlahlar (Ulahlar) bir zamanlar Sırbistan, Makedonya, Hersek ve Kuzey Yunanistan’ın dağlık bölgelerinde göçebe hayat süren ve Romenlerin bir lehçesini konuşan, yaşadıkları bölgelerdeki yerleşik halktan her açıdan farklı bir etnik gruptu.¹⁷⁹ Osmanlı yönetimi göçebe Türkmenleri tabi tuttuğu uygulamaların bir benzerini de Eflaklara uyguladı. Öncelikli olarak yerleşik topluluklara verdikleri zararlar önlenmeye çalışıldı. Bunun ardından da seferi orduya yük hayvanı ve sürücüler temin etmek yükümlülüğü altına girdiler. Aynı zamanda yaşadıkları bölgelerde eşkıyaya karşı asayiş ve güvenliği sağlamaktan sorumlu oldular. Eşkıyaların bir kısmı Eflak köken-

olduğu ve genellikle Eflakların yaşadığı bölgelerde üslendikleri için, aslında bu son görev büyük ölçüde topluluğun kendi kendini disipline etmesiyle ilgiliydi.¹⁸⁰

“Pandor” (Macarca “pandorak” kelimesinden türetilmiştir) grupları da açık şekilde diğerlerinden farklı bir askeri kategoriydi. 16. yüzyılın sonunda merkezi idare bütün Hristiyan askeri grupları muharip görevlerden azat edip yardımcı askeri sınıflara dönüştürürken, yaygın eşkıyalıkla baş edebilmek için *pandor sistemini* devreye sokmak zorunda kaldı. Bu politika sapması gerçekte devletin dış ve iç güvenlik için ateşli silah kullanan paralı askerlere muhtaç kalmasının bir sonucudur. Pandorlar da ateşli silah kullanma kabiliyetine sahipti. Onları diğer paralı asker gruplarından ayıran özellikler ise Hristiyan olmaları ve ateşli silah taşıyan eşkıya gruplarına karşı statik savunma ve güvenlik görevlerini (geçit, köprü ve küçük kale muhafızlığı) ifa etmeleridir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, aslında bu görevler *derbendcilerin sorumluluğunda*ydı. Ama onların bu görevleri yapamamaları, devleti hiç değilse kritik öneme haiz köprü ve geçitlerin güvenliğini pandorlar vasıtasıyla sağlamaya itmiştir. Pandorların çoğunluğu Bosna ve Sırbistan’da görev alırken, az sayıda pandora Bulgaristan ve Yunanistan’da da rastlamaktayız.¹⁸¹

“Cerehor” veya “serehor” (Farsça kökenli paralı asker anlamına gelen bir Selçuklu terimidir)¹⁸² grupları merkezi idarenin olağanüstü dönemlerde sivil halkı topyekûn seferber etmek için uyguladığı politikaların bir sonucu olarak doğmuştur. Cerehorlar, olağanüstü dönemlerde kısa süreli olarak Müslüman ve Hristiyan reayadan ücret karşılığında asker hizmeti alınması anlamına gelmekteydi. Örnek olarak, 1472 yılındaki sefer esnasında her dört veya beş haneye bir cerehoru silahı, teçhizatı ve erzakı ile temin etme görevi verilmişti. Ancak diğer yardımcı askeri sınıfların başına gelenlere benzer şekilde, 15. yüzyıl sonundan itibaren cerehor tabiri büyük çaplı sivil veya askeri inşaat ve bayındırlık projelerinin yapılmasında çalıştırılmak üzere (özellikle Macaristan, Bosna ve Sırbistan’da) Hristiyan reayadan seferber edilen amele birliklerine verilen isme dönüştü.¹⁸³

Bu kafa karıştırıcı isimler altında, ama benzer yapılarda teşkil edilen Hristiyan askeri gruplar aslında aynı amaca hizmet ediyorlardı ve örgütsel sonları da birbirine benzer şekilde gerçekleşti. Başlangıçta Osmanlı yönetimi, bu askeri grupları küçük teşkilat değişiklikleriyle, örgütsel yapılarını ve düşük rütbeli subaylarını muhafaza ederek, Osmanlı üst ve orta kademe subaylarının emir-komutası altında muharip birlikler olarak kullandı. Bu gruplar alışıktı oldukları silah ve teçhizatı kullandılar ve yine kendi geleneksel taktik ve tekniklerine uygun şekilde muharebeye katıldılar. Özellikle Osmanlı ordusunun bir sefer esnasında çok ihtiyaç duyduğu keşif, kılavuzluk ve örtme görevlerini bölgeyi ve halkı yakinen tanımaları nedeniyle bu gruplar icra etmişti.¹⁸⁴ Daha da önemlisi askeri teknoloji ve bilgi birikiminin aktarılmasında aracılık görevini de yapmış olmalarıdır.¹⁸⁵ Bu hizmetlerinin karşılığı olarak atalarından kalma küçük toprakların kullanım haklarını muhafaza edip, bazı vergilerden muaf tutulmuşlar, liyakat ve sadakatlerine göre mali mükâfatlar kazanmışlardır.

Merkezi idarenin yukarıda sıraladığımız görevler içinde en değer verdiği özellik, bu grupların bulundukları bölgeyi savunma kapasiteleriydi. Osmanlı'nın kendi askeri-idari yapısını yeni fethe edilen bölgelerde kurmak için zamana ihtiyacı vardı. Çünkü çoğu zaman, seferi ordu fetih sonrasında kış tertiplenmesi için geri döndüğünde isyanlar patlak verebiliyor ve hatta yabancı askeri birlikler bölgeye akabiliyordu. İşte bu kritik dönemde Hristiyan askeri gruplar önemli kalelerde muhafızlık yaparak (Vidin örneğinde olduğu gibi), yol, geçit ve köprülerin savunmasını üstlenerek, yerel isyanlar ve eşkıyalıkla mücadele ederek, küçük Osmanlı garnizonlarını gerektiğinde takviye ederek Osmanlı yönetimine nefes alma süresi tanımışlardır.¹⁸⁶

Ancak Osmanlı kendi askeri-idari yapısını (eyalet kuvvetleri, kale muhafızları ve diğer yardımcı askeri gruplar) tesis ettikten sonra, artık Hristiyan askeri gruplara muharip olarak ihtiyacı kalmıyordu. Dolayısıyla kaba bir zaman çizelgesi verecek olursak, Hristiyan askeri gruplar önemlerini fetihten yaklaşık yetmiş yıl sonra yitirmeye başlıyorlardı. Bunun yegâne istisnaları Macaris-

tan'ın serhat bölgesiyle Bosna ve Semendire eyaletleriydi. Buradaki gruplar muharip özelliklerini yitirseler de doğrudan askeri faaliyetleri desteklemeye devam ettiler.

Beklenileceği gibi Osmanlı, Yaya Ocağı'nın dönüştürülmesinden edindiği deneyimleri ve tesis ettiği kalıbı Hristiyan askeri gruplara da tatbik etmiştir. Hemen hemen bütün Hristiyan askeri gruplar 15. yüzyıl ortalarından itibaren ocak (sonra "gönder" ismini aldı) adı verilen çekirdek birlikler çevresinde tekrar teşkilatlandırılmıştır. Her gönder beş ilâ on bireyden müteşekkildi. Sıra dahilinde içlerinden biri sefere katılıyordu. Sefere gitmeyenler para, erzak ve sefere gidenin ailesine bakmakla yükümlü oluyordu. Seferi asker, gerekli silah, teçhizat, varsa binek/yük hayvanı ve kendi alt kade me subaylarıyla (Knez, Lagator, Primkür ve benzeri isimler taşıyan) beraber Osmanlı eyalet yöneticilerinin emrine giriyorlardı. Gönderler yol ve köprü inşaa ve tamiri, ulaştırma, konvoy emniyeti ve lağımcıların takviyesi gibi muharebe hizmet destek görevlerini ifa ederlerdi. Bazen madenlerde çalışma ve ordu hayvanları için ot temini gibi angaryaları yaptıkları da olurdu.¹⁸⁷

16. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı yönetimi bu uygulamayı da değıştirerek Hristiyan yardımcı birlikleri tamamen (pandorlar ve bazı martoloslar hariç) her tür sivil ve askeri angarya ve inşaatlarda amele birlikleri olarak istihdam etmeye başladı. Aynı zamanda bu grupların sayıları ve vergi muafiyetleri azaltılmaya çalışıldı. Böylelikle vergi gelirleri de yükseltilmeye çalışılıyordu. Genel olarak Osmanlı sisteminin muhafazakârılığı ve bahse konu grupların aşırı tepkisini çekmemek için bu politika değışikliği yavaş yavaş uygulamaya konuldu. Ancak bu tedbir bile işe yaramayacak, kademeli uygulama bu grup mensuplarının yoğun tepkisiyle karşılaşacaktı. Kendi toplumlarının doğal lider ve kanaat önderleri olan bu kitle, statü kaybına uğrayıp gitgide daha çok amele olarak çalışmaktan zaten çok rahatsızdı. Bir de buna vergi muafiyetlerinin kalkması ve arazilerin bir kısmına el konulması eklenince, hoşnutsuzluk ve hatta isyanın sebeplerini anlamak kolaylaşmaktadır. Dolayısıyla bu tartışmalı ve çekişmeli durumun 17. yüzyıl boyunca devam etmesi de şaşırtıcı değıildir.¹⁸⁸

Hristiyan askeri gruplar yaratıp bunları başlangıçta muharip maksatlarla kullanma politikası her Avrupa eyaletinde başarılı bir şekilde uygulanamamıştır. Örneğin Macaristan eyaletlerinde sistem yerel halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Macarlar askeri gruplara katılmak istememiş, merkezi idare de sadakat ve güvenlik sorunları yaratacağı için zorla uygulamaya kalkmamıştır. Güney eyaletlerinden getirilip Macar eyaletlerine yerleştirilen askeri gruplardan ise istenen verim elde edilememiştir.¹⁸⁹ Ancak yukarıda izah ettiğimiz gibi, imparatorluğun Avrupa eyaletlerinin bütünü dikkate alındığında bu politikanın başarılı olduğu açıktır.

Özetlemek gerekirse, kuruluş ve klasik dönemlerde yaygın olarak uygulanan bu politika sayesinde devlet, Hristiyan tebaasının askeri potansiyelini etkili bir şekilde, değişen zaman ve ihtiyaçlara uygun olarak kullanabilmiştir. Bu açıdan Hristiyan askeri grupların toplam mevcudunun 16. yüzyıl boyunca 80.000 rakamını aşması sistemin başarısı ve benimsenmesinin bir göstergesidir.¹⁹⁰ Osmanlı yönetimi esneklik ve pragmatizmini sistemin genel muhafazakârlığı ile harmanlayarak bu başarıya ulaşabilmiştir.

Bu sıra dışı politikanın genellikle ihmal edilen boyutu, egemenlik altına alınan halkların doğal liderlerinin denetim altına alınmasıdır. Devlete karşı olası halk hareketlerinin potansiyel liderlerinin merkeze sadık kalmasını sağlayarak, kuruluş ve klasik dönemlerde büyük faydalar sağlayan bu politikanın istenmeyen bazı önemli etkileri de olmuştur. Bunların en önemlisi, hiç şüphesiz toplumun doğal liderlerinin statülerinin ve örgüt yapılarının korunması sayesinde, Osmanlı öncesi toplumsal örgütlenmenin yerel düzeyde muhafaza edilmesi ve hatta güçlenmesidir. Bu yerel örgüt yapıları ve liderlik 18. yüzyılın sonunda Balkanlar'daki milli uyanışın ve isyanların başlamasında stratejik bir önem kazanacaktı.¹⁹¹

C. Osmanlı Ordusunun Askeri Etkinliği

Osmanlı ordusunun klasik dönemi, geleneksel akademik çalışmalar ve popüler kitaplarda yaygın olarak ifade edildiği şekilde ne “neredeyse mükemmel”dir, ne de Avrupa’nın iyi bir taklitçisi-

dir. Gerçekte klasik Osmanlı ordusu, büyük zaferlere imza attığı gibi yenilgileri de göğüslemek zorunda kalmıştır. Avrupa model ve deneyimlerinden yararlanıp taklit de etmiştir, ama benzer şekilde Avrupa tarafından da taklit edilmiştir. Bir bütün halinde değerlendirdiğimizde, Osmanlı ordusunun muharebe etkinliğinin belli başlı rakiplerine göre daha yüksek olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi hedefleri dikkate alındığında oldukça başarı kazandığı görülmektedir.

Fatih'in ordusu, muzaffer bir ordunun ciddi kısıtlar ve sorunlarla nasıl faaliyet gösterebildiğine iyi bir örnektir. Asrın en önemli muhasara operasyonunu başarıyla sonuçlandıran ve padişahlarına "fatih" unvanını kazandıran Osmanlı ordusu, giriştiği beş büyük muhasaranın tamamında başarısızlığa uğramıştır.¹⁹² 1456 Belgrad muhasarası gerçek anlamda bir felakettir. Muhasara birlikleri kaleyi tam bir abluka altına alamadığı gibi, Osmanlı Tuna filosu utanç verici bir yenilgiye uğramıştır. Osmanlı'nın meşhur düşmanı Hunyadi, son anda yetişerek kaleyi kurtarabilmiştir. Bütün bunlara rağmen Fatih ve ordusu daha inatçı bir şekilde muhasaraya devam etmiştir. Osmanlı topçusu ve lağımcısı surlarda gedik açmayı başardığında, sonunda zaferin kazanıldığını düşünen Osmanlı birlikleri şehre doluşmuştur. Ancak iç kale ile dış kale arasında pusuya düşürülüp çoğunluğu imha edilmiştir. Şiddetli Macar karşı taarruzları Osmanlı askerlerini geri püskürtmekle kalmamış, neredeyse ordugâhın tamamı imha edilecek hale gelmiştir. Sultanın kendisi bile bu karşı taarruz esnasında yaralanmıştır. Osmanlı ordusu için söylenebilecek tek olumlu şey, aldığı ağır yenilgiye rağmen tertip ve düzenini muhafaza ederek geri çekilmeyi başarmasıdır.¹⁹³

Macarlar, savunmadaki başarılarını 1464 Jaiçe (Yayçe) muhasarasında bir kez daha gösterdiler ve Osmanlı kuşatması sonuçsuz kaldı.¹⁹⁴ Benzeri bir durumun Arnavutluk'ta da tekrar ettiğini görüyoruz. Arnavutluk'un iki meşhur kalesi; Kroja (Alacahisar) üç muhasaraya (1466, 1467 ve 1477) ve Shkoder (İşkodra) iki muhasaraya (1474 ve 1478) dayanmayı başardı. Askeri başarısızlık ancak uzun müzakereler ve tavizler sonrasında kalelerin teslim olmasıyla giderilebildi.¹⁹⁵ Dönemin bir başka önemli muhasarası

ise 1480 Rodos seferi esnasında ana kaleye karşı icra edilmiştir. Mesih Paşa'nın görkemli ordusu, bütün çabalara ve ağır zayiata rağmen kaleyi ve dolayısıyla adayı fethetmeyi başaramamıştır.¹⁹⁶ Bu başarısızlıklar Osmanlı ordusunun sayısal üstünlüğünü bahse konu muhasaralarda sefer bölgesine taşıyamamasına yorulmuşsa da, bu doğru değildir.

Sorunun altında yatan gerçek sebep, Fatih Sultan Mehmed'in kendisidir. Fatih aşırı hırslı ve atılgan bir karaktere sahip olduğu gibi, kısa sürede yapısal bir değişime tabi tuttuğu ordusunun kısıt ve sorunlarına da dikkat etmemiştir. Ordusunun dönüşümü hazmetmesi ve çıkarları zedelenen eski askeri sınıfların muhalefetiyle mücadele için zamana ihtiyacı vardı. Halbuki ordu neredeyse bütün cephelerde her sene seferde olduğundan, dinlenmek ve yeniden teşkilatlanmak için fırsat bulamamaktaydı. Her ne kadar Osmanlı ordusunun mevcudunun kayda değer bir rakama ulaştığı görülmekteyse de, gerçekte ordu çok sayıda görev ve yükümlülük altında ezilmiş ve yorgun olduğu için çoğu zaman sayısal üstünlüğünden istifade edememekteydi. Son önemli sorun ise, Fatih'in mevcut top teknolojisinin kısıtlarını göz ardı etmesiydi. Dönemin topları ağır, hantal, yavaş ateş eden, zor tanzim edilen ve muharebe koşullarında sık sık arızalanan silahlardı.

Ancak bu yenilgi ve başarısızlıklar, Fatih'in ordusunun gerçek karakter ve potansiyelini göstermemektedir. Fatih'in ordusu, bütün kısıt ve aksaklıklara rağmen rakiplerinin tamamından daha kabiliyetli ve etkin bir orduydü. Yukarıda bahsettiğimiz ve yenilgiyle sonuçlanan muhasaraların tamamında, Osmanlı kuşatma birlikleri muharebe meydanında top dökcek ve tamir edecek kapasitede atölyeleri kurup işletmeyi başarmıştı. Avrupa'da ancak 18. yüzyılda yaygınlaşacak olan muhasara ve emniyet mevzileri, paralel siper hatları, zikzak yaklaşma yolları, toprak tahkimat (metris) ve atış mevzileri (tabya) gibi muhasara teknik ve taktikleri o dönemde Osmanlı ordusunca uygulanabiliyordu. Fatih'in lağımçılarınin olağanüstü yaratıcılık ve azimle icat edip uyguladığı taktik ve teknikler, Avrupalı rakiplerinin sonraki dönemlerde örnek alacakları standartları tesis etmiştir. Bütün bunlara rağmen, askeri dönüşüm

tam olarak bünyeye yerleşmediği için basit bir terslik, hata veya dikkatten kaçan bir ayrıntı seferin sonucunu olumsuz yönde etkileyebilmiştir. Osmanlı Tuna filosunun görevini yapmamasının Belgrad'da, dikkat edilmeyen coğrafi arazi arızalarının da Alaca-hisar'daki yenilgilerin sebebi olması buna iyi birer örnektir. Tabii ki Fatih'in kendine aşırı güveni ve ordusunun kısıtlarını, imkân ve kabiliyetini görmek istememesinin yarattığı sorunlar da ihmal edilmemelidir.

Aslında başarıyla icra edilen muhasaralar, Fatih'in ordusunun birbiriyle çelişen karakter yapısını göstermesi açısından faydalıdır. Bu bakımdan 1470 Negroponte (Eğriboz) Adası seferi bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir. Osmanlı ordusu ve donanması gemilerden yüzer köprü kurma ve gemileri karadan taşıma gibi operasyonları müşterek olarak başarıyla gerçekleştirerek, Venedik'in deniz üstünlüğünü boşa çıkarmıştır. Ordu ve donanma aynı müşterek harekât başarısını, oldukça riskli bir sefer olan 1481 Otranto seferinde de göstermiştir. Donanma, benzeri görülmedik bir hız ve gizlilikle seferi orduyu İtalya anakarasına taşımayı başarmıştı. Ordu, baskını tesis ettikten sonra kaleyi donanma desteği ile on üç günde fethetti. Her iki muhasara da Osmanlı'nın iyi bir planlama, hazırlık ve eşgüdüm sonrasında potansiyelini rahatlıkla aktif hale dönüştürebildiğine örnektir. Tabii ki bu sonuçlar, aynı zamanda Fatih'in ve ordusunun geçmiş başarısızlıklardan ders çıkardığının da kanıtlarıdır.¹⁹⁷

II. Bayezid'in (Sofu-Veli) saltanatı orduya çok ihtiyaç duyduğu dinlenme, yeniden teşkilatlanma ve tertiplenme imkânını tanıdı. Bayezid, kardeşi Cem Sultan'a karşı kanlı bir saltanat mücadelesi vermek, Cem'in Rodos'a sığınması sonrasında Avrupalı düşmanlarını yatıştırmak ve onlara çeşitli tavizler vermek zorunda kaldı.¹⁹⁸ Küçük çaplı akın ve baskınlar gibi serhat bölgesindeki çatışmalar dışında, Macaristan ve Venedik sınırlarında barış hâkim oldu. Benzer şekilde Bayezid, Doğu Anadolu ve İran'da Safevilerin başlattığı siyasi ve sosyal dönüşüme göz yumdu. Devlet adamları ve askerlerin yoğun baskısına rağmen bu gelişmelere askeri müdahaleden kaçındı.¹⁹⁹ Ancak devlet ve ordu içinde başlayan rahatsızlık-

la mücadele etmek ve askerleri meşgul etmek için iki yan cephede, kuzeyde Boğdan'ı, güneyde ise Memlukları hedef alan ve büyük sorunlara gebe seferlere kalkıştı.

Boğdan seferinin çok sorunlu geçeceği daha baştan belliydi. Ordunun komuta kademesinden en alttaki erine kadar herkes, felaketlerle biten 1475 seferini ve zorlukla kazanılan 1476 zaferini hatırlıyordu. Her şeyden önce Boğdan, Osmanlı ordusunun klasik muharebe tarzına uygun olmayan bir coğrafyaya sahipti. Ormanlarla ve bataklıklarla kaplı olduğu için hem klasik piyade ve süvari muharebe düzenleri, taktik ve teknikleri uygulanamıyordu, hem de başta toplar olmak üzere ağır silah ve teçhizatın nakli ve kulanılması zorlukla mümkün olabiliyordu. Düşman, konvansiyonel savaşı tercih etmeyip, arazi ve halk desteğinden istifade ederek gayrinizami savaş taktik ve tekniklerini uyguluyordu. Osmanlı ordusu, düşmanı bir türlü kesin sonuçlu bir muharebeye zorlayamadığı gibi, ele geçirilmesi halinde düşmanı teslim veya barışa zorlayabilecek büyük bir şehir veya kale de yoktu. Boğdan'ın büyük bir orduyu besleyecek kaynakları da bulunmamaktaydı. Daha da kötüsü ordunun şöhretli lojistik teşkilatı, yolu ve izi olmayan bu diyarda ancak kısıtlı bir destek sağlayabiliyordu.²⁰⁰

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Bayezid, başta yeniçeriler olmak üzere Kapıkulu Ocakları'nın durağanlıktan dolayı isyankâr bir tutuma bürünmeleri üstüne, 1484 yılında sefer kararını aldı. Seferi ordu Bulgaristan ve Eflak'ı kolaylıkla aştıktan sonra Boğdan'a girer girmez, arazi şartları yüzünden büyük sorunlar yaşamaya başladı. Bayezid, babasından farklı olarak seferin hedefini düşmanı imha etmek değil, Karadeniz sahilindeki iki kaleyi; Khilia (Kili) ve Akkirman'ı ele geçirmek olarak saptamıştı. Üstelik Kırım Hanlığı kayda değer bir askeri birlikle seferi destekliyordu. İki kale de Osmanlı muhasaralarına fazla dayanamadı. Kili dokuz günde, Akkirman ise on iki günde düştü. Böylelikle gelecek yüzyıllarda Osmanlı'nın Boğdan ve Kuzey Karadeniz'deki varlığını koruyacak ve Ukrayna seferlerini destekleyecek iki önemli üs kazanılmış oldu. Ancak düşman ordusu geri çekilerek büyük ölçüde mevcudiyetini muhafaza ettiğinden, Osmanlı için sorun yaratmaya devam etmesi

bu sınırlı hedefli seferin önemli bir sonucu oldu. Osmanlı yönetimi Boğdanlıları hizaya getirmek için 1485 ve 1486 yıllarında iki cezalandırma seferine daha kalkışmak zorunda kaldı. Ama bu seferler de Boğdan'da asayiş ve güvenliği sağlayamadı.²⁰¹

Boğdan seferlerinin aksine Memluk seferleri kaçınılmazdı. İki imparatorluğun birbiriyle uzlaşmaz çıkarları, çatışmaya yol açan bir süreci başlattığı gibi, şimdiye kadar sınırlarda istikrarı sağlayan tampon beylikler artık fiilen yok olmuşlardı. Kısa süren sınır çatışmaları sonrasında Bayezid, Memlukları Güneydoğu Anadolu'dan atmaya karar verdi. Ancak merkezi orduyu kullanmak yerine, eyalet birliklerinin bu işi rahatlıkla halledebileceğini değerlendirerek bölge valilerini görevlendirmekle yetindi. Tamamına yakını eyalet birliklerinden oluşan Osmanlı seferi kuvveti, 1485'te kolaylıkla Kilikya (Çukurova) bölgesini işgal etti. Ancak bu zafer sonrasında aşırı güvenle hareket edip düşmana açık veren Osmanlı ordusu, 9 Şubat 1486 Adana Muharebesi'nde ağır bir yenilgiye uğradı. Bayezid bu yenilgi sonrasında ikinci bir sefere karar verdi. Bu kez eyalet ordusunu küçük bir yeniçeri birliği de takviye ediyordu. Seferi ordu, 15 Mart 1486'da İkinci Adana Muharebesi'nde yine ağır bir yenilgiye uğradı.²⁰²

İkinci yenilgi, Bayezid'in ülke içinde ve dışındaki prestijine ağır bir darbe oldu. Dolayısıyla üçüncü sefere çıkmak kaçınılmazdı. Bayezid, gene kapıkulu ordusunu seferber etmek yerine, eyalet kuvvetlerini kullanmayı tercih etti. Ancak bu kez daha fazla yeniçeri ve kapıkulu birliği seferi orduyu takviye ederken, Osmanlı donanması da seferi desteklemekle görevlendirilmişti. Bir kez daha Kilikya kolaylıkla ele geçirildi. Üstelik donanma, Memluk ordusunu sahil ve dağlar arasına sıkıştırıp düşmana önemli zayıflık verdirdi. Fakat aniden çıkan bir fırtına donanmaya ağır zarar verip muharebe dışı bırakarak, Memluk ordusunu muhtemel bir yenilgiden kurtardı. İki ordu 16 Ağustos 1488'de Adana yakınlarındaki Ağaçayırı'nda karşı karşıya geldi. Başlangıçta Osmanlı ordusu Memluk sağ kanadına ağır bir darbe vurmayı başardı. Ancak Osmanlı sağ kanadı da düşman saldırısında ağır darbe aldı ve dağılmaya başladı. Nihai sonucu Karaman eyaleti askerlerinin hiç

direnış göstermeden kaçması belirledi. Osmanlı ordusu yenilgiyi kabullenerek geri çekilmeye başladı. İşin ilginç tarafı aynı anda Memluk ordusunun da geri çekilmeye karar vermesidir. Memluklar Osmanlı'nın geri çekildiğini fark ettiklerinde, hızla muharebe meydanına dönüp zaferlerini ilan ettiler. Osmanlı ordusunun çilesi burada bitmedi. Birlikler düzensiz bir şekilde çekilirken, Toros Dağları'nda Türkmen aşiretlerinin pusu ve baskınlarına maruz kaldılar ve ağır zayıat verdiler.²⁰³

Osmanlı'nın askeri olarak hemen her konuda kendisinden zayıf bir devlete, hem de üst üste üç kez yenilmesinin altında birden fazla neden yatmaktadır. Her şeyden önce bu çapta bir seferde başında sultanı veya sadrazamı görmeye alışmış Osmanlı askerleri, tam tersine eyalet valilerinin emir-komutasında sefere gitmek zorunda kaldılar. Bayezid, muhtemelen savaşı sevmeyen karakteri, başkentteki hassas dengeler ve düşmanı hakir görmesi yüzünden böyle bir karar almıştı. Ancak asıl hatayı ordunun başına kıdemli bir komutan atamayıp, emir-komuta sistemini tam olarak belirlemeyerek yaptı. Merkezi emir-komutaya alışmış olan askerler bu kez başlarında, aralarındaki çıkar mücadelesi yüzünden birbirini sabote etmeye bile tenezzül eden genç eyalet valilerini buldular. Her üç seferde de aynı emir-komuta sorunları yaşandı. Buna rağmen, Bayezid yapısal bir değişikliğe gitmek yerine, her seferinde artan sayıda merkezden gönderilmiş kapıkulu birlikleri ile seferi takviye etmekle yetindi.

Bu komuta sorunlarının yanı sıra, eyalet birliklerinin bir kısmının hem askeri yetenekleri hem de devlete sadakatleri zayıftı. Başta Karaman birlikleri olmak üzere Anadolu timarlı sipahilerinin tamamı devletin merkeziyetçi politikalarına karşıydı ve Kapıkulu Ocakları kayrılıp, kendileri de statü ve güç kaybettikleri için kırıgın ve kızgındılar. Ek olarak bazı birlikler İran'ın dini propagandasından etkilenmiş ve artık Osmanlı'yı kendi devletleri olarak görmeye başlamışlardı. Tahmin edileceği gibi, bu haletiruhiye içindeki birlikler bütün varlıkları ile savaşmayıp, zor durumda kaldıklarında kaçmayı tercih etmişlerdi.²⁰⁴

Emir-komuta ve sadakat sorunları ile Osmanlı yönetiminin stratejik hatalarının bu utanç verici yenilgilerde önemli rolü olsa

da, bunlar temelde geçici sorunlar olup, doğru bir stratejik liderlikle zaman içinde kolaylıkla aşılabilecek özellikteydi. Zaten I. Selim (Yavuz) tahta çıktıktan kısa bir süre sonra çoğu halledildi. Ancak asıl sorun, yani göçebe süvari taktik ve teknikleri uygulayan bir düşmana karşı nasıl savaşılacağı sorunu devam etti. Memluklar dönemin en iyi süvari ordusuna sahipti. Üstelik kısıtlı da olsa bazı konvansiyonel kapasiteleri de (topçu ve piyade gibi) vardı. Oysa yukarıda bahsettiğimiz üzere, dönüşüm sonrası Osmanlı ordusu diğer Batılı konvansiyonel ordular gibi göçebe süvariye karşı savaşmayı sevmemesinin yanı sıra, yapısal sorunlarla da karşılaşmıyordu. Osmanlı ordusunun göçebe kökeni bu konuda yardımcı olmadığı gibi, tam tersine sahte bir güven vererek zarara da yol açmıştır.

Aslında Memluklar, her üç savaşta da hareket kabiliyetlerini tam olarak kullanmayıp Osmanlı ordusunun istediği gibi meydan muharebesine girmeyi kabul etmişlerdi. Dolayısıyla, Osmanlı ordusunun piyade-süvari-topçu müşterek harekâtı ile Memlukları yenmesi gerekirdi. Oysa bildiğimiz gibi her üç muharebeyi de Memluklar kazandı. Çünkü ilk iki muharebede hem yeterli sayıda profesyonel piyade birliği ve topçu yoktu, hem de ordu göçebe süvari ile karşılaşmaya hazırlıklı değildi. Üçüncü muharebede tam olmasa da klasik unsurların çoğu elde mevcutken, bu kez de emir-komuta ve sadakat sorunları muharebenin kaderini belirlemiştir.

Göçebe süvari karşısında yaşanan yapısal sorunlar, 1402 Ankara Muharebesi ve çok daha yakın bir tarihte cereyan eden 1473 Otlukbeli Muharebesi tecrübeleriyle sabitti. Otlukbeli'nde Akkoyunlu süvarileri Osmanlı öncüsünü kandırarak pusuya düşürmüş ve tamamına yakını imha etmişlerdi. Ancak yine de Uzun Hasan yenilgiden kurtulamamıştı. Çünkü Fatih klasik muharebe düzeninin katı bir şekilde uygulanmasında ısrarcı olmamış ve Akkoyunlular da göçebe süvari gibi davranacaklarına konvansiyonel süvari gibi hareket ederek, Osmanlı'nın kendilerini tespit edip ateş gücüyle ezmesine müsaade etmişlerdi. Dolayısıyla, Osmanlı yönetiminin bu zafiyetten haberdar olması beklenirdi.²⁰⁵

Bayezid'in Memluk seferlerini yukarıda belirttiğimiz sorunlar açısından dikkate aldığımızda, Yavuz'un İran ve Memluk seferleri bizim açımızdan daha da önem kazanmaktadır. İran seferi gerçekte Osmanlı ordusunun bir önceki döneme göre kapasitesinin arttığını ve daha iyi yönetildiğini ortaya koysa da, göçebe süvarilere karşı savaş konusunda sahte bir güven yarattığı da anlaşılmaktadır.

Yavuz, yeniçeriler başta olmak üzere Kapıkulu Ocakları ve çoğunluğu devşirme devlet adamlarının desteği ile babasını tahttan indirmeyi başardı. Askerler özellikle Bayezid'in Safevilere karşı izlediği yatıştırma politikasından rahatsızdı. Dolayısıyla, Yavuz'un tahtta kalabilmesi ve iktidarını sağlamlaştırmasının yolu İran'a karşı başarılı bir seferden geçiyordu. Yavuz hızlı bir şekilde sefer hazırlıklarına başlarken, ülke içindeki Alevi Türkmen aşiretlerini oldukça sert yöntemlerle itaate zorladı.²⁰⁶

Ordunun personel ve malzeme seferberliği başarıyla gerçekleştirildi. Seferi ordu, iki büyük yığınak bölgesinde toplandıktan sonra cepheye intikale başladı. Ordu, 2.445 kilometrelik mesafeyi 123 günde ve büyük ölçüde düzenini bozmadan tamamladı. Ordunun muharebe hizmet destek birlikleri ve diğer kadrolu yardımcı unsurlarının yanı sıra binlerce sivil ve yük hayvanı (örneğin, dönemin Osmanlı kaynakları 20.000 devenin toparlandığını ifade etmektedir) seferber edildi. Osmanlı donanması ikmal maddelerini Trabzon limanına taşıyarak önemli bir lojistik sorumluluğu yerine getirdi. Lojistik planlama ve uygulamanın başarısı kendini seferin ilerleyen safhalarında daha iyi gösterecekti. Çünkü İran Şahı İsmail, Osmanlı ordusunun güzergâhındaki bütün sivilleri göç ettirip, bütün yiyecek ve su kaynaklarını tahrip ederek yerinden ikmali imkânsız hale getirmişti.²⁰⁷

Yavuz, seferin zorluklarını öngörebildiği için başlangıçtan itibaren askeri moral ve motivasyonu yükseltmek amacıyla, başta maddi ödüller olmak üzere birçok tedbir almıştı. İç güvenliği sağlamak için birlik tahsis etmesi ve stratejik ihtiyat ayırmasının ne kadar isabetli tedbirler olduğu seferin zorlukları arttıkça anlaşılacaktı. Zira timarlı sipahiler ve akıncıların bir kısmı yoğun Şii propagandasından etkilenmişlerdi ve sadakatlerinin devamı ancak inzibati

tedbirlerle mümkün olacaktı. Seferin şartları o kadar ağırdı ki, Şii propagandasından etkilenen sipahiler bir yana, hükümdarın en sadık destekçisi konumundaki yeniçeriler bile iki kez isyana yeltenecekti. Bu kötüleşen şartlar altında İran ordusunun Çaldıran'da olduğu öğrenilince, Yavuz hemen saldırıya geçmeye karar verdi.²⁰⁸

Şaşırtıcı bir şekilde Şah İsmail, o ana kadar kendisine büyük fayda sağlayan zaman ve mekân avantajlarını terk ederek, Osmanlı ordusu ile meydan muharebesini kabul etti. Oysaki komutanlarının çoğunluğu göçebe süvari taktik ve teknikleri uygulanarak, Osmanlı'yı ülke içlerine çekip parçalar halinde imha etmeyi tercih ediyordu. Büyük olasılıkla, Osmanlı ordusunun Memluklar karşısında uğradığı utanç verici yenilgilerin bu kararda önemli rolü oldu. Ayrıca Şah, ateşli silahların öldürücü etkisinden haberdar değildi.²⁰⁹

Yavuz, klasik Osmanlı muharebe düzeninde bazı değişiklikler yaparak ordusunu tertipleledi. Yaptığı en önemli değişiklik, merkezdeki topçu birliklerinin yanı sıra, her iki kanadın önüne de top yerleştirmesidir. Safeviler her iki kanada da bütün güçleri ile aynı anda taarruz ettiler. Osmanlı sağ kanadındaki azab örtme birlikleri zamanında çekilmeyi başardı ve Safevi sol kanadı kendini birdenbire öldürücü topçu ateşi karşısında bularak gafil avlanıp tamamen imha oldu. Fakat sol kanadın önündeki azablar zamanında çekilemediği için Osmanlı topçusu etkili atışlara başlayamadan Safevi sağ kanadı Osmanlı saflarını yarmayı başardı. Safevi süvarisi neredeyse Yavuz ve komuta grubuna ulaşacakken, tabur cengi muharebe düzeni içindeki yeniçeriler topçu ve ağır tüfek atışı desteği ile birbiri ardına karşı taarruzlar icra ederek önce kanatlarda bozulan düzeni tekrar sağladılar, sonra da Safevilerin Türkmen süvarisini püskürttüler. Şah İsmail, on dört saat içinde ordusunun büyük bir kısmını muharebe meydanında kaybetti ve kendi canını zor kurtarıp son anda kaçabildi.²¹⁰

Tahmin edileceği gibi, Safeviler bir daha Osmanlı'yla meydan muharebesinde karşılaşmaya cesaret edemediler. Özellikle tabur cengi düzeni korkulu rüyaları oldu. Ancak ülke içine çekebildikleri ve yeneceklerinden emin oldukları küçük Osmanlı birliklerinin

karşısına çıkabildiler. Safeviler kendi yapısal zafiyetlerini anladıkları için, temel stratejilerini Osmanlı'nın lojistik zayıflıklarından istifade etme şeklinde belirlediler: sefer güzergâhı boyunca her yeri yakıp yıkıp Osmanlı'nın büyük seferi birliklerinin İran içlerine ulaşmasını engellemek. Osmanlı yönetimi ise küçük seferi kuvvetlerin Safeviler karşısında hiç şansı olmadığını anladığından, kesin sonucu sağlamanın yolunun büyük seferi kuvvetler ve yoğun lojistik hazırlık olduğu çıkarımında bulundular. Neticede büyük kuvvetlerin zorlu arazi ve her daim taciz eden görünmez düşman karşısında uzun lojistik konvoylar tarafından takip edilecek şekilde icra ettiği seferler, en iyi ihtimalle Azerbaycan'a kadar ulaşabiliyordu. Safevi kalelerini ele geçirmek kolaydı. Ancak elde tutmak zordu. Çünkü nihayetinde seferi ordu, kış tertiplenmesine geçmek için geri dönmek zorundaydı. Osmanlı kale garnizonları ise uzun kış mevsimi boyunca Safevi saldırılarına karşı genellikle dayanamamaktaydı. Zira Osmanlı kendi idari ve mali yapısını kuramadığı bir bölgede kuvvetli birlik bulunduramadığı sürece varlığını devam ettiremiyordu. Kaybedilen kaleleri tekrar ele geçirmek için başlatılan yeni seferler de benzeri akıbetlere uğradı. Sonuçta İran serhat bölgesi gelecek yüzyıllar boyunca kale savaşları ve düşük düzeyde sınır çatışmaları ile her iki devletin gücünü emmeye devam etti.²¹¹

Osmanlı ordusu, benzeri sorunları ülke içindeki göçebe aşiretlerin ayaklanmalarının bastırılmasında da yaşadı. Güney Anadolu boyunca uzanan Toros Dağları'nda yaşayan Türkmenler üzerinde devlet otoritesinin tesisi çok zaman aldı ve çok zayıat verildi. Göçebe aşiretler fırsat buldukça ayaklanmaya devam ettiler. 1511 Şahkulu, 1512 Nur Ali ve 1527 Kalender Çelebi isyanlarında olduğu gibi, zaman zaman isyanlar geniş bölgeleri etkiledi. Devlet isyancılara karşı kendi ülkesi içinde büyük seferi ordular toparlamak zorunda kaldı. Tımarlı sipahiler Avrupalı düşmanlara karşı başarıyla göçebe süvari taktik ve tekniklerini uygulayabilseler de, gerçek göçebeler karşısında yeniçeri desteği olmadan başarılı olamıyorlardı. Zira aslında konvansiyonel hafif süvari oldukları için tek başlarına hareket etme yetenekleri zayıftı. Üstelik kendilerine yakın gördükleri Türkmenlere karşı savaşmaktan hoşnut değiller-

di. Dolayısıyla, yeniçerilerin varlığı hem muharebe başarısı hem de sipahileri denetim altında ve sadık tutmak için gerekliydi.²¹²

Osmanlı yönetimi göçebe süvari düşmanlara karşı düşük maliyetli bir çözüm bulamadı. Bu yüzden, bütün kısıtlarına rağmen timarlı sipahiler bunlara karşı savaşmak için gerekliydi.²¹³ Oysa Avrupa cephesinde gitgide daha fazla ateşli silah kullanan profesyonel piyadeye ve bu ana unsurla beraber hareket edebilecek topçu ve istihkâma ihtiyaç duyulmaktaydı. Batı'da faydalı olan bu birliklerse, sipahi olmadan göçebeler karşısında çaresizdi. Merkezi idarenin elinde iki ayrı düşman tipine karşı iki ayrı uzmanlaşmış ordu kuracak mali ve idari kapasite olmadığı için, küçük teşkilat ve taktik değişikliklerle aynı orduyu farklı düşmanlara karşı kullanmak mecburiyetinde kalındı.

Yavuz'un Memluklara karşı seferi ise İran seferinden daha büyük bir seferberlik ve hazırlık gerektirdi. Osmanlı seferi ordusunun asıl grubu intikale 5 Haziran 1516'da başladı. Güzergâh üzerindeki yığınak noktalarından birlikleri toparlayarak 24 Ağustos 1516'da Mercidabık ovasına ulaşmayı başardı. Memluklar, bütün çabalarına rağmen, ordularına etkin bir şekilde ateşli silahları sokamamışlardı.²¹⁴ Ancak buna rağmen göçebe süvari sisteminin avantajlarını terk ederek Osmanlı'yla meydan muharebesinde savaşmayı kabul ettiler. Şaşırtıcı bir şekilde muharebe Çaldıran'a benzer şekilde cereyan etti. Memluklar her iki kanattan taarruza kalktılar ve Osmanlı'nın sağ kanadını bozmayı başardılar. Yeniçeriler tabur cengi muharebe düzeninde düşmanı karşılayıp kanatlara destek verdiler. Düşman taarruzunu durdurduktan sonra topçu desteğinde art arda şiddetli karşı taarruzlara geçerek düşmanı ağır bir yenilgiye uğrattılar.²¹⁵

Bu zafer ve beraberinde Suriye'nin fethi ile yetinmeyen Yavuz, bu kez Mısır'ı da fethedip Memluk devletini ortadan kaldırmak için sefere devam etti. Tarihi deneyimlerden haberdar olduğu için, Sina Çölü'nü aşma hazırlıkları iki buçuk ay sürdü. Ordunun geçişini kolaylaştırmak için lojistik unsurlar ordunun bir gün önünden su ve yiyecek ikmal noktaları açarak ilerlediği için, seferi ordu çölü bir hafta içinde çok az zayıyla aşmayı başardı. Altı gün

sonra 22 Ocak 1517'de Yavuz, Kahire yakınlarındaki Ridaniye'de savunma mevziinde bekleyen Tomanbay komutasındaki Memluk ordusuna taarruz etti. Memluklar, bu kez beklenmedik bir şekilde toprak tahkimat gerisindeki 200 top ile Osmanlı taarruzuna karşı hazırlanmışlardı. Yavuz, Tomanbay'ın beklediği gibi cephe taarruzuna kalkışmak yerine, zayıf bir kuvvet ile cepheden düşmanı tespit edip ana unsur ile yan ve geriden taarruz etmeyi tercih etti. Dengeleri bozulan Memluklar, Osmanlı topçu ateşi altında bozuldular. Tomanbay topları mevzi içine yerleştirdiği için, toplar bulundukları yerde sabit kalıp muharebede hiçbir fayda sağlamadılar.²¹⁶

İlginç bir şekilde Yavuz'un ordusu asıl zorlukla dört gün süren Kahire ayaklanmasında karşılaştı ve her iki meydan muharebesinin toplam zayıtından daha fazlasını bu karşı ayaklanma harekâtında verdi. Osmanlı ordusunun teknolojik üstünlüğü Kahire'nin dar ve anarşik sokaklarına mevzilenmiş kararlı ayaklanmacılar karşısında başlangıçta işe yaramadı. Ordunun uğradığı ağır zayıttan rahatsız olan Yavuz, direniş noktalarını hedef gözetmeden top ateşine tabi tutarak yavaş, ancak emin bir şekilde kenti ayaklanmacılardan temizledi. Ev ev devam eden kanlı çatışmalar sonrasında güven ve asayiş yeniden tesis edildi.²¹⁷

İyi eğitilmiş, en modern silah ve teçhizatla teçhiz edilmiş olan ve yüksek moral ve motivasyona sahip Osmanlı ordusunun imkân ve kabiliyeti kendini en iyi Arnavutluk'un fethi (1456-1478) esnasında göstermiştir. Uzun Arnavutluk seferi ordunun sevmediği bütün özelliklere sahipti. Ülke genel olarak dağlık ve ormanlıktı. Yol ve geçitler büyük birlik harekâtını destekleyebilecek kapasitede değildi. Halk her ne kadar eski tarz silahlarla silahlanmış olsa da, oldukça savaşıydı ve arazi şartlarından azami düzeyde istifade ederek, gayrinizami taktik ve teknikler kullanarak savaşıyordu. Üstelik Arnavutların başındaki Osmanlı eğitiminden geçmiş Iskender Bey (Skanderbeg-George Kastrioti), olağanüstü bir liderlik göstererek Arnavut aşiretlerini seferber edebildiği gibi, gayrinizami savaşa başvurarak Osmanlı birliklerini birbiri ardına yenilgilere de uğrattı. Venedik ve Papa'dan aldığı destekler, Arnavutların askeri konumunu daha da güçlendirdi.

Oldukça kötü şartlar altında ve birbirini takip edecek şekilde gelişen diğer seferler yüzünden asker ve kaynak tahsisini ikinci plana atmasına rağmen, Osmanlı ordusu yavaş ve emin adımlarla denetim alanını genişletti. Daha önce benzerlerini Anadolu ve Balkanlar'da gördüğümüz gibi, merkezi idare yerel soyluları ve askeri liderleri hizmete alarak, hiç değilse halkın bir bölümünün desteğini kazanmayı başardı. Zaman zaman büyük seferler, ama çoğu zaman da hedefe yönelik küçük birlik harekâtları ile Arnavutluk'taki isyan hali sona erdirildi. 1481'de ikinci büyük isyan başladığında merkezi ordunun gelmesine gerek olmadan, çoğunluğunu Arnavutların teşkil ettiği eyalet ordusu –yedi yıl sürse de– isyancıları tekrar yola getirmeyi başardı.²¹⁸

I. Süleyman'ın (Kanuni) dönemi yaygın olarak klasik Osmanlı askeri sisteminin en büyük başarılarına imza attığı, bir nevi asr-ı sadet dönemi olarak bilinir. Şaşırtıcı bir şekilde aynı dönem, uzun Osmanlı duraklama ve gerileme dönemlerini başlatan bir dizi hatalı ve yoz uygulamanın başlangıcı olarak da kabul görmektedir. Kanaatimizce her iki görüş de aşırı idealize edilmiş bu döneme dair, ülke içinde ve dışında yaşanan gerçekleri ve gelişmeleri dışlayan, tarih dışı yaklaşımlardır. Zaten bu idealleştirme yüzünden Osmanlı ordusunun muharebe performansı ve askeri etkinliği anlaşılama-maktadır. Üstelik Avrupa'da başlayan askeri dönüşüm ve bunun Osmanlı'ya etkileri de bu idealleştirme yüzünden ihmal edilmektedir. Oysaki Kanuni döneminin gerçek yapısı ancak bu yukarıda sıraladığımız faktörler dikkate alınacak olursa ortaya konabilir.

Kanuni, en büyük askeri başarılarına saltanatının başlangıcında babasından miras kalan ordu ile ulaşmıştır. Sonraki dönemlerde iddia edildiğinin aksine, Kanuni 1464'ten bu yana çıkmış en büyük Avrupa seferi olan 1521 Macaristan seferine, orduda hiçbir değişiklik yapmadan, üstelik ciddi bir hazırlık ve planlama olmadan ve hatta seferin hedefi bile belirlenmeden çıktı. Sultanın genç ve acemi olmasının yanı sıra, Osmanlı ricali de kendi içinde ciddi bir iktidar mücadelesi verdiği için, askeri esas ve kaideleri ihmal edip salt kendi çıkarlarına önem verdiler. Dolayısıyla, sistemin kendi içindeki denetim mekanizmaları çalıştırılmadı.²¹⁹

Macaristan, tarihinin en kötü dönemlerini yaşıyordu ve ordusu emir-komutadan yoksun ve çok zayıftı. Kanuni sefere çıkmadan önce hazırlık yapmadığı için Macarların zayıflığının farkında değildi ve bir hedef de belirlemediği için bu zayıflıktan istifade edebilecek durumda da değildi. Seferi ordunun asıl kısmı Sava nehri boyunca amaçsızca dolaşp Szabacs (Böğürdelen) gibi küçük kalelerin muhasarası ile zaman geçiriyordu. Ancak Piri Mehmed Paşa'nın insanüstü çabaları sonrasında, Kanuni ve karargâhı ordunun bir kısmını en yakın stratejik hedef olan Belgrad'a doğru sevk etmeye karar verdi. Belgrad, zaman içinde Macar savunma sisteminin en önemli unsuru haline gelmişti.

Osmanlı Tuna nehir filosu, şehre dışarıdan gelebilecek yardım kuvvetlerine karşı abluka kurmayı başardı. Ordunun ana grubu, birbiriyle çelişen emirleri ifa edip muhasara başladıktan ancak yirmi gün sonra Belgrad'a gelebildi. Yedi gün içinde kalenin dış duvarlarında gedik açıldı ve savunmacılar iç kaleye sığınmak zorunda kaldılar. Osmanlı topçu ve lağımcılarının yoğun çabaları ve piyadenin kalkıştığı onlarca saldırı sonrasında 29 Ağustos 1521'de iç kale de teslim oldu.²²⁰

Kanuni, ikinci büyük askeri başarısını 1522'de Rodos Adası'nda kazandı. Bir defa daha babasının askeri mirasından, bu kez donanmadan istifade etti. Osmanlı donanması bütün ağırlıkları ile seferi orduyu adaya taşıdı ve adayı dışarıya karşı tecrit etti. Rodos'un ana kalesi İtalyan tarzı modern ve karmaşık bir tahkimat sistemine sahip olduğu gibi, savunmacıların uzun süre dayanmalarına yetecek yiyecek ve mühimmatları da vardı. Muhasara beş ay sürdü ve neredeyse sefer mevsimi sona erecekken, kuşatmacıların azim ve kararlılığından yılan St. Jean Şövalyeleri Aralık 1522'nin son haftasında teslim oldular.²²¹

Kısacası Kanuni en büyük zaferlerini babası Yavuz'dan miras kalan ordu ve donanma sayesinde kazanabildi. Her iki kalenin de efsanevi Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmed'e dayanmayı başarmış olması, Kanuni'nin zaferini daha da görkemli yapmıştır. Konumuz açısından önemli olan kalelerin ele geçirilmesi değil, sul-

tanın deneyimsizliği ve devlet ricali içindeki çıkar mücadelesi yüzünden ordunun stratejik liderlik olmadan seferlere çıkmasına rağmen, Osmanlı askeri sisteminin sorunsuz işleyebilmesidir. Merkezi ordu her şeye rağmen kayda değer bir başarı gösterirken, Bosna ve Semendire valileri salt kendi kuvvetlerine dayanarak 1521-1526 arasında Macar savunma sisteminin birinci hattını büyük ölçüde imha etmeyi başarmışlardı.²²²

İlk Macaristan seferinden beş yıl sonraki ikinci seferde karşımıza zaman içinde olgunlaşmış, tecrübe kazanmış ve ordu üzerindeki denetimi artmış bir Kanuni çıkmaktadır. Bosna ve Semendire eyalet birliklerinin yarattığı olağanüstü fırsatı fark eden Kanuni, 1526 sefer mevsiminde beklenmedik bir hızla ordunun yığınağını tamamlayıp, gene o tarihe kadar görülmemiş bir hızla, 129 günde 1.500 kilometre kat ederek Macaristan'a ulaştı. Macar Kralı Louise (Lajos/Layos) tarihi bir hata yaparak Osmanlı ordusunu Mohacs'ta (Mohaç) bir meydan muharebesinde karşılama kararı verdi. 29 Ağustos 1526'da Osmanlı ordusu, eyalet birlikleri kanatlarda, yeniçeriler ve topçu tabur cengi düzeninde (150 savaş arabası ve dokuz safta tertiplenmiş 4.000 yeniçeri) olacak şekilde, klasik muharebe düzeninde tertiplendi. Tek kayda değer değişiklik, Bosna deli birliğinin oynak ihtiyat göreviyle geride tertiplenmesiydi. Kendilerine aşırı güvenen Macar komutanlar, ağır süvari avantajlarından azami istifade etmek için iki kol halinde beklemeden taarruz kararı aldılar. Bu karar meydan muharebesi kararından sonraki ikinci kötü karardı. Akıncı ve sipahilerden kurulu Osmanlı örtme birlikleri sahte bir çekilme harekâtı ile düşmanı tabur cenginin üzerine çekti. Tabur içindeki topçu ve yeniçeri tüfekçileri son ana kadar bekledikten sonra ani bir toplu atışla Macar süvarisine ağır zayıat verdirdi. Ölüm bölgesinden kaçmaya çalışan Macar süvarileri, arkalarının deli, sipahi ve akıncılar tarafından çevrildiğini gördüler. Macarların çoğu ya kendilerini kısıtıran kuvvetler tarafından imha edildi ya da Osmanlılarca tutulmamış bataklıktan kaçmaya çalışırken boğularak öldüler. Kanuni tek bir muharebe ile hem Macar ordusunu hem de Macarların bütün ümitlerini yok etmeyi başardı.²²³

Mohaç Meydan Muharebesi, sadece Macaristan'ın kaderini değil, aynı zamanda Osmanlı'nın batı harekât bölgesindeki savaşın tabiatını da tamamen değiştirdi. Mohaç sonrasında Osmanlı'nın asıl düşmanı olarak Macarların yerini alan Habsburglar, eski kaleleri en son İtalyan kale mimari planlarına göre tadil ettiler ve yepyeni kaleler inşa ettiler. Geçmiş tecrübelerden ders çıkaran Habsburglar, Osmanlı ordusu ile meydan muharebesinde karşılaşmaktan kaçınacaktı. Bunun yerine Batı Avrupa'da olduğu gibi muhasara ve karşı muhasara harekâtına dayanan uzun seferleri tercih edeceklerdi. Kanuni, 1529-1566 arasında Macaristan'a yedi sefer düzenledi. İmparatorluk hudutları daha batıya doğru kaysa da, arzu edilen nihai zafer kazanılarak batı sınırlarında istikrar ve güvenlik sağlanamadı. Kuzeybatı serhat bölgesinde daimi sınır çatışmaları, kalelerin el değiştirmesi, yeni kalelerin inşası, kale garnizon mevcutlarının her daim artması ve yöre halkının yarı askeri bir karakter kazanmasına yol açan yoğun askeri faaliyet 17. yüzyılın sonuna kadar devam etti.²²⁴

Her ne kadar Macaristan harekât bölgesindeki daimileşen seferler imparatorluğun enerji ve askeri kaynaklarının önemli bir bölümünü emmeye devam etse de, dönemin en ilginç ve bir o kadar da tartışmalı seferi 16. yüzyılın birinci yarısında Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda Portekiz'e karşı yürütülen müşterek kara ve deniz harekâtıdır. Bu ilginç sefer, Osmanlı ordusunun askeri kapasitesi ve yapısal kısıtlarını anlamak açısından olduğu kadar, imparatorluğu yöneten seçkinlerin küresel bakış açısı, algılaması, amaçları ve stratejisini görmek için de oldukça önemli bir örnektir. Üstelik bu örnek günümüzde oldukça yaygın olan ve klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nu ekonomik açıdan geri kafalı ve salt topraklarını genişletmek dışında hedefi olmayan bir devlet şeklinde görme önyargısının ne kadar hatalı olduğunu da göstermektedir. Çünkü Kızıldeniz ve Hint Okyanusu harekât alanında icra edilen bu askeri girişimin temel maksadı, geleneksel ticaret yollarını, liman ve boğazları denetim altında tutmak ve Osmanlı'nın siyasi ve ekonomik çıkarlarını tehdit eden bir rakibin bölgeye yerleşmesine müsaade etmemektir.

İlginç bir şekilde, bu seferin ilk adımı imparatorluğun Ortadoğu'daki önemli rakibi Memlukların yardım çağrısı sonrasında atılmıştır. Memluklar şöhretli süvarilerdi, ama donanmaları çok zayıftı. Dolayısıyla Portekizlilerin Hint baharat ve lüks tüketim mallazemeleri ticaretindeki Müslüman tekeli hedef alan 1503-1505 deniz seferine karşı duramadılar.²²⁵ Memluklar çaresizlik içinde Osmanlı'dan yardım isterken, bölgedeki diğer Müslüman emirlikleri ve ticaret erbabı da benzeri yardım taleplerinde bulundu. İşin ekonomik boyutunun yanı sıra, Portekizlilerin Kızıldeniz'deki askeri varlığı İslam'ın kutsal mekânlarını da tehdit ediyordu. Osmanlı bu yardım çağrılarını kendi nüfuz alanını genişletmek ve Memluk prestijini daha da zayıflatmak için uygun bir fırsat olarak değerlendirdi. 1507 ve 1510 yıllarında iki parti halinde askeri uzman (denizci, cebeci ve top döküm ustaları), silah ve teçhizat gönderildi. Bölgede resmi bir Osmanlı askeri misyonunun görevlendirilmesi, kayda değer sayıda Osmanlı paralı askerinin bölgeye akmasına neden oldu.²²⁶

Osmanlı askeri yardımı var olan olumsuz durumu değiştiremedi. Memluklar ve müttefikleri ne Portekizlileri geri püskürtbildiler, ne de Müslümanların statü, hak ve çıkarlarını savunabildiler. Her yenilgi sonrasında Memluklar daha fazla askeri yardım isteme alışkanlığı kazandı. Durum öyle bir hal aldı ki, Memluklar Suriye'deki olası bir Osmanlı taarruzuna karşı savunma hazırlığı yaparken, güneyde fiilen Osmanlı'nın koruyucu şemsiyesi altına sığınmak zorunda kalmışlardı. Müslüman emirlikler ve tüccarlar Osmanlı İmparatorluğu'nu tek koruyucu ve son umut olarak görmeye başlamışlardı. Varlıkları ve ekonomik çıkarları geleneksel baharat yoluna bağlı olan bütün Müslümanlar ve hatta Venedikliler, Osmanlı'nın 1517'de Mısır'ı fethederek Memlukların yerini almasını büyük bir sevinçle karşıladılar. Başta Mekke ve Medine'yi kontrol altında tutan Hicaz Şerifliği olmak üzere, bazı Müslüman emirlikler beklemeden Osmanlı'nın resmi bağlıları haline geldiler.²²⁷

Osmanlı'nın bölgedeki askeri varlığı kendini hızlı bir şekilde gösterdi. Portekizlilerin 1517'de Cidde'yi hedef alan deniz baskını Osmanlı donanması tarafından kolaylıkla püskürtüldü. Osmanlı

ordu ve donanması yavaş yavaş bütün harekât bölgesine yayılma-ya başladı. Yemen'deki Memluk garnizonu 1520'de teslim olurken, Bağdat 1534'te fethedildi. Böylelikle Kızıldeniz'de kontrol tamamen Osmanlı'nın eline geçerken, Basra Körfezi'nde de önemli bir üstünlük sağlanmış oldu. Osmanlı yönetimi, Portekizlilere karşı kazanılan stratejik üstünlüğü hemen değerlendirdi. Hadım Süleyman Paşa komutasında 40 kadirga ve 25 diğer gemiden oluşan kuvvetli bir donanma 1538'de Kızıldeniz'de sefere çıktı. Süleyman Paşa, askeri güce başvurmadan kurnazlıkla kritik liman şehri Aden'i ele geçirdi, ama aynı başarıyı Diu kuşatmasında gösteremedi. Süleyman Paşa yerli müttefiklerle anlaşmazlığa düştü ve ihtiyaç duyduğu desteği temin edemediği için kuşatmayı kaldırdı. Batı Hindistan sahillerinde başarısızlığa uğrayan Osmanlı donanması, Basra Körfezi'ne yöneldi. Hürmüz'de Portekizlilerin yeni kurduğu üs kuşatıldı, ama yine yerel destek olmadığı için kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. Üstelik donanma Basra Körfezi'ne sıkışıp kaldı. Kanuni iki meşhur amiralini, Piri Reis ve Seydi Ali Reis'i donanmayı Kızıldeniz'e geri getirmeleri için birbiri ardına görevlendirdi; ama her ikisi de başarısızlığa uğradı. Donanma çatışmalar ve fırtınalar sonucu tamamen imha oldu.²²⁸

Bu başarısızlıklar Osmanlı yönetimini ve bölgedeki komutanları yıldırmadı. Özellikle Sokollu Mehmed Paşa, bölgedeki Portekiz varlığını sona erdirmeye konusunda kararlıydı. Akdeniz ve Kızıldeniz'i birleştirecek bir kanal kazma fikri de bu dönemde ortaya atılmıştır. Böylelikle Osmanlı donanmasının kolaylıkla Kızıldeniz'e ve ötesine ulaşması sağlanarak, Portekiz üstünlüğü bertaraf edilecekti. Kanalın ticareti önemli ölçüde canlandırması da bekleniyordu. Yaklaşık olarak modern Süveyş Kanalı'nın güzergâhı, kazılacak alan olarak seçildi. Ancak büyük ümitlerle başlanan projeden, kazma işleminin başlangıç aşamasında vazgeçildi.²²⁹ Bir taraftan sansasyonel projelerle uğraşılırken, diğer taraftan da küçük gruplar halinde Osmanlı askeri yardım misyonları, silah ve askeri teçhizat Hindistan, Habeşistan ve başta Sumatra'daki Aceh Sultanlığı olmak üzere Endonezya'daki Müslüman emirliklere gönderildi.²³⁰

Sokollu Mehmed Paşa ve ordu içindeki müttetiklerinin bütün çaba ve gayretine rağmen, başta Habsburg serhat bölgesi olmak üzere diğer cephelerin ihtiyaçlarının öncelik kazanması, İran'da Şafeviler ve Hindistan'da Babürlülerin yoğun rekabeti, Müslüman emirliklerin her daim değişen çıkar ittifakları ve aralarındaki mücadele yüzünden arzulanan başarı sağlanamadı. Hatta zaman zaman Osmanlı'nın bölgedeki varlığı bile tehlikeye düştü. Örneğin, 1562 ve 1568'de Yemen'de patlak veren isyanlar sonucu, Osmanlı bütün eyaletin denetimini kaybetti ve ancak bir yıl süren kanlı bir sefer sonrasında isyanı bastırabildi.²³¹ Sonuçta, Osmanlı ve Portekiz gayri resmi olarak birbirlerinin bölgedeki varlıklarını ve nüfuz alanlarını kabullenmek zorunda kaldılar. Osmanlı, Portekizlileri Kızıldeniz dışında durdurmayı ve Basra Körfezi'nin kuzeyini 1546 Basra ve 1552 el-Hassa fetihleri ile denetim altında tutmayı başardı. Ancak Basra Körfezi'nin tamamını denetim altına alıp Hint Okyanusu'na açılma hedefine ulaşamadı.²³²

Stratejik düzeyde Osmanlı askeri girişimleri sona erdirilse de, bölgedeki Osmanlı vali ve komutanları fırsat buldukça taktik akın ve küçük çaplı askeri girişimlerde bulunmaya devam ettiler. Çoğu zaman merkezi idarenin haberi olmadan hâkimiyet alanlarını genişletmek veya sadece ganimet elde etmek için mahdut hedefli saldırılar düzenlendi. Örneğin, sürpriz bir saldırı ile Bahreyn'deki Portekiz üssünü ele geçirmeyi hedefleyen el-Hassa sancakbeyinin 1559 seferi tam bir başarısızlıkla sonuçlandı.²³³ Yemen valisinin desteği ile Mir Ali Bey isimli bir Osmanlı korsanının 1588'de Portekizlileri, başta Mombasa olmak üzere, bütün Svahili sahillerinden atma çabası da, başlangıçta elde edilen başarılarla rağmen, Portekizlilerin yerli halkla kurduğu ittifak nedeniyle yenilgiyle sonuçlandı.²³⁴

Modern yorumculara göre, Osmanlı'nın Portekiz'e karşı Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda kalkıştığı seferler hatalı ve hayalci karar verme süreçlerinin birer ürünüdür. Gerçi bu eleştirel yaklaşım bazı açılardan doğrudur. Akdeniz koşullarına göre tasarlanmış ve üretilmiş gemilerin okyanusta başarılı olamayacağı aşikârdı. Ana üslerinin çok uzağında, sadakatleri şüpheli yerel müttetiklere güven-

nerek sefer başlatma da sorunlu bir karardır. Ancak bu eleştirileri yapanlar, Osmanlı'nın Kızıldeniz'in tamamında ve Kuzey Basra'da egemenlik tesis ettiğini, İslam'ın kutsal mekânlarını koruyarak İslam dünyasında büyük prestij kazandığını ve 17. yüzyıl ortalarına kadar geleneksel ticaret yollarının kullanılmaya devam etmesini sağladığını görmezden gelmektedir. Osmanlı kontrolündeki ticaret yollarını bitirecek adımları Portekiz değil, Portekiz donanmasını 1605 Amboyna Savaşı ile yenilgiye uğratan Hollanda ve ardından da İngiltere atacaktır.²³⁵

Yaklaşık aynı dönemde, yani Kanuni Sultan Süleyman'ın uzun saltanatı sonrasında, Osmanlı-Habsburg serhat bölgesinde yepyeni bir savaş türü temel askeri faaliyet haline gelmişti. Büyük seferlerin askeri açıdan sonuçlarının tahmin edilememesi ve gitgide daha da maliyetli bir hal alması sonucunda, bunların yerini düşük seviyede sınır çatışmaları ve akınlar (*Kleinkrieg*) aldı. Bu durum aslında beklenilmesi gereken bir gelişme idi. Bu stratejik askeri denge ve tarafların konvansiyonel ordularının etkisizliği, serhat boylarında yuvalanmış, geçimleri için savaş arayışında olan, işsiz kalmış binlerce paralı askerin inisiyatifi kendi ellerine alarak, kendi küçük savaşlarını yaratmalarına yol açtı. Kabul edilebilir şiddet düzeyinde ve serhat bölgesi içinde kaldıkça, her iki taraf da bu çatışmalara ve akınlara tahammül ediyordu. Ancak bütün toleransa rağmen zaman zaman bu çatışmalar denetimden çıkıp, büyük seferlerin başlatılmasına da neden olabiliyordu.

1593-1606 yılları arasında cereyan eden Uzun Savaş (*Langekrieg*) bu tarz askeri tırmanmanın iyi bir örneğidir. 1592'de Bosna Valisi Telli (Çakırcıbaşı) Hasan Paşa, büyük ihtimalle üst düzey bazı devlet adamlarının destek ve kışkırtması ile, Habsburg toprakları içindeki bazı hedeflere orta düzeyde saldırılar düzenledi. Hasan Paşa, sadece kendi eyalet kuvvetlerini ve kapı halkını kullandığı bu seferlerde önemli başarılar kazandı. Ancak bir sefer esnasında Sisak yakınlarında büyük çaplı bir pusuya düştü. Kendisi de dahil olmak üzere Bosna ordusunun önemli bir kısmı imha oldu. Bu yenilgi sadarete yeni çıkmış Koca Sinan Paşa'ya, uzun barış dönemini sona erdirip çoktandır arzuladığı seferi başlatmak için yeterli mazeret ve desteği sağladı.²³⁶

Her ne kadar Sinan Paşa, büyük bir hırs ve azimle savaşı başlatmayı başarsa da, aynı azim ve başarıyı seferin başlatılmasında gösteremedi. Batı cephesinde uzun süredir bir hareketlilik olmadığı için hem güzergâh üzerindeki bölgelerde hem de ordunun genelinde bir atalet mevcuttu. Üstelik İran seferleri askeri birlikleri yorup yıpratmıştı. Ordunun yığınak ve seferberliği çok yavaş ve ağır aksak ilerledi. Dolayısıyla 1593 sefer mevsiminden istifade edilemedi ve fiili çatışmalar ancak 1594'te Osmanlı seferi birliklerinin Raab (Yanık) ve Papa kalelerini fethetmesi ile başlayabildi. Fakat Eflak, Erdel ve Boğdan özerk eyaletlerinin birlikte isyan edip düşman kampına katılması sonucunda bu kazanımlar boşa çıktığı gibi, Osmanlı ordusu iki cepheli bir savaşla da yüz yüze kaldı. Daha da kötüsü, isyan sonucunda ordunun temel ikmal yolu olan Tuna nehrinin güvenliği tehlike altına girdi. Ordunun 1595 yılındaki Eflak seferi tam bir başarısızlık ve ağır can kaybıyla sona ererken, Osmanlı'nın Macaristan savunma sisteminin önemli bir parçası olan Estergon (Gran) kalesi Habsburglarca ele geçirildi.²³⁷

Her daim yaratıcı olan Osmanlı yönetimi, ordunun moral ve motivasyonunu bozan bu felaketlere karşı derhal tedbir aldı. Yeni bir sefer başlatıldı ve sefere katılmada isteksiz olan padişah III. Mehmed ikna edilerek komutayı üstlenmesi sağlandı. Uzun bir aradan sonra padişahlarını seferde gören askerlerin moralleri oldukça arttı. Ordu, seferin hedefi olan Eger (Eğri) kalesine kadar sorunsuz ve intizam içinde intikal etmeyi başardı. Eger oldukça modern bir kale olmasına rağmen, Osmanlı muhasarasına dayanamadı ve 12 Ekim 1596'da teslim oldu. Bu muhasarada Osmanlı ordusu, bir kez daha ne kadar pragmatik ve askeri gelişmelere açık olduğunu göstermişti. Çünkü bir önceki sefer döneminde Habsburgların Estergon kalesini ele geçirmede kullandıkları bütün yeni taktik ve teknikler, bu kez Eğri'nin fethinde kullanılmıştı.²³⁸

Eğri zaferi sonrasında, seferi ordu kaleye yardım için gönderilen Habsburg ordusu ile karşılaşmak zorunda kaldı. Başlangıçta rakip hakir görüldüğü için sadece öncü birlikler düşman üstüne gönderildi. Öncünün yenilgiye uğrayıp geri çekilmesi üzerine durumun ciddiyeti anlaşılacak, bütün ordu düşman üzerine ilerleyişe geçti.

Habsburg ordusu, Mezökeresztes (Haçova) ovasında *Wagenburgen* muharebe düzeninde tertiplenmiş halde Osmanlı'yı bekliyordu. Habsburglar olası Osmanlı çevirme manevrasını boşa çıkarmak için muharebe düzeninin yanlarını bataklıklara dayamışlardı.

Muharebeden iki gün önce ele geçirilen harp esirleri düşmanın düzenini ve asıl niyetini söylemişlerdi. Bu bilgilere rağmen, Osmanlı komutanları derhal taarruz etme kararı aldılar. Ordu düşmanla teması sağlamak için bataklıklar arasında bir gün boyunca yorucu bir intikal icra ettikten sonra, Osmanlı birinci hattı 26 Ekim'de taarruza kalktı. Planlananın tersine düşman, Osmanlı hareketlerini takip ederek onun planını çözmüştü. Yoğun tüfek ve topçu ateşi altında taarruz kademesi bozguna uğrayıp dağınık bir şekilde geri çekilmeye başladı. Yenilgi muhakkakken Habsburg askerleri başarıdan faydalanıp çekilen unsurları takip edeceğine, Osmanlı ordugâhını yağmalamaya başladılar. İşte tam bu anda yardımcı unsurlar ve muharebe hizmet destek birlikleri ellerine geçen silahlarla ani bir karşı taarruza geçip, yağmaya dalmış düşman askerlerini gafil avladılar. Muharebenin kaderinin değiştiği anlaşılınca, çekilen unsurlar hemen geri dönüp karşı taarruza katıldılar. Habsburg ordusu muharebe meydanında büyük zayıat verdi. Kaçanları ise Osmanlı'nın müttefiki Kırım Tatarları takip harekâtı esnasında imha ettiler.²³⁹

Padişahın isteksizliği, yaşanan emir-komuta sıkıntıları ve Haçova'da son anda yenilgiden zafer çıkarılmasının psikolojik etkisiyle, Osmanlı komuta heyeti iki zaferin yarattığı fırsatlardan istifade etmek yerine, bir an önce seferi bitirip kışlık tertiplenmeye geçme kararı aldı. Bu karar ordu içindeki bölünmeyi göstermesi açısından anlamlıdır. Kapıkulu Ocakları ve eyalet askerleri sefer boyunca oldukça iyi bir performans göstermişlerdi. Komuta hatalarına rağmen askerin istekliliği ve genel olarak Osmanlı savaş organizasyonunun işleyişi birkaç yıl öncesine kadar göz doldurucu düzeydeydi. Oysa üst düzey komutanlardan hiçbirinin iyi bir askeri bilgi ve becerisi olmadığı gibi, Haçova sonrasında düşmanın karşısına çıkma cesareti de bulunmamaktaydı. Benzer bir komuta krizinin Habsburglarda da yaşanması, paralı askerler ve yerel aristokrasi

ğinde yaşanan güç mücadelesi ve var olan yapısal sıkıntılar Osmanlı için bir talih olmuştur.

Bu koşullar altında Uzun Savaş bir on yıl daha devam etti. Özellikle Habsburglar sonucu tahmin edilemeyen meydan muharebelerinden kaçındığı için, savaş, önemli kalelerin muhasaralar ve bunların etrafında gelişen küçük düzeydeki muharebeler şeklindeki karakterini muhafaza etti. Osmanlı ordusu, Yanık kalesinin kaybedildiği ve bir sürü felaketin yaşandığı meşum 1598 sefer yılından sonra dengeyi kendi lehine çevirebildi. Habsburgların Osmanlı Macaristan'ının idari ve askeri merkezi Budin (Buda) şehrini ele geçirme çabaları sonuçsuz kalırken, Osmanlı ordusu, Habsburg savunma sisteminin en önemli kalesi Kanije'yi (Kanisza) fethetmeyi ve şiddetli saldırılara rağmen burayı elinde tutmayı başarmıştı. Bekledikleri gibi Osmanlı'nın ağır bir yenilgiye uğramayıp, tam tersine kısmi de olsa zaferler kazanması, isyancı Tuna prensliklerinin (Eflak, Erdel ve Boğdan) birer birer Osmanlı hâkimiyetini tekrar tanımalarına yol açtı. Hatta Erdel beklenmedik bir şekilde Habsburglara karşı isyan ederek önemli bir fırsat penceresi yarattı ve Osmanlı ordusunun Esterгон kalesini tekrar fethetmesine olanak sağladı. Fakat bir kez daha Osmanlı yönetimi, bu şansı birkaç mevzi başarının ötesine götüremedi. Bu kez sorun savaşın stratejik liderliğinden değil, Safevilerin yeni taarruzu karşısında doğu savunma sisteminin çökmesi ve Celali İsyanları'nın tekrar patlak vermesinden kaynaklanmıştı. Benzeri sorunları yaşayan Habsburgların da sonunda havlu atmasıyla, her iki taraf 1606 Zsitvatorok (Zitvatorok) Antlaşması'nı imzalayarak Uzun Savaş'a son verdi.²⁴⁰

Her ne kadar Zitvatorok Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu karşı tarafa siyasi, diplomatik ve simgesel bazı tavizler veriyor olsa da, askeri açıdan daha avantajlı tarafın Osmanlı ordusu olduğunu belirtmek gerekir. Savaşı başlatan Koca Sinan Paşa'nın umduğu gibi mutlak bir askeri başarı ve zafer kazanılamamış olsa da, Kanije ve Eğri gibi stratejik kalelerin fethedilmesi Habsburg savunma sisteminde ciddi gedikler açmıştı. Habsburglar yepyeni bir savunma hattı tesis etmek için ciddi miktarlarda para, emek ve zaman harcamak zorunda kalacaktı.²⁴¹ Savaşın önemli bir başka avan-

tajı ise Osmanlı askeri sistemi bünyesine çok sayıda Batılı askeri uzman ve paralı askerin katılmasıdır. Bunlar sayesinde Osmanlı yeni silah sistemlerini, taktik ve teknikleri öğrenip büyük çaplı bir yeniden yapılanma içine girdi.²⁴² Tarihinde ilk defa merkezi idare Habsburg tarafını terk eden paralı asker gruplarını doğrudan doğruya ordu hizmetine aldı. Bu konuda en meşhur örnek Papa kalesini savunmakla görevli Fransız paralı askerlerinin Ağustos 1600’de taraf değiştirmesidir. Fransızlar din değiştirmeden Uzun Savaş boyunca Osmanlı ordusunda hizmet ettikleri gibi, bir kısmı hizmetine savaş sonrasında da devam etmiştir.²⁴³

Her ne kadar Fransızlar ve benzerlerinin taraf değiştirmesi olağan bir durum olmasa da, bizim perspektifimiz açısından önemli olan, bu kritik dönüm noktası ile ilgili ülkemizde ve Batılı tarihçilerde yaygın kabullerin pek de doğru olmadığını göstermesidir. Çünkü bu savaş ve Zıttavörök Antlaşması, Osmanlı’nın sözde “duraklama” dönemine girdiği tarih olarak kabul edilmektedir. Bu kabule göre, bundan sonra Osmanlı’nın askeri ve siyasi gücü bazı başarılarla rağmen hep yokuş aşağı gitgide hızlanan bir iniş süreci içine girmiştir. Oysaki Uzun Savaş’ın genel gidişatı ve Habsburgların savaş performansı dikkate alındığında, bu kabulün hiç değilse askeri açıdan doğru olmadığı görülür. Osmanlı ordusu, iddia edildiği gibi “gerici”, “yeniliklere kapalı”, “dinsel fanatizm ve yaygın nepotizm içine düşmüş” bir kurum olsaydı, bu kadar çok Batılı uzman ve askeri bünyesine alamayacağı gibi, savaş esnasında ve sonrasında yaşanan yeniden yapılanma da mümkün olamazdı.

Üstelik savaşın uzun ve yıpratıcı olması yüzünden ordu en son limitlerine kadar zorlanmış, bu da değişim ve yeniden yapılanma ihtiyacına hız vermiştir. Merkezi idare, savaşın mali ihtiyaçlarını karşılamak için mali yönetimi ve hazineyi yeniden yapılandırmak zorunda kalmıştır. Ülke genelinde tam bir personel seferberliği yapılarak, ekonomiyi etkilemeden mevcut insan gücü seferber edilebilmiştir. Bu mali ve personel rejimi değişiklikleri sadece askeri sınıfı değil, toplumun tamamını etkileyerek toplumsal dönüşüme de neden olmuştur. Yeni silah sistemlerinin ordu bünyesine katılması ve bunları kullanacak başta “tüfekçiler” olmak üzere yeni birlikle-

rin kurulması ise, sipahiler ve diğer süvari birlikleri gibi geleneksel askeri sınıfları daha da zayıflatmıştır.²⁴⁴

Sonuç olarak, Uzun Savaş bittiğinde karşımızda her açıdan değişim geçirmiş bir ordu bulunmaktaydı. Artık dağınık düzenle savaşılan atlı okçuların çoğunluğu teşkil ettiği bir ordudan, ateşli silahlarla teçhiz edilmiş ve saflar halinde derinliğine tertiplenmiş piyadeye dönüşüm tamamlanmıştı. Arazi tahsisi esasına göre teşkilatlandırılmış eyalet ordularının ağırlığından nakit para alan düzenli orduya geçilmişti. Zaten eyalet askerlerinin çoğunluğu da ateşli silah kullanmayı bilen paralı askerlerdi. Üstelik bu yeni ordu da askeri uzmanlık alanları daha iyi belirlenmiş ve yeni kazanılan askeri yetenekler çerçevesinde eğitim sistemi de dönüşüm geçirmişti. Dolayısıyla, 11 Kasım 1606 Zitvatorok Antlaşması sonrasında klasik Osmanlı ordu sisteminin sona erdiği, yepyeni bir askeri sistemin başladığı açık bir şekilde söylenebilir.

III

Dönüşüm ve Reform Çabaları (1606-1826)

Osmanlı ordusu için 17. yüzyıl oldukça çalkantılı ve sorunlu bir dönem olarak geçti. En tehlikeli askeri rakibi olan Habsburglar karşısında ciddi sorunlara rağmen askeri dönüşümünü gerçekleştirerek Kuzey Balkanlar'daki varlığını muhafaza edebilmişken, aynı başarı doğu cephesinde İranlılara karşı gösterilememiş ve Batı İran ile Kuzey Kafkaslar terk edilmek zorunda kalınmıştı. Osmanlı ordusu, geçirdiği dönüşüm sayesinde, az sayıda profesyonel askerden oluşan bir ordu iken, profesyonellerin sadece çekirdeği teşkil ettiği, çok farklı kaynaklardan gelen geçici askerlerden kurulu büyük bir ordu haline gelmiştir. Bu büyük ordunun lojistik ihtiyaçlarını karşılamak sadece mali teşkilatta ve vergilerde değil, aynı zamanda muharebe hizmet destek unsurları ve sisteminde de büyük değişimler yapılmasını gerektirmiştir. Bütün bu zorlu değişim büyük ölçüde başarıyla gerçekleştirilse de, ordunun mevsimlere bağlı sefer ve savaş sistemi değişmediğinden kapasite artırımı tam anlamıyla neticelenmemiştir. Ayrıca acil asker ihtiyaçlarını karşılamak

için Müslüman köylü ve göçebe nüfustan –normal uygulamaların dışına çıkılarak– daha fazla asker toplanmaya çalışılmasının tetiklediği muhalefet ve iç isyanlar, orduyu uzun süre meşgul etmiştir.

Yeni çağın koşullarına adapte olan Osmanlı ordusu, aslında gücünün doruk noktasına 1683 Viyana Kuşatması ile ulaşmıştı. Ancak bu kuşatmanın sonu felaketle bittiği için, ordunun bu kuşatmada ortaya çıkan gerçek potansiyeli ve başarıları gölgelendi. Oysa yenilginin ardında yatan gerçek sebep, Osmanlı ordusunun iddia edildiği gibi Avrupalı rakiplerinin gerisinde kalması değil, seferin stratejik ve operatif komutasında yapılan hatalardır. Bunların neticesi olarak yaşanan bir dizi felaket sonrasında, Habsburglar ve müttefikleri Polonya, Macaristan, Podolya, Erdel ve Eflak'ın bir kısmını imparatorluktan koparıırken, sonradan savaşa dahil olan Rusya ve Venedik de kendi paylarını kapmayı başaracaktı.

Çoğu tarihçinin ihmal ettiği en önemli husus, 1683-1699 yılları arasında aralıksız devam eden muharebelerde imparatorluğun eğitilmiş ve muharebe deneyimine sahip askerlerinin önemli bir kısmını kaybetmiş olmasıdır. Bu o kadar büyük bir kayıptır ki, edinilmiş bilgi ve tecrübeler yeni nesillere aktarılamamış, çoğu birlik tamamen yok olduğu için birlik gelenek ve kültürüne sahip olmayan yeni birlikler teşkil edilmek zorunda kalınmıştır.¹ Dolayısıyla 18. yüzyılın başında Osmanlı devlet adamlarının ve askerlerinin ordunun etkinliğinin ciddi bir şekilde azaldığı, artık rakipleri ile baş edemediği tespitini yapması rastlantısal değildir.

17. yüzyılın ortalarından itibaren tartışılmaya başlanan “askeri ıslahat (reform)” ihtiyacı, 18. yüzyılın başında artık kâtip kökenli bürokratlar arasındaki entelektüel bir tartışma olarak değil, devletin hayatiyetini sürdürebilmesi için acil bir mecburiyet olarak görülmeye başlanmıştır. Dönem boyunca tartışmalar klasik dönemin başarılı askeri sistemini diriltmek ile Avrupa'daki modern örneklerle göre yepyeni birlikler ve nihayetinde yeni bir askeri sistem kurmak fikirleri arasında cereyan etti. Askeri reform tartışmalarında görüş bildirenlerin çoğunluğunun kâtip (kalemiyye) veya ilmiyye kökenli olması, yani fiilen askeri deneyimlerinin bulunmaması² ve askerlerin bu sürece dahil olmaması/olamaması tartışmaların gidi-

şatını ve uygulanışını önemli ölçüde etkiledi. Reform tartışmaları dönem içinde dış ve iç gelişme ve baskılara göre öncelik kazandı veya geri plana itildi. Bu iki özellik, dönemsellik ve askerlerin süreç dışında tutulması, 19. yüzyılın ortalarına kadar devam edecek karakteristik durumlar olacaktı.

Uzun tartışmalar sonrasında, Avrupalı modelleri örnek alarak askeri reformlara başlamak düşüncesi galip geldi ve 18. yüzyıl başında çoğunlukla Bourbon Fransa'sı örnek alınarak yeni düzenli ordu birlikleri kurulmaya başlandı. İhtiyatlı bir şekilde başlayan reformlar, zaman içinde geleneksel askeri sınıfların birer birer lağvedilmesi ve yerine yepyeni birliklerin kurulmasına yol açtı. Tımarlı sipahilerin sınıf olarak lağvı ile başlayan bu tasfiye süreci, teknik sınıfların ve eyalet birliklerinin dönüştürülmesi ile devam etti ve Yeniçeri Ocağı ile ona bağlı unsurların kanlı bir şekilde imha edilmesi ile sonuçlandı. Yeniçeri Ocağı'nın yok edilmesi ile beraber, kurulduğu tarihten bu yana Osmanlı aidiyetinin bir parçası olan klasik askeri teşkilat yapısı ve geleneği de fiilen sona ermiş oldu.

Bu bölümde, Osmanlı ordusunun geçirdiği dönüşüm ile dış ve iç tehditlere karşı gösterdiği kurumsal reaksiyonlar incelenecektir. Ordunun askeri etkinliğini artırmak amacıyla başlatılan ve çoğu zaman yoğun rekabet ve iktidar mücadelesi içinde tasarlanan reform çabaları açıklandıktan sonra, klasik Osmanlı askeri sisteminin sona ermesi ile bölüm bitecektir.

A. Dönüşüm

Uzun Savaş'ın Zıttorok Antlaşması ile sona ermesi klasik Osmanlı tarihçileri tarafından Osmanlı askeri üstünlüğünün sonu, duraklama döneminin ve kaçınılmaz gerileme sürecinin de başlangıcı olarak görülmektedir. Bu görüşe göre, nüfus artışından kaynaklanan toplumsal baskılar, saltanatın ve merkez teşkilatının yozlaşması ve Batı Avrupa'nın askeri ve ekonomik açılardan yükselerek dünya çapında hegemonik bir güce dönüşmesi, kaçınılmaz olarak Osmanlı klasik askeri-idari sistemini yozlaştırmış ve zayıflatmıştır.

Sonraki dönemlerde bazı tarihçiler bu sebeplere, Amerikan gümüşünün piyasalara girişi sonucunda yaşanan fiyat devrimini de eklemişlerdir. Bu koşullar altında, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir teknolojik ve askeri düşünce devrimi içindeki Avrupalı ordularla rekabet etme şansı yoktu. Dolayısıyla gerileme kaçınılmaz bir sondu.³ Bu tarz akademik düşünce ve yayınlar büyük ölçüde dönemin Batılı gözlemcilerinin kısıtlı ve önyargılı notlarına ve sosyal bilimlere yerleşmiş Avrupa merkezli bakış açısı ile Batılı olmayan, Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'na Batı'dan farklı standartlar uygulanması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır.⁴ Bu zihniyet ışığında “uzun ve kaçınılmaz gerileme” kabulünün, geçmişte ve günümüzde bu döneme ilişkin Osmanlı tarihçiliğinin vazgeçilmez bir teması olmasına şaşmamak gerekir.

Bu bakış açısının temel iddia ve kabullerinin siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal açılardan hata ve sorunları bu kitap kapsamının dışında yer almaktadır. Ancak son dönemde yaygınlık kazanan revizyonist tarih yaklaşımları çoktan bunları ortaya koymuştur.⁵ Konumuz olan askeri açıdan baktığımızdaysa, klasik tarihçiler (daha doğrusu gerilemeciler) dönem içindeki Osmanlı zaferlerini ve askeri başarılarını açıklamakta zorluk çekmektedirler. Bulabildikleri gerekçeler; olağanüstü liderlik, coğrafi zorluklar ve tamamen tesadüflerin etkisi gibi bilimselliği tartışmalı faktörlerin ötesine geçememektedir. Bu görüş, Osmanlı yönetiminin İnebahtı (1571) ve Bağdat (1623) gibi askeri felaket ve yenilgilerle nasıl başa çıkabildiği, Girit seferi (1645-1669) gibi çok uzun ve maliyetli bir yükün altından nasıl kalkabildiği konularına ise açıklama getirememektedir.⁶ Oysa Osmanlı yönetimi pragmatik ve yaratıcı çözümlerle (her ne kadar bazı çözümler ileriki dönemlerde ciddi sorunlara yol açsa da) bu sorunların çoğuyla başa çıkmayı başarmıştır. İşin ilginç tarafı, bu başarılı çözümlerin gerilemeci yaklaşım tarafından Osmanlı'nın yozlaşması ve sistemin bozulmasının örnekleri olarak sunulmasıdır.

Benzer şekilde gerileme teorisi, Osmanlı ordusunun Habsburg tehdidi karşısında geçirdiği dönüşümü ve aynı anda hem batıda hem de doğuda savaşıma becerisini nasıl gösterdiğini de açıklaya-

mamaktadır. Aslında açıklanamayan veya hatalı açıklanan bu tarihi olguların temeline inildiğinde, Osmanlı askeri sisteminin dış ve iç tehditlerle değişen savaş teknoloji ve düşüncesine uyum sağlamak için Avrupa'daki gelişmeleri yakından izlediğini,⁷ ordu mevcudunu artırdığını, ateşli silahları kitlesel ölçeklerde kullanmaya başladığını ve muhasara ve karşı muhasara harekâtında Avrupa'ya örnek teşkil ettiğini görmekteyiz. Günümüzde modern askeri stratejinin yaratıcılarından biri olarak tanınan Habsburg generali Raimondo Montecuccoli, Osmanlı'ya karşı savaşarak edindiği tecrübeleri yazıya dökerek şöhret kazanmıştı.⁸ Sonuç olarak 17. yüzyıl Osmanlı askeri sistemini anlayabilmek ve açıklayabilmek için yepyeni yaklaşım tarzları benimsememiz gerekmektedir. Kanımızca bu yeni yaklaşımda öncelik, Osmanlı'nın dönüşüm geçiren lojistik yapısı ve personel politikalarına verilmelidir. Bu iki alan incelendiğinde, neden “dönüşüm” tabirinin “gerileme” tabirinden daha doğru bir isimlendirme olduğu anlaşılacaktır.

1. Lojistik

Klasik Osmanlı lojistik sisteminin 16. yüzyıl boyunca Avrupalı örneklerine nazaran çok daha gelişmiş ve etkin olduğu iyi bilinmektedir.⁹ Osmanlı yönetimi, maaşların düzenli ödenmesi ve askerlerin iyi beslenmesinin ne kadar önemli olduğunun farkındaydı. Ancak bu üstünlüğe rağmen yeni dönemin koşulları sistemin baştan aşağı yeniden yapılandırılmasını gerektiriyordu. Çünkü yeni dönemde ordu uzun, zorlu ve çoğu zaman sonuçsuz kalan yıpratma savaşlarının gereklerine uygun davranmak mecburiyetindeydi. Batıda Macaristan serhat bölgesinin birçok kaleden oluşan savunma hatlarında savaşılırken, aynı ordu doğuda İran hududu boyunca uzanan tampon bölgede, yol ve izi olmayan dağlarda, kötü iklim koşullarında savaşmak zorundaydı. Merkezi idare bir taraftan lojistik yapı ile uğraşırken, diğer taraftan da mevcudu gitgide artan ordunun daha hızla artan maliyetini karşılayanın yollarını bulmalıydı.¹⁰

Dönemin Osmanlı lojistik sistemini üç fonksiyonel parçaya ayırabiliriz: intikal, muharebe ve kış tertiplenmesi.¹¹ Osmanlı seferlerinin genellikle mart sonu başlayıp eylül sonu biten mevsimlik karakteri nedeniyle, çok sayıda asker, at ve diğer yük hayvanını çekirdek eyaletlerden hudutlara intikal ettirmek çok kritik bir operasyondur. Bu zorlu operasyonu gerçekleştirebilmek için, merkezi yönetim çok sert ve sıkı bir “askeri yol (kol)” sistemi tesis edip işletiyordu. Kolların tesis edilmesindeki amaç, seferi birliklerin muharebe yeteneklerini kaybetmeden hızlı bir şekilde hedeflerine ulaştırılmalarının sağlanması ve yol güzergâhındaki halka ve ekonomiye zarar verilmemesiydi. Osmanlı sefer planlayıcılarının elinde ordunun gidiş ve dönüşü de dahil 180 gün vardı. On beş günlük bir gecikme bile kışın erken geldiği yıllarda ciddi sorunlara, hatta bir felakete yol açabilirdi. 1529 yılındaki seferde Kanuni'nin muzaffer ordusunun kışın erken geldiği o yıl iki haftalık gecikme sonucu neredeyse tamamen yok olmanın eşiğine gelmesi, planlamacıların devamlı akıllarında tuttukları bir örnekti.¹²

Balkanlar'da üç ana askeri yol işletilirken, benzer şekilde Anadolu ve güneyde de üç farklı yol daha vardı. Seferi ordunun genellikle parçalar halinde, farklı askeri yollardan intikal etmesi planlanırdı. Böylelikle hem intikal hızı artırılır, hem de tek bir askeri yola fazla yüklenilerek bölge kaynaklarının aşırı kullanılmasının önüne geçilirdi. Her yolun itina ile ölçümü, kapasitesi ve durumu tespit edilir; yerel makamların yol bakım, onarım ve güvenliğiyle ordunun ikmaline dair yükümlülüklerini yerine getirmesi sağlanırdı.¹³

Orduların sefer bölgelerine sorunsuz intikalini sağlamak için, muhtelif hizmetler sunan yardımcı askeri birlikler teşkil edilmişti. Bu yardımcı birliklerin başında, kendi sorumluluk sahasında yol bakım, onarım ve güvenliğini sağlamaktan sorumlu köylülerden teşkil edilen derbendciler gelmektedir. Yörükler, eflaklar, voynuklar, martaloslar ve benzeri yardımcı birlikler sadece yük hayvanı ve sürücülerini sağlamaktan sorumlu değildi; aynı zamanda düzenli ulaştırma hizmetlerini sağlama yükümlülükleri de vardı. Sıklaştıkça sefer görevleri, yeni kontrol tedbirlerinin uygulamaya konması ve düzenli ordu birliklerinden subay atanması sayesinde, merke-

zi idare yardımcı birlikleri daha bütüncül, organize ve disiplinli hale getirebildi. Bu yeni yapılanma içinde yeni görevlerin yanı sıra yardımcı birlikler eski klasik görevleri olan yol onarımı, lojistik konvoylar ve ordu ağırlıklarının emniyetinin sağlanması gibi görevlerini ifaya da devam ettiler.

İntikal eden birliklerin ikmali ve barındırılması, askeri yol güzergâhında bulunan kadıların göreviydi. Kadılar kendi sorumluluk sahalarında yer alan menzillerde önceden belirlenmiş miktarda yiyecek ve hayvan yemi depolanması ve bunların sarfiyatının takip edilmesi yükümlülüğü altındaydılar. Menziller dört ilâ sekiz saatlik yürüyüş mesafesi aralıklarıyla tesis edilirdi.¹⁴ Ayrıca köylüler ellerindeki mahsulü ordu esnafına ve diğer ordu müteahhitlerine makul bir kârla satmaları konusunda teşvik edilirdi. Avrupalı benzerleri gibi Osmanlı askeri de, kendi yiyecek ve hayvan yemini kendisi tedarik etmek zorundaydı. Ancak merkezi idare de düzenli ordu birliklerinin ihtiyaçları için makul fiyattan yeteri kadar yiyecek ve yemin bölgede bulundurulmasını sağlamakla mükellefti. Düzenli ordu birliklerinde, ihtiyaçları alay seviyesinde toptan alıp, parasını personelden toplama şeklinde yaygın bir uygulama vardı.¹⁵ Tımarlı sipahilerin kendi erzak ve paralarını beraberlerinde getirmeleri beklenirdi. Sipahiler müteahhitlerle doğrudan irtibata geçip ihtiyaçlarını karşılardı. Merkezi idare düzenli ordu birliklerinde olduğu gibi aracılık etmezdi. Ancak seferin sonuna doğru veya sefer uzaması halinde, ek süre için sipahilere para ödenirdi.¹⁶

Bu dikkatli hazırlık ve düzenlemeler sayesinde, seferi ordunun hedefe intikali çoğu zaman sorunsuz gerçekleşirdi. Özellikle Avrupa harekât bölgesinde daha az sorun çıkarken, doğu ve güney harekât bölgelerinde bölgesel yetersizlikler nedeniyle daha fazla sorun yaşanması olağan görülürdü. Ancak sistemin sağlıklı işleyebilmesi için bazı öğelere dikkat edilmesi gerekirdi. Bunlar; askerlere maaşlarının düzenli ödenmesi, iyi hasat, asayiş ve güvenlik ve her şeyden önce sefer sürecinin hızlı işleyip zamanında sefere son verilmesiydi. Bu açıdan İran seferleri, güzergâh boyunca verimli tarım arazilerinin bulunmaması, kat edilecek mesafelerin uzunluğu, düşman göçebe aşiretlerinin daimi saldırı ve baskınları ve

her şeyden önemlisi, İranlıların her sefer öncesinde Osmanlı'nın kullanabileceği her şeyi imha etme stratejileri yüzünden oldukça sorunluydu. Merkezi idare İran seferleri için ilave tedbirler alırdı. Bunlar, güzergâha yakın eyaletlere ikmal ve iaşe ile ilgili görevler verilmesi, kara ve deniz yolu ile devlet denetiminde bölgeye erzak gönderilip depolanması ve güzergâh boyunca sıkı keşif ve istihbarat önlemlerinin alınmasıdır.¹⁷ Bu hazırlıklara rağmen İran seferleri, ikmal iaşe zorlukları ve kötü koşullar yüzünden her zaman orduyu çok yıpratırdı. Ordunun muharebe performansının sürekli düşük olmasında bu lojistik sorunların önemli yeri vardı.

Seferin muharebe safhası Belgrad, Bender, Diyarbakır, Musul, Erzurum veya Kars gibi sınır yakınındaki son ana yığınak bölgesinin geçilmesi sonrasında başlardı. Bundan sonra tampon bölge veya düşman ülkesi başladığı ve lojistik sıkıntıların yaşanma olasılığı daha fazla olduğundan, ileri ikmal depoları (genellikle büyük kalelerin bünyesinde) büyük önem kazanırdı. Güvenle belirtebiliriz ki, Avrupa'da ilk daimi ileri ikmal depoları Osmanlılar tarafından benzerlerinden (örneğin, Fransa'daki le Tellier ve Louvois'in meşhur ikmal depolarından) en az 50 yıl önce kullanılmaya başlanmıştır.¹⁸ Büyük ikmal depolarının tesis edilmesi kadar, bunlarda depolanan erzak ve malzemenin düzenli bakımının yapılması, stokların yenilenmesi ve artan erzakın bozulmadan piyasada satılması da önemli faaliyetlerdi. Böylelikle merkezi idare hem maliyetleri düşük tutmaya, hem de israfın önüne geçmeye çalışıyordu.

Osmanlı yönetimi, Avrupa harekât bölgesinde seferlerin lojistik desteği sorununu, Tuna nehir filoları¹⁹ ve kendisine bağlı devletler olan Erdel ve Eflak'ın zirai potansiyelleri sayesinde nispeten kolaylıkla çözmüştür. Merkezi idare, bölgenin zirai ve ekonomik üretkenliğini ve refah düzeyini muhafaza için, serhat bölgesinde yaşayan halkı yağma ve talandan var gücüyle korumaya çalışmıştır. Ancak alınan tedbirlerin her zaman işe yaradığı söylenemez. Özellikle Kırım Tatarları sefer esnasında konulan sınırlamaları pek dikkate almayıp, dost düşman ayırt etmeden önüne gelen her şeyi yağmalama temayülü içindeydi. Bu yüzden Tatarlara mümkün olduğunca ülke içine sokulmadan, düşman arazisinin içlerine uzanan

yağma ve akın görevleri verilirdi. Tatarlar bu akınlarda hem düşman yığınaklarına zarar verir, hem de ganimetlerini müteahhitlere satarak ordu için fazladan erzak ve hayvan yemi getirmiş olurlardı.²⁰ Sefer esnasında intikal eden ordu birlikleri ile beraber sefer boyunca ihtiyaç duyulacak bütün erzak ve ikmal maddesini taşımak hiç istenmeyen bir yöntemdi. Çünkü yük hayvanları taşıdıklarının bir kısmını yol boyunca tüketecekleri için, gerekenden daha fazla hayvan yemi taşımak ihtiyacı ortaya çıkardı. Bu ise seferin maliyetini artırırdı. Fakat bu durum İran seferleri için kaçınılmazdı. Zaman zaman Habsburg seferlerinde de ordu erzakını yanında taşımak zorunda kalırdı.²¹ İşte bu yüzden develerin ve deve sürücülerinin (çoğunluğu Yörük) ordunun lojistik faaliyetlerinde kritik önemleri vardı.

Orducu esnafının seferin bütün safhalarında önemli işlevleri olmasına rağmen, özellikle seferin düşman bölgesindeki ve muharebelerin cereyan ettiği safhasında çok kritik rolleri bulunmaktaydı. Ordular müteahhitlik, zanaatkârlık (üretim ve tamir), sağlık hizmetleri (cerrahlık, dişçilik vs.), aşçılık, fırıncılık, mali hizmetler (borç verme, köle ve yağma malı satın alma) gibi oldukça geniş bir yelpazede, ordunun ihtiyaç duyabileceği ekonomik değeri olan her konuda faaliyet gösterirdi. Ordular ve kurdukları pazar (ordu-bazar) özellikle eyalet birlikleri ve paralı askerler için hayati önemdeydi. Çünkü düzenli ordu birlikleri gibi muharebe hizmet destek birliklerinin desteğine sahip değillerdi. Yanlarında getirdikleri erzak ve hizmetçilerin her ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri mümkün değildi. Düzenli birliklerin bile kendi destek unsurlarının sağlayamadığı hizmetler için ordulara ihtiyacı vardı.²²

Lojistiğin artan önemi, orducu sistemini de etkiledi ve bazı değişiklikler yapılması ihtiyacı hasıl oldu. Klasik dönem boyunca sefere orducu sağlamak İstanbul, Edirne ve Bursa esnaf loncalarının tekelindeydi. Fakat 16. yüzyıl ortasından itibaren Osmanlı yönetimi, stratejik bir değişiklik yaparak merkezde hazırlanan bir sıra listesi çerçevesinde diğer önemli şehirlerdeki esnaf loncalarını da orducu sistemine dahil etti. Bu önemli politika değişimi çoğu şehri memnun ederken, bazı şehirlerin loncaları rahatsız oldu. Ordu-

cu olmak istemeyen şehirler, merkezi idarenin tespit ettiği vergiyi ödeyerek görevden muaf olmayı tercih ettiler. Esnafın çoğunluğu, risklerine karşın savaşların kârlılığı devam ettiği için, en azından 17. yüzyıl sonuna kadar seferlere katılmaya istekliydi. Çünkü hem erzak, malzeme satışı ve hizmet tedarikinden ciddi kârlar elde ediyorlardı, hem de başarılı seferlerde ele geçirilen köle ve yağma mallarının alışverişinde servet yapmak bile mümkündü. 17. yüzyıl sonundan itibaren ordu sistemi devam etmesine rağmen, merkezi idare maaş karşılığı ihtiyaç duyulan işler için zanaatkârları hizmete almayı tercih etmeye başladı.²³ Dolayısıyla 1730'da İran üzerine uzun zamandan beri planlanan sefer iptal edilince, bunu protesto için başlayan askeri isyana esnaf loncalarının da dahil olması şaşırtıcı değildir.²⁴

Sefer mevsiminin sonunda Osmanlı birliklerinin barış garnizonlarına ve memleketlerine dönmesi uzun süreden beri uygulanan bir gelenektir. Başta sipahiler olmak üzere eyalet askerleri için kendi kasaba ve köylerine dönmek önemliydi. Çünkü arazileriyle ilgilenmek, vergi toplamak ve çıkarlarını korumak zorundaydılar. Ancak klasik dönemden farklı olarak, merkezi idare düşmanın olası mevsim dışı saldırılarına karşı koymak ve sefere erken başlayabilmek için, ordunun bir kısmını ihtiyat olarak ayırıp barış garnizonlarına göndermemek ve serhat bölgelerine yakın mevkilerde kışlık ordugâhta tutmak zorundaydı. Üstelik, kışlık ordugâhta tutulması gereken asker mevcudunun zaman içinde gitgide artırılması gerekti. Bu yeni politika özellikle eyalet askerlerinde büyük hoşnutsuzluk yarattı, ciddi disiplin sorunları ve hatta isyanlar patlak verdi. Her ne kadar serhat bölgelerinde esnaf loncaları, barut imalathaneleri, top döküm atölyeleri ve ileri ikmal depoları bulunsun da,²⁵ Osmanlı yönetiminin kışlık ordugâh için ilave mali kaynak ayırması, barınak, erzak ve diğer ihtiyaçlar için önceden hazırlık yapılması ve daha da kötüsü her birine maaş bağlanması gerekiyordu.²⁶

17. yüzyıldaki Osmanlı seferleri için geçmiş dönemlerden üç kat daha fazla piyadeye ve beş-altı kat daha fazla ateşli silah ve topa ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu kayda değer büyümenin doğal sonucu, lojistik ifadelerle daha fazla insan, yük hayvanı ve araba ile er-

zak, mühimmat, depolar, cephanelikler ve kışlalara ihtiyaç duyulmasıdır. Avrupalı emsallerinden farklı olarak Osmanlı yönetimi, eski lojistik sistemini yeniden yapılandırarak sistemin etkinliğini koruyup çapını daha da büyötmüştür. Bu yeni sistem, yozlaşma ve rüşvete daha kapalı olduğu gibi, yol güzergâhı ve serhat bölgelerindeki halkın yaşayışına ve geçim kaynaklarına da daha az zarar veriyordu. İmparatorluğun kapsadığı alanın büyüklüğü, merkezi idareye bir cephedeki seferin ihtiyaçları için diğeryaletlerin kaynaklarını seferber etme imkânı tanıyordu.²⁷

Osmanlı lojistik sisteminin dönüşümünün boyutları ve başarısı, Otuz Yıl Savaşları deneyimleri dikkate alındığında daha da çarpıcıdır. Bu uzun savaş boyunca taraflardan herhangi birinin 20.000'den fazla askeri belli bir yerde yığınak yapması oldukça nadir gerçekleşen bir durumken,²⁸ Osmanlı ordusu herhangi bir seferde rahatlıkla 80.000 mevcuda ulaşabiliyordu. Böylelikle her daim sayısal üstünlüğü sağlama avantajına sahipti.²⁹ Ayrıca merkezi idare askeri ve yerel ihtiyaçlar arasındaki dengeye dikkat ederek, yerel ve bölgesel ekonomileri kapasitesinin üstünde zorlamayarak, askeri yol güzergâhlarının ve serhat bölgelerinin ekonomik birer çöle dönüşmesine müsaade etmedi.³⁰

Bununla birlikte, merkezi idarenin aldığı tedbirler ve gösterdiği özen Macaristan serhaddinde her zaman işe yaramamıştır. Sık sık cereyan eden muhasara ve karşı muhasaralar, her daim süren sınır çatışmaları, akın ve baskınlar yüzünden bu politikanın başarı şansı yoktu. Zaten Osmanlı Macaristan'ı Uzun Savaş'ın yıkımından sonra kendini toparlayamamıştı. Bölgedeki Osmanlı garnizonunun ihtiyaçlarını bile sağlayamamaktaydı. Oysa 1570'li yıllarda bölgedeki askeri birliklerin bütün ihtiyaçları bölgenin vergileriyle rahatlıkla karşılanabiliyordu. Bu durum, Osmanlıların özensiz davranması veya tahripkârlığı ile açıklanamaz. Çünkü Kutsal İttifak Savaşı (1684-1699) boyunca bile, uğranan ağır yenilgilere rağmen Osmanlı ordusu, bölge ekonomisine zarar vermemek için elinden geleni yapmaya çalışmış ve geri çekilme esnasında dahi halktan tedarik ettiği erzak ve malzemenin parasını ödemişti. Dolayısıyla

sorunun önemli bir kısmı, düşmanın yağma ve tahrip akınları ve bölge nüfusunun çeşitli nedenlerle azalması ile alakalı olmalıdır.³¹

Osmanlı seferi ordusunun lojistik sistemi dışında da rakiplerine kıyasla kimi avantajları bulunmaktaydı. Ortalama bir Osmanlı askeri daha dayanıklıydı. Barış döneminde de mütevazı bir hayat sürdüğü için, Batılı benzerlerinin aksine lükse karşı herhangi bir temayülü yoktu. Zorluklara daha iyi direnç gösterebiliyordu. Çünkü normal beslenme düzeni oldukça mütevazıydı. Kriz anlarında, devlet maaşlarını ödeyemediğinde ya da orduyu düzenli besleyemediğinde askerler sabretmeyi tercih eder, genellikle firar etmezlerdi. Ancak dayanma sınırları aşıldığında isyankârlaşır ve sisteme ciddi zarar verebilirlerdi. İsyanın bastırılıp askerlerin disipline edilmesi süreci her zaman zor ve kanlı olurdu.

Osmanlı ordugâhları alkollü içeceklerden arındırılmış olduğundan, alkole bağlı suç ve sorunlar yaşanmadığı gibi, ordu için binlerce litre içki taşınmasına da gerek yoktu. Oysa Avrupa ordularında içki askerliğin ayrılmaz bir parçasıydı ve çoğu orduda bir istihaktı. Osmanlıların Avrupalı rakiplerine bir üstünlüğü de, Avrupalı seferi orduların ayrılmaz bir parçası olup “kamp takipçileri” diye isimlendirilen kadınlar, çocuklar, her türlü serseri, maceracı ve tüccardan oluşan bir güruhun ordunun gerisinden gelmemesidir. Avrupalı ordularda her zaman kamp takipçileri ordunun muharip mevcudundan fazlaydı. Bunlar ordunun erzakına ortak oldukları gibi, zafer anında da yenilgide de asayiş ve düzeni bozdukları için büyük tehlike arz ederlerdi.³²

Kısacası, seferi ordunun personel mevcudu, ağırlığı ve lojistik destek konvoyları geçmiş dönemle mukayese edilemeyecek kadar artmış olmasına rağmen, Osmanlı yönetimi bu değişimin üstesinden kalkabilmiştir. Üstelik yaygın kanaatlerin aksine bunda epey başarılı olduğu da söylenebilir. 17. yüzyılda ve hatta 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı askerleri Avrupalı benzerlerine göre nitelik ve nicelik açısından daha iyi ibate ve iâşe ile sağlık ve hijyen imkânlarına sahipti.³³ İran seferlerinde bile ordunun lojistik sistemi etkin planlama ve önceden hazırlık sayesinde ciddi sorunlar çıkarmadan çalışabiliyordu.

2. Savaşın Finansmanı

Osmanlı İmparatorluğu yeni dönemde de savaşın maliyetini karşılamada geçmişteki başarı düzeyini koruyabilmiştir. Değişen savaş koşulları ve küresel ekonomik dönüşüm dikkate alındığında, başarının boyutları daha iyi anlaşılabilir. Üstelik bunu, Osmanlı ekonomisinin büyük ölçüde küçük çiftçi üretimine dayanan geleneksel tarımsal yapısını ve küçük imalatçılara dayalı üretim çapını değiştirmeden gerçekleştirmiştir.

Osmanlı ekonomik sisteminin yeni tarz savaşların finansmanında ciddi bazı kısıtları bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi yukarıda bahsettiğimiz geleneksel tarım ve sanayi üretimlerinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, ortaçağ tipi bir tarım toplumdur. Tarımın gelenekselliği üretim miktarını kısıtladığı ve mahsulü mevsim şartlarının insafına bıraktığı gibi, ateşli silahlarla teçhiz edilmiş çok sayıda askerden oluşan yeni orduların ihtiyaç duyduğu düzenli nakit para akışını da sağlayamamaktaydı. Hollanda Cumhuriyeti'nin başardığı gibi kıtalararası ticaret ve bankacılık kaynaklı ciddi para akışı sağlanamadığı sürece, yeni dönemde orduları finanse etmek oldukça güçtü. Osmanlı İmparatorluğu'nun böyle bir imkân ve kapasitesi olmadığı gibi, yöneticileri Batı Avrupa'da yaşanan ekonomik gelişmelerin tam olarak farkında da değildi. Gelişmelerin farkında olsa bile sisteme hâkim muhafazakârlık yüzünden radikal bir ekonomik dönüşümü gerçekleştirmek mümkün olamayacaktı.³⁴

İkinci kısıtlama, aslında birincisi ile bağlantılıydı. Yukarıda çeşitli yerlerde belirttiğimiz gibi, merkezi idare orduda kısa sürede radikal değişiklikler yapmaktan veya geleneksel askeri sınıf ve kurumları tamamen ortadan kaldırmaktan kaçınmıştı. Rahatlıkla anlaşılabileceği üzere, bu muhafazakârlığın altında yapılacak değişikliklerin sosyo-politik ve ekonomik maliyetlerinden duyulan endişe yatmaktadır. Osmanlı yönetimi, çoğu zaman o görevi veya bir benzerini eskiden ifa eden askeri sınıfları yeni lojistik görevleri icra etmekle yükümlü kılmıştır. Eğer eski sınıflar bu görevi yapamayacak durumda ise, bu sınıfları lağvetmek yerine bu işi yapmak

için yeni bir askeri sınıf kurup bunların eski sınıflarla beraber çalışmalarını sağlamıştır.³⁵ Aslında her iki hareket tarzının da sonucu aynıydı: eski askeri sınıfın yavaş yavaş zayıflatılması ve sonunda kendi kendini lağvetmesi. Önceki bölümlerde ayrıntısıyla açıkladığımız yaya ve akıncı sınıfları deneyimleri, merkezi idarenin sıklıkla bu yumuşak geçişi tercih ettiğinin iyi birer örneğidir.

17. yüzyıl savaşları, maaşlı asker sayısının artmasına bağlı olarak, geçmiş dönemlere oranla çok daha maliyetli savaşlardı. Örneğin, 1527 senesinde 65,8 milyon akçeye ulaşan toplam maaş tutarı, 1660 senesinde 285,9 milyon akçeye çıkmıştı.³⁶ Maliyeti yüksek muhasara ve karşı muhasara operasyonlarının enflasyonla şişen bedelleri Osmanlı maliyesinin en büyük korkusu haline gelmişti. Merkezi idare, başlangıçta geleneksel tedbirlerle artan maliyetleri karşılamaya çalıştı. Madeni paranın içindeki değerli metal oranı düşürüldü, kısa vadeli iç borçlanmaya gidildi, yeni vergiler konuldu ve gitgide artan düzeyde askeri ve mülki makam ve memuriyetler satılmaya başlandı. Bu geleneksel tedbirler istenilen miktarda paranın hazineye girişini sağlamadığı gibi, ciddi sosyo-ekonomik problemlere, itaatsizlik ve direnişe de neden oldu. Sonuç olarak Osmanlı yönetimi, bedeli hizmet veya mal ile ödenen vergiler yerine nakit para ile ödemesi yapılan yeni vergileri devreye koymak zorunda kaldı. “Avarız” adıyla anılan vergi bu yeni uygulamaların en önemlisiydi.³⁷ Bu yeni nakit vergilerin yanı sıra, vergilerin daha etkin toplanması ve mali kayıt ve kuyudatın daha iyi tutulması gibi bürokratik yöntemlerin etkinliği de artırılmaya çalışılmıştır.³⁸

Klasik dönemde sadece olağanüstü koşullarda toplanan savaş vergisi avarız, 17. yüzyılda artık normal vergi sisteminin ayrılmaz bir parçası haline gelmişti. Mal ve ürünlerin bir kısmının vergi olarak alınması uygulaması yerine, bunların bedelleri nakit olarak alınmaya başlanmıştı. Zaten klasik dönemde de vergi olarak toplanan bu ürünlerin nakledilmesi ciddi bir meseleyken, yeni dönemde hem nakil masrafları ve yolda ziyan olmasının maliyetinden kaçınmak, hem de askerlere maaş ödemesi için nakit paraya ihtiyaç duyulması nedenleriyle bu uygulamanın devam etme ihtimali zaten fiilen kalmamıştı. Üstelik nakit vergilerin idareye sağladığı ödeme

esnekliğinin yanı sıra, askerlerin sefer esnasında ordulardan ve serhat bölgesi halkından nakit para ile ihtiyaçlarını karşılaması da bu bölgelerin ekonomisini olumlu etkiliyordu. Ancak hâlâ ortaçağ tarzı bir ekonominin hâkim ve nakdin az olduğu bir zirai toplumda, köylülerin vergilerini nakit para ile ödemesini beklemek biraz hayalciydi. Merkezi idare vergi toplamının yaratacağı toplumsal direnişi öngörememiş ve bununla da etkin bir şekilde başa çıkamamıştır.³⁹

Yukarıda belirttiğimiz ekonomik yapı içinde doğrudan doğruya borç alma dışında merkezi idarenin elinde nakit üretmek için tek imkân iltizamıdır. Aslında Fatih döneminden beri bilinen ve geçmişte başka Müslüman devletlerin de başvurduğu bu yöntem, devlet (miri) arazisinin vergisinin üç sene veya katlarıyla peşinen ihale usulüyle satışa çıkarılmasıdır. İhaleyi kazanan mültezimler peşin ödedikleri bedeli o miri araziye işleyen köylülerden bizzat kendileri vergileri toplayarak, bir miktar kâr ile karşılamaya çalışırlardı. Böylelikle idare vergi toplama derdiyle uğraşmadığı gibi, üç veya daha fazla senenin vergisini (tabii ki verginin tamamını değil bir kısmını) peşinen alma imkânını bularak savaşları daha iyi finanse edebiliyordu.⁴⁰ Bununla birlikte sistemin işleyebilmesi için iltizama verilebilecek miri arazi miktarının da artırılması gerekiyordu. Bu ise ancak daha fazla timar tahsisinin iptal edilmesiyle mümkündü. Osmanlı yönetimi çoktan beri timarlı sipahilerin muharebe performansından hoşnut değildi. Ateşli silahla teçhiz edilmiş piyade karşısında varlık gösteremiyorlardı. Zaten çoğu sipahi sefere katılmamak için elinden geleni yapıyordu. Ama idare, sipahileri hâlâ Doğulu düşmanlarına karşı kullanmayı düşündüğü ve sistemi tamamen lağvetmeyi de doğabilecek tepkilerden dolayı göze alamadığı için, öncelikle yükümlülüklerini yerine getirmeyenlere yapılan arazi tahsislerini iptal etti. Bunun ardından, sefere gelmek istemeyenlerden “bedel” adı altında muafiyet vergisi almaya başladı.⁴¹ Aslında bu tedbirler sistemi tedricen yok etmek yolunda atılmış önemli adımlardı. Dönemin yöneticilerinin aldıkları kararların olası siyasi ve sosyo-ekonomik sonuçlarını ne kadar kestirebildikleri günümüz için bir muammadır. Anlaşıldığı kadarıyla dönemin

krizleri ile baş etmek için uygulamaya konulan kararlar, büyük ölçüde diğer adımların otomatik olarak atılmasını gerektirmiştir.⁴²

Yeni mali politikaların timarlı sipahiler dışında da kurbanları bulunmaktaydı. Merkezi idare, kendisine çok pahalıya gelen, ama yeni savaşlarda fazla işine yaramayan kapıkulu süvarilerinin mevcutlarını da yavaş yavaş azaltmaya başlamıştı. 1609 senesinde 130,6 milyon akçe olan süvari maaş ödemeleri 1692 senesinde yarı yarıya azalarak 67 milyon akçeye düşmüştü.⁴³ Yardımcı askeri birliklerin önemli bir kısmı ise vergi muafiyetini kaybetmişti. Bir kısmından sefere gelmesi yerine muafiyet bedeli ödemesi istenirken, bir kısmının da topraklarına el konuldu.⁴⁴ Ancak sipahilerin ardından yeni maliye politikalarının en büyük kurbanı Osmanlı donanması oldu. Donanma faaliyetleri ve aktif gemi sayısı düşürülerek, donanma tahsisatının önemli bir kısmı ordunun sefer finansmanına ayrıldı. Kısa vadede kâr getiren uygulama, uzun vadede Osmanlı askeri potansiyel ve kabiliyetini önemli ölçüde düşürdü. Girit Seferi (1645-1669) esnasında zayıf Osmanlı donanması, adayı bir türlü etkin bir ablukaya alamadığı gibi, Venedik donanmasıyla başa çıkamadı.⁴⁵ Daha da kötüsü Kazak korsanların “şayka” adı verilen uzun kayıklarıyla bütün Batı Karadeniz’i ve hatta İstanbul’un varoşlarını yağmalaması da önlenemedi.⁴⁶

Yukarıda kısmen belirttiğimiz gibi, Osmanlı yönetiminin yeni maliye politikaları sadece geleneksel askeri sınıfların yerleşik çıkarlarını değil, aynı zamanda geniş halk kesimlerini, köylüleri ve kasabalıları da etkiliyordu. Timar sisteminden iltizama geçiş, olağanüstü vergilerin olağanlaşması ve verginin nakit olarak talep edilmesi başlı başına büyük bir yükken, bunların yan etkileri de Anadolu ve Rumeli’nde ciddi güvenlik ve asayiş sorunlarının patlak vermesine yol açtı. İmparatorluğun vatandaşları bir taraftan ağır vergilerini ödemeye çalışırken, diğer taraftan da savaşlar ve vergiler sonucu sayıları ve cesaretleri artan her tür eşkıya ile uğraşmak zorundaydı. Göçebe aşiretler, topraklarını bırakıp kaçmış köylüler, timarlarından atılmış sipahiler, her tür işsiz asker ve hatta medrese öğrencileri (softa) büyük çeteler halinde örgütlenerek

kırsal alanda bir veba gibi önüne gelen her şeyi tahrip ediyordu. Merkezi idare bu yaygın eşkıyalık ve asayişsizlik sorununa temelden çözüm bulacağına, geçici tedbirlerle sorunu denetim altında tutmayı tercih etti. Hatta ilerideki sayfalarda inceleyeceğimiz gibi, grupları birbirine karşı kullanarak askere alma ve vergi olanaklarını artırmaya bile çalıştı. Bugünün eşkıyası yarının askeri veya vergi toplayıcısı olabilmiş ya da bunun tam tersi de gerçekleşmiştir.

Yeni maliye politikaları sayesinde Osmanlı yönetimi yeniçeri mevcudunu artırabilmiş ve önemli kalelerin personel sayılarını takviye edebilmiştir. Bununla beraber ek vergi gelirleri ve uygulanan tasarruf tedbirleri ile bile ateşli silahla mücehhez piyade askeri ihtiyacını finanse etmek mümkün olmamıştır.⁴⁷ Dolayısıyla, yönetim ekonomik açıdan daha uygun olan ateşli silah kullanma yeteneğine sahip paralı askerleri işe alarak, seferi ordularını ve kalelerini takviye etmeyi tercih etti. Paralı askerler yeniçerilere göre daha ucuz olduğu gibi, sefer sonunda iş akitlerine son verildiği için barış dönemi maliyetleri de yoktu. Üstelik bu hazır güç, gerektiğinde yeniçerilerin sevmediği iç güvenlik vazifelerinde de rahatlıkla kullanılabiliyordu. Yönetim paralı askerlere dayanmanın potansiyel sorunlarının farkındaydı. Ancak mevcut sosyo-ekonomik yapıda radikal bir değişime gidilmeden asker ihtiyacının karşılanmasının başka yolu da yoktu.

Şüphesiz ki Osmanlı İmparatorluğu, mali yeniden yapılanma ve orduyu ateşli silahlarla teçhiz edilmiş profesyonellerden kurma politikalarını uygulamaya koyup başarılı sonuçlar almasaydı, muhtemelen daha 17. yüzyılın başında zorluklarla başa çıkamayıp havlu atmak zorunda kalacaktı.⁴⁸ Bununla beraber Osmanlı'nın yenilenen kapasitesi uzun savaşlar ve serhat bölgesinde kalelerden oluşan savunma kuşaklarını takviye etmenin maliyetinin ağırlığı altında ezildi. Merkezi idare, esneklik ve pragmatizmini bu krizler karşısında göstermeyi başarsa da, bulduğu çözümlerin bedeli ağır oldu. Osmanlı yönetiminin sağlıklı bir değerlendirmesini yapabilmek için, döneminde rakipleri başta olmak üzere diğer Avrupa devletlerinin benzeri savaş maliyeti krizleri ile başa çıkmak için

ne yaptığına veya yapamadığına bakmamız gerekir. Zira, ancak benzeri Avrupalı güçlerle mukayeseli bir inceleme sonrasında Osmanlı'nın kapasitesi ve uygulamaları anlaşılabilir. Örneğin, dönemin büyük gücü İspanya'nın Hollanda savaşları döneminde sık sık iflas ettiğini⁴⁹ dikkate alacak olursak, Osmanlı kriz yönetiminin daha başarılı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ne yazık ki günümüz tarihçileri dönemin yerli ve yabancı gözlemcilerinin tanıklıklarına, özellikle de “Nasihatname” ve “Siyasetname” metinlerine fazlasıyla önem verip mukayeseli bir bilimsel araştırma yapmadıkları için, Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatını uzatan bu tedbirler günümüzde Osmanlı gerilemesini başlatan siyasi ve ahlaki bozulma ve yozlaşmanın ürünleri olarak görülmektedir. Siyasetnameler ve hükümdara nasihat amacıyla yazılmış diğer metinler ilerleyen sayfalarda incelenecektir.

Savaşın lojistik desteği ve finansmanı –Avrupalı çağdaşlarında da olduğu gibi– bürokrasiyi beklenmedik şekilde büyütmüş ve nüfuzunu artırmıştı.⁵⁰ 17. yüzyıla kadar Osmanlı yönetici seçkinlerini askeri-mülki seyfiyye ile dini-adli ulema sınıfları teşkil ediyordu. Kâtiplerin oluşturduğu kalemiyye sınıfı ise siyasi açıdan zayıf olduğundan, klasik dönemde yönetici seçkinler arasında sayılmıyordu. Savaşın daimileştiği, profesyonel asker sayısının arttığı ve devlet bütçesinin önemli bir kısmının orduya tahsis edildiği bir dönemde askeri-mülki sınıfın gücünün artması beklenirken, tam tersine şaşırtıcı şekilde bu sınıf güç kaybetmiştir. Çünkü yıpratma savaşlarında kesin zafer kazanmak mümkün olmadığı gibi, başarısızlığa uğramak da beklenen bir durumdu. Komutanlar ve subaylar başarılı bulunmazken, savaşın lojistiği ve finansmanını yüklenmiş olan Osmanlı kâtipleri çok başarılı görülmüştür. Artık kâtipler mali ve idari başarılarının mükâfatı olarak, askerlerin aleyhine olacak şekilde, devletin üst kademelerine sıklıkla atanmaya başlamışlardı. Her ne kadar kâtiplerin büyük ve güçlü bir bürokratik sınıfa dönüşmeleri ve Osmanlı yönetiminde tek el teşkil etmeleri 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra mümkün olabileceksin de, kapıkulu kökenli askerlerin devlet kademesindeki terfi olanaklarını kısıtlayarak aslında varlıklarını çoktan hissettirmişlerdi.⁵¹

3. İnsan Gücü

Hiç şüphesiz ki 17. yüzyıl askeri dönüşümünün asıl galipleri yeniçeri ve topçulardır. Cebeciler ve lağımıcılar da dönüşümden kazançlı çıkan teknik sınıflardır. Ama aynı şeyi kapıkulu süvarisi ve top arabacıları için söyleyemeyiz. Süvariler merkezi idare için oldukça maliyetli bir hafif süvari sınıfı olduğundan, dönüşümün gerektirdiği mali tasarruf önlemlerinden kurtulup imtiyazlarını muhafaza etmeleri mümkün değildi. Arabacılar için durum daha da kötüydü. Tek bir tip muharebe düzeni için özel olarak kurulmuş bir askeri sınıf olduklarından, ateşli silahların artan isabet, menzil ve tesiri karşısında klasik tabur cengi düzeninin artık demode kalmasıyla, eski statü ve imtiyazlarını korumaları beklenemezdi. Sınıf olarak varlıklarını Osmanlı muhafazakârlığına ve topların nakledilmesi görevini üstlenmelerine borçludurlar.

Yeniçeriler, eskiden beri alay teşkilatlanması içinde ateşli silah kullanan hafif piyadeler olmaları ve bünyelerinde muharebe hizmet destek unsurlarının bulunması nedenleriyle yeni muharebe ortamı için biçilmiş kaftandılar. Dolayısıyla, merkezi idarenin sayılarını ve görev-sorumluluklarını artırması doğal bir tercihtir.⁵² Timar sistemi yozlaşıp sipahiler görevlerini yapamaz hale geldikçe, gitgide daha fazla yeniçeri eyaletlere atanmaya başladı. Üstelik meydan muharebelerinin yerini muhasara ve karşı muhasara harekâtı aldığı için, serhat bölgelerindeki kale ve garnizonlardaki yeniçeri miktarları da artırılmak zorunda kalmıştı. 1685 senesinde ocağın toplam 31.900 mevcudunun 13.793'i 36 kalede muhafız olarak görev yaparken, bu sayı 1750'de 68 kalede –yerli yeniçerilerle beraber– 53.966 sayısına çıkmıştı.⁵³

Daha fazla sayıda yeniçeri eyaletlerde ve kalelerde görev yapmaya başlamışken, eski rotasyon sistemi de artık terk edilmişti. Yüzyılın sonunda başkentten dış görevlere atanan yeniçerilerin çoğunluğu aynı görevde sürekli olarak çalışmaya başlamıştı. Bu değişiklik, beraberinde yeniçerilerin evlenip yerel halkla aile bağları tesis etmesine ve yerel sosyo-ekonomik yapıya dahil olmalarına yol açtı. Böylelikle geçmişte İstanbul ve Mısır'daki seleflerinin yaptığı

gibi, bulundukları şehrin yerel siyasi sistemine dahil olup güç ve çıkar mücadelelerinde önemli birer aktör oldular. Rotasyon sisteminde vazgeçmenin kısa ve orta vadede sağladığı fayda ne olursa olsun, uzun vadede yeniçeriler askeri değerlerini tamamen kaybedip en fazla yerel polis veya zabıta vasfında bir kuvvete dönüştü. Dolayısıyla, eyaletlerdeki yeniçerileri toplam askeri mevcuda dahil eden bütün istatistik ve hesaplamalar imparatorluğun bu dönemdeki gücü hakkında hatalı bilgi verir.⁵⁴

Eyalet ve kalelerdeki görev sistemindeki değişim dışında, ocak mevcudunun hızlı bir şekilde artması da ocağın personel yapısını temelden değiştirdi. Kanunlara göre ocağın temel askere alma sistemi olan devşirme, önceki dönemdeki evlenme yasağının kaldırılması ve yeniçeri çocuklarının (kuloğlu)⁵⁵ ocağa alınmasının önünün açılmasıyla çoktan bu tekeli kaybetmişti. Her ne kadar devşirme uygulaması 18. yüzyıl ortalarına kadar devam etmişse de, kuloğulları çoktan çoğunluğu teşkil etmişti. Şaşırtıcı olan husus ise, merkezi idarenin artan yeniçeri ihtiyacını karşılamak için kanunlarda bir değişiklik yapmadan kuloğulları dışındakilere de ocağın kapılarını açmasıdır. Şehirli işsiz gençler, esnaf loncalarının kapasite fazlası mensupları ve köyden kente yeni göç etmişler; yani klasik dönemde güvenilirmez, serseri addedilen gruplar Yeniçeri Ocağı'nın yeni insan kaynaklarıydı. Bunlar çoğunlukla “kul karındaşı” veya “yamak” adı altında geçici olarak ocağa alınıyor ve genellikle üç sene olan deneme süresi sonunda asaleten ocağa dahil ediliyorlardı. Böylelikle Yeniçeri Ocağı'nın insan kaynağı eyaletlerden İstanbul'a ve civar büyük şehirlere kaymış oldu.⁵⁶

Tahmin edileceği gibi, askere alma sisteminde yapılan bu değişikliğin en büyük kaybedeni Acemi Ocağı oldu. Ocağa yeni alınanlar Müslüman ve Türk olduklarından, uzun kültürel ve dini hazırlık dönemine ihtiyaç kalmamıştı. Üstelik bunların çoğu bir nevi cıracı gibi ocak içinde en az birkaç sene çalıştıkları için askerliğe büyük ölçüde vakıftılar. Böylelikle varlığını korusa da, Acemi Ocağı ordu sistemi içindeki önemini büyük ölçüde yitirdi. Acemi eğitimi görmek durumunda kalanlar da eskisi gibi beş-altı sene değil, en fazla iki senelik bir eğitim görüyorlardı.⁵⁷

Acemi eğitiminin tamamen veya kısmen ortadan kalkması, kuloğulları ve şehirli işsizlerin temel askere alma kaynağı haline gelmelerinin sistem geneline yayılan etkileri oldu. Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı yönetimi, sağladığı askere alma ve mali kolaylıklar nedenleriyle başlangıçta bu değişime sıcak yaklaşmıştır. Ancak bu değişim ve mevcuttaki artışla Yeniçeri Ocağı iyi eğitilmiş özel bir birlik olma imtiyazını yitirerek, temel askeri bilgi ve beceriye sahip sıradan bir piyade birliğine dönüşmüştür. Ayrıca sosyo-ekonomik yapı içindeki yerleşik çıkarlar ve aile bağları, hükümdara olan sadakatin önüne geçmiştir. Kaynak çeşitlenmesi ve acemi eğitiminin fiilen ortadan kalkmasıyla beraber ocak, homojenliğinin yanı sıra askeri birlik ve beraberliğini de büyük ölçüde yitirmiştir. Böylelikle bir askeri birlikten ziyade, kendi içinde çıkar ve akraba-memleketli grupları bulunan şehirli orta sınıfa dönüştükleri söylenebilir. Osmanlı yönetiminin, 1641 senesinde yeniçeri ağasının ocaktan atanması sistemine geri dönerek, bu gelişmeyi kabullendiği anlaşılmaktadır. Yeniçeri ağalığı statüsünün dört yıl sonra Osmanlı tarihinde ilk defa vezaret düzeyine çıkarılması ise beklenen bir gelişmedir.⁵⁸ Bu gelişmelerin imparatorluğun geleceği üzerindeki etkileri “Reform Çabaları” alt başlığında incelenecektir.

Yeni muharebe ortamının devamlı artan ihtiyaçları ve mali kısıtlar Osmanlı yönetimini iki eski politikayı daha yaygın olarak uygulamaya zorladı. Bunlardan birincisi maaşların reel değerini metal paranın içindeki değerli maden oranını azaltıp devalüasyon yaparak azaltmaktır. Bu politika geçmişte olduğu gibi yaygın itaatsizlik, direniş ve hatta ayaklanmalara yol açsa da, devleti orta vadede rahatlatarak amacına ulaştı.⁵⁹ Fakat maaşların reel değerinin düşmesi, profesyonel askerleri geçimlerini sağlamak için alternatif yollar aramaya itti. Yolsuzluk ve rüşvet bu sürecin beklenen sonuçlarıyken, konumuz açısından en önemli gelişme, yeniçerilerin askerliğe ek başka bir meslek edinmeleriydi. 17. yüzyılın sonunda, dönemin Avrupalı ordularında da benzerleri görüldüğü üzere,⁶⁰ çoğunluk küçük ölçekte dükkânlar açarak mevcut esnaf loncalarına katıldı. Bir kısmı ise vasıfsız işçi olarak fiziki güce dayalı işlerde çalışmaya başladı.⁶¹ Son dönemde yapılan akademik çalışmalar,

kapıkulu askerlerinin öteden beri imparatorluğun ticari hayatıyla yakından ilgili olduğunu göstermiştir.⁶² Fakat askerliğe ek olarak ticaret veya esnaflığı ikinci bir iş edinme tavrının yaygınlaşması, bu dönemdeki merkezi idarenin bilinçli olarak maaşların reel değerini düşürmesi sonucunda doğmuştur.

İkinci politika ise paralı askerlerin kitlesel olarak işe alınmasıdır. Şimdiye kadar incelediğimiz gibi paralı askerler her dönem farklı isim ve kategoriler altında Osmanlı ordusu bünyesinde yer almıştır. Dolayısıyla merkezi idarenin bu politikası temelde yeni bir uygulama değildir. Yeni muharebe ortamının ihtiyaçlarına göre eski uygulamalar değişim geçirerek yeni isimler altında hayata geçirilmiştir. 16. yüzyılın sonunda bazı paralı asker kategorileri devlet kayıtlarından kaybolmuş, yerini ateşli silah kullanmada uzmanlaşmış yeni kategorilerde paralı askerler almıştır.

Levend (çoğulu *levendat*) terimi ateşli silah kullanan, çoğunlukla piyade ama süvari de olabilen “sekban”, “sarıcı”, “deli”, “faris”, “gönüllü” ve benzeri isimlerle anılan 17. ve 18. yüzyıl paralı asker gruplarına verilen genel isimdir. Aslında levend, 15. yüzyıl boyunca Osmanlı donanması ve korsan filolarında görev yapan deniz savaşçılarına verilen isimken, zaman içinde farklı kategorilerdeki paralı askerlerin tamamını kapsayacak şekilde anlam genişlemesine uğramıştır. Bu anlam genişlemesine rağmen, resmi kayıtlarda levend tabirinin daha çok üst düzey bir eyalet yöneticisinin kapı halkına dahil askerler için kullanıldığını görmekteyiz.⁶³

Son yüzyıl boyunca Osmanlı üst yöneticileri ile eyalet yöneticileri, kendi kapı halklarına timar tahsisi yaparak verimli arazilerin kontrolünü ele geçirmişlerdi. Padişahın saray ve kapı halkını takliden üst düzey yöneticilerin (rical) kendi kapı halklarını teşkil etmeleri yeni bir uygulama değildi. Zaten klasik dönemde eyalet yöneticilerinin ücretlerini kendilerinin verdiği cebeli ve “yevmlü” diye isimlendirilen askerler, sipahiler de dahil olmak üzere eyalet ordularının çekirdeğini oluştururdu. Çoğunluğu süvari olan cebeliler, dönemin gözlemcileri tarafından paralı asker olarak görülmeseler de, aslında kelimenin tam manasıyla paralı askerlerdi. Çünkü cebeliler ferdi olarak veya küçük gruplar halinde Osmanlı yöneti-

cileriyle kontrat yaparlardı. Bu kontrat belirli bir yönetici ile yapılan şahsi bir işlem olduğundan, o yöneticinin görevi sona erdiğinde kontrat da sona ererdi. Dolayısıyla cebeliler de kendilerine yeni bir işveren bulmak zorunda kalırlardı.⁶⁴

Osmanlı yönetimi, klasik dönem boyunca sıradan timarlı sipahilerinin haklarını korumakla eyalet yöneticilerinin daha iyi silahlanmış ve daha iyi kapı halkı teşkil etmesini teşvik etmek arasında tereddüt yaşamış ve birbiriyle çelişen emirler verip durmuştu. Yönetimin eyalet yöneticilerinin görev yerlerini sık sık değiştirmesi ve denetimlerde bulunması kapı halkı sayısını azaltmak için değil, yöneticilerin bulundukları bölgede birer güç kaynağı haline gelmelerini engellemek içindi.⁶⁵ Merkezi idarenin daha büyük ve daha ucuza mal olan bir seferi ordu teşkil etmek için eyalet yöneticileri arasındaki rekabeti kızdırdığı da bilinen bir gerçektir. Eyalet yöneticileri, resmi askere alma yetkilisi gibi davranarak mümkün olduğunca fazla asker toplamaya çalıştı. Nicelik ve nitelikçe üstün birlikler teşkil etmek her daim cömertçe ödüllendirildi ve yöneticilerin masraflarının bir kısmı merkezi hazineden telafi edildi. Bununla beraber herhangi bir başarısızlıkta o yöneticinin bütün mesleki kariyerinin mahvedildiği de vakiydi.⁶⁶

17. yüzyıl boyunca paralı askerliğin canlanması ile isimlerinin değişmesi aynı anda gerçekleşmiştir. Levendlerde seleflerinden farklı olarak birlik, beraberlik ve grup dayanışması daha fazlaydı. Dayanışmanın artması, gerçekte beraber yaşanan süre ve tecrübeyle yakından ilgiliydi. Uzun yıllar savaş ve barışı birlikte geçirerek, beraber iş arayarak, daha doğrusu birlikte hayatta kalmaya çabalarak birer iş ortağı ve silah arkadaşı haline gelmişlerdi. Büyük bir grubun parçası olarak askere alınma, paralı askerlere daha fazla pazarlık yapma imkânı tanımaktaydı. İşte bu aşamadan itibaren Osmanlı'nın kendi "bağımsız paralı asker bölükleri"ni (*free companies*) yarattığını söyleyebiliriz. Sistem şu şekilde işliyordu: Osmanlı paralı asker liderleri olan "bölükbaşı" ve "başbölükbaşları" önce adam toplar ve bunlara temel eğitim verip silah ve teçhizatla kuşattıktan sonra bölüklerine iş aramaya başarlardı. Bölüğün prestiji, askeri gücü ve piyasa koşullarına göre, askerler bir eyalet

yöneticisiyle veya doğrudan doğruya merkezi idarenin bir temsilcisiyle⁶⁷ kontrat yaparak ordudaki yerlerini alırlardı. Kontratlarının sonunda veya katıldıkları sefer sona erdiğinde bölükbaşları yeni iş arayışına başlarlardı. Çünkü uzun süre işsiz kalmaları halinde bölüğü bir arada tutmak mümkün değildi. Eğer iş bulunamazsa en kötü hareket tarzı eşkıyalık yapmaktır.⁶⁸ Osmanlı paralı askerlik sisteminin ilginç bir özelliği de, askerlerin memleketlerinden çok uzak eyaletlerde iş aramalarıdır. Örneğin, dönemin en meşhur paralı askerleri olan Batı Anadolu'lular Rumeli'de ve Kuzey Afrika'da (Mısır'ın meşhur Kazdağlıları Batı Anadolu kökenliydi) iş ararken, Arnavutlar genellikle Anadolu'yu tercih ederlerdi.⁶⁹

Bu yeni tip paralı askerlerin muharebe etkinlikleri konusu tartışmalıdır. Dönemin kronikleri bunların mali açıdan tam bir israf olduğunu, asker olarak işe yaramadıklarını tasvir edip, bir bakıma kanser gibi Osmanlı sistemini sardıklarını ifade etmektedir. Çoğu modern tarihçi de kroniklerle aynı fikirdedir.⁷⁰ Kanımızca bu yaygın görüş basmakalıp ve hatalı bir izlenim vermekte ve hiç değilse 17. yüzyıl için gerçeği yansıtmamaktadır.

Osmanlı paralı askerleri konusunda bir analiz yapmadan önce günümüzde hâkim norm ve değer yargılarını bir tarafa koymamız şarttır. Çünkü modern ulus-devlete has askerlik anlayışı, para için savaşmayı kötü ve alçakça görüp etiketlenmektedir. Eğer bu bakış açısıyla geçmişe bakacak olursak, dönemin gerçeklerini dışlamamız bir yana, paralı askerliğin neden bu kadar yaygınlaşabildiğini anlama imkânımız da olmaz.

Her şeyden önce çok sayıda ve maliyeti düşük levend birlikleri olmasaydı, Osmanlı İmparatorluğu'nun gitgide güçlenen düşmanlarının karşısında duramayacağını belirtmemiz gerekir. Ağır zayıyatın verildiği dönemin uzun ve neticesiz savaşlarında orduların sayısal üstünlüğü sağlayacak, ucuz, kolaylıkla gözden çıkarılabilecek ve aynı kolaylıkla askere alınabilecek kitlelere ihtiyacı vardı. Osmanlı da bu personel ihtiyacını, dönemin pek çok başka devleti gibi, kontratlı ve geçici süreyle istihdam edilen askerlerle karşıladı.

Osmanlı levendlerinin dönem içindeki başarılarının listesi uzundur, ama iddiamızı kanıtlamak açısından aşağıda vereceğimiz

örneklerin olumsuz ve önyargılı kanıların temelsizliğini göstermek için yeterli olacağını düşünüyoruz. Geleneksel düzenli ordu birliklerinin her iki uzun İran seferinde de (1578-1591 ve 1603-1612) savaşmak istemediği ve güvenilmez olduğu görülünce, Özdemiroğlu Osman Paşa başarılı olanları Yeniçeri Ocağı'na dahil edeceği sözünü vererek, rekor sayıda paralı askeri işe almıştır. İşte bu askerlerle ve sağlıklı lojistik desteği olmadan tarihe geçen askeri başarıları imza atabilmiştir.⁷¹ 1601 Kaniye savunmasında Kral Ferdinand'ın üç aylık kuşatmasında uğranılan ağır zayıyata rağmen dayanan Tiryaki Hasan Paşa'nın muzaffer askerlerinin üçte ikisi de paralı askerdir.⁷² Benzeri şekilde 1620 Polonya seferinde sayıca daha fazla olan Polonyalılara karşı kazanılan zafer eyalet yöneticilerinin kapı halkı olarak savaşa katılan paralı askerler sayesinde mümkün olabilmektedir.⁷³

İkinci olarak, devşirme sisteminin fiilen asıl askere alma kaynağı tekeli kaybetmesi ve Kapıkulu Ocakları'nın aniden genişlemesi sonrasında, kapıkulu askerleriyle paralı askerler arasında etnik veya sosyo-ekonomik köken açısından bir fark kalmamıştı. Aslında bu da doğal bir gelişmeydi. Çünkü bütün paralı askerlerin arzusu ilk fırsatta daimi gelir ve iş garantisine sahip kapıkulu askeri olmaktı. Dolayısıyla kendini göstererek, liyakatini kanıtlayarak ocaklara girmek isteyen paralı askerler kendi canlarını ortaya koyarken, iş güvencesine sahip kapıkulu askerleri kazanımlarını korumak için daha sağlamcı bir anlayışla savaşırlardı. İster düzenli ordunun bir parçası, isterse paralı asker olsun hepsi kabaca aynı sosyo-ekonomik sınıftan geliyordu. Çoğunluk şehir kökenli işsizler, işsiz köylü gençleri veya Bosna, Arnavutluk ve Kafkaslar gibi dağlık bölgelerin aşiretleri ile paralı asker yatağı diye bilinen Batı Anadolu'dan gelen topraksız köylülerden oluşuyordu.⁷⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı arşiv araştırmaları yapılmadığı için paralı askerlerin dini yapılanmasını, yani Müslüman ve diğer dinlerin oranlarını kesin olarak bilmiyoruz. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, pandorlar tamamen Hristiyan bir paralı asker grubuydu. Eğer bazı resmi belgelerde geçen ve bazı Arnavut paralı asker gruplarını Hristiyan olarak isimlendiren ifadeler doğruysa, kayda değer sayıda Hristi-

yan paralı asker bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵ Anladığımız kadarıyla Hristiyan paralı askerlerin çoğunluğu mesleki kariyerlerinin belli bir safhasında terfi ve iş bulma kaygısı ile din değiştirmekte ve başka kategorilere kaymaktaydılar. Bu da günümüzde Osmanlı tarihi ile ilgili çalışmaların karşısında bulunan karmaşa ve sorunları daha da artırmaktadır.

Üçüncü olarak, paralı askerlerin maliyeti kapıkulu askerlerine göre her açıdan daha azdı. Maaşları düşüktü ve çoğu zaman bunları vaktinde ve tam olarak alamıyorlardı. Bununla beraber silah ve teçhizatları çoğu zaman ikinci sınıftı. Kapıkulu askerlerine göre askeri eğitimleri zayıf ve muharebe tecrübeleri azdı. Ancak en az onlar kadar ve hatta daha cesur ve atak olduklarını söyleyebiliriz. İş güvenceleri olmadığı ve seferden sonra kış geçirebilmek için, bir sonraki sefer mevsimine kadar yeni bir iş bulmaları gerekirdi. Üstelik esnek olmayan Osmanlı ekonomik sisteminde iş bulmak büyük meseleydi. Bulunulabilen kış mevsimi işleri ise; kale muhafızlığı, askeri inşaatlarda çalışmak veya eyaletlerde zabıtalık ve diğer asayiş görevleriydi. Oysa kapıkulu askerleri kış dönemlerinde kendi barış garnizonlarındaki sivil meslekleriyle uğraşırlardı.

Levendler, klasik dönemdeki selefleri gibi başta Osmanlı'nın doğudaki en önemli rakibi İran olmak üzere, komşu coğrafyalarda da iş aradılar.⁷⁶ Ne yazık ki, elimizdeki bilgi ve belgelerin azlığından dolayı ülke dışında paralı askerlik yapanlar ve bunların toplama oranı gibi konularda kesin ifadelerde bulunamıyoruz. Mevcut bilgilerimiz bazı tekil hadiselerle ilgili anekdotlardan ibarettir. Yemen'in fethi öncesinde burada Mehmed isminde bir şahıs komutasında görev yapan Karamanlı paralı askerler,⁷⁷ Hintli emirlerin ordularında hizmet veren ateşli silah kullanan piyadelerin yanı sıra Ali Kuli, Mustafa Rumi ve Kara Hasan gibi topçu uzmanları ile Cihangir Han isimli bir gemi kaptanı bu kapsamda bildiğimiz örneklerdir.⁷⁸ Konuyla ilgili akademik bir çalışma olmamasına rağmen, başta Stradiotis olmak üzere, Avrupalı ordularda görev yapan Hristiyan paralı askerlerle⁷⁹ Osmanlı paralı askerlerin kullanılan silah, teçhizat, taktik ve teknikler açısından büyük benzerlikleri olduğunu biliyoruz.

Paralı askerlere yönelik en önemli eleştiri, askeri isyan, halk hareketleri, toplumsal itaatsizlik ve eşkıyalıkta oynadıkları rollerle ilgilidir. Bu görüşe göre İran seferleri ve Uzun Savaş sonrasında işsiz kalan paralı askerlerin (kapısız levendat) kırsal alanlarda büyük sorunların patlak vermesinde önemli rolü olmuştur.⁸⁰ Her ne kadar bu sosyal başkaldırıta (Celali İsyanları, dini ayaklanmalar ve yaygın sosyal haydutluk) yer aldıkları inkâr edilemez bir olgu olsa da, ne bu hareketlere liderlik etmişlerdir, ne de oynadıkları rol iddia edildiği kadar önemlidir. Gerçekte merkezi idare savaşlar sonrasında bunların önemli bir kısmını kale muhafızlığı, eyaletlerde asayişi sağlama ve benzeri işlerde istihdam ettiği için, işsiz asker sayısı iddia edildiği kadar yüksek değildi. Üstelik Habsburglara yönelik seferlerde görev yapan paralı askerlerin çoğunluğu Bosna ve Arnavutluk'tan gelmişken, isyanlar ve yaygın haydutluk daha çok Anadolu'yu etkilemiştir. Anadolu'daki isyancıların bileşimine baktığımızda, asker kökenli olanların çoğunun yeni dönemin başlıca kaybedenleri olan timarlı sipahiler ve göçebelere dönüşmesi şaşırtıcı değildir.

Konumuz açısından önemli olan bir başka sorun, modern Osmanlı tarihçilerinin çoğunlukla Osmanlı'nın çağdaşı ülkelerde meydana gelen askeri isyanlar, ayaklanmalar, sosyal direniş ve itaatsizlikleri dikkate almaması ve mukayeseli çalışmalar yapmamasıdır. Oysaki bu dönem Avrupa'sına baktığımızda, Osmanlı'nın yaşadıklarına benzeyen birçok örnekle karşılaşmaktayız. Erken modern dönemde teknolojik atılım ve sosyo-ekonomik yapının değişmesine paralel olarak savaşların tabiatı değişmişti. Uzun süren ve rakibi yıpratma esasına dayanan savaşlar, tarafları her açıdan limitlerinin ötesinde zorlamıştı. Bu süreçte askeri dönüşümü başarıyla gerçekleştiren devletler bile ciddi sosyal bedeller ödemiş ve Avrupa uzun süren kargaşa ve isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştı. İspanyol Flandre ordusu örneğinde olduğu gibi paralı askerlik, askeri isyanlar ve itaatsizlik 17. yüzyılda başka Avrupa ordularında da meydana gelen, oldukça yaygın bir sosyal hadiseydi. Mukayeseli incelemelerde bulunduğumuzda Osmanlı yönetiminin ve ordusunun birçok Batılı örnekten daha başarılı şekilde ve daha az zayıflatla bu dönemi atlatabildiğini görmekteyiz.⁸¹

Sonuç olarak, Osmanlı paralı askerleri merkezi idare için vazgeçilmezdi ve iyi maaş ve sıkı disiplinle denetim altında tutulabildikleri sürece önemli görevler ifa etmişlerdi. Maliyet açısından ucuz ve kolaylıkla yerlerine yenileri bulunabilen bir asker çeşidi olduklarından, dönemin uzun yıpratma savaşları için idealdiler. Bu tercih sonucunda eyalet ordularının yapısı büyük bir değişime uğramış ve paralı asker oranı 1609'da yarı yarıyayken yüzyılın sonunda üçte iki gibi ciddi bir rakama ulaşmıştır.⁸² Böylece imparatorluk tarihinde ilk defa paralı asker sayısı düzenli asker mevcudunun üstüne çıktı. Asrın ortasından itibaren, özellikle Otuz Yıl Savaşları sonrasında paralı askerlerin faydadan ziyade zarar getirdiği düşüncesinin Avrupa'da yaygınlaşmasıyla düzenli orduların mevcutları artırılmaya çalışırken,⁸³ Osmanlı ordusu bu gelişmelerin arkasında kalarak daha çok paralı askerlere dayanmaya devam etti. Gerçekten de o döneme kadar istifade edilen paralı askerlik müessesesi Kutsal İttifak Savaşları'nın (1683-1699) yarattığı askeri ve sosyo-ekonomik yıkım sonrasında ciddi bir sorun haline gelecekti.

Askeri dönüşümün önemli, ama tarihçiler tarafından çoğunlukla ihmal edilen bir başka yanı ise, yüksek rütbeli subayların gidecek standart subay yetiştirme ve terfi sisteminin dışından ve hatta ordu dışından atanmaya başlamasıdır. Klasik sistemde subay olabilmenin üç kabul edilmiş yolu vardı: Kapıkulu Ocakları'nda uzun görev başı eğitim ve muharebe liyakati sonrasında subay naspedilme; Enderun, Galatasaray ve İbrahimpaşa saray okullarında eğitim görme; ve son olarak da timar sistemi içinde yetiştirme. Yardımcı askeri sınıflar ve paralı asker birliklerinin subayları askeri sınıfa mensup düzenli ordunun subayları ile aynı statüde görülmezdi.

Dönem içinde vezirlerin, valilerin ve diğer üst düzey devlet adamlarının kapı halklarının seferlerin icrasındaki önemlerinin artması ve bu hanelere dahil olmanın (daha doğru bir ifade ile intisap etmenin) daha iyi eğitim ve terfi olanakları sağladığının anlaşılması ile, ricalin haneleri alternatif subay yetiştirme merkezlerine dönüştü. Rical için kendi kapı halkından yetişmiş tabilerin devletin kritik ve üst düzey görevlerine atanması önemliydi. Böylelikle

kendi hâkimiyet alanları ve güçleri de artmaktaydı. Yeni döneme yoğun rekabet içindeki ricalin tabi-metbu ilişkisi damgasını vuracaktı. Bir haneye tabi devlet görevlilerinin sayısı zaten 16. yüzyılın sonunda çoğunluğu teşkil etmekteydi. Bu oran 17. yüzyılın ikinci yarısında eyalet üst düzey yöneticilerinin üçte ikisine kadar çıkacaktı. Kapıkulu Ocakları rical yetiştirmelerinin ocakların içine sızmasına müsaade etmedi. Buna rağmen en üst askeri rütbelere de artık ocaklardan yetişen subayların erişimine kapanmıştı. Bu açıdan dönemin asıl kaybedenleri, Enderun başta olmak üzere, saray okullarından yetişenlerdi. Normalde kendilerine tahsis edilmesi gereken kadrolar artık ricalin kapı halkı tarafından işgal edildiği için, saray içindeki görevlerle yetinmek zorunda kaldılar.⁸⁴

Elimizdeki veriler, klasik yöntemle yetiştirilmiş subaylar ile rical kapılarında yetişmişler arasında bir performans mukayesesi yapma imkânı vermemektedir. Ama bireysel kariyerleri takip edecek olursak, rical yetiştirmesi çok başarılı bürokratların bulunduğunu görmekteyiz. Rical kapıları oldukça mütevazı sosyo-ekonomik kökenlerden gelenlere devlet makamlarını açarak yeni sosyal hareketlilik kanalları yaratmıştı. Ancak aynı zamanda tabi-metbu ilişkileri ve rical içinde yaşanan yoğun rekabet sonucunda, Osmanlı askeri-mülki yapısı çıkara dayalı klikler yüzünden fraksiyonlara da bölünmüştü. Klasik askeri eğitim kurumlarıysa kendi kaderlerine terk edilmişlerdi. Bu ihmal bir buçuk asır gibi uzun bir süre devam edecekti. Sonuçta 18. ve 19. yüzyıl askeri reformcuları, askeri reformları yapmak için bir sıçrama tahtası aradıklarında, bu eğitim kurumlarından istifade edemeyeceklerdi. Hatta bu kurumlar ciddi birer ayak bağı haline gelip reform çabalarına engel teşkil edeceklerdi.

4. Dönüşümün Yan Etkileri: İsyanlar ve Eşkıyalık

Şimdiye kadar belirttiğimiz gibi, dönüşümün sistem için en tehlikeli ve zararlı yan etkisi, geniş kesimleri etkileyen halk isyanlarına, askeri ayaklanmalara, sosyal huzursuzluk ve direnişe ve yaygın eşkıyalığa neden olmasıdır. Açık bir şekilde yeni maliye politikaları

ve sosyo-ekonomik dönüşüm, sonraki krizler için uygun bir ortam yaratmıştır. Ancak bunda savaş vergileri dışında askeri dönüşümün ne kadar etkili olduğu bütün boyutlarıyla bilinmemektedir.⁸⁵ Benzer şekilde ateşli silahların toplum içinde yaygınlaşması, paralı askerler ve eyaletlere yeniçerilerin gönderilmesi gibi faktörlerin etkileri de kesin değildir.

Aslında Osmanlı yönetimi için askeri isyanlar ve hoşnutsuzluk yeni kavramlar değildir. Bunlar –düşük sıklıkla da olsa– dönem dönem patlak veren ve sisteme etkileri kısıtlı olan sorunlardı. Hatta 1481 taht krizinde olduğu gibi çok tehlikeli boyutlara da çıkabilmekteydiler. Fatih’in vefatı yönetimde büyük bir boşluk yaratmış ve devlet *ricalı* bu boşluğu zamanında doldurmada başarısız olmuştu. Fatih’in askeri reformları sonucunda statü ve güçlerini kaybeden sipahiler, azablar, göçebeler ve diğer eyalet askerleri, bu yönetim boşluğundan istifade ederek isyan çıkarmışlardı. Bazı mevzi başarılar kazansalar da, nihayetinde kapıkulu askerleri karşısında duramamışlardı. 1481 hadiselerinin dikkatten kaçan tarafı, isyanın liderliğinde mevcut güç dağılımından hoşnutsuz yönetici seçkinlere dahil bir grubun bulunmasıdır. Bu grup geleneksel askeri sınıfların patlamaya hazır durumlarından kendi çıkarları doğrultusunda istifade etmeye kalkışmıştır. Bu durum bundan sonraki dönemde de devam edecek, her askeri isyan ve hoşnutsuzluğun arkasında, askerleri isyana teşvik ve onlara liderlik eden ricalden bir grup olacaktı. Dolayısıyla bu isyanlar salt askeri kaynaklı bir sorun olarak görülmemelidir.⁸⁶

Klasik dönem boyunca merkezi idare eyalet ordusunu Kapıkulu Ocakları ile dengelerken, Kapıkulu Ocakları’nı da kendi içlerindeki bir ocağı diğerine karşı kullanarak dengelemeye çalışmıştır. Ancak 17. yüzyıldaki askeri dönüşüm sipahilerin güç tabanını ve mevcudunu ciddi ölçüde zayıflatınca, artık Kapıkulu Ocakları’nı dengelemek ciddi bir sorun haline gelmiştir. Merkezi idare bu kez levendleri Kapıkulu’na karşı kullanarak, onun gücünü sınırlamaya kalkışmıştır. Meşum Yeğen Osman’ın paralı askerlerinden istifade etme gibi çabalar sonuç vermemiştir. Tam tersine durum daha kırılgan ve tehlikeli bir hal almıştır. Elimizdeki bilgiler kapıkulları ile

levendler arasındaki mücadelenin boyutlarını tam göstermese de, sorunun ciddi olduğu bilinmektedir.⁸⁷

İkinci önemli gelişme, yukarıda belirttiğimiz gibi ateşli silah taşıyan paralı asker sayısındaki artıştır. Bunların eyalet birliklerinin saflarına girmesi yerel ve bölgesel dengeleri bozmuştur. Bununla beraber, sadece bu iki gelişmenin tek başlarına Celali İsyanları'nın doğmasına neden olduğu söylenemez. Diğer faktörleri de dikkate almamız gerekir. Ancak öncelikle Celalilerin kim olduğunu tanımlayıp orduyla ilişkilerini ortaya koymalıyız.

1585 senesi, dönemin kaynakları ve günümüz akademik çalışmalarında yaygın olarak, isyanların ve eşkıyalığın başladığı bir dönüm noktası diye ifade edilmektedir.⁸⁸ Bununla beraber, bu isyanlara ve eşkıyalığa adını veren Şeyh Celal Ayaklanması daha erken bir dönemde, 1519'da gerçekleşmiştir. Bu ilk Celalilerin çoğunluğunu göçebe aşiretler, timarını kaybetmiş eski sipahiler ve heteredoks tarikatlar teşkil ediyordu. 1550'li yıllarda taşra medrese öğrencileri (softalar) yeni bir Celali grubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı kroniklerinde asıl kitlesel isyanların, Uzun Savaş'ın başlangıcında sefere katılmak istemedikleri veya firar ettikleri için timarları ellerinden alınan binlerce sipahinin katılımıyla başladığı iddia edilmektedir. Her ne kadar arşiv kayıtları bu iddiayı doğrulamasa da, o dönemde Anadolu'da topraksız çok sayıda eski sipahi bulunduğunu biliyoruz. Bazı paralı askerlerin ilerleyen zaman içinde isyancılara katıldığı vaki olsa da, isyan içindeki temsil oranları hiçbir dönemde fazla olmamıştır. Üstelik paralı askerler amaçlarına ulaştıklarında hemen isyan saflarından ayrılmışlardır. Öyleyse neden ısrarla Celalilerle paralı askerler özdeşleştirilmektedir? Sorunun cevabı aslında oldukça basittir. Bu farklı grupların sosyo-ekonomik kökenleri aynıdır: genç topraksız köylüler ve şehirli işsizler.⁸⁹

Osmanlı istikrar harekâtları ve karşı ayaklanma güçleri hesaba katıldığında bu ayrımı yapmak daha da çetrefilleşmektedir. Sosyo-ekonomik köken açısından çoğu zaman Celalilerle devlet güçleri arasında bir fark bulunmamaktaydı. Üstelik her iki grup mensupları sık sık taraf değiştirme alışkanlığı içindeydi. Aynı so-

runu dönemin yerel halkı da yaşamış, kimin meşru devlet gücünü temsil ettiğini anlamakta güçlük çekilmiştir. Esasen Celali liderlerinin çoğu eski devlet görevlileri veya rütbeli askerlerdi. Bu durum Celali kimliği sorununa yeni bir boyut katmaktadır. Celali İsyanları'nın başlayabilmesi için hoşnutsuz bir kitlenin olması yeterli değildir. Bu kitleyi kışkırtıp yönetecek liderlere ihtiyaç vardır ve en ideal liderler mevcut durumdan hoşnutsuz yönetici seçkinlerdir. Abaza Mehmed Paşa gibi rical mensupları olmadıkça bir isyanın başlaması veya büyümesi mümkün olmadığı gibi, başarıya ulaşma şansı da yoktur.⁹⁰

Peki, ateşli silahların Osmanlı toplumu içinde yaygınlaşmasının isyanlardaki rolü nedir? Ateşli silah taşıyan isyancılar, eşkıyalar veya köylüler ciddi bir iç güvenlik tehdidiydi, ama tek başına ateşli silahlar sorun yaratmamaktaydı. Merkezi idarenin yaklaşımı ise oldukça kararsızdı. Bir taraftan ateşli silahların yaygınlaşmasını önlemek için özellikle 1524 senesinden sonra zorlayıcı tedbirler alırken, diğer taraftan maliyetleri azaltmak adına, paralı askerlerden kendi silahlarını temin edip gelmeleri isteniyordu.⁹¹ Netice olarak sefer sona erdiğinde, paralı asker kendi şahsi ateşli silahı ile memleketine dönüyordu.

Ateşli silah kullanma becerisi kadar, bu silahları imal etme kabiliyetine sahip olmak da hem devlet hem de isyancılar için gerekliydi. İmparatorluğun zanaatkâr ve imalatçıların, devletin silah üretiminde tekel olma arzusuna rağmen, bu kapasiteye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aksi takdirde Suriye'de isyan eden Canbulatoğlu'nun 30.000 askere ateşli silah kuşandırması mümkün olamazdı. Osmanlı yönetiminin aldığı tedbirler ve bunların uygulanma tarzından, silah üretim ve kullanımının denetimden çıkmaması için uğraşıldığı izlenimi edinilmektedir. Örneğin, ülke içi imalatın önüne geçilemezken, yurtdışından ithalat sıkı tedbirler sayesinde Filistin gibi istisnai birkaç yöre dışında neredeyse tamamen engellenebilmiştir. Ayrıca 17. yüzyıl başında Kayseri sancağında yapılan ani baskın örneğinde olduğu gibi, müsadere yöntemine de başvurularak piyasadaki silah sayısının artması önlenmeye çalışılıyordu.⁹²

Aslında Osmanlı yönetiminin ateşli silahlara ve paralı askerlere yönelik politikalarındaki kararsızlıklar, büyük ölçüde devletin

savaş kapasitesini artırma ve savaşın daha iyi finanse edilebilmesi için uygulamaya koyduğu politikalarla yakından ilgilidir. Çünkü gerçekte ülkenin içine girdiği genel asayişsizlik, isyan ve eşkıyalık atmosferi merkezi idarenin politikalarının sonucudur. Unutulmamalıdır ki, en tehlikeli isyanlarda muhaliflerin başında Osmanlı yetiştirmesi ricalden biri veya en kötü ihtimalle bir subay bulunurken, isyancıların vurucu kolunu da ordunun eski mensupları oluşturmaktaydı.

Tabii ki bu kaotik durum bilerek ve istenilerek yaratılmamış, tamamen savaş seferberliği için uygulanan politikaların bir yan etkisi olarak doğmuştur. Ancak bu genel asayiş ve güvenliğin bozulduğu ortamdan merkezi idarenin kendi çıkarları için sonuna kadar istifade ettiğini görmekteyiz. İdarenin köylüler ve üretici kesimden alabileceği vergilerin fiilen bir sınırı varken, mümkün olabildiğince ucuza kiraladığı paralı askerleri sefer biter bitmez hemen terhis edip evlerine göndererek, devlet aslında bu insanların kış dönemi bakım ve ihtiyaçlarını toplumun üstüne atmaktaydı. Çünkü işsiz kalmaları halinde eşkıyalara katılma ihtimali olan bu gruplar, çoğu zaman kasaba ve köyler tarafından kendilerini eşkıya ve isyancılara karşı korumaları için işe alınmaktaydı. Böylelikle devlet para harcamadan her daim kullanabileceği askerlere sahip oluyordu. Dolayısıyla paralı askerler, isyancılar ve eşkıya, bir bakıma vergi mültezimleri gibi davranarak devletin alamayacağı kadar parayı ve erzakı halktan topluyorlardı. Merkezi idare de istediği zaman af çıkararak veya bu grupları doğrudan doğruya sefere çağırarak oldukça tasarruflu bir şekilde savaşa gidebiliyordu. İsyancılar ve eşkıyaların temel söylemi ne olursa olsun, çoğu maaş vaadiyle beklemeden orduya katılıyordu.⁹³

Osmanlı yönetiminin taşrada durumu ne kadar manipüle edebileceğinin iyi bir örneği “il erleri”dir. Devletin resmi politikası ateşli silahların ve her tür silahlı grubun hangi isim ve kisve altında olursa olsun yasaklanmasıdır. Bu politikanın sözde en sert uygulandığı dönemde merkezi idare, köy ve küçük kasabaların kendilerini Celalilere karşı korumaları için yerel bir milis teşkilatı, “il erleri”ni kurmaları emrini verdi. Başlarında yerel olarak seçilen “yiğitbaşı”

adında bir subayın bulunduğu, köy ve kasabanın işsiz gençlerinden seçilen otuz-kırk kişilik milis müfrezeleri teşkil edildi. Yerel kadılar bu teşkilatların asıl sorumlusu olarak görevlendirilmişti. Silahları devlet tarafından sağlanırken, maaş ve diğer ihtiyaçları halk tarafından karşılanacaktı. Devlet bir yandan kendisine maliyeti olmayan ama istediği gibi istifade edebileceği bir milis birliği yaratırken, diğer yandan da genel politikanın aksine toplumu iyice silahlandırmaktaydı. Mevcut kayıtlardan bu çelişkili uygulamanın görmezden gelindiği anlaşılmaktadır.⁹⁴

Büyük isyanlar ve eşkıyalık bütün ülkeyi (özellikle Anadolu'yu) etkiledi. Ama devletin askeri gücüne bir zarar vermediği gibi, maliyeti düşük asker temini imkânı sağlayarak bir tür faydası bile oldu. Merkezi idare istediğinde bu isyanları bastırıp, silahlı grupları etkisiz hale getirebiliyordu. Kalenderoğlu Mehmed Paşa ayaklanmasında olduğu gibi, isyancılar gerçekten sistem için bir tehdit teşkil ettiğinde, güçlü isyan bastırma kuvvetleri bölgeye sevk edilip düzen tekrar tesis ediliyordu. Bastırma kuvvetleri bölgeye geldiğinde af sözü verilecek olursa, Celalilerin çoğu hemen teslim olmayı ve hatta bastırma kuvvetine katılmayı kabul ediyordu.

Sonunda Osmanlı yönetimi, bütün Celali ve bağlantılı silahlı gruplardan kurtulmaya karar verip, 1607'de Kuyucu Murad Paşa'nın meşum seferini başlattı. Murad Paşa olabildiğince kan dökerek bütün büyük grupları dağıtıp, binlerce Celali ve sadakatleri devletçe şüpheli görülen topluluğu katletti. Sefer 1610'da bittiğinde yaklaşık on beş yıl devam eden Celali İsyanları da tamamen sona ermiş oldu.⁹⁵

B. İkinci Viyana Kuşatması: Osmanlı Askeri Üstünlüğünün Sarsılması

1. İkinci Viyana Kuşatması

Genel olarak İkinci Viyana Kuşatması, sadece bir askeri yenilgi olarak değil kaçınılmaz bir felaket olarak görülür. Bu yaygın görüşe göre Osmanlı yönetici seçkinleri klasik düzeni bozulmuş, üstünlü-

ğü rakiplerine kaptırmış ve gerilemekte olan Osmanlı askeri sisteminin sınırlarını görememiş ve neredeyse başarı şansı olmayan bir teşebbüse kalkışmıştır.⁹⁶ Gerçekte ise, dönüşümünü tamamlamış olan Osmanlı seferi ordusu seferin ilk gününden 7 Ekim 1683'te Parkany'de uğranılan nihai yenilgiye kadar görevini başarıyla yerine getirmiş ve zaferi son anda elinden kaçırmıştır. Yenilginin asıl müsebbibi stratejik komuta ve operatif harekâtın yürütülmesinde bir dizi değerlendirme yanlışı yapan seferin komutanıdır.

Elimizdeki mevcut bilgi ve tasvirlerle dayanarak oldukça hırslı, ama aynı zamanda kabiliyetli bir devlet adamı olan Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kontrolündeki Osmanlı yönetiminin Habsburg İmparatorluğu'nun zafiyetlerini doğru bir şekilde tespit edip, doğru hesaplanmış bir krizi tırmandırarak savaşa yol açtığını rahatlıkla ifade edebiliriz. Amaç Osmanlı'nın Macaristan'daki çıkarlarının güvenliği ve Habsburgların Eflak ve Erdel'in içişlerine yaptığı müdahalelere bir son vermektir. Her ne kadar Mustafa Paşa başta Polonya olmak üzere Habsburgların müttefiklerinin askeri potansiyelini hafife almışsa da, savaşın gelişimi Habsburglar hakkındaki genel değerlendirmenin ve askeri zafiyetleri konusundaki öngörülerin doğruluğunu kanıtlamaktadır.⁹⁷ Sonraki felaket Mustafa Paşa'nın yavaş ve zayıf muharebe komutanlığından kaynaklanmaktadır.

Macar soylularının Kont İmre Thököly liderliğindeki isyanı ve elde ettikleri kısmi başarı, Osmanlı yönetiminin çok uzun süreden beri beklediği stratejik fırsatı yarattı. Thököly'nin askeri potansiyelini gereğinden fazla irdeleyen günümüz tarihçilerinin aksine, Osmanlılar, onun sağlayacağı doğrudan askeri destekten ziyade temin edeceği muharebe istihbaratı, lojistik destek, muharebe hizmet desteği ve yerel halkın denetim altına alınması gibi destek ve hizmetlere daha fazla önem veriyorlardı.⁹⁸

Mustafa Paşa, Habsburg teknolojik avantajının üstesinden seflelerinin yaptığı gibi Osmanlı ordusunun sayısal üstünlüğünü kullanarak gelmeyi planlıyordu. İmparatorluğun askeri potansiyelini oldukça akılcı bir şekilde seferber etmeyi başardı. Seferlere düzenli katkı yapan eyaletlerin yanı sıra, normalde katkı yapmayan Mısır,

Halep ve Şam gibi eyaletlerin en seçkin askerlerini de (sırasıyla 3.000, 1.500 ve 1.500 asker) seferi orduya katmayı başardı. Seferi ordunun yapısı ve kuruluşu, geç 17. yüzyıl ordusuyla klasik dönem ordusu arasındaki farkı göstermesi açısından anlamlıdır. Ateşli silah taşıyan ve sefere 40.000 mevcutla katılan Yeniçeri Ocağı, hâlâ ordunun belkemiği idi. Eyalet askerleri yeniçeri mevcudundan biraz daha fazlaydı. Tahmin edileceği gibi, bu eyalet birliklerinin çoğu valilerin şahsi birlikleriydi. Aslında bu kapı halkının silah, teçhizat ve uyguladıkları taktik ve teknikler açısından yeniçerilerden pek bir farkı yoktu. Kapı halklarının kazandığı önem, sefer kayıtlarında şaşırtıcı bir şekilde ortaya konmaktadır. Sefere sadrazamın kapı halkından 6.000, yeniçeri ağasının kapısından ise 2.000 asker katılmıştı. Kayıtlarda sipahilerin esamisi okunmadığına göre, bu teşkilatın askeri olarak fiilen yok olduğunun merkezi idare tarafından da kabul edildiği anlaşılmaktadır. Artık asıl sorun, valilerin şahsi ordularını Osmanlı emir-komutası içine oturtup, olası çıkar kavgalarının önüne geçmekti.⁹⁹

Seferi ordunun öncü grubu, geleneksel törenler yapılmadan Mart 1683'te Edirne'den yola çıktığında, Habsburg elçisi umutsuz bir şekilde krizi barışçı bir şekilde sonlandırmak için uğraşıyordu. Kendine aşırı güvenen Mustafa Paşa yavaş intikale, gecikmelere ve beklenmedik yağmurlar yüzünden yol koşullarının kötüleşmesine aldıriş bile etmedi. Ordunun asıl kısmı 3 Mayıs'ta Belgrad'a ulaşırken, artçılar ancak 24 Mayıs'ta kente ulaşabildi. Mustafa Paşa ordunun tekrar teşkilatlandırılması, son hazırlıklar ve eksiklerin tamamlanması sonrasında ileri yığınak noktası olan Ösek'e (Osi-jek) 2 Haziran'da ulaşabildi.

Ordu ve intikali hakkında elimizde birbiriyle çelişen bilgiler bulunmaktadır. Hatta Habsburg elçisi Caprara örneğinde olduğu gibi, aynı gözlemci kendisiyle bile çelişebilmektedir. Caprara ağır yağmur altında Edirne'den intikale başlayan birliklerin görkem ve çabasını överken, aynı birlikleri intikalin son safhasında disiplinsiz ve zayıf olarak nitelemektedir. Muhtemelen buradaki sorun, gözlemcinin hangi birlikleri gördüğü ve tasvir ettiğıyle alakalıdır. Sefere katılan muharip birlik mevcudu 100.000 asker civarındadır.

Bu rakam civarındaki yardımcı birlik, muharebe hizmet destek unsurları, orducular ve kamp takipçilerinin de sefere katıldığı ve her birinin farklı düzende, farklı yollardan intikal ettiği göz önünde bulundurulursa, çelişen tasvirlerin sebebi daha iyi anlaşılabilir.¹⁰⁰

Mustafa Paşa, 26 Haziran'da İstolni Belgrad'da (Szekesfeher-var) toplanan savaş meclisinde hırs ve yüksek beklentilerini ortaya koydu. Üst düzey komutanlara ilk defa seferin asıl hedefinin Viyana şehri olduğunu açıkladı. Büyük olasılıkla IV. Mehmed (Avcı) ve yakın çevresi bundan haberdardı ve üstü kapalı şekilde sadrazamı destekliyorlardı. Ancak kendisine en yakın komutanlar bile Viyana yerine Yanık (Raab) kalesinin kuşatılmasını istiyordu. Yoğun muhalefete rağmen, Mustafa Paşa sonunda herkesi ikna etmeyi veya susturmayı başardı. Sadrazamın planı uygulanacaktı. Gerçekten de askeri açıdan Mustafa Paşa'nın planı muhaliflerin teklifinden daha iyi ve mantıklıydı. Yanık kalesi güçlü bir kale kompleksiydi. Meşhur askeri stratejist ve teorisyen Raimondo Montecuccoli tarafından modernize edilmişti. Kalenin fethedilmesi çok zor olduğu gibi, etrafındaki müstahkem bölge yüzünden elde tutulması da aynı ölçüde güçlü. Zaten kalenin 1594'teki fethi ve sadece dört sene sonra teslim olmak zorunda kalması bunun iyi bir kanıtıydı. Kalenin muhasara zorlukları dışında, Osmanlı yönetimi için sefer nedeni olan Habsburglarla aradaki stratejik dengenin Osmanlı lehine bozulması konusuna da bir faydası olmayacaktı. Uyvar (Ersékújvár) örneğinde olduğu gibi, zorlukla da olsa bir kale Osmanlılarca fethedildikten sonra, Habsburglar hemen kaleyi çevreleyen yeni bir müstahkem savunma hattı kurarak kalenin askeri değerini yok ediyordu.¹⁰¹

Viyana ise tam tersine Osmanlı'nın istediği her şeyi verebilecek bir hedef konumundaydı. Fethedilmesi görkemli bir zafer olacağı gibi, Habsburg savunma sistemini tamamen boşa çıkaracağı için aranan denge bozucu stratejik avantajları da sağlayacaktı. Şehir kalabalık bir sivil nüfus barındırıyordu. Üstelik eski tip kale mimarisine dayanan bir savunma sistemi vardı ve bu sistem de yılların verdiği ihmal yüzünden iyice zayıflamıştı. Kısacası Yanık kalesine göre muhasarası ve ele geçirilmesi çok daha kolay bir kaleydi. Ek

olarak düşman böyle bir saldırı beklemediğinden, doğrudan Viyana'yı hedefleyen saldırı düşmanın dengesini bozacak, kuvvetlerin çoğu savaşı etkileyemeyecekleri bölgelerde kalacaktı. Şehrin fethedilmesi düşmanın moral, motivasyon ve savaşma azmini kırarak, sivil halkı paniğe sevk edecekti. Mustafa Paşa bu etkiyi artırmak için, tarafsız kalmaya çalışan Macar soylularını yeteneklerini kullanarak ikna etmeye çalışıyordu.¹⁰²

Osmanlı ve Tatar akıncıları ile Thököly'nin birlikleri seferin aktif safhasının başlangıcında düşman bölgelerine yağma ve tahrip akınları düzenlemeye başladılar. Habsburg ordusu komutanı Lorraine'li Charles, Uyvar ve Esterгон kalelerine yönelik önleyici bir saldırı ile Osmanlı ordusunun dikkatini kendi üstüne çekmek için plan yapıyordu. Charles'ın seferi orduya değil de kalelere dönük bir önleyici saldırı planlaması, Osmanlı ordusunu hedefe kuvvet yığarken büyük ölçüde serbest bıraktı. Habsburg ordusu, kötü emir-komuta ve stratejik kararsızlık sonucu bir şey yapamadan beklerken, ordu içindeki yapısal sorunlar da su yüzüne çıkmıştı. Her biri komuta yapısı içinde yer alan aristokratlar geçmiş hesapları tekrar açmışlar ve bu kriz anında birbirine düşmüşlerdi. Osmanlı akıncıları ve Thököly'nin Linz ve Opponitz'in doğu bölgelerine kadar uzanan yağma ve tahrip akınları yüzünden, ülke büyük bir yangın yerine dönmüştü. Sivil halk panik içinde kitleler halinde batıya kaçmaya başlamıştı. Yerleşik çıkarları büyük zarar gören aristokrat subaylar ve halkın paniğinden etkilenen asker, ne yapacağını bilemez hale gelmişti.¹⁰³

Bu safhaya kadar oldukça yavaş hareket eden Mustafa Paşa, karşısındaki fırsat penceresini fark ettiğinden düşmanı şaşırtan bir hızla ileri harekâta geçti. Osmanlı öncü birlikleri kolaylıkla Ungarisch-Altenburg'daki Habsburg ileri savunma birliklerini dağıttı. Osmanlı birliklerinin hızı ve seferin beklenmedik istikameti, hâlâ Yanık kalesine yönelik bir Osmanlı saldırısı bekleyen Habsburg ordusunun büyük kısmının dengesini bozdu ve boşa çıkardı. Birkaç gönülsüz saldırı sonrasında Charles Habsburg birliklerini geriye çekerken, İmparator I. Leopold de başkentini kendi kaderine terk ederek daha güvenli bir yere kaçtı. İşte tam bu kritik dönüm

noktasında Mustafa Paşa aman vermeden bütün hızı ve gücüyle çekilen düşman ordusuna veya Viyana şehrine yükleneceğine, birdenbire ordusunun temposunu yavaşlattı ve oldukça rahat bir şekilde Viyana istikametinde ilerlemeye başladı. Bu ani yavaşlama, dengesi bozulmuş Habsburglara nefes alma imkânı tanıdı. Charles piyade birliklerinin bir kısmını Viyana savunmasını takviye için gönderebildi ve Viyanalılar şehir savunması için düzenleme yapma, surları ve tabyaları onarma ve takviye etme şansını yakaladılar.¹⁰⁴

Osmanlı ordusunun asıl kısmı Viyana'nın varoşlarına 13 Temmuz'da ulaştı ve muhasara için hazırlıklara hemen başlandı. Yaklaşık bir hafta gibi değerli bir zaman yavaş ilerleyiş yüzünden kaybedilmişti. Mustafa Paşa Viyana'ya ulaştığında, akıncı faaliyetlerini koordine etmeme ve akıncılara ayrıntılı talimat vermemenin yarattığı büyük bir sorunla karşı karşıya kaldı. Ana ordudan önce bölgeye ulaşan akıncılar, muhasara için çok gerekli olan tonlarca keresteyi sorumsuz bir şekilde yakıp tahrip etmişlerdi. Şimdi Osmanlı istihkâmcıları ve yardımcı unsurlar ağaç kesip kereste yapmak için günlerce uğraşmak zorundaydı.¹⁰⁵

Mustafa Paşa ve mühendisleri Viyana muhasarasını uzun ve kanlı Girit seferi (1645-1669) esnasında edinilen değerli bilgi birikimi ve tecrübelerine göre planlayıp uygulamaya koydular. Bu yirmi dört yıllık sefer esnasında, Osmanlı seferi ordusu modern ve muazzam Venedik kalelerine karşı uzun ve maliyetli muhasara harekâtları icra etmek zorunda kalmıştı. Bu muhasaralardan sonuncusu, en uzun ve zorlusu Kandiya kalesine karşı icra edildi. Ağır topçunun kale surları ve tahkimatına karşı etkisiz kalması yüzünden, üç yıl sürecek muhasarada Osmanlılar tamamen istihkâm ve lağımçı operasyonlarına dayanmak zorunda kalmışlardı. Kalenin St. Andrea burcu sıklet merkezi olarak seçildi. Venedikliler zaman içinde bütün güçlerini bu burca aktardılar. Burç 1.369 başarılı mayın patlaması ve 69 taarruz sonrasında, binlerce zayıat verilerek ele geçirilebildi.¹⁰⁶

Girit modelini yakından takip edip uygulayan Osmanlı mühendis ve lağımçıları, Viyana savunma sistemi hakkında edinilen istihbarat, keşif ve gözetleme sonuçlarına göre yavaş ve emin bir

şekilde Burg burcunu sıklet merkezi olarak seçtiler. Bu hedefe göre ana çevreleme mevzileri, paralel mevziler, zikzak siperleri (sıçan yolu), korunaklı silah mevzileri (domuz damı) ve toprak tabyalar kazılmaya başladı. Mustafa Paşa muhasara kuvvetini dışarıdan gelebilecek düşmanın imdat kuvvetlerine karşı koruyacak mevzi ve tahkimatın hazırlanmasına gerek görmedi. Bu koruyucu mevzi hattı aslında Girit'te de yoktu. Ancak Mustafa Paşa Girit'in bir ada olması yüzünden düşman imdat kuvveti gelme şansının bulunmadığını, buna karşın Viyana'da bunun kuvvetli bir ihtimal olduğunu öngöremedi. Aynı dikkatsizliği muhasara bölgesini çepeçevre sara-cak bir örtme kuvveti görevlendirmeyerek gösterdi. Koca muhasara kuvvetinin dışarıya karşı emniyetini sağlama görevi birkaç gözetleme noktası ve hafif süvari devriye kuvvetlerine kalmıştı. Daha da kötüsü Mustafa Paşa, Budin ve Belgrad'da bulunan ağır muhasara toplarını getirtmemişti. Bazı komutanların ve karargâhının bu konuda kendisini ikaz ve kararlara muhalefet ettiğini biliyoruz. Ancak Mustafa Paşa hiçbir mantıkla açıklanamayacak şekilde, 30 orta top ve 95 hafif topun muhasaraya dahil edilmesiyle yetindi. Mustafa Paşa'nın düşman imkân ve kabiliyetlerini küçümsediği ve kibirli bir şekilde davrandığı herkesçe malum olmasına rağmen, hiç kimse onun otoritesine karşı duramadı.¹⁰⁷

Mustafa Paşa'nın muhasara stratejisi ve komuta tarzı, Viyana müdafilerine olağanüstü fırsatlar tanıdı. Osmanlı sıklet merkezi olan Burg burcuna rahat bir şekilde asker ve işçi kaydırabildiler. Osmanlı'nın asıl taarruz silahı olarak lağım faaliyetlerini seçip yaygın biçimde uygulamaya sokması sayesinde, zaman içinde müdafiler de lağımcılık ve karşı lağımcılık faaliyetlerini deneme-yayılma yöntemiyle öğrenip, Osmanlı'ya karşı başarıyla uygulamaya başladılar. Bütün bunlardan daha önemlisi, Viyana savunma stratejisi imdat kuvvetinin gelişine kadar zaman kazanma üzerine inşa edilmişti. Mustafa Paşa da bu stratejiye uygun tarz ve tempoda hareket ederek, ordusunu büyük bir tehlikeye atmaktaydı.¹⁰⁸

Osmanlı lağımcıları sabırla genel muhasara planına uygun şekilde Burg burcuna doğru siper ve tünellerini kazdılar. Dönemin

ve günümüzün uzmanları araziye ve civar yerleşim yerlerini akıllıca kullanan, oldukça karmaşık bu planı hayata geçiren ve o zamana dek görülmemiş toprak tahkimatlar inşa eden Osmanlı lağımcılarını takdir etmişlerdir. Başarısız bir mayın infilakı sonrasında ilk taarruz 23 Temmuz'da gerçekleştirildi. Para ve daimi iş mükâfatlarıyla cesaretlendirilen serdengeçtiler, iki gün sonra icra ettikleri taarruz ile burcun dış savunma hatlarını aşmayı başardılar; ama tekrar geri püskürtüldüler. Lağımcılar ve serdengeçtiler yoğun uğraşla ve kan dökerek, tahkimatın içinde santim santim ilerleyerek 12 Ağustos'ta burcun iç savunma sistemine girmeyi başardılar. Artık muhasaranın dönüm noktasına ulaşılmıştı. Bir an için zafer uzanılacak kadar yaklaşmıştı. Ama ağır topçu desteği olmadığı için savunma Osmanlı sızmasını tecrit etmeyi başardı.¹⁰⁹

Mustafa Paşa, sabırla lağımcıların savunmada gedik açmasını beklerken, Habsburglar ve müttefiklerinin yanı sıra yavaş da olsa toparlanmaya başlayan Polonya birlikleri hududa ulaşmıştı. Şaşırıcı bir şekilde Mustafa Paşa bu tehlikeli gelişmelere de aldırış etmedi. Bütün ülkeyi yağma ve talan akınlarıyla kasıp kavuran süvari birliklerini düşman yığınağına doğru sevk etmeyi bile düşünmedi. Anladığımız kadarıyla Macar müttefiki Thököly'ye fazlasıyla itimadı vardı. Oysa Thököly, iddia ettiğinin aksine, Macar ahaliyi etrafına toparlayamamıştı. Habsburg birliklerine yönelik saldırıları (aslında taciz akınları demek daha doğru olur) –özellikle 22-24 Ağustos tarihleri arasında gerçekleşenler– tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Üstelik kötü komuta kararları ve bazı birliklerin güvenilmezliği, sonradan eksikliği çok hissedilecek olan 6.000 kişilik Osmanlı örtme birliğinin imhasına yol açtı. Bütün bu hadiseler esnasında doğru düzgün emir ve talimat alamamış Osmanlı hafif süvarisi, yağma akınları ile meşgul olmaya devam ediyordu.¹¹⁰

Osmanlı muhasarası yavaş da olsa savunma hattı içerisine sızmaya devam ediyordu. Dış savunma hattı 2-8 Eylül taarruzları sonrasında artık çatırdamaya başlamıştı. Ancak tıpkı antik Grek trajedilerinde olduğu gibi, gelişmelere karşı umursamaz tavırlar içinde olan Mustafa Paşa bir türlü ordunun bütün gücünü savunmanın zafiyeti üzerine teksif etmeyi başaramadı. Böylelikle müdafiler

başka yerlerden kuvvet tasarrufu ve halkın da desteği ile yoğun bir şekilde tamirata devam ederek zaman kazanmayı başardılar. Mustafa Paşa, açık bir şekilde sadece Habsburg savunmasının direncini hafife almakla kalmamıştı, aynı zamanda muhasara için top ve diğer silahların öneminin de farkında gözükmekteydi. Muhasaranın yavaş temposu Habsburgların kayda değer bir imdat kuvveti toparlamasına imkân vermişti. Emniyet tedbirlerine dikkat etmeyip muhasara etrafına koruma hat ve mevziilerini inşa ettirmemesi ve etkin bir örtme kuvveti görevlendirmemesi ise ordusunu korumasız kılmıştı. Oysaki ele geçirilen düşman esirleri, düşmanın planları ve o anki yığınağı konusunda oldukça ayrıntılı bilgiler vermişlerdi. Bütün bu bilgi akışına rağmen, Mustafa Paşa, ordusunu koruyacak tedbirler almak yerine, muhasaraya devam etme kararı aldı.¹¹¹

Mustafa Paşa öyle bir haletiruhiye içindeydi ki, Habsburglar ve mütteliklerinden oluşan imdat kuvveti 12 Eylül 1683 tarihinde bölgeye ulaştığında zayıf bir muhasara birliği bırakıp bütün kuvvetiyle düşmanı karşılamak yerine, ordusunun üçte ikisini son anda mevzilerinden çıkarmayı yeğledi. Etkili bir topçusu olmayan kuvvetli bir kale ve 80.000 mevcutlu kuvvetli bir imdat kuvveti arasında sıkışan Osmanlı ordusu, düşmanın karşısına dağınık düzende 28.000 askerle çıkabildi. Kahlenberg Muharebesi aslında tek bir muharebe değil, bir dizi birbirinden bağımsız çatışmalar manzumesidir. İki tarafın komuta heyetleri de birliklerine hâkim olmayı başaramamıştı. Osmanlı birlikleri umutsuz bir direnişten sonra, güçlü Habsburg ve Polonya taarruzları karşısında dağılmaya başladı. Tatarlar, Macarlar ve Eflak'a bağlı birlikler, tam karmaşanın doruğa çıktığı anda efendilerini kaderlerine terk ederek kaçtılar. Mustafa Paşa'nın mevzilerdeki birliklere ve yardımcı unsurlara son anda verdiği muharebeye katılma emriyse işe yaramadı. Muharip birlikler geride 10.000 zayıat ve binlerce yardımcı unsur bırakarak birer birer kaçtılar. Muzaffer düşman birliklerinin Osmanlı ordugâhını yağmalamayı tercih etmesi sayesinde, kaçan unsurlar takibe maruz kalmadan kendilerini kurtarmayı başardılar.¹¹²

Yenilgi tam bir felakete yol açtı. Özellikle tam muhteşem bir zafere ulaşılacakken böyle bir felakete maruz kalmak, askerlerin ve komutanların moralini çok bozmuştu. Bu felakete rağmen ordunun muharip unsurları kendilerini kurtarabilmiş ve emniyetli bir mesafede toparlanabilmişti. Şimdi asıl sorun yenilmiş bir orduyu tekrar ayağa kaldırmak değil, komuta krizine çözüm bulmaktır. Osmanlı yönetimi ve askeri liderlik panik içinde yenilginin sorumluluğunun yükleneceği bir günah keçisi arayışı içindeydi. Mustafa Paşa kendi suçunu örtbas etmek için birkaç komutanı hemen idam ettirdi. Ama bu işe yaramadı. İstanbul'daki rakipleri çoktan Sultan IV. Mehmed'i çok güvendiği Mustafa Paşa'yı feda etmesi konusunda ikna etmişti. Nihayet Mustafa Paşa idam edildi ve yenilmiş ordu bu kez komutanını da kaybetmiş oldu. Bütün bunlara rağmen Osmanlı seferi ordusundan kalanlar muzaffer Polonyalılara karşı 7 Ekim'de Parkany'de (Ciğerdelen) bir meydan muharebesine girişmeyi göze alabildiler. Yenilgi utancı ve moral bozukluğu içindeki Osmanlı birlikleri, Tatar ve Macar müttefiklerinin bir kez daha kaçmasına rağmen, şaşırtıcı bir şekilde Polonyalıları yenmeyi başardılar. İki gün sonra Habsburg birlikleriyle takviye edilmiş Polonya ordusu, Osmanlı savunmasını ezmeyi başardı. Osmanlı ordusu 9.000 zayıat ve 1.200 harp esiri verirken, ancak 2.200 asker kaçmayı başardı.¹¹³

Osmanlı ordusu beklenmedik bir yenilginin şoku ve çok sayıda komutanını savaşa ve idamlara kurban vermesinin yarattığı stratejik ve operatif komuta boşluğu ile boğuşurken, Habsburglar, Polonya-Litvanya Birliği, Venedik ve Papalık Mart 1684'te Kutsal İttifak'ın kurulduğunu açıkladılar. Birdenbire imparatorluk kendini hiç beklemediği çok cepheli bir savaşın içinde buldu. Yaklaşık on altı yıl sürecek ve sonradan Rusya'nın da dahil olacağı bu savaş esnasında, merkezi idare kelimenin tam manasıyla varını yığını ortaya koydu. Birkaç kez olağanüstü seferberlik ilan edildi ve askere almaya yönelik bütün muafiyetler kaldırılarak insan gücü tam kapasiteyle kullanılmaya çalışıldı.¹¹⁴

Osmanlı ordusunun Kutsal İttifak Savaşı'nda gösterdiği performansı değerlendirmek oldukça güçtür. Karşımızda karmaşık ve

tasviri zor bir resim bulunmaktadır. Bir taraftan, çoğu Habsburglar karşısında olmak üzere, utanç verici yenilgi ve isyanlar yaşanıp Macaristan'ın tamamına yakını kaybedilirken, diğer taraftan Budin (birinci muhasara 108 gün, ikinci ve sonuncusu 78 gün), Kanije (dört yıl süren muhasara ve abluka), Belgrad, Sakız, Kamenice ve Azak gibi kahramanca savunma ve direnişlerde bulunulmuştur. Ayrıca seyrek de olsa Belgrad'ın tekrar fethi, Niş ve Kaçanik Muharebeleri (2 Ocak 1690), Lugoş (22 Eylül 1695), Ulaş (Bega) (20 Ağustos 1696) gibi şaşırtıcı zaferler, Salankamen (Szankamen) (19 Ağustos 1691) ve Zenta (11 Eylül 1697) gibi umutsuz, ama onurlu çabalar da yaşanmıştır. Sayıca ve moralce zayıf Osmanlı birlikleri birçok kez kendilerinden güçlü Habsburg, Venedik veya Polonya birliklerini durdurabilmiş ve hatta yenebilmiştir. Osmanlı'nın düşmanları sık sık Osmanlı ordusunu küçümsemenin bedelini ağır ödemişlerdir. Ancak şu açıktır ki, 1699'da Karlofça (Karlowitz) Antlaşması imzalandığı esnadaki Osmanlı ordusu 1683'te Viyana'yı kuşatan mağrur savaşçılardan çok farklıydı.¹¹⁵

Muhtelif etkenler Osmanlı ordusunun savaş boyunca sergilediği askeri performansı etkilediği gibi, savaşın nihai sonucunu da belirlemiştir. Kesin olan Osmanlı yenilgisinin askeri olmaktan ziyade, siyasi ve diplomatik olduğudur. Her ne kadar komuta ve topçu birliklerinde Osmanlı zafiyeti belirgin olsa da, bunlar sonucu çok etkilememiştir. Osmanlı ricalinin uluslararası politika ve diplomasideki dar görüşlülüğü, geleceği öngörememesi, son gelişmeler ve değişen dengeler çerçevesinde ittifak ve koalisyon olasılık ve dinamiklerini algılayamaması, Osmanlı çöküşünün altında yatan esas sebeplerdir.¹¹⁶

Kutsal İttifak Savaşı'nın ilk ve en önemli sonucu, Osmanlı askeri dönüşümünü aniden sonlandırmasıdır.¹¹⁷ Askeri dönüşümün ürünü olan eğitilmiş ve savaş tecrübesiyle bilenmiş kadrolar, yerlerine yenilerini yetiştirme şansı olmadan kaybedilmişti. Durum özellikle subay sınıfı için çok daha çaresizlik verici boyuttaydı. Osmanlı subay yetiştirme sistemi, çok zaman alıcı ve meşakkatli bir görev başı eğitim düzenine dayanmaktaydı. İhtiyaç halinde kısa sürede

çok sayıda subay yetiştirme kapasitesi yoktu. Ayrıca bilgi birikimi ve tecrübelerin sözlü gelenek çerçevesinde uygulamalı olarak yeni nesillere aktarılması yüzünden, eski nesillerin ani bir felaketle yok olması durumuna karşı büyük bir hassasiyet vardı. Böyle bir durumda yüzlerce yılda biriktirilmiş bilgi tamamen yok olabilirdi. Bu dönemde meydana gelen de aslında böyle bir felakettir. Muharebe-lerde komuta kademesinde uğranılan ağır kayıplar, mevcut perso-nelin hızlı rotasyonu ve düzenli ordu birliklerine aniden eğitimsiz kitlelerin alınması sonucunda, geleneksel subay yetiştirme sistemi çökmüştür. Bu gelişme Osmanlı askeri reformcularını 18. yüzyıl boyunca uğraştıracak ana problem olacaktır.

İkinci sonuç aslında yeni bir problem değil, eski bir sorunun kangrenleşmesidir. Bu da askeri isyanlar ve ordunun politize olma-sıdır. Düzenli ordu birlikleri, özellikle de Yeniçeri Ocağı, rekabet içindeki siyasi seçkinlerin kendi çıkarları için kullanmak istedikleri faydalı bir alete dönüşmüştü. Birlikler sefer esnasında bile, yap-tıklarının olumsuz askeri sonuçlarını düşünmeden sık sık isyan etmeye başladı. Bu konuda en kötü örnek 1687 sefer mevsiminde cereyan etti. Sarı Süleyman Paşa'nın 27 Ağustos 1687'de bir fırtına esnasında tehlikeli bir manevra yapma kararı üzerine düzenli ordu birlikleri isyan etti. Ordu kendine yeni bir komutan seçip İstanbul'a geri dönüşe geçti. Serhat bölgesinde zor durumda bulunan kale garnizonları kaderlerine terk edildi. Seferi ordu İstanbul'a ulaştığında, Habsburglar çoktan zayıf ve moralsiz sınır kaleleri-ni ele geçirmişti. İsyancılar İstanbul'da büyük bir kaosa sebebiyet verdiler. IV. Mehmed tahttan indirildi ve birçok üst düzey görevli idam edildi. İsyancıların anarşik yönetimi, ancak İstanbulluların Nisan 1688'de ayaklanıp elebaşlarını öldürerek isyancıları dağıt-masıyla sona erebildi. Bu askeri isyan sadece 1687 ve 1688 sefer mevsimlerinin heba edilmesine yol açmadı, aynı zamanda başta Belgrad olmak üzere serhat bölgesindeki birçok kalenin kaybedil-mesinde de önemli rol oynadı.¹¹⁸

Üçüncü sonuç, Osmanlı'nın askeri stratejisini taarruzdan sa-vunmaya çevirmesidir. Her ne kadar Pasarofça (Pasarowitz) Ant-

laşması'na kadar kaybedilen eyaletlerin geri kazanılması hedef ve hayali güdülse de, Osmanlı ricalı ve üst düzey askerler çoktan kalelerin ve savunma hatlarının imparatorluğun korunmasındaki önemini anlamışlardı. Bütün askeri sistem genel savunma stratejisi çerçevesinde yeniden teşkilatlandırıldı. Bu köklü strateji değişiminin doğal sonucu olarak, serhat bölgeleri ve bu bölgelerdeki eyalet birlikleri önem kazanırken, merkezi düzenli ordu önem ve prestij kaybetti.¹¹⁹ Her daim taarruz eden ve muzaffer bir askeri gelenekten, mevcut olanı savunan bir orduya geçiş, hem askerlerin hem de genel olarak Osmanlı toplumunun psikolojisinde bomba tesiri yaptı. Ordu toplum ve sistem içindeki statüsünü, prestijini ve gücünü büyük ölçüde kaybetti. Osmanlı ordusu bu statü ve güç kaybının üstesinden 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar gelemedi. Bunun da ordunun içine kapanmasında ve 18. yüzyıl askeri reform arayışlarında subayların yer almamasında önemli etkisi olmuştur.

Dördüncü sonuç, askeri değil daha ziyade siyasiydi. Tuna'nın kuzeyinde yaşayan Müslüman topluluklar kitleler halinde güneye göç ettiler. Bu göç Tuna'nın güneyinde yaşayan Hristiyan ahalî içinde büyük rahatsızlığa ve kısmi direnişe yol açtı. Bu demografik hareket ve yol açtığı huzursuzluğun askeri açıdan üç önemli sonucu oldu. Hristiyan yardımcı kuvvetler, dönem içinde tespit edilen ihanet vakalarının da etkisiyle, artık güvenilmez olarak görülüyordu. 1688 Banat ve Çiprovci ile 1689 Karpoş ayaklanmaları sonrasında, iç güvenlik görevleri için daha fazla askeri birlik tahsis etmek ihtiyacı ortaya çıktı. Son olarak uğranılan felaket ve bunun bedelinin Müslüman halka hemen ödetilmesi, Müslümanlar arasında etnik farklılıkları aşan bir bağ ve dayanışma doğmasına neden oldu. Artık Müslümanlar düşman saldırılarına karşı savaşmak, askere katılmak ve para vermek konularında daha istekli ve arzuluymuştu. Hristiyanlara karşı duyulan güvensizlikle bu gelişmenin birleşmesi, askeri mükellefiyetin tamamen Müslüman sorumluluğunda olması anlayışını geniş kitlelere mal etti. Müslüman birlikler hızlı bir şekilde Hristiyan birliklerin yerini aldı ve imparatorluğun Hristiyan ahalisinin sadakati, özellikle Balkanlar'da temel sorun haline geldi.¹²⁰

2. Valilerin ve Eyalet Birliklerinin Yükselişi

Karlofça Antlaşması, Osmanlı-Habsburg sınırını Tuna nehri ve kolları olarak belirleyerek uzunca bir süre sınırı sabitledi. Osmanlı ordusu da kendisini bu stratejik değişikliğe uydurmak zorunda kaldı.¹²¹ Yukarıda belirttiğimiz gibi, Osmanlı ordusu diğer komşularına karşı üstünlüğünü korusa da, Habsburglara karşı stratejik taarruz kabiliyetini yitirdi. Habsburg sınırında ancak bölgesel bir taarruz kapasitesi vardı. Osmanlı'nın önce Habsburglara, bunun ardından da Ruslara karşı savunma stratejisiyle yetinmek durumunda kalması, açıklanması zor ve şaşırtıcı bir olgu değildir. Bu stratejik değişim yaşanırken Osmanlı düzenli ordu birlikleri muharebe etkinliği, askeri bilgi ve tecrübe ile disiplin açılarından geçmişinin gölgesi bile değildi. Uzun savaşlar ve her daim devam eden isyanlar orduyu her açıdan tahrip etmişti. Yeni sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa önce mevcudu enflasyonist bir şekilde artmış olan düzenli ordu birliklerinin tavan rakamlarını yarıya indirdi. Ama bu sert tedbir bile geri kalan askerlerin askeri niteliklerini yükseltmeye yardımcı olmadı. Dolayısıyla merkezi idare, İstanbul merkezli düzenli birliklerin uzak hudut kalelerini daimi olarak tutmayı beceremeyeceğini kabullenmek zorunda kaldı. Öyleyse bu işi layıkıyla ve istekle yapacak komutan ve askerleri bulmak gerekiyordu.¹²²

Güçlü valiler ve diğer eyalet liderlerinin otoritelerini tanımak askeri açıdan bir mecburiyet haline gelmişti. Böylece, düzenli ordu birliklerinin yetersizliğinin yarattığı askeri ve idari boşluğu doldurmaya başlayan eyalet liderlerinin fiili gücü yasal bir çerçeve içine alınıyordu. Bütün serhat bölgesinin dışa karşı savunulmasının yanı sıra, ülke içinde asayişin tesisi ve iç güvenlik vazifelerinin ifasını artık valiler ve âyan üstlenecekti. Valilerin zaten, denetimlerine aldıkları miri arazinin gelirleriyle finanse ettikleri güçlü kapı halkları vardı. Yeni politika değişimi onlara (sipahiler hariç) yeni eyalet birlikleri kurmak ve eskilerini reforma tabi tutmak için gerekli yetki ve sorumluluğu vermekteydi. Bütün askerler, topçular da dahil olmak üzere yerel halktan veya gönüllülerden askere alınacaktı. Serhat bölgesinin bir kısmından -küçük kaleler ve kuleler de da-

hil olmak üzere- sorumlu bir veya birkaç bölük, bir komutanın emir-komutasında teşkilatlanacaklardı. Bosna ve Hersek'te bu komutana "kapudan" ve bunun sorumluluğundaki bölgeye "kapudanlık (kaptanija)" ismi verilmişti. Her ne kadar valilere inisiyatif verilmişse de, merkezi idare subayların seçim ve atanmasına müdahil olup, gerekirse merkezden subay gönderecekti. Ayrıca bu birliklerin finansmanı için gereken arazi ve vergi geliri tahsisleri merkezden çıktığından, gerektiğinde bu yetkileri kullanarak valileri ve âyanı itaate zorlamak mümkündü.¹²³

Bosna eyaleti, bu yeni milis benzeri hudut savunma birliklerinin en iyi ve önemli örneklerini barındırmaktaydı. Başta Hekimoğlu Ali Paşa olmak üzere bir dizi dirayetli ve yetenekli vali, Bosna eyalet birliklerinin muharebe etkinliğine sahip olmasını ve bu yüksek standartları bir asır kadar devam ettirmesini sağladı. Yüksek moral ve motivasyonlu, iyi eğitilmiş, iyi bir emir-komuta sistemine sahip Bosna birlikleri sadece kendi konuşlandıkları bölgeleri savunmak değil, aynı zamanda Habsburg askeri serhat bölgesine (Militär Gränitz veya Vojna Krajina) ve Habsburg birliklerine de taarruz harekâtı icra etmekten sorumluydular.¹²⁴ Osmanlı'nın 1737-39 Osmanlı-Habsburg Savaşı esnasında büyük cesaret ve fedakârlık gösteren Bosna eyalet birliklerinin Belgrad'ın yeniden fethinde önemli faydaları olmuştur.¹²⁵

1737-39 Savaşı'nın başlangıcında Bosna ordusundan 5.000 kişilik seçme bir birlik Rusya cephesini takviye etmek üzere görevlendirilmişti. Bu karar Bosna savunma sistemini ciddi bir şekilde zayıflatmıştı. Doğan bu zafiyetten istifade eden Habsburg ordusu, Prens Hildburghausen komutasında 29 Haziran 1737'de Bosna'ya beş koldan girdi. Emekli Osmanlı subaylarının emir-komutasında yeniden teşkilatlandırılmış olan Bosna birlikleri, iç hat konumunda olmalarının avantajını kullanarak, önce 22 Temmuz'da Ostravica'daki Habsburg unsurunu pusuya düşürüp imha ettiler. Daha sonra, Banaluka (Banjaluka) şehrini kuşatan asıl Habsburg grubunun bulunduğu bölgeye gizlice intikal ettiler. Yaklaşan tehlikeden habersiz bir şekilde, gerekli emniyet tedbirlerini almadan şehrin muhasarasına devam eden Habsburg birliğinin ordugâhı-

na 24 Temmuz'da düzenlenen bir baskınla, Bosnalılar ordugâh ve topları ele geçirmeyi başardı. Bu baskın karşısında paniğe kapılan Habsburg birliği direniş göstermeden dağınık bir şekilde Vrbas nehrine doğru çekilmeye başladı. Nehre ulaştıklarında çok iyi hazırlanmış bir pusuya düştüklerini anladılar. Muharip unsurların ancak yarısı Bosnalıların yoğun ve isabetli atış ve taarruzlarından kurtulup nehrin öteki yakasına ulaşabildi. Felaketin sayısal boyutu Viyana'daki Osmanlı bozgunundan daha büyüktü. Habsburglar kaçarken geride 40.000 zayıat bırakmıştı. Bu yenilgiyle Habsburglar sadece Bosna seferinden vazgeçmediler, aynı zamanda 1717'de kazandıkları Osmanlı vilayetlerini ve Belgrad'ı da terk etmek zorunda kaldılar.¹²⁶

Bütün Osmanlı eyaletleri Bosna modelini takip etmemiştir. Güney ve doğu eyaletleri ile Kuzey Karadeniz bölgesindeki Osmanlı yerel yönetimi, zaten yarı bağımsız bir statüleri olan Kazak atamanlarından Arap şeyhlerine kadar uzanan bir yelpazede, aşiret reislerine veya benzeri yerel liderlere dayanmak ve onların statülerini kabullenmek mecburiyetinde kalmıştı. Ancak bu kabulleniş ve aşiretlerle anlaşma, bunların sadakatlerini temin edememiştir. Aşiretler dönemlik çıkarlarına göre rahatlıkla Osmanlı'nın rakipleriyle işbirliği yapmaktan çekinmemişlerdir. Osmanlı'nın Kili, Özü, Akkırman, Bender, Kars ve Erzurum gibi kuzey ve doğu sınırındaki kalelerin, düşman saldırılarını durdurmak dışındaki en önemli görevleri, bölgelerindeki aşiretlerin ve yerel halkın sadakatini sağlamaktı.¹²⁷

Merkezi idarenin bahse konu bölgelerde çözmesi gereken zorlu problemler mevcuttu. Her şeyden önce kalelerin gitgide artan masraflarını karşılamak için mali kaynaklar tahsis etmeliydi. Tonlarca barut, modern silah ve teçhizatın tedarik edilip bu kalelere konuşlandırılması gerekmektedir. Üstelik kullanılsa bile barutun evsafı bozulacağından, silahlar da zaman içinde demode olacağından, belli aralıklarla bunların yenilenmesi de gerekliydi. İdare kaynak bulduğunda bu iki probleme çözüm getirmek kolayken, kalelere güvenilir ve eğitilmiş muhafızlardan oluşan garnizonların tesisi çok daha zorlu bir sorundu. Yeniçerilerin artık bu görevi

yapamayacağı, daha doğrusu yapmayacağı açık olarak anlaşıldığından, tek çözüm yerel halk ve aşiretlerden personel devşirmekti. Görevin zaman zaman tehlikeli, ama çoğunlukla sıkıcı tabiatı bu her iki grubun da altından kalkmakta zorlandığı bir husustu. Buna rağmen çeşitli yöntem ve teşviklerle merkezi idare bu sorunlu grubu kullanmaya çalıştı.¹²⁸

1711 Osmanlı-Rus Savaşı, kalelerin savaşın başarı veya başarısızlığındaki rolünü göstermesi açısından iyi bir örnektir. Çar I. Petro (Büyük) yığınak ve sefer planını yetersiz ve hatalı istihbarata dayanarak hazırladı. Osmanlı ve müttefikleri olan Tatar ve Kazakların askeri kabiliyet ve kapasitesini hakir görmüştü. Eflak ve Boğdan'da yaşanan kargaşa ise abartılı biçimde yorumlanmıştı. Petro, Osmanlı'nın Tuna nehri deltasındaki temel dayanak ve ileri yığınak noktaları olan İbrail, Kalas ve diğer kaleleri hedef almıştı. Aslında bu oldukça yerinde bir karardı. Kalelere Osmanlı'dan önce ulaşım ele geçirebilirse, hem ordusu için gerekli erzaka kavuşacak, hem de Osmanlı'nın taarruz kapasitesini yok etmiş olacaktı.¹²⁹ Ancak Petro'nun beklentisinin aksine, kendi ordusu tanımadığı arazide yavaş hareket ederken Osmanlı ordusu hızla kalelere ulaşmayı başardı. Böylelikle hem ordunun sefer erzakına hem de barut ve bir kısım toplara kavuşuldu. Petro, her zamanki inatçılığı ile kendi durumunun hassasiyetini ve bütün değerlendirmelerinin hatalı olduğunu kabullenmeyerek sefere devam kararı aldı. Rus ordusu, yaptığı hatalı manevralar sonucunda Prut nehrinin bataklıkları arasına sıkıştı. Rus askerleri aşırı sıcak, yorgunluk, açlık ve hastalık yüzünden çok kötü durumdaydı. Osmanlı Serdarı Baltacı Süleyman Paşa, önce yeniçerileri düşman üzerine sürerek Rusları iyice zor duruma soktu. Ama yeniçerilerin isteksizliği ve isyankâr tutumu nedeniyle kendisi de sorun yaşamaya başlamıştı. Sonuçta Süleyman Paşa, Rus ordusunu tamamen imha etmek yerine, Petro'nun barış teklifini kabul etti. Ruslar Karlofça ile aldıkları Azak kalesini geri vermeyi ve bazı küçük tavizlerde bulunmayı kabul ettiler.¹³⁰

Süleyman Paşa'nın askeri ve diplomatik yetenek ve öngörülleri ne olursa olsun, Prut Savaşı, Osmanlı'nın Rusya'ya karşı kalelere dayanan savunma sisteminin ne kadar doğru ve akılcı olduğunu

göstermiştir. Bu savunma sistemi 1850'lere kadar varlığını sürdürecekti. Ne yazık ki, hem Karadeniz bölgesi hem de doğu eyaletlerindeki savunma sisteminin işleyişi hakkında detaylı bilgilere sahip değiliz. Özellikle 18. yüzyıl serhat bölgeleri ile ilgili askeri tarih çalışmalarına büyük bir ihtiyaç bulunmaktadır.¹³¹

Şam eyaleti ise askeri teşkilatlanma açısından tamamen farklı bir örnek teşkil etmektedir. Osmanlı yönetimi, çaresizlik içinde imparatorluğun bütün askeri potansiyelini seferber etmeye çalıştığı bir dönemde, 1708'den itibaren Şam'ı seferlere birlik gönderme yükümlülüğünden muaf tutmaya başladı. Bunun yerine, Şam eyaletine senelik hac organizasyonu ve bunun icrası sorumluluğunu verdi. Doğal olarak bu görevin ağırlıklı tarafı askeriydi. Hac kervanları, aşiretlerin ve eşkıyanın saldırılarına karşı korunmalıydı. Koşullar değerlendirildiğinde, bu garip ve zor kararı alan merkezi idarenin kendi sisteminin ve Şam eyaletinin yapısal sınırlamalarını hesaba kattığı anlaşılmaktadır.¹³²

Şam zaten güçlükle askeri mükellefiyetini yerine getirmeye çalışmaktaydı. Gönderebildiği kısıtlı sayıdaki askerin (yalnızca 500 asker civarında bir katkı) uzak sefer bölgelerine intikali, beslenmesi ve bu süreçte muharebe yeteneğini koruyabilmesi merkezi idare için sıkıntıya neden oluyordu. Şam askerleri çoğu zaman sefere geç ve çok yorgun katılıyordu. Dolayısıyla, salt askeri bakış açısından Osmanlı savaş makinesine anlamlı hiçbir katkısı olamayan Şam'ın, bölgenin asayiş ve güvenliğini sağlaması ile hac konvoylarının eşkıyalardan korunmasında görev alması daha anlamlıydı. Yıllık haccın başarılı bir şekilde icrası ve hacıların can güvenliğinin sağlanması, imparatorluğun meşruiyeti ve bütün İslam dünyası nezdinde prestiji için çok önemliydi. Ancak bu kararın verildiği dönemde hac kervanları ve konaklama yerleri gitgide artan Bedevi saldırılarına maruz kalırken, hacıların nakli, beslenmesi ve su tedariki ciddi meseleler haline gelmişti. Hem ülke içinden hem de İslam ülkelerinden yoğun şikâyet ve eleştiriler gelmekteydi. Karar siyasi açıdan da oldukça akılcıydı. Ayrıca Şam valisi sefere katılmama karşılığında muafiyet bedeli ödeyerek hazineye de katkıda bulunacaktı.¹³³

Şam eyaletinin askeri yapılanmasının karmaşıklığı, Osmanlı yönetiminin imparatorluğun askeri potansiyelini kullanmada karşılaştığı güçlükleri anlamamız için iyi bir örnektir. Şam'da dört büyük askeri grup bulunmaktaydı. Birinci grup, Şam 1516'da fethedildikten sonra burada garnizon olarak bırakılan yeniçerilerin neslinden gelen yerli yeniçerilerdi. İkinci grup, 1659 askeri ayaklanması sonrasında şehrin merkeze bağlılığını temin ve muhafaza için İstanbul'dan gönderilen, yerli halkın "Kapıkulu" diye isimlendirdiği yeniçerilerdi. Her iki grup da çoktan şehrin siyasi ve sosyal bünyesine dahil olmuş ve silah taşımalarına rağmen askeri özelliklerini kaybetmişti. Üçüncü grup ise valilerin hizmetinde görev yapan paralı askerlerdi. Bu grup etnik ve kültürel açıdan homojen değildi. Anadolu levendleri, Kürt tüfekçiler ve Kuzey Afrikalı paralı askerlerden müteşekkil garip bir karışımdı. Dördüncü grup ise tımarlı sipahilerdi. Bunlar 16. ve 17. yüzyılın ilk yarısında en büyük ve güçlü askeri grupken, 17. yüzyılın son çeyreğinde sayıları ve güçleri hızla azalmıştı. Tımarların çoğu valiler, âyan veya yeniçeriler tarafından ele geçirilmişti. Bundan dolayı 18. yüzyılın başlarında grup olarak fiilen yok olmuşlardı. Üstelik dört askeri grup birbiriyle geçinemiyordu ve vakitlerinin çoğunluğunu yerel siyasete hasredip askeri eğitim ve faaliyetleri tamamen ihmal etmişlerdi. Merkezi idare bu grupları tamamen ortadan kaldırıp yepyeni bir askeri yapılanma içine gireceğine, onlara hac güvenliği ve genel asayiş görevleri vermeyi tercih etmişti.¹³⁴

Şaşırtıcı bir şekilde bu riskli karar, 1750'li yıllara kadar başarılı sonuçlar vermiştir. Merkezi idare, hem arzu ettiği hac güvenlik ve düzenini sağlamış, hem de farklı askeri grupları birbirlerine karşı kullanma fırsatını elde etmiştir. Örneğin sayıları ve güçleri sorun teşkil etmeye başlayan yeniçerilerle kolaylıkla başa çıkılıp hizaya getirilebilmişlerdir. Şubat 1746'daki ayaklanmanın kanlı bir şekilde bastırılması örneğinde olduğu gibi, doğal olarak bu her zaman barışçıl yollarla gerçekleşmemiştir. Şam'ın merkeze yönelik görevlerinin azaltılması, doğrudan Şam valilerinin terfi imkânlarını da kısıtlamıştır. Terfi etme şansı kısıtlı olan valiler Şam'ın yerel sorunlarına daha fazla eğilmek ve hâkim olmak mecburiyetinde

kalmıştır. Dolayısıyla eyalet içindeki kontrol ve denetim daha da artmıştır.¹³⁵

Bosna ve Şam modelleri, imparatorluğun karşısındaki sorunların büyüklük ve çeşitliliğini gösterdiği gibi, aynı zamanda merkezi idarenin bulduğu esnek ve bölgesel çözümleri gözler önüne sermesi açısından da önemlidir. İdare Bosna’da yerel halka daha fazla özerklik vererek sınırları daha etkin koruyabilirken, iç güvenlik, eşkıyalık ve isyancılara karşı başka yöntemler izleyerek Şam’da başarılı olmayı bilmiştir. Ayrıca birbirinden farklı, ama aslında birbirini tamamlayıcı bu politikalarla Osmanlı yönetimi valilerin ve âyanın hırsına hiç değilse bir asır daha gem vurduğu gibi, merkeze olan bağlılıklarını da sürdürebilmiştir.¹³⁶

Eyalet valileri, âyan ve bunların kapı halklarının yükselişi ve güçlenişi Kapıkulu Ocakları’nın, sultanın kapı halkının ve hatta sultanın aleyhinedir. 16. ve 17. yüzyılların başarılı politika ve kararları, bu iki asır boyunca imparatorluğu iç ve dış düşmanlara karşı korurken, sonraki dönemde sistemin varlığını tehdit edecek yerel güçler doğurmuştur. Osmanlı askeri-idari sisteminde başarılarıyla imparatorluğa hayat veren yerel yöneticiler, zaman içinde kendi hanedanlarını yaratarak bu kez sistemi kendi çıkarları için merkezin aleyhine olacak şekilde kullanmışlardır. Vali ve âyanın çoğu salt kendi kısa ve orta vadeli çıkarlarını düşündükleri için bağımsızlık peşinde koşmuyordu, ama artan yerel özerklik 18. yüzyılın son çeyreğiyle 19. yüzyılın ilk yarısında imparatorluğu gevşek bir federal yapıya ve hatta dağılmaya sürükledi. Oysaki aynı dönemde Avrupa’da tam tersine merkezîyetçiliğin ve monarşinin gücü yerel aristokrasi aleyhine artmaktaydı. Milli devletlerin kuruluş sürecinin bir habercisi olan bu sürecin dışında kalmak, Osmanlı’yı 19. yüzyıl boyunca devam edecek ayrılıkçı milliyetçi akımlar karşısında çaresiz bırakacaktı.¹³⁷

C. İlk Reform Çabaları

Askeri reformlar konusunda ilk tartışmalar şaşırtıcı derecede erken bir dönemde, “Kanuni Sultan Süleyman’ın altın çağı”nda, kla-

sik yazarlara göre devletin askeri gücünün zirveye çıktığı bir dönemde başladı. Gene şaşırtıcı bir şekilde, askeri reform ihtiyacı askerler veya sultanın yakın çevresi ve rical değil, yeni güç kazanan Osmanlı bürokratları olan kâtipler tarafından tartışılmaya başlamıştı. Bu fikirler yönetici seçkinler arasında “nasihatname”ler vasıtasıyla yaygınlaştırıldı. Nasihatname, yani yöneticilere bilgece tavsiyeler, İslam edebiyatı içinde yeri olan eski bir türdür. Klasik nasihatnamelerde amaç, halkın hükümdarlarca daha iyi ve adaletli yönetilmesini sağlamak için hükümdara telkinde bulunmak ve eski tecrübe ve geleneklerin unutulmamasını sağlamaktır. Bu yerleşmiş ve saygı duyulan edebi kalıp erken dönem reformcularına –kalıp içinde kaldıkça– fikirlerini serbestçe dile getirme imkânı vermiştir.¹³⁸

Lütfi Paşa, Gelibolulu Mustafa Âli, Hasan Kâfi el-Akhisari, Veysi Efendi ve Kâtib Çelebi görüşlerini nasihatname kalıbında dile getiren belli başlı reformculardır. Ancak reformcu nasihatnamelerin en meşhuru Koçi Bey’in risalesidir. Koçi Bey, seleflerinin yazdıklarının en çarpıcı olanlarını güzel bir nesirle toparlayarak 1631’de IV. Murad’a sunmuştur.¹³⁹ Bu nasihat yazarlarının (anonim olanlar da dahil) ortak özelliği, çoğunun yeni bürokrasiye mensup olmasıdır. Oldukça muhafazakâr olan bu grup, Osmanlı altın çağıının idealize edilmiş kurumlarını ve yasalarını tekrar uygulamaya sokmak istemektedir.¹⁴⁰

Bu ilk reformcuların siyasi, sosyo-ekonomik ve dini görüş ve iddiaları bu kitabın kapsamının dışında kalmaktadır. Bu çalışmamızda nasihat yazarlarının Osmanlı ordusuna getirdikleri eleştiriler ve sorunların çözümüne dair önerileri üzerinde duracağız. Muhafazakâr ve gelenekçi yapılarından bekleneceği gibi, ordunun rakiplerine göre zayıflayıp güç kaybetmesinin altında yatan asıl sebebi, klasik askeri kurum ve kuralların yozlaşması, bozulması ve artık uygulanamamasında görmektedirler. İmparatorluğa en görkemli dönemlerini yaşatan merkeziyetçi, etkili ve rasyonel klasik sistemin değerleri kaybedildiği için bu kötü duruma düşülmüştür. Nasihatçilere göre Kapıkulu Ocakları, özellikle de yeniçerilerin mevcudunun aşırı artışı, devşirme dışı “ecnebi” veya “saplama” diye adlandırılan askerlerin ocağa alınması yozlaşmayı, dolayısıyla

askeri etkinliğin düşmesini beraberinde getirmiştir.¹⁴¹ Ek olarak timar sistemi ihmal edilmiş ve toprakların asker dışı kişi ve gruplara tahsis edilmesiyle, sipahiler görevini yapamaz hale getirilmiştir. Sipahilerin sınıf olarak zayıflamasıysa Osmanlı askeri sisteminin belkemiği olan merkezi ordu-eyalet ordusu dengesini bozmuştur.¹⁴²

Bu reformculara göre, gitgide artan sorun ve başarısızlıklara karşı tek tatmin edici çözüm klasik sistemin tekrar hâkim kılınmasıdır. Tabii ki nasihatçilerin aklındaki klasik sistem, idealize edilmiş geçmişle pek de bağlantısı olmayan bir yapıdır. Yine onların görüşüne göre, geç kalmadan sert tedbirler alınmalı ve acımasızca uygulanmalıdır. Örneğin, mevki ve makamların satışı başta olmak üzere bütün yoz uygulamalar kaldırılmalıdır. Kapıkulu Ocakları'nın mevcudu düşürülmeli ve yabancı unsurlardan temizlenmelidir. Sipahilerse toprakların yeniden örgütlenmesi ve eski topraklarının tekrar kendilerine tahsis edilmesiyle güçlendirilmelidir. Fakat her şeyden önce sultanın mutlak otoritesi ve liderliği altında askeri komuta merkezileştirilmelidir. Sultan da bu sorumluluğu bizzat askerlerine örnek olarak yerine getirmelidir.¹⁴³

Uzun Savaş'ı yakından izleme ve tecrübe etme şansına sahip olan Hasan Kâfi¹⁴⁴ hariç, nasihatçilerden hiçbirinin değişen savaş ortamının, ateşli silahların yaygınlaşması ve toplum içinde dağılmasının etkilerinden veya uzun yıpratma savaşlarının artan ihtiyaçlarından haberi yoktu. Uluslararası gelişmelerden habersiz olmaları, sorunlara sert ve tavizsiz yaklaşımları, güçleri artan yeni seçkin sınıflara tam anlamıyla düşman olmaları (özellikle tabi-metbu ilişkisi içindeki kâtiplere) ve nakit paraya dayalı ekonomiyle ateşli silahlara yabancılıkları onları fiilen körleştirmişti. Nasihatçilerin burun kıvırdığı ve imparatorluğu ölüme götürdüğünü düşündükleri esnek ve pragmatik bürokrasi, kurallar ve uygulamalar tam tersine Osmanlı'nın hayatta kalışının temel taşları olmuştur. Ayrıca nasihatçiler iddia ve tavsiyelerine zaman zaman hükümdar desteği ve yakınlık hisseden devlet adamları bulsalar da, dönemin gerçekleri karşısında çözümleri hayalci ve hantaldı. Rical bunların fizibilitesine inanmasa da, inanıyor gibi davranıp bildiğini yapmayı tercih etmiştir.¹⁴⁵

Nasihatçilerin tavsiyeleri çağdaşları olan siyasetçi ve askerlerce pek tercih edilmezken, şaşırtıcı bir şekilde modern tarihçi ve bilim adamları üzerinde büyük etkileri olmuştur. Bazı modern tarihçiler, arşiv belgelerini kullanmaya gerek görmeden, nasihatçilerin taraflı ve çarpıtılmış iddia ve tasvirlerini sorgusuz bir şekilde kabul etmişlerdir. Onların bu kabulü, etkileri günümüzde de devam eden genel bir “Osmanlı reform çabaları” algısı doğurmuştur. İşin ilginç tarafı, açık bir şekilde İbn Haldun’un yönetim döngüsünü taklit ederek yazılmış Osmanlı İmparatorluğu’nun doğuş, gelişme, olgunlaşma ve yıkılma tasvirleri bile olduğu gibi gerçek kabul edilmiştir. Oysa ki nasihatçiler dönemlerinin tarafsız gözlemcileri değildi. Aslında her biri siyasi güç mücadelesi veren gruplardan birinin aktif üyesiydi. Dolayısıyla, bu eserleri okurken, yazarının kendi grubunun çıkarlarına hizmet edecek bir anlatım ve bakış açısı çerçevesinde kaldığı dikkate alınmalıdır. Üstelik nasihatçilerin çoğu, Gelibolulu Mustafa Âli örneğinde olduğu gibi, kaybeden tarafa mensuptu. Âli’nin klasik dönemi idealleştirip yüceltmesinin gerisinde, hak ettiğini düşündüğü mevki ve makamlara gelememesinin hıncı saklıdır. Kısacası, günümüzde Osmanlı askeri dönüşümünü tam anlayamamamızın ve hatta tamamen hatalı anlamamızın temelinde, nasihatçilerin sübjektif ve çarpıtılmış eserleri yer almaktadır.¹⁴⁶

Tahmin edilebileceği gibi, bugün “ilk askeri reformcular” olarak isimlendirdiğimiz Osmanlı ricali, kapsamı sınırlı reformlarını belli bir stratejik plan, hedef ve hatta eşgüdüm kurmadan uygulamaya koymuştur. Aslında bunlara reform demek bile doğru değildir. Daha çok mevcut askeri sistemin aksayan taraflarını ve sorunlarını gidermeye yönelik, disipline edici operasyonlar karakterindedirler. Sultan II. Osman’ın (Genç) –trajik bir şekilde sonuçlanan– 1622 yılındaki Kapıkulu Ocakları’nı yeniden yapılandırma çabası sonrasında, IV. Murad (1628-1640) ve Köprülü ailesi (1656-1676) kendi sınırlı reform ve sert disiplin operasyonlarını başarıyla ifa etmişlerdir. Yüzlerce üst düzey görevli ve binlerce kapıkulu askeri görevlerinden alınmış ve hatta bir kısmı idam edilmiştir. Geniş kapsamlı denetim ve kontrollerle tespit edilenlere verilen ağır cezalar mali-idari yolsuzluk, rüşvet ve zimmet suçlarını ciddi oranda

azaltmıştır.¹⁴⁷ Bu sıkı denetim ve disiplin uygulamaları sayesinde Osmanlı seferi orduları Revan (1635), Bağdat (1638-39), Varat (1660), Uyvar (1663), Kamenice (1672) ve Çehrin (1678) gibi önceden belirlenmiş kritik hedeflere yönelik bir seri muhasara ve uzak mesafeli seferi başarıyla icra edebilmiştir.¹⁴⁸

Bu askeri başarılarla rağmen, ilk (sözde) reformcuların çabaları sadece kısa vadeli ve sınırlı sonuçlar sağlamıştır. Çünkü her şeyden önce, yukarıda belirttiğimiz gibi, bu grup gerçek anlamda reform yapmak amacıyla yola çıkmamıştı. Amaçları, klasik sistemi sıkı denetim ve sert cezalarla yeniden tesis etmektir. Reformcular Avrupa'daki askeri dönüşümün temel dinamiklerinin farkında değildi. Eldeki kısıtlı bilgilerle yaptıkları çıkarımlar da büyük ölçüde hatalıydı. Sorunun temelinde, bu gruba dahil devlet adamlarının hiçbirinin meslekten asker olmaması yatmaktadır. Nasihatname yazarları ve reformcu devlet adamları köken olarak kâtip veya âlimdi. Üstelik bu yeni kâtiplerin çoğu kudretli devlet adamlarının kapı halkındandı. Devlet içindeki mevkielelerini şahsi başarılarının yanı sıra tabi-metbu ilişkileri sayesinde elde etmişlerdi.¹⁴⁹ Böylelikle devletin üst kademelerinde yaşanan güç mücadelelerinde başarılı ve deneyimli, buna karşın askeri bilgi ve becerisi sınırlı, ama her şeyden önce muharebe tecrübesi olmayan bu grup, karmaşık ve sorunlu Osmanlı askeri sistemini değiştirmeye kalkışmıştı.

Ricalin temelden değişerek seyfiyyenin güç kaybedip yerini kalemiyyeye bırakması, devlet sistemine yeni bir kan girmesinin, daha geniş bir kitleye kapıların açılmasının ve sosyal ilerleme imkânı yaratmasının yanı sıra, askeri bilgi ve tecrübenin dışlanması gibi olumsuz sonuçlara da yol açmıştır. Enderun gibi klasik askeri eğitim kurumlarının çöküşü ve dışlanması, seferlere katılıp uygulamalı öğrenmeyi askeri bilgi ve tecrübe kazanmanın tek yolu haline getirmişti. Oysa bu öğrenme olanağı, 18. yüzyılın son çeyreğine kadar kullanılamadı. Kısacası reformcu olarak adlandırılan rical mensupları askeri reform ihtiyacının farkındaydılar, ama hem Avrupa'da yaşanan dönüşümü takip edemiyor ve muharebe sahasının yeni dinamiklerini bilmiyorlardı, hem de askerlik mesleğinin gereklerinin ve Osmanlı ordusundaki uygulamanın farkında de-

gillerdi. Aslında Avrupa'da da bürokrasi ricalin bir parçası haline geldikçe askerler güç kaybedip dışlanıyordu. Ama Osmanlı ricali bu benzerlikten bile habersizdi. Üstelik kendi grup çıkarlarını her şeyin üstünde tuttukları ve gruplar arasında da kıyasıya bir iktidar mücadelesi olduğundan, rical içinde bir güç ve gayret birliği de bulunmamaktaydı.¹⁵⁰

Osmanlı ricali, iktidar mücadelesi içinde ve bilinçsiz bir şekilde askeri reform arayışındayken, aslında gereken askeri bilgi ve tecrübe imparatorluk içinde mevcuttu. Özellikle Habsburg serhaddinde görevli birlik komutanları ve subaylar muharebe sahasının yeni dinamiklerinin farkındaydı ve bunları düşmana karşı başarıyla da uyguluyorlardı.¹⁵¹ Ancak bu önemli bilgi birikimi ve tecrübe ile yeni askeri teknolojik değişimi merkezi idareye aktarmada sorun yaşıyorlardı. Çünkü Osmanlı ordusunda hâkim olan sözlü gelenek, görev başı eğitimle bilgi ve deneyimin aktarılması ve bilgiyi bir imtiyaz olarak grup içinde tutma alışkanlığı buna maniymiş. Sözlü gelenek, İkinci Viyana Kuşatması'nda ve sonrasında olduğu gibi, bu bilgi birikimini muhafaza eden subay ve kıdemli askerlerin aniden kaybedilmesi durumu karşısında çok savunmasızdı. Askeri felaketler dışında genel olarak seyfiyenin yönetimden uzaklaştırılması, orduya tahsis edilmiş mali kaynakların azaltılması veya ihmali gibi faktörler de sözlü geleneğin zayıflamasına ve birikimin yeni nesillere aktarılamamasına yol açmıştır.

İmparatorluğun sahip olduğu askeri bilgi birikimini kullanamayan ve çağın askeri gereklerinden de habersiz olan ilk reformcular, mevcut sorunların disiplinsizlikten, genel yozlaşmadan ve klasik askeri kanun ve kurallara uyulmamasından kaynaklandığını düşündüler. Dolayısıyla onlara göre yapılması gereken geleneksel kanun ve kuralların olabildiğince sert bir şekilde ve tavizsiz uygulanmasıydı.¹⁵² IV. Murad ve Köprülü ailesi sıkı disiplinleri, ağır cezaları ve sorgusuz sualsiz idamlarıyla şöhet kazandılar. Benzer şekilde Kuyucu Murad Paşa, Celali İsyanları'nı bastırmak için katliamlara girişti ve geniş bölgeleri ayırım gözetmeden yakıp yıktı.

Bu dönemde yapılan reformlar aşikâr bir biçimde başta bulunan liderin kişiliğine bağlı olarak yapıldı ve uygulanmaya çalışıldı.

Reformlar kurumsallaştırılarak kişilerden bağımsız bir hale getirilemedi. Hatta daha da kötüsü reformlara tabi tutulan subay ve askerlerin tamamı veya hiç değilse bir kısmı ikna edilip kazanılmadı. Kitleler dışlanarak uygulanmaya çalışılan reformların başarısı liderlerin kararlılığı, tutarlılığı ve kabiliyetine bağlı kaldı. Liderler reformların başarısı için çoğu zaman askeri birlik ve grupları birbirine karşı kullandı. Aynı zamanda bazı nüfuzlu şahıs ve grupların itaat ve sadakatini kazanmak için büyük tavizler vermekten de çekinmediler. Bu basiretsiz ve kısa vadeli, güce dayalı siyaset çabuk fakat geçici başarılar kazandırdı. Uzun vadedeyse kurumlar ve birlikler arasındaki ilişkileri iyice kötüleştirdi. Aşırı güç kullanımı ve cezalar, sistemi sınırlarına kadar zorladığı için önceki dönemden daha kırılğan hale getirdi. Sonuç olarak reform olarak isimlendirilen disiplin operasyonları, imparatorluğun uzun ve neticesiz sefer ve muhasaralara yarı eğitilmiş ve disiplinsiz askerlerle gitmesine yol açtı. Dolayısıyla ordunun dönüşümü sağlanamadı. Eğitim ve bilgi aktarımı eskisi gibi sözlü geleneğe dayanmaya devam etti. Bu da bilginin yazıya dökülmemesi, grup içinde tutulması ve yabancılar-
dan gizlenmesi alışkanlığının devam etmesi demektir.

D. III. Selim Dönemi Öncesi 18. Yüzyıl Reformları

1718 Pasarofça Antlaşması kaybedilen eyaletleri geri kazanma hülyalarının sonu ve Osmanlı ordusunun yenilmezlik imajına son bir darbe oldu. Buna rağmen, aynı zamanda bir dizi yıkıcı savaş sonrasında imparatorluğun çok ihtiyaç duyduğu dinlenme ve barış dönemini de başlattı. Sonradan Lale Devri (1718-1730) diye adlandırılacak bu dönemde, sadece sosyal ve kültürel alanlarda değil, aynı zamanda askeri alanda da önemli değişimler yaşandı. Çünkü ilk defa Osmanlı yönetimi ve ricalin büyük kısmı Avrupa'nın askeri üstünlüğünü açıkça kabul edip, üstünlüğün altında yatan sebeplerin neler olduğunun arayışı içine düştü.¹⁵³

Sultan III. Ahmed, damadı Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya geniş yetki ve sorumluluklar verdi. Asıl gücü elinde tutan İbrahim Paşa askeri reformlar konusunda da önemli rol oy-

nayacaktı. Nasihatçilerin eserlerinde çok vurgu yaptıkları barışın, reformların hayata geçirilmesi için taşıdığı önemin farkındaydı. Bu yüzden ne pahasına olursa olsun savaştan kaçındı. İkinci önemli adımı, dönemin Avrupa'sı hakkında birinci elden bilgi edinmek için Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'yi elçi olarak Fransa'ya göndermek oldu. Günümüzdeki yaygın kanaatin aksine, Osmanlı ricali Avrupa ile irtibatı koparmamıştı ve aralarında iddia edildiği gibi bir "demir perde" yoktu. Sorun, bu irtibat ve edinilen bilgilerin seçkinlerin dar çevresi içinde kalması ve 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar karar verme süreçleri ile merkezi idarenin dış dünyayı algılamasına etkisinin sınırlı kalmasıdır.¹⁵⁴

Çelebi Mehmed kendisine tevdi edilen zor görevi 1720-21 arasındaki kısa elçiliği esnasında başarıyla yerine getirdi. Görev süresi içinde birçok yeri ziyaret etti ve edindiği izlenimlerle beraber, gördüğü ve duyduğu her şeyi dikkatli bir şekilde not etti. Tasvirleri o kadar başarılıydı ki, sanki Fransız toplumunun ve sivil kurumların birer fotoğrafını çekmişti. Ancak şaşırtıcı bir şekilde askeri konulara çok az ilgi göstermiş ve Fransız ordusu hakkında herhangi bir gözlemi olmadığı gibi, hemen hemen hiçbir şey de yazmamıştı. Askeri konulara girmemesi Çelebi Mehmed'in Osmanlı reform akımına yaptığı katkısı küçültmemektedir. Fransa'dan dönüşü ve yanında getirdikleri ricalde ve aydınlar arasında büyük bir heyecan yaratmıştır. Fransa ve daha genel olarak Avrupa ile ilgili gözlem ve bulguları Osmanlı yönetimince takdirle karşılanmış ve siyaseti önemli ölçüde etkilemiştir.

Başlangıçtaki bu olumlu etkiler ve Çelebi Mehmed'in neden elçi olarak görevlendirildiği zaman içinde unutuldu. Bunların yerine histeri derecesine ulaşan bir Fransız hayranlığı başladı. Osmanlı ricali ve İstanbul'un zenginleri, Osmanlı'ya aktarıldığı şekliyle, Fransız yüksek sosyetesinin zevk ve hayat tarzını taklit etmeye çalıştı. Fransız tarzı köşkler ve bahçeler inşa edildiği gibi, başta Fransa olmak üzere Avrupa'dan lüks tüketim malzemeleri ithaline büyük paralar harlandı. Lale çiçeğine karşı duyulan çılgınlığın (*Tulipomania*) simgelediği bu aşırılıklar ve yoğun tüketim, halkın geniş kesimlerinin başta padişah olmak üzere Osmanlı yönetici-

lerine karşı yoğun bir tepki ve düşmanlık duymasına neden oldu. İşin kötüsü bu sefahat ve aşırılıklar, reformlarla hiç ilgisi olmasa da reformları kötülemek için yeterince malzeme sağladı.¹⁵⁵

Avrupa'yı tanıma ve yararlı uygulamaları imparatorluğa ithal etme maksatlı Osmanlı elçilikleri dışında, aynı dönemde Avrupa'yı ve dünyayı tanımak için yeni olanaklar ve pencereler açılmıştı. Başkentte yeni Avrupa elçilikleri açılıp mevcut olanlar personel ve imkânlarını artırırken, Osmanlı İmparatorluğu da çeşitli sebeplerle Avrupalılar için cazip bir mekân ve gezi güzergâhı haline geldi. Merkezi idare bu Avrupalı ziyaretçilerden ve bazı dönmelemlerden mümkün olduğunca istifade etmeye çalıştı. Bu ziyaretçi ve dönmelemler Avrupa toplumunun her sosyo-ekonomik sınıf ve kademesinden geliyordu. Doğal olarak her birinin Osmanlı İmparatorluğu'na gelişinin veya sığınmasının altında, bazısı oldukça garip ve şaşırtıcı olan, kendi çıkar saikleri yatmaktaydı. De Rochefort isimli bir Huguenot subayı Fransa'da ayrımcılık ve katliamlara maruz kalan Fransız Protestan Huguenot'lara imparatorlukta yerleşebilecekleri bir yurt tahsis edilmesine karşılık, modern Avrupa tarzı askeri birlikler kurmayı vaat etmişti. Ayrıca göçmenler modern endüstriyel işletmeler de kuracaklardı. Uzun tartışmalar ve görüşmeler sonrasında merkezi idare bu teklifi reddetti. Avrupalı bir gruba birtakım imtiyazlar çerçevesinde arazi tahsisi orta ve uzun vadede ülkenin birlik ve beraberliği için tehlikeli görülmüştü.¹⁵⁶

Huguenot projesi gibi ciddi tavizler içermeyen daha mütevazı teklifler ve bireylerse çoğunlukla kabul görmüştür. Bu dönem ve takip eden senelerde çoğunluğu alt ve orta kademelerde olmak üzere yüzlerce Avrupalı asker ve teknisyen Osmanlı hizmetine girdi. Osmanlı yönetiminin bu kişilerin işe alınmasında oldukça esnek davrandığını ve pek seçici olmadığını biliyoruz. Ancak beklenildiği kadar Avrupalı bünyeye katılamadı. Çünkü merkezi idare işe alınanların din değiştirip Müslüman olması mecburiyetini koşmuştu. Her ne kadar Avrupalılardan dindar olmaları ve dini vecibeleri sıkı bir şekilde yerine getirmeleri beklenmiyorsa da, uygulamada bu mecburiyet Avrupalılar için büyük bir engel oldu. Yetenekli ve iyi eğitilmiş bir Avrupalı subay rahatlıkla Rusya'da veya

Amerika kıtasında iş bulabileceği için, din değiştirme mecburiyeti yüzünden Osmanlı'yı tercih etmiyordu. Buna rağmen Osmanlı'yı tercih edenlerin büyük çoğunluğu ya başka ülkelerde daha iyi bir iş bulabilecek niteliklere sahip olmayanlardı ya da Kont de Bonneval (Humbaracı Ahmed Paşa) örneğinde olduğu gibi ülkesinde cezadan kaçan takip altındaki kişilerdi.

Yukarıda belirttiğimiz ciddi kısıtlara rağmen, dönemin en önemli reform çabası olan ilk matbaanın kurulması Macar veya Erdel kökenli bir dönme sayesinde mümkün olabildi. Önceki adını ve kökenini bilmediğimiz İbrahim Müteferrika, Sadrazam Damad İbrahim Paşa ve Said Mehmed Efendi'nin desteği ile matbaayı 1727'de açtı. Her ne kadar bu reform askeri bir nitelik taşımasa da, müteakip dönemlerde askeri eğitim ve bilgi aktarımında önemli rolü olacaktı. Ayrıca matbaanın kurulması Osmanlı reformcuları ve reform çabalarının yapısal sorun ve kısıtlarını anlamak açısından ideal bir örnek teşkil ettiğinden incelenmesi faydalı olacaktır.

Osmanlı ricali matbu kitapların ve matbaanın önemini, yaklaşık üç yüz yıllık bir gecikme ile, Çelebi Mehmed'in elçiliği ve İbrahim Müteferrika sayesinde anlayabilmişti. Dönemin Avrupalı seyyah ve diplomatlarını çok şaşırtan¹⁵⁷ bu bilgisizlik ve gecikme, aslında imparatorluğun bütün tebaası için geçerli değildi. Örneğin, İspanya'dan gelen Yahudi mülteciler beraberlerinde matbaa bilgi ve teçhizatını da getirmişlerdi ve 1495'te ilk matbaayı işletmeye açmışlardı. Benzer şekilde, Osmanlı'ya bağlı özerk Erdel eyaleti, 16. yüzyılda Doğu Avrupa'nın önemli bir basım merkezi haline gelmişti. Osmanlı yöneticileri kendi devletleri içindeki bu gelişmelerden habersizdiler veya daha doğru bir ifade ile kayıtsız kaldılar.¹⁵⁸ Üstelik matbaanın önemi anlaşıldıktan sonra bile ülke içinde mevcut bilgi birikimi ve uzmanların kullanılması yerine, dışarıdan uzman ve teknoloji ithal etmek tercih edildi. Bu tercih, Osmanlı ricalinin düşünsel kalıplarını güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Herhangi bir konuda reform yapılması kararı verildikten sonra, ülke içinde kolaylıkla istifade edilebilecek bilgi birikiminin kullanılması yerine Avrupa'dan ithal etme seçimi imparatorluğun son dönemine kadar devam edecekti.

Müteferrika'nın matbaası, kurucusunun beklentilerini karşılamaktan çok uzak kaldı. Bir sözlük olan ilk kitabın basımı matbaa kurulduktan iki yıl sonra tamamlanabildi. On altı yıllık işletme süreci içinde ancak on yedi kitap basılabildi. Bu kitaplardan sadece üçü fen bilimleri ile ilgili ve reform çabalarına doğrudan faydası olabilecek özellikteydi.¹⁵⁹ İlk matbaanın başarısızlığı Osmanlı reformlarının ikinci yapısal sorununa iyi bir örnektir. Osmanlı reformcuları potansiyel muhalifler ve kamuoyunun tepkisi ile yüzleşmeye cesaret edemediklerinden, aşırı temkinli hareket etme temayülü içindeydiler. Bu yüzden reformlar uygulanırken ancak ilk tasarının gölgesi niteliğinde olabiliyordu. Dolayısıyla beklentileri hiçbir zaman karşılayamadıkları gibi, sonuçlar da en iyi ihtimalle ancak uzun vadede kendini gösterebiliyordu.

Günümüzde hâkim olan yaygın kanaatin aksine, dini kurumlar ve muhafazakârlar matbaaya kısıtlı bir tepki gösterdi ve reformun uygulanmasını engellemedi.¹⁶⁰ Matbaanın başarısızlığının altında yatan asıl sebep, hedef kitesini teşkil eden yönetici elit, bürokrat ve aydınların ilgi ve desteğini görmemesidir. İmparatorluğun sözde reformcu kesiminin ilgi ve desteğini alamayan matbaanın geniş halk kesimlerine ulaşması bir hayaldi. Birkaçı hariç basılan eserler ilgi görmedi. Dönemin koşullarına göre pahalıya mal olan kitapları satamayan matbaa, nihayetinde az sayıda destekçisinin de ilgisini kaybettikten sonra iflas etti. Bu durum da reformların üçüncü yapısal sorunu ile ilgilidir. Osmanlı reformcuları oldukça kaprisli ve dikkatleri dağınıktı. Bir reform uygulamaya konuluncaya kadar ona ilgi gösterip destekliyorlardı. Reform bir kez uygulamaya konulduktan kısa bir süre sonraysa ilgilerini kaybedip bambaşka bir projeye yönelmeyi tercih ediyorlardı. Böylelikle kısa bir süre içinde bahse konu projenin neden tasarlanıp uygulanmaya konulduğu unutuluyor ve proje kendi kaderine terk ediliyordu.¹⁶¹

İbrahim Müteferrika reformlara ve reformculara sadece matbaayı kurarak değil, aynı zamanda bu matbaada basılan *Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Umem* isimli küçük hacimli kitabı yazarak da önemli bir katkıda bulunmuştur. Müteferrika'nın bu kitabı yazmasının sebebi, Avrupa'nın imparatorluğa karşı kazandığı üstün-

lüğün gerçek sebeplerini ortaya koymaktı. Eserin başlangıcında Avrupa'daki Aydınlanma çağını ve yeni siyasi yapıları tasvir ettikten sonra, Osmanlı'nın kısıt ve sorunlarına okuyucunun dikkatini çekmeye çalışmıştır. Ona göre imparatorluğun asıl sorunu, Avrupa'da ortaya çıkan ve dış dünyaya yayılan gelişmelere yönelik genel cehalet değil, kritik bilimsel gelişmelerin ve teknolojik icatların önemszenmemesidir. Bu ihmal ve cehalet orduyu da etkilemektedir. Çünkü ordu bu gelişmeleri takip edip anlayabilecek eğitimli bir subay sınıfına sahip olmadığı gibi, etkin bir emir-komuta ve işleyen bir kurumsal yapısı da yoktur. Müteferrika modern Avrupa ordularının temel özelliklerini açıklamaya çalışırken, bu yeni terimlerin ilk Türkçe karşılıklarını da kullanmıştır.¹⁶²

İstanbul'da 28 Eylül 1730'da başlayan mahalli bir huzursuzluk ve itaatsizlik, kısa zaman içinde büyüyerek III. Ahmed yönetimine tepki duyan bütün kesimleri birleştirdi. Şaşırtıcı bir şekilde, normalde beraber hareket etmeyen, çıkarları taban tabana zıt sosyal gruplar bile ayaklanmaya iştirak etmişti. Ancak ayaklanmacıların asıl vurucu kesimini küçük esnaf ve zanaatkârların teşkil ettiğini söyleyebiliriz.¹⁶³ Tarihlere Patrona Halil İsyanı olarak geçen bu ayaklanma, doğrudan doğruya reformları hedef almasa da, reformlara ve reformculara destek veren yöneticiler ayaklanma sonunda tasfiye edildiğinden, reformlar kendi kaderlerine terk edildi.¹⁶⁴ Reformların önemli bir kısmı kaybolup uygulamadan kalksa da, reform ruhu küçük bir bürokrat ve aydın grubu içinde yaşamaya devam etti. 1774 yılında Fransız askeri yardım misyonu gelinceye kadar bu grup oldukça zayıftı ve reform, çaba ve emellerini gizli tutmak zorunda kaldı.

Bu ara dönemin (1730-1770) dikkate değer tek reform çabası Humbaracı Ocağı reformudur. Önceki bölümde incelediğimiz gibi Humbaracı Ocağı, topçuların gölgesinde kalmış küçük bir sınıf olarak klasik dönemde bütün askeri sistem içinde oldukça sınırlı bir role sahipti. 17. yüzyıl boyunca bu kısıtlı fonksiyonunu bile kaybederek kâğıt üstünde var olan bir teşkilata dönüşmüştü. Sadrazam Topal Osman Paşa'nın liderliğindeki reformcuların, reform girişimi için bu ocağı seçmesinin sebebi de bu özelliğinden kaynak-

lıdır. Humbaracıların sayısı azdı ve sosyo-ekonomik bir tabanları yoktu. Tamamen teknik bir askeri sınıf oldukları için, kapsamlı reform karşısı muhafazakâr kesimlerin tepkisini çekme olasılığı da bulunmamaktaydı. Üstelik Osman Paşa'nın elinde Osmanlı'ya yakın zamanda sığınmış, orduda görev almak isteyen kabiliyetli bir askeri uzman bulunmaktaydı.

Kont Claude Alexandre de Bonneval her açıdan sıra dışı bir kişiydi. Zeki, çok kabiliyetli, hırslı ve cüretkâr bir subaydı. Ama aynı zamanda geçimsiz ve çabuk öfkelenen bir karakteri vardı. Zaten bu kişilik yapısı yüzünden 1706 yılında önce Habsburglara sığınmış, 1729'da ise Osmanlı'ya kaçmak zorunda kalmıştı. İade edilme korkusu yüzünden hemen din değıştirdi ve Ahmed adını aldı. Kısa süre içinde kendisinin varlığından haberdar olan Osman Paşa, onu maiyetine alıp önce beylerbeyi rütbesini bahşetti. Akabinde de Humbaracı Ocağı'nın Avrupa tarzında modern bir askeri teknik sınıf haline getirilmesi görevini verdi.¹⁶⁵

Yeni adı ve unvanı ile Humbaracı Ahmed Paşa hemen çalışmaya başladı. Yaygın kanaatin aksine, reform görev ve sorumluluğunu tek başına üstlenmemişti. Emrinde üç Fransız dönmesi ve Fransa'nın görevlendirdiğı iki subay vardı. İlk olarak, tamamı maaşlı, 300 mevcutlu yeni bir ocak teşkil edildi. Ardından da bu yeni birlik için yeni bir kışla yaptırıldı. Ocağın geçmiş dönemdeki Bosna merkezli timarlı yapısından kalan humbaracıların çoğunluğu Bosnalıydı. Reformun bizim açımızdan en önemli ayağı ise ocak bünyesinde açılan "Hendeseane" isimli teknik okuldur.

Aslında Hendeseane az sayıda öğrencisi ve öğretmeni olan mütevazı bir reform girişimiydi. Ama bunun yanı sıra imparatorluğun ilk Avrupa tarzı askeri yüksekokulu olma özelliğini taşıyarak, sonraki dönemlerde açılacak askeri teknik okullara yol açmış ve örnek teşkil etmiştir. Bütün bu önem ve öncülüklerine rağmen, Hendeseane ve Humbaracı Ocağı hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Elimizdeki kısıtlı bilgilerden, Osmanlı yöneticilerinin tereddüt ve endişeleri yüzünden bu reformun kısa vadeli sonuçlarının beklentilerin uzağında kaldığını biliyoruz. Her şeyden önce diğeri askeri sınıfları da etkileyecek bir sıçrama tahtasına dönüşemedi.

Tereddütler, yoğun müdahaleler, mali sıkıntılar ve salt bilgisizlik yüzünden bu reform ancak birkaç yüz subay ve askere tesir edebildi. Hırslarına gem vuramayan Humbaracı Ahmed Paşa'nın, reform ile bağlantısı olmayan siyasi faaliyet ve girişimleri ise kısa süre sonra, 1738 senesinde, sürgün edilmesi ile sonuçlandı. Önceki girişimlere benzer bir şekilde, ocak ve okul bir süreliğine kendi kaderine terk edildi.¹⁶⁶ Bir başka sadrazam, Koca (Mektubcu lakabı ile de bilinir) Ragıb Paşa (1755-1773) Humbaracı Ocağı ve ona bağlı Hendesehane'yi canlandırmaya çalıştı. Ocağın ve okulun eski mensuplarını toparlayıp eğitimi yeniden başlattı. Hatta arazi tatbikatları bile düzenlendi. Ancak onun çabaları da anlamlı ve kalıcı sonuçlar vermedi.¹⁶⁷

Ara dönemde reform açısından en önemli gelişme, reform yanlısı yeni bir bürokrat neslinin güç kazanmaya başlamasıdır. Bu yeni bürokratları seleflerinden ayırt eden, muharebe tecrübeleri ve Avrupa ile doğrudan irtibat sonucu edinilen deneyimlerdi. Ahmed Resmi Efendi (1700-1783) bu yükselen yeni neslin ilk temsilcisi veya daha doğru bir ifade ile öncüsü konumundadır. Ahmed Resmi, klasik bir görev başı kâtiplik eğitimi sonrasında, önce Viyana (1757-58) ve müteakiben Berlin (1763-64) elçiliklerinde bulundu. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda seferi orduda önemli idari görevlerde bulunduktan sonra, Küçük Kaynarca Antlaşması görüşmelerine baş temsilci olarak katıldı. Geçmişte hiçbir Osmanlı kalem efendisine nasip olmayan bu görevler sonucunda, imparatorluğun yapısal sorunlarını ve askeri geri kalmışlığını bizzat yaşayarak gözlemledi.¹⁶⁸

Bu özgün formasyon ve tecrübesi sayesinde, kendisinden önceki Osmanlı diplomatlarından farklı olarak, Ahmed Resmi'nin elçilik raporları ziyaret ettiği ülkelerin askeri sistemleri ve orduları hakkında somut bilgiler içermektedir.¹⁶⁹ Özellikle Prusya askeri sistemi ile ilgili tasvirleri onun nelere önem verdiğini ve gözlemlediklerini nasıl ifade ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Ahmed Resmi, Prusya ordusu tasvirinde önceliği askerlerin durumuna vermiştir. Ona göre Prusyalı askerlerin meslek ve yaşam koşulları oldukça sert ve ağırdı. Askerlerin iâşe ve ibate koşulları da kötüydü. Tayın

ve istihkaklar az ve kışla barınma koşulları ancak hayati ihtiyaçları karşılayacak düzeydeydi. Osmanlı askerlerinden daha kötü koşullarda olmalarına rağmen, onların aksine Prusyalılar devamlı itaat-kâr bir şekilde bütün zorlu eğitim ve manevralara katılıyorlardı. Benzer şekilde emir-komuta sistemleri ve disiplinleri de çok iyi düzeydeydi. İşte bu noktada Ahmed Resmi odak noktasını askerlerden subaylara çevirmektedir. O dönemde Prusya'da yaygın olan özel centilmen akademilerinden (*Rittersakademie*) çok etkilendiği açıktır. Aristokrat ailelerin erkek çocukları bu okullarda uzun bir uygulamalı askeri eğitim görüyorlardı. Ahmed Resmi bu okul modelini överek örnek verirken, bu okulların kötü yanlarının ve kısıtlamalarının farkına varamadığını da göstermektedir. Oysa o dönemde bu okullarda akademik eğitimin dışlanması kıyasıya eleştiriliyordu. Özel centilmen akademileri yerine devlet denetiminde akademik ağırlıklı askeri okullar açılması istenmekteydi. Ahmed Resmi'nin bu önemli tartışmayı fark edememesi,¹⁷⁰ aslında kendisinden sonra gelecek reformcularda da görülen bir özelliktir. 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı reformcuları Batı'nın askeri üstünlüğüne o derece inanmışlardı ki, örnek aldıkları veya taklit etmek istedikleri birçok askeri kurum, taktik ve tekniğin bünyesindeki sorunları ve bunları geliştirmeye yönelik çabaları fark edememişlerdi.

Ahmed Resmi'nin raporundaki Büyük Friedrich tasviri de, aslında yazarın Osmanlı yönetici ve aydınlarını etkilemek için yaptığı bir idealleştirmedir. Ahmed Resmi'nin biraz Doğulu renklere bürünmüş Friedrich'i, imparatorluğu kurtaracak hükümdarın nasıl olması gerektiğine bir cevaptır. Ahmed Resmi'nin tasvirine göre, Friedrich iyi bir yönetici ve lider olduğu gibi, devlet işlerinden başka bir şey düşünmeyen ve tüm zamanını ona ayırmış bir devlet adamıdır. Ama her şeyden önemlisi Friedrich yetenekli bir asker ve iyi bir komutandır.¹⁷¹ Ahmed Resmi'nin reformlara yön vermek ve hızlandırmak için yarattığı idealize edilmiş Prusya o kadar beğenilecektir ki, imparatorluğun son yıllarına kadar ideal Prusya reformculara ve askerlere örnek olmaya devam edecektir. Reformcular bilerek veya bilmeyerek Ahmed Resmi'nin tema ve örneklerini nesiller boyunca tekrar edip durmuşlardır.

1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı, sadece imparatorluk için siyasi ve askeri bir dönüm noktası olmadı. Bu savaş başta Ahmed Resmi olmak üzere birçok reformcunun hayatını tamamen değiştirdi. Bu nedenlerle savaşın önemli yönlerini ve gelişmelerini belirtmemiz gerekmektedir. Günümüzde yaygın olan kanaatin aksine, Osmanlı İmparatorluğu savaşa isteyerek katılmamıştır. Rusya'nın gitgide artan düzeyde Polonya'ya ve Osmanlı hudut bölgelerine saldırılar düzenlemesi ve Kırım'ın iç işlerine müdahil olup çok sayıda insanı yerinden yurdundan etmesi ile mülteci Kırım Tatarlarının İstanbul'da oldukça etkin bir kamuoyu oluşturması sonunda, savaş kaçınılmaz bir hal almıştı. İmparatorluk isteksiz bir şekilde savaşa sürüklenirken, ordu en deneyimli gözlemcileri bile yanıltacak derecede kötüydü. Uzun barış dönemi ve düzenli ordu birliklerinin ihmal edilip kendi kaderlerine terk edilmiş olması sonucunda, ordu genel olarak disiplinsiz, eğitimsiz ve tamamen güvenilmez bir güruh haline geldiği gibi, muharebe tecrübesi olan, askerlik sanat ve bilimine vakıf bir komutan ve subay sınıfına da sahip değildi. Oysa Rus ordusu, Yedi Yıl Savaşı (1756-63) sayesinde muharebe tecrübesi kazanmış ve modern savaş taktik ve tekniklerini uygulayarak öğrenmişti. Bu savaşın Rus ordusuna en önemli katkıları, hem piyade ve topçunun müşterek hareket etme yeteneği kazanarak, ateş ve manevrayı taarruz ve savunmada başarıyla uygulamayı öğrenmesi hem de süvarinin, hafif süvarileri (hussar) püskürtebilecek taarruz ve akın yeteneklerini kazanmasıdır.¹⁷²

Bütün bunlara ek olarak, hem rical hem de ordu komuta heyeti içindeki çıkar ve iktidar mücadelesi nedeniyle, geçmiş savaşın ihtiyar ama deneyimli komutanlarından istifade edilme imkânı da bulunmamaktaydı. Osmanlı idaresinin tek başarısı, çok sayıda askeri seferber edip muharebe meydanına ulaştırabilmesidir. Gerçekten de savaş boyunca Osmanlı ordusu genellikle muharebe meydanında sayısal üstünlüğe sahipti. Tabii ki birçok kez seferber edilen askerlerin büyük çoğunluğunu düzenli ordu mensupları değil, paralı askerler, aşiret savaşçıları veya farklı isim ve yapıdaki milisler teşkil ediyordu. Kısacası Osmanlı ordusu, daha başlamadan savaşı kaybetmiş durumdaydı.¹⁷³

Osmanlı yönetimi, asker bulmada sorun yaşamasa da, seferberlik esnasında büyük güçlüklerle karşılaştı. En önemli sorun, asker, silah, mühimmat ve erzakın ileri toplanma bölgelerine sevk edilmesi ve orada depolanmasıydı. 16. ve 17. yüzyılların etkin lojistik sistem ve altyapısı büyük ölçüde çöktüğünden, yönetim gününbirlik çözümlerle durumu kurtarmaya çalışıyordu. 1768 sefer mevsiminden istifade edilemedi. İcra edilen zayıf sınır ötesi akınlar ise 1769 sefer mevsiminde yapılacak yığınaklara fayda sağlamadı. Osmanlı kale garnizonlarının umutsuz, ama şaşırtıcı derecede cesur direnişi deneyimli ve başarılı bir komutan olan Piyotr Rumyantsev'in ilerleyişini durduramadı. Tam bu esnada Rus kışkırtması ve kısıtlı desteği ile Mora Rumlarının ayaklanması, seferi ordunun önemli bir parçası olan Arnavutluk ve Teselya eyalet askerlerinin ve paralı askerlerin bu ayaklanmaya sevk edilmesine neden oldu.

Bu ayaklanma gelecek felaketlerin ilk habercisiydi. Bir sonraki sefer mevsiminde, İngiliz ve Hollandalı kaptanların teknik yardımıyla, Rus Baltık filosu uzun bir yol kat ederek sürpriz bir şekilde Ege Denizi'ne geldi. Tamamen hazırlıksız yakalanan Osmanlı donanması, 7 Temmuz 1770 Çeşme Deniz Muharebesi sonucunda büyük ölçüde imha edildi ve yakıldı.¹⁷⁴ Osmanlı seferi ordusu art arda gelen felaket haberleriyle zaten zayıf olan moralini iyice kaybetti ve bir türlü sayı üstünlüğünü kullanarak Rus ordusunun ilerleyişini durduramadı. Oysa Rumyantsev'in ordusu Boğdan ve Eflak eyaletlerinin sağlıklı coğrafyasında hastalık ve açlıktan kırılıyordu. Küçük ve orta çaplı bir dizi çatışmayı takiben, iki ordunun ana unsurları 1 Ağustos 1770'de Kartal (Kagul) ovasında sonunda karşı karşıya geldiler. Rus ordusu muzaffer ama muharebe gücünü büyük ölçüde kaybetmiş bir orduydı. Osmanlı ordusu ise sayısal üstünlüğe sahip ve daha zinde olmasına rağmen, moralsiz ve lidersizdi. Rusların askeri açıdan başarısız gece taarruzu, ordunun önemli bir kısmının gece boyunca firar etmesine neden oldu. Ertesi gün Osmanlı birlikleri, topçu ateş koruması altında, mevzideki Rus piyadesi karşısında başarı şansı olmayan taarruzlara kalkıştıktan sonra dağıldılar. Böylelikle ayakta zor duran Rus ordusu, Tuna nehrinin kuzey bölgelerinin önemli bir kısmını denetimi altına almış oldu.¹⁷⁵

Kartal ve Çeşme felaketleri Osmanlı idaresini nihayet harekete geçirdi. Çıkar çekişmesi yüzünden görev verilmeyen ihtiyar ama tecrübeli subaylar kritik komuta görevlerine atandılar. Ancak geç verilen bu karar savaşın kaderini değiştiremedi. Ne Silahdar Mehmed Paşa ne de Muhsinzade Mehmed Paşa peşpeşe gelen yenilgi ve felaketlerle moralleri tamamen bozulmuş, ordudan ziyade bir güruh halindeki Osmanlı seferi ordusunu tek başlarına düzeltelirlerdi. Üstelik savaşın stratejik komutasındaki sorunlar devam ettiğinden, kısıtlı askeri gücün doğru hedeflere sevk edilmesi de mümkün olamadı. Osmanlı idaresi kendi içinde çıkar gruplarına bölündüğünden, askeri kifayetsizliğini diplomatik alanda da gösterdi. Rusya'nın potansiyel rakibi konumundaki ülkelerle sağlıklı bir diplomatik ilişki kurulup onların desteği alınamadığı gibi, Puğaçev İsyanı sonucunda iç güvenlik ve istikrarı tehlikeye düşmüş Rusya'nın zafiyetinden de istifade edilemedi.¹⁷⁶

Bu iki felaket Fransız hükümetini de harekete geçirdi. Rusların askeri zaferlerinin nihai olarak kendi siyasi ve ekonomik çıkarlarını tehdit edeceğini düşünen Fransızlar, kötü gidişi durdurmak için inisiyatifi ele aldılar. Osmanlı yönetimi, Fransız elçisi St. Priest'in büyük ve kapsamlı bir askeri yardım misyonu gönderme teklifini kabul etmedi, ama Fransız baskılarına karşı koyamayarak Baron François de Tott ve küçük bir grup Fransız teknik danışmanını hizmete almak zorunda kaldı.

De Tott kendi kendini yetiştirmiş bir askeri mühendisti. Mesleki bilgi eksikliğini ise pratikliği ve pragmatizmi ile aşmayı başarmıştı. Önce İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının tahkimat ve silah mevzilendirme sistemlerini elden geçirdi. Amaç, Rus donanmasının bir sürpriz saldırı ile Boğazları geçip başkenti tehdit etmesini engellemektir. Ardından İstanbul Hasköy'de yeni bir top döküm ve barut imalat tesisinin kurulmasına nezaret etti. Diğer reformların başlaması için ise devam eden savaşın bitmesi gerekecekti.¹⁷⁷

Yeni komuta heyetinin çabaları, askeri felaketler dizisini sona erdiremedi. 20 Haziran 1774'te sayıca az ve yorgun Rus ordusu Osmanlı seferi kuvvetini bozguna uğrattı. Eldeki son birlikler 30 Haziran'da Şumnu'da zayıf bir direniş gösterdikten sonra dağılın-

ca, imparatorluğun acil ve koşulsuz bir ateşkes dışında alternatifi kalmadı. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması Kırım'daki Osmanlı egemenliğini fiilen sona erdirdiyordu. Ek olarak Kuzey Karadeniz sahillerinin önemli bir kısmı Rusya'ya terk ediliyordu. Ancak konumuz açısından bu antlaşmanın en önemli sonucu, Osmanlı ricali ve halkının büyük bir moral çöküntü içine girmesidir. Ordunun başarısızlığı o kadar büyüktü ki, hiçbir mazeret bu yenilgileri açıklamaya yeterli olmuyordu. Gönülsüz ve yarım askeri reformların hiçbir işe yaramadığı açık bir şekilde kendini tekrar göstermişti.¹⁷⁸

Seferlere fiilen katılan ve barış görüşmelerinde önemli rol oynayan Ahmed Resmi, hezimetin altında yatan yapısal sebepleri, edindiği askeri ve diplomatik tecrübeleri yönetici elit ve aydınlara aktarmak için, en önemlisi *Hülasatü'l-İtibar* olmak üzere, çeşitli eserler ve raporlar yazmıştır. Ahmed Resmi, inceleme ve eleştirilerine Osmanlı dış politikası ve karar verme sisteminin genel bir tenkidi ile başlamaktadır.¹⁷⁹ Ona göre Osmanlı yönetimi Habsburglara ve Rusya'ya karşı sağlıklı ve istikrarlı bir dış politika tespit edip uygulama kabiliyetine sahip değildi. Rusya'ya karşı savaşma kararı hatalı ve abartılı bilgi ve beklentilere dayanılarak, imparatorluğun askeri kapasitesi dikkate alınmadan verilmişti. Osmanlı ordusunun Ruslarla başa çıkma imkânı olmadığı gibi, var olan kısıtlı kaynaklar da savaş esnasında israf edilmişti. İçinde bulunulan kötü koşullar altında en başta yapılması gereken, barışın muhafazası ve her halükârda savaştan kaçınmaktır. Geniş kapsamlı reformların tasarlanıp icra edilebilmesi için zaman kazanılmalıydı.¹⁸⁰

Ahmed Resmi'nin savaş sonrası Osmanlı ordusu tasviri, normal eleştiri boyutlarını aşacak derecede serttir. Ona göre klasik askeri sınıf ve ocaklar çoktan çökmüştü ve askeri anlamda herhangi bir işlevleri kalmamıştı. Seferlerde klasik ocakların yapması gereken görevleri üstlenen paralı askerler ve aşiret savaşçılarının askeri kapasite ve yetenekleri sınırlıydı. Üstelik bunların komuta ve disiplin altında tutulması çok güçtü. Lojistik sistem ve birliklerse artık varlıklarını sadece kâğıt üstünde muhafaza ediyorlardı. Yaygın yolsuzluğun yanı sıra, seferi birlikler dost düşman ayırt etmeden

yol üstünde ne bulursa yağmalıyor ve tahrip ediyorlardı. Bütün bu karamsar tasvirler sonrasında Ahmed Resmi, ordunun asıl sorunu olarak çağdışı emir-komuta sisteminin işlememesini göstermektedir. Çünkü iyi eğitilmiş bir subay sınıfı bulunmadığından, ordunun her komuta kademesi görevini yapabilecek bilgi ve kabiliyete sahip değildir. Onun bu karamsar askeri tasvirleri Fransız elçisi St. Priest'in ülkesine gönderdiği raporlarla büyük ölçüde doğrulanmaktadır. Muhtemelen aralarında bu konuları tartışmış ve bilgi paylaşımında bulunmuşlardı.¹⁸¹

Ahmed Resmi, bu sıra dışı ve etkileyici analizi sonrasında ne yazık ki tespit ettiği sorunları giderecek gerçekçi ve tutarlı reform tekliflerinde bulunamamıştır. İşte bu noktada selefleri gibi davranarak klasik dini ve ahlaki değerlere vurgu yapıp, sert bir disiplinin uygulanması ve Avrupa taktik ve tekniklerinin kısmen bünyeye alınması dışında somut bir teklif sunamamaktadır. Büyük eksiklik diye işaret ettiği eğitilmiş subay sınıfının nasıl teşkil edilip yetiştirileceğine bir yanıtı bulunmamaktadır. Çünkü aslında o da teşhis ve tanı aşamalarının ötesinde, sorunun tedavisi aşamasına geçebilecek bilgi ve algı düzeyine sahip değildir. Ancak onun halefi reformcu bürokrat nesiller yavaş yavaş bu düzeye ulaşacaktır.¹⁸²

Yenilgiler dizisi ve savaşa nihayet veren barış antlaşmasının ağır ve devletin onurunu zedeleyen hükümleri, reformcu bürokratlara harekete geçmek için güç verdi. İlk etapta halihazırda Boğazların savunması ile meşgul olan Baron de Tott liderliğindeki Fransız heyetine yetki ve imkân tanınarak çalışma alanları genişletildi. Bu yeni reform ivmesinin ilk meyvesi, Sürat Topçu Ocağı'nın kurulmasıdır. Osmanlı reformcuları ihtiyatlı reform anlayışlarını değiştirmeyerek, geçmişte olduğu gibi askeri teknik sınıfların bünyesinde reform yapmayı tercih etmişlerdir. Ayrıca son savaş esnasında Rus topçusunun Osmanlı birlikleri üzerinde yarattığı korkunun da bunda rolü olmalıdır.

Sürat Topçusu, her ne kadar toplamda 25 top ve 250 topçudan meydana gelen küçük bir birlik olsa da, Osmanlı ordusu bünyesinde kurulan ilk modern Avrupa tarzı birlik olduğu için askeri reform süreci içinde önemli bir aşamadır. De Tott kendini aşırı de-

recede ön plana koyan anı ve raporlarında yeni kışlalar, üniformalar, silah ve teçhizat tasarlayıp uygulamaya koyduğunu iddia etse de, gerçekte bunların önemli bir kısmı hayata geçmemiştir. Gerçekleşenlerse yabancı uzman ve Osmanlı reformcularının ortak çabası sayesinde yapılabilmektedir.¹⁸³ De Tott'un abartılı hikâyelerini bir tarafa bıraksak da Sürat Topçusu'nun kısa zamanda herkesin hayranlık duyduğu bir başarıya ulaştığını söyleyebiliriz. Bu başarı, başta Hasköy Hendesehanesi olmak üzere yeni reform girişimlerine güç vermiştir. Yeni Hendesehane İngiliz dönmesi Kampel Mustafa Ağa (Kont Ramsay Campbell) liderliğinde 1774 yılında kurulmuştur. Topçu ve istihkâm sınıflarına yönelik temel matematik, geometri ve fen bilimleri eğitimi veren bu okul, Humbaracı Ahmed Paşa'nın Hendesehane'sine benzemektedir. Zaten kuruluş aşamasında eski okulun maddi ve manevi birikiminden istifade edilmiştir. Ancak iddia edildiği gibi iyi düzeyde askeri mühendislik eğitimi verebilecek bir okul olmadığı da açıktır. Bu ancak yarım asır sonra mümkün olabilecekti.¹⁸⁴

Çeşme yenilgisinde tek başarılı deniz subayı olarak sivrilen ve nüfuz kazanan Kaptanıderya Cezayirli Gazi Hasan Paşa, mevcut hendesehaneye rakip olarak 1776'da kendi hendesehanesini açtı. Hasan Paşa'nın bu davranışı aslında Osmanlı reformlarının modern araştırmacılar tarafından ihmal edilen bir yönü ile ilgilidir. Osmanlı ricali sanıldığı gibi kendi içinde muhafazakâr ve reformcu olarak bölünmemiştir. Asıl bölünme, çıkar esaslı olarak ve geçmişin hane ve kapı halkı sistemine benzer tarzda, güçlü devlet adamları etrafında toparlanan hizipler arası güç mücadelesine dayanmaktaydı. Padişahın teveccühünü kazanmak ve bu sayede makamdaki ömrünü uzatmak, temel amaçtı. Askeri reformlar gücü muhafaza etmek, artırmak ve rakipleri tasfiye etmek için bir araç olarak görülmekteydi. Hasan Paşa rakiplerinin başarılı reformlar yaparak güç kazanmasına karşılık olarak, kendi hükümlerlik sahası içinde kendi reformlarını yaparak gücünü muhafaza etmek ve artırmak istemiştir. Hasan Paşa bununla da kalmayacak, karşı hizbin reformlarını sabote edecekti. Gerçekten de Sürat Topçusu bünyesinde açılan hendesehane fazla yaşamadı ve 1780'li yıllarda yok olup gitti.

Hasan Paşa'nın hendesehanesi ise varlığını sürdürmeyi başardı ve 1784 yılında Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ismini aldı.¹⁸⁵

Yönetici elit içindeki hizip mücadelesi, Fransız askeri yardım misyonunun çağırılması ve faaliyeti esnasında daha açık bir şekilde kendini gösterecekti. De Tott döneminde yirmi civarında olan Fransız askeri danışman sayısı 1780 yılında 300'e çıkmış ve gerçek anlamda bir askeri yardım misyonuna dönüşmüştü. Sadrazam Halil Hamid Paşa bu misyonun hamisi konumundaydı ve artan muhalefete rağmen Fransızların sayısının artırılmasını ve faaliyet alanlarının genişletilmesini istemekteydi. Halil Hamid Paşa'nın rakiplerinin rahatsızlık kaynağı ne reformlar ne de Fransızlardı. Onlar sadrazamın aşırı güçlenmesi sonrasında kendilerini tasfiye edeceği endişesiyle harekete geçtiler.

Sayıları arttığı için Fransız danışmanların Osmanlı toplumu içindeki görünürlüğü de artmıştı. Hem Osmanlı askerleri hem de sivil halk Fransızların buyurgan davranışlarından, kılık, kıyafet ve âdetlerinden rahatsızlık duymaktaydı.¹⁸⁶ Yeni Fransız elçisi Choiseul Gouffier'nin sorunlu kişiliği ve ilişkileri, Fransızlara karşı var olan muhalefet ve tepkiyi artırdı. Gouffier, Yunan hayranlığı ve destekçiliği ile tanınmış bir kişiydi. Göreve başladıktan kısa bir süre sonra, Mısır'da Osmanlı otoritesine karşı mücadele eden asi Mısırlılarla gizlice irtibat kurduğu ortaya çıkacaktı. Ancak Halil Hamid Paşa etrafında toparlanmış olan reformcu hizbe en büyük darbeyi başka bir gizli irtibat vuracaktı. Şehzade Selim, Osmanlı ve Fransız aracılar vasıtasıyla Fransa Kralı XVI. Louis ile gizlice mektuplaşmaktaydı. Genç Selim, gelecekteki iktidarı ve yapacağı reformlar konusunda krala akıl danışmakta ve dolaylı olarak destek istemekteydi.¹⁸⁷ Gizli mektuplaşmanın anlaşılmasını I. Abdülhamid'e dönük bir saray darbesi hazırlıklarının yapıldığı haberi takip edince, Halil Hamid Paşa'nın mevkiiini ve canını kurtarma şansı kalmadı. Osmanlı âdetleri çerçevesinde önce görevden alınıp sürgün edilen paşa, 1785'te de idam edildi. Ancak ilginç bir şekilde, dönemin en cesur ve becerikli reformcusunun canına mal olan Fransızlara yönelik muhalefet ve tepki, Fransız askeri misyonunun gönderilmesini sağlayamadı. Faaliyetleri daha sıkı denetim altına

sokulan misyon, 1787'de Habsburg-Rusya ittifakı ile savaş başlancaya kadar görevine devam etti.¹⁸⁸

E. Nizam-ı Cedid Reformları

III. Selim, tahta 1787-91 Osmanlı-Habsburg-Rusya Savaşı esnasında çıktı. Şehzadeligi döneminde askeri konulara büyük ilgisi yüzünden üst düzey birçok Osmanlı devlet adamının güven ve desteğini kazanmıştı. III. Selim bütün çabasına rağmen savaşın gidişatını değıştirmeydi. Hatta aşırı atılganlığı yüzünden Osmanlı ordusu 30 Temmuz 1788'de Fokşani ve Martineşti'de ağır yenilgilere uğradı.¹⁸⁹ Ancak sultan başarılı bir manevra yaparak, savaşın kaybedilmesini reformlara karşı çıkan muhafazakârları ikna etmek veya daha doğrusu susturmak için kullandı. Kendisinden önceki askeri reformlar gibi Nizam-ı Cedid reformları da bir askeri yenilgi sonrasında ortaya atılabildi.

Aslında III. Selim, askeri reform tartışmalarını savaşın bitmesini beklemeden başlatmıştı. Aralarında iki yabancıının da bulunduğu 200'den fazla devlet adamı ve ileri geleni Mayıs 1789'da bir araya toplandı. Bir nevi danışma (meşveret) meclisine dönüşen bu grubun mensuplarından 24'ü, yoğun tartışmaların yaşandığı toplantılar sonrasında, askeri reformlar konusundaki düşüncelerini birer layiha yazarak padişaha sundular.¹⁹⁰ Tahmin edileceği gibi, katılımcıların çoğu sivil ve bunların önemli kısmı da kalemiyye mensubuydu. Askeri rical devlet içindeki güç ve nüfuzunu büyük ölçüde kaybettiği ve askeri reform tartışmalarında yer almaya istekli olmadığı için bu tartışmalara çok az sayıda temsilci ile katılmıştı. Biri Fransız subayı Brentano olmak üzere, layihaların sadece ikisinin yazarı askerdı.¹⁹¹

Her şeyden önce, kökeni ve görüşü ne olursa olsun layiha yazarlarının tamamı, askeri reform yapılması gereği konusunda hemfikirdi. Ancak çoğu, geçmişte icra edilmeye çalışılan muhafazakâr ve kapsamı dar reformlara benzer tekliflerde bulunmuşlardı.¹⁹² Sadece birkaçı Avrupa tarzı yeni piyade birliklerinin kurulması teklifi de dahil, daha radikal ve geniş kapsamlı reformları savunmuştu.

Çoğu layiha yazarı Anadolu ve Rumeli'nin sağlıklı nüfusundan asker alınıp bunların İstanbul karmaşası dışında tutularak istihdam edilmelerini teklif ederek, aslında mevcut Kapıkulu Ocakları'na güvensizliklerini göstermişlerdi. Ancak hiçbiri, en radikal önerilerde bulunan ulemeden Tatarcık Abdullah Efendi de dahil olmak üzere, Kapıkulu Ocakları'nın lağvedilmesini teklife cesaret edememişti. Üstelik Rumeli ve Anadolu'dan asker almanın, aslında var olan paralı askerlik sistemini devlet denetimine sokmaktan başka bir şey olmadığına bilincinde olmadıkları görülmektedir. Bilinçaltılarında yapılmasının mümkün olmadığını bilmelerine rağmen, mucizevi bir formül sayesinde Kapıkulu Ocakları'nın reforma tabi tutulmasını istemekteydiler.¹⁹³

Selim, kendi sadık adamlarını kullanarak tartışmalara yön vermesine rağmen, danışma meclisinin neticesinden kısmen tatmin oldu. Çünkü bu toplantılar Osmanlı ricalinin Avrupa askeri sistemi hakkında ne kadar bilgisiz olduğunu ortaya koymuştu. Avrupa ve orada yaşanan gelişmeleri birinci elden öğrenebilmek için en yetenekli ve en güvendiği yardımcısı Ebubekir Ratib Efendi'yi Viyana elçisi olarak görevlendirdi. Avrupa askeri sistemi hakkında güvenilir bilgilerin toplanması ile görevlendirilen Ratib Efendi, gerçekte kısa süren elçiliği esnasında (Kasım 1791-Eylül 1792) askeri birlik, kurum ve akademiler, mühendislik ve sivil yüksek okullar ile kütüphaneleri ziyaret ederek toparlayabildiği kadar bilgi ve doküman toplamaya çalıştı. Dönüşünde sultana biri askeri konularla ilgili olmak üzere iki rapor sundu.¹⁹⁴

Ratib de, Ahmed Resmi gibi askeri ve diplomatik tecrübe-lerinden istifade ederek¹⁹⁵ yazdığı raporunda, Habsburg ordusunun başarı ve gücünün altında yatanın akademik eğitim görmüş subaylar olduğunu iddia etti. Yeni gelişen askeri teknolojinin birliklere aktarılması ve başarılı bir şekilde entegrasyonunda iyi derecede eğitim görmüş subaylara ihtiyaç duyulduğunu ikna edici bir şekilde gösterdi. Çünkü yeni dönemde subaylar sadece askerleri muharebe meydanında sevk ve idare etmekle yetinemezlerdi. Askerleri savaşın yeni dinamiklerine göre önceden eğitmeleri, yetiştirmeleri gerekmektedir.¹⁹⁶ Dolayısıyla eğer devlet güçlü bir ordu istiyorsa,

subayların yetiştirilmesi için akademik eğitim veren hiç değilse bir askeri okul kurmak zorundaydı. Kurulacak okul için isim bile bulunmuştu: “Akademi Militar” (askeri akademi). Ratib’e göre imparatorluk böyle bir okulu kuracak ve işletecek teknik bilgi ve kapasiteye sahip değildi. Öyleyse Rus Çarı Büyük Petro’nun yaptığı gibi, okulun yönetici, öğretmen ve diğer teknik uzmanları Avrupa’dan getirtilmeliydi. Ona göre Rusya gibi akıl ve idrakten yoksun bir millet bile yabancıları kullanarak bunu başarabiliyorsa, Osmanlı’nın bunun üstesinden gelmemesi için hiçbir sebep yoktu.¹⁹⁷

Bu elçilik görevi sonrasında Ratib, askeri reformların icrasında dönemin en etkili kişisi haline geldi. Kısa süren reisülküttaplık görevi esnasında (14 Haziran 1794-19 Ağustos 1796) şahsen bir grup Avrupalı askeri danışmanı göreve aldı. Fransa ve İsveç yanlısı bir dış politika izlemeye çalışması ve Fransa ile bir ittifak antlaşması imzalaması sonunu hazırladı. Fransa ile savaş başlayınca Ratib rakip hiziplerin saldırılarına maruz kaldı. Önce görevden alındı ve sürgün edildi. Sonra da 22 Kasım 1799’da idam edildi.¹⁹⁸ Ratib’in trajik sonu yukarıda kısmen belirttiğimiz Osmanlı reformlarının önemli yapısal sorunlarından biriyle ilgilidir. Üst düzey devlet adamları etrafında tabi kişilerden oluşan siyasi güç ve ekonomik çıkar esaslı hizipler, reform çabalarına büyük engel teşkil etmiştir. Osmanlı ricali her şeye kendi bekası ve hizip çıkarları perspektifinden baktığından, reformlar ancak kendilerine fayda sağlıyorsa destekliyorlardı. Eğer reformun başarısı rakiplerinin işine yarayacaksa derhal sabote edip başarısızlığa yol açmaktan çekinmiyorlardı.¹⁹⁹ Bu ben merkezli siyaset anlayışı ve hizipler arası çıkar mücadeleleri imparatorluğun sonuna kadar devam edecek, buna çözüm bulunamayacaktı.

III. Selim, Kapıkulu Ocakları’na dair yeni kanunnamelerin 1792’de açıklanması ile, askeri reformlara resmen başlamış oldu. Resmi duyuruda ocakların klasik değer ve kanunlarına dönebilmesi için yeniden teşkilatlanacağına vurgu yapılıyordu. Gerçekte amaçlanan farklı olsa da, klasik ocakların yeniden yapılanma hedefleri oldukça mütevazı ve kabul edilebilir düzeydeydi. Bunlar;

emir-komuta ve hiyerarşinin yeniden tesisi, subay sınıfının yeniden teşkilatlandırılması, genel olarak mevcutların düşürülmesi, ulufe esamelerinin (maaş kâğıtlarının) alım-satımının yasaklanması, düzenli eğitimlere katılma mecburiyeti, yeni kışlaların inşası ve yeni silah ve teçhizatın kullanılması gibi reform özelliğinden ziyade kuralsızlıkların önüne geçme ile ilgili tedbirlerdir. Bu kısıtlı hedeflere ulaşılmasını sağlamak, yolsuzluk, adam kayırma ve rüşvetin önüne geçmek için her ocağa saraydan güvenilir kişiler nazır olarak atandı. Olası tepkinin önüne geçmek için çok ihtiyatlı hareket edilmesine bir örnek olarak, belli bir süre ocak dışından eğitmen ve askeri uzman görevlendirilmesi bile yasaklandı.²⁰⁰

Eski düzenli ordu birliklerini reforma tabi tutmayı amaçlayan bu kısıtlı ve sorunlu reform paketi beklenenden de az netice verdi. Yeniçeriler ve kapıkulu süvarilerinin iyi örgütlenmiş tepkisi sonucunda hedeflerden hiçbirine ulaşamadı. Bütün çabaya rağmen yeniçeri mevcutları düşeceğine arttı. 1794 senesinde 54.458 olan toplam mevcut, 1806'da 98.539'a çıktı. Aşırı tereddütle uygulamaya konan reformlar, gerçekte birer çete reisine dönüşmüş olan ocak elebaşlarının kendilerine güven ve saldırganlıklarını daha da artırdı. Bu kitle halindeki itaatsizlik ve olaylar bütün Osmanlı toplumunu endişeye düşürdü.²⁰¹

Timarlı sipahi reformları ise uygulamaya konulur konulmaz başarısız oldu. Sorun, Kapıkulu Ocakları'nda olduğu gibi çıkarlarını korumaya çalışan kitlelerin itirazı değil, teşkilatın fiilen var olmamasından kaynaklanıyordu. Uzun bir süredir timar sistemi sadece kâğıt üstünde varlığını koruyordu. Sipahiler, yıllardır seferlere katılmadığı gibi, var gözükenlerin de askeri herhangi bir kıymeti yoktu. Zaten merkezi idare de bir taraftan sipahilere yönelik reform planlarını duyururken, diğer taraftan timarlı arazilerini yeni askeri projelerin finansmanı için el koymaktaydı. Dolayısıyla bu reform paketi göz boyamadan başka bir şey değildi.²⁰²

Yeniçeri, kapıkulu süvarisi ve timarlı sipahi reform paketlerinin başarısızlığına rağmen, klasik askeri teknik sınıflar olan Topçu, Cebeci, Humbaracı, Top Arabacı ve Lağımçı Ocakları'nı hedef alan reformlar, Cebeci Ocağı hariç yüreklendirici neticeler verdi.

Geçmişte teknik sınıfların az çok çeşitli reformlara tabi tutulması, anlaşıldığı kadarıyla bu sınıfları değişime daha hazır kılmıştı. İlk olarak bu ocaklar sorunlu veya işe yaramayan personelden temizlendi. Yeni asker tertip edildi. Topçu ve humbaracılar için geleneklere uygun olarak Bosna'dan asker alımı yapıldı. Yeni silah sistemleri ve teçhizat kullanıma sokuldu. Yabancı askeri eğitici ve uzmanlar eğitim ve harbe hazırlık standartlarını yükseltti. Benzer şekilde, uzun bir aradan sonra ordunun en önemli silah imalatihanesi olan Tophane-i Amire ve baruthaneler modernize edildi. Bu tesislerde başlangıçta Fransız, sonra da İngiliz ve İsveçli uzman ve ustalar işe alınarak yeni tezgâhlar kuruldu ve eski tezgâhlar yenilendi. Özellikle barut üretimi konusunda kalite ve miktarda önemli bir aşama kaydedildi. Bu sayede uzun bir süre Osmanlı ordusu mühimmat sıkıntısı çekmeyecekti.²⁰³

Eski düzenli ordu birliklerini hedef alan reformların sağladığı örtünün arkasında, Sultan Selim ve güvendiği reformcuların teşkil ettiği grup gizlice askeri reformların asıl kısmıyla ilgili hazırlıklara devam etti. Ana fikir modern Avrupa tarzı bir piyade birliği kurmaktı. Bu birliğin kurulması gerçekleştirilebilirse, bunun çekirdeğinde ve bundan güç alarak tamamen modern bir ordu yaratılması hedefleniyordu. Yeni piyade birliğine seçilen isim “Nizam-ı Cedid,” yani “yeni düzen” bile reformcuların büyük hedefini simgelemekteydi. Gerçekten de Nizam-ı Cedid bütün III. Selim reformlarının ve dönemin adı haline gelecekti. Koca Yusuf Paşa savaş esnasında Osmanlı'ya sığınan veya ele geçirdiği Rus ve Alman harp esirlerinden bir talim bölüğü kurmuştu. Bölük düşmandan ele geçirilen yeni tip silah ve teçhizatı kuşanmıştı. Yusuf Paşa'nın bir nevi şahsi oyuncağı olsa da, kayda değer bir süre beraberce eğitim yapan ve hatta manevralara katılan bu yeni birlik Nizam-ı Cedid'in nüvesini teşkil ederek reforma hızlı bir başlangıç sağlayacaktı.²⁰⁴

Savaş bitince talim bölüğü, halkın gözünden uzak bir yer olan İstanbul'daki Levend Çiftliği'ne gizlice yerleştirilmişti. Nizam-ı Cedid'in kurulması kararlaştırıldıktan sonra, Nisan 1792'den itibaren şehirli işsiz gençler arasından seçilen askerlerle bu birlik takviye edildi. İngiliz elçiliği bir miktar piyade silahı ve teçhizat

sağlarken, Fransız kökenli paralı asker ve maceracılar da eğitimci ve uzman olarak kiralandı. Yeni birliğin finansmanı için merkezi hazineden bağımsız olarak bir “İrad-ı Cedid Hazinesi” kuruldu. Münhal ve el konulmuş timar arazileri bu hazineye tahsis edilerek bağımsızlığı perçinlendi. Kısa bir süre sonra yeni yabancı uzmanlar ve silahlar temin edilerek birlik güçlendirildi.²⁰⁵

Reformcular olası tepki ve muhalefetten o derecede çekiniyorlardı ki, iki sene geçmesine rağmen Nizam-ı Cedid’in gerçek bağımsız kimliği kamuoyuna açıklanmadı. Bunun yerine sultanın saray muhafızları olan Bostancı Ocağı’na bağlı tüfekçiler olarak duyuruldu.²⁰⁶ Bu giz perdesi altında yeni birlik büyümeye devam etti. Artık İstanbul’daki asker alma kaynakları tükendiğinden, reformcularla işbirliği yapan Anadoluî âyanın kapı halkından askerler Nizam-ı Cedid’e kaydırılmaya başlandı. Sonuçta ilk alay Levend’de resmen 1795’te kurulurken, ikincisi Anadolu askerlerinden müteşekkil olarak Üsküdar’da 1799’da teşkil edildi. Kendine güveni artan Selim, müttelik âyanın mahallinde ve onların denetiminde yeni Nizam-ı Cedid birliklerinin kurulmasına olur verdi. En az dokuz sancakta bu emir yerine getirilerek birlikler teşkil edildi. Bu birlikler için kapı halkı yeterli olmadığından köylüler ilk defa askere alındı. Bu stratejik karar sonrasında birliğin mevcudu, 1801 senesinde 9.300 iken 1806’da 24.000’e çıktı.²⁰⁷

Osmanlı yönetiminin kendine duyduğu güvenin arttığını, yeni askeri reformları ve sonuçlarını ülke içinde ve dışında duyurmak ve tanıtmak için gayret göstermesinden anlıyoruz. Osmanlı kamuoyuna (daha çok okuryazar kesime) askeri reformları ve faydalarını anlaşılır bir dilde anlatmak ve kafalarda oluşan sorulara cevap vermek için *Koca Sekbanbaşı Risalesi* adı altında bir risale yazıldı.²⁰⁸ Aslında Ebubekir Ratib Efendi’nin sefaretnamesi ve elçilik raporlarında da askeri reformların gerekliliği konusunda Osmanlı kâtip ve entelektüellerine yönelik propaganda yapılmaktadır.²⁰⁹ Tarihte ilk defa Avrupa kamuoyu da dikkate alınarak bu kesimi hedef alan kitaplar yazılmasına karar verildi. Mahmud Raif’in *Tableau des Nouveaux Règlements de l’Empire Ottoman* ve Küçük Seyyid Mustafa’nın *Diatribes de L’Ingénieur Séid Moustapha*

Sur L'Etat Actuel de L'Art Militaire, du Génie, et des Sciences à Constantinople isimli eserleri, sırasıyla 1798 ve 1803'te yayımlanarak bu amaca hizmet etmiştir. Her iki kitabın da kısa sürede Avrupalı siyasetçi, asker ve aydınların dikkatini ve merakını çektiğini söyleyebiliriz.²¹⁰

Nizam-ı Cedid dönemi askeri reformlarından en uzun ömürlüsü ve en önemlisi olan Mühendishane-i Berri-i Hümayun, şaşırtıcı bir şekilde oldukça mütevazı ve gösteriştan uzak bir şekilde 1795'te açıldı. Okulun açılış törenine katılım o kadar alt düzeydeydi ki, bir kısım reformcu okulun varlığını çok sonraları fark edebilecekti. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek anlamda ilk modern askeri okulu olan mühendishane, aynı zamanda imparatorluğun ilk modern yüksek okuluordu. Her ne kadar geçmiş dönemin kısa ömürlü askeri teknik okullarının mirası inkâr edilemeyecek kadar önemli olsa da, mühendishanenin fikir babaları Ebubekir Ratib Efendi ve İsveç elçiliğinin dragomanı (tercümanı) Mouradgea d'Ohsson'dur (Muradcan Tosunyan). Özellikle Viyana elçiliği döneminde Ratib ve d'Ohsson'un sıkı ilişkiler içinde bulunduğunu ve d'Ohsson'un Avrupa'yı tanınmasında Ratib'e yardımcı olduğunu biliyoruz. Ancak mühendishane konusundaki fikir benzerliklerinin ne derecede bağımsız, ne derecede ortaklaşa oluştuğunu bilmiyoruz. Her ikisi de Avrupa tarzında, bütün sınıflardan subay adaylarına akademik eğitim veren bir yüksekokul kurulması gerektiği düşüncesindeydi. Onlara göre bu okulun kurulması için yabancı uzmanlar ve öğretmenler istihdam edilmeliydi. Bir Osmanlı Ermenisi olan d'Ohsson, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının da kurulacak okula alınmasını istiyordu.²¹¹

Selim, akademik ağırlıklı eğitim veren bir askeri yüksek okul kurulması teklifini uygun buldu. Ama okulun öğretim kapsamını daraltarak, sadece teknik eğitim verecek ve bağımsız olmayıp Humbaracı ve Lağımçı Ocakları bünyesinde yer alacak bir kurum olmasına karar verdi. Böylelikle ordunun asıl gövdesini oluşturması arzu edilen ve reformların asıl hedefini teşkil eden Nizam-ı Cedid birliklerinin subay ihtiyacı eski usta-çırak usulü görev başı eğitimle kıtalardan temin edilmeye devam edildi. Oysa kıtadan ye-

tişen subaylar hem modern savaşın gerektirdiği komuta ve teknik bilgiye sahip olamıyor, hem de kendi birliklerine duydukları bağlılık sultana sadakatin önüne geçiyordu. Üstelik subayların terfiinde liyakatten ziyade yaş ve kıdem asıl belirleyici olmaya devam edecekti. Böylelikle Osmanlı yönetimi askeri reformların en kritiğine, ciddi bir muhalefet de olmamasına rağmen, ancak kısmi bir destek vermekle yetindi.

Mühendishane için küçük ama fonksiyonel bir bina inşa edildi. Okulun Avrupa tarzı bir kütüphane ve matbaası vardı. Planlandığı gibi eğitici olarak yabancı uzmanlar istihdam edildi. Ancak bunların sayısı sınırlı tutulup, İshak Efendi başta olmak üzere dönemin en başarılı Osmanlı âlimlerinin okulda görevlendirilmesi sağlandı. Mühendishane az sayıda öğrenciye eğitim veren, mütevazı bir okul olarak kuruldu ve 1830'lu yıllara kadar bu özelliğini korudu. Okulun küçüklüğü ve görece önemsizliği, Nizam-ı Cedid reformlarının kanlı bir şekilde sona erdirilmesi sonrasında da varlığını sürdürmesini sağladı. Okul mezunlarının çoğunluğu da beklendiği gibi askeri mühendislikle ilgili görevlerden ziyade, piyade birliklerindeki zayıf emir-komuta sistemini takviye etmek için kullanıldılar.²¹² Bu aslında Osmanlı yöneticilerinin karşılarındaki sorunu algılayıp çözüm üretmede yaşadıkları ikileme iyi bir örnek teşkil etmektedir. Bir yandan piyade ve diğer muharip sınıf subaylarının akademik eğitim almasına gerek olmadığı düşünülürken, bir yandan da bu birliklerde yaşanan komuta sorunlarının çözülmesinde askeri mühendislerden medet umulmaktadır.

Selim ve çevresindeki rical askeri reformların icrası ve buna yönelik muhalefetle mücadele ederken, imparatorluk beklenmedik bir saldırı sonucu yeni bir savaşa girmek zorunda kaldı. Üstelik bu kez saldırgan alışılageldik rakiplerden biri olmadığı gibi, savaş mekânı da Balkanlar veya Kafkaslar değildi. Bu seferki düşman geleneksel olarak dost görülmüş ve askeri reformlarda desteği aramış Fransa'ydı. Fransız Devrimi sonrasında kurulan cumhuriyet, iç meselelerini halledip dış düşmanlara karşı ilk zaferlerini kazandıktan sonra, Britanya İmparatorluğu'nu güç aldığı sömürgelerden koparmak için Mısır'ı fethetmeye karar vermişti. Napolyon'un ko-

mutasındaki deneyimli birliklerden kurulu Fransız seferi kuvveti, Mısır eyalet kuvvetlerini iki ayrı meydan muharebesinde kolaylıkla yenerek 22 Temmuz 1798'de Kahire'yi ele geçirdi.²¹³ Osmanlı yönetimi savaşa habersiz ve tamamen hazırlıksız yakalanmıştı. Eyalet valileri ve âyanın kapı halkları ve şahsi birlikleri dışında elde hazır kuvvet bulunmuyordu. Bu birliklerle de Napolyon'a karşı durmak mümkün gözüküyordu. Bu umutsuz durumda, stratejik çıkarları tehlikeye giren İngiltere, donanması ile imdada yetişti. İngiliz Amirali Horatio Nelson, Fransız donanmasını 1 Ağustos 1798'de Nil Deniz Muharebesi'nde (Abukir Körfezi Muharebesi olarak da bilinir) imha ederek, Napolyon'un Fransa ile bağıını kopardı. Suriye'nin güçlü valisi Cezzar Ahmed Paşa ise çoğu kendi kapı halkı ve paralı askerlerden oluşan ordusu ile Fransızların Suriye içlerine ilerleyişini Akka Savunması (19 Mart- 21 Mayıs 1799) ile durdurdu.²¹⁴

Bu zaferler ve halk direnişi sonucunda zaten ülkesi ile bağları koparılmış olan Fransız seferi kuvveti çok zor duruma düştü. Ama Osmanlı ordusu, düşmanın zayıflığından istifade edemedi. 1799 yılında İngiliz donanmasının desteği ile icra edilen her iki amfibi harekât da yenilgi ile sonuçlandı. Sonuçta merkezi idare, büyük paralar harcayarak mümkün olan bütün kaynaklardan asker toplamaya çalıştı. Kapıkulu Ocakları'na yüksek ücretler teklif edilmesine rağmen, çok azı sefere katılmaya razı oldu. Bunlar da her fırsatta sorun çıkararak faydadan çok zarar verdiler. Benzer şekilde eyaletlerdeki yeniçeriler de sefere katılmadılar. Yusuf Ziya Paşa'nın sözde büyük ordusu neredeyse tamamen paralı askerlerden kuruluydu. Osmanlı tarihinde ilk defa Arnavut ve Kafkas kökenli paralı asker sayısı Anadolu ve Rumeli'nin geleneksel paralı askerlerinden daha fazlaydı. Etkin bir emir-komuta sistemi ile hiçbir kademede eğitilmiş, liyakatli ve güvenilir subaylar bulunmadığından, ordudan çok bir güruh görünümü arz ediyordu. Ordunun tek iyi tarafı, eğitilmiş subayların komutasındaki topçu ve istihkâm birliklerinin varlığıydı. Adam yokluğundan yetmiş yaşındaki eski Hendesehane Müdürü İngiliz (Campbell) Mustafa Ağa bile göreve çağırılmıştı.²¹⁵

General Koehler komutasındaki 75 kişilik İngiliz askeri danışma heyetinin gözlem ve raporları sayesinde, Ziya Paşa'nın büyük ordusunun gerçek durumu ve sefer hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmaktadır.²¹⁶ Seferi ordu büyük bir kargaşa içinde İstanbul'dan ayrıldı ve oldukça yavaş bir yürüyüşle, geçtiği her yeri tahrip ederek ilerledi. İntikal ve ordugâhlardaki anarşi o kadar fazlaydı ki, birlikler sık sık birbirleri ile çatışıyordu. Yol boyunca askerler fırsat buldukça firar ettiğinden ve salgın hastalıklar sonucu ciddi miktarda zayıat verildiğinden, Ziya Paşa geçtiği her yerde gönüllü veya zorla asker toplamaya devam ediyordu. İlginç bir şekilde güzergâh üzerindeki bazı valiler ve âyan, seferi ordudaki askerleri firar edip kendi kapı halkına katılmaları için ikna etmeye çalışıyordu.²¹⁷

İngiliz askeri gözlemcilerine göre Osmanlı askeri mükemmel bir savaşçı olmak için gereken cesaret, dayanıklılık ve savaşma arzusu gibi temel niteliklere sahipti. Ancak bunlara komuta edecek eğitilmiş ve kabiliyetli subaylar bulunmadığından ve askerlerin hiçbir temel eğitimlerini alıp disipline edilmediğinden, Avrupalı düşmanlar karşısında durma şansları sınırlıydı.²¹⁸ Bekleneceği gibi, Yusuf Ziya Paşa'nın ordusu Mısır'a ulaşır ulaşmaz Kahire yakınlarındaki Heliopolis'te, 20 Mart 1800'de Fransızlar karşısında bozguna uğradı. Fransız seferi kuvveti sayıca az ve mahrumiyet yüzünden silah ve mühimmatı kısıtlıydı. Ama deneyimli ve iyi eğitilmiş subay ve askerlerden kurulu olduğu için, kendisinden kat ve kat fazla Osmanlı ordusunu yenmekte güçlük çekmedi. Fransızlar ancak bölgeye İngiliz ve takviye Osmanlı birliklerinin ulaşması sonrasında, 27 Haziran 1801'de teslim olmaya razı oldu. 1798-1802 Osmanlı-Fransız Savaşı'nın merkezi idare için tek parlak tarafı, İstanbul'daki iki alaydan görevlendirilen Nizam-ı Cedid askerlerinin görevlerini başarıyla ifa etmeleriydi. Bir Nizam-ı Cedid taburu Akka Savunması'nda başarısı ile göz doldururken, seferi ordu içinde görev yapan 3.000 Nizam-ı Cedid askeri intikal ve muharebelerde paralı askerlerle mukayese edilemeyecek derecede başarılı oldu.²¹⁹

Dış sorunlar Fransa ile 1802 yılında bir barış antlaşmasının imzalanması ile bitmedi. Rus ordusunun Eflak ve Boğdan'ı 1806'da

işgali beş yıl sürecek bir savaşı başlattı. Osmanlı ordusu bir kez daha sayısal üstünlüğü sağlamasına rağmen meydan muharebelerinin tamamında yenilgiye uğradı. Sadece kale savunmalarında kısmi bir başarı gösterdiği söylenebilirdi. Rus ordusunun temel sorunları Osmanlı birliklerinden ziyade salgın hastalıklar ve ulaşımın kısıtlı olduğu harekât bölgesinde ikmal ve iaşenin sağlanmasıydı. Dış tehdit ve saldırılar devam ederken, imparatorluk iç isyanlar ve devlet otoritesini tanımayan vali ve âyanla da mücadele etmek zorundaydı. Osmanlı yönetimi, sadece Mısır, Bağdat, Hicaz ve Suriye gibi uzak eyaletlerin değil, aynı zamanda imparatorluğun merkezi eyaletlerinin de denetimini Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa, Vidin'de Pazvantoglu Osman Ağa, Trabzon'da Canikli Ali Paşa ve Yozgat'ta Çapanoğlu Mustafa Paşa gibi, çoğu resmi unvana sahip âyana kaptırmıştı.²²⁰

Nizam-ı Cedid'in personel mevcudu artmasına rağmen, daimi bir karakter kazanan savaşlar ve iç güvenlik sorunları nedeniyle güç kazanacağı yerde zayıfladı. Çünkü merkezi idare eğitilmiş ve sadık subay sayısını artırmayı başaramamıştı. İstanbul'da konuşlu iki alay dışındaki taşra Nizam-ı Cedid birlikleri faydadan ziyade reformlara zarar veriyordu. Taşra birlikleri kötü eğitilmiş, disiplinsiz ve etkin emir-komutadan yoksundu. Zaten çoğu birlik âyan kapı halklarından teşkil edildiği için, sadakatleri merkezi idareye değil kendi efendilerineydi. Zaman içinde, aynen yeniçerilerde yaşandığı gibi, Osmanlı yönetimi taşra Nizam-ı Cedid birliklerini seferber etme ve göreve göndermede güçlük yaşamaya başlamıştı. Üstelik sanki yeniçerileri taklit ediyorlarmış gibi, sivil halk ile benzeri sorunları yaşıyorlardı. Halk Nizam-ı Cedid askerlerinin yağma, tahrip ve hırsızlığından şikâyetçiydi. Nizam-ı Cedid birliklerinin iç güvenlik görevlerinde başarısız olması ve merkezi idarenin eyaletlerdeki denetimini artıramaması reformcu grubun gücünü iyice zayıflattı. Önemli bir Nizam-ı Cedid komutanı olan Kadı Abdurrahman Paşa'nın 1803 ve 1804'te Konya'da merkezi idarenin otoritesini tesis edememesi ve Trakya'ya Nizam-ı Cedid teşkilatını yayma girişiminin felaketle sonuçlanması muhaliflere cesaret verdi.²²¹

Sultan Selim, reformcular içindeki çıkar çatışmalarının önüne geçip birlik ve beraberlik sağlamada da başarısız oldu. Sözde reformcu hizipler Ratib Efendi örneğinde olduğu gibi, birbirlerini tasfiye etmek için ellerinden gelen her şeyi yapmaktan çekinmiyordu.²²² Dolayısıyla, İstanbul Boğazı'nın savunmasından sorumlu kalelerdeki yamakların 25 Mayıs 1807'de başlattığı basit bir ayaklanma, yerinde müdahale edilemediği ve bu tehdide karşı birlik ve beraberlik gösterilemediği için kısa sürede büyük bir isyana dönüştü. Tarihle Kabakçı Mustafa İsyanı olarak geçen bu hadise karşısında, Selim gereken kararlılık ve cesareti gösterip isyancılara karşı elindeki bütün gücü kullanarak mücadele edemedi. Kendisine sadık iki Nizam-ı Cedid alayını bile isyancıların üstüne sevk etse isyanı bastırma şansı varken, isyancılara karşı tavizkâr davrandı. Sultanın bu tutumundan cesaret alan isyancılar, kendi kaderlerine terk edilmiş olan Nizam-ı Cedid askerlerine saldırıp onları katletmeyi veya dağıtmayı başardılar. Selim tahttan feragat etmek zorunda kaldı ve yerine muhalefetin istediği IV. Mustafa geldi.²²³

Katliamdan kaçabilen yöneticiler umulmadık birine, Balkanlar'ın en kudretli kişilerinden olan Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa'ya sığındılar. Kaynaklarda "Rusçuk Yâranı" olarak adlandırılan sığınmacılar, Selim'i kurtarıp tekrar tahta çıkarması konusunda Mustafa Paşa'yı ikna ettiler. Mustafa Paşa etrafına topladığı ordu ile İstanbul'a yürüdü. Ancak kurtarıcıları kendine ulaşmadan, Selim 28 Temmuz 1808'de katledildi. Mustafa Paşa IV. Mustafa'yı tahttan indirip, hanedanın kalan tek erkek üyesi II. Mahmud'u tahta çıkardı. Alemdar hadisesi, imparatorluk ve onu idare edenlerin içine düştüğü çaresizlik ve zavallılığa iyi bir örnek teşkil etmektedir. Osmanlı yönetiminin başa çıkamadığı isyanı, bir âyanın derme çatma ordusu kolaylıkla bastırabilmişti.²²⁴

Mustafa Paşa bir nevi saltanat naibi mevkiinde olmanın verdiği güven ve Rusçuk Yâranı'nın teşvikleriyle, Nizam-ı Cedid reformlarına "Sekban-ı Cedid" adı altında devam etme kararı verdi. Bir yandan kaçan asileri takip ve tutuklamalar devam ederken, sekban birlikleri hızla teşkil edilmeye başlandı. Eski Nizam-ı Cedid subay ve askerleri ile şehirli işsiz tayfası sekban kadrolarını doldurma-

ya başlamıştı. Mustafa Paşa, bir âyan olarak askeri reformların başarısı için dayanabileceği tek güç odağının gene âyan olduğu inancındaydı. Âyanın halihazırdaki konum ve statülerinin merkezi idare tarafından tanınması karşılığında onlar da askeri reformlara destek olma sözü vereceklerdi. Mustafa Paşa'nın güven duyduğu, çoğu geçmişte Nizam-ı Cedid'i desteklemiş olan âyan "Sened-i İttifak" adı verilen antlaşmayı imzaladılar. Sonradan kimi modern tarihçi ve hukukçularca "Türk Magna Carta'sı" veya ilk Osmanlı anayasa belgesi olarak adlandırılan bu belge, aslında Osmanlı merkezi idaresinin eyaletler karşısında güç ve otoritesinin düştüğü en alt düzeyi simgelemektedir.

Mustafa Paşa'nın sert ve tavizsiz yönetim tarzı, başta yeni sultan II. Mahmud olmak üzere her kesimi rahatsız etmiş ve düşmanlığını kazanmıştı. Dolayısıyla yeniçeriler 16 Kasım 1808'de ayaklandığında, kısıtlı sayıda destekçisi dışında kimse onun yanında yer almadı. Mustafa Paşa, isyancılara kahramanca direndikten sonra, konağını havaya uçurarak kendisiyle beraber onlarca isyancıyı öldürdü. İsyân yaklaşık bir hafta devam etti ve İstanbul bir kan gölüne döndü. Sonunda II. Mahmud isyancıların taleplerine razı olmak zorunda kaldı. Sekban-ı Cedid lağvedildi ve Kapıkulu Ocakları'na eski hak ve itibarları iade edildi.²²⁵

İstanbul'a ve imparatorluğa büyük zararlar veren 1807 ve 1808 yeniçeri isyanları sonrasında, II. Mahmud herhangi bir reforma kalkışmadan sabırla 1822 senesine kadar bekledi. Ancak bu dönem, önceki dönemleri aratacak kadar zorlu geçecekti. Mahmud bir taraftan dış düşmanlara, diğer taraftan da iç güvenlik tehditlerine karşı elindeki güvenilmez askeri birliklerle mücadele etmek zorunda kaldı. 1806-12 Osmanlı-Rus Savaşı imparatorluk tarihinin en bunalımlı dönemlerinden biri esnasında hız kesmeden devam etti. Rus birlikleri ikili kısaç halinde Rumeli ve Gürcistan'ın içlerine doğru ilerliyorlardı. Rusların karşısına sadece âyanın özel orduları çıkmaktaydı. Bu güruh niteliğindeki birlikler kaleleri savunabilseler de, muharebe meydanına çıkabilecek güç ve kabiliyette değillerdi. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Rusları salgın hastalıklar, açlık ve gitgide artan Napolyon tehdidi durdurabilirdi. Ruslar

Boğdan ve Eflak'ı fethetme arzusundan şimdilik vazgeçerek, 1812 Bükreş Antlaşması ile kısıtlı toprak kazanımlarına razı oldular.²²⁶ 1804 senesinde Sırlar ve yerel yeniçeriler arasındaki mahalli bir anlaşmazlık Rusların desteğiyle 1807 senesinde büyük bir isyana dönüştü. Rusya, Fransız istilas ve Bükreş Antlaşması gereği Sırlara verdiği desteği çektikten sonra, Osmanlı birlikleri isyanı 1813'te güçlükle bastırabildi.²²⁷

Sultan Mahmud dönem içinde yavaş ve sabırlı bir şekilde kendi konumunu ve merkezi idarenin eyaletler üzerindeki otoritesini güçlendirmeye çalıştı. Bir taraftan sadık adamlarını kritik görevlere getirirken, diğer yandan da âyanı birer birer tasfiye ediyordu. Orta Anadolu'daki Çapanoğulları ve Doğu Anadolu'daki Veli Paşa gibileri kolaylıkla bertaraf edilirken, bazılarının tasfiyesi zorlukla mümkün olabildi. Yanya ve Arnavutluk'un güçlü âyanı Tepedelenli Ali Paşa'nın isyanı iki yıl sürdü ve yarattığı karmaşa 1821 Mora İsyanı için uygun bir ortam yarattı.²²⁸

Başlangıçta sıradan bir halk ayaklanması olarak başlayan Mora İsyanı, Osmanlı yönetiminin karar verme ve harekete geçme süreçlerinin yavaşlığı yüzünden kısa sürede güçlendi ve büyüdü. Bunda başlangıçta bölgeye sevk edilen paralı askerlerin yağma ve talanının yanı sıra, isyanın Avrupa'da büyük sempatiyle karşılanıp gönüllülerin, silah ve paranın bölgeye akmasının etkisi olmuştur. Zorlukla teşkil edilen Osmanlı seferi ordusunu büyük ölçüde vali ve âyanın paralı askerleri oluşturuyordu. Bir taraftan Doğu ve Güney Anadolu'dan deliler, Kürt ve Türkmen aşiret savaşçıları isyan bölgesine sevk edilirken, diğer taraftan Balkanlar'ın her köşesinden gelen gönüllü ve paralı askerler hazır bulunmaktaydı. Müslüman Arnavutlar Osmanlı ordusu saflarında yerini almışken, Ortodoks Arnavutlar ise isyancılarla beraber savaşıyorlardı.

Tamamına yakını paralı askerlerin teşkil ettiği seferi orduda doğru düzgün bir emir-komuta mevcut değildi. Ne merkezi idarenin atadığı komutanlar ne de vali ve âyanın askerler üzerinde yeterli otoritesi vardı. Birlikler birbirlerinden bağımsız hareket edip savaşıyorlardı. Savaşın büyük ölçüde dağlık bölgede ve gayrinizami harp karakterinde cereyanı, kaos ve anarşiyi daha da artırdı.

İşin daha da kötüsü, Osmanlı birlikleri sağlıklı bir lojistik desteğe sahip olmadıkları için salgın hastalıklar, soğuk ve açlık çatışmalarından daha fazla zayiata neden oldu.²²⁹ İsyanı bir türlü bastıramayan ve Avrupalıların olası müdahalesinden çekinen II. Mahmud'un elinde imparatorluğun en güçlü ve tehlikeli âyanı olan Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan yardım istemek dışında bir çare kalmamıştı.²³⁰

Mehmed Ali Paşa, Osmanlı yönetiminden bağımsız olarak kendi eyalet ordusunun modernizasyonu ve yeniden yapılanması için 1811 senesinde askeri reformları başlatmıştı. Başlangıçta III. Selim'in Nizam-ı Cedid reformlarını taklit etmeye çalışmış, hatta kendi ordusuna bile bu ismi vermişti. Ancak sonraları, çoğunluğu Fransız olmak üzere birçok Avrupalı uzmanı hizmetine almış ve bunlara Osmanlı'nın vermediği yetki ve inisiyatif tanıdı. Böylelikle yapısal bir değişime uğrayan Mısır askeri reformlarında öncelik subay eğitime verilmişti. Mehmed Ali Paşa, uzun sürecek akademik ağırlıklı bir subay eğitimi yerine, temel askeri bilgilerin verildiği uygulamalı eğitimi tercih etti. 1816 senesinde ilk subay talimgâhı açıldı. Akademik ağırlıklı eğitim verecek ilk askeri okul ise 1821'de açılan Hendesehane'dir. Adından da anlaşılacağı gibi askeri mühendis yetiştirmek amacıyla açılmıştı. Fransız danışmanları tarafından ikna edilen Mehmed Ali Paşa, askerlik ve mühendislik eğitimi görmek üzere, 1813'ten itibaren başta Fransa olmak üzere Avrupa'ya 115 askeri öğrenci gönderdi. Mehmed Ali Paşa, gitgide daha iyi eğitim alıp iyice profesyonelleşen subaylarının Türk kökenli²³¹ olmasına dikkat ediyordu. Hatta akıllı ve yetenekli Türk öğrenci bulması için İstanbul'a görevliler göndermişti. Ordusu, Fransızlarca eğitilen, Türk subaylar tarafından komuta edilen Mısırlı köylü zorunlu askerlerden kuruluydu. Yeni kurduğu ordu ve donanmasının yüksek maliyetini karşılamak için Mısır'ın sosyo-ekonomik yapısını da baştan aşağıya yeniden yapılandırarak sağlam bir ekonomik ve mali altyapı teşkil etmeye çalışıyordu.²³²

Mehmed Ali Paşa, II. Mahmud kendisinden yardım istediğinde kendisinin denetimine yeni vilayetler verilmesi şartı ile ordusunu ve donanmasını sultanın emrine tahsis etti. Oğlu İbrahim Pa-

şa'nın komuta ettiği Mısır eyalet ordusu kısa süre içinde muharebe alanında fark yarattı. İbrahim Paşa yetenekli bir komutandı. İyi eğitilmiş, donanımlı ve disiplinli piyade ve topçu birliklerini sevk ve idare ederken, arazi ve düşman durumu hakkında sağlıklı istihbarat edinmeyi ihmal etmedi. Sultan Mahmud, Osmanlı seferi kuvvetlerinin başına en yetenekli komutanı olan Mehmed Reşid Paşa'yı atamıştı. İki komutan isyancıların kendilerine olan aşırı güveninden de istifade ederek koordineli bir şekilde hareket ettiler. Birbiri ardına isyancıların üs ve kaleleri ele geçirildi. 10 Nisan 1826 tarihinde son önemli isyancı kalesi Messolonghi'nin teslim olmasıyla isyan büyük ölçüde bastırılmış oldu.²³³ Ancak Osmanlı ordusu geç kalmıştı. Başta İngiltere, Fransa ve Rusya olmak üzere Batı kamuoyu Yunan bağımsızlığını desteklemekteydi. Nitekim ilerleyen senelerde bu devletlerin oluşturacağı ittifak, Yunanlı isyancılar lehine askeri ve diplomatik müdahalelerde bulunarak Yunanistan'ın bağımsızlığını temin edecekti.

Burada konumuz açısından önemli olan husus, Mısır eyalet ordusunun merkezi idareden bağımsız biçimde uyguladığı askeri reformlar sonrasında ulaştığı düzeydir. Mısır emir-komuta sistemi ve özellikle subay sınıfının etkinliği II. Mahmud'u hem etkilemiş, hem de korkutmuştu. Mahmud, ordusunu yeniden yapılandırmanın önemini bir kez daha anlamış ve artık fazla vakti kalmadığını da fark etmişti. Bir başka ifadeyle Mehmed Ali Paşa, Osmanlı askeri reformlarını hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkileyecekti. Mehmed Ali Paşa'nın ordusu 1850'li yıllara kadar bir model ve geçilmesi gereken bir standart olarak algılanacaktı. Zaten 1830 sonrasında Mısır'da eğitim görmüş subaylar reformlarda kritik görevler üstleneceklerdi.²³⁴

Mahmud'un kararlılığı ve metodolojik yaklaşımı 1822 senesinden itibaren sonuç vermeye başladı. Askeri reform karşıtı muhafazakâr kesimin ileri gelenlerini birer birer görevden alıp, yerlerine sadık adamlarını atadı. Aslında Mahmud'un güvendiği devlet adamlarının çoğunluğu da muhafazakâr görüşteydi. Ama daha fazla güç kazanmak için sultanla işbirliği yapmayı uygun bulmuşlardı. Mahmud bundan sonra bürokratlar, askeri liderler ve özel-

likle de ulema sınıfının üst düzeyi ile bir ittifak ağı teşkil etmek için çalışmaya başladı. Taviz vererek, vaatle bulunarak çoğunu ikna etti. İkna olmayanları ise kısa sürede ya tasfiye etti ya da etkisiz hale getirdi. Son olarak da reformlara daha olumlu bakan Kapıkulu'nun teknik ocaklarının sadakatini kazanmaya çalıştı. Böylelikle ilk defa siyasette önemli grupların tamamının aynı amaç doğrultusunda ittifakı sağlanmış ve Kapıkulu Ocakları'nın doğal müttefikleri etkisiz hale getirilmişti.²³⁵

Mahmud, son olarak muhafazakâr reformcuların Kapıkulu Ocakları'nın ıslah edilebileceğine yönelik son umutlarını da yok etmek için, Yeniçeri Ocağı'nın reformuna yönelik son bir projeyi uygulamaya koydu. "Eşkinci" adını alan bu reform oldukça kısıtlı hedefleri olan makul bir projeydi. Yeniçeriler arasından seçilen askerlerden 51 yeni bölük kurulacaktı. Bunlar ocağın parçası olmaya devam edecek, ama Avrupa tarzında ferdi ve birlik eğitimi görecekti, yeni silah ve teçhizat kuşanacaklardı. Bütün önemli devlet adamları ve üst düzey yeniçeri subayları 28 Mayıs 1826'da Eşkinci teşkilatını kuran belgeyi imzalayarak, imzalarına bağlı kalacaklarına dair yemin ettiler. Şüphesiz ki ne Mahmud ne de önemli reformcular bu projenin başarılı olabileceğine inanıyorlardı. Onlar Yeniçeri Ocağı'nın tamamen ortadan kaldırılması için herkesin kabul edeceği meşru bir gerekçe yaratmak istiyorlardı. Bekledikleri gibi, daha proje uygulanmadan Yeniçeri Ocağı'nın elebaşları kazan kaldırdı. Böylelikle yeniçeriler ellerindeki son meşruiyeti de kaybetmiş oldular.²³⁶

Mahmud, 15 Haziran 1826 tarihinde ayaklanmaya karşı hızlı ve kararlı bir şekilde harekete geçti. Bütün önemli devlet adamları ve sadık yeniçeri subayları etrafında toplandı. Askeri teknik sınıflar seferber edildi ve İstanbul'un kilit mevkileri denetim altına alındı. Ulema temsilcileri sivil halkı ocağa karşı mücadele etmeleri için galeyana getirdi. Yeniçeriler tamamen hazırlıksız yakalandıkları için donup kalmışlardı. Sadece Cebeciler sadık kalmış, diğer eski müttefikleri karşı tarafta yer almışlardı. İlk çatışmalar sonrasında durumu ümitsiz gören yeniçeriler kaçmayı tercih ettiler. Ayaklanmacıların asıl unsuru kışlalarda mevzilenerek savunmaya geçti.

Topçunun ağır ateşi ve büyük ittifak mensuplarının her yönden gelen taarruzları karşısında son direnişçiler de imha edildi. Tarihe “Vaka-i Hayriyye” olarak geçen bu hadise esnasında yüzlerce yeniçeri öldürüldü. İki gün sonra Mahmud, Yeniçeri Ocağı ve başta Cebeciler olmak üzere bağlı ocakları lağvettiğini açıkladı. Kısa sürede bir isteriye dönüşecek olan kaçak yeniçerileri yakalama seferberliği sonucunda, yüzlerce yeniçeri ve bunların müttefiki görülenler öldürüldü veya sürgün edildi. Yeniçerilere yönelik seferberlik bir süre sonra eyaletlere de sıçradı. Bosna eyaleti dışında bütün eyaletlerdeki yerel yeniçeri teşkilatları ve birlikleri yok edildi.²³⁷

Yeniçeri Ocağı’nın kanlı bir şekilde yok edilmesi, aslında bir dönemin de simgesel sonunu teşkil eder. Reformcular sadece askeri reformlar önündeki son önemli engeli ortadan kaldırmış olmadılar, aynı zamanda klasik askeri sistemin canlandırılabilmesine (bir bakıma diriltilmesine) yönelik son umutları da yok ettiler. Ancak tamamen askeri ve teknik olarak soruna yaklaşan reformcular, bu derecede önemli ve ani bir değişikliğin yol açacağı siyasi, sosyal ve ekonomik maliyetleri dikkate almadılar. Şaşırtıcı olan, yapılan değişimin yarattığı maliyetler konusunda en az selefleri kadar bilgisiz ve hazırlıksız olan sonraki nesil askeri reformcuların da kendilerini imparatorluğun bütün sorunlarını çözecek sosyal mühendisler olarak görmeleridir. Bu algılama son dönem Osmanlı ordusunun yapısal sorunlarından biri haline gelecekti. Ordu, bir taraftan dış ve iç düşmanlara karşı daha iyi mücadele etmek için askeri reformlara başvururken, diğer taraftan da devleti ve toplumu dönüştürmeye çalışacaktı.

IV

Hayatta Kalma Mücadelesi (1826-1858)

Napolyon Savaşları'nın 1815'te sona ermesi monarşi ve muhafazakârlığın zaferi olarak görülse de, gerçekte nihai zaferi milliyetçilik akımları kazanmıştı. Sanayi Devrimi ve piyasa ekonomisinin güçlenmesi ve yarattığı sosyo-ekonomik değişim de Avrupalı monarşilerin kendilerine tabi halk ve vatandaşlar üzerindeki otoritesini sarsmaya başlamıştı. Bu değişim dalgaları büyüyüp güçlenerek Osmanlı İmparatorluğu'na da uzandı. Geniş bir coğrafyada farklı etnik, dini ve kültürel gruplara hükmetmek her geçen gün daha da zorlaşıyordu. Bu sıkıntılı siyasi süreç ve yaşanan iç ve dış askeri yenilgiler, yeni nesil sultan ve devlet adamlarının doğmasına neden oldu. Yeni siyasi elit imparatorluğun bekasını sınırlı ve kontrollü bir Avrupa tarzı modernleşmede görüyordu. Ordunun reformlara tabi tutulup güçlendirilmesi her kesimin üzerinde mutabık kaldığı bir husus olmasına rağmen, reformların nevi ve kapsamı büyük bir tartışma konusuydu.

Yeniçeri Ocağı ve müttefiklerinin ortadan kaldırılması, merkezdeki siyasi elitin değişim programı önündeki son önemli en-

geli de kaldırmıştı. Ancak yeni düzen ve ordunun kurulması için canı gönülden çalışmaya başlayan reformcular ortak bir amaç ve strateji olmadan aynı anda, ama birbirlerinden kopuk olarak Osmanlı askeri sistemini parçalayıp yenisini kurmaya çalışıyorlardı. Tek ortak noktaları modern Avrupalı örneklerle uygun bir orduya sahip olma arzusuuydu. Bunlardan çoğunun sağlam bir askeri alt-yapısı yoktu. Kısa bir süre sonra, hiç değilse görüntüde Avrupalı yeni birlik ve kurumlar kendini göstermeye başladı. Uzmanlaşmış askeri teknik eğitim veren yeni okullar açıldı, mevcut okullarsa reforma tabi tutuldu. Mektepli subaylar sadece ordu içinde değil, aynı zamanda mülki idarede de yoğun ilgi görmekteydi. Tanzimat döneminde reformların sivil alana da yayılması doğrudan ve dolaylı olarak askeri yapıyı da etkileyecek, artan milliyetçilikle beraber Osmanlı ordusunun geleneksel dayanak noktaları tamamen değişecekti.

18. yüzyılın sonundan itibaren daimilik kazanan Osmanlı-Rus savaşları bir taraftan imparatorluğun Rusya lehine küçülmesine ve Hristiyan milletlerin kendi bağımsızlık mücadelelerine hız kazandırırken, diğer taraftan da askeri reformların yapılmasına itici bir güç verdi. Her yenilgi sonrasında çözüm yeni ve daha kapsamlı reformlarda arandı. Artan Rus baskısı altında dönüşümüne devam eden Osmanlı ordusu, artık profesyoneller yerine zorunlu askerlikle mükellef Müslüman köylülerden kurulu bir orduya dönüşmekteydi. Ancak büyük çaba ve emeklerle teşkil edilen Osmanlı birlikleri, muharebe meydanında sultan ve ricalin beklentilerini karşılayamadı. Başta Rusya olmak üzere rakipleri karşısında, kısmi başarılar dışında, devamlı yenilgilere uğradı. Fakat dış düşmanlar karşısında başarısız olan ordu iç güvenlik görevlerinde başarılı oldu ve merkezi idarenin otoritesinin imparatorluğun uzak köşelerine kadar uzanmasını sağladı.

Bazı tarihçiler tarafından ilk dünya savaşı olarak tanımlanan Kırım Savaşı bu dönemi sona erdirirken, Osmanlı askeri reformlarının doğru yolda atılmış yetersiz adımlar olduğunu bir kez daha gösterdi. İlk mektepli Osmanlı subayları Avrupalı danışman ve subayların yanında muharebe meydanlarında ilk kez varlıkları-

nı gösterirken, düzenli ordu askerlerinin çoğunluğu seleflerinden farklı olarak felaketler karşısında bile sadakatle savaşımaya devam etti. Yenilgilere rağmen reform tohumlarının ekildiği, ilk filizlerin belirdiği ve büyük bir değişimin başlayıp hız kazandığı Kırım'da açıkça ortaya çıktı.

A. Hayal ve Gerçek

1. Peygamberin Talimli ve Muzaffer Askerleri

Yeniçeri Ocağı'nı kanlı bir şekilde ortadan kaldırılması sonrasında, Sultan Mahmud ve ona sadık devlet adamları uzun zamandır özlemini çektikleri modern bir ordunun hemen kurulabileceğini düşünüyorlardı. Ama tam bir hayal kırıklığına uğrayacaklardı. Mahmud, reformların önünde engel teşkil eden üst düzey devlet adamlarını, yeniçerileri ve onlarla müttefik ocakları bertaraf etmek için on sekiz yıl süren çok kapsamlı bir hazırlık yapmışken, yeni ordusunu nasıl kuracağına yönelik hiçbir hazırlık veya planı yoktu.¹ Yakın çevresi içinde kendisine bu konuda danışmanlık yapacak ve yardımcı olabilecek askeri konularda bilgili ve kabiliyetli hiç kimse yoktu. Daha da kötüsü, sultan ve ricali Napolyon sonrası dünya düzeni ve beraberinde getirdiği siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel değişime hazırlıksız yakalanmıştı. Oysa Yunan İsyanı ve Yunanistan'ın bağımsızlığı yeni dünya düzeninin önemli bir parçası olan milliyetçiliğin imparatorluğa nelere mal olabileceğini çoktan göstermişti. Osmanlı yöneticileri, Rusya'nın Osmanlı'yı güçlendirebilecek her reform ve çabayı büyük bir kararlılıkla sabote edeceğini de göz ardı etmişlerdi. Üstelik yeniçeriler ve eski düzen ortadan kalktıktan sonra ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve ahlaki boşluğun nasıl doldurulacağı konusunda da herhangi bir hazırlık bulunmuyordu. Eski düzenin ve bununla beraber eski değer yargılarının aniden yok olması sonrasında ciddi bir meşruiyet krizi patlak vermişti. Dönemin yabancı bir gözlemcisinin deyimiyle Mahmud, yerine yenisini koymayı düşünmeden "halkın kalbini ve ruhunu almıştı".²

Yeniçerileri ve müttetiklerini tutuklama ve yok etmeye yönelik seferberlik birkaç ay daha devam etti. Merkezi idare eyaletlerdeki yeniçerilerle merkezdekileri aynı kefeye koyarak büyük bir hata yapmıştı.³ Amansız takip ve acımasız cezalandırma yerel güç dengelerini altüst etti. Bu değişim bazı eyaletleri merkezi idareye karşı itaatsizliğe ve hatta isyana sürükledi. En şiddetli tepki yerel yeniçerilerin Müslüman toplumla en iyi bütünleştiği ve özdeşleştiği eyalet olan Bosna'dan geldi. Habsburglara karşı imparatorluğun batı sınırını koruyan ve Hristiyan halkların artan ayrılıkçı talepleri karşısında ciddi bir kuşatılmışlık psikolojisiyle dine sarılan Bosnalı Müslümanlar, zaten 1813 senesinden beri II. Mahmud'un siyasi ve idari merkezileştirme uygulamalarına şiddetle karşı çıkmaktaydılar. Yeniçeri teşkilatının kaldırılması ve mensuplarının kovuşturulması kararı, var olan direnişin bir isyana dönüşmesine neden oldu. Bosnalılar fermanın uygulanmasını bir sene boyunca engellediler. Bu direniş sonrasında nispeten barışçı bir çözüme ulaşılsa da, merkezi idareye karşı düşmanlık devam etti. Üstelik yeniçeriliğin kaldırılması sonrasında iyi niyetle tasarlanıp ilan edilen, ama kötü bir şekilde uygulanan reformlar Müslüman ahalinin tepkisini iyice artırdı. Merkeze yönelik düşmanca duygular, kitle itaatsizliği ve ayaklanmalar 1840'lı yıllara kadar devam etti. Bu yüzden Osmanlı yönetimi geçiş döneminde orduya önemli katkı sağlama potansiyeli olan Bosna'dan uzun süre istifade edemediği gibi, askeri birliklerini de sık sık ayaklanmaları bastırması için bu bölgede görevlendirmek zorunda kaldı.⁴

Dönemin Avrupalı gözlemcilerinin eserlerinde ve bu eserlerden istifade eden bazı modern akademik çalışmalarda, yeniçerilerin ardından yeni bir düzenli ordu kurulması sürecinde Mısırlı subay ve askeri uzmanların önemli bir işlev gördükleri iddia edilmektedir.⁵ Gerçekten de yeni reformların başlangıcında Sultan Mahmud, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan subay göndermesini istemişti. Ama tahmin edilebileceği gibi İstanbul'un güçlenmesini istemeyen Mehmed Ali Paşa, kendi subaylarının bu görevi üstlenecek düzeyde yetişip eğitim görmediği özü ile padişahın talebini yerine getirmedi.⁶ Yeni ordunun kurulması sürecinde görev alan,

Mısır ordusuna mensup tek subay olan Davud Ağa ise, o tarihlerde İstanbul'dayken tespit edilip yeni ordu saflarına alınmıştı.

Valisinden askeri bir katkı alamayan Osmanlı yönetimi, önceden askeri yardım aldığı ülkelerden de devam etmekte olan Yunan İsyanı ve bununla beraber patlak veren uluslararası siyasi kriz nedeniyle yardım temin edemedi. İmparatorluğun dünya kamuoyundaki imajı kötü ve prestiji de düşük olduğundan, her daim el altında bulunan Avrupalı paralı askerler bile ortalıktan kaybolmuştu. Çaresiz kalan Mahmud, selefi III. Selim'in Nizam-ı Cedid reform programını örnek alıp bu bağlamda bir askeri reform uygulamak zorunda kaldı. "Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adı verilen yeni ordu, Nizam-ı Cedid'in sadece kanunnamelerini değil, aynı zamanda üniforma ve birlik teşkilat yapılarını da taklit etmeye mecbur kaldı. Üstelik teşkilatın ilk üç subayından ikisi (diğer subay yukarıda bahsettiğimiz Mısırlı Davud Ağa'ydı) ve talim çavuşlarının çoğunluğu da eski Nizam-ı Cedid personeliydi.⁷

Mahmud'un reformu ne kadar muhafazakâr ve ihtiyatlı bir tavırla başlattığının kanıtı Mansure'nin kuruluş fermanıdır. Bu fermana göre Mansure mevcut bütün düzenli ordu birliklerini aynı teşkilat içinde toparlamıyor, sadece Yeniçeri Ocağı'nın yerine geçiyordu. Böylelikle eski Kapıkulu Ocakları geleneksel bağımsızlıklarını ve yerleşik çıkarlarını muhafaza ediyorlardı. Mansure, ancak Osmanlı klasik çağında olduğu gibi eşitler arasında sayısal ve işlevsel önceliğe sahipti. Bu durum aslında anlaşılabilir bir tavidir. Başta topçular olmak üzere askeri teknik ocaklar, padişahın yanında yer alarak yeniçerilerin yok edilmesinde önemli bir hizmet görmüşlerdi. Bu hizmetlerin karşılığında statü ve ayrıcalıklarını muhafaza ediyorlardı. Her ne kadar sabır ve ihtiyatlı karakteri ile tanınan Mahmud zaman kazanmak ve bu ocakların reformu ile Mansure'nin güç kazanması sonrasında ilgilenmek istiyorsa da, bu yaklaşım onun reel-politik hesaplarının ve radikal reformlardan uzak durmasının da sonucudur. Mahmud, iç dengeleri gözeterek bu kararı verirken imparatorluğa yönelik dış tehditleri ihmal etmiştir. Çünkü imparatorluk sabır ve ihtiyatla askeri reformlar gerçekleştirmek için gereken zamana artık sahip değildi.⁸

Mahmud, askeri teknik sınıfların statü ve imtiyazlarını korumalarına hiç değilse bir süre daha müsaade etse de, kendisinin ve sarayın muhafız kuvveti olan Bostancı Ocağı'na bu şansı tanımamıştır. Şehzadeligi ve padişahlığı dönemlerinde birkaç kez büyük askeri isyanlar ve halk ayaklanmaları yaşamış biri olarak, Bostancı Ocağı'nın asli görevini yapmaktan çok uzak olduğunu biliyordu. O tarihlerde saray hizmetçiliği dışında fiilen bir işe yaramayan Bostancı Ocağı'nı lağvetti. Ancak ihtiyatı elden bırakmayıp Ağustos 1826'da yeni kurduğu muhafız birliğine "Bostancıyan-ı Hassa" ismini vererek, kamuoyuna yepyeni bir birlik kurulmadığı izlenimini vermeye çalıştı. Resmi isminden ziyade kısaca "Hassa" diye bilinen bu yeni saray muhafızları, Osmanlı tarihinde ilk defa tümüyle askeri ve emniyetle ilgili görevler dışındaki her türlü idari ve ameli hizmetten muaf tutulmuşlardı. Lağvedilen Bostancı Ocağı'nın genç ve liyakatli personeliyle Mansure'ye tertip edilen askerlerin en iyileri seçilerek yeni birlik kısa sürede teşkil edildi.⁹

Hassa, başlangıçta birkaç bin askerden kurulu alay gücünde bir birlikti. Fakat zaman içinde mevcudu artarak 1835 senesinde 11.000 rakamına ulaştı. Böylelikle ordu içinde ordu haline geldi. Bu aslında Mahmud'un bilerek yaptığı bir tercih sonucunda gerçekleşti. Mahmud, tamamen kendine bağlı güçlü bir ordu kurarak, kendi kurduğu Mansure de dahil olmak üzere ordu birliklerini ve onların hırslı komutanlarını denetim altında tutup sadakatlerini korumak istiyordu. Ancak bu tercihinin ciddi bir askeri maliyeti de oldu. Hassa'yı ordu sistemi dışında tutarak emir-komuta birliği ve merkezi hiyerarşik teşkilat yapısını bozuyordu. Kendisinin ve payitahtının güvenliğini ön plana aldığı için Hassa İstanbul'u hiç terk etmedi ve 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı örneğinde olduğu gibi seferlere katılmadı. Mahmud, imparatorluğun nispeten en iyi ve en seçme birliklerinden kurulu Hassa'yı savaş dışında tutarak, kendi ordusunun askeri potansiyel ve muharebe etkinliğine de bilinçsiz olarak zarar vermiş oluyordu.¹⁰

Nizam-ı Cedid'in kuruluşunda olduğu gibi, Mansure'nin ilk alayları (tertib) için asker bulmak sorun teşkil etmedi. İstanbul'un şehirli genç işsizleri kadroları hemen doldurdu. Subaylar ise devle-

tin her kademesinde kadroları işgal etmeye çalışan üst düzey devlet adamlarının kapı halkından temin edildi. Kuruluşun üzerinden daha iki hafta geçmeden, Mansure birlikleri askeri geçit törenleri düzenleyerek padişah ve İstanbul halkına övünç ve güven verdi. Askerlerin derme çatma üniformaları, silah ve teçhizatları görmezden gelindi. Her biri 12 piyade bölüklü ve 1.527 asker mevcutlu alayların¹¹ sayısı kısa bir süre sonra sekize çıktı. Batılı askeri gözlemcilerin hayret dolu bakışları altında, Mansure subayları birliklerini Napolyon öncesi taktik ve tekniklere göre eğitmeye çalışıyorlardı. Askeri bilgi birikimi ve tecrübe o kadar azdı ki, çoğu temel eğitim konuları bile icra edilemiyordu. Buna ek olarak, merkezi emir-komuta ve denetim sistemi olmadığı için her alay talim ve manevraları kendi başına icra ve hatta icat etmeye çalışıyordu. Sultan Mahmud'un geometrik şekillere düşkünlüğünü bilen alay komutanları, askeri açıdan saçma ve kullanışsız olsa da garip geometrik şekillerde muharebe düzenleri icat ederek padişahın teveccühünü kazanmaya çalışıyorlardı.¹²

Payitahtta kısa sürede kadrolarını dolduran Mansure, aynı başarıyı eyaletlerde gösteremedi. Yeni Osmanlı yönetimi ve reformlarına şüpheyle yaklaşan âyan ve halk, doğal olarak askere alma politikalarından rahatsızlık duydu. Her ne kadar merkezi idare askerlik mükellefiyetinin geçici olduğunu duyursa da, halk bu uygulamayı ömür boyu askerlik olarak gördü. Soruna kendi başına çözüm bulamayınca merkezi idare bir kez daha âyan ve diğer yerel ileri gelenlerle işbirliği yapmak mecburiyetinde kaldı. Cömert arazi ve vergi muafiyet vaatleri Batı Anadolu eyalet ve sancaklarında yerel rical içinde bir yarış ve rekabet başlatarak, kadroların doldurulmasını sağladı. Ama Doğu Anadolu, Suriye, Bosna, Sırbistan ve Makedonya'da yeni ordunun asker alma ve teşkilatlanmasına yönelik tepkinin sürmesini engelleyemedi. Askere alma geleneğinin olmadığı Irak, Trablusgarp ve Arabistan Yarımadası'nda Mansure'nin esamisi bile okunmuyordu.¹³

Bu başarısızlıklara rağmen Osmanlı yönetiminin sorunlara çözüm bulma beceri ve pragmatizmi sayesinde bazı başarılı uygulama ve deneylere imza attığı unutulmamalıdır. Silistre süvari alayı-

nın kuruluş süreci buna iyi bir örnektir. Mali sıkıntılar ve piyade birliklerine verilen öncelik nedenleriyle düzenli süvari birliklerinin kurulması sonraya bırakılmıştı. Sonuçta ahalinin yaygın bir şekilde at kullandığı ve ata binmenin iyi derecede bilindiği Silistre’de bir süvari alayı kurulması kararlaştırıldı. Merkezi idare, pragmatizm ve esneklik göstererek, sadece Müslüman Türkmen ve Tatarları değil, aynı zamanda Hristiyan Kazakları da nüfusları oranında alaya süvari ve at verme mecburiyeti altına soktu. 16 Kasım 1826’da resmen kurulan Silistre süvari alayının toplam 1.323 olan mevcudu, Tatar Kolu ve Türkmen-Kazak Kolu olmak üzere ikiye bölünmüştü. Silistre alayı küçük boyutlu bir deneme olsa da konumuz açısından önemlidir. Yunan İsyanı’nın bütün hızıyla devam ettiği Balkanlar’daki çeşitli Hristiyan halkların itaatsizlik ve ayaklanmalarının yaygınlaştığı bir dönemde, Sultan Mahmud, Hristiyan bir grubu zorunlu askerlik uygulamasına dahil edebiliyordu. Oysa biliyoruz ki, yeni kurduğu ordusunun moral ve motivasyonunu yükseltmek için dini otoritelerle işbirliği yapmış, Müslüman askerlere dini eğitim verilmesini sağlamıştı. Ordu birliklerine ilk kez kadrolu imam atanması da yine onun bir uygulamasıdır. Bu da Mahmud ve merkezi idarenin olaylara sanıldığı gibi katı ve ideolojik bir tarzda bakmadığını, koşullar radikal bir şekilde değişmesine rağmen geleneksel pragmatizmin devam ettiğini göstermektedir.¹⁴

Şubat 1827’den itibaren düzenli süvari sınıfının teşkil edilmesine başlandı. Ancak mali kaynaklar ve kabiliyetli personel bulmada yaşanan sıkıntılar sonucunda, yeni süvari sınıfı nitelik ve niceliğini çok yavaş bir şekilde artırabildi. Ayrıca modern Avrupa süvari sistemi ile Türk süvari geleneğini bütünleştirerek imparatorluğa özgün ve maliyeti kısıacak bir yol bulunamadı. Osmanlı yönetiminin büyük umut bağladığı eski süvari ocak ve grupları olan sipahi, Yörük ve Evlad-ı Fatihan’ı canlandırma projeleri sonuç vermedi. Boşu boşuna değerli kaynaklar, personel ve her şeyden önemlisi zaman harcanmış oldu. III. Selim’in türlü denemeler sonunda idrak ettiği, klasik Osmanlı asker sınıf ve geleneklerini canlandırmanın mümkün olamayacağı gerçeğini Mahmud ve yardımcıları büyük bir acı içinde kendi gözleriyle görmüş oldular. Bu gerçek karşı-

sında acı ve üzüntü duymak çok doğaldı. Atlı okçular tarafından kurulan ve hem Ortadoğu hem de Avrupa'yı hafif süvari sistemi ile tanıştıran imparatorluğun, bir iki alay dışında düzenli süvarisi bulunmamaktaydı. Bu açığı kapatmak için aşiret savaşçıları ve gönüllülere başvurmak dışında alternatif de bulunmuyordu. Aşiret savaşçılarının askeri değerinin az olması ve zor durumda güvenilmeyecek bir kitle olduklarının bilinmesine rağmen, bu uygulama imparatorluğun sona erdiği tarihe kadar devam etti.¹⁵

Mansure birlikleri ve askerlerinin sayısı arttıkça sorunlar da geometrik ölçülerde artmaya devam etti. 1829 senesinin sonuna dek silah, teçhizat ve üniforma sorunlarına çözüm bulunamadı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve sonrasındaki kovuşturma seferberliği esnasında patlak veren histeri ve anarşi sonucunda, belli başlı kışlalar yakılıp tahrip edildiğinden askerlerin barınacağı, silah ve teçhizatın depolanabileceği yer sorunları yaşanmaktaydı. Bir taraftan yeni askerlerini besleme, maaşlarını ödeme ve yeni silah ve teçhizat için para bulma sıkıntıları içindeki merkezi idare, diğer yandan İstanbul içinde üç yeni kışla inşaatı başlattı. Ancak barındırma ve lojistik sorunlarının üstesinden gelebilen idare, aynı beceriyi subayların ve birliklerin eğitiminde gösteremedi.¹⁶

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Mansure Ordusu büyümeye devam etti. Osmanlı yönetimi, imparatorluğun insan potansiyelinden daha iyi faydalanmak ve otoritesini bütün imparatorluk üzerinde tesis etmek için bir an önce eyaletlerde de Mansure alaylarının kurulmasını istiyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, payitahta yakın bölgelerde –özellikle Batı Anadolu'da– yeni alaylar birbiriyle yarışarak Ağustos ve Eylül 1826'da hızlı bir şekilde kuruldu. Bu alayların teşkilatlanması, standartlara ulaşması ve komuta ve eğitimleri için İstanbul'daki birliklerden subay kaydırıldı. Bunun sonucunda, zaten subayları az olan birlikler komuta, disiplin ve eğitim konularında ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldılar. Yönetimin her şeyi deneme-yanılma yoluyla öğrenmesi ve sorunlara yapısal çözümler bulmak yerine yamalarla yetinmesi nedeniyle, 1827 senesi başında bütün ordu büyük bir krizin içine girdi. Soru-

na çözüm, oldukça tartışmalı bir kişiliğe sahip olan Kaptanıderya Mehmed Hüsrev Paşa'dan geldi.

Hüsrev Paşa, gerçek anlamda eski sistemin mükemmel bir ürünüydü. Muhtemelen eski askeri düzenin devam etmesi onu daha hoşnut ederdi. Ancak devir değişmiş, reformcular veya reformcu gözüklenlerin payeleri kapıldığı bir dönem başlamıştı. Pragmatik ve oldukça fırsatçı olan Hüsrev Paşa padişahın gözüne girmek ve teveccühünü kazanmak için “iyi bir reformcu” olduğunu kanıtlamak zorundaydı.¹⁷ Mansure Ordusu'nun kuruluş fermanının açıklanmasından hemen sonra kendi hane halkına askeri uzman, tercüman ve yetenekli gençleri dahil etti. Merkezi idare umutsuz bir şekilde reformlar için uzman ve model arayışı içindeyken, Hüsrev Paşa, gizlice eski bir Fransız astsubayı olan Sardinyalı Hurşid (Gaillard) denetiminde bir deniz piyade taburunun eğitimini başlatmıştı. Her ne kadar Hurşid'in askeri bilgi birikimi eski ve yetersiz olsa da, Mansure'nin subaylarından daha iyi olduğu anlaşılmaktadır. Hüsrev Paşa'nın okuma-yazması kıt olmasına karşın, tercümanları dönemin Avrupa asker talimname ve kitaplarını hızla tercüme etmekteydi. Hazırlıklar bir sene kadar sürdükten sonra, Hüsrev Paşa padişah ve ricalin önünde taburuyla gösterişli bir savaş oyunu icra etti. Oyundan çok etkilenen Sultan Mahmud, artık “Hüsrevi” ismini verdiği eğitim sisteminin derhal Mansure birlikleri tarafından uygulanmaya başlanmasını emretti. Kısa bir süre içinde Hüsrev Paşa'nın sistemi Mansure'nin yeniden teşkilatlanmasına da model olacaktı.¹⁸

Mahmud, yeni gözdesi Hüsrev Paşa'yı 8 Mayıs 1827'de Mansure Ordusu seraskerliğine atadı. Hüsrev Paşa, ilk önce teşkilat kaosuna son verdi. Nizam-ı Cedid kalıntısı uygulamaları tamamen kaldırdı. “Tertip-saf-kol-bölük” teşkilatı terk edilerek, Avrupa'da uygulanan “alay-tabur-bölük” teşkilatına geçildi. Ancak kısa bir süre sonra patlak veren Osmanlı-Rus Savaşı yüzünden teşkilat değişikliği ve yeniden yapılanma uzun sürdü. Yeni teşkilat sistemine geçmiş ilk alay Şubat 1829'da kurulurken, diğer birliklerin yeni alay teşkilatına geçişleri 1831 sonuna kadar devam etti. Yeni alay teşkilatı organik bünyesine piyade dışı diğer askeri sınıfları da kat-

tığından, klasik ocakların bağımsızlığı da fiilen sona erdirilmiş oluyordu. Hüsrev Paşa, Mansure teşkilatındaki bütün kritik görevlere kendi hanesinden veya kendisine intisap etmiş kişilerden atamalar yaparak ordunun kontrolünü tamamen eline almaya çalıştı. Yapılan teşkilat düzenlemeleriyle Mansure nitelik açısından bir atılım yapsa da, büyük ölçüde Hüsrev Paşa'nın şahsi ordusu haline de dönüştü.¹⁹

Önceki askeri reform girişimlerinde olduğu gibi II. Mahmud dönemindekilerin de en zayıf halkası subay sınıfıydı. Paşaların hane halkı ve kıtalardan yetişmiş eski tarz subaylar dışında yeni birliklere komuta edecek subay bulunmuyordu. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasında aşırıya kaçılması yüzünden, faydalanılması mümkün bazı genç subaylar da tasfiyeye uğramıştı. Yani ordunun subay açısından durumu eskisinden daha iyi değildi. II. Mahmud, başlangıçta klasik subay yetiştirme sistemini canlandırmak istedi. Zaten 1826 öncesinde saray okulu Enderun'u reforma tabi tutarak onu bir sıçrama tahtası olarak kullanmaya kalkışmıştı. Bizzat kendisi Enderun reformunda görev almış ve klasik askeri eğitimlere iştirak etmişti. Okçuluk, binicilik, cirit, güreş ve tomak (İran kökenli bir çeşit dövüş sanatı) gibi askeri sporlarda ustalık düzeyinde kendini yetiştirmişti.²⁰ Ancak bütün çabalarına rağmen bir subay talimgâh birliği haline getirdiği Enderun'dan istediği nitelikte subay yetiştirmek mümkün olamadı. Mansure reformları sonrasında Enderun'dan bir piyade ve bir süvari birliği (müteakiben topçu, top arabacı ve askeri bando) teşkil ederek, eğitimi daha da ağırlaştırdı. Eğitimde başarılı olanları cömertçe ödüllendirdi ve bir kısmını subay naspederek Mansure birliklerine atadı.²¹

Enderun Talimgâhı'nın gerçek anlamda bir eğitim plan ve programı yoktu. Günlük eğitim padişahın dilek ve zevkine göre belirlenip uygulanıyordu. Asıl amaç askeri bilgi ve beceri kazanmaktan ziyade, padişahı eğlendirmek ve gözüne girmekti. Mahmud aklına gelen her fikri, askerden ziyade birer oyuncak işlevi gören Enderun çoğlanları üzerinde denedi. Bazı denemeler başarılı oldu. Örneğin talimgâha hazırlık amaçlı açılan Soğukçeşme Askeri Mektebi, kısa sürede ricaîin çocuklarını gönderdiği prestijli bir okula dönü-

şecekti. Ancak garip manevra ve muharebe düzenlerini içeren çoğu deney, padişahı eğlendirmek dışında başarısızlıkla sonuçlandı. Talimgâhtan çıkanların prestijli görevlere atanması, ricalin kendi çocuk ve akrabalarını Enderun'a sokmak için baskı yapmasına neden oldu. Sonuçta zaten düzensiz ve disiplinsiz olan talimgâh daha da kötüleşti.²²

Sonunda Mahmud bile Enderun Talimgâhı'ndan rahatsız olmaya başladı. İntisap ilişkileri ve padişahın teveccühünü kazanmak, liyakat ve askeri tecrübenin önüne geçtiğinden, buradan mezun olanların muharebe meydanında başarılı olabilmesi mümkün değildi. Hizipler arası mücadele ve disiplinsizlikten iyice rahatsız olan Mahmud, talimgâhı kapatmak için bahane aramaya başladı ve Hüsrevi talime içöğlanlarının katılmayı reddetmesinin ardından talimgâh Mayıs 1830'da kapatıldı.²³ Enderun Talimgâhı tecrübesinin Soğukçeşme Askeri Mektebi ve Mızıka-i Hümayun dışında anlamlı bir mirası olmamıştır. Ayrıca, ne Mahmud'un ne de ricalin bu reform deneyinin hata ve sevaplarından ders çıkardığına dair bir emare mevcuttur. Reform sürecinde yapılan denemelerden sağlıklı sonuç ve dersler çıkaramamak ve edinilen bilgilerin paylaşıl-maması, ilerleyen dönemde Osmanlı askeri reformlarının kaderi haline gelecektir.

2. Gerçek ve Hezimet: 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı

Yunan İsyanı sonrasındaki kısa barış dönemi 6 Nisan 1828'de Rusya'nın savaş ilanı ile bozuldu. Rusların aşırı talepleri ve Yunanlılar ile birlikte diğer Hıristiyan halklar için istenen onur kırıcı talepler, Osmanlı yönetimine savaş dışında bir alternatif bırakmamıştı.²⁴ II. Mahmud'un istekliliğine rağmen, Osmanlı ricali savaşa girmemek için elinden geleni yapmıştı. Çünkü tarihinde ilk defa devletin bir düzenli ordusu bulunmamaktaydı ve hiçbir savaşa bu kadar hazırlıksız yakalanılmamıştı. Son dönemlerinde askeri bir değeri kalmamış olsa da, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması siyasi ve sosyo-ekonomik yapıda büyük bir boşluk yaratmıştı. Başta Bosna-

lılar olmak üzere birçok grup merkezden soğumuştur. Dolayısıyla, çıkan savaşa da asker göndermeyeceklerdi. 40.000 mevcutlu Bosna eyalet ordusunun savaşa katılmaması Balkan savunma sistemini ciddi ölçüde zayıflatacaktı.²⁵

Osmanlı düzenli ordusu, kâğıt üstünde iyi eğitilmiş seçme askerlerden kurulu iki Hassa alayı (6.000 asker), üstünkörü eğitilmiş 33 Mansure alayı (16.500 asker), dört süvari alayı (3.600 asker), istihkâm birlikleri (2.600 asker) ve 92 topçu bataryasından müteşekkildi. Mahmud, bütün düzenli ordu birliklerini Rusların üzerine sevk etmek yerine, Hassa alayları ve bir kısım Mansure birliğini saray, payitaht ve civarı ile İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nın savunma ve güvenliği için alıyordu. Böylelikle ordunun gücü daha savaşa bile girmeden iyice kırılmış oluyordu. Merkezi idare seferberliğin ilanı ile nefir-i amm adı altında, bulabildiği herkesi askere almaya çalıştı. Bir kez daha Osmanlı seferi ordusu, büyük ölçüde paralı askerler, aşiret savaşçıları ve gönüllülerden kurulmak zorunda kaldı.

Yerel rical, kendi kapı halkı ve yüzlerce gönüllüden oluşan eyalet birlikleri ile sefere katıldı. Batı Anadolu ve Arnavut paralı askerler de kendi reislerinin emir-komutasında orduya iştirak ederken, Arap eyaletleri ve Doğu Anadolu Kürt aşiretleri çağrıya kulak asmadı. Kürt aşiretleri savaşın gidişatına göre taraf almayı planladıklarından, başlangıçta beklemeyi tercih etmişlerdi. Gönüllü ve paralı askerlerden kurulu birliklerin sayısı savaş boyunca büyük değişim gösterse de, mevcutlarının 80.000'i aştığını söyleyebiliriz.²⁶

Osmanlı yönetimi gönüllü, paralı asker ve aşiret savaşçıları düzenli ordu birliklerinden ayırt etmek için bu grupları ilk kez "başbozuk" tabiri ile adlandırdı. Başbozuk birlikleri, 1878 senesine kadar ordunun vazgeçilmez bir parçası olarak kaldı. Askeri reformlar belli bir başarıya ulaştıktan sonra başbozuk tabiri gündelik hayatta muvazzaf asker olmayanları, yani sivilleri belirtmek için kullanılan bir tabir haline gelecekti. Renkli ve görkemli kıyafetleri ile başbozuklar, bilhassa Kırım Savaşı esnasında Avrupalı gözlemci ve askerleri çok etkilemişlerdir. Avrupalıların hayal güçlerini harekete geçirerek birçok sanat ve edebiyat ürününe konu

olan başıbozukların çoğunluğu doğuştan savaşçı olmadıkları gibi, doğru düzgün kıyafetleri bile yoktu. Aşiret savaşçılarının dışında kalan çoğunluğu oluşturan topraksız köylü ve işsiz kentliler, karınlarını doyurabilmek için orduya katılmaktaydılar. İmzaladıkları sözleşmelere göre iki tür başıbozuk vardı. Çoğunluk sözleşmeyi yerel rical veya valilerle yapmaktaydı. Ancak küçük bir azınlık doğrudan merkezi idare ile sözleşme yapabilmekteydi.²⁷

Osmanlı savaş stratejisi, Balkan cephesinde tamamen kalelere ve statik savunma hatlarına dayanmaktaydı. Tuna nehri ve üzerindeki İbrail, Varna, Silistre, Rusçuk ve Vidin (son dört kale, Kale-i Erbaa olarak bilinirdi) kaleleri²⁸ ile diğer bazı küçük kale ve müstahkem mevziler birinci ve ana savunma hattını teşkil ediyordu. Halkın çoğunluğu düşmandan yana olan Eflak ve Boğdan eyaletleri, ilerleyen düşman birliklerini taciz ve yavaşlatmakla görevli hafif süvari birlikleri dışında savunmasız bırakıldı. Bulgaristan'ın ortasından geçen Balkan dağları üzerindeki Şumnu ve diğer üç geçit tahkim edildi ve doğrudan seferi ordu serdarının emrine girdi. Tuna cephesinde Osmanlı savunma sisteminin temel sorunları; savunmanın statikliği, kale ve tahkimatın eski ve bakımsızlığı, savunmanın yarılması halinde yarmayı durduracak hareketli ihtiyat birliklerinin bulunmaması ve kaleler arasındaki geniş alanların üstünkörü elde tutulmasıydı.²⁹

Kafkas cephesindeki durum ise çok daha kötüydü. Düzenli ordunun ancak dört alayı bu cepheye tahsis edilebilmişti. Savunma büyük ölçüde 30.000 mevcutlu başıbozuk ve milis birliklerin omuzlarına yüklenmişti. Kürt aşiretlerinin tarafsız kalması, durumu daha da kötüleştiriyordu. Savunmanın belkemiğini Batum, Kars, Ardahan, Ahıska, Ahılkelek ve Bayezid kaleleri teşkil ediyordu. Ama bu kaleler bir savunma sisteminin parçası olacak şekilde inşa edilip ihtiyat birlikleri ile takviye edilmediğinden, birbirlerini desteklemekten uzak, soyutlanmış konumdaydılar. Daha da kötüsü, bunlar eski tarzda inşa edilmiş taş kalelerdi ve yılların ihmali sonucu savunma değerleri sınırlıydı. Dolayısıyla Kafkas savunması kalelerden ziyade, yöre halkının savaşçılığına ve Rusların ikmal ve haberleşme hatlarının zayıflığına dayanıyordu.

Rus yüksek askeri komutanlığı, Osmanlı'nın Yunan İsyanı'ndaki kötü performansı ve gerçek gözlemlerden ziyade önyargıların ürünü olan istihbarat değerlendirmelerine dayanarak, Osmanlı savunma hatlarının kolaylıkla dağıtılabileceği ve 1828 sefer mevsiminde Edirne'ye ulaşılabilceğini tahminiyle, büyük umutlarla savaşa girdi. Savaşın ilk aşaması tahminleri doğrular nitelikteydi. Rus birlikleri 7 Mayıs 1828'de Prut nehrini geçti ve herhangi ciddi bir direnişe maruz kalmadan üç günde Dobruca'ya ulaştı. Şaşırtıcı bir şekilde Osmanlı birlikleri savunmaya büyük avantaj sağlayan Tuna deltasının engel olma vasfından istifade edemedi. Çok az zayıyla Tuna'yı aşan Rus ordusu, hemen İbrail kalesinin muhasarasını başlattı. Kale muhafızları başlangıçta cesaretle Rus saldırılarına karşı koyarken, bütün savunma hattının çöktüğü ve yardım gelme şansının kalmadığını öğrenince teslim olmaya karar verdiler. İbrail kalesi, 17 Temmuz'da önemli miktarda erzak ve cephaneye ile beraber teslim oldu.³⁰

Tuna'yı geçen Rus birliklerini Osmanlı ordusu Pazarcık'ta karşıladı. Ancak Rus topçusunun bariz üstünlüğü karşısında savunma mevzilerinde tutunamayıp geri çekildi. Pazarcık zaferi, Rusların güven ve beklentilerini iyice artırdı. Bu güvenle daha derinlere hazırlıksız bir şekilde ilerleyen Rus birlikleri, Şumnu tahkimatı önünde durduruldu. Savunmacılar, 1774 ve 1810 Rus istilalarında olduğu gibi, Şumnu'nun özgün topografyasından azami derecede istifade ederek, inşa ettikleri toprak tabya ve tahkimatla Rus topraklarını etkisiz hale getirdiler. Hazırlıksız bir şekilde muhasaraya kalkışan Ruslar, savunmacıların yaratıcı gece taarruzları ve hiç bitmeyen süvari akın ve baskınları karşısında iyice şaşkınlığa düştü. Böylelikle tek başına Şumnu savunması Rusların savaşı kıştan önce bitirme hedefini bozdu.³¹

Varna ve Silistre kalelerinin direnişe devam etmesiye, hem Rusların Şumnu'nun etrafından dolaşarak geçme planlarına hem de lojistik ve haberleşme hatlarının güvenli olarak işlemesine engel oldu. Her iki kalede de savunmacılar başarılı toprak tahkimatlar, aktif savunma anlayışı ve daimi karşı taarruzlar, karşı lağımçılık faaliyetleri ve düşman hatlarının gerilerini tehdit eden hafif süvari

akınları ile düşmanı şaşırtıp ağır zayıat verdimeyi başardılar. Ama Ruslar için asıl şaşırtıcı olan, Osmanlı askerlerinin çok ağır şartlar altında, yeterli erzak olmadan ve ağır zayıata rağmen büyük bir moral ve cesaretle savunmalarına devam etmesi oldu. Ruslar sivil halkın savunmayı büyük bir cesaret ve istekle destekleyeceğini de tahmin edememişti.

Başarıyla savunulan kalelerden ilk olarak Varna düştü. Gönderilen yardım kuvveti düşman hatlarını aşamadığı için kale 11 Ekim'de teslim olmak zorunda kaldı. Rus muhasarasına ve daimi top atışına dört ay dayanan kale garnizonunun 22.000 olan genel mevcudunun sadece 6.000'i hayatta kalabilmişti. Rus muhasara gücü kaleyi ele geçirebilmek için birkaç defa asker, topçu ve istihkâm takviyesi almış ve hatta Çar Nikola bile Varna'ya gelerek askerin moral ve motivasyonunu artırmaya çalışmıştı.³² Kale-i Erbaa'nın en zayıf tahkimat ve garnizonuna sahip olan Silistre ise kışa kadar dayanmayı başardı. Ruslar muhasarayı kaldırıp kış ordugâhlarına çekilmek zorunda kaldılar.³³

Sonuç olarak, Rus yüksek askeri komutanlığı 1828 sefer mevsiminde oldukça iddialı olan başlangıç hedefine ulaşamamış ve 40.000 gibi epeyce ağır bir zayıat vermişti. Bu durum açık bir şekilde komuta heyetinin başarısızlığı ve basiretsizliği olarak görüldüğünden, tamamına yakını görevden alındı. Osmanlı İmparatorluğu ise çok daha kötü bir sonuç beklerken Şumnu, Silistre ve Varna'da önemli başarılar kazanmış ve düşmanı durdurabilmişti. Mahmud ve yakın çevresi zaferin kazanıldığı ve 1829 sefer mevsiminde düşmanın ülkeden atılacağı inancındaydı. Seferi ordunun yapısal sorunları, Dobruca'nın Ruslarca kolaylıkla ele geçirilmesi ve Kafkas cephesinde yaşanan hezimetler dikkate alınmadı. Daha da kötüsü zafer hülyaları içinde, bir sonraki sefer mevsimi için yapılması gereken kale savunma sistemlerinin onarılması, geliştirilmesi ve yığınakların yenilenmesi gibi hazırlıklar bile ihmal edildi.³⁴

İlginç bir şekilde, her iki hasım taraf da Kafkas cephesini ihmal etmişti. Osmanlı yönetimi, zayıf düzenli ordu birlikleri ve az sayıda top göndererek zaten Kafkaslar'ı kendi kaderine terk etmişti. Umutlar büyük ölçüde İranlıların 1826'da Rus Kafkaslarına baş-

lattıkları saldırının başarısına bağlanmıştı. Oysa İranlılar büyük bir stratejik hata yaparak kısıtlı güçlerini Rusların en hazırlıklı olduğu yerde harcamışlardı. Saldırıları hezimetle sonuçlandığı gibi, Rusların Azerbaycan'ı istilasından sonra imzaladıkları Türkmen-çay Antlaşması ile Kafkaslar'dan tamamen çekilmeyi kabul etmişlerdi. Ruslar ayrıca İranlılardan bol miktarda erzak ve cephane ele geçirerek, Kafkas cephesindeki kronik lojistik ve ikmal sorununu da büyük ölçüde halletmişlerdi. Daha da kötüsü, Osmanlı devleti savaş öncesinde Rus askeri müteahhitlerinin Osmanlı Kafkasları ve Doğu Anadolu'dan yiyecek ve hayvan yemi almasına müsaade etmek gibi tarihi bir hata yaparak, gelecekte yaşanacak kıtlık ve açlığa yol açmış oldular.³⁵

Rus ordusu, Kafkaslar'daki harekâtına 18 Mayıs 1828'de Anapa kalesinin muhasarası ile başladı. Ordunun ana grubu yetenekli general İvan Fedoroviç Paskieviç'in komutası altında 28 Mayıs'ta hududu geçti. Kısa bir direniş sonrasında Anapa 23 Haziran'da teslim oldu. Anapa kadar savaşa hazırlıksız, ama silah, garnizon mevcudu ve tahkimat açısından ondan daha kuvvetli olan Kars kalesi de aynı gün teslim oldu. Kars, Osmanlı Kafkas savunma sisteminin en önemli düğüm noktası ve gurur kaynağıydı. Geçmişteki istilalarda önemli bir işlev üstlenmişti. İranlıların 1735 ve Rusların 1807'deki muhasaralarına dayanarak Osmanlı'nın bölgedeki varlığını sürdürmesini sağlamıştı. Şimdi ise beklenmedik bir şekilde direnmeden teslim olarak, bütün savunma hazırlıklarının yanı sıra, halkın güven ve moralini de sarstı. Osmanlı Kafkas savunması için fazla önem taşımayan Anapa'nın düşmesi ise Kuzey Kafkas halklarını endişeye düşürerek onları tarafsızlık politikası izlemeye sevk etti.³⁶

Osmanlı Kafkas Ordusu, Kars'ı kurtarmak için bir karşı saldırı düzenlese de başarılı olamadı. Rus ilerleyişini ancak aniden patlak veren bir salgın bir süreliğine durdurabilirdi. Paskieviç, Osmanlı komutanlarının beklediği gibi Erzurum istikametinde ilerlemek yerine iyi bir savaş aldatması uygulayarak yön değiştirip Ahılkelek kalesine saldırdı. Kale garnizonun cesaretli direnişi sadece muhasarayı uzattı ve kale 15 Ağustos'ta teslim oldu. Osmanlı ordusu,

Ahıska kalesine yardıma koştuğunda Rus birliklerinin çoktan kaleye giden yolları işgal ettiğini gördü. Yardım kuvveti iyi mevzilenmiş topların ateşi karşısında geri dönmek zorunda kaldı. Ahıska halkı askerlerle beraber şehri var güçleriyle savunmaya çalışsa da, etkin bir emir-komuta bulunmadığı ve kalenin tarihi duvarları Rus topçusuna dayanamadığı için kale kısa bir süre sonra düştü.³⁷

Paskieviç'in muzaffer ordusu, Kürt aşiretlerinin tarafsız kalması sayesinde, Bayezid ve diğer küçük kaleleri kolaylıkla ele geçirerek durumunu daha da sağlamlaştırdı. Böylelikle beş ay içinde sadece 18.000 asker ve bir kısım aşiret savaşçısından müteşekkil Rus ordusu, Batum hariç bütün Osmanlı savunma hattını ele geçirmişti. Osmanlı ordusu ciddi bir direniş göstermeden, hatta çoğu zaman savaşmaya bile fırsat bulamadan Paskieviç'in başarılı liderliği ve Rus topçusunun üstünlüğü sayesinde zincirleme yenilgilere uğradı.³⁸

Mağlup Osmanlı Kafkas Ordusu, kış boyunca kapsamlı bir şekilde yeniden yapılandı. Üst düzey komutanların tamamı görevden alındı ve yeni başıbozuk birlikleri kuruldu. Yeni komuta heyeti Rusların kazandıkları yerleri geri almak için iddialı bir plan hazırladı. Savunmada kalıp inisiyatifi Ruslara bırakmak yerine, stratejik taarruza geçmeye karar verildi. Kars'a yönelik sahte bir taarruzla 1829 sefer mevsiminin açılması kararlaştırıldı. Ruslar dikkatlerini Kars'a çevirip birliklerini bu yöne sevk ederken, Osmanlı ordusunun asıl kısmı Batum yakınlarına denizden çıkarak Rusların dengesini bozacaktı. Rusların şaşkınlığı geçmeden Ahıska kalesine saldırıp ele geçirilecekti. Plan gerçekten yaratıcı ve parlaktı. Gerçekleştirilmesi halinde Rusları hazırlıksız ve gafil avlayacağı kesindi. Ancak ne Osmanlı komuta heyeti ne de büyük çoğunluğunu başıbozukların teşkil ettiği ordu böyle cüretli ve karmaşık bir planı yerine getirebilecek eğitim ve disipline sahipti. Sahte taarruz çok gayretsiz icra edildiği için hiçbir Rus takviye birliğini Kars'a çekemedi. Asıl taarruz da benzeri şekilde tereddütlü ve isteksiz icra edildiğinden Rus savunması zayıf olmasına rağmen başarılı olmadı. Amaçlarına ulaşamayan Osmanlı birlikleri 16 Mart 1829'da dağınık bir şekilde geri çekildi.³⁹

Osmanlı taarruzunun başarısızlığa uğraması ve seferi ordunun dağılması Ruslara olağanüstü fırsatlar tanımaktaydı. Paskieviç beklemeden dış hat konumundan faydalanarak kollara ayırdığı ordusu ile Erzurum istikametinde taarruza geçti. Erzurum önündeki en önemli savunma hattı olan Soğanlı dağ bloğu, savunulmayan dağ yol ve geçitleri kullanılarak aşıldı. Osmanlı hazırlıkları yetersiz ve esneklikten uzak olduğu için, Rus ilerleme istikametlerini hesaba katacak şekilde yeniden tertiplenme ve mevzilenmeyi başaramadı. Paskieviç, Osmanlı birliklerinin dengesini bozup ikiye böldükten sonra beklemeden ana gruba saldırdı. Ana grup kolayca bozguna uğratılırken, küçük grup direniş göstermeden kendiliğinden dağıldı. Paskieviç yavaşlamadan Erzurum üstüne ilerleyişine devam etti. Şehri savunabilecek birlik yoktu. Ama halkın seferber olup şehri savunma olasılığı da bulunmaktaydı. Paskieviç, başta Ermeniler olmak üzere muhtelif işbirlikçileri kullanarak, şehrin ileri gelenlerinin ve genel olarak halkın savaşıma azmini kırdı. Sonuçta şehir savaşımdan 9 Temmuz'da teslim oldu. Son anda Erzurum üzerine ilerleyişi durdurmak için Bayezid kalesine karşı Kürt aşiretler kullanılarak girilen taarruz da başarısızlıkla sonuçlandığından, durumda herhangi bir değişiklik yapamadı. Erzurum ele geçirildikten sonra bütün Anadolu Rus istilasına karşı savunmasız kalmıştı. Ama Paskieviç elindeki kısıtlı birliklerle böyle muazzam bir harekâta girişebilecek durumda değildi.⁴⁰

Mahmud ve Osmanlı komuta heyeti, 1829 sefer mevsiminde Balkanlar'da bir zafer beklerken, bu cephedeki savaş da Kafkas Ordusu'nun başına gelenlere benzer bir mağlubiyetle neticelendi. Yüksek beklentilere rağmen, ordu gereken personel ve malzeme takviyesini almadığı için savaşa hazır değildi. Özellikle moral ve motivasyon düşüktü. Balkan Ordusu'nun yeni serdarı Sadrazam Reşid Mehmed Paşa'ydı. Hüsrev Paşa'nın bir yetiştirmesi ve onun kapı halkından olan Reşid Paşa ordunun en kabiliyetli paşasıydı. Yunan İsyanı'nda başarı kazanmış nadir komutanlardan biriydi. Ancak emrindeki orduyu tanıımıyordu ve halihazırdaki durumunun vahametinin farkında değildi. Üstelik birlikler geniş bir cepheye dağıldığından eldeki haberleşme ve ulaşım imkânları ile bir-

liklerin çoğu üzerinde fiilen denetimi yoktu. Ruslar ise bir önceki senenin pahalı zaferlerinden sonra stratejilerini değiştirmiş, asker ve malzeme takviyesi yapmış ve komuta heyetinde değişikliklere gitmişti. Yeni komuta heyeti, başta yeni başkomutan Hans Karl von Diebitsch olmak üzere, ülkenin en kabiliyetli generallerinden teşkil edilmişti.⁴¹

Rus ordusu, sefer mevsimini Osmanlı ordusunun ikmalî için önem taşıyan kritik Süzebol limanına saldırarak açtı. Süzebol garnizonu ani Rus saldırısına hazırlıksız yakalandığı gibi, şehrin savunma sistemi de zaten hatalı inşa edildiğinden ciddi bir saldırıya karşı koyamayacak durumdaydı. Süzebol Rusların eline geçtikten sonra, Bulgaristan'ın sahil güvenliğini sağlama imkânı da kaybedilmiş oldu.⁴² İyimser tabiatı ile bilinen Reşid Paşa, bu yenilgiyi dikkate bile almayıp planladığı şekilde 27 Mayıs'ta Prevadi yakınlarında toparlanmış Rus birliklerine saldırdı. Her ne kadar bu ani saldırı Rusları şaşırtsa da, önemli bir kayba uğramadılar. Ama kısmi başarı Reşid Paşa'nın güvenini artırmıştı. Bu kez Kozluca'da toparlanmakta olan daha büyük bir Rus yığınağını hedef aldı. Şumnu müstahkem bölgesindeki birliklerin çoğunu da yanına alarak ileri harekâta başladı.

Von Diebitsch, bu kez hazırlıklı ve Osmanlı niyet ve maksadından haberdardı. Reşid Paşa'nın ilerlemesini takip ederek onu kuşatmaya karar verdi. Rus birlikleri hızlı ve gizlice hareket ederek Reşid Paşa'yı 11 Haziran'da Güleğçe'de kuşattı. Başbozuk süvarilerin çoğunluğunu teşkil ettiği Osmanlı ordusu cesurca taarruz ederek kuşatmayı yarmaya çalıştı. Ancak Rusların ateş üstünlüğü karşısında fazla şansları yoktu. Birliklerin çoğunluğu Rus topçusunun ateşi altında imha olurken, Reşid Paşa birkaç alayla beraber kaçmayı başardı. Şumnu'ya koca ordudan geriye kalmış iki veya üç alay ancak geri dönebildi.⁴³

Osmanlı Balkan Ordusu'nun asıl kısmı ağır bir yenilgiye uğramışken, Rus ordusu yeni bir harekâta hazırlanıyordu. Bu kez hedefte Osmanlı'nın elinde kalan tek önemli Tuna kalesi olan Silistre bulunmaktaydı. Bir önceki mevsimin başarılı savunmasına kıyasla, Silistre garnizonu yeni mevsime tamamen hazırlıksız girmişti.

Ne eski tahkimat tamir edilmiş, ne de yeni mevziler hazırlanmıştı. Garnizon öyle bir gaflet içindeydi ki, kalenin etrafındaki Rus tahkimatı ve silah mevzilerinin bile tahrip edilmesi düşünülmemişti. Böylelikle Ruslar bir önceki mevsimde kaldıkları yerden muhasaraya devam edebildiler. Kale garnizonu ile Anadolu'dan gelen takviye birliği arasındaki geçimsizlik birlik ve beraberliği zedelemişken, Güleğçe hezimet moralleri iyice bozdu. Taraflardan birisi teslim olmak isterken, diğeri sonuna kadar savunmak niyetindeydi. Sonuçta yoğun Rus topçu ve roket ateşi teslim olmak isteyenlerin sayısını artırdı. Kale 30 Temmuz'da teslim oldu.⁴⁴

Silistre'nin beklenmedik bir kolaylıkla ele geçirilmesi sonrasında, von Diebitsch stratejik bir değişiklik yaptı. Tek tek bütün kale ve müstahkem mevzileri ele geçirmek için uğraşmanın zaman kaybı olduğunu değerlendirdi. Bunun yerine Osmanlı ordusunun dengesinin, moral ve motivasyonunun bozulmasından istifade ederek doğrudan Edirne'ye intikal edip saldırma kararını verdi. Ordusunu ikiye bölerek bir grubun sahil yolunu, diğerin ise Aydos-İslimiye-Edirne ilerleme mihverini takip etmesini emretti. İnanılmaz bir şekilde Osmanlı birlik komutanları, ellerindeki bütün imkân ile Rus ilerleyişini durdurmak ve Rus hatlarının gerisini vurmak yerine, kendi savunma mevzilerinde pasif bir şekilde beklediler veya harekât bölgesini terk ederek kendi canlarını kurtarmayı düşündüler. Rus kolları birbiriyle yarışarak hızla Edirne'ye doğru ilerlediler. Önerine çıkan yerel gönüllülerin teşkil ettiği savunma birliklerini kolaylıkla ezdiler. Rusları birdenbire karşılarında görüp paniğe kapılan 15.000 mevcutlu Edirne garnizonu, etkin bir liderlik olmadığı için, 20 Ağustos'ta direnmeden teslim oldu. Oysa karşısındaki Rus birliklerinin toplam mevcudu 30.000 civarındaydı. Ağır muhasara top bataryalarından hiçbirini getirilmemişti. Rus askerleri de amansız intikal ve yoğun çatışmalar yüzünden yorgun oldukları gibi, salgın hastalıktan da kırılıyorlardı.⁴⁵

Her ne kadar Edirne Antlaşması (14 Eylül 1829) hükümleri savaşta uğranılan hezimetle kıyaslanamayacak derecede yumuşak gözüküyorsa da, aslında Rusya gelecekteki savaşlarda Osmanlı İmparatorluğu'nu Balkanlar ve Kafkasya üzerinden istila etmek

için gerekli atlama taşlarını elde etmiş oluyordu.⁴⁶ Üstelik Edirne Antlaşması ordunun ve imparatorluğun bütününe kendine güven ve moralini iyice bozmuştu. Yukarıda belirttiğimiz Mansure reformunun yapısal sorun ve eksiklikleri savaş esnasında kendini apaçık bir şekilde göstermişti.

İlk ve en önemli problem, her kademede eğitimli komutanların bulunmaması nedeniyle karar verme sürecinin sağlıklı işlememesi ve hatalı kararların verilmesidir. Savaş sanatı ve askeri bilimler konusundaki cehalet o kadar büyüktü ki, lojistik hazırlık ve yönetim, seferberlik ve yığınak yapma planları, emir-komuta ve eşgüdüm, emir-komuta birliği, istihbarat ve istihbarata karşı koyma gibi temel konularda ya hiç hazırlık yoktu ya da hazırlıklar tamamen hayali değerlendirmelere dayanmaktaydı. Yaygın rüşvet, yolsuzluk ve iltimas ise komuta sorunlarının vahametini artırdı.⁴⁷ Askeri konular önceliğe sahip gözüktü de, askerlik dışı konulara daha büyük önem ve kaynak önceliği tanındığı için, çoğu zaman listenin en alt sıralarında kendine yer bulabildi. Bu konuda en iyi örnek, birliklerin tahsis ve görevlendirilmesidir. İç güvenlik ve rejim savunmasına aşırı önem verilmesi ve II. Mahmud'un şahsi tercihleri yüzünden ordunun seçme birlikleri savaş boyunca İstanbul ve civarında beklemek zorunda kaldı. Tek bir askere bile ihtiyaç duyulduğu durumlarda bu birliklerden istifade etmek mümkün olamadı. Tuna ve Kafkas savunma sistemleri eski ve bakımsız bir şekilde kaderlerine terk edilmişken, mucizevi zaferler bekleyecek kadar gerçeklerden uzak bir padişah ve komuta heyetinin savaş yönetiminin nasıl olacağı başından beri belliydi.⁴⁸

İkinci önemli sorun, aslında doğrudan Osmanlı ordusu ile ilgili değildi. Daha çok imparatorluğun siyasi ve sosyo-ekonomik dönüşümüyle alakalıydı. Milliyetçi ve ayrılıkçı siyasi akımların Balkanlar'daki Hristiyan halklar arasında hızla yaygınlaşması ve imparatorluğa duyulan sadakatin ortadan kalkması bütün dengeleri yerle bir etmişti. Halkın büyük bir kısmı hemen milliyetçi olmamış, gelişmeleri takip etmekle yetinmişti. Ancak başta Yunanistan örneği olmak üzere, dış müdahaleler sonucu bağımsızlıkların kazanılabileceği anlaşıldıktan sonra, Hristiyan köylülerin pasif tutumunun

ilelebet devam etmeyeceği de anlaşılmıştı. Bu gelişmenin Osmanlı ordusu için doğal sonucu, Hristiyanlara askeri açıdan güvenilemeyeceğinden, ordunun neredeyse tamamının Müslüman askerlerden kurulması mecburiyetidir.

Önceki bölümlerde incelediğimiz gibi, İslam dini Osmanlı ordusunun başlangıçtan itibaren ayırt edici bir özelliği, hatta kimliği olsa da; bu durum Hristiyanların orduda görev almasına engel değildi. Hristiyan halklar muhtelif askeri görevleri ifa ettikleri için ordunun önemli bir unsuruydular. Ancak Yunan İsyanı sonrasında bu yaklaşım önemli ölçüde değişti. Silistre süvari alayının Kazak askerleri ve Hristiyan Arnavut paralı askerler dışında, yeni ordunun muharip sınıf ve unsurları tamamen Müslümanlardan teşkil edilmişti. Savaş esnasında bazı Hristiyan toplulukların Rus işgal ordusu ile işbirliği yapması ve Ruslar geri çekilirken yaklaşık 20.000 Bulgar ve 90.000 Ermeninin onların peşinden göç etmesi, Osmanlı yönetimi ve Müslüman halkın şüphe ve endişelerini artırdı.⁴⁹

Merkezi idare, imparatorluğun Hristiyan nüfusunun potansiyelinden istifade edemediği gibi, Müslümanları savaş için seferber etmede de başarılı olamadı. Yukarıda belirttiğimiz gibi, sorunun temelinde Mansure reformlarının sert bir şekilde uygulanması ve bazı reformların dine aykırı görülmesi sonucunda, Müslüman halkın önemli bir kısmının İstanbul'a yabancılaşması vardı. Bu yüzden Balkanlar'da birçok köy ve kasabada halk pasif bir şekilde savaşı ve Rus istilasını izlemekle yetindi. Bosnalılar ise açık bir şekilde padişah için savaşmayı reddettiler. Son anda yapılan nefir-i anım çağrıları da sonuç vermedi. Bu yabancılaşma sorunu, dış ve iç tehditlerin büyümesi sonucunda Osmanlı yönetiminin çabaları ile zaman içinde giderildi. Ama bunun imparatorluğa ağır bir maliyeti oldu.⁵⁰

Üçüncü sorun, liderlik ve insan gücünün bileşiminden kaynaklanıyordu. Uzun bir süre sonra ilk defa bu savaşta Osmanlı düzenli ordusunun erleri amirlere ve emirlere mutlak itaat etmişti. Mutlak itaatin yanı sıra kötü koşullara tahammül, cesaret ve savunma yeteneği açılarından Mansure askeri seleflerinden çok daha iyiydi. Ancak bu nitelikler zafer kazanmak için yeterli olmadı. Çünkü as-

kerler az eğitimliydi, modern muharebe taktik ve tekniklerinden habersizlerdi. Silah ve teçhizatları eksik veya kötüydü. Üstelik her kademedeki subaylar Ruslarla mukayese edilemeyecek kadar kötüydüler. Bu askerlerle taarruz harekâtına girişmek veya herhangi bir karmaşık manevrayı icra etmek mümkün değildi. Topçu sınıfı, ordunun en iyi eğitilmiş birliği olduğunu savaş boyunca gösterdi. Ancak hem topçu bataryası sayısı azdı, hem de toplar düşmaninkilere göre düşük kalitede ve eskiydi.⁵¹

Osmanlı komuta heyeti, nasıl düzenli ordu birliklerini yeteneklerine uygun biçimde kullanamadıysa, benzer şekilde ordunun sayıca en büyük bölümünü teşkil eden başıbozuklar da kabiliyetlerine uygun olarak kullanılamadılar. Bunların çoğunluğu hafif süvari idi. Görev tanımları gereği, hafif süvari, topçu desteğine sahip düzenli piyade birliklerine karşı tek başına kullanılamazdı. Muharebe etkinliklerini muhafaza etmek ve kabul edilebilir düzeyde disiplini temin etmek için mutlaka yanlarında düzenli ordu birliklerinin bulunması gerekiyordu. Ama savaş boyunca bu önemli koşul pek yerine getirilemedi. Kafkas savunma sisteminin çöküşünün altında yatan sebep, başıbozukların düzenli ordu birliklerinin desteği olmadan kullanılmış olmasıdır.⁵²

Bu yapısal kısıtlamalarına rağmen hafif süvarinin önemli üstünlükleri de bulunmaktaydı. Düşman hatlarının gerilerinde akın, baskın, keşif ve istihbarat görevlerinde mükemmel bir potansiyelleri vardı. Üstelik düzenli ordu birliklerinin aksine, imha edilmeleri neredeyse mümkün değildi. Çünkü ne zaman başları belaya girse derhal dağılıp kaçar ve sonra tekrar bir araya gelirlerdi. Aynı zamanda ucuz ve rahatlıkla harcanabilecek askerlerdi. Konvansiyonel lojistik desteğe ihtiyaç duymamaları ise önemli bir avantajdı. Başıbozukların gayrinizami harp görevlerine uygun bu yapılarına rağmen, Osmanlı komuta heyeti ısrarla başıbozukları düzenli ordu birliği gibi kullanmaya kalkıştı. Örneğin 3.000 mevcutlu bir başıbozuk birliğine Süzebol limanını savunma görevi verildi. Tabii ki bilinen sebeplerden dolayı bu görev ifa edilemedi ve Süzebol kolaylıkla Rusların eline geçti. Benzeri şekilde Viryon Ömer Paşa'nın başıbozuk süvarilerden müteşekkil birliğine Varna'nın Rus muha-

sarasından kurtarılması gibi gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir görev verildi. Ömer Paşa, Rus örtme kuvvetini Kurttepe’de yenerek kısmi bir başarı kazansa da, Rus hatlarını yarararak kaleye ulaşması imkân dahilinde olmadığı için Varna’nın teslim olmasını seyretmekle yetindi. Bununla beraber Vidin ve Rusçuk akınları ile Eflak içlerinde Rus ikmal konvoyları ve ana gruplardan kopmuş birliklere karşı gösterilen başarılar, potansiyellerine uygun kullanılmaları halinde başıbozukların ne kadar faydalı olabileceğine iyi örneklerdir.⁵³ Ama Osmanlı komuta heyeti, yollara mahkûm Rus ikmal sistemini topyekûn ve devamlı başıbozuk saldırılarıyla işlemez hale getirebileceklerini savaş boyunca düşünememiştir.

Son olarak padişahın askeri reformların içeriğinden ziyade dış görüntüsüne, üniforma ve törenlere düşkün olması, padişaha göre şekil alan reformcuları da etkilemiştir. Mahmud, zamanının çoğunu yeni üniformalar tasarlamak, silah ve teçhizat satın almak ve kışla inşa etmek gibi işlere ayırmıştır. Kıt kaynaklar ve zaman ordunun görünümüne ayrılırken, ordunun eğitimi, teşkilatlanması, komuta sistemi ve lojistiği ihmal edilmiştir. Padişahı memnun etmek için birlikler haftalarca yanaşık düzen eğitim ve tören provaları yapmışlardır. Bu arada muharebe ve atış eğitimlerinin ihmal edildiği kimse tarafından dile getirilmemiş veya getirilememiştir.

Avrupa tarzı üniformaların ve bunlarla ilgili aksesuarların acele bir şekilde kabul edilip zorla kullanılmaya başlanması, Mansure reformlarının stratejik hatalarından biridir. Yeni üniformalar doğaldır ki askerlerin, lağvedilmiş eski ocaklardan farklı olduklarını göstermek için iyi bir ayırt edici işaretti. Ancak Müslüman ahali ağırlıklı olarak bu şekli değişim yüzünden askeri reformlara tepki duydu ve açıkça düşmanlık gösterdi. Batılı askeri gözlemciler bile yeni üniformaları beğenmeyip, eskinin görkemli ve kullanışlı üniformalarını özlemle anmışlardır. Geleceğin Prusya ordusunun mimarı Helmuth von Moltke’nin ifadesiyle, Mansure ordusu “Avrupalı tarzda disipline edilmiş, Rus ceketi ve Türk pantolonu giyen, Fransız üzeni ve İngiliz kılıcı kullanan” garip bir karışımdı.⁵⁴

Sonuç olarak Osmanlı ordusu, Rusları şaşırtıp ciddi zayıat vermelerine neden olsa da,⁵⁵ padişahlarının beklenti ve emellerini yeri-

ne getiremediği gibi Osmanlı ahalisini de büyük bir hayal kırıklığı ve utancın içine sürükledi. Askeri reformlar açısından bakılırsa da, zorlukla yetiştirilmiş subay ve askerlerin önemli bir kısmı savaş esnasında şehit düştü veya yaralandı; yine güçlkle temin edilen silah ve teçhizatın önemli bir kısmı ya kaybedildi ya da kullanılamayacak hale geldi. Sultan Mahmud, bir kez daha ordusunu yeniden inşa etmek mecburiyetindeydi. Tekrar askere alınacak adaylar bulunup bunların eğitilmesi ve ordunun silah ve teçhizatının yeniden temin edilmesi gerekiyordu. Ama her şeyden önce orduya komuta edecek subay sınıfının yetiştirilmesine ihtiyaç bulunmaktaydı. Ancak Rusya ile savaş bitmiş olsa da, Mahmud için sorunlar sona ermemişti. Bu kez mevzubahis olan bir dış tehdit değil, imparatorluğun en güçlü ve en tehlikeli valisi olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanıydı.⁵⁶

Önceki bölümde incelediğimiz gibi, II. Mahmud reformlarının önemli bir parçası merkezi idarenin güçlendirilmesi ve eyaletlerdeki güçlü âyan ve valilerin tasfiyesiydi. Mahmud, çoğu zaman sabırla bekleyip uygun bir fırsatta âyanı birer birer tasfiye etmişti. Hatta onları birbirine karşı kullanmış, işbirliği yapanları merkezi kadronun bir parçası yaparak ödüllendirmişti. Fakat bu yöntemler her zaman işe yaramadı. “Yanya Sultanı” diye bilinen Tepedelenli Ali Paşa'nın isyanı engellenemedi ve bu isyanın bastırılması ve Tepedelenli'nin ortadan kaldırılması daha tehlikeli bir ayaklanmaya, Yunan İsyanı'na ve sonradan Yunanistan'ın bağımsızlığına yol açtı.

Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Tepedelenli Ali Paşa ile mukayese edilemeyecek kadar güçlü bir valiydi. Merkeze uzak ve zengin Mısır eyaletinin valisi olduğu gibi, başarılı bir dizi askeri reform sayesinde Osmanlı yönetiminin hayranlık ve kıskançlık içinde baktığı iyi eğitilmiş ve güçlü bir ordu da kurmuştu. Mehmed Ali Paşa ilk uygun fırsatta Mahmud'un kendisini yok etmeye çalışacağını biliyordu. Zaten can düşmanı Hüsrev Paşa da Mahmud'un sağ koluydu. Üstelik Hicaz'daki Vahabi Ayaklanması (1811-16) ve Yunan İsyanı'nın bastırılmasında gösterdiği başarının karşılığı olarak kendisine verilen sözlerin tutulmadığı düşüncesindeydi.

Bütün hizmetlerine rağmen, Mahmud bir türlü Suriye eyaleti ve bağlı sancakları kendisine vermemişti. Her ne kadar henüz bu aşamada bağımsız bir devlet kurmayı düşünmese de Suriye'yi kendisine bağlamak istemesi, valiliğin babadan oğula geçen bir hanedana dönüşmesini talep etmesi ve merkezden tamamen bağımsız dış ilişkiler kurmaktaki ısrarı, aslında istediğinin şeklen Osmanlı'ya bağlı, ama fiilen bağımsız bir devlet olduğunu düşündürmektedir. Suriye konusundaki ısrarı ise, geçmişin görkemli Memluk devletinin hudutlarına ulaşmak istediği intibasını vermekteydi. Mısırlı asker kaçaklarının, yoğun itirazlarına rağmen Akka'ya sığınmasına müsaade edilmesi ile Sultan Mahmud ve yakın çevresine duyduğu nefret ve kızgınlığın artması gibi diğer bazı faktörlerin de isyanın başlamasında etkisi olmuştur.⁵⁷

Selefi Bulutkapan Ali Bey'in Suriye seferini taklit edercesine, 2 Kasım 1831'de sahil yolunu takip ederek harekete geçen İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu, hızla Sina Çölü'nü aşip iki hafta içinde Yafa ve Hayfa'yı ele geçirdi. Napolyon'un istilasını durduran muazzam Akka kale kompleksi uzun süre (4 Aralık 1831- 27 Mayıs 1832) dirense de, yardım alamadığı için düştü. Akka'nın düşmesi sonrasında, Şam da dahil olmak üzere Suriye sancakları direniş göstermeden teslim oldu. Halk coşku ve sevgi gösterileriyle Mısır ordusunu karşılarken, Osmanlı yönetimi, bir taraftan isyana barışçı bir çözüm bulmaya çalışıyor, diğer taraftan da bulabildiği kuvvetleri Mısırlıların üzerine sevk ediyordu. Çoğunluğu hafif süvari başıbozuklardan oluşan Osmanlı birliklerinin koordinesiz ve ağır silah desteğine sahip olmayan taarruzları başarısızlığa mahkûmdu. İbrahim Paşa kazandığı her zaferi etkin bir propaganda aracı olarak kullanarak halk desteğini perçinledi.⁵⁸

İbrahim Paşa'nın, 2 Temmuz'da Humus ve 29 Temmuz'da Bilan'da Osmanlı birliklerini yenilgiye uğrattıktan sonra, kendine güveni iyice arttı. Artık hedef sadece Suriye'yi değil, daha geniş bir alanı Mısır'a bağlamaktı. Savunmasız durumdaki Amanos geçitlerini aşan Mısır ordusu, hızını düşürmeden Güney Anadolu içlerine doğru akmaya başladı. Ancak İbrahim Paşa ikmal ve iâşe sorunları ile askerlerinin aşırı yorgunluğu yüzünden dört ay boyunca Çu-

kurova'da yeniden ikmal, tertiplenme ve düzenleme ile vakit geçirmek zorunda kaldı. Bu bekleme süresi, Osmanlı yönetimine büyük bir seferberlik başlatıp, mümkün olabilen herkesi toparlarak dört ordu teşkil etme imkânı verdi.⁵⁹

İbrahim Paşa yaklaşan tehlikenin farkındaydı. Kendisine en yakın konumdaki Osmanlı ordusunu diğerleriyle birleşmeden imha etmek için sürpriz bir saldırı başlattı. Uzun yıllardır görülmemiş soğuklukta bir kışta, elbise ve teçhizat açısından buna hazırlıksız bulunan Mısır ordusu, geride yüzlerce donmuş asker bırakarak Konya ovasını hızla kat etti. İbrahim Paşa'nın rakibi, son Rus savaşının talihsiz komutanı Mehmed Reşid Paşa'ydı. Ordusunun büyük çoğunluğu Arnavutluk ve Makedonya'dan gelen başıbozuklardan teşkil olduğundan, Reşid Paşa diğer ordularla birleşmeden Mısır ordusunun karşısına çıkmayı düşünmüyordu. Zaten Mısırlıların yaklaşmakta olduğunu haber alınca geri çekilme emrini vermişti. Ancak sebepsiz bir şekilde son anda fikir değiştirip, Mısırlılara saldırmaya karar verdi. Bu ani karar değişiklikleri zaten moral ve disiplin sorunları yaşayan ordusunu iyice sarstı. 21 Aralık sabahı yoğun bir sis altında dağınık bir şekilde Konya ovasında ilerleyen Osmanlı askerleri iyi hazırlanmış Mısır mevzilerine saldırdı.

İbrahim Paşa, topçu atışlarını kör bir şekilde ilerleyen Osmanlı askerlerinin üstüne başarılı bir şekilde topladı. Sayıca daha üstün olan Osmanlı topçusu yanlış bir karar sonucu piyade birliklerine dağıtıldığından, karşı topçu atışı yapamadığı gibi taarruz eden birlikleri de destekleyemedi. Mısır süvarisinin karşı taarruzu Osmanlı birliklerinin dengesini ve taarruz düzenini bozdu. Tam bu sırada Reşid Paşa'nın esir düşmesi ile başsız kalan Osmanlı birlikleri, bütün ağır silah ve yükleri muharebe meydanında bırakarak kaçtı. Her yenilgi sonrasında olduğu gibi, esir düşen Osmanlı paralı askerlerinin çoğunluğu İbrahim Paşa'nın cömert tekliflerini değerlendirerek Mısır ordusuna katıldı. Böylelikle kendisine katılan askerler ve ele geçen silah ve malzeme ile Mısır ordusu daha da güçlendi.⁶⁰

Çaresiz kalan Mahmud, imparatorluğun geleneksel düşmanı Rusya'dan yardım istemek zorunda kaldı. Rus donanma ve or-

dusunun İstanbul'a gelişi ve İngiltere'nin siyasi müdahalesi sonrasında, İbrahim Paşa'nın Anadolu içlerine ilerleyişi durduruldu. Zahmetli diplomatik görüşmeler sonrasında Osmanlı diplomatları Mehmed Ali Paşa'nın ağır taleplerini kabul ettiler. 5 Mayıs 1833'te imzalanan Kütahya Antlaşması hükümleri gereğince, Mehmed Ali Paşa ve ailesinin Mısır'daki hak ve statüsü tanınıyor, ek olarak bağlı sancaklarıyla Suriye ve Adana eyaletleri de Mısır eyaletine bağlanıyor, dolayısıyla Mehmed Ali Paşa'nın denetimine bırakılıyordu.⁶¹

B. Komuta Birliğinin Tesisi, Subay Yetiştirme ve Köylülerin Zorunlu Askerliğe Tabi Tutulması

İsyancı bir vali karşısında Osmanlı ordusunun girdiği bütün savaşları kaybetmesi ve ancak dış müdahaleyle payitahta yönelik tehlikenin durdurulabilmesi, hem yönetimde hem de kamuoyunda büyük bir şok yarattı. Bu son travmanın boyutları Yunan İsyanı ve son Rus savaşının hezimetlerini bile unutturdu. Osmanlı ordusunun dış düşmanlar ve iç tehditlere karşı imparatorluğu koruyamayacağının anlaşılması, aslında devleti de yıkılmanın eşiğine getiriyordu. İki büyük savaş kaybedilmekle kalmamış, düşman orduları iki kez payitahtın kapılarına dayanmıştı. İşte bu olağanüstü koşullar altında Sultan Mahmud, olağanüstü bir kararlılık ve liderlik göstererek, komuta heyeti ve subay sınıfını hedef alan yeni bir reform paketi ile askeri reformlara devam etme kararı aldı.⁶²

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Mahmud tek bir komuta altında hiyerarşik bir ordu teşkilatı tasarlamamıştı. O sadece kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın yerine Mansure Ordusu'nu kurmuş ve diğer askeri ocakların teşkilat bağımsızlıklarını muhafaza etmişti. Yeni ihdas edilen seraskerlik makamıysa iddialı ismine rağmen, Mansure'nin komutanlığının ötesine geçemedi. İstanbul'daki birlikler bile tek bir komutanlık altına sokulamazken, eyaletlerdeki birliklerin merkezi idare denetimine alınması bir hayaldi. Zaman içinde ve yeni reformlar yapıldıkça ademimerkeziyetçi komuta yapısının yarattığı sıkıntılar kendini daha iyi göstermeye başladı. Buna rağmen

çeşitli nedenlerle tek bir komuta ve teşkilata geçilemedi. Başlıca neden, tek bir komuta ve teşkilat yapısı ile bunlarla bağlantılı karargâhların ne kadar önemli olduğunu anlayacak askeri bilgi birikimi ve tecrübenin bulunmamasıydı. Çok eskiden beri ocakların birbirinden bağımsız olması, hiyerarşik merkezi teşkilatlanmanın öneminin algılanmasına bir engel teşkil ediyordu. İkinci neden, Mahmud ve Hüsrev Paşa'nın orduyu denetim altında tutma istekleriydi. Mahmud, eski geleneklere uygun bir şekilde komutan ve birlikleri birbirlerine karşı kullanarak kendi güç ve otoritesini muhafaza etmek istiyordu. Mansure'ye karşı Hassa Ordusu'nu kurmasının altında yatan sebep de aslında bununla ilgilidir. En yakınındakilerden bile şüphe eden ve onları takip ettiren padişah tek bir askeri komuta ve teşkilatın kendine rakip olacağından veya en iyi ihtimalle kendi gücünü sınırlayacağından endişe ediyordu.⁶³

Askeri komutanın tek bir kişi altında toplanması, ancak Hüsrev Paşa'nın Mayıs 1827'de seraskerlik makamına atanmasıyla mümkün oldu. Hüsrev Paşa muhafazakâr bir devlet adamıydı. Ama aynı zamanda gücü elinde tutmayı seven ve bunun için her türden geleneksel ve modern yöntemi uygulayabilecek bir kişilikti. Üst üste meydana gelen askeri felaketler ve sürekli devam eden siyasi kriz ortamından istifade ederek gücü elinde toplamayı başardı. Kendi hanesinden veya kendisine intisap etmiş devlet adamlarından yetenekli gördüklerini askeri teşkilat içinde kritik görevlere atayarak, son dönemin en başarılı kadrolaşmasını gerçekleştirdi. Gücünün zirvesindeyken kendi hanesinden otuz paşa (toplam paşa sayısının yarısından fazlası) ve düzinelerce daha düşük rütbedeki subay kritik görevler icra etmekteydi. Kâğıt üstünde Mansure dışındaki ocaklar bağımsızlığını korur gözükmürken, her birinin başında Hüsrev Paşa'nın hanesinden bir komutan bulunduğundan fiilen emir-komuta birliği de tesis edilmişti. Hüsrev Paşa, padişahın seraskerlik makamının gücünü sınırlamak için atadığı mali ve idari konulardan sorumlu nazırın yetki ve sorumluluklarını muhtelif yöntemler uygulayarak sınırlamayı da ihmal etmedi.⁶⁴

Hüsrev Paşa, padişahın teveccüh ve güvenini kazanıp muhafaza etmenin yolunun askeri bilgi birikimi ve reformların başarıyla uy-

gulanmasından geçtiğini bildiğinden, bu alanı tekeline almaya çalıştı. Dönemin Avrupa'sında yaygınlaşan modern askeri karargâh yapılanmasının bilinmediği imparatorlukta, kendi şahsi kurmay heyeti ve karargâhını kurdu. Yabancı askeri uzman ve tercümanları yüksek maaşlarla kendi hizmetine aldı. Ayrıca birçok yetenekli genci görev başı eğitime tabi tutarak çalıştırdı. Bu gayriresmi eğitimin başarısı kendini zamanla gösterecekti. Kırım Savaşı'nın meşhur komutanı Ömer Lütfi Paşa (Mahaylo Lataş)⁶⁵ gibi geleceğin meşhur komutanlarının Hüsrev Paşa'nın şahsi karargâhından çıkması basit bir tesadüf olmadığı gibi, sadece iltimas ve adam kayırma ile de açıklanamaz.

Hüsrev Paşa'nın özel karargâhı, seraskerlik ve diğer üst komuta makamları için örnek teşkil etti. Seraskerlikte mevcut sivil kâtiplerin yanı sıra askeri bir karargâh da kuruldu. Zaman içinde her üst komutanlık bünyesinde bu kez resmi olarak bu tarz birer karargâh teşkil edilecek, ancak süreç yavaş ve sancılı bir şekilde ilerleyecekti. Örneğin, seraskerlik karargâhının başarısı fark edilince, hemen rakip bir karargâh Hassa Ordusu bünyesinde kurulacak ve iki karargâh arasında işbirliği değil, yıkıcı bir rekabet başlayacaktı.

Bu çoğunluğu istem dışı gerçekleşen bir dizi teşkilatlanma ve atama sonrasında, ocakların bağımsızlıkları büyük ölçüde ortadan kalktı. Topçu birliklerinin doğrudan çeşitli kademelerdeki Mansure birliklerinin emrine verilmesi sonrasında Topçu Ocağı'nın fiilen bağımsızlığını kaybetmesi örneğinde olduğu gibi, ordu teşkilatı içindeki bir dizi değişiklik de bu süreci hızlandırdı. Eskinin bağımsız ocaklarının tecrübeli komutanları artık seraskerlik bünyesinde çalışmaya başlamıştı. Böylelikle ilk defa sınıf uzmanlarının karargâhlarda yer alması mümkün olabildi. Tabii ki modern karargâh sistemi ve karargâh subayları hâlâ Osmanlı ordusunun haberdar olmadığı bir gelişmeydi. Gerçek anlamda askeri karargâhlar ancak Kırım Savaşı sonrasında kurulabilecekti. Bununla beraber 1844 senesinden sonra, Fransız modeline benzer tarzda az sayıda da olsa kurmay (erkânıharp) subayların Harbiye'de yetiştirilmeye başlanmış olması da ihmal edilmemesi gereken bir gelişmedir. Önemli bir başka gelişme ise, eskiden sivil ricalin idaresindeki barut ve askeri teçhizat üretim tesislerinin seraskerlik makamına bağlanmasıdır.⁶⁶

Hüsrev Paşa'nın uygulamaları ve kurumsal reformlar seraskerlik makamını güçlendirirken, Sultan Mahmud'un başta Dar-ı Şura-yı Askeri olmak üzere neredeyse her kademedeki askeri konsey ve kurullar teşkil etme tercihi, emir-komuta birliğini ciddi ölçüde etkiledi. III. Selim reformlarından bu yana askeri reformların icrası ve meşrulaştırılması için üst düzey asker ve sivil yetkililerin küçük bir meclis bünyesinde bir araya getirilmesi gelenek haline gelmişti. Ancak Mahmud'un her kademedeki bu kurullardan kurmak istemesi ve bütün önemli kararların alınması öncesinde onlara fikir danışmaya kalkışması büyük bir sorun haline geldi. Bu kurul ve meclislerin günlük kararlara bile müdahil olup uzak cephelerdeki birliklerle doğrudan irtibata geçmeye kalkışması, nihayetinde seraskerliğe paralel bir komuta sisteminin doğmasına, yani emir-komuta birliğinin iyice sarsılmasına yol açtı. Makamlarını korumak isteyen üst düzey komutanlar bu yüksek kurulların üyeleriyle iyi geçinmek zorunda kaldı. Her ne kadar Mahmud kararları çoğu zaman kendi istek ve değerlendirmelerine göre verip kurulu yönlendirebilse de, kurul üyelerinin sultanı etkilemek için yeterli gücü bulunuyordu. Emir-komuta birliğini bozmak gibi olumsuz bir yanı olsa da, bu kurulların farklı grupların seslerini duyurmasına imkân vermesi ve bu şekilde reformların tasarlanıp uygulanmasında nispeten demokratik bir işlev görmeleri de ihmal edilmemesi gereken faydalarındandır. Seraskerlik ile farklı askeri kurullar arasındaki ikilik ve mücadele uzun süre devam etti. Ancak 1880'li yıllarda kurullar önemlerini kaybedip, yaşlı paşalar için emeklilik öncesi atandıkları, prestijli ama işlevi olmayan makamlar haline geldiler.⁶⁷

Mahmud'un yeni askeri reform paketinin temelinde, modern Avrupalı modeller çerçevesinde subay yetiştirmek için eğitim kurumları açılması yer almaktaydı. Mahmud ve danışmanları, Mısır ordusunun başarılı dönüşümünden etkilenmişlerdi. Ama onları en çok etkileyen, Mısır subaylarının son savaştaki performansıydı. Büyük olasılıkla Mısır subaylarının etnik ve sosyokültürel kökenleri de onları cazip birer örnek haline getirmiş olmalıydı. Çünkü Mehmed Ali Paşa'nın askerleri Mısırlı köylülerden oluşurken, subaylar

Türkçe konuşan ve Osmanlı kültürü çevresinde yetişmiş gençler arasından seçiliyordu. Zaten çoğu genç, Mahmud'un müsaadesiyle İstanbul ve diğer büyük şehirlerden seçilip Mısır valisinin hizmetine girmişti.⁶⁸ Dolayısıyla, Mısır subaylarının başarısı Osmanlı yöneticileri için Avrupalı subaylarınkinden daha anlamlıydı. Başta Selim Satih Paşa olmak üzere firar edip Osmanlı ordusuna katılan bazı Mısırlı subaylar, idareci ve öğretmen olarak askeri eğitim reformunda önemli görevler üstleneceklerdi.

Çaresizlikten ve Mısır deneyimini⁶⁹ taklit ederek, merkezi idare kabiliyetli gençleri askeri eğitim görmeleri için Avrupa'ya göndermeye karar verdi. Amaç Avrupa'yı yakından tanıyan ve reformları sırtlanacak eğitilmiş subaylardan meydana gelen sağlam bir grup teşkil etmektir. Hüsrev Paşa bir kez daha erken davranmış, daha yurtdışında eğitim konusu henüz açıkça tartışılmazken, 1830 senesinde hanesinden seçtiği dört genci kendi hesabına Fransa'ya göndermişti. Bu dört genç eğitimlerini tamamlayıp yurda dönmelerinden kısa süre sonra büyük bir mesleki başarı kazandı ve aralarından biri (İbrahim Edhem Paşa) ileride sadarete dek çıkmayı başaracaktı.⁷⁰ Osmanlı yönetimi Hüsrev Paşa'dan birkaç sene sonra ilk grup öğrenciyi Fransa'ya ek olarak Avusturya ve İngiltere'ye gönderdi. Hüsrev Paşa'nın öğrencilerine kıyasla merkezi idarenin seçtiği öğrenciler Avrupa'daki eğitimleri sırasında çok büyük güçlük çektiler. Kültür şokunu iyi kötü atlattıktan sonra, dil becerileri olmayan ve eğitim altyapıları askeri-teknik yüksek okulları takip etmeye yetmeyen öğrenciler için bir ara formül bulunması gerekti. Askeri ve sivil yüksek okullara kabul edilebilmeleri için ilk ve orta kademe eğitim veren özel okullarda ve kiralanmış özel hocaların yardımıyla dil becerilerini geliştirip eğitim eksikliklerini tamamladılar. Bu yüzden, eğitimleri ve Avrupa'da kalış süreleri planlanandan daha fazla sürdü.

İstanbul'da Mekteb-i Harbiye ve diğer askeri yükseköğrenim okullarının açılmasından sonra da Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye devam edildi. Ancak Avrupa'da eğitim gören öğrenci sayısı arttıkça sorunlar da arttı. Sonunda Osmanlı yönetimi öğrencilere iyi ve yoğun bir hazırlık ve dil eğitimi verebilmek ve onları daha

iyi denetim altında tutmak için Avrupa'da bir okul kurmaya karar verdi.⁷¹ Mekteb-i Osmani (*L'École Impériale Ottomane*) 1857 senesinde Paris'te açıldı. Fransa hükümeti bu girişime özel önem verdi ve okulun eğitim bakanlığınca desteklenmesi ve korunması kararını aldı. Yurtdışındaki öğrenciler toparlanıp bu yeni açılan okula kaydedildi. Okul müdürü bir Osmanlı subayıydı. Ama öğretmenlerin tamamı özel olarak seçilip işe alınmış Fransız eğitimcilerdi. Nizamnameye göre artık öğrencilerin Osmanlı sivil ve askeri liselerinden akademik başarılarına göre seçilmeleri gerekiyordu. Ancak iltimas ve adam kayırma sayesinde ciddi sayıda paşazade ve ricalin akrabaları da seçilenler arasına girebildi. Tanzimat uygulamaları nedeniyle, farklı etnik gruplardan Hristiyan öğrenciler de bu imkândan faydalanabildi.⁷²

Mekteb-i Osmani, büyük beklentilere ve ciddi harcamalara rağmen kuruluş amacına hizmet edemedi. Çok sayıda paşazade ve diğer rical çocuklarının bulunduğu bir okulda disiplin, intizam ve akademik başarı sağlanamadı. Öğrencilerin önemli bir kısmı eğitim görmeye istekli olmadığı gibi, altyapıları da bu işe uygun değildi. Sonunda Paris'te az sayıda öğrencinin faydalanabildiği pahalı bir okul işletmek yerine, İstanbul'da Fransız müfredatına göre eğitim veren ve Fransız öğretmenlerin görev alacağı bir okul açılması daha mantıklı geldi. Galatasaray Mekteb-i Sultanisi bu işlevi ilerleyen senelerde fazlasıyla yerine getirecekti. Mekteb-i Osmani yaklaşık yedi sene sonra, 1864'te kapatıldı.⁷³

Askeri eğitim reformunun en önemli adımı yurtdışına öğrenci gönderilmesi ile değil, ülke içinde ordunun ana subay yetiştirme ihtiyacını karşılayacak bir askeri yüksek okulun açılması ile atıldı. Bu okul resmen 1834 senesinde İstanbul'da açılan Mekteb-i Ulum-u Harbiye idi. O dönemde farkına varılamadı ama, Harbiye'nin açılması Mahmud dönemi askeri reformlarının en önemlisi ve Osmanlı modernleşme tarihinin dönüm noktası olacaktı.⁷⁴ Önceki bölümde belirttiğimiz gibi, Harbiye öncesinde başka askeri okullar da açılmıştı. Ancak bunların tamamı askeri teknik personel yetiştirme amaçlı ve öğrenci kapasitesi az olan kurumlardı. Zaten çoğunluğu, kurulduktan kısa bir süre sonra kapanmıştı. Bunlar

içinde en önemlisi olan ve bu dönemde de açık bulunan Mühendis-hane-i Berri-i Hümayun güçlükle varlığını devam ettirebiliyordu.

Dolayısıyla, az sayıda askeri mühendis ve topçu subayı dışında akademik eğitim görmüş Osmanlı subayı bulunmamaktaydı. Tabur ve daha alt seviye komuta kadrolarında bulunan düşük ve orta rütbeli subayların tamamına yakını kıtalardan yetişmiş (alaylı) ve subay naspedilmişti. Çoğunun okuma yazması bile yoktu. Sosyal statü ve eğitimin çok önemli olduğu bir çağda, askerlerle aynı sosyo-ekonomik kökten gelen ve aynı askeri altyapıya sahip olan alaylı subaylar, devlet kademesinde ve astları nezdinde yeterince saygınlık ve otoriteye sahip değillerdi. Üst rütbe ve makamlar ise büyük oranda padişahın veya ricalin gözdelelerine ayrılmıştı. Padişahın veya önemli bir devlet adamının teveccühü olmadan paşa (general) rütbelerine terfi etmek mümkün değildi. Paşaların önemli bir kısmının askeri bilgi ve tecrübesi yoktu. Genç ve hırslı Babîâlî kâtipleri orduya girerek, subaylarının büyük kısmı cahil olan Osmanlı ordusunda okuma ve yazma becerilerini kullanıp kritik görevlere gelebiliyorlardı. Terfiler liyakatten ziyade intisap ilişkileri ve hizip mücadelelerine göre belirleniyordu. Alaylı subaylar ise, askeri tecrübeleri fazla olmasına rağmen, akademik bir askeri eğitim almadıkları için bölük seviyesinin üstündeki birliklere komuta etme becerisinden çoğunlukla yoksundu.⁷⁵ Sonuç olarak, Osmanlı ordusunun yüksek komuta heyetini liyakat ve askeri bilgiden çok intisap ilişkileri, iltimas, teveccüh ve bazen tamamen talih sonucu terfi etmiş subaylar dolduruyordu.

Dönemin bazı şöhretli askerlerinin mesleki kariyerlerini incelediğimizde Osmanlı subay sınıfının işleyişi daha iyi anlaşılacaktır. Rus Savaşı ile Yunan ve Mehmed Ali Paşa isyanlarının meşhur, ama aynı ölçüde talihsiz komutanı Mehmed Reşid Paşa, bünyesinden otuzdan fazla paşa çıkarmış olan Hüsrev Paşa hanesine dahildi. İleriki sayfalarda bahsedeceğimiz Nizip hezimetinin baş sorumlusu Hafız Paşa, Sultan Mahmud'un gözdesiydi. 1827'de binbaşı rütbesiyle subay naspedildikten sadece üç sene sonra ferik rütbesine yükselmişti. Başlangıçta mülkiye kâtibi olan Mustafa Zarif Paşa, iyi yazı yazma yeteneğine sahip olduğundan on dört yaşında subay

naspedildi ve yirmi yedi yaşında paşa oldu. Komutanlık ve muharebe tecrübesi olmamasına rağmen Kırım Savaşı'nın başlangıç aşamasında Kars Ordusu komutanlığına atandı. Beklenileceği gibi ileride, Osmanlı Kafkas Ordusu'nun taarruz kapasitesinin kaybına yol açan Gökdere yenilgisinin baş sorumlusu olacaktı.⁷⁶

Askeri açıdan oldukça karamsar bir ortamda açılan Harbiye, seleflerinden tamamen farklı bir okuldu. Okulun kurulmasının altında yatan sebep, gitgide büyüyen ordunun ihtiyacını karşılamak üzere mümkün olduğu kadar çok sayıda, Avrupa tarzında eğitim görmüş subay yetiştirmektir. Reformcular böylelikle Osmanlı askeri sisteminin temel sorunlarına çözüm bulacaklarını düşünüyorlardı. Subayların sadece askeri konularda yetişmiş olmaları da yeterli değildi. Onların Avrupa'yı anlayıp, Avrupalı fikirleri her alanda bilmeleri, böylelikle askerlik dışı alanlardaki reformlarda da görev alarak imparatorluğa modernliği getirmeleri bekleniliyordu. Bu nedenlerle reformcular, Mısır'ın son savaşta başarılı olmuş kısa süreli subay talimgâh sistemi yerine, bütün dünyanın örnek aldığı Fransız akademik askeri eğitim sistemini örnek almışlardır.⁷⁷ Dolayısıyla, Harbiye'nin kurucusu olma görevini üstlenen Mehmed Namık Paşa'nın, mesleğinin ileri aşamasında askerliğe geçen iyi eğitim görmüş bir sivil bürokrat olması, diğer üst düzey paşaların mesleki kariyerleri dikkate alındığında şaşırtıcı değildir.⁷⁸

Namık Paşa, dönemin askeri modasına uyarak tamamen askerliğe yönelik teorik ağırlıklı, teknik bir eğitim veren Fransız harp okulu L'École Spéciale Militaire de Saint-Cyr'i örnek aldı.⁷⁹ Namık Paşa'nın vizyonuna göre okul, başka kurumlara muhtaç olmadan kendi kendine yeterli olmalıydı. İstanbul'un yerleşim yerlerinden uzakta bulunan eski Maçka Kışlası okul binası olarak seçildi. Kışla onarıldı ve dönemin gözlemcilerini hayran bırakan kütüphane, matbaa, modern sınıf ve amfiler inşa edildi. Namık Paşa, olası muhafazakâr eleştirileri boşa çıkarmak için bir cami inşa ettirmeyi de unutmadı.⁸⁰

Sultan Mahmud, yeni okulu doğrudan kendisine tabi ve Manure'den bağımsız olan Hassa Ordusu'na bağlayarak Hüsrev Paşa'nın kontrolü dışında tuttu. Padişah zaten yeteri kadar güçlü

olan Hüsrev Paşa'nın daha da güçlenmesini istemediği gibi, paşanın fazlasıyla gelenekçi ve muhafazakâr olmasının okulun geleceği açısından zararlı olabileceğini düşünüyordu. Ayrıca Hüsrev Paşa'nın kendi hanesinden kişileri devlet içine sokarak kadrolaşma çabasının da bu kararın verilmesinde etkisi olmuşa benzemektedir.⁸¹

Namık Paşa'nın Harbiye'nin kurulmasında oynadığı rol, Amerika Birleşik Devletleri Harp Okulu West Point'in kuruluşu ve kurucusu Sylvanus Thayer Mahan'ın yaptıklarına büyük ölçüde benzemektedir. Mahan, Harbiye'den yaklaşık otuz sene önce kurulan West Point'i Fransız sistemini örnek alarak yapılandırmıştı. Ancak Namık Paşa'dan farklı olarak Mahan'ın önemli bir avantajı vardı. Amerika'da iyi eğitim veren ilk ve ortaöğretim okulları mevcuttu. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda okuma yazma ve basit aritmetik bilgisi veren sübyan mektepleri dışında ilköğretim okulu bulunmamaktaydı. Osmanlı ricali kendi çocuklarını özel öğretmenler tutarak yetiştiriyordu. Ama Harbiye Batılı tarzda bir okul olarak görüldüğü ve ordunun en alt kademesi için subay yetiştirme amacını taşıdığı için, ileri gelenler kendi evlatlarını bu yeni okula kaydettirmek istemedi. Okulun dini özelliğinin zayıf görülmesi ise orta sınıfın okula mesafeli yaklaşmasına neden oldu.⁸² Sonuçta çaresiz kalan merkezi idare birliklerdeki genç ve kabiliyetli askerlerle fakir aile çocuklarını ve öksüzleri Harbiye'ye kaydetmek zorunda kaldı.⁸³ Ricalin okula ilgisizliği Harbiye'nin bütün devleti saran intisap sistemi dışında kalmasını sağladı ama, aynı zamanda öğrenci kalitesinin çok düşük olmasına da neden oldu.⁸⁴

Dolayısıyla Harbiye'nin ilk askeri öğrencileri, öğretime okuma yazma başta olmak üzere bir ilkokulda verilmesi gereken dersleri alarak başlamak durumunda kaldılar. Ancak altı yıl sonra lise düzeyinde derslere geçebildiler. Akademik derslerin tamamına yakını askeri mühendislik, balistik, topografya ve tabiye gibi gelecekteki askeri görevlerinin icrasına yardımcı olacak uygulamalı teknik derslerdi. Ancak okulun kurucuları ve destekçileri (özellikle sivil bürokrasi) Batı eğitim-öğretimini devleti ve toplumu dönüştürecek mucizevi bir ilaç gibi algıladıklarından, kısa süre sonra müfredata

sivil maksatlara hizmet edecek inşaat mühendisliği, şehir planlaması, sanat ve siyaset dersleri de eklenecekti. Böylelikle okul kısa zaman içinde sadece askeri değil, çok daha geniş bir perspektifte Batılı tarzda eğitim veren ve her türlü dini ve muhafazakâr baskıdan uzak, bir kurtarılmış bölgeye dönüştü.⁸⁵

Mahmud, subay yetiştirme reformunun neticelerini beklemeden, Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile arasında zorlukla korunabilen barışı bozdu. Osmanlı ordusu, bu yeni savaş için epeydir hazırlık yapıyordu ve 1839'da Suriye'de Mısır idaresine karşı başlayan isyanlar yönetimi cesaretlendirmişti. Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı seferi kuvvetleri, birçok açıdan seleflerinden daha üstündü. Fakat etkin ve eğitilmiş bir subay sınıfı olmadığından, emir-komuta sorunları devam etmekteydi. Geleceğin muzaffer Prusya ordusunun yaratıcısı Helmuth von Moltke'nin yüzbaşı rütbesiyle komuta ettiği dört kişilik Prusya askeri yardım heyetinin mevcudiyeti bile emir-komuta sorunlarını gidermede faydalı olamadı. Seferi ordunun 70.000 genel mevcudu olmasına rağmen, Nizip ovasına ancak 28.000 mevcut ile ulaşılabilirdi. Askerlerin çoğu silah zoru ile orduya alınmış köylü ve göçebelerden oluştuğundan, her fırsatta yüzlercesi firar etmekteydi. Sağlık başta olmak üzere muharebe hizmet desteği zayıf olduğu için, bulaşıcı hastalıklar ve yetersiz beslenme kaynaklı ölümler oldukça yaygındı.⁸⁶ Hafız Paşa, ordusunun içinde bulunduğu kötü koşullara ve başta Prusyalılar olmak üzere karargâhının telkin ve tavsiyelerine rağmen, falcıların kehanetlerine güvenerek ordusunun Nizip ovasında tertiplenmesi kararını verdi.⁸⁷

Aslında İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu, altı yıllık Suriye işgal idaresi sonrasında oldukça kötü durumdaydı. Suriye'deki yaygın isyanlar ve toplumsal itaatsizlikler, kötü çalışma koşulları, lojistik desteğin yetersizliği ve mali sıkıntılar sonucunda, ordunun moral ve motivasyonunun yanı sıra, harbe hazırlık düzeyi de çok düşmüştü. Nizip Meydan Muharebesi öncesinde, subaylar da dahil olmak üzere yüzlerce Mısır askerinin firar ederek Osmanlı ordusuna katılması durumun vahametini göstermekteydi. Ancak İbrahim Paşa'nın çelik yumruğu ve sert disiplini, ordunun daha da

dağılmasının önüne geçti. İbrahim Paşa, savaşın en can alıcı anında askeri liderlik ve harp sanatına hâkimiyetin önemini gösterdi. Osmanlı savunma sisteminin hassas taraflarını tespit edip iki gün boyunca bekledi. Sabırsızlıkla Mısır taarruzunu bekleyen Osmanlı askerleri artan stres ve kötü koşullar nedeniyle iyice cesaretini kaybettikten sonra, Mısır piyadesi savunmanın zayıf noktalarına saldırdı. Mısır süvarisi, Osmanlı savunmasının gerilerine yönelik manevrasını yaparken, topçu isabetli atışlarla savunanların moralini iyice bozdu. Nihayetinde Osmanlı ordusu bozguna uğrayarak kaçmaya başladı. Oldukça şaşırtıcı bir şekilde, Mısır ordusunun subay ve askerleri zafer anında bile meydana gelen karmaşadan istifade ederek firar etmeye devam etti.⁸⁸

Silah zoruyla köylerinden koparılıp askere alınan ve çok kötü koşullarda Suriye’de görev yapmak zorunda kalan Mısır askerlerinin zaferin kazanılmasına rağmen firar etmeye devam etmesi anlaşılabilir bir husustur.⁸⁹ Oldukça ayrıcalıklı bir konuma sahip olan ve iyi maaş alan Mısır subaylarının firar etme sebeplerini tespit etmek ise daha güçtür. Subayların tamamına yakını, anadili Türkçe olan ve Osmanlı kültürü içinde yetişmiş kişilerdi. Büyük çoğunluğu kendini Osmanlı vatandaşı olarak algılıyordu. Mehmed Ali Paşa’nın padişaha karşı isyan etmesi ve Mısır ordusunun Anadolu içlerine kadar ilerlemesi, subay sınıfı içinde kimlik ve sadakat sorunları yaratmıştı. Başlangıçta birkaç kişi bu baskıya dayanamamaya firar ederken, zamanla firar eden subay sayısı arttı. Osmanlı ordusu muharebelerde defalarca yenilgiye uğrasa da, Mısır subayları firar edip Osmanlı ordusuna katılmaya devam etti.⁹⁰ Bu açıdan Selim Satıh Paşa iyi bir örnek teşkil etmektedir. Selim Paşa, Mısır topçu birliklerinin komutanı olarak Konya zaferinin kazanılmasında İbrahim Paşa’dan sonra en önemli rolü oynamış komutandır. Bu başarısına rağmen birkaç ay sonra firar ederek Osmanlı ordusuna sığınmıştır. Selim Paşa Osmanlı ordusunda önemli görevlerde bulunmuştur. Özellikle 1837-1841 seneleri arasında Mekteb-i Harbiye komutanı olarak askeri eğitim reformuna büyük katkılar sağlamıştır.⁹¹

Sultan Mahmud, Nizip felaketi haberinin başkente ulaşmasının hemen öncesinde vefat etti. İmparatorluğu iç ve dış düşmanlara karşı koruyacak bir ordu kurma hayalinin büyük bir darbe daha alışını görmeden gözlerini kapatması kendisi için bir talih olmuştur. Osmanlı yönetimi imparatorluğun bekası için bir kez daha dış güçlere başvurmak zorunda kaldı. Mısır'ı kendi çıkarları için bir tehdit olarak gören İngiltere, Rusya ve Avusturya-Macaristan'ı da ikna ederek Osmanlı'nın yardımına koştu. 10 Eylül 1840 tarihinde birleşik İngiliz-Osmanlı seferi kuvvetinin Lübnan çıkarması sonrasında, Mısır ordusu birbiri ardına ağır yenilgilere uğradı. Beyrut ve Akka kısa sürede düştüğü gibi, Mısır ordusunun büyük bir kısmı da Kaletülmeydan Muharebesi'nde ya imha edildi ya da esir alındı. Ordunun ancak küçük bir kısmı Mısır'a kaçmayı başardı. Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısır dışındaki bütün kazanımlarından feragat etmek zorunda kaldığı gibi, ordu (mevcudu 18.000 kişiye düşen bir jandarmaya dönüştü) ve donanmasından da büyük ölçüde vazgeçmek zorunda kaldı.⁹²

Bütün bu felaketler zinciri ve karmaşanın içinde ve birlik komutanlarının ısrarlı acil yardım çağrılarına rağmen, Harbiye'nin ilk öğrencileri öğrenimlerine sekiz sene daha devam ettiler.⁹³ İlk mezunlar 1848'de diplomalarını aldıklarında sonuç her açıdan umut kırıcıydı. On dört sene devam eden öğrenimin sonunda sadece on subay mezun olabilmmişti. Her kademedede eğitilmiş subaya ihtiyaç duyan bir ordu için bu sayının hiçbir anlamı bulunmamaktaydı. Üstelik bu subaylar imparatorluğun Batılı tarzda yükseköğrenim görmüş az sayıdaki devlet memurlarından oldukları için, devletin her kurumu mezunların kendilerinde görevlendirilmesi için yoğun bir talep gösteriyordu. Sonuçta bu mezunlardan hiçbiri kıtalara tayin olmadı. Birkaçı Harbiye'de öğretmen olarak kalırken, geri kalanı diplomatlık gibi çeşitli üst düzey sivil görevlere atandı.⁹⁴ Ne yazık ki bu durum uzun bir süre daha devam edecekti. Harbiye'nin her sene mezun ettiği az sayıdaki subay sivil alanda istihdam edildi. Birlikler de kendi kaderleriyle baş başa bırakıldı.

Osmanlı piyade ve süvari birlikleri Harbiye mezunu subaylarla, okul kurulduktan yirmi sene sonra, ancak Kırım Savaşı esnasın-

da tanışabildi. Ancak kıtalara oldukça geç bir tarihte ulaşabilen bu öncü mektepli subayları büyük zorluklar beklemekteydi. Kitalardaki alaylı subaylar ve rütbelerini mensubu oldukları hanelere borçlu olan paşalar, Ruslara karşı savaşmak yerine kendi çıkarlarını korumayı ön plana aldıklarından, mektepli subayların gelişini hiç de iyi karşılamadılar. Kars kalesinin İngiliz askeri danışmanı Albay Fenwick Williams, anılarında Osmanlı Kafkas Ordusu'na atanan on dört mektepli subaya eski nesil subay ve komutanların ne kadar kötü muamele ettiğini ve uğradıkları hakaretleri yazmaktadır. Nihayetinde bu mektepli subayların çoğu kendilerini İstanbul'da başka görevlere tayin ettirmenin yolunu bulup cepheyi terk etti. Sonuçta kaybeden yine Osmanlı birlikleri oldu.⁹⁵

Batılı tarzda askeri eğitim-öğretim yanlısı sivil ve asker ricalin yüksek beklentilerinin aksine, yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı Harbiye merkezli akademik askeri öğretimin etkileri kendini kısa süre içinde gösteremedi. Sonuçlar ancak uzun vadede görülebilecekti. Çünkü hayal kırıklığına uğrayan reform yanlısı rical mensupları hem ülkenin içinde bulunduğu sosyokültürel geri kalmışlığı hem de akademik bir askeri öğretimin ihtiyaçlarını göz ardı etmekteydi. Batılı tarzda bir sivil öğretim sisteminin bulunmadığı ve etkin bir dış yardımın alınmadığı bir ortamda askeri okullar her şeyi tek başlarına yapmak zorundaydı. Dolayısıyla, mezun edilen subayların önemli bir kısmı askeri okullarda kalmakta, diğerleri ise daha önemli görülen sivil makamlara kaydırılmaktaydı. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın yaptığı gibi, ihtiyaç duyulan alanlarda daha düşük standartta, ama çok sayıda subay adayına hızlı bir eğitim verecek subay talimğâhları kurulmadığı sürece, askeri birliklerin subay ihtiyacını karşılamak kısa ve orta vadede mümkün değildi. Fakat reformcuların mükemmeliyetçiliği bu tarz geçici bir çözümün uygulanmasına müsaade etmeyecekti.

1860'lı senelerin sonuna dek bu çözümsüzlük durumu devam etti. Ancak bu tarihlerden sonra Harbiye'nin senelik mezun sayısı elliyi aşabildi. 1859 senesinden itibaren muhtelif sivil akademi ve teknik yüksek okulların kurulmasıyla, sivil kurumların Harbiye mezunlarına duyduğu ihtiyaç azaldı. Böylelikle kıtalara daha faz-

la sayıda mektepli subay atanmaya ve askeri eğitim reformunun etkileri kendisini göstermeye başladı. Ancak Harbiye mezunlarının uzun süre sivil görevlerde istihdam edilmesi bir gelenek başlatmıştı. Artık ihtiyacın azalmasına rağmen, mektepli subaylar başta öğretmenlik ve diplomatlık olmak üzere, tam veya yarı zamanlı olarak sivil görevlerde çalışmaya devam etti. Dolayısıyla Harbiye akademik müfredatı askeri ve sivil makamların kendi kurumsal çıkarları doğrultusunda yaptığı baskılarla şekillenmeye devam etti.⁹⁶

1845 sonrasında muvazzaf ve emekli Fransız subaylar, Harbiye’de öğretmen olarak istihdam edilmeye başlandı. Ancak ilginç bir şekilde matematik ve mühendislik gibi temel dersler Türk öğretmenlerin tekelinde kalmaya devam etti. Fransızlar süvarilik, kılıç kullanma ve Fransızca gibi uygulamalı derslerde öğretmenlik yaptı. Bu gelenek sonraki dönemlerde çok sayıda Alman askeri danışman geldikten sonra bile devam etmiştir. Yabancı uzmanlar salt askeri-teknik ve yabancı dil derslerinde istihdam edilmiştir.⁹⁷

Zaman içinde sayıları binleri geçen Harbiye mezunu subaylar sadece Osmanlı askeri sisteminin değil, bütün Osmanlı devlet sistemi ve hayat tarzının değiştirilmesinde önemli rol oynayacaktı. Yukarıda belirttiğimiz gibi, çok sayıda Harbiye mezunu muhtelif sivil makamlarda görev yaptı. Taşradaki okulların, başta fen bilimleri ve yabancı dil dersleri olmak üzere, çoğu dersinin öğretmenliğini mektepli subaylar yarı zamanlı olarak ifa etti. Son dönem Osmanlı sanat ve edebiyatının öncü ve meşhur isimlerinin önemli bir kısmının mektepli subaylardan çıkması da aslında şaşırtıcı değildir.⁹⁸

Böylelikle, kurulduktan yaklaşık yirmi sene sonra Harbiye Mektebi prestijli bir okulda, Batılı tarzda iyi bir eğitim almak isteyen gençlerin girmeyi arzuladıkları bir kurum haline geldi. Geçmişte çocuklarını bu okula göndermekten imtina eden rical mensupları mevkilerini kullanarak çocuklarını Harbiye’ye kayıt ettirmeye başladı. Ama paşazade olarak bilinen bu ayrıcalıklı öğrenciler genel mevcut içinde bir azınlıktı. Okul mezunlarının sosyal statü atlama-sı ve parlak gelecekleri, orta ve düşük sosyo-ekonomik grupların okula yönelik taleplerini canlı tuttu. Osmanlı subay sınıfı Batılı gözlemcileri şaşırtacak derecede, aristokratik olmayan eşitlikçi ya-

pısını muhafaza etmeye devam etti. Herhangi bir Batı ülkesinde ırk ayrımı nedeniyle er bile olamayacak siyahi Afrikalılar Harbiye'ye girme hakkına sahipti ve Osmanlı ordusunda özellikle 1880 sonrasında Afrikalı subaylara sıklıkla rastlanmaktaydı.⁹⁹

Osmanlı yönetimi umutsuz bir şekilde akademik eğitim görmüş subaylardan kurulu bir komuta kademesi yaratmaya çalışırken, Kırım Savaşı öncesinde Doğu Avrupa'da yaşanan beklenmedik gelişmeler sonucunda şaşırtıcı fırsatlar ve geçici bir rahatlama imkânı doğmuştu. Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın Polonya ve Macaristan'da patlak veren 1848-49 özgürlük mücadelelerini sert bir şekilde bastırması, yüzlerce Polonyalı ve Macar mülteci ile muhtelif milletlerden maceracıların Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmasına yol açtı. Eylül 1849'da sadece Vidin şehrinde bulunan asker kökenli sığınmacı sayısının 6.778'e ulaşması, Osmanlı'ya yönelik sığınmacı akımının boyutlarını göstermek için yeterlidir. Osmanlı yönetimi büyük bir cesaret ve insaniyet göstererek sığınmacılara kapılarını açtığı gibi, Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın baskılarına boyun eğmeyerek kimseyi iade etmedi. Sadece Macar İsyanı'nın lideri Lajos Kossuth gibi ileri gelenler iki grup halinde Kütahya ve Halep'te enterne edilirken, geri kalan sığınmacıların imparatorluğun istedikleri yerine gitmelerine ve istedikleri şekilde çalışmalarına müsaade edildi. Osmanlı'nın onurlu direnişi muhtelif Batı Avrupa ülkelerinde kurulu mülteci örgütlerini harekete geçirdi ve kısa süre sonra Osmanlı ordusuna katılmak isteyen gönüllüler imparatorluğa akmaya başladı. Polonyalı ve Macarların çoğunluğu teşkil ettiği bu gönüllü ve sığınmacılar arasında farklı Avrupa ülkelerinden gelen maceracılar da bulunmaktaydı.¹⁰⁰

Osmanlı yönetimi, bu eski devrimcilerin askeri potansiyelini hemen fark ederek, onları eski rütbe ve mevkilerine uygun biçimde orduda istihdam etmeye başladı. Üstelik geçmiş uygulamalardan farklı olarak din değiştirme şartı da getirmedi. Ama orta ve uzun vadede çoğunluk din değiştirerek Osmanlı toplumuna karışmayı tercih edecekti. Örneğin, Macar devriminin önemli komutanlarından Jozef Bem ferik olarak atandıktan sonra din değiştirdi ve Murad Paşa ismini aldı. Fransız kökenli Richard Debaufre Guyon

ve yaklaşık yirmi diğer önemli komutansa, din değiştirmemelerine rağmen mevki ve makamlarına uygun rütbe ve görevlere atandılar. Sığınmacı ve gönüllü akımının zirveye ulaştığı dönemde Harbiye Mektebi'nde özel bir askeri komisyonun teşkil edilmesine ihtiyaç duyuldu. Bu komisyon gönüllüleri muhtelif sınav ve kontrollere tabi tuttuktan sonra, uygun görülenleri subay naspedip birliklere atamaktaydı. Her ne kadar sıkı bir denetim olsa da, askeri açıdan faydasız bazı maceracılar da yoğunluktan istifade ederek Osmanlı ordusuna girebilmişti. İlk grup mültecilerin iki yüzden fazlası Mart 1850'de İstanbul ve Rumeli'deki birliklere tümen komutanlığı ve kritik karargâh subaylıkları da dahil olmak üzere atandı. Bunun ardından gönüllülerin gelişiyle atamalar arttı. Özellikle Rusya ile siyasi krizin yükseldiği Kırım Savaşı öncesi dönemde, dünyanın her yerinden gelen paralı asker ve maceracılar da mültecilerin açtığı yolu takiben Osmanlı ordusuna girmek için başvurdu.¹⁰¹

Başvuranların sayısının artması üzerine, bireysel atamalar yerine tamamen gönüllülerden oluşan birliklerin kurulması gündeme geldi. Bu gönüllü birliklerinden en bilineni Polonyalı General Michal Czajkowski'nin (Mehmed Sadık Paşa) mülteci ve Eflaklılardan kurduğu Kazak süvari alaylarıdır. Onun yolundan giden bir başka Polonyalı Wladyslaw Zamoyski İngiliz seferi ordusuna bağlı bir Kazak süvari tümeni kurmaya dahi kalkışacaktı. Bu gönüllü birlikleri Kırım Savaşı'nda yararlılık gösterecekler de, mültecilerin asıl askeri katkısı, Osmanlı birliklerinde üstlendikleri görevleri ifa ederken, Osmanlı ordusuna modern komuta ve karargâh sistemini sokmalarındır. Bu mülteci subayların bilgi ve deneyimleri Osmanlı subay sınıfına dönük etkisini özellikle Kırım Savaşı'nın sonlarında göstererek, orduyu büyük bir değişim içine soktu.

Mültecilerin bir kısmı değişimin yavaşlığına ve Osmanlı toplumunun sosyokültürel karakterine uyum sağlamada güçlük çektiklerinden, savaş sonrasında görevlerinden istifa ederek Batı Avrupa ülkelerine gittiler. Ama mültecilerin çoğu kendilerine kucak açan bu toplumun bir parçası olmayı tercih ederek asimile oldular. Sadece subay olarak değil doktor, mühendis, öğretmen ve sanatçı gibi

diğer önemli mesleklerde de yeni ülkelerine hizmet edip, Osmanlı askeri ve sivil reformlarına önemli katkılarda bulundular.¹⁰²

Macar ve Polonya devrimlerinin önemli liderlerinden olup Osmanlı'ya sığınanlar hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmaktadır. Ama aynı bilgiye sayıları binleri geçen daha alt kademedeki diğer mülteciler hakkında sahip değiliz. Ne kadar mülteci Osmanlı ordusuna katıldı? Ne kadarı muharebelerde görev aldı? Ne kadarı savaş sonrasında görevlerine devam edip Osmanlı toplumunun bir parçası haline geldi? Bu sorulara ne yazık ki kesin cevaplar veremiyoruz. Elimizdeki veriler çerçevesinde Osmanlı reformlarında önemli rol oynadıklarını biliyoruz. Sadece doğrudan doğruya değil, aynı zamanda dolaylı olarak da önemli işlevler üstlenmişlerdir. Bu dolaylı etkilerin en başında Osmanlı orta sınıfı ve aydınları üzerindeki etkileri gelmektedir. Başarısızlığa uğramış milli devrimlerin yenilmiş kadroları olarak Osmanlı yönetici elitini, aydınları ve genel olarak toplumu devrimci milliyetçi ideoloji ile tanıştırmışlardır. Osmanlı geçmişinin Türk milliyetçiliği bakış açısı ile yapılan ilk incelemesinin, Polonyalı dönme Mustafa Celaleddin Paşa (Konstanty Borzecki)¹⁰³ tarafından yapılması bunun iyi bir örneğidir. Ancak mültecilerin Osmanlı askeri sistemine ve topluma katkısının gerçek boyutlarını anlayabilmek ve ortaya koymak için daha fazla arşive dayalı, mukayeseli bilimsel çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

1833 ve 1834 seneleri sadece akademik olarak eğitim görmüş bir subay sınıfı kurulması yönünde atılan somut adımlar açısından değil, aynı zamanda Mansure alaylarına asker temin edilmesi sorununa çözüm getirecek çeşitli girişimler nedeniyle de kritik bir dönemeç olmuştur. Yukarıda incelediğimiz gibi, Sultan Mahmud ve merkezi idare, yeni ordu için askere almada önemli bir başarı göstererek, bir seneden kısa sürede toplam mevcudu 25.000'e ulaşan on dokuz alay kurmayı başarmıştır. Fakat 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve Mehmed Ali Paşa İsyanı iki ordunun imha olmasına ve el altındaki asker kaynaklarının kurumasına yol açmıştı. Savaşların yanı sıra yetersiz sağlık hizmeti, salgın hastalıklar, kötü beslenme ve genel olarak askeri hayatın zorlukları binlerce aske-

rin ölümüne veya askerliğe yarayışsız hale gelmesine neden olmuştu. 19. yüzyıl ordularının hepsinde görülen bu temel sorunların giderilmesinde, aslında önemli bir eğitim reformu olan Mekteb-i Tıbbiye'nin 1826 yılında açılmasının da pek faydası olmamıştı. Kısacası diğer bazı siyasi ve ekonomik faktörleri de dikkate almak kaydıyla, ordunun genel başarısızlığı ve askerine sahip çıkamaması devleti iflasın eşiğine getirmişti.¹⁰⁴

Öteden beri selefi III. Selim gibi meşveret meclislerine sıklıkla başvuran Mahmud, Mayıs 1834 boyunca Osmanlı askeri ve sivil ricalinin temsilcileriyle bir dizi toplantı düzenledi. Toplantıların ana tartışma konusu, ordunun artan asker ihtiyacını karşılamak için kalıcı ve uygulanabilir bir yöntem bulmaktı. Şimdiye kadar uygulanan plansız, programsız, rastgele ve çoğu zaman silah zoru ile gerçekleşen askere alma prosedürü ve askere alınanların terhis olma şansının pek bulunmaması hem toplumu korkutmuş (böylelikle askere alma kaynakları kurumuştur), hem de en verimli çağındaki fertleri üretimden alıkoyarak yerel ekonomiye büyük zararlar vermişti. Askere almadaki coğrafi ve etnik adaletsizlikse sosyal sorunların patlak vermesine neden olmuştu. Ayrıca sık sık yeni alaylar kurmak ve bunlara personel sağlayıp malzeme ve silahla donatmak oldukça pahalı bir işlemdi. Zaten zayıf olan devlet hazinesi artık bu yükü taşıyamayacak duruma gelmişti. Öyleyse bulunacak çözüm ne olursa olsun, demografik olarak uygulanabilir, ekonomik dengeleri bozmayan ve toplum tarafından kabullenebilecek nitelikte olmak zorundaydı.¹⁰⁵

Gerçekte Mahmud, meşveret meclisi toplanmadan önce bu soruna bir çözüm bulmuştu. “Redif-i Asakir-i Şahane” resmi adını alacak bu çözüm, aslında ihtiyat ordusu ile milis sisteminin bir karışımıydı. Elimizdeki mevcut bilgi ve belgelere göre kısa adıyla Redif, Prusya'nın Landwehr ihtiyat sisteminden esinlenerek tasarlanmıştı.¹⁰⁶ Ancak Redif sisteminin temel bileşenleri ve asıl karakteri, bu kuruluş aşaması dışında Prusya sistemine pek benzemediğinden, bu esinlenme iddiasına şüphe ile yaklaşmakta fayda vardır.

Redif sisteminin temelinde normal Mansure taburunun yaklaşık iki katı (1.426 asker) mevcutlu Redif taburları yer almaktaydı.

Bu taburların personeli ve mali yükümlülüğü sancak ve eyaletler tarafından karşılanacaktı.¹⁰⁷ Redif askerleri tam zamanlı olarak askerlik yapmayacak, kendi normal iş ve sanatlarında çalışmaya devam edeceklerdi. Ancak hasat mevsimi ve yerel çalışma âdetlerine göre haftalık, aylık ve yıllık talimlere katılma mecburiyeti altında olacaklardı. Silah ve askeri teçhizat sancak ve eyalet merkezlerindeki depolarda bulunacak ve denetim altında askere verilip sonra geri toplanacaktı. Askerler üniformalarını sadece eğitim ve savaş zamanı giyecekken, Redif subayları her daim giymeye mecburdu. Ancak ilginç bir şekilde askerler sivilken bile feslerini giyerek asker statülerini göstermek zorunda tutulmuştu. Bu yükümlülüğün karşılığı olarak, devlet barış zamanında tam zamanlı asker maaşının bir kısmını, savaş zamanında ise tamamını Redif askerlerine ödemeyi taahhüt etmişti. Ayrıca düzenli ordu birliklerine asker alma işlemi ile her türlü angaryadan muaf tutulmuşlardı.¹⁰⁸

Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da köylü nüfusunun büyük kısmını tabi tuttuğu zorunlu askerlik uygulamasının başarısı Osmanlı yönetimi tarafından bilinmesine rağmen, bu tarz topyekûn bir uygulama yerine nüfusun nispeten küçük bir kısmını yükümlülük altına sokan bir askere alma sistemi tercih edildi. Bu yeni uygulamanın başarısı âyan ve yerel liderlerin işbirliğine ve askeri mükellefiyet altına giren grupların ürkütülmemesine bağlıydı. Bu yüzden tek erkek evladı olan aileler koruma altına alınmıştı. Âyanın işbirliği çok önemliydi, çünkü merkezi idare eyaletlerdeki nüfus yapısı, yükümlülüğün nasıl paylaştırılacağı, köylülerin nasıl ikna edileceği ve gerekli vergilerin nasıl toplanacağı konularında bilgisiz ve yetersizdi. Bu konularda tamamen âyana güvenilmek durumundaydı. Bu hizmetlere karşılık olarak da, görünürde Prusya Junker sisteminde olduğu gibi, yeni birliklerin subaylarını atama imtiyazı ile ödüllendiriliyorlardı. Ama asıl ödül, askere alma ve vergi toplama tekelinin âyana verilmesiydi. Geçmişte olduğu gibi âyan bu işleri yaparken kendi mali kazancını ön planda tutacak ve bulunduğu bölgedeki gücünü devleti arkasına alarak artıracaktı. Böylelikle Mahmud sert merkezileştirme politikasını gevşeterek, âyana belli bir hareket alanı bırakıyordu. Tahmin edileceği gibi, âyan ve yerel

liderlerin büyük çoğunluğu büyük bir memnuniyetle yeni projeyi ve kendi yeni görevlerini kabul etti. Âyanın işbirliği sağlandıktan sonra Redif projesi, 8 Temmuz 1834 tarihinde resmen kamuoyuna duyuruldu.

Sultan Mahmud'un önceki askeri reform projelerinde olduğu gibi Redif projesi de Rumeli, Batı ve İç Anadolu sancaklarında hızlı bir şekilde uygulamaya konulurken, dış eyaletlerde ya oldukça yavaş bir hızla uygulanmaya başlandı ya da hiçbir ilerleme sağlanamadı. Bu, merkezi idarenin beklediği bir durumdu. Ancak asıl sorunlar Redif taburları birbiri ardına teşkil olmaya başladıktan sonra patlak verdi. Osmanlı yönetimi birdenbire her yeni tabur için silah, teçhizat, üniforma ve her şeyden önce eğitici bulma mecburiyeti ile yüz yüze geldi. Mevcut düzenli ordu birlikleri zaten eldeki kıt kaynakları silip süpürmüştü. Eğitim yaptıracak yeterlilikteki subaylar düzenli ordunun ihtiyaçlarını bile karşılayamamaktaydı. Silah ve teçhizatın bütün ordunun ihtiyacını karşılayacak miktarda ülke içinde üretilmesi veya dışarıdan ithal edilmesi için gerekli mali kaynaklara merkezi hazine sahip değildi. Âyan ve rüşvetçi devlet görevlileri Redif teşkilatlarına tahsis edilmiş vergileri kendi çıkarları doğrultusunda kullandığından, bu yeni yaratılan mali kaynakların da teşkilata faydası olmayacaktı. Üstelik sağlam bir merkezi komuta yapısı kurulmadığı sürece, birbirinden kilometrelerce uzak ve fiilen bağımsız Redif taburlarının denetimi ve sorunlarına çözüm bulunması mümkün değildi. Merkezi idare bir kez daha geçmiş reformların tecrübelerinden istifade etmemiş ve Redif projesinde de işe önceden ayrıntılı bir planlama ve fizibilite çalışması yapılmadan girişilmişti.¹⁰⁹

Redif sistemi baş edilemeyecek bir hale gelip başta padişah olmak üzere yönetim mucizevi bir yardım beklerken, Hüsrev Paşa bir kez daha ortaya çıkarak günü kurtardı. Hüsrev Paşa merkezi idare ile hemen hemen aynı zamanda kendi şahsi karargâhını, tercümanlarını ve muhtemelen Moltke de dahil olmak üzere yabancı askeri danışmanlarını kullanarak, alternatif bir Redif projesi hazırlamıştı. Hüsrev Paşa'nın projesi büyük ölçüde Prusya kanun ve yönetmeliklerinden istifade edilerek hazırlanmıştı.¹¹⁰ Anlaşılan

Hüsrev Paşa'nın şahsi karargâhı ve uzmanları merkezi idarenin daha fazla sayıdaki personelinden daha kabiliyetli ve daha iyi idare ediliyordu. Bir kez daha Hüsrev Paşa'ya müteşekkik kalan padişah, bu yeni projeyi onaylayarak 1836 yazından itibaren uygulamaya soktu. Yeni düzenleme ile karmaşık kurallar sadeleştiriliyor ve uygulanması maddeten imkânsız olanlar tamamen kaldırılıyordu. Öncelikli olarak talim süreleri azaltılıp uygulanabilirliği artırıldı. Talim görevi düzenli ordu birliklerinin sorumluluğuna bırakılarak onların proje dışında kalmasının önüne geçildi. Ayrıca Redif taburlarının belli bir sıra dahilinde en az iki senede bir İstanbul ve diğer önemli askeri merkezlere gelerek birlik eğitimi görmesi kararlaştırıldı. Âyanın subayların seçilip atanmasındaki rolü azaltılarak, asıl yetki merkezi idareye kaydırıldı.

Teşkilat açısından da önemli değişiklikler yapıldı. Öncelikli olarak Redif taburları düzenli ordu taburlarıyla aynı teşkilat ve personel sayısına sahip olacaktı. Ayrıca taburların üstünde alay, tugay (liva), tümen (fırka) ve ordu teşkilatları da kurulacaktı. Başlangıç olarak beş ordu kuruldu ve kabiliyetli paşalar bunların komutanlıklarına atandı. Ordu komutanları bulundukları eyaletin en üst düzey mülki idarecisi de olacaklardı. Böylelikle bir bakıma klasik dönemdeki savaşıcı valiler anlayışına geri dönmüş oluyordu. Emrinde muazzam bir askeri güç ve yetki bulunan ordu komutanları bulundukları mahaldeki âyanın gücünü de büyük ölçüde tırpanlama potansiyeline sahipti. Başlangıçta eyaletlerin merkeze nazaran güçlenmesini sağlayan Redif projesi, Hüsrev Paşa'nın müdahalesi ile tam tersine devletin güç ve denetimini artırdı.¹¹¹

Şüphesiz ki yeni ordu komutanları olan valilerin hazırladıkları gelişme raporları Redif projesi hakkında gerçeği yansıtmaktan uzaktı. Taşrada durum merkeze yansıtıldığı kadar parlak değildi. Âyan kandırıldığını düşünerek mümkün olduğunca projeyi sabot ediyorlardı. Köylüler askere alınmamak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Zaten sağlıklı bir nüfus sayımının olmadığı bir ülkede hangi köy ve sancaktan ne kadar asker çıkabileceği bile bilinmiyordu. Ancak âyan ve köylüler birlik halinde hareket edip güçlerini birleştiremedikleri için, muhalefetleri itaatsizlik boyutunun üstüne

çıkamadı. Sistemin sağlıklı yürümesi için gereken yerel işbirliğini tesis edemeyen ve askere alma konusunda deneyimsiz olan merkezi idarenin bürokratları, eskinin şiddet ve zor içeren metotlarına başvurmak mecburiyetinde kaldılar. Bu bürokratların önemli bir kısmının rüşvetçi olduğu ve her işlemde şahsi çıkar temin etmek istedikleri de dikkate alındığında, bazı sancaklardan gerekenden fazla asker yazılırken, bazılarında daha az asker yazılması ve hatta bazı grupların tamamen uygulama dışında tutulması beklenebilir bir sonuçtur.

Merkezi idarenin 1846 tarihine kadar askere alma kanununu hazırlayıp uygulamaya koyamaması, eyaletlerdeki yetkililere sistimsel ve rüşvet için olağanüstü bir imkân sağladı. Özellikle savaş dönemlerinde bu yasal boşluk kullanılarak, savunmasız köylüler hiçbir kural ve ahde vefa gözetilmeden askere alındı. Adaletten ziyade askere ihtiyaç duyan Osmanlı yönetimi ise bunları görmezden geldi. Sonuçta binlerce isteksiz köylü herhangi bir sağlık kontrolünden geçmeden ve ailevi durumları dikkate alınmadan cephelere sürüldü. Aileler ve yerel ekonomiler mahvolurken, devletin kısıtlı kaynakları birliklerden ziyade rüşvetçi memur ve subayların kasalarını doldurmaya devam etti.¹¹²

Bütün bu olumsuz gelişme ve uygulamaların yanı sıra, merkezi idarenin bazı alanlarda başarılı olduğu ihmal edilemeyecek bir gerçektir. Osmanlı yönetimi, farklı yöntemler ve araçlar kullanarak yeni kurduğu birliklere asker bulmayı başardı. Art arda gelen yenilgilerle imha olan birliklerin ve askerlerin yerini yenileri alabildi. Mahmud'un açıkça adaletsiz askere alma yöntemleri yüzünden imparatorluğun bazı eyaletleri ve sosyal grupları çok ağır bir bedel ödesede de, dönem boyunca Osmanlı ordusu rakiplerinden daha fazla askerle savaşlara katılabildi. Geleneksel muafiyetler dikkate alındığında, Rumeli ve Anadolu'nun Müslüman köylülerinin sırtlarına yüklenen askerlik yükümlülük ve maliyeti daha iyi görülebilmektedir. Müslüman olmayan sosyal gruplar (Kazaklar ve Arnavutlar hariç), din adamları ve medrese öğrencileri (softalar), zanaatkârlar ve diğer profesyonel meslek sahipleri, Mekke, Medine ve İstanbul ahalisi askerlikten muaftı. Zenginler muafiyet

bedelini ödeyerek veya rüşvet vererek askerlikten kurtulurken, dış eyaletlerde yaşayan ahali ve sınır boylarındaki aşiretler devletin gücü yetmediği için askerlik yapmıyorlardı.

Bu adaletsizliğin Rumeli ve Anadolu köylü nüfusuna etkisi oldukça kötü olmuştur. Elimizde mevcut olan 1837 tarihli tek resmi tahmine göre, yaklaşık on senelik bir süre içinde Sultan Mahmud'un ordusu 106.000 asker zayıyatı vermiştir. Bu rakam yaklaşık 17.000 terhis ve emekliyi içerse de, genel mevcutları en az düzenli ordu mevcutlarına ulaşan milis ve başıbozuk kayıplarını içermektedir. Binlerce Rumeli ve Anadolu köylüsü en verimli çağlarında ölmüş veya sakat kalmıştır. Askere gitmemek için dağlara veya çöllere sığınan binleri de hesaba kattığımızda, Anadolu ve Rumeli'nin ekonomik ve sosyal kaybı daha iyi anlaşılabilir. Üstelik bu kayba sadece Müslüman nüfusun uğraması, bu eyaletlerdeki demografik, siyasi, ekonomik ve sosyal bütün dengeleri bozmuştur. Aynı eyaletlerde Rus ve Mısır işgaline uğrayan kentlerin, köylerin ve tarım arazilerinin yakıldığı, binlerce kişinin mülteci olmak zorunda kaldığı da hesaba katıldığında, padişahın savaş ve askere alma politikalarının yarattığı yıkım ve maliyet kendini daha iyi göstermektedir.¹¹³

C. Tanzimat ve Osmanlı Ordusu'nun “Ön-Dünya Savaşı”na (Kırım Savaşı) Katılması

1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve bu ferman ile Osmanlı vatandaşlarına ilk defa anayasal bazı hak ve güvencelerin sağlanması, klasik devlet anlayışından ayrılmanın dönüm noktasını teşkil etmiştir. Tanzimat Fermanı, gerçekte modern Avrupa'daki gelişmelere uyum sağlamayı, imparatorluğun ayrılıkçı veya rahatsız etnik ve dini grupları ile uzlaşmayı hedefleyen bir zihniyetin ürünüydü. İlk defa bir Osmanlı padişahı vatandaşlarının temel hak ve özgürlüklerine saygı göstermeye, ırk, din ve etnik ayrım gözetmeden herkese kanun önünde eşit muamelede bulunmaya, yargılamaların açık ve adil olmasına, vergi ve diğer yükümlülüklerde eşitlik ve adaleti sağlamaya dair söz veriyordu. Buna karşılık olarak da va-

tandaşların hanedana ve devlete sadakatle bağlanması ve liyakatle hizmet etmesi isteniyordu. Bütün Osmanlı vatandaşlarını etnik ve dini ayrım yapmadan hanedan etrafında birleştirmeyi amaçlayan bu ideoloji, sonradan “Osmanlıcılık” olarak isimlendirildi. Bu yeni ideoloji ve fermanın doğal askeri sonucu ise askerlik mükellefiyetinin din farkı gözetilmeden bütün vatandaşlara açılmasıydı. Ferman, adil ve insani yaklaşımı çerçevesinde askerlik mükellefiyetinin süresini belirlemeyi de ihmal etmemişti.¹¹⁴

Ancak bu radikal değişime ne Müslümanlar ne de gayrimüslim topluluklar hazırды. Müslümanlar gayrimüslimlerle aynı seviyeye getirilmekten ve onların zimmilikten çıkmış sayılmalarından rahatsızdı. Yoğun ayrılıkçı isyanların yaşandığı bir dönemde, özellikle silah taşıma ve kullanma tekellerinin ellerinden alınmasından çok huzursuzdular. Benzer şekilde gayrimüslim topluluklar da zorunlu askerliğe tabi tutulmaktan hiç hoşnut değillerdi. Asırlardır devam eden askerlik muafiyeti sayesinde tarım, zanaat ve ticarete önemli bir atılım yaparak, refah ve zenginliklerini artırmışlardı. Şimdi bu avantajlarından feragat edip imparatorluğun bitmeyen savaş ve isyanları için çocuklarını feda etmek istemiyorlardı. Görüldüğü gibi her iki tarafın da olaya bakışı dini olmaktan çok pragmatikti. Sonunda Osmanlı yönetimi tepkileri ve yoğun muhalefeti dikkate almak zorunda kaldı. Gayrimüslimler, yıllık belirli bir muafiyet bedeli karşılığında askere alınmayacaklardı. Bu aslında eski vergi ve statülerin yeni bir ad altında tekrar uygulamaya sokulmasından başka bir şey değildi.

Bütün iyi niyet ve beklentilere rağmen Tanzimat, başta Türkler olmak üzere, Müslüman ahali üstündeki askere alma baskısını hafifletmedi. Çünkü asker havuzu bütün çabalara rağmen genişletilememişti. Askere almada yaşanan bu başarısızlığa karşın, eşitlik ilkesinin eğitimdeki uygulaması başarılı olmuştu. Okulların kapılarının bütün etnik ve dini topluluklara açılmasıyla eğitim, edebiyat ve müzikte bir değişim rüzgârının esmeye başlaması sağlandı. Bu uygun entelektüel atmosfer sadece askeri alanda değil, aynı zamanda sivil alanda da önemli değişimler için uygun bir ortam ve reformları destekleyen güçlü bir kitle yarattı. Dolayısıyla, Osman-

lı'nın reformcu yeni nesillerinin yetişmesinde Tanzimat önemli bir rol üstlenmiştir. Fakat geniş kapsamlı ve kalıcı reformların yapılması için gereken barışçı ortam bu yeni dönemde de mevcut değildi. Yabancıların sürekli olarak ülkenin iç meselelerine müdahalesi ve iç ve dış saldırılar etnik ve dini çekişmeyi artırdığından, zorlukla sağlanabilen iç barışı muhafaza etmek mümkün olamadı. Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat Fermanı'nın okunmasından yaklaşık on dört sene sonra, dünyanın ilk modern savaşına, bir ön-dünya savaşı sayılabilecek Kırım Savaşı'na katılmak durumunda kalacaktı.

Kırım Savaşı'na yol açan siyasi krizin altında Rus emperyalizmi yatmaktaydı. Her fırsatta Osmanlı aleyhine topraklarını genişletmeye çalışan ve Osmanlı'nın stratejik bölgeleri üstünde derin emelleri olan Rusya, Kudüs'teki bazı kutsal yerlerle ilgili tartışmaları ve Osmanlı Ortodokslarının hamiliği konusundaki isteklerinin yerine getirilmemesini bahane ederek büyük bir siyasi kriz başlattı. Osmanlı yönetimi, son bir asırda Rus orduları karşısında uğranılan zincirleme yenilgi ve hezimetlerin (1768-74, 1787-92, 1806-1812 ve 1828-29 savaşları) bilincinde olmasına rağmen, bütün riskleri göze alarak yeni Rus talepleri karşısında ödün vermedi. Rusya'nın yayılcılığından büyük endişe duyan İngiltere ve Fransa'nın kriz boyunca verdikleri destek de Osmanlı devlet adamlarının güvenini artırarak, Rusya karşısında daha dik durmalarını ve taviz vermelerini sağladı.¹¹⁵

Rus yayılcılığı karşısında İngiltere ve Fransa'dan destek alan Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki imajı oldukça kötüydü. Bunun oluşumundaki asıl rolü misyonerler ve imparatorluğu ziyaret eden gezginlerin yazdıkları oynamıştır. Charles MacFarlane gibi gezginler sadece sosyokültürel hayatı tasvir etmemiş, kitaplarında Osmanlı ordusuna ve askeri reformlara da geniş yer ayırmışlardır. Kırım Savaşı öncesi yayımlanan bu kitaplarda Osmanlı ordusuna dair resim, 1826 öncesi ordusundan daha kötü bir tablo içerir. Çünkü bu gözlemcilere göre Osmanlı askerini güçlü ve dayanıklı kılan öge dini taassuplarıdır. Mahmud'un reformlarıysa dini ordudan uzaklaştırdığından, artık askerler moral ve motivasyonlarını kaybetmişlerdir. "Türk sadece bir Türk olarak yenilmez

olabilirdi. Onu modernleştirmeye, Avrupalılaştırmaya kalkışılarak tavır ve davranışları, kafa yapısı ve kıyafetleri değiştirilecek olursa bütün gücünü kaybederdi.” Her ne kadar oldukça abartılı da olsa bu ifadeler içinde bazı gerçekleri barındırıyordu. Örneğin, Avrupa tarzı bir süvari sınıfı yaratabilmek için geçmişin meşhur Türk hafif süvari geleneği öldürülmüştü. Oysaki çok geniş ve oldukça farklı arazi tiplerine sahip imparatorlukta Avrupalı süvarinin başarı şansı yoktu. Sonuçta kurulan süvari birlikleri ne Avrupa standartlarına ulaşabilmiş, ne de görevlerini ifa edebilmişlerdi. Merkezi idare çaresiz kaldığı için sefer dönemlerinde aşiret süvarilerini kiralamak mecburiyetinde kalmıştı.¹¹⁶ Ancak bu doğru tespitler bütün içinde çok az yer teşkil ediyordu. Gezinler ve misyonerlerin hatalı ve abartılı tasvirleri ve yapılan askeri reformları küçümsemeleri Avrupa’da asırlarca devam edecek önyargıların oluşmasına neden oldu. Bu tasvirler yüzünden imparatorluk “Avrupa’nın hasta adamı” olarak görülmeye başlandı. Ordusu da askeri açıdan tamamen işe yaramayan bir güruh olarak algılanmaktaydı.¹¹⁷

Avrupa’daki yaygın Osmanlı imajı ve önyargılar, Rus Çarı I. Nikola ve askeri danışmanları tarafından da paylaşılıyordu. Kendine aşırı güvenen Rus genelkurmayı amfibi bir çıkarma ile Boğaziçi ve İstanbul’u fethetmek gibi oldukça cüretkâr planlar hazırlamıştı. Ama nihayetinde Nikola, bütün önyargılarına rağmen, daha küçük ölçekli bir hareket tarzı olan Boğdan ve Eflak’ın işgali ile Kafkaslar’da ileri harekâta hazır olunması kararını verdi. Çarın bu kararı askeri bir fetihten ziyade, Osmanlı’yı Rus taleplerini kabule zorlamayı hedefliyordu. Genelkurmayın Osmanlı topraklarının içlerine yönelik taarruz planları mevcuttu. Fakat bu planların hiçbirisi gerçek düşman, arazi ve hava şartlarına göre hazırlanmadığından, kâğıt üstünde kalmaya mahkûmdu. Ayrıca Nikola’nın ordusu Rusya’nın diğer hudutlarını kendini kaderine terk etmeden Osmanlı seferini icra edebilecek sayı ve silah gücüne sahip değildi. Planlar hazırlanırken bu durum da göz ardı edilmişti.¹¹⁸

Karargâh hazırlıkları ve planların bu kadar kötü olmasına rağmen, Nikola, 28 Mayıs 1853’te Boğdan ve Eflak’ın işgalinin başlatılması emrini verdi. Rus ordusu uzun süren bir yığınaklama

ardından, ancak bir ay sonra 3 Temmuz'da Prut nehrini geçerek çarın emrini ifa etmeye başladı. 1829 Edirne Antlaşması hükümleri gereği prensliklerdeki bütün Osmanlı kale ve tahkimatı yıkılmış olduğundan, Rus birlikleri ciddi bir direnişle karşılaşmadı ve bütün bölgeyi kolaylıkla işgal edebildi. Herhangi bir birlik tarafından savunulmayan Bükreş ise on iki gün sonra ele geçirildi. İşgal siyasi maksatlı ve kısıtlı bir askeri harekât olarak planlandığından, Rus birlikleri Tuna nehri boyunca uzanan Osmanlı ileri savunma hattından uzak bir mesafede durdu. Ancak prensliklerin işgali, çarın beklediği gibi Osmanlı devletini ve kamuoyunu korkutup Rus isteklerini kabule itmeyip, tam tersine büyük bir öfke ve intikam hissine neden oldu. Savaşı önlemek için İngiliz ve Fransız inisiyatifi ile başlatılan diplomatik görüşmeler durduruldu. Osmanlı yönetiminden gerekli talimat ve güvenceyi alan Osmanlı Tuna ordusu serdarı Ömer Lütfi Paşa, Rus ordusuna 4 Ekim'e kadar işgal edilen bölgeleri boşaltması ultimatoomunu verdi. Bu ultimatoom aslında savaş ilanından başka bir şey değildi.¹¹⁹

Tanzimat dönemi Osmanlı ordusu, bütün karamsar gözlem ve analizlere rağmen, süvari sınıfı hariç önceki dönemlerle mukayese edilemeyecek kadar iyi durumdaydı. Temel sorun, ordunun hâlâ büyük bir yeniden yapılanma ve reform süreci içinde bulunmasıydı. Bazı sınıf ve kurumların modernizasyonu nispeten gerçekleştirilmişken, diğerleri henüz o seviyeye gelememişti. Tanzimat Fermanı sonrasında uygulamaya konulan kanun ve yönetmelikler sayesinde askerlerin yaşam koşulları ve istihkakları iyileşmişti. Rüşvet ve yolsuzluklar devam etse de, eskiye nazaran bu konularda da gözle görülür bir düzelme yaşanmıştı. 1843 Rıza Paşa reformu ile ordunun anarşik teşkilat yapısı belli bir düzene sokulmuş, hiyerarşi tesis edilmişti. Birlikler, Afrika eyaletleri hariç, coğrafi olarak beş ordu halinde yeniden teşkilatlandırılmıştı. İstanbul'da Hassa ve Dersaadet Orduları yer alırken; eyaletlerde Anadolu, Rumeli ve Arabistan (gerçekte görev bölgesi sadece Suriye eyaletini kapsıyordu) Orduları teşkil edilmişti. Her ordu kendine tahsis edilmiş bölgeden asker toplama hakkına sahipti. Tabii ki Hassa Ordusu imtiyazlı statüsünü muhafaza ediyordu. Birkaç sene içinde Bağdat

Ordusu'nun kurulması ile ordu sayısı altıya çıktı. 1848'de Dersaadet Ordusu Şumnu'ya taşınarak Şumnu Ordusu adını alırken, Hassa Ordusu da imtiyazlarının bir kısmını kaybederek standart bir birlik haline gelmeye başlamıştı. Diğer ordular eski merkezlerinde kalmaya devam etti. Ama isimleri değiştirilerek ordu merkezlerinin bulundukları şehirle anılmaya başladılar. Ancak uzun bir süre eski isimleri de kullanılmaya devam etti: Hassa, Manastır (Rumeli), Erzurum (Anadolu) ve Şam (Arabistan).¹²⁰

Yeni ordu teşkilatına geçilmesiyle beraber Osmanlı ordusunun resmi ismi de değiştirildi. Düzenli ordu birlikleri artık Asakir-i Mansure-i Muhammediye yerine, "Asakir-i Nizamiye-i Şahane" adını alırken, Redif birlikleri adını az bir değişiklikle korudu: "Asakir-i Redif-i Şahane." Nizamiye-Redif ikili yapısını desteklemek için 1846'da Kura Nizamnamesi'nin çıkarılmasıyla askere alma sistemi ilk kez bir kanuna konu oldu. Yeni kanuna göre, her sene belirlenen tarihte sancaklardaki bütün yaşı gelmiş yükümlüler bir resmi meclisin karşısında toplanacaklardı. Sağlık ve fiziki muayene sonrasında yapılacak kura ile yükümlüler iki gruba ayrılacaktı. Dolu kurayı çekenler Nizamiye askeri olarak düzenli ordu birliklerinde beş sene aktif görev (muvazzaflık) yapacak ve terhisleri sonrasında yedi sene Redif'e kaydırılacaklardı. Boş kura çekenler ise 26 yaşına kadar senelik kura çekimlerine katılacaklardı. Redif birliklerinde üstünkörü eğitim görmüş askerlerle terhis olmuş tecrübeli Nizamiye askerlerinin birlikte bulunması sayesinde, olası bir harpte hazırlığın çok düşük seviyede kalmaması hedeflenmişti.

Nizamiye ve Redif birlikleri doğrudan ordu komutanlarına bağlandığı için, 1843 öncesindeki Mansure ordusu-Redif ordusu ayrımı ortadan kalkmıştı. Yeni sistemin tasarım mantığına göre Nizamiye birlikleri içinde bulunulan durum ve ihtiyaçlara göre imparatorluğun her yerinde görev yapacak, Redif birlikleri ise sadece kendi eyaletleri içinde savunma ve iç güvenlik maksatları ile kullanılacaktı. Böylelikle Rediflerin eğitim ve tecrübe eksikliklerinden doğan askeri zafiyetin giderilmesi düşünülmüştü. Ancak Kırım Savaşı bu yaklaşımın ne kadar iyimser ve gerçeklerden uzak olduğunu ortaya koydu. Kafkas cephesinde uğranılan kayıplar Ana-

dolu askeriyle karşılanamayınca, Rumeli Redifleri bölgeye sevk edilmek zorunda kalındı. Osmanlı yönetimi geç farkına varsa da, geniş coğrafyayı savunma görevinin nüfusun küçük bir kısmının sırtına yüklenmesi gerçeği, eldeki herkesin her yerde kullanılması mecburiyetini de beraberinde getiriyordu.

O senelerde yeni inşa edilen kışlaların görkemli nizamiyeleri¹²¹ orduların emir-komuta sıkıntılarını ancak gizleyebiliyordu. Sultan Abdülmecid de selefleri gibi bina inşasında daha başarılıydı. Hassa Ordusu da dahil olmak üzere, bütün ordularda karargâh, idari ve lojistik destek unsurları sadece teşkilat-kadro kâğıtları üzerinde bulunmaktaydı. Eğitimli ve konusuna hâkim karargâh subaylarının eksikliği en temel sorundu. Birkaç yüz Macar ve Polonyalı mülteci subay ile az sayıdaki İngiliz askeri danışmanın varlığı sadece sorunun vahametini azaltıyordu. Durumun farkında olan merkezi idare, savaş esnasında mevcut ordu teşkilat yapısını pek dikkate almayarak, cephe komutanları ve mevcut kaleleri esas alıp yeni bir emir-komuta yapısını uygulamaya soktu.¹²²

Kışlaların görkeminin emir-komuta sorunlarını gizlemesine benzer şekilde, Tanzimat kanunları da Osmanlı askerlerinin yaşam koşullarını iyileştirse de, temel sorun ve kısıtlamaların sadece üstünü örttü. Çoğu köylü asker disiplin, zamana riayet ve şahsi temizlik gibi askeri hayatın temel kurallarına uyum sağlamakta büyük güçlük çekiyordu. Çoğunluk dini kurallardan bile habersiz, sadece kendi yörelerinde hâkim olan inanç ve hurafelere itibar ediyordu. Sıkı bir eğitim ve denetim için gereken eğitimli subay ihtiyacı bir türlü karşılanamıyordu. Nizamiye birlikleri bile subay sıkıntısı çekerken, Redif birliklerinde hemen hemen hiç eğitimli subayın görevlendirilememesi şaşırtıcı değildi. Redif birliklerinin büyük bir kısmı ya hiç askeri eğitim almamıştı ya da aldıkları eğitim temel bazı bilgilerin ötesine geçmemişti. Her ordunun kendi bölgesinden asker toplaması, askeri etkinlik açısından birlikler arasında ciddi farklar doğmasına neden oluyordu. Sık sık yaşanan savaş ve isyanlar nedeniyle Rumeli ve Batı Anadolu birlikleri nerdeyse devamlı teyakkuzda ve muharebedeydi. Bu sayede askerliği yaparak öğrenmişler, muharebe tecrübesi kazanmışlar ve birlik-beraberlik

ruhunu oluşturmışlardı. Merkezi idare, en iyi subayları bu kritik birliklere atadığı için, komuta kontrol de nispeten daha az sorun teşkil etmekteydi. Öte yandan aynı şeyi, örneğin Suriye ve Irak birlikleri için söylemek mümkün değildi. Subaylar ve askerler eğitimsiz ve tecrübesizdi; birlik ruhuna sahip değillerdi. Ayrıca Türkçe konuşan subaylar anadili Arapça olan askerlerle iletişim kurmakta büyük güçlük çekiyordu.

Osmanlı ordusunun genel mevcudu, gönüllüler ve Kuzey Afrika eyaletlerinden (Mısır, Trablusgarp ve Tunus) gelen birliklerle beraber, 480.000 rakamına ulaşmaktaydı. Geçmişle kıyaslanamayacak kadar büyük bu mevcudun ancak 123.000'i iyi kötü eğitim almış ve tecrübeli Nizamiye askerleriydi. Özellikle topçu sınıfı ve seçme askerlerden kurulu yivli Minié tüfekleriyle teçhiz edilmiş on iki şешaneci¹²³ taburu eğitim, tecrübe, silah ve teçhizat açılarından ordunun en iyi birlikleriydi. Savaş esnasında da muadilleri olan Rus birliklerinden daha iyi olduklarını kanıtlayacaklardı. Fakat Redifler ve başıbozuklar için aynı şeyleri söylemek mümkün değildi. Eğitim, silah ve teçhizat dahil, her alanda zayıftılar. İdeal koşullar altında bile muharebe değerleri ve etkinlikleri düşüktü. Nizamiye ile diğer birlikler arasındaki uçurum o kadar büyüktü ki, Kırım Savaşı'nın Batılı gözlemcileri savaş boyunca Osmanlı ordusunu okuyucularına tasvir etmekte güçlük çekmişlerdi. Bugün bile bu yazılanları okurken, yazarın hangi birlikle beraber bulunduğunu dikkate almazsak savaş hakkında tamamen yanlış bir sonuca varabiliriz.¹²⁴

Osmanlı savaş konseyi, savaşın stratejik planını tartışıp karara bağlarken ordunun bu ikili yapı ve kimliğini dikkate almamıştır. Kabul edilen plana göre Tuna cephesindeki ordu aktif savunma yapıp mahdut hedefli taarruzlarla yetinirken, Kafkas Ordusu bir taraftan güçlü garnizonlarla Kars, Batum ve Bayezid kalelerini savunurken asıl kuvvetiyle de Rusya içlerine girip hâkim araziye ele geçirecek, böylece Rus ordusunun muhtemel ilerleme istikametlerini kapatacaktı.¹²⁵ Abdülmecid ve askeri danışmanları imparatorluğun en başarılı paşalarına bu cephelerin komutasının verilmesinin sorunları çözeceği gibi iyimser bir düşünce ile karar vermişler-

di. Osmanlı'ya sığınmış ve Müslüman olmuş bir Habsburg subayı bazı modern kaynakların iddialarına göre, gerçekte bir astsubay olma ihtimali bulunmaktadır) Ömer Lütfi Paşa (Hüsrev Paşa hanesinde yetişmiştir) Tuna Ordusu'nun başına getirildi. Osmanlı ordusunun ilk akademik eğitim alan subaylarından olan, Viyana Harp Okulu mezunu Abdülkerim Nadir Paşa ise (yaygın olarak Çırpanlı Abdi adıyla anılırdı) Kafkas cephesine atandı.

Ömer Paşa, Abdi Paşa'ya göre her açıdan şanslıydı. İstanbul'da bırakılan birkaç alay dışında bütün Hassa Ordusu ve imparatorluğun en iyi topçu birlikleri emrine verilmişti. Rumeli Nizamiye ve Redif birlikleri de nitelik ve nicelik açısından Doğu Anadolu ve Suriye birliklerinden daha üstündü. Arnavutluk ve Bosna, gerektiğinde ilave paralı asker sağlayabilecek güvenilir kaynaklardı. Ayrıca Abdülmecid tecrübeli Mısır alaylarını da Tuna cephesine tahsis etmişti.¹²⁶ Ulaşım ve lojistik açısından da Tuna cephesinde durum daha iyiydi. Yetersiz de olsa imparatorluğun en iyi yolları Balkanlar'daydı. Ayrıca ana ikmal noktası olan ve askeri imalat atölyelerinin bulunduğu İstanbul'a yakındı. Üstelik imparatorluğun tahıl ambarı olan bir bölgede bulunma avantajına da sahipti.

Oysa Abdi Paşa'nın ordusu, barış dönemi koşullarında bile kötü bir birlikti. Ordunun üçte ikisini başıbozuklar ve aşiret savaşçıları teşkil ediyordu. Sadece askerleri değil silah, teçhizat ve daha da kötüsü subayları bile ikinci sınıftı. Az sayıdaki Harbiye mezunu, Macar ve Polonyalı mülteci subay dışında kalanlar bölük seviyesinin üstünde komutanlık yapabilecek kabiliyette değildi. Kafkaslar ve Doğu Anadolu'da ulaştırma ve lojistik tam anlamıyla bir kâbustu. Hem her mevsim kullanılabilecek yollar yoktu, hem de kendi kendini besleyemeyen bu bölgede ileri depolama yapılacak tesisler bulunmamaktaydı. 20. yüzyılın ortalarına kadar devam edecek bu durumun savaş planlamalarında dikkate alınmaması, Osmanlı yüksek komuta heyetinin yetersizliğini iyi bir şekilde göstermektedir. Sanki bütün bu sorunlar yetmezmiş gibi emir-komuta ilişkileri de sağlıklı bir şekilde tesis edilmemişti. Abdi Paşa kâğıt üstünde Kafkas cephesi komutanıydı, ama başta Batum Ordusu olmak üzere birçok birlik doğrudan İstanbul'a bağlıydı ve

Abdi Paşa'nın emirlerini dikkate almıyordu. Sultan Abdülmecid ve başta İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford Canning olmak üzere savaş tecrübesi olmayan danışmanları, gerçek durumu bilmeden o zamanki haberleşme imkânları ile bu birlikleri İstanbul'dan idare etmeye kalkıştılar.¹²⁷ Sonuç olarak en iyi ordu savunma görevini üstlenmişken, en kötü ordu Rusya içlerine cüretkâr bir taarruz görevini yapmak için hazırlanıyordu.

İstanbul'dan üst üste gelen emirlerin baskısı ve Rus birliklerinin büyük ölçüde pasif kalmasından cesaret bulan Abdi Paşa ve diğer üst düzey birlik komutanları, isteksiz ve çekingen bir şekilde üç koldan sınırı geçtiler. Sahili takip eden kol Şevketil'i (St. Nikola) hedef alırken, diğer kollar Gümrü (Aleksandropol) ve Ahıska-Ahılkelek hedeflerini ele geçirmeyi amaçlıyordu. Zamanlama mükemmeldi. Rusların asıl yığınağı huduttan çok uzakta yapılmıştı. Hudut ve kale garnizonları bir Osmanlı taarruzu beklemedikleri için hazırlıksızdılar. 24 Ekim 1853'te zayıf şekilde tutulan Şevketil limanı kolayca ele geçirildi ve yardıma gelen Rus takviye birlikleri püskürtüldü. Askeri açıdan aslında önemsiz bu zafer herkesi cesaretlendirdi. Şaşırtıcı bir şekilde Rus Kafkas bölgesi komutanı Mikhail Voronzov büyük bir paniğe kapılarak, Kuzey Karadeniz'deki Anapa kalesine kadar uzanan bölgedeki bütün sahil kale ve tahkimatlarını boşalttı.¹²⁸

Ancak ne Gümrü istikametinde ilerleyen Abdi Paşa ne de Ahılkelek önlerine ulaşan Ali Rıza Paşa olağanüstü fırsatların farkındaydı. İleri harekâtı yönlendiren stratejik bir planlama, operatif ve taktik muharebe istihbaratı ve birlikler arasında haberleşme ve eşgüdüm bulunmadığı için her iki komutan da salt İstanbul'u memnun etmek için körlemesine ilerliyordu. Üstelik geçmiş savaşlarda uğranılan hezimetler akıllarında olduğundan, birliklerinin önemli bir kısmını ihtiyatta tutup kısıtlı bir taarruzla yetinmek niyetindeydiler. Doğru düzgün bir komuta olmadan, moralsiz bir şekilde ilerleyen birlikler her şey rağmen Ahıska ve Gümrü'ye ulaşmayı başardı. Ali Rıza Paşa'nın ağır topçusu olmadığı için kaleye taarruz etmeyip ağır topçu talebinde bulundu. Aslında bu durumu önceden tespit edip topları yanında taşıması gerekirdi. Yaklaşık bir

hafta topların gelmesini bekleyen Ali Rıza Paşa, toplar yerine Rus yardım kuvveti ile yüz yüze geldi. Ali Rıza Paşa Osmanlı yönetimine sempatiyle bakan yerel halkın desteğini sağlamayı düşünmediği gibi, sayı ve pozisyon üstünlüklerini de kullanamadı. 13 Kasım'da Süflis'te (Sadzel) taarruza geçen Rus düzenli piyade ve süvarisi, Ali Rıza Paşa'nın çoğunluğu başıbozuk ve aşiret savaşçılarından oluşan ordusunu kolayca dağıttı. Osmanlı askerleri bütün top ve ağırlıkları geride bırakarak kaçtı.¹²⁹

Bu esnada Abdi Paşa, Rus örtme birliklerini yenerek Gümrü yolunu açmayı başarmıştı. Bütün gücüyle ve hızla Gümrü'ye saldırarak yerine, tereddütlü ve aşırı ihtiyatlı ilerleyişini sürdürdü. Baskın etkisi kısa sürede kayboldu. Panikleri yatışan Rus birlikleri hızla tertiplenmeye başlarken, Ahıska yenilgisi haberi ulaştı. Zaten isteksiz olan Abdi Paşa, hemen birliklerini Kars yaklaşma istikametini kapatan Gedikler'e geri çekip savunmaya geçti. Abdi Paşa, bu kritik anda Gedikler'deki birliklerin emir-komutasını kurmay başkanı Ahmed Paşa'ya bırakarak Kars kalesine döndü. Osmanlı birliklerinin operatif üstünlüğüne rağmen geri çekilmesi Rusları cesaretlendirdiği gibi, onlar adına önemli bir fırsat da yaratmış oldu. Ahıska-Ahılkelek bölgesindeki kuvvetleri de çekerek Gedikler istikametinde ileri harekâta geçtiler. Ahmed Paşa az sayıdaki akademik eğitilmiş subaydan biriydi. Ancak hırsı ve kendine güveni gözünü körleştirmişti. Abdi Paşa'nın savunma emrini dikkate almayarak, mülteci danışmanlarının hazırladığı cüretkâr bir taarruz planını uygulamaya karar verdi.

Planın ana fikri, Rus birliklerini Gedikler önünde tespit edip, her iki kanattan kuşatıcı manevralar yaparak Rus birliklerinin gerisine ulaşarak onları çembere almaktı. Sağ kanatta manevrayı düzenli süvari ve piyade birlikleri yapacaktı; sol kanatta ise görev başıbozuk süvarilere verilmişti. Plan cüretkâr olduğu kadar yaratıcıydı da. Fakat birliklerin eğitim ve tecrübe düzeyinin düşük ve haberleşme imkânlarının kısıtlı olduğu dikkate alınmamıştı. 1 Aralık günü plana uygun bir şekilde birlikler ileri harekâta geçtiler. Rus komutanı Prens Bebutov kuşatıcı manevralara karşı yan emniyeti aldığından, Osmanlı ilerleyişinin maksadını anlar anlamaz savunma mevzileri-

ne yönelik karşı taarruza geçti. Kanlı muharebeler sonrasında Osmanlı topçu mevzilerini ele geçirmeyi başardı. Sol kanatta manevra yapan başıbozuk süvariler Rusları taciz etmenin ötesinde ciddi bir saldırıya kalkışamazken, sağ kanattaki düzenli ordu birlikleri topçu desteği olmadan, üstelik gecikerek taarruza dahil oldu. Baskın etkisi kaybedildiği ve Ruslar topçu desteği olmayan tek kanattan Osmanlı taarruzuna karşılık bütün birliklerini sevk edebildikleri için, düzenli ordu birlikleri de başarısızlığa uğrayıp geri çekilmeye başladılar. Ruslar topların yarısını ve ordu ağırlıklarının tamamını ele geçirdikleri halde, başarıdan faydalanıp Osmanlı çekilişini takibe kalkışmadılar. Düzenli birlikler nispeten dağılmadan geri çekilmeyi başarırken, başıbozuklar muharebe bölgesini terk edip memleketlerine doğru kaçmaya devam ettiler. Osmanlı yüksek komuta heyeti gelişmeleri İstanbul'dan doğru düzgün takip edemediğinden, yenilgiden Abdi Paşa'yı sorumlu tutup görevden aldı. Yerine, yenilginin asıl müsebbibi Ahmed Paşa mükâfaten atandı.¹³⁰

Gedikler yenilgisinden bir gün önce Rus Karadeniz donanması, Sinop'ta toplanmış Osmanlı donanmasını bir baskınla imha etmeyi başarmıştı.¹³¹ Sinop baskını ve Gedikler yenilgisi Osmanlı'nın askeri gücünü ciddi ölçüde tırpanladığından, Rusların Kafkaslar'daki durumu güçlenmiş ve inisiyatif onlara geçmiş oldu. Ancak Sinop baskınının boyutu (aslında bütün donanma değil, on iki hafif firkateyn ve dört nakliye gemisi imha edilmişti) İngiliz ve Fransız basını¹³² tarafından abartılarak kamuoyuna sunulduğu için, bölgede bulunan İngiliz ve Fransız birleşik donanmasının hiçbir şey yapmadan durması büyük bir infiale neden oldu. Kamuoyu baskısı sonucunda her iki ülke de 27 Ocak 1854'te Rusya'ya savaş ilan etti. Böylelikle denizde ve karada yaşanan iki felaket Osmanlı'nın Ruslar karşısındaki kaderini değiştirdi.¹³³

Gedikler Muharebesi, planlar ne kadar iyi ve yaratıcı olursa olsun, Osmanlı ordusunun karmaşık taarruz planlarını icra edebilecek yeteneğe sahip olmadığını açıkça göstermişti. Zaten mektepli subayı çok az olan orduda askerlerin eğitimsizliği bu ihtiyacı daha da artırmaktaydı. Haberleşme olanaklarının kısıtlı olması da komuta kontrol sorunlarını artırıp, birliklerin koordineli olarak

hareket etme imkânını neredeyse ortadan kaldırmıştı. Ayrıca Ahmed Paşa ve danışmanları önemli bir hususu, yani askerin moral ve motivasyonunu ihmal etmişlerdi. Nizamiye askerleri bile komutanlarına ve kendilerine güvenmiyorlardı. Süflis yenilgisi, Gümrü çekilişi ve Ruslar karşısında neredeyse bir asırdır devam eden zincirleme yenilgilerin mirası askerlerin moralini bozmuştu. O kadar ki bazen Rus askerlerinin görülmesi bile paniğe sebep olabiliyordu. Abdi Paşa gibi düşünenler askere hiç güvenmediği için, en ufak bir terslikte endişeye kapılarak emniyetli bir yere çekilmek için bahane üretiyorlardı. Ahmed Paşa gibi düşünenlerse cüretkâr planlarının esiri olarak, subaysız ve eğitimsiz askerlerle, iyi bir ordunun bile altından güçlkle kalkabileceği manevralara kalkışlıyordu.

Kötü teçhizatlı ve kötü idare edilen Kafkas Ordusu bir dizi yenilgi ve başarısızlık yaşarken, Tuna ordusu tam tersine Ömer Paşa'nın başarılı komutanlığı altında Eflak içlerine uzanan baskın taarruzlarıyla bütün gözlemcileri hayrete düşüren başarılarla imza attı. Öncelikli olarak Ömer Paşa, Rus komuta heyetinin Tuna nehrini geçmek istemediğini bildiğinden, dikkatini birinci hat Rus birlikleri üzerinde yoğunlaştırmıştı. Etkin bir muharebe istihbaratı sayesinde, hemen karşısındaki Rus birlik komutanlarının niyet ve maksatları ile zayıf taraflarını tespit edebilmişti. İlk darbeyi Kalafat'ta vurdu. Vidin garnizonu, 28 Ekim 1853'te aniden Tuna'yı aşarak Kalafat'ı işgal etti. Kalafat, Rusların Sırp müttefikleri ile irtibatını sağlayan yegâne nokta olduğu gibi, ele geçirilmesiyle Tuna nehir trafiğinde önemli yeri olan stratejik Vidin kalesinin emniyeti de sağlanmış oluyordu.

Ömer Paşa, beklemeden 2 Kasım'da Totrakan garnizonu ile Olteniça'ya (Oltenitsa) saldırdı. Bu esnada Silistre ve Rusçuk garnizonları mahdud hedefli taarruz ve akınlarla Rusları meşgul ettiği için, Olteniça kolaylıkla ele geçirildi. Bu mevzideki utanç verici yenilgiler Rus cephe komutanı Mikhail Gorçakov'u harekete geçirdi. Astlarına Osmanlı birliklerini derhal Tuna'nın öte yakasına püs-kürtmelerini emretti. Karşılarındaki düşmanı hâlâ küçümseyen Rus birlikleri rahat bir tempo ile iki gün sonra Olteniça'ya taarruz ettiklerinde, ummadıkları bir direnişle karşılaştılar. Osmanlı birlikleri

ilk Rus taarruz kademesini ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra, asıl Rus birlikleri taarruz düzenine geçmeden nehrin karşı yakasına geçmeyi başardılar. Aktif keşif ve akınlar devam ettiği için, Ömer Paşa Kalafat'a yönelik Çitate'deki (Cetatea) Rus yığınağından zamanında haberdar olmuştu. 6 Ocak günü baskın tarzında bir taarruzla Ruslara ağır zayıat verdirilip yığınak dağıtıldı.¹³⁴

Ömer Paşa'nın aktif savunma anlayışı, Kasım-Ocak ayları arasında Rusların Dobruca bölgesi hariç, Tuna boyunca yığınak yapan birliklerini hareket edemez hale getirdi. Küçük ama düzenli zaferler sadece Tuna Ordusu'nu değil, aynı zamanda Osmanlı kamuoyunun ve basın sayesinde Avrupa kamuoyunun moral ve sevincini de artırdı. Ömer Paşa, etkin bir muharebe komutanlığı göstererek, saldırgan ve aktif keşif harekâtları ile düşmanın zayıflıklarını tespit edip, ani baskınlarla düşmana darbeler indirmeyi başardı. Durumu çok iyi kavrayıp görev tipi emirlerle inisiyatif elinde tuttu ve düşmana zayıat verdirirken kendisi gereksiz zayıattan kaçınabildi. Oynak savunma anlayışını muhafaza ederek, ele geçirilen yerleri ne pahasına olursa olsun elde tutmak yerine düşmanı yıpratmayı tercih etti. Böylelikle düşmanın dengesini ve karar verme sürecini bozduğu gibi, kendi birliklerine yönelik olası Rus taarruzlarının da önüne geçti. Ancak burada bir hususu hatırlatmak gerekir. Ömer Paşa yetenekli bir komutan olmasına rağmen, Osmanlı ordusunun en seçme birlikleri ve subayları kendisine verilmiş olmasa, bu başarıları göstermesi mümkün olamazdı.

Müttefik İngiliz ve Fransız askerlerin ilk grubunun Gelibolu ve İstanbul'a ulaşması, Rusları stratejik planlarını yeniden değerlendirmeye mecbur etti. Müttefiklerin asıl birlikleri savaşa dahil olmadan, Osmanlı Tuna Ordusu'nu yenilgiye uğratarak Edirne'ye ulaşmak asıl hedefleri haline geldi. Rus genelkurmayı şaşırtıcı bir dar görüşlülük göstererek, karşılarındaki Osmanlı ordusunun gerçek imkân ve kabiliyetini dikkate almadan, von Diebitsch'i 1829'da başarıya ulaştıran planın tadil edilmiş halini uygulamaya soktu. Yeni planın ilk kademesi olan Dobruca'nın işgali kolaylıkla gerçekleştirildi. Ancak planın ikinci kademesi olan Silistre'nin ele geçirilmesi müttefik birliklerin yardıma gelmemesine rağmen mümkün olamayacaktı.¹³⁵

Aslında Rus planlamacıların Silistre kale tahkimatı ile ilgili değerlendirmeleri doğru çıkmıştı. Son Rus savaşıdan bu yana tahkimat elden geçirilip modernleştirilmemişti. Fakat nadir görülebilecek bir komutan ve birlik uyumunun Silistre’de sağlandığını fark edemediler. Kale muhafızı Musa Paşa, Osmanlı ordusunun en yetenekli genç komutanlarından biriydi. Emrine tamamı seçme askerlerden oluşan bir Hassa tümen grubu ve tecrübeli Mısır taburları verilmişti. Ruslar kalenin dışarıyla irtibatını kesmeye bile gerek duymadan, 16 Mayıs 1854’te beklenen taarruzlarına başladılar. 1828-29 Savaşı’nın muzaffer komutanı Kont Paskieviç kendine çok güveniyor ve geçmiş deneyimleri nedeniyle Osmanlı’yı hakir görüyordu. Paskieviç’in kötü muharebe liderliği, sahip olunan kısıtlı avantajların bile kullanılmasını engelledi. Silistre müdafileri, komutanları Musa Paşa’nın şahadetine rağmen üç büyük taarruzu püskürtmeyi başardı. Uğranılan ağır zayıat ve Varna’da teşkil edilmeye başlanan müttefik yığınağı, kuşatmadan sorumlu Prens Gorçakov’u 21 Haziran’da paniğe kapılarak çekilmeye zorladı. Hasan Paşa’nın Yerköy’e (Giorgio) yaptığı hazırlıksız taarruz Rus geri çekilişini hızlandırdı ve kısa bir süre içinde, Dobruca’nın bir kısmı hariç, Tuna’nın güneyinde Rus askeri kalmadı.¹³⁶

Habsburgların, Romanya boşaltılmazsa savaşa Osmanlı yanında dahil olacağına dair ultimatomu sonrasında, askeri açıdan zor durumda kalan Rusya, Balkanlar’daki bütün askeri faaliyetleri sona erdirip işgal ordusunu Osmanlı topraklarından çekmek zoruna kaldı. Son unsurların da Ağustos ortasında ayrılmasının ardından, Osmanlı yönetimi şimdi Varna ve İstanbul’da boşa çıkan birliklerin Kafkas cephesinde kullanılması için müttefiklerini ikna etmeye çalıştı. Fakat İngiltere ve Fransa’nın Kafkaslar’da stratejik çıkarları bulunmadığı için Osmanlı’nın ısrarlı taleplerini reddettiler. Her iki ülkenin karar vericileri de stratejik çıkarlarının Rus Karadeniz donanmasının ve başta Sivastopol olmak üzere deniz üslerinin imhasında yattığını değerlendiriyordu. Müttefikler savaşı Kırım yarımadasına taşıma kararı almakla kalmayıp, Kafkaslar’da zor durumda bulunan Osmanlı’nın da 20.000 kişilik bir kuvvetle Kırım seferini desteklemesini sağladılar. Kafkas cephesine

sadece 7.000 Tunus askeri ve bazı küçük birlikler sevk edilebildi. Tunuslular oldukça hatalı bir değerlendirme sonrasında, sarsılmış ve moralsiz Kars Ordusu yerine, iyi durumdaki Batum Ordusu'nu takviye için görevlendirildi.¹³⁷

Kırım'a yönelik bu gelişmeler yaşanırken, Ruslar dikkatlerini başta sorun çıkaran Şeyh Şamil ve Çeçenler ile Çerkez İsyanı olmak üzere, Kafkas halklarının tesirsiz hale getirilmesine çevirmişlerdi. Şamil'in gerilla ordusu yedi sene boyunca devam eden kapsamlı bir karşı gerilla ve istikrar harekâtı sonrasında oldukça zayıflamıştı. Kayda değer bir dış askeri yardım olmadan, Rusları taciz etmek dışında askeri bir kabiliyetleri kalmamıştı. Kafkaslar'ın batısında isyan eden Çerkez aşiretleriye kendi aralarında birlik tesis edemedikleri gibi, Şeyh Şamil'le beraber hareket etmek de istemiyorlardı. Kısacası Kafkas halkları umutlarını Osmanlı zaferlerine ve dış askeri yardıma bağlamışlardı. Osmanlı ise birkaç askeri danışman ve Kafkaslar'ı Rusya'ya karşı ayaklanmaya çağıran fermanlar göndermek dışında bir şey yapamadığından, bölgedeki Osmanlı komutanları için Kafkaslar'daki karmaşanın bir faydası bulunmuyordu. Buna rağmen sağlanan gemi ve kayıklarla küçük aşiret savaşçısı gruplar Karadeniz sahili boyunca çeşitli noktalara çıkarılabildi. Bu gayrinizami grupların düzenli birlikler gibi somut askeri hedeflere karşı faaliyet göstermeleri beklenemezdi. Nitekim sahil boyunca haydutluk ve korsanlık dışında bir şey yapamadılar. Beklenen yardımın gelmemesi ve Osmanlı'nın mağlubiyet haberleri Kafkaslar'daki isyancı havayı soğuttuğu gibi, isyancıların kendi içlerinde daha da bölünmesine yol açtı. Ruslar bu uygun koşullardan istifade ederek Ocak-Temmuz 1854 tarihleri arasında kayda değer bütün isyancı aşiretleri yenilgiye uğratıp aman dilemeye zorladı. Direnişe devam eden küçük gruplarsa iyice uzaklara itilerek tecrit edildiler.¹³⁸

Bütün bu Rus karşı gerilla ve bastırma harekâtı boyunca hareketsiz kalan ve bu süreçte kötü beslenme ve yetersiz sağlık tedbirleri yüzünden binlerce askerini salgın hastalıklara kurban veren Kafkas cephesindeki Osmanlı komutanları, İstanbul'dan gelen ısrarlı emirler sonrasında isteksiz bir şekilde Temmuz 1854'te mahdud

hedefli taarruzlara kalkıştılar.¹³⁹ Batum Ordusu'nun 8.000 kişilik Nizamiye askeriyle 8 Haziran 1854'teki Nigoeti saldırısı Rusları tahrik ederek, düşmanın Çolok nehri boyunca uzanan Osmanlı savunma hattına taarruz etmesine neden oldu. Her ne kadar ordu komutanı Ahmed Selim Paşa birliklerini iyi bir şekilde tertiplemişse de, kritik bir köprüyü imha etmeyi veya kontrol altında tutmayı ihmal etmişti. Rus Generali Andronikov, 15 Haziran'da ani bir taarruzla köprüyü ele geçirip Osmanlı savunmasının sol kanadına yüklendi. Ruslar ağır zayıat vermelerine, bazı Polonya ve Gürcü birliklerinin Osmanlı saflarına geçmesine rağmen, cephe taarruzu ile ileride tertiplenmiş Osmanlı topçu mevzilerine ulaştı. Bir kısım Rus birliğinin savunmanın gerilerine sarkması üzerine, Osmanlı birlikleri ağırlıkları geride bırakarak dağınık bir şekilde geri çekildiler. Çolok yenilgisi Batum Ordusu'nun taarruz yeteneğini kesin bir şekilde yok ederek, bu kuvveti savaşın sonuna kadar hareketsiz hale getirdi. Ruslar zayıf bir örtme kuvveti bırakarak sıklet merkezi ve kuvvet çoğunluğunu cephenin güneyine kaydırmaya muvafak oldular.¹⁴⁰

Osmanlı cephesinin sol kanadında kazanılan zafer sonrasında, Ruslar Kars'ı iyice tecrit edip yalnız bırakmak için sağ kanada, Bayezid Ordusu'na yüklenmeye karar verdiler. Rus Erevan Ordusu dağ yollarını kullanarak, 29 Haziran'da Çilli ve Çengel geçitlerini tutan Selim Paşa'nın Bayezid Ordusu'na bir baskın düzenledi. Nizamiye taburları uzun süre Ruslara karşı dirense de, çoğunluğu Kürt aşiret savaşçılarından oluşan ordunun asıl kısmı paniğe kapılıp dağıldı. İhtiyat birlikleri birinci hat savunmasını desteklemekte gecikince, bu kez de Nizamiye askerleri morallerini yitirerek bozulup kaçmaya başladı. Geçitlerdeki yenilgi sonrasında Bayezid kale si kısa bir direnişin ardından 1 Temmuz'da teslim oldu. Böylelikle Osmanlı ve İran arasındaki bağlantı koparılmış oldu. Beklenileceği gibi birkaç ay sonra İran, Rusya ile gizli bir antlaşma imzalayarak savaş boyunca tarafsız kalmayı kabul etti.¹⁴¹

Kars Ordusu'nun yeni komutanı Mustafa Zarif Paşa (muharebe tecrübesi olmayan askeri kâtip kökenli bir subaydı),¹⁴² ordusunun sağında ve solunda yaşanan yenilgileri dikkate almadan, mümkün

olan en yavaş şekilde Gökdere (Kurudere adıyla da anılmaktadır) yakınlarındaki Rus yığınağına doğru ilerledi. Rahat bir şekilde ordusunu Rusların karşısında tertipleddikten sonra beklemeye başladı. Rus ordusu komutanı Prens Bebutov, üç hafta boyunca Osmanlı taarruzunu bekledikten sonra sıkılarak, 5 Ağustos'ta kendisi taarruza geçti. Zarif Paşa, Rus taarruzuna karşılık olarak hazırlıksız taarruz emri verdi. Aslında Hurşid Paşa (Richard Debaufre Guyon) ve İsmail Paşa tarafından hazırlanmış plana uygun hareket ediyordu. Plan tehlikeli bir şekilde Gedikler planına benzemekteydi. Cephe taarruzu ile Rus ordusunun asıl bölümü tespit edilecek ve iki kanattan yapılan kuşatıcı manevra ile imha edilecekti. Başlangıçta Osmanlı başıbozuk süvarisi kritik bir tepeyi ele geçirerek Rus taarruz düzenini tehlikeye düşürdü Ancak kuşatıcı manevra yapan kanatlar koordineli hareket edemediğinden, Bebutov birliklerini kaydırarak onları ayrı ayrı yenilgiye uğrattı. Bir kez daha başıbozuklar dağınık bir şekilde kaçarak Nizamiye birliklerini yüzüstü bıraktı. Nizamiye askerleri de müteakiben mevzilerini terk ederek geri çekilmeye başlayınca, Rusların eline Kars kalesini fethetmek için olağanüstü bir fırsat geçti. Ancak Ruslar da ağır zayıat vermişti ve birlikleri dağılmıştı. Bebutov takip harekâtına geçip fırsatı değerlendiremedi.¹⁴³

Kars Ordusu, tam anlamıyla büyük bir felakete uğramıştı. 8.000 asker şehit düşmüş veya yaralanmış, 2.500 asker esir düşmüş, 10.000 başıbozuk da firar etmişti. Ordu sadece moral ve motivasyonunu kaybedip aşağılanmamış, aynı zamanda tecrit edilmiş ve kale savunması için erzak ve mühimmat depolanmadığı, eski tahkimat onarılıp modernize edilmediği için ciddi bir kuşatmaya dayanma şansını da yitirmişti. İngiltere'nin Gökdere yenilgisi öncesinde Kars'a bir askeri teknik danışma timi gönderme kararının, sonraki gelişmeler dikkate alındığında çok akıllıca bir iş olduğu anlaşılabacaktı.¹⁴⁴ 24 Eylül'de Albay Fenwick Williams komutasındaki askeri danışma heyeti Kars'a ulaştı. Ancak heyetin çalışıp başarılı olabilmesi için mevcut komuta heyetinin değişmesi gerekiyordu. İstanbul'da yaşanan uzun direniş ve bürokratik sabotajlar sonrasında, Ahmed Vasfi Paşa komutanlığa atandı. Onun İngiliz

askeri heyetiyle uyumlu çalışması, Kars savunmasının kaderini değiştirecekti. Rusların uzun bir süre pasif kalması ve sivil halkın kale savunması için seferber olması sayesinde tahkimat onarıldı, yeni tabyalar ve top mevzileri inşa edildi. Yoğun talim ve takviye subayların gelmesiyle Nizamiye ve Redif birliklerinin harbe hazırlık ve muharebe yeterliliği artırıldı. Ancak kötü yaşam koşulları, etkin bir sağlık hizmetinin olmaması, yetersiz beslenme, kötü lojistik destek ve yolsuzluklar, henüz düşman kuşatması başlamasa da yüksek oranda zayiata neden olmaya devam etti. Daha da kötüsü asker, silah, mühimmat ve erzak bütünleme ve takviyesi bir türlü gerçekleşmedi.¹⁴⁵

Kars kalesinin büyük ölçüde kaderine terk edilmesinin en önemli sebebi Kırım cephesinin açılması ve her konuda önceliğin bu ana cepheye verilmesiydi. İngiliz ve Fransız sivil ve askeri liderler, Rus donanmasının kalbine yapılacak bir saldırı ile kısa bir süre içinde savaşı sona erdirmeyi umuyorlardı.¹⁴⁶ Müttefik donanması ve nakliye gemileri acele etmeden rahat bir hızla Karadeniz'i aşıp 13 Eylül 1854'te yarımada ulaşarak, beş gün boyunca 50.000'den fazla asker, at ve silahı sahile çıkardılar. Müttefik ordular komutanları Mareşal St. Arnaud ve Napolyon savaşları gazisi Lord Raglan güven içinde, rahat bir hızla ve düşman direnişiyle karşılaşmadan Sivastopol istikametinde ileri harekâta geçtiler. Ancak yüksek hayvanlarının az ve ordu ağırlıklarının gerekenden fazla olması nedenleriyle yürüyüş iyice yavaşladı.¹⁴⁷ Krizin meşum diplomatı Prens Aleksandr Sergeyeviç Menşikov, Rus ordusunun başında Alma nehrinin karşı yakasında savunmaya geçmişti. Süleyman Paşa komutasındaki 7.000 mevcutlu Osmanlı tümeni, Mareşal St. Arnaud'nun emrinde Fransız birlikleri ile intikal ediyordu. Arnaud, Osmanlı tümenini ve bir Fransız tümenini sağ kanattan kuşatıcı bir manevra yapmak üzere görevlendirdi. Fransız birliklerinin asıl kısmını merkezde kullanırken, İngiliz birlikleri soldan manevra yapacaktı. Süleyman Paşa, Fransız Generali Pierre Bosquet'nin hemen ardında muharebeye girmişti. Fransızlar sola manevra yapınca Osmanlı askerleri ileri saldırılarına devam ettiler ve Rus hafif süvarisini geriye iterek Sivastopol yolunu emniyete almayı başardılar.

Etkili ve isabetli deniz topçusu atışları sayesinde, Osmanlı askerleri fazla zayıat vermeden görevlerini başarıyla tamamlamıştı. İngiliz birlikleri, kuşatıcı manevra yapmak yerine cephe taarruzu yapsalar da, Arnaud'nun planı oldukça başarılı olacak ve Ruslar Alma'dan atılacaktı.¹⁴⁸

Müttefik ordusu bu zafer sonrasında kaçan düşmanı takip edip Sivastopol'u hazırlıksız bir taarruzla düşürmek yerine, eski rahat ritmine geri dönerek, iki gün dinlendikten sonra tekrar intikale başladı. Moralleri ciddi şekilde sarsılmış olan Ruslar, yakaladıkları tarihi fırsatı değerlendirerek hızla Sivastopol'un savunma tedbirlerini kuvvetlendirmeye çalışırken, müttefik ordusu şehrin varoşlarına ancak 25 Eylül'de ulaşabildi. Fakat yine hızlı bir şekilde davranıp kuşatmayı başlatmak ve bir an önce taarruza geçmek yerine, yerleşmek ve ordugâhların kurulması için iki hafta harcandı. Rusların kendilerine verilen bu ek süreyi iyi değerlendirdikleri zaman içinde anlaşılacaktı. Sivastopol'a yönelik ilk saldırı 17 Ekim'de gerçekleştirildi. Fransızlar çok ağır zayıat vermelerine rağmen hedeflerine ulaşamazken, İngilizler bölgesel başarı kazanmalarına karşın yeterince atılğan davranmadıklarından Rus savunmasının derinliklerine ulaşamadılar.¹⁴⁹

Kuşatmanın ilk safhasında Osmanlı tümeninin ifa ettiği görevler açık değildir. Muhtemelen Fransızların ağır zayıatla sonuçlanan taarruzuna iştirak etmişti. Ayrıca müttefik levazım başkanlığının yanlış planlama ve ihmali sonucunda yeterli erzak ve diğer istihkaklar alınamadığı ve düzgün barınma imkânları sağlanmadığı için hastalıklara birçok kurban verildi. Bu ilk dönemde Osmanlı tümeninin adından en çok bahsettiren ve ne yazık ki tarih kitaplarına çok kötü bir şekilde yansıyan faaliyet, Balaclava (Balıklıova) Muharebesi'nde oynadığı roldür. 25 Ekim sabahı Rus ordusunun ana grubu, kuşatma birliklerinin emniyetini sağlamak için teşkil edilen dış emniyet hattının Voronzov sırtındaki kısmına saldırdı. Bu bölgeyi toplam mevcudu 2.000 civarında olan dört Osmanlı taburu savunuyordu. Osmanlı taburları ileri mevzi görevi yapan, tahkimat ve savunma tedbirleri yetersiz beş tabyaya konuşlanmıştı.¹⁵⁰ O sabah tabyalarda ne olduğu bir gizem perdesi ile kaplanmıştı.

Dönemin ve günümüzün Batılı kaynaklarında yaygın bir şekilde tekrar edilen anlatıma göre, Rus topçu ateşi başlayınca Osmanlı askerleri mevzilerini ve İngilizlerin verdikleri topları terk ederek kaçmışlardı. Mutlak felaketi İngiliz Ağır Süvari Tugayı'nın karşı taarruzu ve 93. İskoç Dağ (Highlander) Alayı'nın tarihlere "ince kırmızı hat" olarak geçen savunması önlemişti. Bu sözde korkakça davranış müttefik komutanları o kadar etkilemişti ki, Osmanlı tümenine bir daha muharebe görevi verilmedi. Örneğin Inkerman Muharebesi'nde sırt hattındaki birliklerin acilen takviye edilmesi gerektiğinde, Lord Raglan elindeki en uygun birlik olan Osmanlı tümenini kullanmamayı tercih etti. Tümen salt idari görevlerde kullanıldı. Bu idari görevler içinde, yük hayvanları gibi nakliye gemilerinin boşaltılması ve eşyaların taşınması tarzında görevler yer almaktaydı.¹⁵¹

Başta muharebe meydanı arkeolojisi olmak üzere, günümüzde yapılan araştırmalar Batı'da kabul edilenden tamamen zıt bulgular ortaya koyarak, modern Türk resmi tarihini doğrulamaktadır. Bu bulgulara göre, tabyalardaki Osmanlı taburları (özellikle bir numaralı tabya) yoğun Rus topçu atışlarına rağmen Rus taarruzlarını iki saatten fazla süre durdurmayı başarmıştı. Üstelik bu başarıyı, 12 funtluk İngiliz demir topları personel yetersizliği nedeniyle kullanılamadığından, sadece piyade tüfegi ateşiyle gerçekleştirmişlerdi. Kazanılan zaman sayesinde İngilizler karşı taarruza geçebilmiş ve ikinci savunma hattı tesis edilebilmişti. Bir numaralı tabyadaki tabur sonuna kadar direnip tamamen imha olmuşken, diğer taburlar geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bu taburların kaçmadıkları, toparlanıp 93. İskoç Dağ Alayı ile beraber meşhur "ince kırmızı hat"ı teşkil ettikleri yeni bulgular sayesinde ortaya konmuştur. Dolayısıyla, Osmanlı askerlerinin Balaclava Muharebesi'nin gerçek kahramanları oldukları geç de olsa anlaşılabilmektedir.¹⁵² Balac-lava'da yaşanan fiyasko nedeniyle İngiliz komuta heyeti bir günah keçisi aramış ve Osmanlı askerlerinin direnmeden kaçtıkları hikâyesi ideal bir mazeret teşkil etmiştir. O dönemde Avrupalı askerler arasında yaygın olan ırkçılık, Avrupa dışındaki askeri geleneklerin hakir görülmesi, kültür ve lisan problemleri zaten Osmanlı as-

kerlerini ideal günah keçisi yapmaktaydı. Bunlara ek olarak, Osmanlı'nın henüz Kırım'daki savaş konseyinde temsil edilmemesi sonucunda, Osmanlı askerlerinin başarısı görmezden gelinip tam tersine suçlu ilan edilmişlerdir.¹⁵³

Devletleri tarafından ihmal edilip kaderlerine terk edilen, müttefiklerinin hakir gördüğü ve kötü muamele yaptığı tümenin, sert kış, ağır çalışma koşulları, yetersiz beslenme, salgın hastalıklar ve moralsizlik gibi yıpratıcı etkenlerle muharebe gücü Kasım 1854 ortalarında 5.000'nin altına düştü.¹⁵⁴ Müttefiklerinin ve kamuoyunun yoğun baskısı altında kalan Osmanlı yönetimi, Besarabya'yı işgal hazırlıkları içindeki Ömer Paşa'ya derhal Kırım'a gitmesi emrini verdi. Ömer Paşa, biri Mısır tümeni olmak üzere üç seçme tümeni ile Kırım'a Ocak 1855'te ulaştı. Ömer Paşa gelir gelmez hemen olası Rus taarruzlarını durdurmak üzere Eupatoria (Güzelova) bölgesine sevk edildi. Gerçekten de Rus ordusu, Sivastopol üzerindeki baskıyı hafifletmek ve müttefik ordusunu geriden vurmak için bölgede yığınak yapıyordu. Beklenen Rus taarruzu 16 Şubat'ın erken saatlerinde başladı. Ruslar başlangıçta kısıtlı bir başarı sağlasalar da, müttefik donanmasının topçu ateşi desteği ile Osmanlı müdafiler tarafından geri püskürtüldüler. Askeri açıdan beklenildiği gibi büyük çaplı bir muharebe gerçekleşmedi. Her iki taraf da fazla zayıat vermedi. Ama bu yenilgi St. Petersburg'da büyük bir siyasi krize neden oldu. Önce ordu komutanı Prens Menşikov görevden alındı. Sonrasında da zaten hasta olan Çar Nikola vefat etti. Bu zaferle birlikte müttefiklerinin gözünde Osmanlı askerinin imajı da düzeldi.¹⁵⁵

Ömer Paşa'nın gelmesi ile ilk defa Kırım savaş konseyinde Osmanlı da temsil edilmeye başlandı. Böylelikle Kırım cephesinin açılışından bu yana operatif düzeydeki karar verme sürecine Osmanlı devleti ilk kez dahil oluyor ve kendi çıkarlarını korumaya başlıyordu. Aylardır angarya görevler icra eden Osmanlı birlikleri bu sayede 24 Mayıs Kerç Harekâtı ve daha da önemlisi son Rus taarruzu olan 16 Ağustos Çernaya Muharebesi'ne aktif olarak iştirak ederek varlıklarını gösterebildiler.¹⁵⁶

Osmanlı katkısı bazı muharebelerde sonucu etkilemiş olsa da, Ömer Paşa Kırım'a asker gönderilmesini eleştirmeye devam etti. Haklı olarak Besarabya ve Kafkaslar'ın imparatorluk çıkarları için Kırım'dan daha önemli olduğunu iddia ediyordu. Bu amaçla gizlice İstanbul'a giderek 17 Temmuz 1855'te Sultan Abdülmecid'le görüştü. Padişaha Kırım'daki açmazı izah edip, oradaki Osmanlı birliklerinin zor durumdaki Kars kalesinin imdadına yetişmesi gerektiğini belirtti. Üstelik Kars kuşatmasını kaldırdıktan sonra Gürcistan içlerine ilerleme fırsatı da bulunmaktaydı. Padişahı ikna etmesine rağmen, müttefiklerin sivil ve askeri temsilcileri Sivastopol düşünceye kadar Osmanlı birliklerinin Kırım'dan Kafkaslar'a kaydırılmasını engellediler.¹⁵⁷

İstanbul ve Kırım'da bu tartışmalar yaşanırken, Kars garnizonunun durumu iyice kötüleşti. Yeni Rus cephe komutanı Kont Muravyev zeki ve yetenekli bir subay olmamasına rağmen dayanaklı, sabırlı ve deneyimliydi. Kendisine diplomatik görüşmeler başladığında kullanılabilecek askeri bir başarı kazanması emri vermişti. Bu emri yerine getirmek için ağır zayıat dahil hiçbir şeyden çekinmeyecekti. Rus Kafkas Ordusu'nu Kars kalesinin ele geçirilmesi hedefi doğrultusunda yeniden teşkilatlandırdı. Kars'ı ele geçirmeyi o kadar saplantı haline getirmişti ki, cephede çıkan diğer fırsatları dikkate bile almadı. Fakat bu Kars saplantısına rağmen, savunmanın süreç içinde iyice tekamül ettiğini ve Osmanlı ordusunun 1829'dakinden çok farklı olduğunu idrak edemedi.¹⁵⁸

30.000 mevcutlu Rus ordusu, 24 Mayıs 1855'te Arpaçay'ı geçerek Osmanlı topraklarına girdi. Muravyev ordusunun bir kısmı ile Kars'ı çevreledikten sonra, Erzurum istikametindeki en önemli kritik bölge olan Soğanlı bloğunu ele geçirip Osmanlı ileri ikmal depolarını imha etti. Bölgedeki tek muharip birlik olan zayıf Eleşkirt Tümeni direniş göstermeden çekilmeye başladı. Tümenin tek başarısı, Rus kuşatıcı manevralarının çemberine düşmeden kaçmasıdır. Rusların bu kadar ilerleyebileceğini düşünmeyen Osmanlı birlikleri, Erzurum savunması için önem taşıyan diğer hâkim arazileri de elde tutmayı beceremediler. Muravyev 22 Haziran'da Erzurum önlerine ulaştı. Şehrin savunma sistemi eski ve bakımsız-

di. Garnizon eğitimsizdi ve kötü idare ediliyordu. Üstelik Rusların gelmesiyle şehirde büyük bir panik başlamış ve savunma açısından durum daha da kötüleşmişti. Ancak Muravyev Erzurum'a saldırımayıp, geçitleri tutmak üzere bir örtme kuvveti bırakarak Kars'a geri döndü. Sabit fikirli ve dar görüşlü davranmayıp Erzurum'u ele geçirseydi, imparatorluk büyük bir sarsıntı geçirecek ve muhtemelen Sivastopol'un ele geçirilmesinin müttefiklere sağladığı üstünlük dengelenebilecekti.¹⁵⁹

Kars'a geri döndüğünde savunmanın eriştiği seviyeyi gören Muravyev, yeterli ağır silah ve istihkâm desteği olmadan Kars'a doğrudan bir saldırının olası maliyet ve beyhudeliğini anladı. Bunun yerine üstün süvari gücüyle Kars'ı tamamen tecrit edip, garnizonu teslim olmaya zorlamaya karar verdi. Kuşatma resmen 17 Haziran'da başladı. Ama Kars garnizonunun dış dünya ile irtibatı bir ay daha devam etti. Bu aslında kalenin takviye edilmesi için olağanüstü bir fırsattı. Ancak bölgede bulunan ve büyük kısmı herhangi bir tehdit altında bulunmayan yerel Osmanlı birlik komutanları, garnizonun yardımına koşmayıp pasif bir şekilde beklemeyi tercih ettiler. Benzer şekilde Osmanlı yönetimi de ne elindeki imkânları seferber ederek Kars'ın yardımına koştu, ne de müttefiklerini yardıma zorlayabildi. Üstelik garnizonun çağrılarına rağmen yardıma gitmeyen Batum, Erzurum ve Oltu'daki birliklerin komutanlarını da cezalandırmayıp, korkakça tutumlarını devam ettirmelerine göz yumdu.¹⁶⁰

Kars komutanı Ahmed Vasfi Paşa, patlak veren kolera salgını ve yetersiz beslenme sonucunda her gün zayıf vermesine rağmen garnizonunun disiplinini, birlik ve beraberliğini muhafaza etmeyi başardı. Aynı zamanda az rastlanan bir diplomatik beceri ile İngiliz askeri danışmanlarla uyumlu bir ilişki kurarak, onların bilgi ve tecrübelerinden azami ölçüde istifade etti. Anadolu ve Suriye Nizamiye taburları şehir savunmasının belkemiğini oluşturuyordu. Nizami askerlerin mutlak itaatleri ve zayıfa karşı kayıtsız tutumları başta başıbozuklar olmak üzere diğer birlikleri de hizada tuttu. Tam bu sırada Sivastopol'un düşmesi ve Ömer Paşa ve ordusunun serbest bırakılması müdafilere büyük moral kaynağı olurken, ge-

len bu haberler Rusları güç durumda bıraktı. Muravyev yukarıda belirttiğimiz stratejisini terk ederek, ciddi mahsurlarına rağmen bütün birlikleriyle kale savunmasına cephe taarruzu yapmaya karar verdi.¹⁶¹

Rus planının başarılı olması, büyük bir gizlilikle icra edilecek gece yaklaşma yürüyüşüne, baskın etkisinin sağlanmasına ve iyi koordineli bir taarruza muhtaçtı. Ancak Rus birlikleri planın gerektirdiği mükemmeliyete sahip değildi. Savunmacılar, Rus birliklerinin aniden harekete geçtiğini hemen fark edip nihai taarruza yönelik hazırlık yaparak beklemeye başladılar. Planın açığa çıkmaması için konulan gizlilik nedeniyle Rus birlik komutanları ne yaptıklarının tam olarak farkında değildi. Bu belirsizlik gecenin karanlığı ile birleşince, bazı birlikler yollarını şaşırıp kalenin zayıf noktalarına değil, en kuvvetli yerlerine taarruz etti. Diğerleri ise yaklaşma yürüyüşü esnasında komşu birliklerle karışarak birlik ve beraberliklerini kaybettiler. Gecikmeler ve karmaşa sonucu Rus piyadesi ancak 29 Eylül sabahı, gün doğduktan sonra taarruz mevzilerine ulaşıp nihai taarruza geçebildi. Rus piyadeleri yanlış düzen taarruza kalktıkları için Osmanlı topçu ateşine ve Minié piyade tüfeği mermilerine ideal hedef teşkil ediyorlardı. Yüzlerce Rus askeri tahkimatlara ulaşmadan öldürüldü. Tahkimatlardan içeri girmeye çalışanlar ise iyi prova edilmiş karşı taarruzlarla geri püskürtüldü. Rusların her çabasına müdafiler cesaret ve yaratıcılıkla karşılık verdiler. Günün ortasında Muravyev geri çekilme emrini verdiğinde, ordusunun muharebe gücünün yarıdan fazlasını kaybetmişti. Buna rağmen Gürcistan'a çekilmek yerine inatla kuşatmaya devam etti. Osmanlı birlikleri yeteri kadar at olmadığı ve yetersiz beslenme dolayısıyla takatleri azalmış askerlerin fiziki sınırlamaları yüzünden, çekilen düşmanı takip edip öldürücü darbeyi vuramadılar.¹⁶²

Kars kalesinin uzun süreden beri beklediği yardım harekâtı, Ömer Paşa komutasındaki Osmanlı birliklerinin 3 Ekim'deki *Suhumkale (Sukhumi)* çıkarması ile başladı. Ömer Paşa bu amfibi harekât ile Muravyev'in Kars kuşatmasını kaldıracığını düşünüyordu. Oysa cephe gerisi tehlikeye düşmesine rağmen, Muravyev

inatla kuşatmaya devam etti. Ömer Paşa'nın bir başka değerlendirmesi, Sohumkale ve Kars arasındaki mesafenin fazlalığıydı. Bu koşullar altında başarılı olmak için Rusların şaşkınlıklarını üstlerinden atmalarına müsaade etmeden, hızla Rus yığınak noktalarına ilerlemek gerekiyordu. Ömer Paşa ise Kırım'da müttefiklerin yaptığı gibi, çıkarma sonrasında sakin ve rahat bir şekilde ileri harekât için hazırlık yaptı ve ancak on iki gün sonra intikale başlayabildi. Bütün bu gecikmelere rağmen, 6 Kasım'da İngur Nehri Muharebesi'nde Ömer Paşa zorlanmadan Prens Bagration'u yenmeyi başardı. Ancak bir kez daha başarıdan faydalanmak yerine, birliklerini dinlendirip yeniden teşkilatlanma ve tertiplenme için Zugdidi'de on iki gün daha kaybetti. Oysa İngur zaferinden bir gün önce Kars kalesi teslim olmuştu.¹⁶³

Ömer Paşa'nın ordusu ileri harekâta geçtiğinde yağış mevsimi çoktan başlamıştı. Bataklığa dönmüş ovada güçlkle ilerlenirken, Bagration yol boyunca Osmanlı birliklerinin istifade edebileceği her şeyi imha ederek geri çekiliyordu. Bütün zorluklara rağmen Osmanlı askerleri ilerlemeye devam ettiler. Ancak itaat ve dayanıklılığın da bir sonu vardı. 7 Aralık'ta ordu planlı hedefi Kutaisi'ye ulaşmak üzereyken askerler daha fazla ilerleyemediler. Ömer Paşa'nın elinde, en yakın liman olan Redutkale'ye çekilmek dışında alternatif kalmamıştı. Şubat 1856'da seferi ordu Redutkale'ye ulaştığında genel mevcudunun yarısını savaşmadan yollar da kaybetmişti. Büyük umutlarla başlayan kurtarma operasyonu, Ömer Paşa'nın kendine aşırı güveni ve hesapsızlığı yüzünden büyük bir fiyasko ile sonuçlandı. Batum'a tahliye Mart ayı boyunca devam etti.¹⁶⁴

İlk modern savaş olarak sınıflandırılan ve bir nevi ön-dünya savaşı olan Kırım Savaşı boyunca, Osmanlı birliklerinin muharebe performansı büyük dalgalanmalar gösterip dönemin bütün gözlemcilerini olumlu veya olumsuz yönde şaşırtmıştır. Bu savaşın konumuz açısından en önemli etkisi, Osmanlı ordusunun modernleşmesine yaptığı büyük katkıdır. Çoğu alanda Batılı emsallerinin standartlarına ulaşamasa da, en önemli rakibi olan Rus ordusunu uzun senelerdir ilk defa bir dizi yenilgiye uğratmayı başarmıştır.

Sonunda II. Mahmud'un hayali gerçekleşmiş, kurduğu ordu en önemli dış düşmana karşı ciddi yenilgiler yaşasa da, ülkeyi korumayı başarmıştır. Osmanlı birlikleri, bir taraftan yeni muharebe taktik, teknik, silah sistemleri ve teçhizatla tanışırken, diğer taraftan ordu kurumsal olarak da bir dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Subay sınıfının görevini layıkıyla yapmaya başlaması ve standartlarının yükselmesi sayesinde, ordunun her seviyede emir-komuta sistemleri gelişmiştir. İstanbul'da İngiliz ve Fransız askeri hastanelerinin açılması ve yeni geliştirilen sağlık hizmetlerinden istifade edilmesi, ordunun sağlık hizmetlerinin bir sıçrama yapmasını sağlamıştır.¹⁶⁵ Ancak diğer taraftan savaşın zaferle bitmesi, Osmanlı ordusunun bir türlü çözemediği ciddi kurumsal sorunların üzerini örterek, uzunca bir süre ihmal edilmelerine de neden olmuştur.

Her şeyden önce Kırım Savaşı, modern dönem savaşları için ülkelerin güçlü bir endüstri ve maliyeye sahip olması gerektiğini açık bir şekilde göstermiştir. Ziraata dayalı Osmanlı ekonomisinin modern savaşların hiçbir ihtiyacını karşılayamayacağı ortadaydı. Birkaç silah atölyesi ve barut imalathanesinin kısıtlı tamir ve üretim kapasitesi dışında, ordunun neredeyse her tür silah ve teçhizat ihtiyacı ithal edilmek zorundaydı. Başlangıçta binlerce kapsüllü yivsiz tüfek ithal edilmişken, bunların demode kalmasıyla bu kez Fransa ve Belçika'dan yine binlerce yivli ve namludan doldurulan Minié tüfeği satın alınmak zorunda kalınmıştı. Tüfekleri ithal etmekle sorun halledilememiş, tam tersine daha da artmıştı. Silahların bakım ve onarımı için gerekli bilgi birikimi, teknisyen ve tezgâhlar bulunmuyordu. Gereken kaliteli barut, kapsül ve mermiler de ithal edilmek zorundaydı. Tarihte ilk defa yurtdışından muazzam miktarlara ulaşan bir borçlanmaya gidilse de, hazine binlerce askeri senelerce cephede tutmanın yükünü yine de taşıyamamıştı. Yerel ekonomiler ise olağanüstü savaş vergileri, Rediflerin mevsimlik bile olsa cepheden dönememesi ve zayıyatı karşılamak için zorla askere alınanlar yüzünden ciddi ölçüde sarsılmıştı. Bazı bölgelerde açlık ve salgın hastalıklar ahaliyi kırıp geçirirken, zengin eyaletler bile savaşın yükünü taşımada zorlanıyordu.

Savaşın bitmesi büyük bir ferahlama getirmedi. Binlerce asker memleketlerine geri dönemedi. Kaldı ki geri dönebilenlerin de önemli bir kısmı hasta veya yaralıydı. Yani ekonomik açıdan artık üretken değillerdi. Özellikle Doğu Anadolu, Rus işgalinin Erzurum'a kadar uzanması yüzünden ciddi tahribata uğramıştı. Binlerce aile yerlerini yurtlarını terk edip Anadolu'nun içlerine kaçmıştı. Bütün bunlara her zamanki yolsuzluk, beceriksizlik, sorumsuzluk ve altyapı eksikliği de eklendiğinde, sonuç birçok aile için tam bir felaketti.¹⁶⁶

Kırım Savaşı, bir kez daha devletin geniş coğrafyasını, insan gücünü ve bütün imkân ve kabiliyetini savaş için seferber edemediğini göstermişti. Uzak eyaletlerin kısmi birer katkı dışında savaş gayretine iştirak edememesi anlaşılabilirken, merkezi idare ve seferi birliklerin muharebe bölgesindeki potansiyeli bile seferber etmede güçlük yaşamasını anlamak güçtür. Örneğin Kars garnizonu açlık yüzünden teslim olurken, Rus muhasara birlikleri yiyecek ve yem ihtiyaçlarının önemli bir kısmını bölgeden temin etmeyi başarmıştı. Oysa Osmanlı levazımatçıları ve ordu müteahhitleri aynı bölgeden parasını vererek bile bu erzakı toplayamamışlardı. Üstelik toparlanabilen veya başka eyaletlerden nakledilen erzak, kötü işleyen bürokrasi yüzünden birliklere ulaştırılamayıp korumasız geçici depolarda tutulduğundan, Rus birlikleri veya aşiretler tarafından yağmalanmış veya imha edilmişti.¹⁶⁷

Osmanlı yönetiminin imparatorluğun insan gücü ve kaynaklarını seferber edememesinin en önemli sebebi, idari yapının beceriksizliği olsa da, ihmal edilmemesi gereken önemli bir başka sebep milliyetçilik çağında imparatorluğun çok etnik ve dini kimlikli yapısının çatışma içine girmesidir. Hristiyan tebaa gitgide milli kimliklerinin daha fazla bilincine varıp imparatorluğun baş düşmanı Rusya'ya karşı sempati ve desteğini artırırken, Müslüman halk hâlâ geçmiş dönemlerin sosyokültürel kalıplarına bağlı kaldığından, artık mahiyeti değişmiş savaşları hâlâ hanedan savaşları olarak algılamaya devam ediyordu. Dolayısıyla, savaş gayretini destekleme gereği çoğunluğun umurunda bile değildi. Bazı Müslüman grupların savaş ve kimin kazanıp kimin kaybettiğini hiç dikkate

almaması, dönemin Batılı gözlemcileri için anlaşılması mümkün olmayan bir muammaydı.¹⁶⁸

Kırım Savaşı, Osmanlı subay sınıfının muharebe etkinliğinin ve genel performansının oldukça tartışmalı olduğunu da gözler önüne sermiştir. Harbiye ve Mühendishane mezunu akademik eğitilmiş subay sayısı 1850'li senelerde hâlâ çok azdı. Daha da kötüsü birlik komutanları bu mektepli subayları yetenek ve uzmanlıklarına göre nasıl istihdam edeceklerini bilemiyordu. İntisap ilişkileri ve iltimas, terfi ve tayinlerde en önemli unsur olmaya devam ettiğinden, subay sınıfı içinde yaşanan çıkar mücadelesi hem karmaşaya neden oluyor, hem de muharebe etkinliğini sabote ediyordu. Macar ve Polonyalı mülteci subayların gelişi genel olarak kaliteyi artırsa da, bunların çoğu muharip birlik komutanı olarak değil, karargâh subayı olarak istihdam edilip danışman gibi kullanılmıştı. Bir kısmının askeri altyapısı şüpheli olan yüzlerce yabancı subayın birdenbire sisteme girişi, Osmanlı meslektaşlarının terfi ve tayinlerini etkilediğinden büyük kızgınlık, şüphe ve çekememezliğe de neden olmuştu.¹⁶⁹ Benzeri sorunlar İngiliz askeri danışma heyetleri ve kısa süreliğine hizmete alınan diğer yabancı subayların istihdamında da yaşanmıştı. Yabancı subaylarla kurulan ilişkide ve onlardan istifade etmede geçmiş dönemlerle mukayese edilemeyecek ölçüde bir ilerleme sağlanmış olsa da,¹⁷⁰ dini kimlik ve âdetlerle geleneksel düşmanlıklar modern askeri bilgi birikimi ve yeteneğinin kazanılmasında hâlâ güçlüklerle neden oluyordu. Çoğu Osmanlı subayı, kökeni bile belirsiz bazı yabancı subayların üst düzey mevkilere atanmasını ve onların emirlerine itaate zorlanmayı kabul edemiyordu. Örneğin İngiliz Generali Fenwick Williams ile geçinemediği için dört paşa görevden alınmıştı. Ayrıca her orduda görülebilecek olan dil ve kültür engelleri, yabancı dil konuşma yeteneğinin sınırlı olduğu Osmanlı ordusu için daha bir büyük sorun teşkil ediyordu. Son olarak, çoğu yabancı subayın görev yaptıkları orduyu ve kapasitesini tam tanımadan, kendilerini göstermek için cüretkâr harekâtlara kalkışması, Gedikler ve Gökdere örneklerinde olduğu gibi, büyük yenilgilere yol açtı. Bu da, onlara duyulan güveni daha da azaltıp nefreti artırdı.¹⁷¹

Dönemin Batılı askeri gözlemcilerinin çoğu Osmanlı subaylarının performansı konusunda oldukça eleştirel değerlendirmeler yapmıştır. Osmanlı askeri sistemi içinde uzun yıllar çalışmış olan Adolphus Slade ve benzeri birkaç istisna dışında, gözlemcilerin çoğu Osmanlı subaylarını “korkak”, “cahil”, “aptal” ve “yoz” gibi hakaretamiz tabirlerle tasvir etmektedir. Onlara göre bu subayların bu konumda bulunmaları bile “tamamen ve yalnızca en aşağılık çıkarlar çerçevesinde” gerçekleşmiştir. İlginç bir şekilde subaylarla askerler farklı kefelere konulmakta, subaylar için kullanılan aşağılayıcı tasvirlerin yerini, askerler söz konusu olduğunda övgüler almaktadır. Osmanlı askerleri Avrupalı askerlerle aynı seviyede değillerse de itaat, dayanıklılık ve cesurluk hususlarında hiç fena değildiler. Aslında Avrupalı gözlemcilerin tasvirlerinde övülen Osmanlı askerlerinin tamamı değil, Anadolu kökenli Nizamiye askerleridir. Osmanlı ordusunun temel sorunu askerler değil subaylardır. Zaten “Türk askeri doğru düzgün subaylarca idare edilecek olursa, dünyadaki herhangi bir askerle eşit olacaktır.”¹⁷²

Oldukça yaygın olan bu “iyi hammadde heba edildi” bakış açısının doğal sonucu, yabancılarca teşkil edilip, yabancı subaylarca idare edilecek Osmanlı birlikleri kurma girişimi olmuştur. İngiliz Büyükelçisi Canning ve onun askeri danışmanları Sultan Abdülmecid’in müsaadesini aldıktan sonra, 1854’ün ilkbaharında bu projeye ilgili İngiliz hükümetinin onayını almayı başarırlar. Temel fikir, Hindistan’daki yerli sömürge süvarisine benzer tarzda, bir başıbozuk süvari birliği kurmaktır. Her biri 600 mevcutlu sekiz başıbozuk süvari alayı kurulması kararlaştırılmıştı. Başıbozuklar Makedonya, Arnavutluk ve Suriye’den toplanacaktı. Sadece birliğin başında bulunan paşa ve şahsi karargâhı Osmanlı düzenli ordusundan olacak, geri kalan bütün subaylarsa İngiliz düzenli ordusu veya sömürge birlikleri muvazzaf veya yedek subaylarından gönüllülük esasına göre toplanacaktı. Proje uygulamaya geçtiğinde zaman azlığı, dil engeli ve aşiret reislerini rahatlatmak gibi faktörlerin etkisiyle, bölük seviyesindeki subayların yerli, tabur ve daha üst kademelerdekilerinse İngiliz olması kararlaştırıldı. İlginç bir şekilde Canning ve danışmanları başıbozukların gayrinizami

tabiatlarının mümkün olduğunca korunmasında ısrar ediyorlardı. Onlara göre başıbozukların askeri değeri onların doğuştan savaşçı yapıları, vahşi içgüdüleri ve gayrinizami taktik ve tekniklerinde yatıyordu. Dolayısıyla amaç onları konvansiyonel Batılı tarzdaki süvariye dönüştürmek değil, sağlam bir emir-komuta içinde yeteneklerini kullanmalarını sağlamaktı.¹⁷³

Bu ilginç projenin ilk kadrosu, Haziran 1854'te Varna'daki müttefik yığınaklanması esnasında toplandı. Fransız seferi kuvveti de aynı dönemde benzeri bir projeyi daha küçük ölekte denemekteydi. 1854 sonunda İngiliz yetkilileri önceden belirlenmiş yörelerde başıbozuk toplamaya gönderildiler. Tahmin edileceği gibi, önce aşiret reisleri ve yerel yetkililerle görüşüp onların desteğini kazanmak zorundaydılar. Onları dolgun rüşvet ve armağanlarla ikna ettikten sonra asker toplamaya başladılar. Askere alınanlar Gelibolu'ya gönderilmekteydi. Burada hem teçhizat ve malzemelelerini teslim almakta, hem de İngiliz komutanlarıyla tanıştırılıp alay teşkilatlanmasına geçmekteydiler. General Beatson liderliğindeki yüzden fazla İngiliz subayı emir-komutayı devraldı. Subayların çoğu muhtelif sömürge savaşlarında yer almış ve yerli askerlerle çalışma tecrübesine sahip kişilerdi. Ancak proje büyük sıkıntılarla başladı. En basit eğitim konularının öğretilmesi ve temel disiplinin tesis edilmesi bile mümkün olmadı. Sömürge deneyimi bile İngiliz subaylarına birliklerinin emir-komutasında yardımcı olmadı. Askerlerle ancak tercüman aracılığıyla irtibat kurulabilmesiye iletişim sorunlarını daha da artırıyordu. Sonuçta başıbozukların sadece kendi liderlerine itaat etmeleri yüzünden, aslında bölük seviyesi dışında nüfuzları olmaması gereken yerli subaylar asıl komutan haline geldiler.¹⁷⁴

Gayriresmi olarak "Beatson Süvarisi" ismi ile anılmaya başlanan İngiliz başıbozuk alaylarına Nisan 1855'te Şumnu'ya intikal etmeleri emri verildi. Osmanlı komuta heyeti, İngilizlerin gizli maksatları olduğunu düşünerek, başından itibaren bu projeye şüpheyle yaklaşmıştı. Ayrıca bu alayların muharebe yeteneklerinin yeterli olmadığını düşünüyorlardı. Bu nedenlerle hiçbir Osmanlı birlik komutanının bu alayları kendi birliği bünyesine almak istemediği

gayet açıktı. Ancak tam o esnada savaşın sona ermesi, bu ilginç projenin muharebede denenmesine imkân vermedi. Canning, bu alayların teşkilat ve personeli muhafaza edilmek kaydıyla Osmanlı ordusuna devredilmesi için ısrarla uğraştı. Ancak Osmanlı komuta heyeti anlaşılabilir sebeplerle bu teklife karşı çıktı. Sonuçta Eylül 1855'te Beatson Süvarisi lağvedildi.¹⁷⁵

General Beatson ve İngiliz subaylar başıbozukları disiplinli bir gayrinizami süvari birliğine dönüştürmeye çalışırken, artan zayıat rakamları ve İngiliz kamuoyunun yükselen tepkisi, İngiliz yüksek komuta heyetini kayıpları başka kaynaklardan gidermenin yollarını aramaya zorlamıştı. Başlangıçta özgün bir fikir gibi gözüken Polonyalı mülteci ve firarilerden bir Kazak düzenli süvari tümeni kurma projesinde umulan ilerleme kaydedilemeyince, dikkatler Osmanlı askerleri üzerine döndü. Mademki Osmanlı ordusunun temel sorunu subayların aslında kaliteli olan askerleri eğitip idare etmeyi becerememesiydi, o halde yeni askere alınanlarla genç Redifler doğrudan İngiliz emir-komutasına alınarak hem İngiliz birlikleri takviye edilebilir, hem de komuta ve eğitim sorunları halledilebilirdi. Osmanlı yönetimi başta itiraz etse de, yoğun baskıya daha fazla dayanamayarak 11 Şubat 1855'te bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı.¹⁷⁶

Beatson Süvarisi projesine benzer şekilde, İngiliz hükümeti maliyeti, general, üst düzey subay ve karargâh subaylarını sağlamayı üstlenecek; Osmanlı ise bölük seviyesindeki subayları, tercümanları ve askerleri temin edecekti. İngiliz Korgeneral Vivian liderliğindeki on general ve 51 subay projeye tahsis edildi. Vivian ve adamları Beatson projesine göre oldukça kısa sürede hiç değilse asker toplamada başarılı oldu ve mevcut 10.000'e ulaştı. Ancak bu başarı, mevcut Redif alaylarının personeli ile temel askeri eğitim almış yeni askerlerin kaydırılması sayesinde mümkün olabildi. Hatta Dersaadet Ordusu'nun düzenli süvari alaylarından biri ödünç alındı. Teşkilatlanmasını tamamlayan ilk unsurlar, asıl eğitim ve teşkilatlanma devam ederken Kırım'a gönderildi ve son muharebelere katılmayı başardı.¹⁷⁷ Savaşın sona ermesini takiben Vivian Kolordusu kolaylıkla lağvedildi. Ödünç alınan birlik ve as-

kerler eski birliklerine iade edildi. İngiliz hükümeti gerçekleşmesi oldukça şüpheli bu projelere kayda değer miktarda para, malzeme ve kaynak harcayıp subay tahsis etmek zorunda kaldı. Fakat aynı ilgi, alaka ve cömertliği mevcut Osmanlı birliklerinin eğitimi, teçhizatı ve askeri bilgi aktarımı açısından göstermedi.

Savaşın görünüşte zaferle sona ermesi, ilginç İngiliz projelerini sonlandırırken, Osmanlı yönetimine umut ve güven verdi. II. Mahmud döneminden beri yaşanan büyük güvensizlik sonucu, Osmanlı ordusuna verilen önem ve tanınan ayrıcalıklı konum ortadan kalktı. Ordu büyük ölçüde kendi kaderine terk edildi. Merkezi idarenin dikkatini sivil alana kaydırmasıyla, savaş yorgunu Osmanlı ordusu barış garnizonlarına çekildi. Bir taraftan yeniden teşkilatlanma ve tertiplenmeye giderken, diğer taraftan da savaş döneminde silah altına alınan çok sayıda asker terhis edilmeye başlandı. Ancak ordunun yeniden teşkilatlanması ve mevcutların azaltılmasının bir büyük plan dahilinde yürütülmeyp, kurumsal mekanizmalar çalıştırılmadan hızla tamamlanması orduya büyük zarar verdi. Mülteciler ve savaş esnasında hizmete girmiş yabancı subayların önemli bir kısmı savaş bitince görevlerinden ayrılıp imparatorluğu terk etti. Asıl zarar ise Harbiye mezunu kabiliyetli subayların diplomatik veya mülki idareyle ilgili görevlere atanması kararıyla verildi. Muharebe tecrübesine sahip iyi eğitilmiş birçok subay sivil görevlere aktarıldığından, savaşta edinilen bilgi ve tecrübeler birliklere ve eğitim kurumlarına aktarılamadı. Mektepliler başka görevlere atanınca ordu tekrar alaylı subaylara terk edildi.

Deneyimli askerler rastgele ve düşünülmeden terhis edilirken, gerçek bir astsubay sınıfı teşkil etmek için altın bir fırsat elden kaçırıldı. Beklenileceği gibi devlet, başıbozuklara ve aşiretlere verilen silah, malzeme ve atları geri toplamada başarılı olamadı. Dolayısıyla, geleneksel olarak sorun çıkaran bu gruplar devletin modern silahlarıyla teçhiz edilmiş halde memleketlerine geri döndüler. 20. yüzyıl başına kadar barış dönemi ordusunun bir numaralı görevinin silahlı gruplar ve haydutlarla mücadele etmek olması, yukarıda açıklanan basiretsizliğin sonucudur.

Sonuç olarak, Kırım Savaşı yarattığı sorunlara rağmen Osmanlı ordusuna iki konuda kurumsal fayda sağlamıştır. Birincisi, gelecekteki Rus savaşının Osmanlı komuta heyetini teşkil edecek genç subaylar ilk muharebe tecrübelerini kazanmıştır. İkincisi ise, askeri eğitim sisteminin kayda değer oranda gelişmesi ve dönüşüm geçirmesidir. Ancak yukarıda listelediğimiz, başta askere alma ve Redif sistemi olmak üzere, sorunlar mevcudiyetini korumuştur. Askerlerin eğitimi eskisi gibi dağınık ve anarşik şekilde icra edilmeye devam ederken, tabur üstü birlikler gerekli emir-komuta ve idari yapı tesis edilemediği ve muharebe hizmet destek sistemleri yetersiz olduğundan, kâğıt üstünde kalmaya devam etmiştir.

V

Sonun Başlangıcı (1861-1918)

Son döneminde Osmanlı İmparatorluğu yaygın olarak “Avrupa’nın hasta adamı” olarak anılmakta ve imparatorluğun kaynaklarından daha büyük pay almaya çalışan büyük güçlerin çıkar mücadelelerinin ve müdahalelerinin hedefi haline gelmekteydi. Maliyesi dış ve iç borçların yükü altında çökmüş olan imparatorluğun ziraata dayalı ekonomisi ise, neredeyse sürekli iç ve dış düşmanlara karşı savaşan ordusunu destekleyebilecek güçte değildi. Kapitülasyonlar ve borçlar idaresi sayesinde Batılı işadamları ve onların yerli işbirlikçileri ekonominin denetimini ellerinde tutarak kendi kasalarını doldurmaya çalışıyorlardı. Milliyetçi akımlar güçlendikçe, yakın zamana kadar hanedana sadık kalan halklar bile kendi geleceklerini kurtarma telaşına düşmüştü. Bütün bu olumsuzluklar Batılı tarzda eğitim almış Osmanlı aydın ve bürokratları içinde vatanseverlik duygularının kuvvetlenmesine neden oldu. Sayıca az ve oldukça genç olan bu vatanseverler, kurtuluşu imparatorluğun modernleşmesi ve Batılaşmasında görüyorlardı. Beklenileceği gibi, akademik eğitim almış subaylar arasında bu akım kuvvetliydi ve zaman içinde vatansever örgütlenmeler içinde askerlerin ağırlığı arttı.

Ordu içindeki reformlar daha çok eğitim ağırlıklı olarak devam etti. Ancak her yeni açılan askeri okul ordu içinde mektepli-alaylı çatışmasını artırdı. Alaylılar güçlkle kazandıkları mevkiilerini korumak istiyorlardı. Padişaha ve saltanata sadakatleri ve toplumsal gelişmeler karşısında takındıkları muhafazakâr tutumla, mektepli subayların desteklediği vatansever örgütlenmelerin karşısında yer aldılar. Dönem içinde, yurtdışından yabancı askeri uzman getirme geleneği devam etti. Ancak eskisi gibi farklı kaynaklardan uzman sağlama yaklaşımında bir değişim olmuş ve gitgide artan bir Alman tekeli ortaya çıkmıştı.

Rusya, imparatorluğun varlığına ve bütünlüğüne yönelik en önemli tehdit olmaya devam etti. Ruslar karşısında maruz kalınan yenilgiler özellikle Kafkaslar'da büyük toprak kayıplarına yol açarken, Girit Yunanistan tarafından ilhak edildi ve İtalya da Trablusgarp ve Oniki Adaları işgal etmeyi başardı. Bu toprak kayıpları ve mağlubiyetlerin ardından patlak veren 1912-13 Balkan Savaşları, imparatorluğun en ağır yenilgilerinden biriyle sonuçlandı. Osmanlı ordusu, yakın zamana kadar imparatorluğun birer vilayeti olan küçük Balkan devletlerinin orduları karşısında utanç verici yenilgilere uğrarken, imparatorluk Avrupa kıtasındaki topraklarını büyük ölçüde kaybetti. Arnavutluk, Kosova, Makedonya, Selanik ve Batı Trakya'nın kaybı sırasındaki çeyrek milyona yakın asker zayıyatı ordu için büyük bir darbeyken, asıl darbe imparatorluğu kurtarmak için yola çıkıp hezimete uğrayan Osmanlı subay sınıfına indi.

Subaylar Balkan Savaşı sonrasında, önce kamuoyuna açık bir şekilde kendileriyle hesaplaşıp yenilgiyle yüzleştiler, sonra da ordunun yeniden canlanması için yeni projeleri uygulamaya koydular. Ancak kısa süre sonra başlayan Dünya Savaşı çoğu projeyi daha başlamadan kâğıt üstünde kalmaya mahkûm etti. İmparatorluk güçlü endüstriyel altyapıya sahip İtilaf devletlerini karşısına alacağı, çok cepheli bir savaşa hazır değildi. Buna rağmen Balkan yenilgilerinin dersleri ve asırlardır devam eden askeri reformların mirası sayesinde beklenmedik bir direniş göstermeyi başardı. Sarıkamış ve Kanal seferleri gibi başlangıçta icra edilen harekâtlar umut kırıcı

cı bir şekilde yenilgiyle sonuçlansa da, zaman içinde ordu toparlanıp Gelibolu ve Kutü'l-Amare'de düşmanlarına ağır yenilgiler yaşatmayı başardı. Zaferler Osmanlı askeri eğitim sisteminin ürünü olan, iyi eğitim görmüş Osmanlı subay sınıfının liderliği sayesinde mümkün olabildi. Asırlar sonra ilk defa, Osmanlı ordusu Avrupa'nın en gelişmiş askeri sistemleri karşısında başarılı olabildi. Her ne kadar savaşın sonunda imparatorluk yenilgiyi kabullenip işgale uğrasa da, Osmanlı ordusu sonuna kadar sadakat ve gayretle savaşmaya devam etti. Rus ve Bulgar ordularının savaş esnasında dağılması, Fransız ve İtalyanların isyan etmesi dikkate alındığında, onlardan daha kötü şartlarda savaşan Osmanlı ordusunun birlik ve beraberliğini muhafaza edebilmesinin önemli bir başarı olduğu daha iyi anlaşılabilir. Üstelik Osmanlı ordusu ateşkes antlaşmasının imzalanmasından bir yıl sonra, bu kez imparatorluğun çekirdeği olan Anadolu'yu işgalden kurtarmak için yeni bir savaş başlatacaktı.

A. Otokrasinin Zaferi ve Teknik Reformculuk

Sultan Abdülmecid'in 25 Haziran 1861'deki vefatı ve Abdülaziz'in tahta çıkışı, yaygın olarak muhafazakârların zaferi olarak bilinir. Sultan Abdülaziz, sefeinin zarafet, nezaket ve rafine zevklerine sahip değildi. Eski bir pehlivan olarak, iri yarı gövdesi ve kaba davranışları ile Abdülmecid'in tam zıttı özelliklere sahipti. Sadece kaba ve görgüsüz olmakla kalmıyordu, aynı zamanda çabuk sinirlenen karakteriyle Avrupa tarzı görgü ve diplomatik protokolden de nefret ediyordu. Üstelik reformların yarattığı sosyokültürel değişimden rahatsızlık duyuyor, gelişmelere derin bir şüpheyle yaklaşıyordu. Kuşkusuz Sultan Abdülaziz geleneksel bir otokrattı. Onun için Avrupa teknolojisi ve metotları şahsi güç ve kontrolünü artırdığı ölçüde faydalıydı. Reformlara yaklaşımı oldukça benmerkezci ve faydacıydı.¹

Hem dönemin gözlemcileri hem de modern araştırmacı ve yorumcular Abdülaziz'in kaba görüntüsü ve muhafazakârlığının etkisinde kalarak, onu gerici ve reform karşıtı olarak etiketleme

kolaylığına gitmiş, onun askerliğin her alanına duyduğu aşırı ilgiyi görmemişlerdir. Abdülaziz, babası II. Mahmud'un askeri konulara merak ve düşkünlüğünü miras almıştı. Onun gibi askeri tören ve atışlı tatbikatları seyretmekten, kışla ve birlikleri denetlemekten, üniforma ve başlık tasarlamaktan zevk alıyordu. Askerlerine olan ilgisi onlarla güreş tutacak kadar ileri gidebiliyordu. Abdülaziz'in askeri konulara verdiği önem ve hevesi sayesinde, Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı ordusunun içine girdiği atalet ve içine kapanmadan kurtulmak mümkün olabildi.² Askeri-teknik konulara ilgisi ve hayranlığıysa Osmanlı maliyesine yıkıcı bir yük getirmesi pahasına, binlerce yeni silah ve teçhizatın Avrupa'dan ithal edilmesinin önünü açtı.³

Kırım Savaşı boyunca birkaç etkisiz bombardıman ve birliklerin nakledilmesi görevleri dışında, Osmanlı donanması kendini deniz üs ve limanlarına kapatmış ve savaşta etkin bir rol almamıştı. Anlaşılan Sinop baskınında yaşanan hezimet bütün denizcileri korkutmuştu. Bu durum Abdülaziz döneminde değişecekti. Sultanın askeri teknolojiye merakından en çok donanma istifade edecekti. Modern zırhlı kruvazör ve monitorlardan oluşan yepyeni bir filo İngiltere ve Fransa'dan yapılan alımlarla bir araya getirildi. İngiliz ve Amerikalı mühendis ve ustaların gözetiminde Hasköy tersanesi modern İngiliz planlarına göre baştan aşağı yenilendi. Ancak ne Abdülaziz ne de onun donanma danışmanları bu modern gemileri kullanacak subay ve denizcilerin eğitime, nitelik ve niceliklerine yeterli ilgiyi gösterdiler. Eski Mühendishane-i Bahri-i Hümayun her sene ancak çok kısıtlı sayıda subay mezun edebiliyordu. Üstelik şimdiye kadar kara kuvvetleri reformlarda önceliğe sahip olduğu için, Harbiye'nin yaşadığı dönüşüm Mühendishane'ye sirayet etmemiş ve bu okul çağının gerisinde kalmıştı. Deniz astsubayı ve teknisyeni yetiştiren herhangi bir okul veya eğitim merkezi bulunmuyordu. Sonuçta yapılan alımlarla Osmanlı donanması Avrupa'nın üçüncü büyük donanması haline geldiyse de, nitelikli mürettebata sahip olmadığından padişahın beklentilerini karşılamaktan çok uzaktı.⁴

Avrupa'daki entelektüel ve kültürel hareketlere büyük şüphe ile yaklaşan Abdülaziz, ilginç bir şekilde bunların doğal uzantı-

sı olan eğitim ve öğretimde yaşanan değişime olumlu yaklaşmış, ordu bünyesindeki askeri eğitim reformlarını engellememiştir. 1 Temmuz 1861’de Harbiye Mektebi’nin kurucusu Namık Paşa’yı başkomutan olarak atayarak askeri eğitime yeni bir ivme verdi.⁵ Ordu merkezlerinin çoğunda ve diğer önemli şehirlerde askeri okullar açıldı.⁶ Bu okullar Harbiye ve Mühendishane’nin akademik mühendislik ve yarı mühendislik programlarına uygun öğrenci yetiştirmek için tasarlanıp açılmışlardı. Bu okullaşma atılımı II. Abdülhamid döneminde daha da yaygınlaşacaktı. Askeri orta öğretim kurumlarının yaygınlaşması ve bunların bütün Müslüman vatandaşlara açık ve parasız olmayı sürdürmesi sayesinde, bilinçli olarak, fakir ama yetenekli çocuklara sosyal statü atlama imkânı sağlanmaktaydı. Sonuçta merkezi idare, mütevazı çevrelerden gelen iyi derecede askeri teknik eğitim almış, hayatlarını orduya adanmış ve kendi içinde sıkı bir birlik ve beraberlik duygusuna sahip yepyeni bir elit yaratmış oldu.⁷

Abdülaziz döneminde de askeri eğitimdeki elitist yaklaşım hâkimiyetini sürdürdü. Osmanlı yönetimi subayların kapsamlı ve yüksek kalitede bir eğitim alması konusunda ısrarlıydı. Mevcut koşullar altında böyle bir eğitim ancak az sayıda öğrenciye verilebiliyordu. Ortaya çıkan subay açığının karşılanması için herhangi bir tedbir alınmamıştı. Mühendislik eğitiminin sağladığı teknik bilgi birikimi sayesinde, subaylar sadece kendi askeri kadro görevlerinde değil, aynı zamanda tahkimat, yol ve köprü yapımı, hatta kışla ve su şebekesi inşası gibi farklı teknik ve mühendislik görevlerinde de istihdam ediliyorlardı. Mektepli subayların bu teknik başarılarına rağmen, dönemin gözlemcileri genel performanslarından memnun değildi. Onlara göre mektepliler uygulamalı askeri dersler almadıkları için mesleklerini icrada ciddi sıkıntılar çekiyorlardı. Ayrıca mühendislik derslerine daha fazla zaman ayrılıp önem verildiği için askeri teori, strateji ve tarih konularında yaygın bir cehalet bulunmaktaydı.⁸ Bu tespitler önemli olsa da, gözlemcilere göre Osmanlı askeri eğitim sisteminin temel sorunu, yeteri kadar mektepli subay yetiştirme kapasitesine sahip olmamasıydı.

Mektepli subay sayısının azlığı ve mezunların önemli bir kısmının askeri alan dışında istihdam edilmeye devam edilmesi, her seviyedeki komuta kademesinde ciddi sorunlara sebep oluyordu. Henüz eski birliklerin kadro eksiklikleri giderilememişken, yeni teşkil edilen birlikler için eğitilmiş subay bulunamıyordu. Durum payitahttan uzak vilayetlerdeki ordular için daha da kötüydü. Harbiye ve Mühendishane dışında ordunun tek subay kaynağı, birliklerin kendilerinin subay yetiştirmesiydi. Osmanlı ordusu, alaylı denilen kıta kaynaklı subay yetiştirme konusunda oldukça deneyimliydi. Eskiden her birlik kendi içinden subay yetiştirirken, zaman içinde belli alay ve taburlar yetenekli erlerin eğitildiği subay talimgâhlarına dönüşmüştü. Ancak merkezi idare bu gayriresmi subay talimgâhlarını resmi yapıya alıp faaliyetlerini kural ve programa bağlamadığından, bütün bu süreç eşgüdümsüz ve intizamsız devam etmekteydi.

Alaylı subaylar, takım ve bölük gibi küçük birliklerin idaresi ile teknik konularda çok deneyimli ve askerlerle iyi ilişki kurma yeteneğine haiz olmalarına rağmen, çoğunluğu okuma yazma dahi bilmeyen cahil bireylerdi. Üstelik modern muharebenin gerektirdiği eğitim altyapıları olmadığı için, gelişmeleri takip etmeleri bir yana, temel taktikleri uygulamaları ve bir subayın kullanması gereken teçhizattan istifade etmeleri de pek mümkün değildi. Ayrıca, siyasi açıdan oldukça muhafazakâr olmaları –askeri alanda olsa bile– yeniliklere düşmanca yaklaşmalarına neden oluyordu. Mektepli subaylar ve onların temsil ettiği değerler onlar için istenmeyen, kendi varlıklarını tehdit eden tehlikelerdi. Gerekğinde mektepli subaylara ve Avrupa tarzı yeni metotlara baş kaldırmayı bile göze alabiliyorlardı.⁹

Durumun vahametini göstermek açısından bir örnek verecek olursak, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlangıcında, muvazaf subayların genel mevcudu olan 20.000 kişinin sadece 1.600'i mektepliydi. Ayrıca seraskerlik, yedi ordu ve düzinelerce tümen ve tugay karargâhı için sadece 132 kurmay subay bulunmaktaydı. Topçu sınıfının geçmişten gelen avantajı sayesinde, subayların yüzde yirmisi mektepliydi. Bu sayede diğer sınıflara nazaran

topçular muharebede ve idari konularda çok daha başarılıydı. Ordunun belkemiğini oluşturan piyade sınıfı ise en düşük mektepli subay oranına sahipti. Yavaş ama emin bir şekilde mektepli sayısı artacak ve bu subaylar Osmanlı ordusunu her açıdan değiştireceklerdi. Ordunun görünümü bile değişecekti. Eskinin düzinelerce hizmetçi ve emirlerinden oluşan uzun eşya konvoylarıyla, karika-türvari bir şekilde bir yerden diğerine taşınan subaylarıyla genç, akademik görünümlü, mesleğinin teknik teçhizatını yanından ayırmayan subaylar arasındaki farkı en bilgisiz bir gözlemci bile ayırt edebilirdi. Sorun, bu değişimin acı verecek kadar yavaş gerçekleşmesinde yatmaktaydı.¹⁰

Mektepli subay sayısında yaşanan bu sıkıntıya ek olarak, ordunun komuta, kontrol ve eğitimini etkileyen bir başka önemli sorun, profesyonel astsubay sınıfının bulunmamasıydı. Daha önce farklı yerlerde belirttiğimiz gibi, ordu yüksek komuta heyeti bu uzun reform süreci içinde eğitim görmüş astsubayların önemini fark etmemiş veya önemsememişti. Deneyimli ve tecrübeli erlerin teskere bıraktırılarak astsubay görevlerinde kullanılması yeterli görülmüştü.¹¹ Profesyonel astsubay sınıfının bulunmaması, alaylı subayların kapasitelerinin sınırlı olması ve genel olarak askerlerin cehaleti ve askeri eğitimlerinin eksikliği yüzünden, mektepli subaylar çoğu zaman kendi görevlerinden ziyade, aslında astlarının görevi olan, ama yapamadıkları işleri de üstlenerek hiçbir şey yapamaz hale geliyorlardı. Muharebe meydanında üst rütbeli subayların topçu nişancı eri gibi topları tevcih ettiklerine, kurmay subayların süvari keşif kolu yerine keşfi bizzat yaptıklarına ve başka benzer durumlara sıklıkla rastlanılmaktaydı. Sonuç olarak, düşman ateşi altında muharebe meydanının her yerine yetişmeye çalışan mektepli subayların zayıat oranları fazlasıyla yüksekti. Subaylarına kişisel olarak bağlanan askerlerse, komutanlarının vurulması halinde güvenlerini kaybedip ne yapacaklarını şaşırдықlarından hemen dağılmaktaydılar.¹²

Kırım Savaşı sonrasında Avrupa orduları büyük bir değişim yaşıırken, Osmanlı ordusunun teşkilat yapısı değişmeden kaldı. Osmanlı yönetimi ve üst düzey komutanlar mevcut kurumsal yapıyı

değiştirmekten kaçındılar. Yaşanan yenilgilerin sebepleri ve bunların teşkilat yapısı ile ilgisi, Redif sisteminin sorunları ve diğer yapısal sorunlar ihmal edildi. Selimiye kışlasında dönemin en gelişmiş sağlık sistemini kuran Florence Nightingale'in mirası bile belli bir süre sonra kaybolup unutuldu. Dolayısıyla, etkin bir sıhhiye sınıfı olmadığından, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde merkezi idare askeri hastaneleri işletmek için Avrupa'da gazete ilanlarıyla yabancı doktor arayışına çıkmak zorunda kalacaktı.¹³ Savaş esnasında ise sahra sıhhiye hizmeti yetersiz olduğundan, binlerce asker Ruslara bir mermi bile atamadan salgın hastalıklara kurban olacaktı.

Ordu büyük ölçüde cahil olduğundan, edinilen deneyimlerin yazılı olarak aktarılmasını sağlayacak kurumsal bir yapı da ortaya çıkarılamadı. Geçmişin yaparak öğrenme, görev başında usta-çırak ilişkisi ile deneyimlerin sözlü olarak aktarılması uygulaması devam etti. Cehaletin yanı sıra etkin bir ceza-mükâfat sisteminin olmaması da öğrenme ve tecrübelerin aktarılmasına ket vurduğu gibi, yönetimin muharebe tecrübe ve başarısına pek önem vermediğini de gösterdi. Subayların ve birliklerin muharebe başarısı çoğu zaman dikkate alınmadı. Görevi ihmal ve kabiliyetsizlik nedeniyle felaketlere neden olup divanîharbe sevk edilen komutanlar, intisap ilişkileri ve bağlantıları sayesinde, daha cezalarını çekmeye başlamadan tekrar eski mevkilerine dönebildiler.¹⁴

Kırım Savaşı sonrasında nispeten barış içinde geçen oldukça değerli on senelik zaman dilimi bomboş geçirildikten sonra, dönemin en meşhur mektepli subayı olan, Harbiye'nin ilk mezunlarından Hüseyin Avni Paşa 1869'da modernleşme yolunda ilk girişimlerde bulundu. Bir kez daha yeniden yapılanma ve reform süreci Osmanlı askerlerinin kazandığı muharebe tecrübeleri nedeniyle değil, uluslararası askeri dinamikler sonucunda başlayacaktı. Habsburglar karşısında 1866'da Prusyalıların kazandıkları beklenmedik zafer, Prusya'nın kapsamlı askere alma sisteminin başarısına yorulmuştu. Prusya'nın zorunlu askerlik sistemi Avrupalı generallerin dikkat ve hayranlığını kazanmış ve Avrupa ordularının tamamını etkileyen dönüşüm dalgalarının doğmasına neden olmuştu. Ka-

çınılmaz olarak bu dalgalar Osmanlı ordusunu da etkiledi. 1869 askere alma kanunnamesi Prusya zaferlerinden ilham almış, ama 1843 kanunnamesinin temel esaslarını muhafaza etmeye çalışmıştı. Bu nedenle beklenildiği kadar radikal değişikliklere yol açmadı.¹⁵

Ordunun genel teşkilat yapısı muhafaza edildi. En önemli teşkilat değişikliği, Hassa Ordusu'nun bağımsızlığını kaybedip imtiyazlı, ama seraskerliğe bağlı normal bir ordu komutanlığına dönüşmesidir. Padişah ve sarayın muhafazası ile törenler için artık birkaç alaydan oluşan bir muhafız birliği yeterli olacaktı. I. (Dersaadet) Ordu adını alan eski Hassa Ordusu ise payitahtta olmanın avantajı ile seçkin subay ve askerleri almaya devam edecekti. Ancak bir tarafta padişahın, diğer tarafta seraskerin ordusunun bulunduğu suni ve hantal ikili komuta yapısının nihayet sona erdirilmesi, ihmal edilmemesi gereken bir adımdır. Ordu sayısı Sana-Yemen'de yeni kurulan ordu ile yediye çıktı. Yeni Yemen Ordusu daimi nite-lik kazanmış olan isyanlarla uğraşmanın yanı sıra, önemi artan Babü'l-Mendep Boğazı'nın kontrolü için İngiltere, Fransa ve Osmanlı arasında devam eden mücadelede imparatorluğun elini kuvvetlendirecekti. Diğer ordular ise büyük ölçüde teşkilat ve konuşlanma yerlerini muhafaza etti: II. (Tuna) Ordu Şumnu'da, III. (Rumeli) Ordu Manastır'da, IV. (Anadolu) Ordu Erzurum'da, V. (Suriye) Ordu Şam'da ve VI. (Arabistan) Ordu Bağdat'taydı. Benzer şekilde iki müstahkem bölge ve kırk iki kaleden müteşekkil kale komutanlıkları da kendi yerel kuvvetleri ile ordularından bağımsız yapılarını muhafaza etti. Bosna, Karadağ ve Yunan sınırlarındaki bağımsız hudut taburları ise üç bağımsız alay şeklinde yeniden teşkilatlandırıldı.¹⁶

Redif sistemi, kurulduğu tarihten bu yana, özellikle de Kırım Savaşı esnasında başlangıçtaki amacına hizmet edemediğini, çok ciddi yapısal sıkıntıları olduğunu göstermişti. Her şeyden önce, kuruluş prensipleri baştan aşağı hatalıydı. Sağlıklı ve uygulanabilir bir birlik teşkilat yapısı, adil ve sürdürülebilir bir askere alma sistemi, eğitilmiş subaylar, düzenli eğitim programı ve çağın gereklerine uygun silah ve teçhizat olmadan Redif sistemine güvenilemezdi. Ayrıca, Redif sisteminin muharebede işe yarayabilmesi için düzenli

ordu birlikleriyle eşgüdüm ve beraber çalışabilme yeteneklerinin geliştirilmesi gerekiyordu.

Hüseyin Avni Paşa, iyimser bir tutum içinde sorunların ancak orta vadede çözülebileceği çıkarımında bulunarak, yapısal problemleri görmezden gelmeyi tercih etti. Kendisinden önceki Osmanlı askeri reformcularının yaptığı gibi, niceliği niteliğin önüne koyarak, bir kalem darbesiyle mecburi hizmet süresini 12 seneden 20 seneye çıkarıp Redif sayısını artırdı. Kura esasının muhafaza edildiği yeni sistemde, kurada dolu çekenler dört sene düzenli ordu birliklerinde askerlik yaptıktan sonra, iki sene ihtiyat (her tür sorunda tekrar askere çağrılacak grup) olacaktı. Topçu ve süvari askerleri için bu süreler sırasıyla beş ve bir seneydi. Nizamiyeden terhis olduktan sonra bu kez iki sınıflı Redif sisteminde altı sene (ilk üç sene “mukaddem” ve son üç sene “sani”) mükellef olarak bulunacaktı. Redif'teki mükellefiyeti bittikten sonraysa, Prusya “Heimwehr” sisteminden ilham alınarak kurulan “müstahfız” (yerel savunma birliği) sisteminde sekiz sene görev yapacaktı. Boş kura çekenlerse Nizamiye görevi yapmayıp on iki sene Redif ve sekiz sene müstahfız olarak mükellefiyetlerine devam edecekti. Uygulamada ise, birlik komutanları yeni ihtiyat kategorisini dikkate almayıp, Nizamiye birliklerine katılan yükümlülere kesintisiz altı sene askerlik yaptırdı. Müstahfız kategorisiye kâğıt üstünde kalmaya mahkûmdu. Osmanlı ordusunun elinde bu kategori askerlerine komuta edecek subay olmadığı gibi, silah da bulunmuyordu. Ayrıca dönemin ortalama hayat süresi ve diğer demografik değerler dikkate alındığında da, fiilen müstahfızlık mümkün değildi. Zaten 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı seferberliği esnasında müstahfız birlikleri Redif birliklerine katılarak kullanıldı.¹⁷

Yeni kanunname niceliğe fazlasıyla önem vermesine rağmen, sağlıklı bir nüfus sayımı yapılmadı. Eski askere alma bölgeleri muhafaza edildi. Fakat bu bölgelerin sağlayacağı alay sayısı iki katına çıkarıldı. Teorik olarak her bölge Nizamiye askerlerine ek olarak iki Redif mukaddem tabur, iki Redif sani tabur ve iki Müstahfız tabur sağlamak yükümlülüğü altındaydı. Merkezi idare terhis olan Nizamiye askerlerini Redif taburlarına dağıtacağına, Redif siste-

minin kuruluş mantığına aykırı olarak bir “kısmı evvel Redif” kategorisi yaratarak, onları tamamen yeni taburlar bünyesinde toplamaya karar verdi. Böylelikle normal Redif taburlarından daha iyi nitelikte taburlar yaratılmak istenmişti. Yani merkezi idare de Redif sistemine pek fazla güvenmediğini gösteriyordu. Sonuç olarak, Osmanlı yönetimi hedeflediği sayısal değerlere ulaşabildi. 1877-78 Savaşı esnasında 343.000 Redif askeri seferber edildi. Ancak birlikler arasında eğitim ve muharebe etkinliği açısından o kadar büyük farklılıklar vardı ki, savaş gözlemcileri genel bir değerlendirme yapmakta büyük güçlük çekeceklerdi.¹⁸

Yine beklenebileceği gibi, gayrimüslimlerin askere alınması konusunda yeni kanunnameye hiçbir hüküm bulunmuyordu. Oysa 1856 Islahat Fermanı, Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun din ayrımı yapılmadan bütün vatandaşların eşit olduğu hükmüne vurgu yapılarak ilan edilmişti. Dolayısıyla, teoride bile olsa gayrimüslimler orduda görev yapma hak ve yükümlülüğü altına girmektedir. Ancak bu konuda ne merkezi idarenin bir baskısı oldu, ne de gayrimüslim topluluklar bunu istediler. Her iki taraf da cizyenin bir başka isim altında, askerlikten muafiyet vergisi olarak kalmasını uygun buldu. Artık Kazak Süvari Alayı, Hristiyan Arnavut paralı askerler ve Rum denizciler Osmanlı ordusu bünyesinde yer almadığından, 1870’li yılların ordusu sadece Müslüman subay, astsubay ve erlerden meydana gelmekteydi. Bu konudaki tek istisna, geleneksel olarak gayrimüslimlerin (özellikle Yahudi ve Rumlar) tekelindeki ordu sağlık kurum ve unsurlarında hizmet eden doktor, dişçi, cerrah ve hastabakıcılardır.¹⁹

1869 kanunnamesi, en tehlikeli düşman olarak görülen Rusya’ya karşı yürütülecek iki cepheli bir savaşın ağırlığını taşıyabilecek büyük bir kitle ordusu yaratma konusundaki yarı istekli çabanın nihai ürünüdür. Ancak Osmanlı askeri reformcularının beklentilerinin aksine, yeni teşkilatlanan ordu Rusya’ya karşı çıkması muhakkak görülen bir savaş için var gücüyle hazırlık yapacağına, 1869 ile 1877 seneleri arasında neredeyse devamlı olarak iç güvenlik ve diğer asayiş görevlerinde istihdam edildi. Dolayısıyla, bir taraftan merkezi idare orduyu Rus savaşı için hazırlamak

amacıyla yeni kanun ve talimnameleri uygulamaya koymakta, eğitim vermekte, silah ve teçhizat satın almaktaydı; diğer taraftan da ordu birliklerini parçalara bölüp asıl görev bölgelerinin çok uzağında ayaklanmalara karşı koymak, karşı gerilla harekâtı, suç ve suçlu ile mücadele gibi düşük yoğunlukta, ama alabildiğine kanlı savaş ve çatışmalarda kullanılmaktaydı. Bu iç güvenlik görevlerini üç genel gruba ayırabiliriz: ayrılıkçı milliyetçi isyanlar, geleneksel haydutluk ve aşiret ayaklanmaları ile zaman zaman patlak veren kitlesel itaatsizlik ve ayaklanmalar. İmparatorluk son iki grup iç güvenlik sorunlarıyla baş edebilecek güç ve deneyime sahipken, milliyetçi isyanlar konusunda aynısını söylemek mümkün değildir.

Balkanlar'ın Hristiyan halkları, Yunan bağımsızlık hareketinin başarıya ulaşması ve artan Rus yardım ve propagandasından cesaret alarak, kendi bağımsız devletlerini kurma hakkını talep etmeye başlamışlardı. Rusya'da Panslavizm'in resmi ideoloji haline gelmesi, Osmanlı açısından bu süreci daha da zorlaştırmıştı. Neredeyse bağımsızlık derecesinde özerkliğe sahip bulunan Romanya, Sırbistan ve Karadağ şimdiden daha fazla toprak ve tam bağımsızlık istiyordu.²⁰ Ayrıca Girit adası, Bulgarlar ve Bosna-Hersek'teki Sırplar kendi bağımsız devletlerini kurmak veya kendi akrabalarıyla birlik olmak istiyorlardı. Her ne kadar Osmanlı yönetimi bu ayrılıkçı hareketlerin imparatorluğun birlik, beraberlik ve geleceği için yarattığı tehlikenin farkında olsa da, bunlarla mücadele etmek için mülki idareyle merkezi hükümetin sivil kanadını harekete geçiremedi. Böylelikle bilerek veya bilmeyerek ayrılıkçı akımlarla mücadele sorumluluğu Osmanlı ordusuna ve onun yerel birlik komutalarına verilmiş oldu. İmparatorluğun en örgütlü ve nispeten en başarılı organı olarak ordu, belki de sivil kanada göre bu görevi üstlenebilecek tek alternatifti. Ancak buradaki problem, sivil idarelerin kendilerini bu sorunlardan tamamen sıyırması ve orduyu tek başına bırakmasıdır.

Osmanlı ordusu, Rus taarruzlarını durdurmayı başarabilecek güç ve kabiliyete sahip olmasa da, yukarıda belirttiğimiz gibi imparatorluk içindeki isyan, ayaklanma, haydutluk ve kitle itaatsizlikleriyle baş edebilecek güçteydi. Fakat bu ayrılıkçı hareket ve sosyal

rahatsızlıkların doğmasına neden olup onlara güç veren etmenlerle uğraşacak, bunlara yapısal çözümler getirebilecek güce ve bilgi birikimine sahip değildi. Dolayısıyla, büyük fedakârlık ve çabalarla sağlanan askeri zafer ve başarılar geçici bir rahatlamanın ötesinde fayda sağlamıyordu. Kalıcı bir çözüm sağlanamadığından, çatışmalar zaman zaman şiddetlenip zaman zaman zayıflayarak devam edegeldi. Osmanlı komutanlarının çaresizlik içinde ürettiği askeri çözümler ve neredeyse daimi bir karakter kazanan askeri harekâtlarsa, bölge halkına ek zorluklar getirerek ayrılıkçı hareketlere yönelik desteği artırdığı gibi, Rusya'ya da sorunlara müdahil olmak için olağanüstü fırsatlar tanıdı.

Osmanlı yönetiminin yeni ordu teşkilatını uygulamaya sokma azmi ile iç güvenlik görevlerinin ihtiyaçları birbiriyle çeliştiği için, sonuçta askeri açıdan çok sakıncalı bir yarı çözüm uygulamaya konuldu. Zaman içinde alternatifi yaratılamadığından gelenekselleşen “müfreze” uygulaması hem ordunun savaşa hazırlık derecesini düşürdü, hem de subaylar arasında tehlikeli alışkanlık ve düşüncelerin yaygınlaşmasını sağladı. Kelime manasıyla “müfreze,” geçici olarak teşkil edilmiş bağımsız birlik demektir. Bir müfreze, takım (yaklaşık 30-40 kişi) seviyesinden tümen seviyesine (yaklaşık 8-10.000 kişi) kadar uzanan geniş bir yelpazede teşkil edilebilmekteydi. Asıl olan belirgin bir vazifenin icrası olduğundan, bunu gerçekleştirmeye yetecek asker sayısı esastı. Genellikle müfrezeler bir komutanın liderliği etrafında müsait birliklerin teşkilatlandırılması ile kurulmaktaydı. Bu yüzden çoğu zaman komutanın veya vazifenin ismi müfrezenin de adı olurdu. 1865 senesinde Güneydoğu Anadolu aşiretleri üzerinde devlet otoritesini tesis için teşkil edilen “Fırka-i Islahiye” vazifeye göre isimlendirmeye iyi bir örnektir.

Fırka-i Islahiye, 1863-64 Karadağ harekâtında başarılı olan yedi Arnavut taburunun oluşturduğu çekirdek çevresinde, sekiz piyade taburu, iki süvari alayı, topçu bataryaları ve başıbozuk süvarilerin katılmasıyla kuruldu. Komutan olarak yine Karadağ harekâtının başarılı komutanı Lofçalı Derviş Paşa atanmıştı. Müfreze vazifesini ifaya Kozan sancağından başlayıp doğuya doğru ilerledi. Göçebe aşiretlerin çoğu, aşiret yapısı yıkılarak, zorunlu iskâna tabi

tutuldu. Bir sene sonra görevini başarıyla tamamlayan bu müfrezenin dağıtılıp tabur ve bölüklerinin kendi asıl birliklerine geri gönderilmesi gerekirken, Lübnan'da bir isyan patlak verdi. Müfreze kabaca aynı birliklerle, ama bu kez adı değişmiş olarak Lübnan'a sevk edildi.²¹

Asıl sorun, iç güvenlik görevlerinin devamlı artmasıydı. Bu yüzden her sene daha fazla müfrezenin teşkil edilmesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Fırka-i Islahiye örneğinde olduğu gibi, geçici teşkiller kronik sorunlar karşısında devamlılık kazanmaktaydı. Merkezi idare ve Osmanlı yüksek komutası bir türlü konvansiyonel ordu teşkilatlanmasının iç güvenlik görevlerinin gerektirdiği esnekliğe sahip olmasını sağlayamadığından, var olan alay ve tugaylar yerine sayısal olarak en az bunların gücünde geçici birlik grupları tercih edilmekteydi. Dolayısıyla, taburların büyük kısmı asıl alay veya tugaylarından ziyade bu sözde geçici müfrezeler bünyesinde zaman geçirmekteydi. Konvansiyonel teşkilat varlığını kâğıt üstünde sürdürdüğünden, tabur seviyesinin üstündeki komuta kademeleri klasik savaş durumunda asli görevlerini yerine getirecek bilgi birikimi, tecrübe ve birlik geleneğini kazanamamaktaydı.

Müfreze geleneği birlik teşkilatlarına zarar verdiği gibi, subayların mesleki kariyerlerini de olumsuz olarak etkilemekteydi. Çünkü subaylar çoğunlukla asıl atandıkları mevki yerine, müfrezelerdeki geçici komuta ve karargâh kademelerinde görev yapmaktaydı.²² Örneğin, Plevne'nin meşhur müdafii Osman Nuri Paşa, mesleki kariyerinin önemli bir bölümünü konvansiyonel savaşlardan çok iç güvenlik vazifelerinde geçirdi. Kurmay subay olarak Kırım Savaşı'nda ifa ettiği kısa görev sonrasında Lübnan'dan Girit'e, Yemen'den Balkanlar'ın farklı köşelerine, neredeyse imparatorluğun her yerinde isyancılara karşı savaştı.²³ Dönemin üst düzey subaylarının çoğu benzer mesleki kariyerlere sahipti.

Merkezi idare isyan ve ayaklanmalar dışında, her tür asayiş ve hatta vergi toplama görevlerine bile ordu birliklerini sevk ediyordu. İstanbul'daki bazı seçme birlikler dışındaki bütün düzenli ordu taburları sene içinde önemli bir zamanı askeri herhangi bir özelliği olmayan ve normalde sivil idarenin zaptiyesi, zabıtası veya vergi

tahsildarlarının yapması gereken idari görevlere ayırmak zorundaydı. Durum, imparatorluğun güneyinde yer alan, aşiret ve haydutluk sorunlarının yaygın olduğu, verginin bile toplanılamadığı vilayetlerde konuşlu IV., V. ve VI. Ordular için çok daha kötüydü. Bu tarz görevler ordu birliklerinin teşkilat, eğitim ve savaşa hazırlık derecelerini olumsuz yönde etkilediği gibi, subaylara şahsi kazanç sağlama, rüşvet ve yolsuzluk yapmak için de olağanüstü fırsatlar sağladığından subay sınıfını da yozlaştırmakta, askerlikten uzaklaştırmaktaydı.²⁴

Sultan Abdülaziz bir taraftan askeri eğitimi destekleyip modernleştirirken, diğer taraftan da her türlü siyasi muhalefet ve entelektüel akıma düşman olması yüzünden kendi sonunu kendi hazırladı. Sürgün edilmiş Osmanlı aydın ve memurları Paris'e ve diğer önemli Avrupa başkentlerine kaçarak etkin ve yaygın bir muhalefet hareketine dönüşmüştü. Avrupa'da Jön Türk (*Jeune Turc*) olarak tanınan, ama aslında kendilerine “Yeni Osmanlılar” adını veren bu grup, geçmişin kişisel veya hizip çıkarları çerçevesinde meydana gelen muhalefetinden farklıydı. Kısa bir süre sonra anayasal hükümet ve siyasi reformlar talep etmeye başladılar. Aslında toplumsal tabanları olmamasına rağmen, yeni formüle ettikleri Osmanlıcılık ideolojisiyle çoğunluğunu mektepli subayların teşkil ettiği yeni yükselen eliti etkilemeyi başardılar. Osmanlıcılık, Habsburg resmi ideolojisine büyük ölçüde benzemekteydi. Siyasi ve ekonomik eşitlik ve özgürlüklerin verilmesi karşılığında Osmanlı vatandaşlarından istenen, inanç ve etnik ayrımları bir tarafa koyarak Osmanlı hanedanı etrafında yaratılan vatan ve kimliğe sadakat duymak ve Osmanlı vatanseveri olmaktı. Bu ideoloji, Habsburg örneğinde olduğu gibi, Hristiyan azınlıkların ayrılıkçılığına bir tepki olarak doğmuştu. Ama Habsburg İmparatorluğu'ndaki Alman ve Macar milletleri gibi toplumsal bir tabanın mevcut olmadığı dikkate alınmamıştı. Yeni Osmanlılar naif bir şekilde özgürlükçü bir anayasanın bütün milliyetçi akım ve çatışmaları durduracak sihirli bir formül olduğuna inanıyorlardı.²⁵

Muhalefet güçlenip sesini daha fazla duyurdukça, Abdülaziz her şeyden çok sevdiği ordusundan bile şüphelenmeye başladı.

Gerçekten de ordudan şüphelenmekte haklıydı. Mektepli subayların çoğu Abdülaziz'in otoriter yönetim tarzını ve kendi şahsi projelerine inanılmaz harcamalar yapmasını sorgulamaktaydı. Ayrıca iç güvenlik görevleri ve gayrinizami harp tecrübeleri açık bir şekilde merkezi idarenin imparatorluğu iyi bir şekilde yönetemediğini göstermişti. Üstelik bazı subaylar mücadele ettikleri milliyetçi isyancıların ideoloji ve metotlarından etkilenmeye başlamıştı. Abdülaziz'in hiçbir gerekçe göstermeden ordu içinde prestij ve güç sahibi bazı paşaları görevden alması muhalefeti iyice güçlendirdi ve kararlılığını artırdı. Ordunun en meşhur ve nüfuzlu mektepli subayı Hüseyin Avni Paşa, başarısız bazı denemeler sonrasında, içinde Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa ve meşhur sivil reformcu Mithat Paşa'nın da bulunduğu gizli bir örgütlenmeyi bir araya getirmişti. Avni Paşa örgüte Harbiye Mektebi'nin genç ve karizmatik komutanı Süleyman Hüsnü Paşa'yı dahil etmeyi başardı. Harbiyeliler padişaha karşı yapılacak saray darbesinin asıl vurucu gücünü teşkil edeceğinden, Süleyman Paşa'nın ikna edilmesi çok önemliydi. Abdülaziz gelen erken uyarıları kibri ve kendine güveni yüzünden dikkate almadı. Saray muhafız birliği zayıf olduğu gibi, padişaha sadakat ve bağlılığı da azdı. Darbeciler 1876 senesi Mayıs ayında harekete geçerek, önce medrese öğrencileri ve halkı galeyana getirdiler. Öğrencilerin Babiâli önünde başlattıkları yönetimi protesto gösterileri birkaç gün içinde kitlesel boyutlara ulaştı, devreye darbenin askeri kanadı girdi. Harbiyeli öğrenciler ve darbeyi destekleyen birkaç tabur kolaylıkla sarayı ele geçirmeyi başardı. 30 Mayıs 1876'da Abdülaziz tahttan indirildi. Darbecilerin gözdesi Şehzade Murad, V. Murad unvanı ile tahta çıksa da, kısa süre içinde akli dengesini yitirdiği için, 31 Ağustos 1876'da yerine, darbecilere anayasal bir hükümet vaat eden II. Abdülhamid getirildi.²⁶

Abdülhamid verdiği sözü tutarak, yaklaşmakta olan savaşın arifesinde, 23 Aralık'ta anayasayı ilan etti. Ancak yeni padişah mutlak gücünün anayasa ve güçlü darbeciler tarafından kısıtlanmasından rahatsızdı. Zekâ ve kurnazlığını kullanarak darbecileri birbirine düşürdü. Önce en tehlikeli darbeci Hüseyin Avni Paşa bir suikasta kurban gitti. Ardından darbenin sivil lideri Mithat Paşa

sürgüne gönderildi. Padişah savaşı bahane ederek diğer darbecileri İstanbul'dan uzaklaştırmayı başardı. Saf dışı edilenlerin yerini padişahın sadık bendeleri aldı. Meclisin dağıtılması ve anayasanın askıya alınması da savaşın sağladığı olağanüstü durum sayesinde kolaylıkla uygulamaya konabildi. II. Abdülhamid imparatorluğun yönetimini büyük ölçüde eline almıştı. Savaştan sonra otoritesi daha da pekişecekti. Ondan çok önce merkezi idarenin gücünün imparatorluğun uzak köşelerine kadar uzanmasını sağlayan II. Mahmud bile bu kadar güçlü değildi.²⁷

B. Çelişkili Sonuçlar: 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı

Osmanlı yönetimi Avrupa'dan ne kadar soyutlandığının, uluslararası ortamda ne kadar yalnız olduğunun farkında değildi. Kırım Savaşı döneminde sahip olunan prestij ve dostça ilişkiler çoktan unutulmuştu. Avrupa'da yaygın olarak "Bulgar dehşeti"²⁸ olarak bilinen, Osmanlı ordusunun Bulgar ayaklanmasını bastırırken uyguladığı sert tedbirler Avrupa kamuoyunu düşmanlaştırmıştı. Osmanlı'nın ayaklanmaları bastırma metotları Batılı gazeteler tarafından abartılarak okuyuculara aktarılmış ve imparatorluğun zaten oldukça zedelenmiş imajı iyice kötüleşmişti. Her olumsuz haber Osmanlı düşmanlığını artırıyor ve dolayısıyla imparatorluğun yalnızlığı da aynı oranda koyulaşıyordu. İmparatorluğun geleceği yani "Doğu Sorunu", artık parlamentoların ve gazetelerin her gün yinelemekten sıkılmadığı bir konu haline gelmişti. William Gladstone gibi hırslı siyasetçiler oy kazanmak için Osmanlı'yı bir günah keçisi gibi kullanmaktaydı. Gladstone'un başbakan olmayı başarması, uyguladığı yöntemin kamuoyu nezdinde ne kadar etkili olduğunu ortaya koymaktaydı.²⁹

Osmanlı'nın prestijinin Avrupa kamuoyunda bu kadar azalması ve duyulan nefretin, düşmanlığın artması Rusya için kaçırılmayacak bir fırsattı. Rus diplomatlar hemen bunu kullanarak imparatorluğun Ortodoks Hristiyan halkları üzerinde Rus hâkimiyetini artırmak için daha fazla ayrıcalık talep etmeye ve bu halklara daha fazla hak ve özgürlük verilmesi yolunda siyasi ve diplomatik bas-

kıya başladı. Osmanlı yönetimi Avrupa'dan ne kadar dışlandığının ve yalnızlaştığının farkında olmadığı gibi, Osmanlı ordusunun 1876'da Sırp ve Karadağ saldırılarını püskürtmedeki başarısı yüzünden abartılı bir kendine güven içindeydi. Abdülhamid ve danışmanları ne Ruslara ne de Hristiyanlara taviz vermek niyetindeydi.

Daha da kötüsü, Avrupa'daki güç dengelerinin Prusya'nın önemli bir güç olarak yükselişi sonrasında temelden değiştiğini de idrak edememişlerdi. Bismarck yönetimindeki Prusya, ordusuyla önce Habsburgları, sonra da Fransa'yı ezmisti. Osmanlı yönetiminin en güvendiği müttefikleri Fransa ve İngiltere, yükselen Prusya karşısında Rusya'nın yanında yer almaya karar vermişti. Dolayısıyla Kırım ruhunu Osmanlı dışında hatırlayan kalmamıştı. Osmanlı'nın Rus isteklerine karşı sert diplomatik pozisyonu ve son barışçı çözüm girişimlerini de dikkate almaması, İngiltere ve Fransa'nın çıkacak bir savaşta tarafsız kalma kararını daha da pekiştirdi. Rusya'ya karşı güdülen sert dış politikanın bir benzerinin Romanya'ya karşı da izlenmesi ise tam bir talihsizlik olacaktı. Fiilen bağımsız olan Romanya, hukuken de özerkliğinin genişletilmesini istiyordu. Aslında bu istekler makuldü ve Osmanlı'nın fiiliyatta herhangi bir kaybı olmayacaktı. Ancak Osmanlı'nın taviz vermeyen tutumu Romanya'yı Rus cephesine iterek, zaten kötü olan askeri durumu daha da kötüleştirdi. Sonuç itibarıyla savaşı kaçınılmaz kılan, Rusya'nın saldırgan dış politikasından ziyade acemi padişah ve onun akıl hocalarının kötü kriz yönetimi ve diplomasisi oldu.³⁰

Yeni padişahın savaşın her aşamasında emir-komutayı elinde tutma konusunda gösterdiği aşırı isteklilik, zaten kötü olan askeri karar verme sürecini ve komuta yapısını iyice bozdu ve üst kademedeki anarşiyi artırdı. Abdülhamid saltanata olan sadakatiyle tanınan Redif Paşa'yı serasker olarak atadı. Ancak Redif Paşa bulunduğu rütbeye askeri açıdan oldukça tartışmalı ve şüpheli bir şekilde gelmiş, alaylı bir subaydı. Abdülhamid bununla yetinmeyerek, sefer kuvveti ayrıldıktan sonra İstanbul'da kalan bütün üst rütbeli paşaları "Meclis-i Umur-ı Harbiye" adı altında bir araya getirdi ve askeri konularda en yetkili organ ilan etti. Görüntüde oldukça yerindeymiş gibi gözüken bu karar, gerçekte büyük so-

runlara neden olma potansiyelini taşımaktaydı. Bütün yetenekli ve fiziki yeterliliğe sahip paşalar muharip birliklere komutan veya karargâh subayı olarak atanarak cepheye gitmişti. Geride ya çok yaşlı ya da birlik komutanlığı yapamayacağı değerlendirilen güvenilmez paşalar kalmıştı. Abdülhamid bütün bunlar yetmezmiş gibi, Heyet-i Müşavere-i Harbiye adı altında doğrudan kendine bağlı özel bir askeri karargâh daha teşkil etti. Tahmin edileceği gibi, bu özel karargâha seçilen subaylar askeri kabiliyet veya başarılarından ziyade, sadakat ve sarayla olan özel bağlantıları yüzünden çağrılmışlardı.³¹

Böylelikle savaşın stratejik emir-komutası birbirinden bağımsız, görev tanımları ve ordu teşkilatı içindeki hiyerarşileri belli olmayan üç ayrı organa teslim edilmiş oldu. Üstelik bu bağımsız organların içinde yer alanların büyük bir kısmı kendi şahsi ve ait oldukları grubun çıkarlarına önem verdiği için, kısa süre içinde bu kurumlar arasında kıyasıya bir çekişme ve mücadele başladı. Zaten emir-komuta ve gayret birliğinde ciddi sıkıntıları mevcut olan Osmanlı askeri karar verme sistemi bir kaosu içine düştü. Yeni mevkilerini padişaha borçlu olan bu paşaların Abdülhamid'in istek ve kararlarına karşı çıkması, ona sağlıklı tavsiyeler vermesi zaten mümkün değildi. Dolayısıyla üç ayrı organın varlığına rağmen, büyük küçük bütün kararları padişahın alması veya onaylaması gerekmektedir. Abdülhamid zeki ve kurnaz olmasına karşın, temel konular da dahil olmak üzere askeri bilgisi zayıftı. Modern bir savaşın gereklerine vâkıf değildi. Zaten bu yüzden seraskerliğe ek olarak iki ayrı organ daha yaratmıştı. Ama bu üç organın tekliflerini bir arada değerlendirip ona göre tercih yapmak yerine, her seferinde neredeyse rastgele denebilecek şekilde farklı bir organın önerisini kabul etti. Diğer seçenekleri sağlıklı bir değerlendirmeye tabi tutmadan karar aldığı için, cephedeki birlikler sürekli birbirleriyle çelişen emirler aldı. Padişahın rastgele ve tutarsız kararlar vermesinde, saray ve üst komuta kademesinde eksik olmayan entrikaların önemli bir rolü olduğunu da belirtmemiz gerekir. Savaşın ilerleyen aşamalarında art arda yaşanan yenilgiler sonrasında, Abdülhamid'in kontrolünü kaybederek paşaları birbiri ardına

divanîharbe vermesi paşalar arasında büyük paniğe yol açacaktı. Mevkilerini padişaha sadakat ve mutlak itaate borçlu olan paşalar divanîharp korkusuyla ses bile çıkaramaz hale gelecekti.³²

Abdülhamid'in üst düzey cephe komutanlarını seçmede takip ettiği politika, askeri konularda yaşadığı çelişki ve sıkıntıları çok iyi bir şekilde göstermektedir. Örneğin, ordunun en genç ve en yetenekli paşası olan 38 yaşındaki Ahmed Muhtar Paşa'yı Kafkas cephesi serdarı olarak atarken, Kırım Savaşı'nın talihsiz Kars Ordusu komutanı 70 yaşındaki Abdülkerim Nadir (Abdi) Paşa'yı da Balkan cephesine serdar olarak atadı.³³ Aynı şekilde, herhangi bir mantık gözetilmeden, gençler ve yaşlılar diğer komuta kademelelerine karmaşık bir şekilde atandı. Genç ve yetenekli Osman Nuri Paşa Vidin Ordusu'na atanırken, oldukça yaşlı bir alaylı subay olan Eşref Mehmed Paşa hemen yakındaki Rusçuk Kolordusu'nun komutanı oldu. Eşref Paşa yetersizliği nedeniyle görevden alınınca, yerine genç bir paşa değil, kara muharebeleri konusunda tecrübesi bulunmayan, donanmanın en yaşlı amirali, 81 yaşındaki Kayserili Ahmed Paşa atanacaktı.

Rus genelkurmayı, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik savaş hazırlığını 1871 senesinde tamamlamıştı. Danimarka, Avusturya-Macaristan ve Fransa karşısında Prusya'nın kazandığı ezici zaferler Rus ordusuna duyulan ihtiyacı, dolayısıyla ordunun güç ve etkinliğini artırmıştı. Prusya'nın Fransa karşısında kazandığı mutlak zafer Rus askeri planlamacılarına ilham vermişti. Onlar da, Fransa örneğinde olduğu gibi, Osmanlı ordusunu mahvedecek mükemmel bir plan hazırlama sevdasına kapılmışlardı. Dönemin Prusya ekolü çerçevesinde hazırlanan plana göre, süvari ağırlıklı hareketli Rus kolorduları kale ve müstahkem bölgeleri tespit etmekle yetinip kenarlarından dolaşarak, doğrudan stratejik Türk Boğazları hedefine yönelecekti. Altı hafta içinde Boğazlar'a ulaşacağı tahmin ediliyordu. Harekâtın hızı sadece zayıyatı azaltmıyacak, aynı zamanda olası İngiliz ve Fransız diplomatik veya askeri müdahalesine de fırsat imkânı tanımayacaktı.

Plan ve arazi tatbikatları savaştan seneler önce başlamıştı. Rus casuslar ve yerli işbirlikçileri çoktan muhtemel harekât bölgele-

rinde arazi keşfine çıkmış, Osmanlı birlikleri hakkında mümkün olabilen bütün bilgileri toplamaya çalışmışlardı. Tatbikatlar, savaş oyunları ve toparlanan istihbarat, planın uygulanabilmesi için gereken asker ve ağır silaha sahip olunmadığını gösterdi. İstenen rakamlara ulaşılabilmesi için Rus planlamacılar hükümete bir seneye daha ihtiyaçları olduğunu bildirdiler. Ancak siyaseten bu mümkün olmadığı gibi, geleneksel olarak Rus üst kademesinin genelkurmay'a duyduğu güvensizlik sonucunda teklif reddedildi. Çar II. Aleksandr'ın cephe birliklerini Kışinev'de teftiş etmesinin hemen ardından, 24 Nisan 1877'de savaş ilan edildi.³⁴

İlginç bir şekilde Rus planlamacılar kesin sonucu, imparatorluğun en zayıf kanadı olan Doğu Anadolu'da değil de Balkanlar'da aramışlardı. Oysa son üç savaş Osmanlı'nın hem en iyi ve en fazla sayıda askerini Balkanlar'a sevk ettiğini, hem de burada birbirleriyle irtibatlı kale ve müstahkem bölgeleri daha etkin kullandığını göstermişti. Doğu Anadolu'da ise tam tersine daha az sayıda ve en kötü evsafa birlikler kullanıldığı gibi, buradaki kaleler aralarında eşgüdüm sağlanamayacak kadar birbirinden uzak ve zayıftı. Üstelik Rus istihbaratı Osmanlı savaş konseyinin Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan hudutlarındaki birlikler haricinde, 186.000 askeri Balkanlar'a ve sadece 90.000 askeri Doğu Anadolu'ya sevk etme kararı alarak, her iki cephede de stratejik taarruz imkânını ortadan kaldıracaklarını doğru bir şekilde tahmin etmişti. Fakat hızlı bir taarruz ve intikalle Boğazlar'a ulaşip kolay bir zafer elde etmenin çekiciliği, Rus planlamacı ve karar vericilerini etkilemişti.³⁵

Osmanlı yüksek komutasının içine düştüğü kaos ve anarşi yüzünden, bir türlü gerekli stratejik planlama yapıp nihai karar son ana kadar verilemedi. Kırım Savaşı tecrübeleri açık bir şekilde imparatorluğun savunması için Tuna nehrinin kuzey kıyılarının önemini ortaya koymuştu. Ömer Paşa'nın başarılı aktif savunması kuzeye dayanarak gerçekleşmişti. Bunu askerler bir yana, Avrupa kamuoyu bile biliyordu. Yine benzer şekilde dönemin Avrupa gazetelerinde askeri uzmanlar, Rusların Kale-i Erbaa olarak bilinen Varna, Silistre, Rusçuk ve Vidin'e takılmadan etrafından dolaşabileceğini tartışıyordu. Bütün bunlara rağmen, Abdülhamid ve danış-

manları son anda, bir asırdan beri uygulanan ve birinci savunma hattının Tuna güneyindeki Kale-i Erbaa'ya dayanması geleneğine uygun bir stratejik savunma planını kabul etti.³⁶ Sözde hareket kabiliyeti yüksek birliklerden oluşan Balkan Ordusu'nun asıl grubu Şumnu'ya konuşlanacak ve ikinci savunma hattını teşkil edecekti. Bu karar verildikten kısa bir süre sonra, Sofya-İslimiye arasındaki geniş alanda yer alan Balkan geçitlerini korumak üzere (bir anlamda son savunma hattı olarak) Balkan Kolordusu'nun kurulmasına karar verildi. Takviye edilmiş seçkin bir tümen ise İstanbul'un emniyeti için tahsis edilmişti. Cephe komutanı Şumnu'yu komuta yeri seçti. Dönemin yol ve haberleşme şartları dikkate alındığında bu seçimin manası, cephe komutanının birinci ve ikinci hat birlikleri ile irtibatının, dolayısıyla emir-komutanın sınırlı kalacağıydı.³⁷ Bütün bu konuşlanma dikkate alındığında, savaşımadan Tuna kuzeyi terk ediliyor ve zırhlı monitor ve gambotlardan oluşan güçlü Osmanlı Tuna Filosu'ndan da etkin bir şekilde istifade edilmiyordu.³⁸ Sonuç olarak, Osmanlı stratejik savunma planı ve bu planın arkasında yatan çağdışı savunma anlayışı ile birliklerin dağınık bir şekilde konuşlanması, Ruslara mükemmel fırsatlar tanıyan, ideal bir felaket reçetesi idi.

Rus öncü birlikleri 22 Haziran 1877'de delta bölgesinde Tuna nehrini kolaylıkla aşp, savaşımadan başta Kalas, İbrail ve İshakçı olmak üzere küçük kaleleri ele geçirdiler. Osmanlı örtme birlikleri Rus ilerleyişini yavaşlatma ve zayıflık verdirmeye çalışmaya teşebbüs etmeden, Ruslarla emniyetli bir mesafe bırakarak çekilmeye başladı. Rusların ana unsurları 27 Haziran'da Rusçuk yakınlarında, Osmanlı garnizonunun çaresiz bakışları altında, Tuna nehrini geçti. Aynı manzara bütün Tuna boyunca yaşanmaya devam etti. İrili ufaklı Rus birlikleri nehri Osmanlı kalelerinin top menzilleri dışından, herhangi bir direnişle karşılaşmadan geçmeyi başardı. Rusların geçişi ve zayıf bir şekilde savunulan kasabaların birbiri ardına düşmesi Müslüman sivil halk arasında büyük bir paniğin başlamasına neden oldu. Paniğin askeri birliklere sirayet etmesi sonucunda, bir hafta boyunca tabur seviyesindeki bazı karşı taarruzlar dışında Rus ilerleyişine yönelik herhangi bir tepki ge-

liştirilmedi. Karmaşa ve gecikme Osmanlı komuta kademelerinin tamamında görülmekteydi. Ürkekliği ile bilinen cephe komutanı Abdi Paşa, ancak 3 Temmuz'da harekete geçebildi. Şumnu'daki birliklerinin yarısını Rusçuk'taki asıl Rus yığınağına doğru sevk etti. Ancak birlikler taarruz mevziine girmeden tereddüde düşüp, hepsini 11 Temmuz'da geri çağırıldı.³⁹

İşgal ettikleri bölgelerde rahat bir şekilde hareket eden Rus birlikleri, savaş öncesinde kurulan Bulgar gönüllü milis birlikleri için asker toplamaya başladı. Bu birlikler yöre halkını Osmanlı'ya karşı isyana teşvik ettiği gibi, Osmanlı hatlarının gerisinde özellikle ikmal konvoyları ve küçük birlikleri hedef alan pusu ve baskınlar düzenleyerek askeri harekâta önemli darbeler indiriyorlardı. Müslüman köylere yönelik saldırılar ise binlerce insanı yerinden yurdundan etmeye başlamıştı. Bulgar milis birlik ve çetelerinin bu kadar başarılı ve etkin olmasının en önemli sebebi, Osmanlı yüksek komutasının seferberlik döneminde yerel jandarma ve zaptiye birliklerini piyade birliklerine dönüştürerek cepheye sevk etmesiydi. Oysa önceki Rus savaşları Bulgarların niyet ve sadakatlerinin kimin yanında olduğunu açıkça gösterdiğinden, tam tersine yerel güvenlik güçlerinin takviye edilmesi gerekiyordu. Bu yanlış karar, Müslüman nüfusu Bulgarlara ve Ruslara karşı savunmasız bırakmıştı. Askeri birlikler İstanbul'dan gelen acil emirler çerçevesinde cepheyi takviye etmeye çalıştığından, köyleri savunmak için birlik ayırma imkânı yoktu. Müslüman halkı hedef alan planlı saldırılar sonucunda sivil halk güneye doğru kaçmaya başlayınca, hem ana ikmal yollarında büyük tikanıklıklar yaşandı, hem de ailelerini koruma derdine düşen Redif askerleri, Tırnova Müstahfız Taburu örneğinde olduğu gibi, kitleler halinde firar etmeye başladı.⁴⁰

Başarılı bir nehir geçiş harekâtı, hafif zayıat, Vidin ve Şumnu'daki Osmanlı birliklerinin genel pasifliği ve Bulgar ahalinin coşkulu desteği, Rus yüksek komuta heyetinin kendine güvenini o kadar artırdı ki, planda radikal bir değişiklik yapılmasına karar verildi. 12. ve 13. Kolordulardan oluşan ana grup Rusçuk ve Şumnu'daki Osmanlı birliklerini tespit edecekti. Batı grubunu teşkil eden 9. Kolordu Niğbolu ve Plevne'yi, güney grubu ise mümkün olan en hızlı şekilde ilerleyip Balkan geçitlerini ele geçirecekti.

1396 Haçlı Seferi'nin bozguna uğradığı meşhur Niğbolu kalesi, tugay seviyesindeki bir birlik tarafından savunulan, demode bir kaleydi. 23 Haziran'da nehri geçen Rus birlikleri kalenin etrafına bir örtme birliği bırakarak ileri harekete devam etmişti. Garnizon komutanı Hasan Hayri Paşa takviye birlik gönderilmesi veya kalenin terk edilmesi emrinin verilmesi için defalarca istekte bulunmuştu. Ama ne İstanbul ne de Abdi Paşa bu çağrılara kulak astı. Rus muhasara birlikleri 13 Temmuz'da kaleye ulaştı ve iki gün sonra kaleye saldırılar başladı. Başlangıçta müdafiler büyük bir cesaret ve gayretle saldırıları püskürttü. Fakat yoğun topçu desteği altında takviyeli bir Rus kolordusunun taarruzları kısa sürede duvar ve tabyaları birer toz yığınına çevirdi. Hasan Paşa birliğine güvenini kaybederek, bir yarma harekâtı ile kaçmak yerine teslim olmaya karar verdi. Oysa cesur ve cüretkâr bir tabur komutanı kendi inisiyatifiyle yarma harekâtına girişip, taburunu ve bazı başka bölükleri kurtarmayı başarmıştı. Bu başarıya rağmen garnizonun geri kalan 7.000 askeri ertesi gün teslim oldu.⁴¹

Rus güney grubunun hızlı ilerleyişi, sözde Balkan geçitlerini korumak için teşkil edilen Balkan Kolordusu'nu hazırlıksız yakaladı. Asıl unsurlar hâlâ geçitlerin güneyindeydi ve geçitlerde zayıf muharebe ileri karakolları bulunmaktaydı. İstanbul ve Abdi Paşa, Rusçuk ve Niğbolu bölgelerindeki Rus ilerleyişinin nasıl durdurulabileceğini tartışırken, Rus güney grubu çoktan Osmanlı birliklerinin gerisine sarkmıştı. Grup komutanı, yetenekli Rus Generali İosif Gurko, savunmanın zafiyetinden istifade ederek 14 Temmuz'da Hainboğazı'nı ele geçirdi. Anlaşıldığı kadarıyla, Hainboğazı'nın ana geçit Şıpka'ya güneyden yaklaşma imkânı sağlayan kritik bir arazi arızası olduğundan Balkan Kolordusu'nun haberi yoktu. Şıpka savunma sistemi kuzeyden gelecek bir Rus taarruzuna göre inşa edilmişti. Ama bu kez Ruslar güneyden saldırdı. Gurko, Osmanlı birliklerinin isteksiz ve koordinesiz karşı taarruzlarını kolaylıkla püskürterek, 19 Temmuz'da çaresiz durumdaki Şıpka tahkimatını tek bir saldırı ile ele geçirip, Balkan geçitlerini Rus ilerleyişine açmış oldu.⁴²

Şıpka'daki umutsuz savunma dışında, Osmanlı birlikleri mevzilerinde kalmayı tercih edip Rus ilerleyişine karşı ciddi bir direniş

göstermediler. Orijinal planlamaya göre Rus ilerleyişini karşılayacak olan hareketli birliklerse, etkisiz taciz ve akınlarla yetinip, Rusların doğrudan karşısına çıkmaya cesaret edemediler. Ancak Rusların başarısı sadece Osmanlı birlikleri için değil, kendileri için de problem yaratmaya başlamıştı. Rus planlamacılar, harekât planlamasına yoğunlaşıp lojistik planlamayı ihmal etmişlerdi. Bulgaristan içlerinde hızla ilerleyen Rus birliklerine yiyecek ve mühimmat ikmali sağlanamadığı gibi, komuta kontrol sistemi de büyük ölçüde çökmüştü. Bu beklenmedik sorunlar ve yarattığı büyük gerilim karşısında, cephe komutanı Grandük Nikola güneye ilerleyişi durdurup cephe gerisinin emniyetini sağlamaya karar verdi. Geri hatları tehdit eden Rusçuk ve Plevne'yi ele geçirmek için bu bölgeye birlikler kaydırılmaya başlandı. Nikola'nın bu kararı altı haftada Edirne'ye ulaşma hedefinden vazgeçildiği anlamına geliyordu.⁴³

Rus cephesinde planlarda radikal değişimler yapılırken, İstanbul'da yenilgilerin yarattığı panik havası, zaten sorunlu olan karar verme sürecini daha da kötüleştirmişti. Abdülhamid, uzun tartışmalar sonrasında Redif Paşa'yı ve Namık Paşa'yı Şumnu'ya, Abdi Paşa'ya yardım etmek üzere gönderdi. Bekleneceği gibi ne ihtiyar ve cahil Redif Paşa ne de hasta ve kendini mistisizme vermiş Namık Paşa'nın cephe komutanına faydası oldu. Tam tersine cepheye gelmeleri, karar sürecine dahil olmaları ve İstanbul'a bağımsız raporlar göndermeye başlamaları Şumnu ve İstanbul'daki kafa karışıklığını daha da artırdı.⁴⁴ Abdülhamid seferberlik esnasında kabul etmediği birtakım teklifleri çaresiz kaldığı için uygulamaya koydu.

Çatışmaların başlamasından beri boş boş bekleyen Vidin Ordusu'na, Rus hatlarının doğusundan saldırma emri verildi. Karadağ'a karşı yürütülen harekât sona erdirilip, Süleyman Hüsnü Paşa komutasındaki iki tümenin derhal Balkan geçitlerini takviye etmesi kararlaştırıldı. Benzer şekilde, iç güvenlik görevlerine tahsisli birlikler de mümkün olan en kısa sürede Balkan cephesine kaydırılacaktı. Asırlardan beri ilk defa İstanbul ahalisinin de zorunlu askerliğe tabi tutulması kararlaştırıldı. Ancak Vidin Ordusu ve Süleyman Paşa'nın harekete geçirilmesi dışındaki kararların

uygulanması kısa ve orta vadede pek mümkün değildi. Süleyman Paşa'nın harekete hazır tümenlerinin Karadağ sınırından Balkan geçitlerine nakledilmesi bile, kötü ulaşım koşulları ve buharlı gemiler için yeterli kömür olmaması nedenleriyle yirmi günü buldu.⁴⁵

Rusların zafer serisi beklenmedik bir yerde, Plevne'de ve beklenmedik bir şekilde sona erecekti. Aslında Rus öncü birlikleri 8 Temmuz'da herhangi bir birlik tarafından savunulmayan Plevne'yi ele geçirmişti. Ama kazanılan kolay zaferlerin sarhoşluğu içerisinde Plevne'nin stratejik önemi fark edilmemiş ve kısa bir süre sonra Plevne terk edilmişti. Çoğunlukla kararsızlığı ve ürkekliği ile bilinen Abdi Paşa, birdenbire Plevne'nin önemini fark ederek takviyeli bir piyade alayını Plevne'yi tahkim etmek ve savunmak üzere görevlendirdi. Vidin Ordusu'na komuta eden Osman Nuri Paşa emir beklemeden, ortaya çıkan fırsat aralığından istifade ederek, birliklerinin büyük bir kısmını Plevne'ye sevk etmeye karar verdi. Zorlu bir cebri yürüyüş sonrasında Vidin Ordusu 18 Temmuz'da Plevne'ye ulaştı.

Osman Paşa'nın Vidin Ordusu daha iyi eğitimli birliklerden kurulu, nispeten güçlü bir orduydı. Tecrit edilmiş Vidin kalesinde bir ay boyunca sabırsızlıkla harekâta dahil olmak için beklemişlerdi. Osman Paşa, Rusları yandan vuracak muhtelif planlar hazırlayıp amirlerine ısrarlı tekliflerde bulunsa da, bir türlü onay alamamıştı. Sonunda Abdi Paşa ve İstanbul bu önemli birliği, Vidin Ordusu'nu hatırlayıp ucu açık bir emir vererek, Osman Paşa'nın Ruslara yandan karşı taarruza geçmesini istediler. Bu emir aslında pımpirikli ve salt kendini düşünen standart bir Osmanlı paşası için ideal bir görevden kaçma imkânıydı. Fakat Osman Paşa profesyonel, iyi eğitilmiş, tecrübeli, saldırgan ve her şeyden önce görev tipi emirleri ifa edecek ölçüde inisiyatif sahibi bir komutandı.⁴⁶ 1853 senesinde Harbiye'den mezun olmuş ve bilgisi, cesareti ve liyakati sayesinde hızlı bir şekilde terfi etmişti. Kişilik olarak muhafazakâr ve Avrupalı askeri danışmanlara karşı derin güvensizlik duyan bir subay olmasına rağmen, hayatını modern Avrupa askeri sistemini öğrenme ve öğretmeye adanmıştı. Zaten bütün hayatı ve mesleki kariyeri boyunca muhafazakârlıkla reformculuk, vatanseverlikle dindarlığın ilginç bir karışımı olmaya devam edecekti.⁴⁷

Osman Paşa Plevne'ye ulaşır ulaşmaz ve daha savunma sistemini teşkilatlandırmaya fırsat bulamadan önce, Rus öncü birlikleriyle ve iki gün sonra da 20 Temmuz'da ilk büyük taarruzla karşılaşmak zorunda kaldı. Savunmacıların şansına, General Schilder Schuldner hazırlık yapmadan ve daha Osmanlı savunma mevzilerinin yerini bile tespit etmeden taarruza geçti. Osmanlı askerleri uzun cebri yürüyüş sonrası çok yorgun olmalarına ve Rus taarruzlarını derme çatma mevziler içinde karşılamalarına rağmen, düşmanı geri püskürtmeyi başardılar. Başarının önemli bir sebebi de Osman Paşa'nın pusu mevzilerine ve karşı taarruzlara dayanan aktif bir savunma anlayışını benimsemesiydi. Sonuçta Ruslar 2.500 zayıat vererek geri çekilmek zorunda kaldılar.⁴⁸

Beklenmedik Osmanlı zaferi Rus komuta heyetini sadece şaşırtmakla kalmadı, diğer sorunların da önüne geçerek bütün dikkatlerin Plevne üzerine yoğunlaşmasına neden oldu. Başka cephelerin aleyhine olacak şekilde, mevcut bütün ihtiyat tugayları Plevne muhasarasını takviyeye gönderildi. Yeterli yığının teşkil edildiğine inanan Rus komutanlar, 30 Temmuz'da ikinci büyük taarruzu başlattılar. Bir öncekine göre Ruslar daha hazırlıklıydı. Daha iyi teşkilatlanmış takviyeli bir kolordu taarruz edecekti. Ancak Rusların kendine güveni hâlâ çok yüksek olduğu gibi, Osmanlı savunmasının direniş gösteremeyeceği beklentisi de bulunmaktaydı. Oysa Osman Paşa on günlük zaman içinde, sivil halkın da yardımıyla, dönemin modern savunma anlayışının da ötesinde, yepyeni bir savunma sistemi teşkil etmişti. Ruslar Plevne'nin tecridini sağlayamadıkları için, yeniden tesis edilen Sofya ikmal yolu vasıtasıyla takviye birlikler de yardıma yetişebilmişti. Rus birlikleri demode taktik ve tekniklerle, kitleler halinde modern Osmanlı mevzilerine taarruz ettiler. Osmanlı birliklerinin elinde yeni ithal edilmiş Peabody-Martini tüfekleri ve Krupp topları bulunuyordu ve ilk defa bu silahları etkin bir şekilde kullanabildiler. Bu silahlar Rus silahlarından üstün olduğu gibi, modern tahkimat gerisinde açığı piyade ve süvariye ölüm kustular. Ruslar, Osmanlı savunmasını hakir görmenin bedelini ağır ödedi. Taarruza iştirak eden 20.000 askerin üçte biri, yaklaşık 7.000'i öldü veya yaralandı. Rus geri

çekilmesi kısa süre içinde bozguna dönuştü. Yeterli süvarisi olmadığından, Osman Paşa takip harekâtı icra edip başarıdan faydalanamadı. Zaten savaş boyunca Osmanlı ordusunun en önemli eksikliklerinden biri süvari sınıfının zayıflığı olacaktı.⁴⁹

Osman Paşa alışıldık yöntemleri uygulamak yerine, şaşırtıcı bir şekilde Plevne'yi kendi askeri fikirlerini hayata geçirmek için bir deney alanı olarak kullandı. Aslında fikirleri çok da özgün değildi. Geniş rampalı toprak tabyalar, siperler, zikzak yaklaşma yolları, atış mazgallarının inşası ile topçu, piyade ve süvarinin müşterek kullanımı bilinen taktik ve tekniklerdi. Osman Paşa'nın yaklaşımının özgünlüğü, bütün bunları kitlesel ölçütte modern silahların teknik kapasitesini de dahil ederek kullanmasında yatmaktaydı. Büyük olasılıkla Osman Paşa, Birinci Dünya Savaşı'ndan yaklaşık kırk sene önce, modern siper savaşlarının esaslarını keşfedip uygulayan ilk taktikçiydi. Rusların taarruzlar arasında uzun ara verme alışkanlığı, Osman Paşa'ya savunmasının eksikliklerini ve hatalarını gidermek, savunma bütünlüğünü pekiştirmek ve yerinde eğitim için olağanüstü imkânlar tanıdı. Osman Paşa'nın aktif savunması, iyi yönetilmek kaydıyla Osmanlı piyadesinin dünyaca meşhur savunma başarısının yanı sıra, taarruz etme becerisine de sahip olduğunu gösterdi. Her ne kadar karşı taarruz fırsatları büyük ölçüde Rus askerlerinin körlemesine taarruzları sayesinde doğuyorsa da, Osman Paşa'nın piyade taburları da düşman taarruz kollarına yanlardan karşı taarruzda bulunup, onları yalayıcı atış bölgelerine itmekte uzmanlaşmışlardı. Paşanın düşman etkisine derhal karşı tepki geliştirme ve bütün subayların en ön saflarda askeri sevk etmesine dayanan muharebe liderlik anlayışı, askerlere büyük moral ve cesaret veriyordu. Bu komuta tarzının en önemli mahsuruysa subay zayıatının yüksek olmasıydı.⁵⁰

Bu esnada Abdülhamid, Serasker Redif Paşa ve Balkan Serdarı Abdi Paşa'yı görevden alıp divaniharbe vermişti.⁵¹ Onların yerine genç ve yetenekli Mehmed Ali Paşa'yı 21 Temmuz'da yeni Balkan cephesi serdarı olarak atadı. Asıl adı Karl Detroit olan Mehmed Ali Paşa, Fransız Huguenot kökenli bir Almandı. Çok genç yaşta Osmanlı ordusuna katılıp Harbiye'den mezun olmuştu. Yabancı

diller konusundaki yeteneğini kullanarak, kısa sürede aranan bir karargâh subayı olmayı başarmıştı. Sağlam askeri altyapısı, liyakati ve merkezi idare içindeki bağlantıları sayesinde genç yaşta bu kadar önemli bir mevkie atanabilmişti.⁵² Fakat bu atama yapılırken, Mehmed Ali Paşa'nın henüz müşir rütbesine nasp edildiği göz önüne alınarak, kendisinden daha kıdemli müşirler üzerinde otorite tesis edebilmesi için özel yetkilerle donatılıp komuta hiyerarşisinin açık bir şekilde belirtilmesi gerekiyordu. Bunun yerine Abdülhamid tam tersini yaparak, Osmanlı saltanatının asırlardır uyguladığı paşaları birbirine karşı kullanma siyasetine başvurdu. Amacı herkesin üstündeki mutlak otoritesini ve sadakat duygusunu korumaktı. Abdi Paşa'nın en güvendiği adamı Ahmed Eyüp Paşa kolordu komutanlığı mevkiini korurken, Mehmed Ali Paşa'nın can düşmanı Karadağ kahramanı Süleyman Hüsnü Paşa yeni Balkan Kolordusu komutanı olarak atandı.⁵³

Süleyman Paşa, 1860 senesinde Harbiye'den mezun olmuş, iyi eğitilmiş ve başarılı bir subaydı. Askeri bilimlere ilgisi ve derin bilgisi sayesinde, kıta görevleri dışında Harbiye'de öğretmenlik, ders nazırlığı ve okul komutanlığı da yapmıştı. Bu çok iyi akademik altyapısı ve Karadağlılar karşısında henüz bir sene önce kazandığı şöhret⁵⁴ yüzünden, Mehmed Ali Paşa'nın emrine girmekten çok rahatsızdı. Süleyman Paşa'nın Türk milliyetçiliğinin öncülerinden olmasının da muhtemelen bunda etkisi olmuşa benzemektedir. Bir Türk milliyetçisi olarak bir dönmenin emrinde olmak, belki de ona kabul edilebilir bir durum olarak gözükmemiştir. Süleyman Paşa, büyük bir kin ve hırsla Mehmed Ali Paşa'nın altını oymaya çalışırken, Abdülhamid bu hırslı paşasını denetim altında tutmak için, can düşman Rauf Paşa'yı Süleyman Paşa'nın ordusunda tutmaya devam etmişti. Abdülhamid, Sultan Abdülaziz'in tahttan düşürülmesinde Süleyman Paşa'nın oynadığı rolü unutmamıştı ve paşaya kesinlikle güvenmiyordu.

Sonuç olarak, Abdülhamid'in komutanlarına güvensizliği ve kendi otoritesini her şeyin üstünde görmesi yüzünden, Balkan cephesi emir-komuta birliği tamamen bozulmuş oldu. Mehmed Ali Paşa-Süleyman Paşa ve Süleyman Paşa-Rauf Paşa ikililerinin bu

kritik dönemde beraber çalışamayacakları belliydi. Üstelik bu yeni atamalar yüzünden, Balkan cephesi birbirinden bağımsız üç ayrı komutanlığa dönüşmüştü. Osman Paşa Plevne’de, Süleyman Paşa Şıpkı’da ve Mehmed Ali Paşa Lom nehrinde, hemen karşı-sındaki Rus yığınaklarına göre tertiplenmişti. Muhasara altındaki Osman Paşa hariç tutulacak olursa, hiçbir komutan kendi küçük cephesi dışında bir şey düşünmüyordu. Birbirlerine doğrudan yardım etmeseler bile koordineli hareket etmeleri mümkünken, şahsi çekişmeleri ve kendi önceliklerini her şeyin önüne koymaları yüzünden bu mümkün olmayacaktı. Abdülhamid’in her komutanlıkla doğrudan irtibat kurması ve emir vermesiye, Mehmed Ali Paşa’nın otoritesini iyice ortadan kaldırıp bu tehlikeli bağımsızlık anlayışını pekiştirdi.⁵⁵

Mehmed Ali Paşa, cephe komutanlığını padişah ve kamuoyunun büyük beklentileri içinde 21 Temmuz’da devraldı. Fakat kendisinden beklenen kararlı ve saldırgan muharebe komutanlığını gösteremedi. Ne bütün cephe üzerinde emir-komuta birliğini tesis etmek için uğraştı, ne de mümkün olan her yerden Ruslara kararlılıkla saldırılmasını sağlayabildi. Selefı Abdi Paşa’nın neredeyse bütün hatalarını tekrar etti. Her şeyden önce Abdülhamid’in kendi astlarıyla (Osman ve Süleyman Paşalar) kendisine bilgi vermeden doğrudan haberleşme alışkanlığının önüne geçmeye cesaret edemedi. Bütün cephenin sorunları ile uğraşmak yerine, sadece doğrudan emri altındaki birlikleri idare etmeyi tercih etmesi ise yaptığı en büyük hata oldu. Plevne de dahil olmak üzere cephedeki bütün gelişmeleri bir tarafa bırakıp, bir aydan fazla süre boyunca Şıpkı Ordusu’nun iki hareketli kolordu halinde yeniden teşkilatlanması ile uğraştı. Doğal olarak Şıpkı’nın pasif kalması, Rusların Plevne’ye karşı rahatça yığınak yapmalarına imkân tanıdı. Mehmed Ali Paşa, Osman Paşa’nın yardım çağrılarına aldırış etmediği gibi, Abdülhamid’in gitgide sıklaşan derhal taarruza kalkılması emirlerini de göz ardı etti.

Mehmed Ali Paşa, Osman Paşa’nın aksine, astlarını tanımadığı ve onlara güvenmediği için birliklerden gelen istihbarat raporlarına da inanmayıp, Avrupa haber ajanslarının haberlerine itimat edi-

yordu. Benzer şekilde astları da Mehmed Ali Paşa'ya güvenmiyorlardı. Emri altında imparatorluğun en cesur ve güvenilir komutanı Ahmed Eyüp Paşa bulunmasına rağmen, ne Eyüp Paşa'dan ne de diğer kabiliyetli astlarından istifade edebildi. Benzer bir körlükle cephedeki stratejik resmi de görememişti. Gelen bütün bilgi ve istihbarat Rus sol kanadına karşı acilen taarruza geçilmesi gerektiğini gösterse de, Mehmed Ali Paşa türlü bahaneler icat ederek pasif kalmaya devam etti. Uzun bir süre Lom nehri kenarındaki, stratejik açıdan önemsiz, zayıf Rus örtme birliklerine mahdud hedefli taarruzlar düzenleyerek padişahı ve muhtemelen kendisini de kandırdı. Sonunda büyük taarruza geçmeye ikna olduğunda ise padişahın sabrı taşmıştı. 2 Ekim'de görevden alındı.⁵⁶

Mehmed Ali Paşa bu sorunları yaşarken, Süleyman Paşa iki tümeniyle beraber görev yerine ancak 23 Temmuz'da ulaşabildi. Yukarıda belirttiğimiz gibi, kömürsüzlük yüzünden yolculuk yirmi gün sürmüştü. Süleyman Paşa yeniden teşkilatlanma ve Rus ileri unsurlarını sırt hattına geri atma için bir yirmi gün daha harcamak zorunda kaldı. Bu esnada Eski Zağra'da Rusların tedbirsizliği sonucu ortaya çıkan fırsatı, Rauf Paşa ile aralarındaki kişisel sorunlar yüzünden kullanamadı. Süleyman Paşa, yavaş ve hiçbir gizleme yapmadan taarruz hazırlığı yaptığından, Ruslar bütün geçit ve yaklaşma istikametlerini tahkimat ve takviyelerle kapatmayı başardı. Etraftan dolaşma imkânı artık kalmadığı için, Şıpka geçidine cephe taarruzu dışında bir alternatif bulunmuyordu.

Süleyman Paşa, beklenen taarruzu ilk etraflı keşfi yaptıktan iki gün sonra, 21 Ağustos'ta başlattı. Karadağ gazisi seçme birlikleri, sarp arazide ve yoğun Rus topçu ateşi altında kesintisiz dört gün boyunca taarruza devam etti. Osmanlı subay ve askerleri cesurca ve ağır zayıata rağmen inatla taarruzlarına devam etseler de, bu koşullar altında başarı şansları yoktu. Zaman zaman ortaya çıkan taktik fırsatlardan, tugay seviyesindeki koordine yetersizliği ve ateş desteğinin zayıf olması yüzünden istifade edilemedi. Balkan Kolordusu 1.700 şehit ve 5.000 yaralı vererek mevcudunun dörtte birini bu ilk taarruzda kaybetti. Ağır zayıata ve durumun umutsuzluğuna karşın Süleyman Paşa, cephe taarruzlarının sonuç ver-

meyeceğini kabullenemedi. Kendine aşırı güveni ve Mehmed Ali Paşa'ya düşmanlığı gözünü kör etmişti. Plevne savunmasının Rus birliklerinin çoğunu üstüne çekerek yarattığı fırsattan istifade ederek, Şumnu Ordusu'yla birleşip Rusları geriden vuracak ortaklaşa bir harekâta katılma teklifini reddetti. Süleyman Paşa, 26 Eylül'de Mehmed Ali Paşa'nın yerine yeni Balkan cephesi komutanı olarak atanıncaya kadar, Şıpka önüne saplanıp kaldı ve Balkan Kolordusu'nun kalan askerlerini umutsuz cephe taarruzlarında harcamaya devam etti.⁵⁷

Şıpka ve Lom'da iki Osmanlı ordusu kör dövüşünü sürdürürken, Plevne'de de Osman Paşa'nın ordusu çok kötü koşullar altında kahramanca direnişine devam ediyordu. Plevne Rus ordusunu o kadar kötü bir duruma sokmuştu ki, Çar II. Aleksandr Roman-ya'nın savaşa aktif olarak dahil olması için, tehdit etmek de dahil elinden gelen her şeyi yaptı. Sonuçta Romenler, yaklaşan Plevne taarruzu için takviyeli bir kolordu vermeye razı oldular. Bir aydan fazla bir süre Rus ve Romen takviyeleri ve ilave muhasara kolları Plevne'ye akmaya devam etti. Rus planlamacı ve istihkâmcılar dik-katli bir şekilde bütün faktörleri hesaplayarak, taarruzun nasıl icra edileceği ve Osmanlı tahkimatının nasıl yarılabacağına karar verip birliklerin korunması için gerekli istihkâm hazırlığını yürüttüler. Ancak bütün ayrıntılı planlama ve hazırlıklara rağmen, asıl taarruz tipinin cephe taarruzu olarak seçilmesi ciddi bir sorundu.

Dört kolordunun çevrelediği Plevne'ye planlanan taarruz 7 Eylül'de yoğun topçu hazırlık atışı ile başladı. Topçu atışı dış tabya ve mevzilere ağır zarar vermesine rağmen, ana tabya ve mevzilerde etkisi olmadı. Bazı kesimlerde taktik baskın tesis edilse de, savunmanın bütünlüğünde kitle halinde gelen Rus piyade taarruz kollarının ölüm bölgelerine iyice yaklaşması sabırla beklenildi. Osmanlı atışları başladığında, yüzlerce düşman askeri ateş bile etmeye fırsat bulamadan vuruldu. Rus generaller, Süleyman Paşa'nın Şıpka'da yaptığı gibi, zayiata rağmen inatla dört gün boyunca dalgalar halinde taarruza devam ettiler. Dördüncü gün sona erdiğinde, modern istihkâm tekniklerine göre geliştirilmiş ve entegre topçu ve piyade ateşiyle desteklenen bir savunma hattına klasik taktik ve teknikler-

le taarruz etmenin ne kadar beyhude bir çaba olduğu ortaya çıktı. Taarruza katılan 96.000 Rus ve Romen askerinin 15.000'i savaş dışı kalmıştı. Osmanlı müdafilerin zayıflığı ise 3.000'di.⁵⁸

Rus ve Romen birlikleri o kadar panik ve korku içindeydi ki, Rus generaller bir haftadan fazla bir süre Plevne'yi unutup, bazıları onlarca kilometre öteye kaçmış askerlerini toparlayıp, onları yeniden teşkilatlandırmaya çalıştılar. Osman Paşa bir kez daha yapısal sıkıntılar yüzünden bu olağanüstü başarıdan faydalanıp, genel bir karşı taarruz ve takip harekâtı ile düşmana fazladan zayıflık verdiremedi. Yakında bulunan Osmanlı birlikleri ve birbirleri ile iktidar mücadelesi veren komutanlar kendi dertleriyle uğraştıklarından, ne Ruslara saldırabildiler, ne de Plevne'nin yardımına koşabildiler. Grandük Nikola bir taarruz yerine, Plevne'nin tam olarak tecrit edilmesi ve etkin bir abluka ile aç bırakılarak teslim mecbur edilmesi stratejisini istemese de kabullenmek zorunda kaldı. Üst üste yaşanan yenilgiler Rusların onur ve saygınlıklarını o kadar zedelemişti ki, Plevne'yi tecrit edip asıl hedef olan Edirne'ye yoğunlaşmayı bir türlü kabul edemediler.

Ruslar umulmadık bir şekilde Plevne karşısında çakılıp kalarak Osmanlı'ya olağanüstü fırsatlar ve her şeyden önemlisi zaman tanırken, Osmanlı yüksek komutası Mehmed Ali Paşa'nın yerine geçecek yeni bir cephe komutanı arayışı içindeydi. Aslında sorunun komutandan ziyade, komuta hiyerarşisi ve teşkilat yapısında olduğu çoktan anlaşılmıştı. Fakat yapısal bir değişim yerine, bütün sorunları çözecek mucizevi bir komutan arayışı içine girilmişti. Süleyman Paşa'nın alternatifi olmadığı düşünüldüğünden, Abdülhamid istememesine rağmen, cephe komutanı olarak seçildi. Süleyman Paşa komutayı can düşmanı Rauf Paşa'ya devredip, bir başka can düşmanı olan Mehmed Ali Paşa'dan cephe komutanlığını devralmaya gitti. Ancak resmi ataması padişahın isteksizliği yüzünden 10 Kasım tarihine kadar yapılmadı. Osmanlı tarafında çok değerli zaman Bizans tarzı entrikalarla kaybedilirken, Ruslar fırsatı değerlendirip 24 Eylül'de Plevne'yi tümüyle tecrit ettiler.

Süleyman Paşa, geçmişte yaptığı hatalara rağmen, Şıpkı'ya gelince Plevne'nin kurtarılmasının ve etrafındaki Rus birliklerine ağır

bir darbe indirilmesinin önemini anladı. Ancak Şumnu Ordusu bunu tek başına yapamazdı. Balkan Kolordusu'nun ve yeni teşkil edilen Orhaniye bölge komutanlığının Şumnu ile beraber ve koordineli biçimde hareket edip, üç taraftan Ruslara taarruz etmesi gerekiyordu. İşte bu noktada Süleyman Paşa sonraki adımları atacak güce sahip değildi. Can düşmanı Rauf Paşa kesinlikle kendisini desteklemezdi. Talihin garip bir cilvesi olarak, Süleyman Paşa'nın altını oyarak yerine geçtiği Mehmed Ali Paşa, bir şekilde affedilerek Orhaniye bölge komutanlığına atanmıştı. Dolayısıyla Orhaniye'den de yardım gelmeyeceği aşikârdı. Süleyman Paşa umutsuz bir şekilde Abdülhamid ve yüksek komuta heyetinden yardım istemeye başladı. Padişah yeni atadığı cephe komutanının yardım çağrılarına kulak asmayıp, Rauf ve Mehmed Ali Paşa'yla doğrudan muhaberesine devam etti. Süleyman Paşa, çaresizlik içinde elindeki birliklerle Plevne istikametinde mahdut hedefli taarruzlara girişti. Bu taarruzlardan bazıları 4 Aralık Elena taarruzunda olduğu gibi başarılı olsa da, Rus çemberi kırılmadı. Şumnu Ordusu tek başına bu çemberi aşabilecek güce sahip olmadığı gibi, etkin bir muharebe istihbaratı kapasitesi de olmadığından düşmanın zayıf yanlarını bulmayı başaramıyordu.⁵⁹

Osman Paşa, Rus çemberinin daralması ve dışarıyla bağlantıların kesilmesi üzerine oldukça zor bir durumun içine düşmüştü. Rusların açlık stratejisi etkisini Kasım ayı içinde göstermeye başladı. Havaaların soğuması, yetersiz beslenme ve ümitsizlik, askerler üzerinde etkisini artırmaya başladı. Osman Paşa'nın bir huruç harekâtı ile muhasara çemberini yarmak dışında alternatifi kalmamıştı. Aslında hurucun başarı şansı bulunmamaktaydı. Saray muhafız kıtalarının da katılmasıyla Rus-Romen ordusunun mevcudu 200.000'i geçmişti. Ayrıca Ruslar, Osman Paşa'nın teslim olmayacağıнын ve huruca kalkışacağıнын farkındaydı. Osman Paşa beklenen huruç harekâtına 30.000 askeriyle 9 Aralık gecesi başladı. Taktik baskın tesis edildiğinden, ilk muhasara çemberi yarılabildi. Fakat Rus ihtiyatları zamanında yetişti ve Osmanlı birlikleri çembere alındı. Osman Paşa bu başarısızlık üzerine muharip olmayan

unsurlar da dahil olmak üzere, mevcudu 40.000'i geçen birliğiyle beraber teslim olmak zorunda kaldı.⁶⁰

Plevne'nin düşmesi ve garnizonunun teslim olması, Rus ordusunun asıl unsurlarını serbest kılmıştı. Rusların önünde iki alternatif bulunmaktaydı. Birincisi, Rusçuk muhasarasını takviye edip kış mevsiminin bitmesini beklemek ve baharda güney harekâtına başlamaktı. İkinci alternatifse, Orhaniye-Sofya mihveri üzerindeki Osmanlı yığınağını tespit etmekle yetinip, etrafından dolaşarak Edirne'yi ele geçirmektir. Uzun tartışmalar sonrasında Rus yüksek komutası ikinci alternatifte karar kıldı. Bu karar zaten kaos içindeki Osmanlı komuta ve karar sürecini tamamen felç etti. Eldeki mevcut birlikler ne Sofya ve Balkan dağ silsilesi arasında etkin savunma mevzileri tesis edebildi, ne de Edirne ve İstanbul'un savunması için Meriç nehri gerisine çekilebildi.

Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın savaşa dahil olması, Osmanlı'nın çözümü mümkün görünmeyen sorunlarını artırdı. Rus hücum kolları 3 Ocak'ta Sofya'yı zorlanmadan ele geçirdi. Balkan Kolordusu kuşatıldı ve 8 Şubat'ta teslim oldu. Osmanlı birliklerinin koordinesiz ve umutsuz taarruzları Rus ilerleyişini durduramadı. Bazı birlikler teslim olmamak için Karadeniz sahillerine doğru çekilirken, Süleyman Paşa düşmanı geciktirmek için yedi tugayı ile savaşı geri çekilmeye çalışıyordu. Ancak bunda başarılı olduğu söylenemezdi. Paşa Rus ilerleyişini yavaşlatsa da durduramadı ve çekiliş esnasında birlikleri ya dağıldı ya da çembere alınıp teslim oldu. Süleyman Paşa kalan birlikleri ile yeniden tertiplenip teşkilatlanmak için Rodop dağlarına sığınmaya karar verdi. Bu kararı ile Edirne'nin savunulma imkânını da ortadan kaldırmış oldu. Osmanlı diplomatik delegasyonu acil bir ateşkes için Ruslarla pazarlık yaparken, Osmanlı birliklerinin kenarından dolanan bir Rus kolu, 20 Ocak'ta Edirne'yi zorlanmadan ele geçirdi. 31 Ocak ateşkes antlaşması bile Rus ilerleyişini durdurmadı. 6 Şubat'ta Rus öncüsü İstanbul'un bir banliyösü olan Yeşilköy'e (Ayastefanos) ulaştı. Ruslar meşhur Çatalca savunma hattını geçtiklerinden, artık başkentin savunulma imkânı bulunmuyordu.⁶¹

Kafkas cephesindeki muharebelerin gelişimi Balkan cephesine göre önemli farklılıklar gösteriyordu. Bu cephede Rus harekâtı savaş ilanının hemen akabinde gerçekleşti. General Loris Melikov komutasındaki Rus Kafkas Ordusu, iki farklı istikametten Osmanlı hududunu geçti. Osmanlı Kafkas cephesi komutanı Ahmed Muhtar Paşa direniş göstermeden Kars'a çekilip, Soğanlı bloğunu işgal ve tahkim ederek savunmaya geçti. Ordunun muharebe gücü sınırlı olduğu için, araziden istifade ile Rusların sayısal gücünü dengelemek tek akılcı seçenektir. Melikov komutasındaki asıl taarruz mihveri 16 Mayıs'ta Ardahan kalesine saldırdı. Kale komutanının korkaklığı ve garnizonun isteksizliği yüzünden, Ruslar fazla zayıt vermeden dört gün içinde Ardahan'ı ele geçirdiler. Ardahan'ın düşmesi, zaten kendine güveni zayıf olan Osmanlı Kafkas Ordusu'nda paniğe neden oldu. Ahmed Muhtar Paşa'nın yerinde tedbirleri olmasaydı ordu savaşmadan dağılacaktı.⁶²

Rus tali taarruz kolunun hedefi Batum'du. Batum kale komutanı Hüseyin Paşa bu saldırıya hazırlıklıydı. Bölgenin savaşçı ahalisi Acar ve Lazlara yeni silahlar dağıtmış ve yoğun propaganda ile Ruslara karşı harekete geçirmişti. Arazi dağlık ve yoğun ormanlık olduğundan gayrinizami harp için idealdi. Çoğu Osmanlı komutanın yaptığı, başıbozuklarla düzenli ordu birliklerini beraber kullanma hatasına düşmedi. Başıbozuklara Batum'a ulaşan iki yolu kapatmaları şeklinde genel bir emir vermekle yetinip, kendi teşkilatlanmaları içinde, kendi bildikleri şekilde savaşmaları için izin verdi. Yollara mahkûm olan Rus birlikleri başıbozukların zincirleme pusularının içine düştü. Bir taraftan pusu ve baskınlarla mücadele ederken, diğer taraftan da ağır silah ve ikmal araçlarının geçmesi için yol ve köprü inşasıyla uğraşmak zorundaydılar. Yoğun başıbozuk saldırıları Rus ilerleyişini yavaşlattığı gibi, ağır zayıta da neden oldu. Sonunda Ruslar Batum dış savunma mevzilerine ulaştıklarında, bu mevzileri yaracak güçleri kalmamıştı. Takviye aldıktan sonra 23 Haziran'da yeniden taarruza kalktılar. Ama bu zaman aralığında Osmanlılar da takviye almış ve her şeyden önemlisi, ordunun en başarılı komutanlarından biri olan Lofçalı Derviş Paşa emir-komutayı devralmıştı. Derviş Paşa'nın oldukça özgün

bir mesleki kariyeri vardı. Alaylı bir subaydı. Ama en alt kademe-den yukarı tırmanırken, kendi eksikliklerini gidermeyi bilmiş ve edindiği muharebe tecrübesi ile çağdaşı mektepli subaylardan bile daha başarılı olmuştu. Derviş Paşa selefinin kendisine devrettiği taktik avantajla yetinmeyerek, düzenli ordu birliklerini düşman gerilerine sızdırıp başıbozuklarla koordineli bir şekilde cephede tespit ettiği Rus birliklerini geriden vurmaya başladı. Müteakiben başlattığı karşı taarruz başarısız olsa da, geri hatların emniyetini sağlayamayan Ruslar, Batum'un etrafındaki mevzilerini terk ederek hızla geri çekildiler.⁶³

Batum'da bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı donanmasının Rus Kafkas sahillerine yönelik deniz bombardımanı ve mahdut hedefli amfibi harekâtı sınırlı ve koordinesiz icra edilmesine rağmen, bölge halkında büyük paniğe neden oldu. Rus cephe komutanı Dük Mikhail bu panikten etkilenerek, devam eden taarruza zarar verecek olmasına rağmen, Melikov'un birliklerinin bir kısmını kıyı savunma görevine memur etti. 14 Mayıs'taki zayıf deniz bombardımanı sonrasında Suhumkale bölgesinin panik halinde tahliye edilmesi, Rus sahillerine yapılacak iyi koordine edilmiş tali ve gösteriş taarruzlarının ne kadar büyük bir potansiyeli olduğunu göstermişti. Ancak Osmanlı, denizdeki üstünlüğünü kullanıp, yakın tarihte Osmanlı'ya sığınmış Çerkez ve diğer Kafkasyalı mültecileri uygun yerlerde sahile çıkararak geniş çaplı bir isyan başlatmayı beceremedi. Sadece 12 Mayıs'ta 1.000 kadar Abaza mülteci Guda-uta'ya, 23 Mayıs'ta da 1.500 Çerkez mülteci Soçi yakınlarındaki Adler'e çıkarılabildi. Düzenli ordu birliklerinin desteğine sahip olmayan ve ağır silahı bulunmayan az sayıdaki mülteci bile çıktıkları bölgelerde ciddi sorunlara neden oldu. Rus yönetiminden rahatsız halklara mensup gönüllüler hemen bu gruplara katıldılar. Haziran ortasında dört Redif taburu ve bir topçu bataryasının Oçamçıra'ya çıkartılması, daha büyük bir saldırı beklentisi içine giren Rus komuta heyetinin daha fazla askeri bölgeye sevk etmesine neden oldu. 20 Temmuz'da, sahile sevk edilen ve mülteci çetelerini temizlemeye çalışan Rus askeri sayısı 17.000'e ulaşmıştı. Rus birlikleri Abaza isyanını bastırmak ve Osmanlı birliklerini geri püskürtmek için iki

ay uğraşmak ve yüzlerce zayıat vermek zorunda kaldı. Dolayısıyla, az miktarda kaynak tahsis edilerek, ana harekât bölgesinden kayda değer sayıda Rus askeri sahile çekilip meşgul edilmiş oldu. Eğer bu harekât daha iyi planlanarak daha fazla birlik tahsis edilse ve yerel halkla daha iyi irtibat ve eşgüdüm tesis edilseydi, Kafkas cephesinde olaylar çok farklı cereyan edebilirdi. Plansızlık, öngörü yetersizliği ve becerisizlik yüzünden olağanüstü bir fırsattan yararlanma imkânı istifade edilememiştir.⁶⁴

Batum'da ve Karadeniz sahilinde bu hadiseler cereyan ederken Ahmed Muhtar Paşa, 25 Haziran'da Rus asıl taarruz mihverini Soğanlı bloğu önünde durdurmayı başardı. Paşanın stratejik öngörüsü ve cephe genelinde yaşanan gelişmeler sonucunda Rusların ürkekleşmesi, Rus başarısızlığının temel sebepleri idi. Melikov genel bir geri çekilme emri verdi. Eleşkirt vadisi içlerine kadar ciddi bir direnişle karşılaşmadan ilerleyen Rus birlikleri de bu emir dahilinde çekilmeye başladı. Düşmanla işbirliği yapan binlerce Osmanlı Ermeni de güvenlik endişesine kapılarak Rus ordusunun ardından kaçtı. Bu Rus geri çekilişi esnasında Balkan cephesinde yaşananlara benzer şekilde, hiçbir Osmanlı birliği takip harekâtı icra edip düşmana zayıat verdirme çalışmadı.⁶⁵

Ahmed Muhtar Paşa, III. Selim'den bu yana Osmanlı ordusunun özlemle beklediği ideal birlik komutanına örnekti. Ancak nitelik ve nicelikçe kuvvetli bir karargâhı olmadığı (cephe karargâhında görevli subay sayısı on civarındaydı) ve emir-komuta birliği tesis edilmediği için yaratıcı fikir ve planlarını uygulamaya geçiremedi. Astları İstanbul'daki bağlantılarını kullanarak hoşlanmadıkları emirleri yapmıyorlardı. Her tümen komutanı bir derebeyi gibi davranarak, kendi tümen ve sorumluluk sahasını bağımsız bir şekilde idare etmeye kalkışıp salt kendi birlik çıkarlarına öncelik verdiği için, bütünlük içinde ve koordineli hareket etmek mümkün değildi. Yenilgi halinde padişahın kızacağı ve ağır ceza verebileceği korkusu birlik komutanlarını iyice savunmaya ve pasifliğe itmişti. Risk alma ve inisiyatif kullanma Kafkas cephesi komutanlarında mevcut olmayan özelliklerdi. Durum o kadar kötüydü ki, Ahmed

Muhtar Paşa açıkça kabiliyetsiz ve korkak olan astlarını, yerlerine atayacağı personeli olmadığından, ne görevden alabiliyor, ne de cezalandırabiliyordu.⁶⁶

Ahmed Muhtar Paşa'nın başka kısıtları da bulunmaktaydı. En seçme subaylar Balkan cephesine gönderildiği için emrinin altında yeterli sayıda mektepli subay bulunmuyordu. Padişah ve yüksek komuta heyetlerindekiilerin cephe gerçeklerini bilmeden yaptıkları müdahaleler emir-komuta birliğini bozuyor ve cephe komutanının otoritesini sarsıyordu. Bölgesel dengeler nedeniyle bazı bölge ve şehirler ancak onların uygun bulduğu komutanlar atanabiliyordu. Paşa rütbesindeki subayların çoğu başarısızlık veya mesleki kabiliyetsizlik nedenleriyle Kafkas cephesine sürgün olarak gönderilmişti. Dördü ferik olmak üzere, en az altı paşa ceza niyetine atanmıştı. Ayrıca yerel aşiretlerin güvenini kazanmak ve bu sayede asker toplamak isteyen merkezi idare, bazı aşiret liderlerine paşa rütbesi vererek onları önemli mevkilere getirmişti.

İsmail Hakkı Paşa bu tarz paşaların en kötü örneğidir. İsmail Paşa cahil, bencil, yoz ve tembeldi. Ama aşiret reisi olduğu için Ahmed Muhtar Paşa'nın onun üzerinde otoritesi ve cezalandırma yetkisi bulunmuyordu. Mecburiyetten, Ağrı Dağı bölgesindeki Rus mevzilerine yapılacak olan şaşırtma taarruzu görevi İsmail Paşa'ya verildi. Oldukça parlak bir plan hazırlanmıştı. Ruslar bu taarruz sonrasında ya Ağrı'ya takviye gönderecek ya da bölgeyi terk etmek zorunda kalacaklardı. İsmail Paşa'nın müttefik aşiretleri bölge arazisini iyi bildiği için başlangıçta Rusları hazırlıksız yakalamayı becerdiler. Ancak İsmail Paşa son darbeyi indirmek yerine, zayıyatı göz alamadığından hâkim arazide beklemeyi tercih etti. Üstelik, Ahmed Muhtar Paşa'nın Rusların Yahniler ve Alagöz taarruzu öncesinde yaptığı yardım çağrısına da aldırış etmeden bekleyişini sürdürdü. Sonuç olarak, İsmail Paşa Ağrı'da iyi bir fırsatı elinden kaçırdığı gibi, Ahmed Muhtar Paşa'nın yardımına gitmeyerek de Rusların başarısına katkıda bulundu.⁶⁷

Bütün olumsuzluklara rağmen Ahmed Muhtar Paşa, yaklaşmakta olan Rus taarruzlarına karşı Alacadağ silsilesinde yeni bir savunma hattı tesis etmeyi başardı. Eğitimli ve gayretli subay ek-

sikliği nedeniyle çoğu zaman bizzat kendisi birlikleri ve hatta tek tek topları mevzilendirmek mecburiyetinde kaldı. İsmail Paşa'nın kısıtlı başarısı Rus ihtiyatının bir kısmını Ağrı'ya çekmişti. Ama Ahmed Muhtar Paşa da diğer Osmanlı birliklerinden beklediği takviye ve yardımı alamamıştı. Daha da kötüsü, aşiret savaşçıları cephenin ağır koşulları ve yaklaşan kış nedenleriyle gruplar halinde firar etmeye başlamışlardı. Her geçen gün durum daha da kötüye gittiği için, Ahmed Muhtar Paşa Rus taarruzunu beklemek yerine harekete geçmeye karar verdi. Cüretkâr ama mahdud hedefli taarruzlarla Rusları kızdırıp savunma hattının en güçlü kesimine çekmeyi başardı. 25 Ağustos Kızıltepe ve 2 Ekim Yahniler muharebelerinde Rusları yenmeyi başardı. Bu başarılar, Ahmed Muhtar Paşa'nın kendisine olan güvenini artırdı, ama kesin sonuç sağlanamadığı için Rus tehdidi devam etmekteydi. Ahmed Muhtar Paşa'nın kendine aşırı güveni ve astlarına karşı aşırı güvensizliği, henüz vakit varken birliklerini Soğanlı bloğundaki daha güvenli mevzilere çekmesini engelledi. Sonuçta Ruslar 15 Ekim'de gerçekleşen Alacadağ Muharebesi'nde Osmanlı birliklerini ağır bir yenilgiye uğrattıkları gibi, çekilen birliklerin bir kısmını çembere alarak 8.000 askeri esir almayı da başardılar. Ahmed Muhtar Paşa düzenli birliklerinin yarısını kaybederken, başıbozukların tamamına yakını firar etti.⁶⁸

Kafkas cephesi harekâtının son aşamasını güçlü Rus ordusuna karşı umutsuz bir savunma olarak da tasvir edebiliriz. Alacadağ yenilgisi, sadece Osmanlı ordusunun moralini bozmakla kalmamış, Kuzey Kafkas halkları da Osmanlı zaferine duydukları inancı kaybetmişti. İsyanlar birdenbire sona erdi ve isyan bastırma harekâtına tahsisli birlikler hızlı bir şekilde Osmanlı üzerine sevk edildi. Osmanlı Kafkas Ordusu'nun şansı, Sultan Abdülhamid'in Balkanlar'daki uygulamanın tersine, ağır yenilgiye rağmen Ahmed Muhtar Paşa'yı görevden almamasıdır. İyi bir profesyonel asker olan Ahmed Muhtar Paşa padişahın bu kararının haklılığını kısa sürede gösterecekti. Rus ilerleyişine karşı adım adım savunma stratejisi yerine, onları Doğu Anadolu savunmasının belkemiği olan Erzurum kalesinde karşılamayı tercih etti. Hasan Paşa ve Kırım

Savaşı gazisi Feyzi (Collman) Paşa gibi iki kabiliyetli komutanın gayretleri sayesinde, şehrin savunması hiç olmadığı kadar güçlendirilmişti. Ancak bütün bu olumlu etmenlere rağmen, 4 Kasım'da ileri savunma mevzilerinin yer aldığı Deveboynu'nda cereyan eden muharebe tam anlamıyla büyük bir hayal kırıklığı ile sonuçlandı. Ahmed Muhtar Paşa, üç ayrı savunma mevziinde tertiplenmiş birliklerine emir-komuta edemedi. Daha da kötüsü, Rus kazanımını geri almak için piyade birliklerini kitle halinde karşı taarruza kaldırması büyük bir hata olacaktı. Ruslar süvari birliklerini bu tarz bir karşı taarruz ihtimalini düşünerek hazırda tutmuşlardı. Osmanlı piyadesi taarruz için mevzilerini terk ettiğinde, Rus süvarisi için mükemmel bir hedef teşkil etmişti. Rus süvarisi karşısında dağılan Osmanlı askeri dağınık bir şekilde şehre doğru çekildi. Bu düzensiz çekiliş esnasında topların bir kısmı ve ağırlıklar da terk edildi.⁶⁹

Bu son yenilgi sonrasında Erzurum müdafileri kalan morallerini de yitirdikleri gibi, top kayıpları yüzünden ateş güçleri de oldukça zayıflamıştı. Şehrin savunulmasının mümkün gözükmediği bu anda bile Ahmed Muhtar Paşa, Rusların teslim olma tekliflerini reddetti. General Loris Melikov, standart bir taarruzun ağır zayıatından kaçınmak ve Osmanlı garnizonunun moral bozukluğundan azami istifade edebilmek için 8 Kasım gecesi cüretkâr bir gece taarruzuna kalkıştı. Ermeni gönüllülerin öncülüğünde başlayan gece taarruzu Osmanlı garnizonunu gafil avlamıştı ve başlangıçtaki beklentileri doğrular şekilde, önemli bir tabyanın (Aziziye 3 no.lu tabya) ele geçirilmesi dahil, Ruslar önemli kazanımlar elde etti. Ancak Ahmed Muhtar Paşa elindeki mevcut kuvvetleri ve galeyana gelerek yardıma koşan (aralarında kadınların da bulunduğu) sivil halkı zamanında devreye sokup karşı taarruzlarla düşmanı geri püskürttü. Müdafilerin aniden artan moral ve direnişleri ile yaklaşan kış koşulları yüzünden, Melikov müteakip taarruzlara kalkışmayıp, kuşatma çemberini tamamlayarak şehri abluka altına almakla yetindi.

Bu zaferi kısa bir süre sonra Kars'ta yaşanacaklar gölgeleyecekti. Kars kalesi, Kırım Savaşı'nda gösterdiği direnişle meşhur ol-

muştı. Kalenin modern bir savunma sistemi bulunuyordu, ayrıca silah ve teçhizat açısından Erzurum'dan daha üstündü. Fakat Erzurum'da çok kötü koşullarda müdafilerin gösterdiği kahramanca direnişin tam tersi yaşanacaktı. 17 Kasım'da aniden başlayan gece taarruzunda garnizon paniğe kapıldı ve ertesi sabah 17.000 asker teslim oldu. Bu beklenmedik yenilgi Osmanlı Kafkas Ordusu için çok ağır bir darbeydi. Hâlâ Ruslara karşı direnen Batum ve Erzurum kaleleri, böylece iyice tecrit edilmiş oldu.⁷⁰

Melikov, Kars'ın düşmesinin verdiği moral ve yaklaşan ateşkes görüşmelerinde daha avantajlı bir konuma geçme arzusuyla, Batum ve Erzurum muhasaralarını daha da sıkılaştırdı. Rus saldırılarının artmaya başladığı bu kritik dönemde Erzurum'da başlayan salgın hastalık bütün dengeleri bozdu. Ahmed Muhtar Paşa, ordusunun kalan kısmını korumak için zor bir karar alarak, geride zayıf bir garnizon bırakıp Rus çemberini yardı ve en iyi birlikleriyle Bayburt'a çekildi. Ruslar, salgın ve kış koşulları yüzünden şehri hemen ele geçirmek yerine, 5 Ocak 1878'de kuşatma çemberini takviye etmekle yetindi. Şehir ateşkes imzalandıktan sonra 8 Şubat'ta teslim olacaktı.⁷¹

Erzurum ve Kars'ta bunlar yaşanırken, Batum beklentilerin ötesinde bir direnişle Ruslara ağır zayıat verdirmeye devam ediyordu. Diğer kaleler karşısında kazanılan başarıların etkisiyle Rus komutan ve harekât planlamacıları ağır kış koşulları, sarp arazi ve her şeyden önce başıbozuk çetelerinin varlığını dikkate almayarak yeni bir taarruz planladılar. Sayısal üstünlükleri ve güneyde Ardahan yakınlarından gelen yeni taarruz kolu sayesinde her iki taraftan yapılacak bir taarruza güveniyorlardı. Bağlanan umutlara rağmen, daha harekât başlar başlamaz planın uygulanamayacağı anlaşıldı. Ardahan grubu, Batum'a ancak bir buçuk ay sonra ve mevcudunun önemli bir kısmını yollarda kaybederek ulaşabildi. Yukarıdan gelen siyasi baskılar sonucu planlanan taarruz 30 Ocak'ta başlatıldı. Derviş Paşa düzenli ordu birliklerini ve topçularını mükemmel bir şekilde mevzilendirmişti. Küçük bir Osmanlı deniz filosu denizden ateş desteği sağlarken, Rus hatlarının gerisi büyük ölçüde başıbozukların denetimi altındaydı. Derviş Paşa sabırla, Rus ta-

arruz kollarının savunma mevzii önünde uzanan dereden geçişe başlamasını bekledi. Ruslar derenin içine girdiklerinde her taraftan açılan ateşe maruz kalıp ne ileri gidebildiler, ne de geri çekilebildiler. Rus komutanların çoğu sık orman içine gizlenmiş başıbozuk keskin nişancılarca bertaraf edildi. Ağır ateş altında lidersiz kalan Rus askerlerinin ancak bir kısmı geri çekilmeyi başardı. Zamanında verilen geri çekilme emri sayesinde muharebeye girmemiş birlikler kendilerini kurtarabildi.⁷²

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, hiç şüphesiz 19. yüzyılın en önemli savaşlarından biridir. Muharebelerin ve diğer askeri harekâtın kapsadığı coğrafi alan, savaşa katılan asker ve muharip sayısı, modern silahların kullanımı ve geniş lojistik ihtiyaçlar açılarından ise, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında gerçekleşen en büyük savaştır. Geçici bir süre için de olsa dünya kamuoyunun dikkati bu savaş üzerinde yoğunlaşmış, birçok gazete muhabiri her iki ordunun ordugâhlarında yer alarak okurlarını bilgilendirmeye çalışmıştır. Ancak aynı ilginin askeri uzmanlar ve dönemin önde gelen orduları tarafından gösterildiğini söyleyemeyeceğiz. Bazı istisnalar dışında savaşın dersleri ve tecrübeleri ihmal edilmiştir. Aslında bu oldukça şaşırtıcı bir durumdur. Savaş boyunca tarafsız devletlerin askeri gözlemcileri herhangi bir kısıtlamaya tabi tutulmadan her iki ordu içinde rahatlıkla dolaşabilmiş ve gene sansürsüz bir şekilde gözlem ve yorumlarını yazabilmiştir. Üstelik bu gözlemcilerin çoğu savaş sonrasında kalıcı eserler yazmışlardır. Peki, öyleyse neden bu savaşın önemli tecrübe ve dersleri görmezden gelinmiştir? Kanımızca bunun en önemli nedeni, iki gelişmemiş, yarı vahşi ve Avrupa dışı devletin ordusu arasında geçen, marjinal bir savaş olarak görülmesidir. O günlerde yaygın kabul gören askeri teori ve doktrinlerin bir nevi körlük yarattığı da ihmal edilmemesi gereken bir husustur.⁷³ Şaşırtıcı bir şekilde, diğer benzeri savaşlara kıyasla (örneğin Kırım Savaşı) 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na günümüzde de ilgi oldukça azdır. Yüzüncü yıldönümü bile kayda değer bir faaliyete konu olmamıştır. Türk akademisyenler ve geniş halk kitleleri için bu savaşın ilgi çekici tek yanı Plevne'dir. Balkan milletleri içinse önemli olan savaşın sonunda bağımsızlıklarını kazanmalarındır.

Savaşın genel bir değerlendirmesini yapacak olursak, Osmanlı ordusunun savaşın başlangıcındaki yığınak ve konuşlanmasının savaş boyunca devam edecek sorunlara neden olduğu söylenebilir. Her iki cephede de imparatorluk topraklarının tamamını savunmak için birliklerin dağıtılması, ulaşım altyapı ve imkânlarının kısıtlı olduğu bir imparatorlukta dönülmesi mümkün olmayan bir hataydı.⁷⁴ Bu stratejik tertiplenme hatası, günümüzde bile savaşın gerçekçi olarak değerlendirilmesinde büyük sorunlar yaratmaktadır. Osmanlı ordusunun her cephede yenilgiye uğraması bütün savaşın üstüne kara bir bulut gibi yayıldığı için, askeri tarihçiler sağlıklı araştırma ve incelemelerde bulunamamaktadır. Her şeyden önce ordunun yaşadığı dönüşüm, reformlar ve yenilikler göz ardı edilmekte, Osmanlı subay ve askerlerinin başarıları stratejik hataların gölgesi altında kalmaktadır. Balkan tarihçilerinin hadiselerle kendi milli tarihleri perspektifinden bakmaları ise sorunu daha da çetrefilleştirmektedir. Bu nedenlerle, savaşın deneyim ve sonuçlarını Osmanlı ordusunun dönüşümüne etkileri çerçevesinde incelemeyi tercih ettik.

Savaşın kanaatimizce en önemli askeri sonucu veya dersi, Osmanlı ordusunun performans ve başarısında subay sınıfının kilit önemde olduğunu bir kez daha ortaya koymasıdır.⁷⁵ İmparatorluk tarihinde ilk defa mektepli subaylar üst düzey komuta ve karargâh makamlarında çoğunluğu teşkil ettiler. Komuta makamında bulunan yetmiş paşadan kırk beşi ve üst düzey karargâh subaylarının tamamına yakını Harbiye ve Mühendishane mezunuydu. Orta ve alt komuta kademelerindeki durum bu kadar parlak değildi. Alaylı subaylar çoğunluğu teşkil ediyordu. Üstelik savaş, askeri okullardaki eğitimin subayları muharebeye hazırlamada yetersiz kaldığını da göstermiştir. Tabii ki mektepliler, alaylı subaylardan ve rical hanelerinden yetişmiş, mevki ve rütbelerini intisap ettikleri devlet büyüklerine borçlu paşalardan daha başarılı, istekli ve kabiliyetliyidiler. Ancak Osman Paşa ve Ahmed Muhtar Paşa gibi çok başarılı örnekler bulunsa da, mektepliler de başta kıskançlık, geçimsizlik ve kibir gibi geleneksel askeri hastalıklardan etkilenmişlerdi. Bu temelde kişisel sorunlar, aslında intisap ilişkileri ve iltimas neden-

leriyle terfi ve atamalarda yapılan büyük haksızlıklar sonunda ortaya çıkmaktaydı.⁷⁶

Bu subaylar arasındaki yaygın kişisel çıkar çatışmalarının en meşum örneği Mehmed Ali Paşa-Süleyman Paşa geçimsizliğidir. Tek tek her ikisi de oldukça başarılı ve kabiliyetli subaylar olmasına rağmen, iş beraber çalışmaya geldiğinde şahsi düşünce ve çıkarları her tür vatanseverlik ve profesyonelliğin önüne geçmiştir. Aralarındaki kişisel sorunlar, kısa sürede birlikler arasındaki sorunlar haline gelmiş, taraflar bilerek ve isteyerek birbirlerinin askeri faaliyetlerinin başarıya ulaşmasını engellemeye çalışmışlardır. Abdülhamid ve saray danışmanlarının sürece dahil olup tarafları birbirine karşı kullanmaları, zaman zaman birini diğerine tercih etmeleriye sorunu içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir.⁷⁷

Yukarıda belirttiğimiz gibi, iki askeri konseyi ve özel danışmanlarıyla Abdülhamid, sadece ordusunun üst kademe emir-komuta hiyerarşisini ve cephe komutanlarının otoritesini bozmakla kalmadı. Aynı zamanda yarattığı anarşik yapı, gerçekleşen sık ve hatalı müdahaleler yüzünden savaş esnasında doğan operasyonel ve taktik fırsatların harcanmasına da neden oldu. Rahatlıkla söyleyebiliriz ki, savaşın başından sonuna kadar Osmanlı Balkan Ordusu bir komutanı olmadan savaştı ve nihayetinde yenildi.⁷⁸ İstanbul'un cepheden uzak olması ve dönemin ulaştırma ve haberleşme imkânları dikkate alındığında, sağlıklı istihbarat bir yana, gelişmelerden zamanında haberdar olunması bile mümkün değildi. Haberler geç geliyordu ve çoğu zaman gerçek durum değil, onun oldukça tahrif edilmiş bir şekli İstanbul'a ulaşıyordu. Buna rağmen Abdülhamid ve danışmanları muharebenin her aşama ve kademesine müdahale etmekte beis duymadılar. Osmanlı'nın Balkan cephesindeki tek stratejik başarısı olan uzatılmış Plevne savunması bu yüzden harcanmış gitti. Üst düzey komutanlar herhangi bir hata yapmaları halinde görevden alındı ve divanîharbe verilmekle korkutuldu. Böylelikle komutanların yapılan hatalardan ders alıp kendilerini geliştirmelerine ve deneyim kazanmalarına müsaade edilmedi. Anlaşılabilir sebeplerden dolayı komutanlar kabul edilebilir riskleri göze alamadı ve irili ufaklı birçok fırsat kullanılamadı. İşin rahat-

sız edici tarafı, adam yokluğu nedeniyle, görevden alınan subaylar herhangi bir açıklama yapılmadan ve suçlamalardan aklanmadan tekrar komuta makamlarına atandılar. Bu saçma cezalandırma ve affetme siyaseti, sadece subayların kendilerine güvenini ve ellerindeki kısıtlı inisiyatifi yok etmekle kalmadı; aynı zamanda onların astları üzerindeki saygınlık ve otoritesini de yok etti. Savaşın sonlarına doğru her kademedен komutana duyulan güvensizliğin tavan yapmasının altındaki temel sebep budur.⁷⁹

Kırım Savaşı döneminin tersine, bu kez yabancı kökenli subaylar hem sayıca azdı, hem de katkıları sınırlı oldu. Yetişmiş doktor eksikliği nedeniyle Osmanlı yönetimi savaş öncesi ve esnasında yurtdışı diplomatik temsilcilikler vasıtasıyla yabancı doktorları kiralamaya çalıştı.⁸⁰ Ayrıca çeşitli nedenlerle (genellikle macera, şöhret veya para kazanmak için) kendiliklerinden gelip Osmanlı ordusunda hizmet etmek isteyen yabancılar da genellikle geri çevrilmemiştir. İçlerinden Kırım gazisi Macar Feyzi Paşa ve İngiliz maceracı Valentine Baker Paşa gibi birkaçı üst mevkilerde de görev yapmıştır. Bu bilinen örnekler dışında, çoğunluğu bölük ve altı düzeylerde orduya alınan yüz civarında yabancı subayın bulunduğu bilinmektedir. Milliyet açısından Almanlar çoğunluğu teşkil etse de, Rusya eğitilmiş⁸¹ subaylar da dahil olmak üzere, şaşırtıcı sayıda milliyet ve altyapıdan gelme kişiler bulunmaktaydı. William von Herbert gibi bazıları anılarının yayınlanmasından sonra meşhur olsalar da, Osmanlı ordusunda görev yapan yabancı subayların tam bir listesi ve Osmanlı savaş gücüne yaptıkları katkılar konusunda elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır.⁸² Kısacası Kırım Savaşı'nda da olduğu gibi, yabancı subaylar ordudaki kronik subay açığını giderememiştir.

Osmanlı subay sınıfının nitelik ve nicelik yetersizliği, birçok üst birlik karargâhının ve kurmay görevlerinin kâğıt üstünde var olup, fiiliyatta olmamasına neden olmuştur. Gerçek anlamda işleyen ve görevlerini yerine getirebilen en üst birlik kademesi taburdu. Alaylar bile uzmanlaşmış karargâh subayları, lojistik ve idari destek unsurları bulunmadığı için kendilerine verilen görevleri ifadan çok uzaktı.⁸³ Daha üst kademelerde ise durum çok daha kötüydü. Tu-

gay ve tümen karargâhlarında ancak birkaç tane eğitimli karargâh subayı mevcuttu. Karargâha destek verecek bağlı birlikler olmadığı gibi, ast birliklerle irtibatı sağlayacak muhabere imkânı bile yoktu. Telgraf teçhizatı sadece kolordu ve üstü birliklerde bulunmaktaydı. Kendi kendine yeterli karargâhlar olmadığı için, alay ve daha üstü birlik komutanları her daim ast birliklerinin biriyle hareket etmek ve onun imkânlarından istifade etmek zorundaydı. Bu ise ast birliklerin kısıtlı imkânlarının gasp edilmesine neden oluyordu. Sivil kâtipler dışında emirleri hazırlayıp yazacak kimse olmadığından, çoğu zaman birlik komutanları bütün karargâh çalışmasını kendi başlarına yapıp emirleri yazıyorlardı. Karargâhlarda kurye hizmeti bile olmadığı için, komutanlar kendi yazdığı emirleri ast birliklere kendileri dağıtmak zorunda kalıyordu. Eğer ast birlik komutanlarından biri veya daha fazlası alaylı ise, emrin anlaşılıp uygulanmasını sağlamak için ya bir karargâh subayını bu alaylı subayın yanına veriyor ya da kendisi bizzat bu birlikle beraber bulunmak zorunda kalıyordu. Örneğin, Kafkas Ordusu serdarı Ahmed Muhtar Paşa'nın sivil kâtipler dahil, karargâhının mevcudu yirminin altındaydı. Üstelik çoğu zaman bu subaylar haberci ve güvenilmeyen ast birlik komutanlarını takviye görevlerine verildiğinden, paşanın etrafındaki subay sayısı çoğu zaman on rakamına bile ulaşmamıştı. İşin daha da kötüsü, çoğu üst birlik komutanı büyük birlikleri sevk ve idare etme bilgi ve tecrübesine sahip değildi. Savaş öncesinde sadece II. Ordu'da tümen seviyesinde manevra ve tatbikatlar yapılmıştı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından bu yana ilk defa yapılan bu tatbikatlar, Osmanlı ordusunun geneli için hiç bilinmeyen bir husustu. Osmanlı paşaları birliklerini sevk ve idare edecek kapasiteye sahip değilken, birlikler de müfreze geleceği nedeniyle hep farklı yerlerde görev yapıp, hiç beraber çalışmadıkları için savaşta birlik bütünlük sağlanamamıştı.⁸⁴

Osmanlı askerleri iyi komutanların emir-komutası altında olduklarında geleneksel cesaret, liyakat, sadakat ve dayanıklılık özelliklerini bir kez daha göstermişlerdi. Son kez Osmanlı bayrağı altında savaşa giren Mısır askerleri, tecrübesizliklerine rağmen iyi eğitimli olmaları sayesinde büyük yararlılık göstermişlerdi. Stan-

dart Osmanlı askerleriyle Osman Paşa, Ahmed Muhtar Paşa ve Derviş Paşa harikalar yaratıp tarihe adlarını altın harflerle yazdırırken, aynı askerlerle Abdülkerim Nadir Paşa ve Hasan Sabri Paşa büyük başarısızlıklara imza atmışlar, hem kendi kariyerlerini mahvetmiş, hem de Osmanlı askeri tarihine utanç vesikası olarak geçen felaketlere yol açmışlardır. Savaş boyunca subay zayıatının oransal olarak çok yüksek olduğu da dikkate alındığında, Osmanlı ordusunun tam anlamıyla bir subay ordusuna⁸⁵ dönüştüğü görülmektedir. Bu konuda mektepli subaylara büyük yük binmekteydi. Profesyonel astsubay yetiştirmek için okullar açılması veya liyakatli erlerin bir sistem dahilinde eğitilerek astsubay olarak yetiştirilmesi bir türlü sağlanamadığından, bu görev de mekteplilerin sırtına binmekteydi. Subaylar liderlik görevleri yanı sıra silah nişancılığı, bakım ve her tür teknik görevi de icra etmekteydi. Dolaşısıyla, muharebe esnasında subayını kaybeden birlikler muharebe yeteneklerini de kaybetmekteydi. Askerlerin savunmada iyi, ama taarruz harekâtında zayıf olmasının kanımızca en önemli sebebi muharebe liderliği eksikliğiydi. Genel birlik eğitiminin yetersizliği ve bu kapsamda tatbikat ve manevraların icra edilmemiş olmasının etkileri de ihmal edilmemelidir.⁸⁶

Askerlerin kendilerine komuta eden subaylara bağımlı, dengesiz muharebe etkinliğinin yanı sıra, merkezi idarenin imparatorluğun insan potansiyelini savaş için seferber edememesi de bu savaşın önemli kısıtlarından birini teşkil etmiştir. O ana dek yapılan reformlar, geleneksel askeri mükellefiyet-muafiyet ayrımını ortadan kaldırıp, askere alma havuzunu genişletememiştir. Standart bir Osmanlı vatandaşı için askeri mükellefiyet sadece seçilmiş bir grubun görev ve ayrıcalığıydı, bütün vatandaşların yükümlülüğü değildi.⁸⁷ Yaygın milliyetçilik ve modern vatanseverlik duygu ve ideolojilerinin yerleşmediği bir toplumda, askerliğe yönelik geleneksel bakışı ve kayıtsızlığı ortadan kaldırmak pek de mümkün değildi. Benzer şekilde Osmanlı sivil ve askeri icalisi de topyekûn seferberlik ve silahlı millet kavramlarından haberdar değildi. Geri kalmış, ziraata dayalı bir ekonomi ve demode bir sosyal yapı ile modern bir ordunun kurulamayacağı ve modern bir savaşın gereksinimlerinin

karşılanamayacağı bilinmiyordu. Bütün bu eksikliklere ve zihniyete rağmen, merkezi idare ve cephe komutanları hiç değilse savaş bölgesindeki Müslüman halkı düşmanın ve onların desteklediği çetelerin yarattığı tehdidi göstererek ve olası bir yenilginin yaratacağı felaketi anlatarak seferber edebilirdi. Ancak gerekli askeri, entelektüel ve duygusal hazırlıklar yapılmadığı için, bu çağrının yapılması bile düşünülmemiş, yapılması halinde seferber edilen kitlelerden nasıl istifade edilebileceği de öngörülmemiştir. Oysa Batum savunması, seferber edilen ve uygun bir şekilde istihdam edilen sivil gönüllülerin neler yapabileceğinin iyi bir kanıtıydı. Benzer şekilde sivil halkın desteği olmasaydı, Plevne savunması başarılı olup bu kadar uzayamazdı. Fakat bu örnekler de görülmemiş veya başka yerlerde uygulamaya konulamamıştır. Rus orduları geniş arazi kesimlerini direnişle karşılaşmadan işgal edebilmiş ve tek tük hadiseler dışında geri hat emniyeti gibi bir sorunları olmamıştır.⁸⁸ Bulgar ve Ermeni ahalinin Rus işgalcilerle işbirliği yapması ve çeteler teşkil ederek askeri faaliyetlere iştirak etmesi karşısında Müslüman halkın bu pasif tutumu dikkat çekicidir.⁸⁹

Topçu ve süvari sınıfları, Kırım Savaşı'ndaki muharebe performanslarını tekrarladılar. Merkezi idarenin yoğun ilgisi ve hizmete alınan Fransız askeri eğitmenler sayesinde düzenli süvari birliklerinin kabiliyetlerinde gözle görülür bir artış olsa da, maliyet yüzünden süvari sayısının artırılmaması nedeniyle, süvari açığı başıbozuklarla kapatılmaya çalışıldı. Aslında Kırım Savaşı sonrasında Kafkaslar'dan binlerce mülteci Osmanlı'ya sığınmıştı ve bunların çoğu iyi birer süvariydi. Osmanlı yönetimi, bu bilgi birikiminden istifadeyle yeni düzenli süvari birlikleri teşkil etmek yerine, Kafkas mültecilerinden kurulu başıbozuk birlikleri oluşturdu. Her iki cephede de bu birlikler görev almışlarsa da, kapasitelerine uygun kullanılmadıkları için faydaları olmadı. Üstelik savaş hukuku kural ve âdetlerine aldırış etmemeleri ve yağmaya düşkünlükleri nedenleriyle ciddi sorunlar yarattıkları da söylenebilir.⁹⁰

Düzenli piyade birlikleri ordu içinde oran olarak azınlıkta kalsa da sayılarıyla orantısız derecede liyakat gösterip, felaket anlarında bile başarılı olmayı bilmişlerdir. Özellikle Sırbistan ve Karadağ

savaşlarının tecrübeli taburları en kötümser Batılı askeri gözlemcileri bile performansları ile şaşırtmıştır. Bu olağanüstü askerlerin Şıpka geçidindeki muharebelerde harcanması ise Osmanlı ordusu için büyük bir kayıp olacaktı. Yine şaşırtıcı bir şekilde, Plevne'nin meşhur savunma mevzi ve tabyalarını inşa edenler, istihkâm birlikleri değil piyadelerdi. Düzenli piyade birlikleri bu derecede başarılı olurken, Redif askerlerinin muharebe etkinliği ve genel askeri kabiliyetleri sorunlu olmaya devam etmiştir. Bazı Balkan Redif birlikleri sık sık seferber edilmeleri nedeniyle oldukça tecrübeliydi ve en az düzenli birlikler kadar başarılı oldular. Anadolu ve Suriye Redifleri ise herkesi hayal kırıklığına uğrattılar. Hüseyin Avni Paşa'nın icadı olan müstahfız birlikleri o kadar güvenilirmezdi ki, ancak müstahkem mevkiilerin muhafızlığı görevlerini ifa edebiliyorlardı. Topçu sınıfı, Osmanlı ordusunun gurur kaynağı olmaya devam etti. Son dönemde ithal edilen Krupp topları her açıdan Rus toplarına üstündü. Temel sorun, bu tarihe kadar kale topçusu her tür alım ve personel seçiminde önceliğe sahip olduğu için sahra topçusu bataryalarının sayısının yetersizliği idi. Bu durum özellikle müstahkem bölgelerin uzağında cereyan eden muharebelerde kendini sık sık göstermişti.⁹¹

Abdülaziz'in silah teknolojisine düşkünlüğü ve bol miktarda silah ithal ettirmesi sayesinde, Osmanlı ordusu önceki savaşlara göre daha iyi ve kaliteli silah, teçhizat ve üniformaya sahipti. Osmanlı piyadesi, Amerikan Martini-Peabody (İngiliz Martini-Henry'nin bir kopyası) ve İngiliz Snider çabuk ateşli modern tüfekleri ile donatılmıştı. Bu tüfekler Rus Krnk ve Berdan tüfeklerinden çok daha üstündü. Benzer şekilde süvari, Winchester Model 73 ve Martini-Peabody karabin kullanıyordu. Çelik Krupp topları, başta Plevne olmak üzere, bütün muharebelerde üstünlüklerini gösterdiler. Ancak bütün birliklerin ellerindeki modern silahları iyi bir şekilde kullandığı söylenemez. Özellikle son anda seferber edilen Redif ve müstahfızlar, mekanik eğitim ve atış eksiklikleri olduğundan, silahlarının üstünlüklerinden istifade edemediler. Abdülaziz'in Tophane top imalathanesi ve diğer askeri fabrika ve atölyeleri modernleştirmek için buharlı makineler ithal etmesi, İngiliz ve Ame-

rikalı mühendis ve ustalar kiralaması, bunların yardımıyla İngiliz Woolwich imalat sistemini benimsetmesi gibi kararların ne kadar yerinde olduğu savaş esnasında anlaşılacaktı. Zira, savaş boyunca Osmanlı'nın asıl mal tedarikçisi durumundaki İngiltere ve Fransa, yeni müttefikleri Rusya'yı kızdırmamak için üstü örtülü bir silah ambargosu uyguladı. Bu ambargonun yıkıcı etkisi Abdülaziz'in modernleştirdiği fabrika ve atölyeler sayesinde azaltılmıştır. Osmanlı barut imalathaneleri ve fişek fabrikası modern standartlara uygun barut ve kapsül üreterek ithalat sıkıntısını hafifletmiştir. Tüfek imalathanesi ise binlerce eski model tüfeği İngiliz Snider tüfeğine tadil ederek üçüncü kademe Redif birliklerinin teçhiz edilmesini sağlamıştır. Son olarak yine Abdülaziz'den miras kalan, bol ve sarıkan görünümü ile pek estetik olmayan üniformalar Rus üniformalarına göre daha dayanıklı ve kullanışlı çıkmıştır. Bizzat padişahın tasarımına yardımcı olduğu kışlık teçhizat, battaniye, yağmurluk ve sırt çantaları değerlerini muharebe meydanında göstermiştir.⁹²

Osmanlı yönetiminin aynı ilgi ve azmi ordunun göze pek görünmeyen, ama karargâh çalışmaları için kritik teçhizat ve malzemelerde de gösterdiği söylenemez. Örneğin, ordunun her iki cephe de güvenilir haritalar bulunmuyordu. Çünkü hem harita yapma bilgi ve becerisine sahip personel yoktu, hem de gereken tersim malzemesi bulunmamaktaydı. Çoğu Osmanlı kurmay subayı savaş öncesinde parasını kendisi vererek Avusturya imali ticari haritalardan satın almıştı.⁹³ Bu küçük ölçekli ticari haritalar, iyi bir karargâh çalışması için gereken askeri haritaların güvenilirlik ve detayına sahip değildi. Dolayısıyla taarruz ve intikallerin eşgüdüm ve idaresinde sıklıkla problemler yaşanması aslında çok da şaşırtıcı değildir. Muharebe sahasında tugay çapında büyük birliklerin bile yollarını kaybettikleri bir vakadır.

Yukarıda belirttiğimiz bazı önemli eksikliklere rağmen, Abdülaziz, satın alma ve üretim konularında önemli sorunlara çözüm getirmiştir. Buna karşın, eski lojistik sistem ve onun yolsuzluğa uygun âdetleri olduğu gibi muhafaza edilmişti. Savaş esnasında cephe komutanı müşirden en alt kademedeki askere kadar herkes büyük zorluklar çekti. Klasik dönem Osmanlı ordusunun rakiplerine göre en önemli avantajı olan ileri depolama ve yığınak sistemi sa-

dece kâğıt üstünde gerçekleşebildi. Ulaşım altyapı ve araçları her zaman sorunlu olan imparatorlukta, önceden cephe bölgesine erzak, yem ve diğer iâşe malzemeleri depolanmadığından askerler ve hayvanlar aç kaldı. Güçlkle tedarik edilen erzak ve mühimmatın önemli bir kısmı ise yollarda ve geri bölge depolarında heba oldu. Balkanlar'da yeni inşa edilmiş demiryolu, buharlı sahil ve nehir gemilerinin ulaştırma sorunlarını hafifletmesi gerekirken, savaş öncesi planlamalarda kömür ithali ve uygun yerlere önceden depolanması düşünülmediği için, kömürsüzlük yüzünden bu imkândan da yeterince istifade edilemedi. Yoğun talep ve kömürsüzlük sonucunda buhar gücüne dayalı ulaşım sistemi çökünce, uzak vilayetlerdeki birlikler liman ve istasyonlarda kendilerini taşıyacak gemi ve trenleri haftalarca beklerken, cephede asker açığını kapatmak için çocuklar ve ihtiyarlar zorla silah altına alınmak mecburiyetinde kaldı.⁹⁴

Sonuç olarak Osmanlı ordusu, her iki cephede de imparatorluğu savunamadı ve savunma hatları tamamen çöktü. Rus ordusu, tarihte ilk defa İstanbul'un banliyölerine kadar gelebildi. Büyük güçlerin müdahalesi sayesinde Ayastefanos Antlaşması'nın utanç verici hükümlerinden kurtulmak mümkün olsa da, Berlin Antlaşması'nın maddeleri de yeterince ağırdı. Romanya ve Sırbistan bağımsızlıklarını kazandılar. Balkanlar'da yeni bir siyasi yapı, hukuken özerk, fiilen bağımsız bir Bulgaristan Prenslığı kuruldu. İleride Doğu Anadolu'da Osmanlı'nın ciddi bir şekilde başını ağrıttacak Ermeni sorunu resmen tanındı ve bu konuda reform sözü verildi. Balkanlar'da hudut öyle bir şekilde çizildi ki, Osmanlı'nın bütün kaynakları bile seferber edilse, Osmanlı Balkan vilayetlerinin askeri açıdan savunulması artık mümkün değildi. Benzer şekilde Kafkaslar'da Kars ve Batum'un terk edilmesi, Doğu Anadolu'nun savunulmasını tehlikeye sokmuştu.

Bütün bunlara rağmen Osmanlı ordusu, sözde muzaffer Kırım Savaşı ordusuna göre çok daha iyi durumdaydı. Açık bir şekilde reformların olumlu sonuçları görülmeye başlamıştı. Ruslar Osmanlı'yı hafife almanın cezasını savaş esnasında ağır bir şekilde ödediler. Osman Paşa, Ahmed Muhtar Paşa ve Derviş Paşa, iyi idare edildiğinde Osmanlı birliklerinin potansiyel olarak en bü-

yük düşmanları Ruslardan daha üstün olduğunu bütün dünyaya gösterdiler. Abdülhamid'in, danışmanlarının ve savaş konseylerinin savaşın stratejik liderliğinde yarattıkları anarşi ve kaos dikkate alındığında, bu başarıların daha büyük anlam taşıdıkları da ihmal edilmemelidir. Mektepli subayların varlıklarını ilk defa bu savaşta göstermeleri de konumuz açısından önemlidir. Yukarıda izah ettiğimiz gibi, mekteplilerin de Osmanlı sisteminin ürünü olmalarından kaynaklanan önemli kısıt ve sorunları bulunmaktaydı. Ancak imparatorluğun geleceğinin onlara bağlı olduğu, açıkça ifade edilmese de bu savaşın sonrasında anlaşılmıştır. Alaylı subaylar ve padişah gözdelelerine kıyasla muharebelerde gösterdikleri başarılar da, bu potansiyellerinin bir göstergesidir.⁹⁵

C. Abdülhamid'in Ordusu: Sadık ve Siyaset Dışı Bir Ordu Yaratma Çabası

Askeri yenilgiler zinciri ve imzalanan barış antlaşmasının ağır maddeleri imparatorluğu baştan aşağı sarstı. Özellikle imparatorluğun merkezi kabul edilen bir bölgesinde fiilen bağımsız bir Bulgaristan'ın yaratılması bütün dengeleri altüst etti. Binlerce mültecinin kaybedilen topraklardan Anadolu ve Rumeli'ye akışı ise sosyo-ekonomik sorunların yanı sıra duygusal sorunlar da yarattı. Başka bir padişahın iktidarına mal olabilecek bu krizi, Abdülhamid otoritesini pekiştirmek için kullandı. Bu konuda kendisine engel olabilecek tek potansiyel güç olan ordu, uğradığı yenilgiler ve kamuoyu gözünde yitirdiği saygınlık nedeniyle bir kimlik krizinin içine düşmüştü. Ordunun önde gelen liderlerinden bazıları divanharbe verilip sürgünle cezalandırılmıştı. Savaş esnasında şöhret kazanan komutanlar ise prestijli, ama etkinliği olmayan makamlara atanarak pasifleştirildi. Abdülhamid, kritik makam ve mevkilere kendisine sadık subayları atamakla yetinmeyerek, sarayın güvenliğini sağlayacak yeni bir hassa tümeni de kurdu. Son olarak da zamanla devlet mekanizması içine ve toplumun her alanına yayılacak bir hafiye teşkilatı oluşturuldu. Abdülhamid'in hafiyeleri her

konuda ve herkes hakkında bilgi toplayarak uzunca bir süre padişahın gerçek veya sanal bütün düşmanlarını tasfiye etmeyi bildi.

Abdülhamid, gerçek veya olası bütün muhalifleri etkisiz hale getirip kendi saltanatını ve otoritesini garanti aldıktan sonra, kendi vizyon ve algılamasına göre Osmanlı ordusunu yeniden yapılandırmaya başladı. Fakat birtakım yapısal sorunlar daha projenin başlangıcında ciddi kısıtlamaları ortaya çıkardı. Yukarıda belirttiğimiz gibi Berlin Antlaşması, Osmanlı Balkanlar'ının sınırlarını Adriyatik'ten Ege Denizi'ne uzanan dar bir koridor halinde çizmişti. Sınırlar büyük ölçüde doğal arazi arızalarına dayanmadığı için, dış ve iç düşmanlara karşı askeri açıdan savunulması oldukça zordu. Üstelik sınırların her yanında yer alan Balkan devletlerinin (Romanya hariç) Osmanlı'ya bırakılan toprakların tamamı veya bir kısmı üzerindeki kendi milletinden veya dininden azınlıkların haklarını ileri sürerek gerçekleştirmek istediği irredantist emelleri vardı.⁹⁶ Sonuçta imparatorluğun en iyi subay ve askerlerinden kurulu ve eldeki silah, teçhizat ve malzemenin en iyisi ile teçhiz edilen iki ordu (II. ve III. Ordular) sadece Balkanlar'ın muhafazası görevi için tahsis edildi.

İkinci yapısal sorun, Abdülaziz'in pahalı ve mali açıdan sorumsuz silahlanma projeleri ve kamu harcamaları ile son savaş esnasında yapılan harcamaların geride bıraktığı olağanüstü yurtdışı ve yurtiçi borçlanmaydı. Osmanlı maliyesi zaten çok kötü durumdayken, bu borçlanmalar sonucunda maaş bile ödeyemez hale geldi. Başta Fransa olmak üzere borç alınan ülkelerin, verdikleri kredi ve biriken faizleri kurtarmak için Osmanlı yönetimi üzerinde gerçekleştirdikleri diplomatik ve ekonomik baskı ve tehditler sonucunda, 20 Aralık 1881'de "Düyun-ı Umumiye"nin (Osmanlı Borçlar İdaresi) kurulmasına karar verildi. Bu idare Osmanlı maliyesinden bağımsız olarak kendisine tahsis edilen kaynaklardan vergi toplayacak ve kendi belirlediği program çerçevesinde borçlulara anapara ve faiz ödemelerini yapacaktı. Tütün, alkol ve tuz gibi imparatorluğun en önemli ve hazineye en çok katkı sağlayan kaynakları bu idareye devredildi. Bu kurum, vergileri daha iyi toplayabilmek ve kaçakçılığı engellemek için Osmanlı zaptiye teşkilatından bağımsız

kolluk teşkilatları (Reji idaresinin jandarması gibi) bile kuracaktı. Böylelikle ordunun yeniden tertiplenip teşkilatlandırılması ve müteakip reformların yapılabilmesi için gereken kaynaklar büyük ölçüde kurumuş oluyordu.⁹⁷

Bu sınırlamalar karşısında Abdülhamid, kendi saltanatına tamamen itaat eden, sadık ve siyaset dışı bir ordu yaratıp iç düşmanlarla uğraşmayı önceliğe aldı. Ordunun teorik olarak ilk görevi olan ülkeyi dış düşmanlara karşı korumak, böylece öncelikler sıralamasında kendiliğinden ikinci sıraya düştü. Abdülhamid dış düşmanlara karşı Avrupa'daki güçler dengesini kullanmayı ve kısıtlı tavizlerle olası savaş durumlarından kaçınmayı planlıyordu. Önemli olan ordunun sadakati ve iç düşmanlarla baş edebilmesiydi.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Abdülhamid'in, selefi Abdülaziz gibi askeri teknik gelişmelere ve eğitim kurumlarına karşı büyük ilgisi vardı. Ancak mevcut borç yükü ve vergi kaynaklarının önemli bir kısmının Osmanlı maliyesinin denetiminin dışına çıkması karşısında, önceliklerin belirlenip fedakârlıkların yapılması gerekiyordu. Abdülhamid, Abdülaziz'in göz bebeği olan donanmayı feda ederek, mümkün olan bütün kaynakları Balkanlar'ı savunmak gibi yapılması güç bir işi üstlenen orduya tahsis etti. Dolayısıyla bir zamanların Avrupa üçüncüsü olan Osmanlı donanması Haliç'te çürümeye mahkûm edildi. Zaman içinde gemilerin bir kısmı memur maaşlarını ödemek için hurda olarak satılacaktı.⁹⁸ Selefinin geniş kapsamlı askeri ithalat politikasını izleme imkânı olmayan Abdülhamid, sınırlı bütçesini zorlayarak ordusunu güçlendirip daha akılcı bir ithalat politikası izlemeye çalıştı. Başta von der Goltz olmak üzere, Alman askeri danışmanların yön verdiği bu ithalatın akılcılığı ve yerindeliği zaman içinde büyük tartışmalara yol açacaktı.

Abdülhamid'in askeri eğitim reformlarına büyük ilgi duymasının altında mali sıkıntıların önemli rolü vardı. Askeri eğitim yurtdışından silah ithalatına göre daha ucuz olduğu gibi, geri dönüşü de daha fazlaydı. Üstelik taşrada açılan nispeten görkemli okul binaları ve bu okulların öğrencilere sağladığı imkânlar, saltanata kamuoyu desteği de sağlamaktaydı. Abdülhamid askeri eğitim konusunda hiç şüphesiz büyük başarılarla imza atmıştır. Abdülaziz'in

başlattığı taşrada askeri okullar açılması projesini genişleterek, bunu merkez vilayetlerden imparatorluğun tamamına yaymıştır. Askeri okulların açıldığı yer ve tarihler Abdülhamid'in bu konudaki hırs ve azminin göstergesidir: Bağdat (ilki 1876'da, ikincisi 1886'da), Beyrut ve Şam (1877), Edirne (1879), Bursa, Manastır, Erzurum, Trabzon, Erzincan, Elazığ ve Diyarbakır (1881), Halep (1882), Sivas (1883), Kastamonu ve Selanik (1884), Trablus (1886), Sana (1889), Van ve Bitlis (1890), Süleymaniye ve Bingazi (1892), Musul, Üsküp ve Taiz-Yemen (1893) ve Abha-Asir (1896). Abdülhamid bu kadar çok ve farklı yerlerde okullar açarak, gerçekte bütün vilayetleri ve bütün Müslüman grupları kapsayan bir ağ teşkil etmiş oluyordu.⁹⁹

Abdülaziz'den farklı olarak, bu okullar ağını kurmasındaki tek maksat eğitilmiş bir subay sınıfı ve ordu yaratmak değildi. O, askeri okulları kendi siyasi vizyon ve ideolojisinin gerçekleşmesini sağlamada stratejik bir vasıta olarak da görüyordu. Ruslar karşısında maruz kalınan mutlak yenilgi ve başta Hristiyan gruplar olmak üzere merkezi idareye karşı başlatılan siyasi muhalefet ve ayrılıkçı akımlar, Abdülhamid'i devlet ideolojisini yeniden gözden geçirip yeni bir ideoloji kurgulamaya zorladı. Bu ideoloji zaman içinde resmi Osmanlıcılık olarak isimlendirilecekti. Aslında ideolojinin ismini ve temel bileşenlerini muhalefetten almıştı. Yaptığı temel değişiklik, kendisi yani padişah kültü etrafında sultana sadakat ve hanedan ile özdeşleşen bir vatanseverlik kavramı yaratmasıydı. Bunu yaparken, çokuluslu, çok dinli ve kültürlü Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Habsburg hanedanı etrafında inşa etmeye çalıştığı vatanseverlik yaklaşımından esinlendiği de görülmektedir. Ancak dönemin Osmanlı aydınlarından farklı olarak Abdülhamid, pragmatik ve gerçekçiydi. Onun hedef kitlesi imparatorluğun Müslüman vatandaşlarıydı. Kendi siyasi ve manevi liderliği altında, oldukça gevşek bir Osmanlı Müslüman milleti tanımlamaktaydı.¹⁰⁰

Padişahın otoritesini tanıyan, sadık ve kendi içinde de belli bir düzeyde birlik beraberlik duygusuna sahip bir Osmanlı-Müslüman ortak kimliğini yaratmak, salt dini propaganda ve camiler

vasıtasıyla mümkün değildi. Yeni nesiller imparatorluk okullarında bilinçli bir eğitimle imparatorluğun siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısına entegre edilmeliydi. Abdülhamid askeri eğitim kurumlarını imparatorluğun yeni Müslüman eltinin yaratılmasında önemli bir vasıta olarak görüyordu.¹⁰¹ Bu yüzden Türkler dışındaki Müslüman unsurların orduda daha fazla temsili ve askeri okullarda daha dengeli bir dağılım gerçekleşmesi sağlanmalıydı. Abdülhamid, Arnavutlara ve orduda nüfuslarına göre yeteri kadar temsil edilmeyen Arap tebaaya özel ilgi gösterdi. Yeni politika özellikle büyük taşra şehirlerinde çok başarılı oldu. Bağdat ve Şam gibi şehirlerin orta ve alt sınıf aileleri, statü yükselmesi için bir araç olarak algıladıkları askeri okullara çocuklarını büyük bir istekle gönderdiler. Mezuniyet sonrasında Arap ve Arnavut subaylar genellikle memleketlerindeki birliklere atanıyordu. Dünkü fakir aile çocuklarının iyi maaş ve mevkiler ile memleketlerine dönmelerinin etkisi büyük oldu. Yeni nesiller bu rol modellerini gördükçe büyük bir istekle askeri okullara kaydolmaya çalıştılar.¹⁰² Kısa süreliğine de olsa (1892-1907), göçebe aşiret ileri gelenlerinin çocuklarına yönelik özel bir askeri okul, Mekteb-i Aşiret-i Hümayun açıldı. Amaç şimdiye kadar devlet otoritesinin kenarlarında yaşamış Müslüman halkları da sisteme entegre etmektir. Her ne kadar bu deney pek başarılı olmasa da, Abdülhamid'in azim ve kararlılığını göstermesi açısından iyi bir örnektir.¹⁰³

Abdülhamid'in Osmanlı ordusunun askere alma havuzunu genişletme ve nüfuslarına oranla orduda yeterince temsil edilmeyen Müslüman grupları da kapsama alma konusundaki ısrarı, aşiret süvari alayları gibi yeni fikirlerin denenmesine yol açtı. Abdülhamid oldukça muhafazakârdı ve Osmanlı'nın geçmişinden büyük gurur duyuyordu. Yeni sorunların çözümünde de denenmiş eski formül ve reçetelerin uygulanması gerektiği düşüncesindeydi. Aşiret savaşçıları ve başıbozukları, kendi adını taşıyan "Hamidiye Aşiret Süvari Alayları"nın teşkilat yapısı içinde yeniden canlandırıp, askeri açıdan işe yarayacak bir hale getirmeye çalıştı. Aşiret alayları fikrinin özgün olmadığı, Rus ordusunun Kazak süvari birliklerinden ilham alındığı da iddia edilmektedir. İlham kaynağı

ne olursa olsun, karar verildikten sonra Abdülhamid uygulamayı, günümüzde yaygın kanaatin aksine, Doğu Anadolu ve Suriye’de değil, imparatorluğun en uzak vilayetleri olan Trablusgarp ve Yemen’de başlattı. Her iki vilayette de “kuloğlu” adıyla bilinen eski askeri topluluklardan gençler askere alınıp, yoğun bir askeri eğitimden geçirildikten sonra vilayetlerine geri gönderildiler. Yeni kurulan alaylara iç güvenlik ve zaptiye görevleri verildi. Her iki birlik de kurulduktan kısa bir süre sonra mütevazı başarılarla imza atmaya başladılar.¹⁰⁴

Bu denemelerin ilk sonuçları Abdülhamid ve danışmanlarına cesaret vererek, aşiret alayları projesinin Doğu Anadolu’da daha geniş kapsamlı olarak uygulanması kararını almalarına neden oldu. Berlin Antlaşması’ndan bu yana Ermeni sorunu, Doğu Anadolu’da ciddi boyutlara ulaşmış iç güvenliği tehdit eder boyutlara çıkmıştı. Ayrıca İran hududunda geçmiş asırların aşiretlere dayalı sınır mücadelesi ve ihlaller halen devam ettiğinden, sınır güvenliğini sağlayacak unsurlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Tabii ki Rusya ile olası bir savaş tehdidinin de bu kararın alınmasında önemli etkisi oldu.

Abdülhamid, öncelikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun önde gelen Sünni Kürt, Arap, Karapapak ve Türkmen aşiret liderlerini İstanbul’a davet etti. Onlara değerli hediyeler ve madalyalar verirken, aşiret liderleri de bağlılık ve sadakatlerini gösterdiler. Bu törensel davet ile eski hükümdarlık bağları tazelenirken, ortak meselelere yönelik kararlar da alındı. Aşiret liderlerinin çoğu, bölgelerindeki devrimci Ermeni çeteleri ve ayrılıkçı faaliyetlerin kendilerine yönelik potansiyel tehdidinin farkındaydılar. Dolayısıyla, merkezi idarenin bu konuda inisiyatif almasını ve kendi aşiretlerini gayrinizami alaylara dönüştürme fikrini büyük bir istekle benimsediler. Bu arada Abdülhamid, uzun vadede sorun yaratacak, kontrol edilmesi zor aşiret liderlerini tasfiye etmeyi de ihmal etmedi.

Devletin verdiği silah, teçhizat ve para ile gene devletin verdiği unvan ve meşruiyet, bu aşiretlerin güç ve etki alanlarını bariz şekilde genişletti. Kuruluş nizamnamesine göre her aşiret süvari alayı dört veya altı bölükten kurulu, genel mevcudu 512 ile 1.052

arasında değişen birliklerdi. İdeal olarak her alayın personelinin tek bir aşiret tarafından temin edilmesi bekleniyordu. Ama küçük aşiretlerin beraberce alay teşkil etmelerine de imkân sağlanmıştı. Dört senede, iki tugay içinde toplam mevcudu 43.730'a çıkan otuz alay kuruldu. Başlangıçta bu projede yer almak istemeyen aşiretler, kısa süre içinde rakiplerinin edindikleri gücü görüp hemen devlete başvurarak kendi alaylarını kurmak istediler. Sonuçta bu yoğun talep sonucunda Hamidiye teşkilatı ikiye katlandı; 1908 senesine gelindiğinde alay sayısı altmış beşe çıkmıştı. Anlaşılır sebeplerden dolayı aşiretler sadece erleri değil, aynı zamanda subayları da tedarik ediyordu. Ancak alayların teşkilatlanması, eğitimi, standardizasyonu ve denetim altında tutulmaları için düzenli ordudan subaylar da görevlendirildi.¹⁰⁵

Bu alaylar kurulduktan kısa bir süre sonra askeri maksatlarla kullanılmaya başlandılar. 1894 senesinde Sason'da patlak veren Ermeni isyanının bastırılmasında, Hamidiye alaylarının büyük yararlılığı görüldü. Ancak bastırma harekâtında bu alayların başvurduğu sert ve ağır yöntemler, Batılı gözlemciler tarafından sert bir şekilde eleştirilecek ve diplomatik notalara konu olacaktı. Benzer şekilde, bu alaylar sayesinde İran'ın zaman zaman kalkıştığı sınır akınlarının da önü kesildi. Fakat beklenileceği gibi, Hamidiye alayları ellerindeki gücü sadece devletin iç ve dış düşmanlarına karşı değil, aynı zamanda kendi rakiplerine karşı da kullanacaklardı. Sünni Cibran aşiretinin devlet olanaklarını kullanarak Alevi Hormek aşiretini tasfiye etmeye çalışması buna iyi bir örnektir. Dolayısıyla, belli bir süre boyunca Doğu Anadolu'da aşiretler arası çatışmalar ciddi boyutlara çıktı. Ayrıca askeri uzmanlar Hamidiye alaylarının konvansiyonel bir savaşta, Rusya gibi bir düşman karşısında halihazırdaki teşkilat ve silahları ile başarılı olamayacağını düşünüyorlardı. Alayların konvansiyonel kapasitelerini artırmak için zaman zaman merkezden reform heyetleri gönderildi. Bu heyetler kendilerine tanınan kısa sürede alayların muharebe yeteneklerini artırmaya çalıştılar. Fakat bu kısıtlı reform heyetlerinden somut bir sonuç elde edilemedi. Her alayda bulunan düzenli ordu subaylarının da etkisi genel görünüm, şekil ve şemailin düzeltil-

mesinin ötesine gidemedi. Çünkü kendi düzenli ordu birliklerine subay bulmakta güçlük çeken merkezi idare, Hamidiye alaylarına çoğunlukla emekli alaylı ve Aşiret Mektebi mezunu subaylar gibi kapasite ve bilgileri sınırlı kişileri atayabiliyordu. Abdülhamid'in saltanatı sona erdikten sonra, Hamidiye alayları "Aşiret Süvari Alayları" adı altında yeniden tertiplenip teşkilatlandırıldı. Ancak yapılan değişikliklerin büyük ölçüde kozmetik boyutta kaldığı, sistemin eski yapısını ve karakterini muhafaza ettiği söylenebilir.¹⁰⁶

Yeni saray muhafız taburlarının teşkil edilmesi de Arap ve Arnavutların entegrasyonu çabasının bir parçasıdır. "Fesli Zuhaf" adıyla bilinen Arnavut Zuhaf Taburu, asıl olarak savaşçılıklarıyla meşhur Prizren ahalisinden seçilmişti. Benzeri şekilde "Arap (Sarıklı) Zuhaf" Taburu personeli de Kuzey Suriye vilayetlerinden seçiliyordu. Her ne kadar bu ilginç proje her iki tabur arasında patlak veren bir silahlı çatışma sonrasında 1905'te sona erdirilse de, uygulandığı dönemde Arap ve Arnavut halkları üzerinde önemli bir etki bıraktığı ve devlete desteği artırdığı bilinmektedir. Abdülhamid Türkleri de onurlandırmayı unutmadı. Osmanlı hanedanının kurucuları anısına, Bilecik Türkmenlerinden seçilen askerlerle "Ertuğrul Süvari Alayı" isimli yeni bir saray muhafız birliği kuruldu.¹⁰⁷

Abdülhamid, askeri reformların teknoloji ve eğitim boyutlarına duyduğu ilgi, otokrat bir yönetim tarzına sahip olması, ordu ricaline duyduğu güvensizlik ve uluslararası ortamda hâkim olan havanın etkileriyle Almanya'yı kendine askeri model olarak seçti ve Almanya'dan askeri reformların icrası konusunda yardım istedi. Aslında Alman veya daha doğru bir ifadeyle Prusyalı askeri danışman ekipleri 1835-39 Moltke Misyonu'ndan beri yaklaşık yarım asırdır, kesintilerle de olsa Osmanlı İmparatorluğu'nda varlıklarını muhafaza ediyordu. Yaygın olarak kabul edilen efsanelerin aksine, bir düzine subay ve askerden oluşan ve nispeten kısa bir süre görev yapan Moltke Misyonu'nun Osmanlı reformlarındaki rolü oldukça kısıtlıydı. Gerçekte, herhangi bir resmi kisvesi olmadan ferdi olarak Osmanlı ordusuna katılan Prusyalı subaylar çok daha kalıcı etki bırakmıştı. Örneğin, Prusya'nın gizli onayı ile görevle-

rinden istifa edip Osmanlı ordusunun hizmetine giren beş topçu subayı; von Kuczkowski (Kotshkofski - Muhlis Paşa), Wendt (Nadir Paşa), Lüling (Lohling - Mahir Bey), Schwenzfeuer (Rami Paşa) ve Wiesenthal, Osmanlı topçu sınıfının modernizasyonu ve yenden teşkilatlanmasında önemli görevler üstlenmişlerdi. Bu Prusyalı maceracılar ve Moltke Misyonu kalıcı bir Almanya etkisi bırakmayı başardı. Osmanlı yönetimi de zaman içinde askeri konularda Almanya'dan gitgide daha fazla askeri yardım istemeye ve Alman silahlarını tercih etmeye başladı.¹⁰⁸

Abdülhamid, askeri reformlar konusunda yabancı destek almaya karar verdiğinde Almanya'yı tercih etmesine rağmen, önce Osmanlı ordusunun geleneksel rol modeli olan Fransa'dan askeri danışman talep etmişti. Muhtemelen hem Fransa'yı hoş tutmak, hem de Alman askeri yardımının bir tekel yaratmaması için durumu Fransızlarla dengelemek istiyordu. Ancak bütün ısrarlara rağmen, Fransa Osmanlı taleplerini görmezden geldi. Böylelikle kafalardaki şüphe ve ihtimalleri ortadan kaldırarak meydanı tamamen Almanya'ya bırakmış oldu. Almanya'dan bir askeri yardım heyeti göndermesi konusunda Mayıs 1880'de resmen istekte bulunuldu. Uzun görüşmeler ve tartışmalar sonrasında, 29 Nisan 1882'de Albay Otto August Johannes Kaehler liderliğindeki dört subaydan (yüzbaşılar Louise von Kamphövener, Hans Kurt Henning von Hobe ve Ristow) oluşan küçük yardım misyonu Osmanlı'ya gönderildi.

Gelir gelmez kendisine paşa rütbesi bahsedilen Kaehler, kısa bir inceleme ve analiz sonrasında uzun bir reform ve kapsamlı bir yenden teşkilatlanma teklifi hazırladı. Teklif, Ahmed Muhtar Paşa'nın başkanlık ettiği askeri reform komisyonunda incelendikten sonra, 11 Aralık 1882'de padişah tarafından onaylandı. Onaylanan plan ordunun üç temel eksiklik ve yetersizliği üzerinde yoğunlaşmıştı. Bunlar; her seviyede etkin bir kurmay hizmetinin verilememesi ve anarşik emir-komuta yapısı, sorunlu Redif sistemi ve askeri eğitim-öğretimin ciddi kısıtlarıydı. Kaehler'in bulguları özgün değildi ve Osmanlı yönetimi tarafından da bilinmekteydi. İki sene önce Sadrazam Küçük Said Paşa benzeri bulgular ve teklifleri içeren bir

rapor hazırlamıştı. Osmanlı askeri ricali, Said Paşa ve Kaehler'in tekliflerini uygun bulmuştu. Ancak ne Abdülhamid ne de liderliğini Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın yaptığı bir grup nüfuzlu şahsiyet, yapısal değişimlerin yanındaydı. Zaten zaman içinde Osman Paşa, ordu içindeki Alman etkisine karşı çıkanların simgesi haline gelecekti.¹⁰⁹

Öncelikli olarak Abdülhamid askeri ricale güvenmediği ve şüphe duyduğu için, Kaehler'in önerdiği merkezi ve etkin bir askeri emir-komuta yapı ve hiyerarşisine karşıydı. Bu yüzden teklif edilenin tam tersini yapıp, farklı kademelerde doğrudan kendine bağlı askeri komiteler ve komisyonlar kurarak, birlik komutanlarının güç ve yetkisini kısıtladı. Daha da önemlisi Seraskerlik ve "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye" (Genelkurmay Başkanlığı) kurumlarını denetim altında tutmak için, saray içinde bunlara paralel görev ve yetkileri bulunan "Teftiş-i Askeri" ve "Maiyet-i Seniye-i Erkân-ı Harbiye" dairelerini kurdu. Ayrıca Abdülhamid'in askeri danışmanları Prusya tarzı güçlü bir genelkurmay yerine, eski Fransız tarzında Seraskerlik ve Erkân-ı Harbiye'nin birbirinden bağımsız olduğu teşkilat yapısını tercih etmekteydi. Abdülhamid bununla da yetinmeyerek ordu komutanlıkları ile doğrudan bir irtibat ve muhabere hattı tesis ederek, Seraskerlik makamının gücünü daha da azalttı. Zaman içinde ordu komutanları, Seraskeriye'ye bilgi verme ihtiyacı bile hissetmeden, doğrudan padişahla yazışmayı alışkanlık haline getireceklerdi.¹¹⁰

Güvensizlik ve entrikaya dayalı Abdülhamid dönemi askeri komuta yapısı, asırlardan beri ilk defa dönemin gözlemcileri ve günümüz akademisyenlerini şaşırtacak şekilde orduda istikrar ve devamlılık sağladı. Abdülhamid, sadakat ve liyakatleriyle güvenini kazanmış paşaları uzun süre aynı mevkilerde muhafaza etti. Örneğin, Rıza Paşa on sekiz sene (1890-1908) boyunca seraskerlik yaparken, Edhem Paşa yirmi beş sene (1880-1905) Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisliği ve Zeki Paşa on yedi sene (1881-1908) topçu ve istihkâm sınıfları ile askeri okulların komutanlığı görevlerini icra ettiler. Tabii ki aynı kişileri üst makamlarda tutmanın önemli dezavantajları da bulunmaktaydı. Yeni nesil subayların terfi imkân-

ları kısıtlandığı gibi, bu durum, her kademedeki iltimas ve intisap ilişkilerini teşvik ederek yolsuzluk ve yozlaşmayı artırmıştı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, Abdülhamid'in istikrar ve uyumunun 1900'lerin başına kadar genel askeri etkinliği artırdığı da bir vaka'dır.¹¹¹

Kaehler'in raporunun ikinci başlığı olan Redif meselesi de büyük ölçüde görmezden gelinmiştir. Abdülhamid nitelik yerine niceliği tercih etmekteydi. Ayrıca mevcut bütçe imkânları çerçevesinde Redif sistemi zaten güçlkle ayakta kalmaktaydı. Sistemin iyileştirilmesi için gereken mali kaynakları sağlama imkânı bulunmaktaydı. Dolayısıyla, Redif birliklerinin sayısı kayda değer bir şekilde artmaya devam ederken, gereken kaynak ve subaylar tahsis edilmeyip etkin bir eğitim sistemi işletilemediğinden, Rediflerin şikâyet edilen sorun ve eksiklikleri olduğu gibi kaldı.¹¹²

Abdülhamid, Kaehler'in askeri eğitim sistemini ilgilendiren üçüncü ve son teklifini beklenileceği gibi oldukça ciddiye alıp destekledi. Eğitim konusunda padişahın desteği üzerine, salt bu konuyla ilgilenmek üzere 18 Haziran 1883'te Almanya'dan Binbaşı Colmar von der Goltz gönderildi. Von der Goltz başlangıçta kısa süreliğine görevlendirilmişti. Ancak uygulamada görev süresi uzatılarak 1895'e kadar Osmanlı hizmetinde kalacak ve bu tarihten sonra da ara ara geri dönecekti. Yeri gelmişken belirtmeliyiz ki, von der Goltz olmasaydı Kaehler Misyonu ve sonraki misyonların Osmanlı ordusu üzerindeki etkisi bu kadar büyük olamazdı.¹¹³

Goltz oldukça başarılı ve yetenekli bir kurmay subaydı.¹¹⁴ Gayet üretken bir askeri yazardı ve Osmanlı hizmetine girmeden önce zaten Alman askeri çevreleri içinde belli bir şöhret kazanmıştı. Fakat kendisine asıl şöhretini kazandıran askeri-entelektüel faaliyetleriyle Alman askeri sistemine yönelik eleştirileri (özellikle Fransız-Alman Savaşı dönemindeki Gambetta ordusu hakkında yazdığı kitap) kariyerini olumsuz etkilemiş, ordu içindeki terfi ve iyi görevlere atanma şansını kaybetmişti. Osmanlı ordusunda görevlendirilmesinin arkasında, aslında Alman ordusunda kalmasının uygun olmayacağı düşüncesi yatmaktaydı.¹¹⁵

Kısa bir inceleme sonrasında Goltz da Kaehler'le aynı sonuçlara ulaştı. Harbiye Mektebi'nde uygulanan Fransız tarzı yarı mü-

hendislik müfredatının akademik düzeyinin yüksekliği karşısında şaşkınlığa düşmüştü. Ama bu akademik müfredatın teorik ağırlıklı kaldığı ve askeri uygulama açısından lüzumsuz olduğu değerlendirilmesini yapmaktaydı. Onun gözlemlerine göre, askeri öğrenciler zamanlarının büyük kısmını inşaat ve makine mühendisliği, balistik ve coğrafya gibi farklı akademik disiplinlerin teori ve prensiplerini öğrenmek için harcıyorlardı. Askeri uygulamalı derslerin gerçek anlamda icrasına zaman tahsis edilmemişti. Öğrenciler arazi ve küçük birlik komuta tecrübesi olmadan subay naspediliyordu. Sonuç olarak Goltz'a göre, halihazırdaki akademik sistem subaylık mesleğinin gerektirdiği profesyonel bilgi ve tecrübeyi edinmek için gereksizdi ve sona erdirilmeliydi. Bunun yerine, askeri uygulamaya ve kıtalarda eğitim ve staja dayalı Alman sistemi benimsenmeliydi.¹¹⁶

Goltz'un teklif ve tavsiyeleri sonrasında, 1884'te akademik müfredata yeni uygulamalı askeri dersler eklendi ve bazı mühendislik dersleri kaldırıldı. Ancak müfredatın yapısı ve temel dersler muhafaza edildi.¹¹⁷ Küçük Said Paşa gibi nüfuzlu kişiler ve genç kurmay subayların çoğunluğunun desteğine rağmen, Goltz, Gazi Osman Paşa ve Harbiye Mektebi yetkililerini ikna edemedi. Yüksek matematik ve fizik derslerinin müfredattan çıkartılması onlar için kabul edilemezdi. Açık bir şekilde Osman Paşa ve Harbiye personeli, subay eğitimi sadece askeri bir maksada hizmet eden, özel bir eğitim olarak görmüyordu. Onlara göre bu eğitim Osmanlı reformları ve modernleşmesi için de çok önemliydi. Yarı mühendislik eğitimi, subayların Avrupa'daki gelişmeleri daha iyi anlayıp ülkeye transfer etmesini sağlayacak bilgi ve yetenekleri kazandırıyor. Ayrıca subaylar gerektiğinde sivil görevleri de icra edecek düzeyde olmalıydı. Dolayısıyla, burada ciddi bir ideolojik ve fonksiyonel görüş farklılığı bulunmaktaydı.¹¹⁸

Harbiye Mektebi'ndeki etkisi kısıtlı olsa da, Goltz'un kurmay subay eğitimi konusundaki katkısı daha büyük ve kalıcı olacaktı. Sadece eğitim-öğretim program ve müfredatını temelden değiştirmekle yetinmedi. Daha da önemlisi kurmay sınıfının ordu içindeki statüsünü yükseltti ve imtiyazını artırdı. Öncelikle, yeni bir seçme

sistemi uygulamaya koyarak, her sene yaklaşık bin son sınıf öğrencisi arasından yirmi ilâ otuzunu Erkân-ı Harbiye Mektebi'ne seçmeye başladı. Üç senelik kurmay eğitimi oldukça zorluydu.¹¹⁹ Mezuniyet sonrasında kurmay subaylar kıtalarda muharip sınıfı (piyade, süvari ve topçu) birliklerinde üç ilâ beş sene staj yapmaktaydı. Bu uzun ve zorlu eğitim ve staj süreci içinde kurmay subaylar birbirini daha iyi tanıyıp seçkin bir kardeşliğin parçası haline geliyorlardı. Aralarında sorun olsa bile, kurmay subaylar dışarıya karşı birlik ve beraberlik içinde kalmayı ve birbirlerine destek olmayı bildiler. Yeni nizamnameler sayesinde, diğer bütün subaylara zarar veren yozlaşmış ve adaletsiz terfi sistemi kurmay subayları etkilemiyordu. Örneğin, normal bir kıta subayının on iki senede ulaşacağı yüzbaşı rütbesini kurmaylar mezuniyette taşıyorlardı. Benzer şekilde bütün önemli komuta ve karargâh görevleri kurmay subaylara tahsis edildiği için, atamalarda da büyük avantajları bulunmaktaydı. Bütün bu ayrıcalıklı eğitim ve muamele sonrasında, kurmay subaylar kendilerine göre bilgi ve eğitimleri düşük askeri ricalden ve uygulamalarından rahatsızlık duymaya başladılar. Özellikle üst kademe karargâhların çalışma tarzı hepsini hayal kırıklığına uğratmıştı. Kısa süre içinde sınıf içi dayanışma ve kardeşlik bağını padişaha ve rejime karşı gizli örgütlenmelerde de kullanmaya başlayacaklardı.¹²⁰

Tahmin edileceği gibi, Alman askeri misyonunun en önemli etkisi, her alanda Alman ordusunun askeri ve Almanya'nın da siyasi model olarak benimsenmesidir. Alman askeri yönerge ve talimnameleri Fransız ve İngiliz askeri yayınlarının yerini aldı. Alman silah endüstrisi hem silah sistemi hem de askeri teçhizat alımında tekel haline geldi. Her iki konuda da Goltz'un büyük etkisi oldu. Alman etkisi bunlarla sınırlı kalmadı. Başlangıçta birkaç subayla başlayan Almanya'da askeri eğitim alma ve staj yapma uygulaması, 1909 senesinde yüzlerle ifade edilen rakamlara çıkacaktı. Eğitim veya staj için gönderilen subaylar sadece askeri konularda kendilerini geliştirmediler. Aynı zamanda Alman kültürü, hayat tarzı ve siyasi sistemine de aşına oldular. Her ne kadar Alman danışmanlar Abdülhamid'in siyasi hassasiyetlerine azami ölçüde ihtimam gösterip, Osmanlı siyasetinden ve siyasi alana çekilebilecek konulardan

uzak dursalar da, uygulamada kendi sistemlerinin propagandasını yaparak, benimsenmesi gereken bir model olarak Alman ordusunu anlatarak, yeni eğitim sistemleri ve iş ahlakını göstererek Osmanlı subaylarının rejimin kötü uygulamalarına karşı gözlerini açmalarını sağlamışlardır.¹²¹

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Abdülhamid'in ordusunun kuvvetli ve zayıf taraflarını anlamamız açısından iyi bir örnektir. Bilindiği gibi aslında bu savaş zaman, coğrafi alan ve katılan asker sayısı açısından oldukça kısıtlı ve mevzi bir savaştı. Savaş sadece on ay sürmüş ve seferberlikle takviye edilmiş on Osmanlı tümeni savaşa katılmıştır. Toplam zayıat ise dönemin diğer savaşlarıyla mukayese edilmeyecek kadar azdır. Bütün bunlara rağmen, Abdülhamid'in reformlarının başarı ve başarısızlıklarını anlamamıza yetecek verileri içermektedir.

Gerçekte Osmanlı yönetimi, savaştan uzak durabilmek için elinden geleni yapmıştı. Fakat kendine aşırı güvenen ve o oranda da hırslı olan Yunan liderler, Girit'in ilhakı ve kuzeye doğru Osmanlı aleyhine sınırlarını genişletmek için koşulların çok uygun olduğunu düşünerek savaşı kaçınılmaz hale getirmişlerdi. Her açıdan hatalı bir değerlendirme yapmışlardı. Büyük güçlerin bir savaş halinde doğrudan destek sağlayacağını düşündükleri gibi, Osmanlı'nın, başta son dönemde patlak veren Ermeni isyanları olmak üzere, iç meselelerini de abartıyorlardı. Osmanlı'yı savaşa kışkırtmak ve Giritlileri isyana teşvik etmek için 15 Şubat 1897'de iki tabur "Vassos Harekâtı" adı altında Girit'e çıkıp isyancılarla birleşti. Yine iki hafta içinde düzenli ordudan subay ve askerlerin takviye ettiği, yarı resmi Ethnike Hetairia çeteleri sınırdan sızarak Osmanlı Teselya'sı içinde gerilla saldırıları icra etmeye başladı. Osmanlı yönetimi isteksiz bir şekilde alarm derecesini yükseltip, hudut taburlarını piyade birlikleri ile takviye etti. 9 Nisan'da takviyeli bir tabur çapındaki Yunan çetesi ve İtalyan gönüllüler Kranya'daki bir hudut bölüğünün kulelerine saldırı düzenleyip, bölgeyi ele geçirdiler. Ertesi gün çete tekrar hududun Yunan tarafına püskürtülse de, kamuoyunun ağır baskısı altındaki Osmanlı yönetimi 17 Nisan'da Yunanistan'a savaş ilan etti.¹²²

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı iki farklı cephede; Alasonya-Teselya ile Yanya-Epir ve büyük ölçüde birbirinden bağımsız şekilde cereyan etmiştir. Modern çalışmaların çoğunda nihai sonuç üzerinde etkisi olmadığı ve birkaç tümeni kapsayan (bir Yunan tümenine karşı iki Osmanlı tümeni) muharebeler şeklinde cereyan ettiği için, Yanya cephesi ihmal edilmiştir. Ancak Osmanlı ordusunun gerçek durumunu göstermesi açısından Yanya da en az Alasonya kadar önemlidir. Ana cephe Alasonya'daki muharebeleri üç safhaya ayırabiliriz: Hudut çatışmaları ve dağ geçitlerinin ele geçirilmesi (16-22 Nisan), Mati-Deliler Muharebesi ile Tırnova ve Yenişehir'in (Larissa) işgali (23 Nisan- 4 Mayıs) ve son olarak da Velestin (Valestinis), Çatalca (Pharsalos) ve Dömeke (Domokos) Muharebeleri (5-17 Mayıs).

Tarihinde ilk defa Osmanlı yüksek komutası, bir savaşa önceden hazırlanmış yığınak ve sefer planları çerçevesinde hazırlık yaparak başlayabildi. Yunanistan'a yönelik planlar 1886'da von der Goltz tarafından hazırlanmıştı. Fakat çatışmalar başlamadan tadil edilmişti. Plan esas olarak oldukça basit ve sadeydi. Yanya cephesinde iki tümenli bir kolorduyla stratejik savunma yapılacak ve Alasonya cephesinde yedi piyade ve bir süvari tümeninden kurulu ordu ile stratejik taarruzda bulunulacaktı. Planın birinci gayesi, Yunan ordusunu sınıra çok yakın asıl savunma hattı boyunca dağılmaya zorlamaktı. Bu sağlandıktan sonra Alasonya Ordusu, Yunan savunma hattının gerisine sarkarak Yunanlılar geri çekilmeye fırsat bulamadan Yenişehir hattına ulaşmaya çalışacaktı. Goltz, planlama varsayımı olarak büyük güçlerin Yunanlıların tamamen yenilmesine müsaade etmeyip, on beş gün içinde diplomatik veya askeri bir müdahalede bulunacağını öngörmüştü. Dolayısıyla, Yunan ordusu iki haftadan kısa süre içinde yenilgiye uğratılmalıydı. Tadil edilmiş plan bu ana esasları muhafaza ediyor, yeni yapılmış demiryolu hatlarını kullanarak birliklerin seferberlik ve yığınağını daha hızlı gerçekleştirmeyi ve Yunan ordusunun ana kısmını hudutta tespit ettikten sonra, süvarilerin ağırlıkta olduğu bir manevra grubu ile çevirme harekâtında bulunmayı öngörüyordu.¹²³

Kısmi seferberlik iki aydan kısa bir sürede sorunsuz bir şekilde tamamlandı. Binlerce Redif askeri seferberlik ilan edilir edilmez büyük bir coşku içinde askerlik şubelerine koştular. Yetkililer gönüllülerin büyük kısmını geri çevirirken oldukça güçlük çektiler. Benzer şekilde yüzlerce Arnavut başıbozuk da, hayatlarının fırsatı olarak gördükleri bu savaşa katılmak için seferber edilen tümenlere takviye kuvvet olarak yazıldılar. Yeni tamamlanmış ve iyi işleyen demiryolu hattı sayesinde birliklerin çoğu (40.000 asker ve 8.000 yük hayvanı) yirmi gün içinde toplanma bölgelerine ulaştı. Ancak son istasyondan Alasonya'ya kadarki 21 kilometrelik intikal, kötü yol koşulları ve gerekli hazırlık ve eşgüdüm kurulamaması nedenleriyle büyük zaman kaybına neden oldu. Osmanlı komuta heyeti bu sorunu önceden görüp bir çözüm bulamadığından, savaş esnasında da birliklerin ikmali ve yaralıların tahliyesi ciddi meseleler haline gelecekti.¹²⁴

Savaşın ilk safhasında, aşırı istekli ama aynı ölçüde de muharebe tecrübesi olmayan bir ordunun karşılaşabileceği bütün eksiklik ve sorunlarla yüzleşildi. Subay ve askerler, muharebe taktik ve tekniklerine uygun bir şekilde taarruz edeceklerine, sanki bir yarıştaymışçasına düşmana doğru koşmayı tercih ettiler. Subaylar, askerlerine örnek teşkil etmek için ve birlikler arasındaki kıyasıya rekabet sonucunda en ön saflarda bulunduklarından, muharebe şiddeti ile alakasız derecede düşman ateşine maruz kaldılar. Birinci safhada subay zayıyatı bütün zayıyatın yüzde 10'u (52 subay) gibi anormal bir orandayken, bütün savaş ortalaması da yüzde 6 gibi oldukça yüksek bir rakamda kaldı. İlk dört gün içinde iki tugay komutanı ve altı alay komutanı şehit düştü. Çünkü tugay ve alay komutanları komuta yerlerinden taburları sevk ve idare edemeyince, ileri hatlara gitmeye mecbur kalmaktaydı. İleri hatlarda ise, sadece yakındaki taburlara hâkim olabildiklerinden, düşman atışlarına ideal hedef teşkil etmekteydiler.

Bu koşullar altında taburlar planlanan manevraları icra etmek yerine, cephe taarruzları ile düşmanı geriye doğru itmeyi tercih ettiler. Yunan birlikleri, savundukları mevzilerden atılıp geriye çekilmeye zorlandıklarındaysa, emir-komuta sorunları yüzünden

Osmanlı birlikleri başarıdan faydalanıp düşmanı takip edemediler. Eşgüdüm ve haberleşme eksikliği karmaşaya yol açarken, lojistik desteğin ilerleyen birliklere ulaşamaması da gereksiz gecikmelere yol açtı. Osmanlı öncüsü zayıf bir şekilde savunulan Yenişehir'e Yunan birlikleri çekildikten iki gün sonra ancak ulaşabildi.¹²⁵

Sultan Abdülhamid, zamanını emrindeki birliklerden ziyade Batılı gazetecilere ayıran Başkomutan Edhem Paşa'nın muharebe performansından ziyadesiyle hayal kırıklığına uğramıştı. İşin daha da kötüsü Edhem Paşa, emrindeki birlikleri idare etmekten acizken aniden İstanbul'dan takviye istemeye başladı. Abdülhamid, Gazi Osman Paşa'yı cepheye göndermeye hazırlanırken, Yenişehir'in ele geçirildiği haberi başkente ulaştı. Osman Paşa'nın gönderilmesinden vazgeçildi ama, görevlerini yapamayan seferi ordu karargâhını takviye etmek için, askeri ataşeler ve Erkân-ı Harbiye Mektebi'ndeki öğretmenler dahil, bulunabilen bütün kurmay subaylar cepheye gönderildi.¹²⁶

Alınan bütün tedbir ve takviyelere rağmen harekâtın ikinci safhası da birincisine benzer tarzda icra edildi. Osmanlı birlikleri bir türlü kuşatıcı manevralar gerçekleştiremeyip cephe taarruzları ile düşmanı geriye itmeye devam ettiler. Yunan birlikleriye takip edilme korkusu yaşamadan kolaylıkla daha gerilerdeki savunma hatlarına çekilebildiler. Osmanlı subay ve askerlerinde kendine güven ve ateş altında ilerleme becerisi artmışsa da, ikinci safhanın ilk muharebesi olan Velestin tam anlamıyla büyük bir hayal kırıklığıydı. Cebri bir keşif olarak başlayan muharebe, komuta heyetinin tecrübesizliği ve beceriksizliği sonucunda içinden çıkılamayacak bir karmaşa ve kanlı bir mücadeleye dönüşmüştü. Yunan birliklerinin aniden geri çekilmeye başlaması olası bir felaketi önledi.¹²⁷

Velestin sonrasında cereyan eden Çatalca ve Dömeke Muharebelerinde Yunan birlikleri imha edilemese de, düşmanın direnç ve morali iyice kırıldı. Ağır zayıat, kötü emir-komuta ve lojistik desteğin yetersizliğine rağmen, Osmanlı birlikleri azimle ileri harekâta devam etmekteydiler. Özellikle Atina yolunun açılması azim ve kararlılığı artırmıştı.¹²⁸ Ancak Osmanlı savaş hedeflerinin sınırlı tutulmuş olması ve büyük güçlerin müdahalesi, Yunanlıları kaçınılmaz

bir mutlak yenilgiden kurtardı. Osmanlı kamuoyunun beklentisine rağmen, 1882'de kaybedilen Teselya iade edilmediği gibi, Osmanlı birlikleri de sanki yenilmişçesine apar topar geri çekilmek zorunda kaldılar. Geniş halk kesimlerinin kızgınlığının geçmesi ve ordunun kazandığı zaferin masa başında kaybının hazmedilmesi uzun zaman aldı. Bu süreçte Abdülhamid oldukça sıkıntılı günler geçirdi.

Osmanlı-Yunan Savaşı'nın askeri açıdan bir değerlendirmesini yapacak olursak, ilk göze çarpan husus Osmanlı ordusunun kendine aşırı güvenen Yunanlılara göre çok daha eğitilmiş, daha iyi silah ve teçhizata sahip olduğudur. Abdülhamid reformları çoğu alanda kayda değer ilerlemelerin kat edilmesini sağlamıştı. Her şeyden önce, önemli eksikliklere rağmen, Osmanlı Genelkurmayı ilk defa bir kâtip bürosu gibi değil, bir üst askeri karargâh gibi çalışabilmişti. Topçu sınıfı, bünyesindeki mektepli subay oranının fazlalığı ve envanterindeki topların kalitesi sayesinde her muharebede Yunan topçusunu baskı altında tutmayı ve Yunan karşı taarruzlarını dağıtmayı başardı. Yeni teşkil edilmiş sıhhiye sınıfı ise tümen seviyesinde sahra, cephe gerisinde ise sabit hastaneler açıp işletebildi. Ancak yaralı ve hastaların cephe gerisine tahliyesine yönelik özel tedbirler alınmadığı için, yaralılar saatler ve hatta günlerce arazide yardım gelmesini beklemek zorunda kaldılar. Devlet maliyesine oldukça ağır bir yük getirmesine rağmen, demiryollarına yapılan yatırımlar etkisini bu savaş öncesi ve esnasında gösterdi. Sürekli sorunlu olan ulaştırma ve lojistik sisteminin önemli eksiklikleri bu sayede aşılabildi. Demiryollarının ulaşabildiği noktalara kadar ciddi sorunlar yaşanmadı. Osmanlı askeri sisteminin bir başka kanayan yarası Redif birlikleriyse, Müslüman halkın seferberliğe gösterdiği yoğun ilgi ve destek sayesinde savaş gayretine katkı sunabildi. İç güvenlik görevleri nedeniyle sık sık seferber edilen Anadolu Redifleri, Nizamiye birlikleri seviyesinde muharebe performansı gösterirken, IV. Ordu'nun savaşa katılan tek birliği olan Trabzon Redifleri en başarılı piyade birliği oldu.¹²⁹

Yukarıda kısaca ifade ettiğimiz başarılar ve Yunanlılar karşısında kazanılan kolay zaferler, Abdülhamid ve Osmanlı yüksek komuta heyetinin ordunun ciddi sorun ve kısıtlamalarını görmesine

engel oldu. Öncelikle Yanya cephesinin Loros bölgesinde yaşanan mağlubiyet dikkate bile alınmadı. Oysaki 18 Nisan'da aniden başlayan Yunan taarruzu, Yanya Kolordusu'nun dengesini bozmuş ve 2. Tümen'in ağır bir yenilgiye uğramasına neden olmuştu. Ardından, Yanya Kolordusu kendisini toparlayıp kaybedilen araziye tekrar ele geçirse de, Arnavut Redif ve başıbozuklarının ne kadar güvenilmez olduğu açıkça belli olmuştu. Öyle ki, eğitimsiz Rediflerin rastgele açtığı ateşler sonucu Yunanlılar karşısında verileden daha fazla zayıat verilmişti. Bu yenilgiden ders alınmaması, tam tersine görmezden gelinmesinin bedeli 1912-13 Balkan Savaşları'nda ödenecekti. Sırp ve Yunan taarruzları karşısında Arnavut Rediflere dayanan bölgesel savunmanın çöküşünün emareleri, aslında kendini Loros'ta göstermişti.¹³⁰

İkinci olarak, savaş esnasında tabur üstü birliklerin işlevlerini yerine getirememesi büyük birlik manevra ve tatbikatlarının önemini bir kez daha göstermesine rağmen, geniş çaplı manevra ve atışlı tatbikat yasağı devam etti. Abdülhamid, gerçekleştirebilecek bir askeri darbeden paranoya derecesinde korktuğundan, büyük birliklerin manevra için bile olsa bir araya gelmesini kendine ve saltanatına karşı bir tehdit olarak algılıyordu. Bu yasak sonucunda Osmanlı paşaları, emirlerindeki birlikleri muharebe koşullarında sevk ve idare etme bilgi ve becerisini edinemediler. Modern muharebelerin hız ve karmaşasından da aynı ölçüde habersiz olan paşaların, savaş halinde birliklere yük olmak dışında herhangi bir işlevleri yoktu. Osmanlı birliklerinin de eğitim eksikliği yüzünden tabur seviyesi üstünde hareket etme ve karmaşık manevra icra etme kapasitesi bulunmamaktaydı. Başarıdan faydalanma bir yana, düşmanla teması tesis edip muhafaza etmek dahi bir türlü mümkün olmuyordu. Abdülhamid o derecede bir paranoya içindeydi ki, büyük dış borçlara girilerek alınan uzun menzilli modern Alman Mauser piyade tüfeklerinin birliklere dağıtılmasını engellemişti. Depolarda 480.000 adet 7,5 mm'lik küçük (M1903) Mauser ve 220.000 adet 9,5 mm'lik büyük (M 1887) Mauser bulunmasına rağmen, savaşa katılan on tümenden sadece biri (o da son anda) yeni tüfeklerle teçhiz edilmişti. Diğer tümenler eski ve köhne Martini ve Snider tüfeklerini kullanmak mecburiyetinde kaldı.¹³¹

Üçüncü olarak, Abdülhamid'in saltanatın güvenliği ve ordudaki istikrar için üst kademedeki paşaları çok uzun sürelerle görevde tutması kadroları kilitlediğinden, genç nesiller için terfi imkânı kalmamıştı. Kötü liderlikleri Yunan Savaşı sayesinde iyice ortaya çıkan ordu üst kademesi, genç subayların gözünde saygınlık ve meşruiyetini tamamen yitirmişti. Üst kademedен duyulan rahatsızlık, Alman tarzı eğitim görmüş ve Alman modeline hayranlık besleyen genç kurmay subaylar arasında daha yaygındı.¹³² İç güvenlik ve gayrinizami harp tecrübeleri zaten orduya ve siyasi sisteme güvenlerini sarsmıştı. Son savaşla beraber artan askeri bıkkınlık ve umutsuzluk, nihayetinde genç subayları siyasi arayışlara itti. Bunda mücadele ettikleri komitacıların radikal milliyetçi ideolojilerinin etkisi de ihmal edilmemelidir. Bu subaylar okul ve silah arkadaşlıklarını kullanarak, Abdülhamid rejimine karşı gizli örgütlenmelerin içine girdiler. Zaman içinde sivil muhalefeti de bünyelerine katacaklardı.

Sonuç olarak, Sultan Abdülhamid Ruslar karşısında yaşanan ağır yenilgilerle ciddi ölçüde sarsılan Osmanlı ordusunu geniş kapsamlı reformlarla yeniden teşkilatlandırıp ayağa kaldırmayı başarmıştı. Ama orduyu kendi saltanatına yönelik en büyük tehdit olarak görmesi ve subaylara kesinlikle güvenmemesi askeri reformların etkisini kısıtladığı gibi, subayların düşmanlığını da kazanmasına neden oldu. Bu açıdan Osmanlı-Yunan Savaşı'nın büyük önemi bulunmaktadır. Savaş, ordu ve onu idare eden siyasi kadronun başarı ve başarısızlıklarını gösterdiği gibi, iyi eğitilmiş genç subayların rejime duydukları tepki ve öfkeyi artırması açısından da bir dönüm noktası olmuştur. Böylelikle Abdülhamid subaylara iyi eğitim sağlayıp ancak sonrasında aynı subayların beklentilerini karşılamayarak, kendi sonunu kendisi hazırlamıştı.¹³³

D. Gayrinizami Harp Tecrübeleri

Osmanlı askeri tecrübe ve birikiminin günümüzde en az bilinen tarafı gayrinizami harp harekâtıdır. Gayrinizami harp tecrübelerinin Osmanlı subay sınıfına ve ordunun bütününe etkileri oldukça

ihmal edilmiş bir konudur. Aslında bu özgün tecrübelerin siyasi etkileri muhtelif akademik çalışmalarda doğrudan bir bağlantı kurulmadan incelenmişse de, askeri etkileri tamamen ihmal edilmiştir. Fransız ve İngilizlerin sömürgelerde edindikleri düşük yoğunlukta savaş veya o dönemki adlandırılmasıyla “küçük savaş” tecrübelerine benzer şekilde, Osmanlı subayları da mesleki kariyerlerinin önemli bir kısmında asi, komitacı, sosyal haydut veya aşiret savaşçıları gibi farklı kategorilerdeki gayrinizami tehditlere karşı mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Neredeyse daimilik kazanan gayrinizami harekât, subayların kimlik ve mesleki performanslarında belirleyici olmuştur. Gayrinizami harp tecrübe ve birikimini dikkate almadan, son dönem siyasi ve askeri gelişmeleri anlayabilmek pek mümkün değildir.

Önceki bölümlerde incelediğimiz gibi Osmanlı ordusu, kuruluşundan itibaren iç güvenlik ve asayiş görevlerini üstlenmiştir. Barış döneminde timarlı sipahinin asıl görevi taşrada zaptiyelik yapmaktır. Sefer zamanında bile sipahilerin bir kısmı geride kalarak zaptiyelik vazifelerini ifaya devam ederdi. Zaman içinde Osmanlı yönetimi muhtelif iç güvenlik ve asayiş görevleri için özel teşkilatlar ihdas etse de, ordunun asayiş görevi devam etti.¹³⁴

Bir önceki bölümde belirttiğimiz gibi, II. Mahmud Asakir-i Mansure ordusunu özellikle saltanatın bekası ve rejimin güvenliği için kurmuştu. Yeni rejim yerleşinceye kadar Mansure asıl görevini ihmal etme pahasına rejim bekçiliği yapmıştı. Mansure askerleri başlangıçta İstanbul’da, sonra taşrada, yeni alayların kurulmasıyla da eyaletlerde zaptiyelik görevini üstlenmişlerdi. Yeni kurulan ordu dış düşmanlara karşı varlık gösteremese de, merkezi idarenin denetim ve kontrolünü ülkenin önemli bir kısmına yaymayı başarmıştı. Mansure’nin aynı anda iki farklı maksat için kullanılması zaman içinde gelenekselleşecek, asayiş ve güvenlik ordunun asıl görevi olmaya devam edecekti.¹³⁵

Prusya ve Fransa örnek alınarak, 1840’lı yıllarda zaptiye nezaret ve teşkilatının kurulması ordunun yükünü hafifletse de, kolluk görevleri ordunun sorumluluğunda kalmaya devam etti. Merkezi

idare, İstanbul'da kurulan polis teşkilatı dışındaki zaptiyeleri yarı askeri özellik ve yapıda teşkilatlandırarak, ordunun asayiş yapılanmasındaki yerini pekiştirdi. Zaptiye teşkilatı sonraki dönemlerde, bir kısmı büyük güçlerin baskısıyla yapılan reformlarla, jandarma adı altında imparatorluğun önemli bir kısmında görev yapan yaygın bir kolluk gücüne dönüştü. İlginç bir şekilde, büyük güçlerin Hristiyan halkların hak ve ayrıcalıklarını korumak için yaptıkları baskılar, jandarma teşkilatını daha da askerileştirip hiyerarşik yapısını güçlendirdi.

Jandarma birlikleri, düzenli ordu birliği yapısının bir kopyası olduğu gibi, personeli de çoğunlukla ordudan temin edilmekteydi. Ordu dışından işe alınanların bile önceden askerlik görevi yapma mecburiyeti olduğu için, bütün personel sağlam bir askeri altyapıya sahipti. Yüzlerce mektepli subay temelli veya dönüşümlü olarak jandarmada görevlendirilerek, teşkilatın askeri özelliği ve orduya olan bağımlılığı pekiştirildi. Eyalet merkezlerinde açılan talimğâhlarda askerler ve astsubaylar eğitilirken, ordunun istek ve tercihlerine uygun silah ve teçhizatla jandarma donatıldı. Dış borçların ödenmesi için kurulan ve büyük güçlerin denetiminde olan Osmanlı Düyun-ı Umumiye teşkilatı, ordunun silahlanmasını finanse etmekten kaçınmasına rağmen, jandarmaya silah ve teçhizat alınmasında oldukça istekli davranmıştır. Sonuçta jandarma görünüşte ordudan bağımsız olsa da, gerçekte her açıdan askeriye'nin emrinde bir teşkilat olmaya devam etti.¹³⁶

Yunan İsyanı'nın başarıya ulaşıp bağımsız Yunanistan'ın kurulması, Osmanlı yönetiminin dinamiklerini anlayamadığı, dolayısıyla nasıl karşı koyacağını bilmediği bir dağılma sürecini başlatmıştı. Sultan Mahmud ve halefleri ayrılıkçı milliyetçi akımların yarattığı tehdidi anlayamadıklarından, soruna geleneksel perspektiften bakıp, geleneksel yöntemler uygulayarak mücadele etmeye çalışmışlardır. Bir taraftan Hristiyan halkların geleneksel liderleri ile müzakere edilirken, diğer taraftan da geleneksel polisiye ve askeri tedbirler uygulamaya sokulmuştur. Merkezi idarenin yeni doğan milliyetçi akımların siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel taleplerini görmezden gelmesi ve uygulanan askeri bastırma metotlarının

Avrupa kamuoyunda yaratacağı tepkiyi öngörememesinin bedeli, imparatorluk için çok ağır olacaktı. Yunan İsyanı'nın başarı kazanmasında Avrupa kamuoyunun tepkisi, büyük güçlerin müdahalesi ve Rusya karşısında yaşanan askeri yenilgilerin büyük rolü olduğu nedense fark edilemedi. Osmanlı yönetiminin göremediği nokta ayrılıkçı milliyetçilerce fazlasıyla anlaşıldığından, Yunan İsyanı hepsinin yakinen takip ettiği bir yol haritasına dönüştü. Rusya'nın Osmanlı'ya karşı kazandığı zaferler dağılma sürecini hızlandıracaktı. Romenler, Sırplar, Karadağlılar ve Bulgarlar Yunan yol haritasını takip ederek bağımsızlıklarına kavuşacaklardı.

İlk dalga ayrılıkçı Balkan milliyetçiliklerinin başarısı sonrasında, imparatorluk ikinci bir dalgayı göğüslemek zorunda kaldı. 1878 Berlin Antlaşması Osmanlı Balkan sınırlarını öyle çizmişti ki, dış ve iç düşmanlara karşı bu hudutları savunmak ve Balkan vilayetlerinin güvenliğini sağlamak askeri olarak artık imkânsızlaşmıştı. Romanya dışında bütün diğer yeni bağımsızlığına kavuşmuş Balkan devletlerinin Osmanlı toprakları içinde kayda değer etnik akrabaları bulunuyordu. Her biri Osmanlı vilayetlerinden aslan payını kapmak için irredantist emeller besliyordu. Berlin Antlaşması imzalanır imzalanmaz, Hıristiyan azınlıklar akraba devletlerine katılmak için yoğun bir faaliyet içine girdiler.¹³⁷ Tehdit, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin kendi bağımsız devletlerini kurmaya kalkışmasıyla daha da büyüdü. Antlaşmanın Ermenilere tanıdığı hak ve ayrıcalıklar Ermeni milliyetçilerini tatmin etmekten çok uzaktı.¹³⁸

Sultan Abdülhamid ve danışmanları, ikinci milliyetçilik dalgasına karşı etkin ve uygulanabilir bir strateji geliştiremediler. Öyle ki, merkezi idare milliyetçilerle mücadeleden ziyade, büyük güçlerin olası müdahalelerini engellemek için diplomasiye öncelik vermeyi tercih etti. Sonuçta ayrılıkçı milliyetçi akımlarla mücadele tamamen ordunun sorumluluğuna terk edilmiş oldu. Seraskerlik ne bu sorumluluğu üstlenmekten kaçındı, ne de bir mücadele stratejisi geliştirdi. Bunun yerine mücadele görevini, zaten vilayetlerde valilik görevini de yerine getiren ordu komutanlıklarına vermekle yetindi. Mevkilerini liyakatten ziyade padişaha yakınlık ve metbu-tabi ilişkilerine borçlu olan ordu komutanları ise, kendilerine verilen

görevle hiç ilgilenmeyip bu işi bizzat ayrılıkçılarla çatışmakta olan birliklere bıraktılar. Kısacası imparatorluğun bütünlük ve bekasını tehdit eden ayrılıkçı milliyetçi akımlara karşı icra edilecek gayrinizami harbin stratejisinin belirlenmesi, sevk ve idaresi tamamen alay ve tabur seviyesindeki genç subaylara bırakılmış oldu. Bu subaylar amirlerinden açık direktif ve emirler almadıkları gibi, devletin diğer organ ve kurumlarının desteğine de sahip değillerdi.¹³⁹

Girit adası, askeri müdahale ve başarıyla icra edilen gayrinizami harekâta rağmen ayrılıkçı milliyetçiliğin nasıl kronikleştiğine ve sadece askeri yöntemler uygulanarak çözülemeyeceğine iyi bir örnektir. Girit'te sorunlar 1841'de Yunanistan'dan ilk grup provokatörün adaya gelmesiyle başladı. Giritli Mustafa Naili Paşa komutasında adaya gelen Osmanlı seferi kuvveti isyanı kolaylıkla bastırdı. Bir başka Giritli, Veli Paşa ise isyan sonrasında halkın hoşnutsuzluklarını gidermek ve taleplerini karşılamak üzere adaya atandı. Ancak Veli Paşa'nın adil ve yumuşak idaresi kalıcı bir çözüm sağlamadı ve 1861'de yeni bir ayaklanma patlak verdi. Oldukça kabiliyetli bir başka komutan, İsmail Paşa bir sene içinde ayaklanmayı bastırdı. İsyancılarla yürütülen müzakerelere ve yapılan reformlara rağmen, Yunan milliyetçilerini tatmin etmek mümkün olmadı. 1866'da çok daha iyi örgütlenmiş ve ada geneline yayılmış yeni bir ayaklanma patlak verdi. Deneyimli İsmail Paşa tekrar görevlendirildi. Ada geneline dağılmış 12.000 isyancıya karşı emrinde 45.000 mevcutlu bir seferi ordu bulunmaktaydı. Ayaklanma dört sene süren zorlu bir gayrinizami harp sonrasında bastırılabilirdi. İsmail Paşa, bir taraftan ada geneline yayılmış karakol ve müstahkem ordugâhlarla isyancıların hareket serbestisini daraltıp Müslüman halkı korurken, diğer taraftan da hareket kabiliyeti yüksek takip kuvvetleri ile büyük isyancı gruplarını imha etmeyi başardı. Ancak bu başarıda, günümüzde "gönülleri ve akılları kazanmak" olarak isimlendirilen ve geçmişte Mustafa Naili Paşa'nın uyguladığı halkın kazanılmasına yönelik uygulamaların da önemli yeri vardır. Bütün bu çaba ve başarılarla rağmen Yunanistan'dan silah ve gönüllü akışı kesilemediği için, çatışmalar çoğunlukla düşük yoğunlukta, zaman zaman da 1878, 1888 ve 1896'da olduğu gibi patlamalarla devam etti.¹⁴⁰

Osmanlı yönetiminin yapısal sınırlamaları ve algılama hataları Girit ayaklanmaları sürecinde kendini fazlasıyla göstermektedir. Sorun ayaklanmaları hızlı bir şekilde bastırmakta değil, sonrasında istikrarın sağlanıp barışın korunmasında yaşanmaktaydı. Ayaklanmalar bastırılır bastırılmaz seferi birlikler ve başlarındaki yetenekli komutanlar adadan çekildiği için, istikrar harekâtını yürütmek geride kalan zayıf birliklerin sorumluluğuna terk ediliyordu. Genç subaylar tek başlarına bir taraftan asilerin peşinde koşarken, diğer taraftan da etnik temizlik tehdidi altındaki Müslüman köylerini korumaya çalışıyorlardı. Üstelik mülki idare ve diğer sivil bürokrasi çatışma bölgesinde varlık göstermediğinden, subaylar aynı zamanda mülki görevleri de üstlenip halka eğitim, sağlık, hijyen, bayındırlık ve hatta ağaç dikme konusunda yardımcı olmak durumunda kaldılar. Balkanlar'ın çoğu bölgesinde büyük güçlerin diplomatik temsilcilerinin fiilen çatışmalara müdahil olduğu dikkate alınacak olursa, genç subaylar bir de onlarla uğraşmak zorundaydı. Bu yabancı diplomatların Osmanlı yetkililerini görevden alıp cezalandırılmasını sağlayacak kadar yetkili olduğu ve çoğu zaman isyancıları koruyacak şekilde davrandıkları da unutulmamalıdır.¹⁴¹

Girit gibi tek bir asi grubun bulunduğu ve nispeten tecrit edilmesi kolay olan bir adaya kıyasla, Makedonya'daki durum çok daha karmaşıktı. Her şeyden önce Makedonya'ya komşu dört devlet ve bunların desteğinde Makedonya'da faaliyet gösteren dört büyük asi grubu bulunmaktaydı.¹⁴² Ayrıca nüfus daha heterojendi ve yerleşim yerlerinde birden fazla etnik grup karışık bir şekilde iskân edilmişti. İkinci olarak, dört komşu devletin irredantist hedefleri çakıştığı ve her biri Makedonya'nın aslan parçasını kendisine ayırmaya çalıştığı için, asiler hem orduya hem de birbirlerine karşı mücadele ediyorlardı. Dolayısıyla sivil halk ciddi bir tehlike altındaydı. Üçüncü olarak, İtalyan anarşizmi ve Rus nihilist akımları bazı milliyetçi grupları iyice radikalleştirmişti. Bulgaristan'ın desteğine sahip olan Makedon asiler, bu aşırı ideoloji ve akımlardan en çok etkilenen gruptu. "İç Makedonya Devrimci Teşkilatı"-nı (IMRO) kurarak örgütlenen bu grup, aşırı milliyetçi ideoloji ile

gerilla taktik ve tekniklerinin başarılı bir harmanlamasını yaparak, modern anlamda ilk gerilla hareketini başlattılar.¹⁴³

Yaygın olarak “komitacı”¹⁴⁴ diye isimlendirilen bu grup, o zamana kadar görülmemiş kapsam ve şiddette bir terör kampanyası başlattı. Cinayet, suikast, soygun, haraç toplama, adam kaçırma ve katliam gibi vahşi eylemler, sadece Osmanlı asker ve sivil bürokrasisini değil, aynı zamanda Müslüman ve rakip Hristiyan sivil halkı da hedef almaktaydı. Zaman zaman uğrunda savaştıklarını iddia ettikleri Makedonlar bile zarar görebilmekteydi. Onlar için terörizm ve her türden şiddet, devleti ve rakip halkları sindirmek, Makedonların tam desteğini kazanmak ve Avrupa’nın dikkat ve ilgisini çekerek kendi lehlerine bir dış müdahaleyi kışkırtmak için bir araçtı. İlk modern gerilla hareketi olan IMRO, ideoloji ve şiddeti kullanarak sivil halkın askeri potansiyelinden etkin bir şekilde faydalanmayı başarmıştır. Halk komitacılar barınma, yiyecek, para, istihbarat ve savaşacak gönüllüler sağlıyordu. Komitacıların sınır ötesinde eğitim ve destek üsleri bulunduğu gibi, Bulgar ordusunun desteğini de arkalarına almışlardı. Bulgaristan, komitacılar eğitim, silah ve cephane sağlamakla yetinmeyip, subay ve askeri uzmanlarla da onları takviye ediyordu. Aslında benzer bir desteği Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ da kendi gruplarına vermektedir. Aradaki fark, verilen desteğin kapsamı ve büyüklüğü ile ilgilidir.

IMRO’nun örgüt yapısı da dönemine göre oldukça modern idi. Bir taraftan İtalyan gizli örgütü “Carbonari”nin hücre teşkilatlanması, diğer taraftan “Narodnaya Volya” gibi Rus nihilist örgütlerinin askeri kanat-siyasi cephe ikiliğine dayanan parti yapısı benimsenmişti. Köy ve şehir kökenli gençler askeri kanat içinde teşkilatlandırılırken; aydınlar, öğretmenler, din adamları ve yerel liderler siyasi cephenin üyesiydi. Balkanlar’daki diğer asi gruplar IMRO’dan etkilenip teşkilat ve eylemlerini değiştirmeye başladılarsa da, IMRO tarzı modern bir yapıya sahip olamadılar. Özellikle Yunan ayaklanmacılar geleneksel tarzlarını sonuna kadar muhafaza ettiler.¹⁴⁵

Balkanlar’da gayrinizami harbin bütün sorumluluğu omuzlarına yıkılan genç subaylar ise askeri üst kademe ve genel olarak

devletin desteği olmadan, oldukça olumsuz şartlar altında bu gerilla örgütleri ve ayaklanmacılara karşı mücadele etmeyi öğrenmek zorunda kaldılar. Çoğu mektepli subay bölgeye dönüşümlü olarak birden fazla kez atanırken, bir kısmı neredeyse bütün mesleki kariyerlerini bu ideolojik olarak koşullanmış, halk desteğine sahip, iyi örgütlenmiş ve silahlanmış komitacılara karşı savaşılmaya adanmıştı. Temel sorunlar, devletin desteğinin olmaması ve ortada bir gayrinizami harp doktrin, strateji ve yapılanmasının bulunmamasıydı. Merkezi idare bu savaşı yürütmeyi tamamen bölgedeki birliklerin sırtına atmıştı. Yalnızca çatışmaların içinden çıkılmaz hale geldiği büyük kriz anlarında, bölgeye takviye birlikler sevk ederek destek sağlamaktaydı. Osmanlı birlikleri, eski silahlar ve yıpranmış teçhizatla ciddi bir lojistik ve mali destek olmadan görevlerini yapmaya çalışıyorlardı. Devletin soruna ilgisizliği Osmanlı kamuoyuna da sirayet etmişti. Abdülhamid'in sıkı basın sansürü ve genel ilgisizlik sonucunda, Makedonya'da devam eden savaştan habersiz bir şekilde geniş halk kesimleri hayatlarına normal bir şekilde devam ediyordu. Hatta Makedonya'nın bir parçası olan Selanik'te bile dikkat çekici bir kayıtsızlık bulunmaktaydı.¹⁴⁶

Merkezi idarenin aksine Osmanlı subayları, asi veya haydut olarak isimlendirilen geleneksel ayaklanmacıların zaman içinde komitacıya, yani modern gerillaya dönüştüğünün farkındaydı. Komitacılara yönelik daimi mücadele sayesinde, zaman içinde halk desteğinin önemini de anladılar. Artık hedef ayaklanmacılara destek verenleri kazanmak değil, Müslüman nüfusun desteğini sağlamaktı. Ayrıca rakip Hristiyan halklar birbirine karşı kullanılmıyordu. Örneğin, Makedon ve Bulgarların çoğunlukta olduğu bölgelerde yaşayan Rumlar doğal müttefikken, Rumların çoğunlukta olduğu yerlerde ise bu kez Bulgarlar müttefik haline geliyordu.¹⁴⁷

Seraskerlik ve Harbiye Nezareti, Makedonya'da bir gayrinizami harp doktrininin kurgulanması ve uygulanmasının tamamen dışında kaldı. Bu konuda talimname hazırlanıp basılması bir yana, yazılı veya sözlü olarak gayrinizami harpten bahsetmek bile mümkün değildi. Askeri okulların müfredatında bu konu yer almadığı gibi, en basit askeri taktik ve tekniklerden bahsedilmesinden bile

özenle kaçınılıyordu. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, etkin bir sansür ve hafiye teşkilatı yüzünden kamuoyu ayaklanma ve gayrinizami harpten habersiz bırakılmıştı. Merkezi idarenin çatışma bölgelerini imparatorluğun geri kalan kısmından tecrit etme ve kamuoyunu sorunlardan uzak tutma politikası, subayların özellikle Makedonya'da beklenmedik ölçüde inisiyatif ve hareket serbestisi kazanmalarına neden oldu. Böylece subaylar, Osmanlı yönetimi ve Seraskerlik'ten bağımsız olarak muhtelif gayrinizami harp taktik ve teknikleri geliştirdikleri gibi, 1890'ların başında bir doktrin kurgulamayı bile başardılar.

Askeri okullarda edindikleri yabancı dil konuşma becerisi sayesinde ülke dışındaki siyasi ve askeri gelişmeleri de takip edebiliyorlardı. Örneğin, İngilizlerin Güney Afrika'da Boer Savaşı esnasında geliştirdikleri beton ve demir koruganlarla (*blockhouse*) geniş arazi kesimlerini denetim altına alma stratejisi, kısa bir süre içinde benimsenip "blokhavz" adı altında yaygın bir şekilde uygulamaya sokulmuştur.¹⁴⁸ Osmanlı subaylarının merkezi idareden bağımsız şekilde geliştirdikleri gayrinizami harp doktrin, taktik ve teknikleri bütün olanaksızlıklara rağmen başarılı olmuş, 1904 sonrasında başta IMRO olmak üzere bütün komitacı gruplar ağır darbeler almış ve önemli ölçüde etkinliklerini yitirmişlerdir.¹⁴⁹

Merkezi idare ve Seraskerlik'in kayıtsızlığı ve askeri eğitim sistemi içinde gayrinizami harbin bir tabu haline getirilmesi sonucunda muharip birlikler alternatif askeri okullara, yemekhanelerse her türlü askeri ve siyasi konuların ceza korkusu olmadan tartışıldığı kulüplere dönüştü. İdeolojik boyutlu savaş, çatışma bölgesinde hâkim olan serbesti ve inisiyatif, nihayetinde mektepli subayların siyasi algı ve görüşlerinde de önemli bir değişime neden oldu. Harbiye'de aldıkları akademik eğitim ve edindikleri yabancı dil becerisi gelişmeleri anlama, irdeleme ve sorgulamada gereken araçları zaten sağlamıştı. Bu noktada akademik eğitimin subayların geçirdiği değişimde önemli etkisinin bulunduğunu belirtmekte fayda vardır. Çünkü aynı savaşta birçok alaylı subay da yer almış ve kabaca aynı tecrübeleri yaşamışlardı. Ancak mektepli subayların aksine sultana ve onun temsil ettiği rejime bağlılıkları devam etmişti.¹⁵⁰

Mektepli subaylar kendilerini imparatorluğun yeni seçkinleri olarak görüyor ve onun bütünlük ve bekası için harekete geçme mecburiyeti hissediyorlardı. Cephede aktif olarak savaştıkları için, imparatorluğun dağılma ve küçülme sürecinin içinde yaşıyorlardı. Balkanlar'ın elde kalan vilayetlerinin de kaybedileceği korkusunun hadiselerle bakış açılarında önemli bir yeri vardı. Büyük güçlerin Hıristiyan halkların menfaatine yaptıkları müdahaleler ve ülke içindeki faaliyetlerin de bilincindeydiler. Yabancı diplomat ve askerlerle misyonerlere karşı büyük bir düşmanlık besleniyordu. Devletin belirgin bir ideolojisinin bulunmaması ve Müslüman halkta da modern vatanseverliğin eksikliği, subayları karamsarlığa itmekteydi.¹⁵¹

İki başka önemli faktörün subayların siyasi bilincinin şekillenmesinde önemli rolü oldu. Bunlardan birincisi Makedonya'daki gerillaların ideolojisiydi. Aralıksız devam eden savaş, taraflar arasında iletişim ve etkileşim kanallarının tesisine olanak tanımıştı. Komitacıların militan-milliyetçi ideolojileri, yoğun siyasi mesaj akışı ve propaganda ile teşkilatlanmaları subayları derinden etkileyip ilham vermişti. Artık rakiplerinden öğrendiklerini uygulamaya başladılar. İkinci önemli faktörse subaylarla çoğunluğu Türk olan yerel Müslüman halk arasındaki kaynaşma, birlik ve beraberliktir. Aşıkâr sebeplerden dolayı Müslüman halk merkezi idarenin kendilerini terk ettiğini düşünüyordu. Yanlarında yer alıp kendilerini komitacıların saldırılarından koruyan ve bölgede devlet otoritesini temsil eden sadece askeri birliklerdi. Temel mülki idare hizmetlerini bile ordu ifa etmekteydi. Halk ve askerler sadece komitacılara karşı sırt sırta mücadele etmiyor, aynı zamanda yıkılan evleri, köprüleri ve yolları da beraber tamir ediyor, yeni okul ve camiler inşa ediyorlardı. Bu sayede subaylar ve Müslüman halk arasında sıkı bağlar kurulmuştu. Bu bağların siyasi bir örgütlenmeye dönüşmesi artık sadece zaman meselesiydi.¹⁵²

Mektepli subayların çoğu için, Osmanlıcılığın Sultan Abdülhamid ile özdeşleşen resmi veya “Yeni Osmanlılar” tarafından vazeden gayriresmi biçiminin herhangi bir çekiciliği bulunmamaktaydı. Benzer şekilde İslamcılık ideolojisi de Arnavut isyanları ve bazı Arnavut birliklerinin isyancılar ve haydutlarla mücadele etmeyi

reddetmesiyle ciddi ölçüde taraftar kaybetmişti. Türk milliyetçiliği ise gitgide daha çok Osmanlı subayının itibar ettiği ve tek kurtuluş çaresi olarak görülen ideoloji halini aldı. Türk milliyetçiliğini çekici yapan önemli bir öge de gayrinizami muharebe tecrübesidir. Balkanlar'daki gayrinizami harbi icra etmek çoğunluğu Türk olan Anadolu birliklerinin sırtına yüklenmişti. Çünkü bu mücadelede sadakat ve itaatlerine güvenilebilecek kitle sadece onlardı. Komitacı ve haydutlara karşı Anadolu askeriyle savaşıyan Osmanlı subayları, gitgide kendilerini onlarla özdeşleştirmeye başladılar. Türk milliyetçiliği sadece Türk kökenli subaylar değil, Osmanlılık ve İslamcılığın çözüm üretmediğini düşünen diğerleri için de çekim kaynağıydı. Ancak Osmanlılık ve İslamcılığın tamamen rafa kaldırılmasının imparatorluğun çözülmesini hızlandıracak endişesi, büyük çoğunluğu asıl duygu ve düşüncelerini açıkça ifade etmekten alıkoymuştur.¹⁵³

Gayrinizami harp tecrübesi, ilginç bir şekilde subaylar arasında meşruti monarşiye desteği ve daha fazla demokrasi taleplerini artırmıştı. Ordunun Prusya sistemine göre teçhiz edilip eğitilmesi ve artan sayıda Alman askeri uzmanın eğitici olarak ordu saflarına katılması da bu siyasi tercihte etkili olmuştur. Almanya İmparatorluğu'nun sadece ordusu değil, aynı zamanda siyasi sistemi de Osmanlı subayları arasında hayranlık yaratmaktaydı. Üstelik kısa süren I. Meşrutiyet, subayların da dahil olduğu Osmanlı aydın zümresi tarafından bütün siyasi ve ayrılıkçı problemleri çözecek mucizevi bir ilaç olarak görülmekteydi. Onlara göre sorunların temelinde otokratik Abdülhamid rejiminin aşırı baskısı ve özgürlüklerin kısıtlanması yatıyordu. Meşruti monarşi isteyen subay ve aydınlar, imparatorluğun içinde bulunduğu karmaşık sorunları açık bir şekilde yanlış değerlendirmekte ve mucizevi ilaçlarla hastalığı iyileştirme kolaylığı içindeydiler. Algılama ve tahlilde ciddi sorunları olsa da, her ne pahasına olursa olsun sorunları çözme istek ve kararlılığına sahiptiler.¹⁵⁴

Ordu mensuplarının dahil olduğu ilk siyasi protestolar ve gizli örgütlerin kurulması 1880'li yıllarda gerçekleşti. Muhalefetin merkezi İstanbul'daki askeri okullardı. İmparatorluğun geleceğin-

de önemli roller oynayacak olan İttihat ve Terakki'nin selefi İttihad-ı Osmani Cemiyeti askeri tıp öğrencileri tarafından 1889'da kuruldu.¹⁵⁵ Osmanlı-Yunan Savaşı ve Makedonya'da patlak veren II. İslâm isyanı sonrasında, rejim aleyhtarı faaliyetler ve örgütlenme çabaları arttı. İsminde "vatan" kelimesi geçen birden fazla örgüt kurulurken, gayrinizami harbin komuta merkezi III. Ordu ve Selanik, komplocuların ana merkezi haline gelmişti. Ordunun en seçkin ve grup içi dayanışması en yüksek topluluğu olan kurmay subaylar, rejim aleyhtarı örgütlenmenin liderliğini üstlenmişlerdi. Askeri teşkilat yapısı içinde kritik komuta ve karargâh görevlerini üstlendikleri için, bulundukları mevki ve imkânlardan istifadeyle en uzak birliklere bile ulaşıp, oralandaki genç subayları üye kaydediyorlardı. Kısa süre içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, bütün diğer askeri ve sivil gizli örgütleri bünyesine katarak iyice güçlendi.¹⁵⁶

İttihatçılar, başta aydınlar olmak üzere diğer sivil ve askeri muhaliflere göre bekleme yanlısı değillerdi. Onlara göre Abdülhamid rejimini devirmenin yolu şiddete başvurmaktan geçiyordu. Bir kısmı askeri darbe ile rejimi devirme yanlısıyken, diğerleri gayrinizami harp tecrübelerinin etkisiyle ayaklanma ve gerilla savaşını tercih etmekteydi. Osmanlı muhalefeti çok heyecanlandıran, ama başarısızlıkla sonuçlanan 1905 Rus Devrimi ve İran ayaklanmaları muhalefetin sivil kanadını önemli ölçüde etkiledi. İsteksizce de olsa, İttihatçıların hareket tarzı ve liderliğini kabullendiler. Artık harekete geçmek an meselesiydi.¹⁵⁷

Bütün hazırlıklara ve tesis edilen gizliliğe rağmen eyleme beklenmedik bir şekilde başlandı. 29 Nisan 1908'de Selanik Merkez Komutanı'na¹⁵⁸ yönelik suikast girişiminin başarısızlığı ve sonrasında olayların denetimden çıkması üzerine, Abdülhamid olağanüstü yetkilerle donattığı bir müfettiş heyetini Selanik'e gönderdi. Paniğe kapılan İttihatçılar heyetin çalışmasını engellemek için teyakkuza geçti.¹⁵⁹ Sorun belki de bu aşamada denetim altına alınabilecekken, Rus Çarı II. Nikola ile İngiliz Kralı VII. Edward arasında 9-10 Haziran tarihleri arasında Reval'de gerçekleşen görüşmeler açığa çıktı. Basına sızan haberlere göre İngiltere, İsvolski-Harding Projesi'ni¹⁶⁰ kabul ederek Rusya'ya Makedonya'da

hareket serbestisi tanımıştı. Zaten teyakkuza geçmiş olan İttihatçılar, bu haberin duyulmasıyla beraber isyanı başlattılar. Kolağası Resneli Niyazi Bey, taburu ve sivil gönüllülerle beraber Resne'de 3 Temmuz'da isyan ederek dağa çıktı. Niyazi Bey'in peşinden başta Enver ve Eyüb Sabri Beyler olmak üzere, diğer bazı subaylar da birlikleriyle dağa çıkarken, İttihatçı fedailer ise rejimin sadık adamlarına yönelik suikastlar düzenlemekteydi. Subaylar, bölge halkını da galeyana getirerek bir taraftan geniş katılımlı protesto gösterileri düzenlerken, diğer taraftan bütün önemli merkezlerden İstanbul'a telgraflar yağdırmaya başladılar. Bu kadar kısa sürede bu kadar geniş bir alanda eylemlere başlanması, şüphesiz ki gayrinizami harp tecrübelerinin doğal bir sonucudur.¹⁶¹

Sonunda Sultan Abdülhamid, isyancıların taleplerini kabul ederek, 1878'den beri askıda bulunan anayasayı uygulamaya koymayı kabul etti. II. Meşrutiyet'in ilanı mektepli genç subayların zaferidir. Birdenbire en önemli siyasi güç haline gelmişlerdi. Başlangıçta kendilerine güvenemeyip yönetimi eski nesil devlet adamlarına bıraksalar da, tarihe 31 Mart Vakası olarak geçen karşı darbe girişimi sonrasında en önemli siyasi aktör oldular. Subayların aktif bir şekilde siyasete müdahil olmaları, kısa süre içinde subay sınıfı içindeki birlik, beraberlik ve dayanışmayı ortadan kaldıracaktı. Hak ettiklerini düşündükleri güç ve mevkie ulaşamadıkları için hoşnutsuz olan subaylar, İttihat ve Terakki'ye rakip siyasi örgütlenmeler içine girdiler. Bekleneceği gibi genç subayların bir kısmı yeni yönetimi protesto etmek için birlikleriyle dağa çıktı. Makedonya dağları bir kez daha askeri çetelere ev sahipliği yaptı. Subay sınıfı içindeki siyasi hesaplaşma ve tarafların maliyetini düşünmeden birbirini tasfiye etmeye çalışmasının bedelini, Osmanlı ordusu patlak vermek üzere olan savaşlarda çok kötü ödeyecekti. Ordunun kötü muharebe performansında hiç şüphesiz partizan siyasetin önemli payı olacaktı.¹⁶²

Osmanlı ordusunun gayrinizami harp tecrübesinin askeri etkileri, siyasi etkilerine oranla daha karmaşık ve tespit edilip ayrıştırılması daha güçtür. Gerçek boyutlarının ortaya çıkarılması için

geniş kapsamlı akademik araştırmaların yapılmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Buna rağmen bazı aşikâr hususları mevcut bilgiler çerçevesinde göstermemiz mümkündür. Öncelikli olarak, gayrinizami harp tecrübesi sayesinde Osmanlı subayları küçük birlik sevk ve idaresi ile taktik ve tekniklerinde oldukça deneyim kazanıp ustalaşmışlardı. Balkan Savaşları boyunca, bağımsız kullanılmak kaydıyla Osmanlı tabur ve bölükleri, eşiti düşman birliklerini rahatlıkla yenebilmişti. Ama aynı birlikler bir alay veya tümenin parçası olarak harekâta katıldıklarında aynı performansı gösterememişlerdi. Yine Osmanlı birliklerinin yaygın olarak keskin nişancıları kullanması, tıpkı konvansiyonel cephe taarruzunu icra etmede yaşanan sorunlar gibi, yoğun gayrinizami harp tecrübelerinin bir ürünüdür.

İkinci etki ise inisiyatifle ilgilidir. Osmanlı subayları bağımsız hareket etmeye ve kısa, görev tipi emirler almaya alışıktı. Örneğin Trablusgarp (Osmanlı-İtalyan) Savaşı esnasında Tobruk'ta Mustafa Kemal (Atatürk) Bey, bağlı olduğu tümendenden aldığı yarım sayfalık bir emir sonrasında, kendisinden çok daha güçlü bir İtalyan birliğine taarruz edip onu bozguna uğratabilmişti. Ancak bu bağımsız hareket etme ve inisiyatif kullanma geleneği, aynı zamanda emirleri mütalaa etme ve zaman zaman da emre itaatsizlik gibi tehlikeli alışkanlıklara da neden olmaktaydı.

Üçüncü etkisi ise en tehlikeli olanıdır. Gayrinizami harp ortamında yetişip askerlik mesleğini burada öğrenmiş subaylar, konvansiyonel savaşın gerçeklerine ayak uydurmada büyük güçlük yaşamaktaydı. Kırım Savaşı'ndan itibaren ateş gücü, tahkimat ve piyadenin kitleler halinde kullanılması, modern muharebe sahasının temel kuralı haline gelmişti. Oysa Osmanlı subayları kısıtlı ateş gücüne sahip, sıkıştırıldığında derhal muharebe sahasını terk eden ve küçük birlikler halinde hareket eden komitacılar alışkındı. Osmanlı askerleri de muharebe tecrübesine sahip olmalarına rağmen, konvansiyonel taarruz ve savunmadan habersizdiler. Topçu ateş desteğine sahip, makineli tüfekle teçhiz edilmiş, tel örgü ve toprakla müstahkem mevzilerdeki konvansiyonel piyadeyle karşılaştıklarında, ne subaylar ne de askerler ne yapacaklarını biliyordu.

Balkan Savaşları'nın son aşamasında cereyan eden Bolayır taarruzu buna iyi bir örnektir. Şarköy çıkarmasını desteklemek için Bolayır'daki Bulgar savunma hattına cephe taarruzuna kalkışan mürettep Gelibolu Kolordusu, birkaç saat içinde muharebe gücünün yarısını kaybetmişti. Osmanlı piyadesi tel örgü, topçu ve makineli tüfeklerin birbirini tamamladığı bir savunmaya güpegündüz taarruz etmenin intihar anlamına geldiğinin farkında değildi.¹⁶³ Bu yapısal eksiklikten yeteri kadar ders çıkarılmadığı Birinci Dünya Savaşı esnasında, özellikle Çanakkale cephesinde aynı hatanın tekrar ve tekrar yapılmasından anlaşılacaktı.

E. Balkan Savaşları: İmparatorluğun Can Damarlarının Kesilmesi

Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve Osmanlı Mebusan Meclisi'nin yeniden açılması, genç reformcuların yüksek beklentilerini karşılamaktan çok uzaktı. Hürriyet, eşitlik ve kardeşlik sloganları imparatorluğun vatandaşlarını sadece birkaç ay için bir araya getirebildi. Muhteşem kalabalıklar ve coşkulu söylevler Avrupa gazeteleri için hoş ve renkli haber öyküleri sağladı, ama nihayetinde kalabalıklar dağıldı ve herkes gerçeklerle yüzleşmeye başladı. Meşrutiyet umulduğu gibi Osmanlı halkları arasındaki ayrım ve çatışmayı ortadan kaldıracığına, daha da güçlendirdi. Çünkü Meşrutiyet'in ilanı bütün kesimlerde beklentileri yükseltmişti. Bu yüksek beklentiler karşılanmayınca hayal kırıklığı ve siyasi radikalizm ortama hâkim oldu. Herkesin birbirini suçladığı bu ortamda ordu bir kez daha protesto ve sokak gösterilerinin baş aktörü oldu. Geçmişte olduğu gibi, askeri öğrenciler yeni muhalefetin de öncülüğünü yaptılar.¹⁶⁴

Osmanlı tarzı hürriyet ve demokrasinin büyük zaaf ve kısıtlamaları bir taraftan etnik ve toplumsal fay hatlarını büyütürken, diğer taraftan da subay sınıfını aydınlanmış askeri bir diktatörlüğün çok daha uygun bir yönetim tarzı olacağına ikna etti. Kronikleşmeye yüz tutan hükümet krizi ve dış gelişmelerin de bunda önemli etkisi olmuştur. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında doğan boşluktan istifade eden Bulgaristan, 5 Ekim 1908'de bağımsızlığını ilan ederken; onu

6 Ekim’de Bosna-Hersek’i ilhak ettiğini açıklayan Avusturya-Macaristan ve 12 Ekim’de Yunanistan’a katıldıklarını açıklayan Girit meclisi izledi. Bulgaristan ve Girit’in fiilen zaten bağımsız olması veya Bosna-Hersek’in otuz yıldan beri Avusturya-Macaristan’ın bir parçası olması gerçeği, Osmanlı subayları ve kamuoyu için bir şey ifade etmiyordu. Bir kez daha dış müdahaleler bölgesel istikrarı bozup kırılğan barışı ortadan kaldırdı.¹⁶⁵

Meşrutiyet açık bir şekilde, ne daha sağlıklı ve istikrarlı bir siyasi rejim, ne de ekonomik ve sosyal hayat kurabilmişti. Fakat, beklenmedik bir şekilde, bu durum askeri reformcular için olağanüstü uygun bir ortam yarattı. Yukarıdaki bölümlerde ifade ettiğimiz gibi, o güne kadar askeri reformlar istekli, ama askeri konularda bilgisiz padişahlar tarafından icra edilmişti. Her ne kadar padişahların yanında yerli ve yabancı askeri uzmanlar bulunsa da, reformlar açısından önemli ve önemsiz olan konuların ayrımı bir türlü yapılamamıştı. Örneğin, III. Selim’den itibaren son beş padişahın tamamı aylarca ordu için üniforma tasarlamaya çalışmış, ama hayatı konulara bir türlü zaman bulamamışlardı. Üstelik çoğu zaman yapısal askeri reformlar padişahlar tarafından kendi saltanat ve otoritelerine karşı bir tehdit olarak algılanmıştı. Ordunun komuta teşkilatı bu açıdan iyi bir örnektir. Başta Abdülhamid olmak üzere dönemin padişahlarının tamamı, hiyerarşik ve merkezi komuta teşkilatını tehdit olarak algılayıp, paralel komuta bağları kurarak askeri komutanların mevki ve otoritelerinin altını oymuşlardı. Daha da kötüsü, komutan ve birlikleri birbirlerine karşı böl-yönet taktiğini kullanarak, emir-komuta sistemini iyice yozlaştırmışlardı. Dolayısıyla, padişahlar aslında yapmaya çalıştıkları reformları başta kendileri baltalamışlardı.

Meşrutiyet’in ilanı ve daha sonra Abdülhamid’in tahttan indirilmesi, padişahın askeri konulardaki etki ve yetkisini asgari düzeye indirdi. Artık iyice eskimiş ve fiilen yarardan çok, komuta karmaşası yaratarak zarar veren Seraskerlik lağvedildi. Yetkileri ise 1900’de kurulan Harbiye Nezareti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye arasında paylaştırıldı. Fakat kronikleşen siyasi istikrarsızlık ve hükümet krizi yüzünden, Harbiye Nezareti görev ve sorumluk-

larını yerine getirmekte güçlük çekti (altı senede on bir kez nazır değişmişti). Oysa aynı dönemde Ahmed İzzet Paşa, genelkurmay başkanlığı görevini kesintisiz olarak ifa ederken ciddi bir istikrar sağlamıştı. Harbiye Nezareti'nin etkisiz kaldığı bu dönemde, Osmanlı Genelkurmayı ordu konusunda tek otorite haline geldi. Üstelik, üzerinde siyasi denetim de bulunmamaktaydı. Ahmed İzzet Paşa'nın genelkurmayın teşkilat yapısını Prusya örneğine uygun olarak değiştirmesi ve yetenekli genç subaylara fırsat tanınması genelkurmayın etkinlik ve kapasitesini daha da artırdı. Karmaşık teşkilat basitleştirilmiş, çok sayıda şube ve müdürlük beş ana karargâh şubesi (eğitim, istihbarat, seferberlik, topoğrafya ve merkez) bünyesinde birleştirilmişti. Ayrıca kurmay subaylar arasında farklı karargâh alanlarında uzmanlaşma da teşvik edilmişti. Oysa nezarete teşkilat karmaşası devam etti.¹⁶⁶

Ahmed İzzet Paşa iyi eğitim görmüş ve oldukça kabiliyetli bir kurmay subaydı. Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun olur olmaz von der Goltz'un himayesine girmiş ve General Kaehler tarafından seçilerek Almanya'ya eğitim için gönderilen beş kişilik ilk grupta yer almıştı. Almanya'da geçirdiği dört sene içinde muhtelif karargâh görevlerinde başarıyla çalışmıştı. Bu eğitim sürecinde Alman askeri sistemini bütün detaylarıyla kavradığı gibi, askeri konulardaki entelektüel tartışmaları da takip etmiş ve geleceğe yönelik planlamalar konusunda bilgi sahibi olmuştu. Daha sonra Goltz'un genç asistanı olarak, onun Osmanlı ordusu hakkında yazdığı rapor ve eserlerin içeriğine de hâkim olmuştu. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne atanmasıyla beraber, bu bilgi ve tecrübe birikimi sayesinde, ordunun radikal bir şekilde yeniden yapılandırılması sürecini başlattı.¹⁶⁷

1910 tarihli yeniden yapılandırma kararnamesi, Ahmed İzzet Paşa ve onun gibi Alman askeri tedrisatından geçmiş kurmay subayların ürünüdür. İlk olarak, teşkilat yapısı radikal bir değişime tabi tutularak üçgen tümen konseptine geçildi. Üçgen teşkilat yapısı oldukça modern bir birlik geometrisiydi. Konseptin temelinde eski kare teşkilatta mevcut bulunan, her tümende iki tugay ve her bir tugayın altında ikişer alay olması yerine, her tümenin üç alay ve

her alayın üç taburdan kurulması ilkesi yer almaktaydı. Böylelikle iki tugay karargâhı ve bir alaydan tasarruf edilirken, tümenin muharebe gücü muhafaza ediliyordu. Çünkü emir-komuta, ateş desteği ve lojistik yapılanma daha etkin hale getirilmekteydi. Bu fikir ilk defa Almanya’da ortaya atılmış, ancak uygulamaya geçirilememişti. Ahmed İzzet Paşa ve öğrencileri bu yaratıcı fikri benimseyip, dünyadaki ilk uygulamasını Osmanlı ordusunda gerçekleştirdiler. Almanya, İngiltere ve Fransa ise üçgen teşkilatına ancak Birinci Dünya Savaşı esnasında geçebilecekti.

Üçgen teşkilat yapısı kısa sürede zincirleme bir etki yaratarak yeni adımların atılmasını sağladı. Osmanlı ordusu, Napolyon Savaşları’nın bir ürünü olan muharebede kendi kendine yeterli koldu teşkilatlanmasına uzun bir gecikme sonrasında, üçgen yapının benimsenmesiyle geçebildi. 8 Ocak 1911 kararnamesiyle her biri üç tümen ve destek unsurlarından oluşan kolordu karargâhları kurulmaya başlandı. Böylelikle modern muharebe koşullarında oldukça hantal kalan büyük ordu karargâhlarına duyulan ihtiyaç ortadan kalkıyordu. Ahmed İzzet Paşa, bunların yerine harekâta dönük daha küçük karargâhlardan oluşan “ordu müfettişlikleri”ni teşkil etti. Ancak bu hızlı yapı değişikliğinin yarattığı büyük karmaşa içinde doktrin, personel ve teknik hususlara yeterli dikkat gösterilmedi. Öncelik piyade ve süvari gibi muharip unsurlara verildiğinden, topçu ve istihkâm gibi muharebe destek sınıfları ile lojistik destek sağlayan unsurlar ihmal edildi. Yeni emir-komuta ve haberleşme geometrisi tam anlamıyla teşkilat yapısına oturtulamadı. Başta doktrin ve talimnameler olmak üzere, her şeyin yeniden yazılması ve benimsetilmesi gerekiyordu. Yani zamana ihtiyaç duyulmaktaydı.¹⁶⁸

İkinci olarak, subay sınıfı içinde sistematik ve geniş kapsamlı bir tasfiye başlatıldı. İttihatçıların siyasi açıdan varlıklarını sakıncalı buldukları alaylı subay ve paşazadeleri, genelkurmay da askeri etkinlik açısından istemiyordu. Aslında von der Goltz’un ortaya attığı subay sınıfının homojen olması gerektiği düşüncesi yaklaşık yirmi senedir tartışılıyordu. Ancak Abdülhamid ve eski nesil paşalar yüzünden gerçekleştirilemeyen bu tasfiyeye şimdi kalkışılıyor-

du. Başlangıçta onlarca, sonra da yüzlerce alaylı subay ve paşazadenin yaşlılık, cehalet, disiplinsizlik ve mesleki yetersizlik gibi nedenlerle ordudan ilişiği kesildi. Bu kapsamlı tasfiyeyi başlatanların hiçbirisi, alaylı subay sisteminin faydalı yanlarını dikkate almadı. Tahmin edileceği gibi, alaylı subaylar bu kapsamlı tasfiyeye karşı sessiz kalmadılar. Önce protesto ve kitlesel itaatsizlikle başlayan muhalefet, siyasi ve dini kıyafetlere bürünerek 31 Mart karşı darbesinin patlak vermesinde önemli pay sahibi oldu. Alaylı subay ve gedikli erbaşların liderliğinde ordu merkezlerinde (özellikle İstanbul ve Erzurum) birlikler isyan ederek yeni rejimi devirmeye kalkıştılar. Bu karşı darbe girişimi, tasfiyenin meşruiyetini gösteren bir kanıt olarak algılanıp, ayaklanmanın bastırılması sonrasında kalan alaylılar da ordudan ihraç edildiler.¹⁶⁹

Üçüncü olarak, Tanzimat Fermanı'ndan bu yana istenip de uygulanamayan gayrimüslimlerin askere alınması meselesi 7 Ağustos 1909 kararnamesi ile gerçekleştirildi. Kararname ile her türlü askerlik muafiyeti kaldırılıyordu.¹⁷⁰ Yani aslında değişiklikten sadece gayrimüslimler değil, muhtelif gerekçelerle askere gitmeyen geniş kesimler de etkilendi. Bu uygulamayla genelkurmay hem askere alma havuzunu büyötmek, hem de asker ocağını imparatorluğun vatandaşlarını entegre etmek için bir vasıta olarak kullanmak istiyordu. Gayrimüslim mebusların çoğunluğu bu kararı hiç değilse görünürde desteklese de, temsilcisi oldukları cemaatler bundan hoşnutsuzdu. Gayrimüslimler arasında askerlikten muafiyet tarihi bir hak olarak görüldüğü gibi, Yahudiler haricindeki cemaatler zaten milliyetçi ideolojileri nedeniyle orduda görev almaya karşıydı. Hristiyan topluluklar kararın uygulanması için gerekli olan nüfus sayımı ve kayıt işlemlerinden ya kaçtılar ya da bunları engellemeye çalıştılar. Yüzlerce kişi yurtdışına kaçtı ve pasaport başvurularında büyük bir patlama yaşandı. Bütün bunlara rağmen, askerlik şubeleri 1910 senesi askerlik yükümlülerinin üçte ikisini askere almayı başardı. Nitelikten ziyade niceliğe önem veren ve ordu mevcudunun dörtte birini gayrimüslimlerle tamamlamayı planlayan Osmanlı Genelkurmayı için bu önemli bir başarıydı. Bir savaş halinde ne kadarının kendine verilen görevi ifa edebileceği göz ardı edildi.¹⁷¹

Dördüncü olarak, genelkurmay askeri eğitim ve öğretimde bir devrim başlattı. Geçmiş rejimin yasakladığı Osmanlı askeri tarihi, gayrinizami harp, siyasi tarih ve benzeri dersler müfredat programına dahil edildi. Askeri öğrenciler artık daha çok uygulamalı eğitim görmekteydi. Geniş katılımlı manevra ve atışlı tatbikatlar düzenlenmeye ve yeni taktik ve teknikler birliklerce gerçekçi senaryolar çerçevesinde ifa edilmeye başlandı. Abdülhamid'in paranoyası yüzünden depolarda tutulan modern silah ve teçhizat birliklere dağıtıldı ve uzun bir süredir ilk defa birlikler atış alanlarında nişancılık bilgi ve becerilerini geliştirebildiler. Komuta tatbikatları ve kurmay gezileri tümen ve daha üstü karargâhların temel uğraşı alanı haline geldi.¹⁷²

Ancak ne yazık ki dış gelişmeler bu yapısal reformların sağlıklı bir şekilde uygulanıp bünyeye katılmasına müsaade etmeyecekti. Reformlar doğru, ama zamanlaması hatalıydı. Reformların başlatılmasının üzerinden daha iki sene geçmeden, İtalya Trablusgarp'a sürpriz bir saldırıya geçti. Bu haksız saldırıdan bir sene sonra ise bu kez fırsat aralığını değerlendirmek isteyen Balkan ülkeleri savaş ilan etti. İtalyanların da Balkan milletlerinin de amacı, Osmanlı ordusu güçlenmeden irredantist hedeflerine ulaşmaktı. Osmanlı ordusu ise eski sistemi yıkmış, ama henüz yenisini inşa edememişken kendini savaşların içinde buldu.¹⁷³

Trablusgarp merkezden oldukça uzak ve ihmal edilmiş bir vilayetti. 1551'de Osmanlı ordusu tarafından değil, Osmanlı korsanları tarafından fethedilip imparatorluğa dahil olmuştu. Fakat mesafe, doğal kaynakların azlığı ve merkezin fazla asker ve para yatırımı yapmak istememesi yüzünden normal eyalet sistemine dahil edilmeyip özerk bir yapı tesis edilmişti. 1711 ile 1835 seneleri arasında ise yerel Karamanlı Hanedanı merkezle bağlarını tamamen kopararak fiilen bağımsızlığını ilan etmişti. II. Mahmud, Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanının karmaşasında Karamanlıları iktidardan devirip tekrar eyaleti Osmanlı'ya bağladı. Ancak yine de merkezi idarenin denetimi asgari düzeyde kaldı. Zaman zaman Trablusgarp ile bağların sıkılaştırılması ve yerel idari ve askeri yapının kuvvetlendirilmesi için reform girişimlerinde bulunulsa da,

iç ve dış problemler yüzünden bir türlü yeterli kaynaklarla desteklenememiş reformlar kâğıt üstünde kalmıştı. Üstelik Abdülhamid Trablusgarp'ı ideal bir sürgün yeri olarak değerlendirmiş, muhalifleri ve sadakatinden şüphelendiği memur ve askerleri buraya göndermeye başlamıştı.¹⁷⁴

Osmanlı'nın Trablusgarp üzerindeki otoritesinin zayıflığı ve vilayeti koruyabilecek bir ordu ve donanma gücüne sahip olmaması, bir sömürge imparatorluğu kurarak Avrupa'da kendine yer edinmek isteyen İtalyan siyasi eliti için kaçırılmayacak bir fırsat yaratmıştı. İtalya uzun süreden beri ekonomik ve kültürel bakımlardan vilayete barışçı olarak nüfuz etmeye çalışmaktaydı. Amaç mümkün olduğunca askeri güce başvurmadan Trablusgarp'ı fethetmekti. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında devlet otoritesini imparatorluğun uzak köşelerine kadar taşıma gayreti ve geniş kapsamlı reformların yapılmaya başlanması, Kuzey Afrika'da Fransa ile Almanya arasındaki sömürge rekabeti İtalyanları telaşlandırdı. Paniğe kapılan İtalya erken davranmak için 29 Eylül 1911'de aceleyle savaş ilan edip saldırıya geçti. İtalyan donanması kendisine yönelik bir tehdit olmadığı için rahat bir şekilde Trablusgarp ve Adriyatik sahillerini bombalamaya başladı. Adriyatik'in hedef alınmasının gerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun İtalyan isteklerini kısa sürede kabul etmesini sağlamak yatıyordu. Eski ve köhne sahil tabya ve tahkimatının bu bombardımana dayanma şansı yoktu. 4 Ekim'de Tobruk İtalyan askerleri tarafından işgal edilirken, bir gün sonra Trablus, ardından da diğer sahil şehirleri birer birer düştü.¹⁷⁵

Trablusgarp'ı savunmaya memur 42. Tümen, ordunun en zayıf ve kötü birliğiydi. Genel mevcudunun ancak yarısına sahip olduğu gibi, silah ve teçhizatı eski ve eksik, askerlerin eğitim ve moral seviyesi düşük, emir-komuta sistemleri ise zayıftı.¹⁷⁶ Fakat şaşırtıcı bir şekilde tümenin zayıflığı ve konvansiyonel savaş veremeyecek olması önemli bir avantaja dönüşecekti. İtalyanların bombardıman ve çıkarmasına direnmek yerine, Osmanlı birlikleri deniz topçusunun menzili dışına çekildi. Ağır silah ve teçhizat terk edilmişti ama, zaten bunları kullanmak bir şeyi değiştirmezdi. Bu çekilme esnasında en ağır darbeyi İtalyanlar değil, yerel askerler vurdu. Tü-

menin 5.000 kişilik hazır mevcudunun yarısını teşkil eden ve çoğunluğu şehir kökenli olan yerel askerler beklemeden firar etti.¹⁷⁷

Tümen komutan vekili Miralay Neşet Bey bu koşullar altında İtalya işgaline karşı gayrinizami bir harp başlattı. İtalyanlar buna tamamen hazırlıksızdı. Sahil şehirleri düştükten sonra herhangi bir direnişle karşılaşmayı, hele hele bir gerilla savaşını hiç beklemiyorlardı. Küçük birlikler halinde kolaylıkla İtalyan hatlarının gerisine sızan Osmanlı askerleri küçük, ama cesaret verici başarılar kazandı. Bu kolay zaferlerden cesaret alan yerel halk ise Osmanlı birliklerine destek vermeye başladı. Uğranılan kayıplara rağmen bir türlü Osmanlı birliklerini tespit ve imha edemeyen İtalyanlarsa, halkın desteğini kesmek için ağır tedbirler uygulamaya başladılar. Yüzlerce kişi tutuklandı, onlarcası idam edildi, evler ve mahalleler yakıldı. İtalyanların çaresizlik içinde başlattıkları bu tedhiş harekâtı, daha geniş kesimleri Osmanlı direnişine katılmaya veya destek vermeye itti. Yüzlerce gönüllü ve aşiret savaşçısı Osmanlı saflarına katıldı. Özellikle Bingazi ve iç kesimlerde en önemli güç olan Senusi tarikatının Osmanlı lehine savaşa dahil olması, olayların cereyanını önemli ölçüde değiştirdi.¹⁷⁸

Senusilik sadece bir dini kardeşlik değil, aynı zamanda aşiretler arasında sosyal ve ekonomik bağlar kuran bir birlikti. Aslında dağınık bir aşiret yapısının hâkim olduğu Trablusgarp'ta toplumu birleştiren bir yapıstırıcı görevini üstlenmişti.¹⁷⁹ Ayrıca Senusiye savaşçı bir tarikattı. Yerel rakiplerini askeri yöntemlerle etkisiz hale getirdikleri gibi, Güney Sahra'da bile Fransız sömürge birliklerine karşı savaşarak ülkelerini savunmuşlardı. Osmanlı-Senusi ittifakı sayesinde sadece asker ve savaşçı mevcutları artmadı, aynı zamanda savaşı yürütmek için gereken lojistik destek de büyük ölçüde temin edilmiş oldu.

Savaşın kaderini etkileyen ikinci bir gelişme, gönüllü Osmanlı subaylarının Trablusgarp'a gelmesi oldu. Hükümetin İtalyan işgaline karşı askeri ve diplomatik tepki gösterememesi İstanbul'da önemli bir rahatsızlık ve meşruiyet krizi yaratmıştı. Birçok genç subay izinli veya izinsiz Trablusgarp'a gidip savaşmak istiyordu. İttihat Terakki ve genelkurmay, hükümetin onay ve desteği olma-

dan, gönüllü subaylar arasından seçim yaparak Mısır veya Tunus üstünden gizlice gönüllüleri bölgeye sevk etmeye başladı. Hürriyet Kahramanı Enver, Ali Fethi (Okyar), Mustafa Kemal (Atatürk), Süleyman Askeri ve Halil (Kut) Beyler gibi Balkanlar'da komitacılarla karşı senelerce savaşmış deneyimli askerler başta olmak üzere, Trablusgarplı Aziz el-Mısri, Muhittin (Kurtiş) ve Ali Sami (Sabit) Beyler gibi Arap kökenli subaylar da seçilmişti.¹⁸⁰

İlk grup subaylar Ekim 1911'de savaş bölgesine ulaşırken, neredeyse bir sene boyunca gönüllülerin bölgeye akışı devam etti. Yeni katılımlar sonrasında savaşın karakteri ve temposu önemli ölçüde değişti. Her ne kadar Neşet Bey mevkiini muhafaza etse de, Enver Bey fiilen emir-komutayı eline aldı. İtalyanlarla daha etkin mücadele etmek için savaş bölgesi, ikisi büyük (Trablus ve Bingazi) olmak üzere dört cepheye bölündü. Askerler, jandarmalar, gönüllüler ve aşiret savaşçıları muvazzaf Osmanlı subaylarının emrinde göreve yönelik esnek birlikler olarak teşkilatlandırıldı. Bütün askeri faaliyetler uzun ve düşmanı yıpratmaya dayanan gerilla savaşı stratejisi çerçevesinde yeniden planlanırken, bölge genelinde eşgüdümüne büyük önem verildi. Gayrinizami harp gazisi subaylar savaşın uzun, kanlı ve yıkıcı olacağının bilincindeydi. Onlara göre manevi güç ve zayıyata katlanma becerisi savaşın sonucunu belirleyecekti. Düşmanın savaş azmini kırmak ve bu savaşı kazanamayacağına ikna etmek için, ona mümkün olduğunca fazla zayıyat verdirmek gerekiyordu. İtalyanlar ise konvansiyonel savaş yöntemlerini kullanarak kritik bölgeleri ele geçirip kontrol edebilirlerse direnişi kırabileceklerine inanıyordu. Yani her iki tarafın amaçları, stratejileri ve başvurdukları yöntemler birbirinden oldukça farklıydı.¹⁸¹

Savaşın asimetrik karakteri kısa süre içinde İtalyan komuta ve karargâhını umutsuzluğa düşürmeye başladı. Başlangıçta oldukça yaratıcı fikirleri uygulamaya koymuşlardı. Örneğin, uçaklar bir muharebede ilk defa keşif ve topçu ileri gözetleyicisi maksadıyla kullanıldıkları gibi, ilerleyen süreçte bombardıman görevleri bile yapmaya başlamışlardı.¹⁸² Ancak gerilla taktik ve teknikleri kullanan Osmanlı birliklerine karşı başarılı olmamasına rağmen, inatla konvansiyonel yöntemlerle karşılık vermeye devam ettiler. Kala-

balık yürüyüş kolları halinde ülke içlerindeki hedeflere saldırmayı deneyen İtalyan birlikleri, Osmanlı hareketli birlikleri tarafından her taraftan taciz edilerek daha da içerlerdeki pusu bölgelerine çekilince, ağır zayıat verdiler. İtalyanlar kızgınlıkla Osmanlı pusu ve baskınlarına karşı daha fazla askeri araziye sürdüklerinde, tam tersine daha fazla zayıat verdiler. Çünkü hareket kabiliyeti düşük İtalyan piyadesi, çöl içinde gerillaları takip etmeye kalktığıında birbirlerinin ateş destek mesafesi dışına çıktıklarından çevrilerek imha edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlardı. Sahilde ve büyük yerleşim yerlerinde kurdukları müstahkem üsler ise, alınan bütün savunma tedbirlerine rağmen Osmanlı saldırıları için mükemmel hedefler teşkil etmekteydi. Neredeyse her gece gerillalar küçük gruplar halinde üslere saldırıyorlardı. Sızma grupları üslerin içlerine girerek baskınlarda bulunurken, akın kolları da çevre emniyet mevzilerini ve devriyeleri imha ediyorlardı.¹⁸³

İtalyanların, başarısızlığı belli olan konvansiyonel yöntemleri uygulamadaki inadı ve büyük operasyonlar dışında üs dışına çıkamamaları, Osmanlı subaylarına direnişi yeniden örgütlemek ve yeni katılan gönüllüleri eğitmek için fırsat verdi. Başlangıçta subayların aşiret kuvvetlerinin başına atanması ciddi rahatsızlık ve sorunlara yol açmıştı. Çünkü aşiretlerin kendilerine has geleneksel savaş yöntemleri vardı. Ancak bireysel inisiyatif dayanan, dağınık ve anarşik bir şekilde savaşan aşiretler en basit manevraları bile icra edemedikleri gibi, muharebe başladıktan sonra da tamamen emir-komuta dışına çıkmaktaydılar. Osmanlı subayları bu yapısal sorunu, muharebeleri bir eğitim fırsatı olarak kullanarak sabırla adım adım aşmayı başardılar. Sonunda hava gözetlemesinden kaçınmak ve hava hedeflerine ateş açmak gibi zor görevler bile ifa edilmeye başlandı.¹⁸⁴

Zayıat rakamlarının yükselmesine rağmen bir türlü direnişçiler tespit ve imha edilemediği için, İtalyan komuta heyetinin sabrı iyice tükenmiş, kızgınlığı ise artmıştı. Gerillaları yakalayamadıkları için onlara destek veren sivil halkı daha çok hedef almaya başladılar. Tarlalar, meyve bahçeleri ve hatta köyler yakıldı. Geçmiş Roma dönemine uzanan su yolları ve kanallar tahrip edildi. Ye-

tişkin erkekler tutuklandı ve halka açık toplu infazlarla direnişi destekleyenlere ders verilmeye çalışıldı. Yukarıda belirttiğimiz gibi, İtalyanların umutsuzluk ve kızgınlıkla giriştikleri halka yönelik bu saldırılar beklenenin tam tersine direnişi güçlendirdi ve desteği artırdı. Avrupa gazetelerinde düzenli olarak katledilen sivillerin resimlerinin basılması ve katliam haberlerinin yayımlanması dünya kamuoyunu derinden etkiledi. İşlenen savaş suçları, ülke içinde ve dünyada Osmanlı'ya davasındaki haklılığı konusunda geniş kesimlerin desteğini kazandırmıştı.¹⁸⁵

Kanlı deneyimler sonrasında İtalyan birlikleri, hâkimiyet alanlarını ülke içlerine doğru yayma stratejisinden vazgeçerek, sahildeki üslerinde veya donanmanın ateş destek bölgesi içinde kalmayı tercih etmeye başladılar. Direnişi zayıflatmak için denizden ablukayı sıkılaştırıp, Mısır ve Tunus hudutlarını denetim altına almaya çalıştılar. İtalyanların strateji değişikliği lojistik açıdan Osmanlı birliklerini zor duruma düşürse de, geniş alanların terk edilip üslere sığınılması hareket serbestisini artırdı. Osmanlı cephe komutanları bölgelerindeki İtalyan üslerini kuşatarak, özellikle geceleri daha koordineli ve büyük saldırılar düzenlemekteydiler.¹⁸⁶ Zaten lojistik sorunları çözmenin tek yolu, ihtiyaç duyulan silah, mühimmat ve teçhizatın düşmandan temin edilmesi idi. Artık her akın kolunun arkasından savaş ganimetini toplamak için taşıyıcılar gelmekteydi.¹⁸⁷

Sonunda İtalyan siyasi liderliği, ordu'nun yerel direnişi kırarak Trablusgarp'ın içlerine ulaşamayacağını anlayarak, savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez vilayetlerine yayma kararı aldı. Amaç, Osmanlı hükümetini zor duruma düşürerek Trablusgarp'tan vazgeçmesini sağlamaktı. Anlaşılabilir sebeplerden dolayı Osmanlı ordusunu karşılarına almak istemediklerinden, donanmaya dayalı bir strateji geliştirildi. Nisan 1912 boyunca İtalyan donanması Ege, Suriye ve Kızıldeniz sahillerini bombardımana tabi tutmak, Çanakkale Boğazı'nı zorlamak ve abluka altına almak ve hatta Asir'deki Şeyh İdris İsyanı'nı desteklemek gibi muhtelif yöntemlere başvurdu.¹⁸⁸ Bunların istenen sonucu vermemesi üzerine, bu kez Oniki Adalar hedef alındı. Adalarda Osmanlı askeri varlığı zayıftı.

Jandarma karakolları dışında, sadece Rodos'ta bir piyade taburu ve dört top bulunmaktaydı. Dolayısıyla, İtalyanlar 24 Nisan'da harekâta başladıklarında zayıf bir direnişle karşılaştılar. Üstelik yerel Rum ahalî İtalyan işgalini desteklediği için, çoğu zaman İtalyan askerlerine bile ihtiyaç kalmadan Osmanlı jandarmaları etkisiz hale getirildi. Buna rağmen, Trablusgarp tecrübesinin etkisiyle, İtalyan komuta heyeti azami sayıda askerle bu işgali gerçekleştirdi. Örneğin Rodos'u savunan Osmanlı taburuna karşı adaya takviyeli bir tümen çıkarıldı.¹⁸⁹

İtalyan strateji değişikliği Osmanlı İmparatorluğu'nda ciddi rahatsızlık yaratsa da, nihayetinde Osmanlı yönetiminin Trablusgarp'tan vazgeçmesinde Balkanlar'da patlak vermek üzere olan savaş etkili oldu. 15 Ekim 1912 Ouchy Barış Antlaşması'yla Trablusgarp üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti resmen sona erdi. Trablusgarp'taki cephe komutanları üç gün sonra bölgeyi terk etme talimatı aldılar. Bu, Osmanlı subayları için her bakımdan ağır bir darbe olmuştu. Savaşın tabiatı nedeniyle yerel halkla özel bağlar geliştirmişlerdi. Bu kadar başarılı bir harekât sonrasında savaşın kazanılabileceği düşünülürken, yerel müttefiklerine barış antlaşması hükümlerini nasıl açıklayacaklarını bilemediler. Fakat kısa bir değerlendirme sonrasında Enver Bey ve diğer İttihatçılar, direnişin devam edebilmesi için geride sağlam bir askeri altyapı bırakma kararı aldılar. Bütün silah, mühimmat ve teçhizatın yanı sıra, subay, astsubay, muhtelif teknisyen ve silah nişancılarından kurulu üç yüz kişilik bir unsur geride bırakıldı. Üç ay süren tahliye sürecinde, yerli birlikler içinden seçilen yetenekli astsubay ve erler ağır silah ve teçhizatın kullanılması konusunda hızlandırılmış eğitime tabi tutuldular. Bu proje çerçevesinde yüze yakın Trabluslu genç ve çocuk seçilerek, İstanbul'daki askeri okullara nakledildi. Amaç, savaşın gelecekteki komuta kadrosunu yetiştirmektir. Ama bu cüretkâr proje, Balkan Savaşları'nın yenilgiyle bitmesi yüzünden rafa kaldırıldı. Birinci Dünya Savaşı esnasında ise kısmen uygulanabilecekti.¹⁹⁰

Osmanlı siyasi ve askeri liderliği Sonbahar 1912'de patlak veren Balkan krizine hazırlıksız yakalandı.¹⁹¹ Ordunun deneyimli as-

kerlerinden 70.000'i henüz terhis edilmişti. Birçok yetenekli subay ya Trablusgarp'ta savaşmaktaydı ya da savaşa katılmak için seyahatleydi. I., II. ve III. Ordulardan seçilen 29 taburdan müteşekkil takviyeli bir tümen grubu Erkân-ı Harbiye Reisi Ahmed İzzet Paşa komutasında Yemen'deki isyanı bastırmak üzere gönderilmişti. Zamanında geri dönmeleri mümkün değildi. Daha üçgen teşkilat değişikliğini tam olarak uygulayamamış kolordu ve tümenler, deneyimli askerlerin terhisi ve acemi erlerin birliklere intibakı ile uğraşıyordu. Daha da kötüsü, ordu içinde siyasi kriz bütün hızıyla devam etmekteydi. Partizan subay klikleri rakiplerini tasfiye etmek için ellerinden gelen her şeyi yapmaktaydı.¹⁹²

Bütün bunlara ilave olarak diğer bazı önemli faktörler de Osmanlı ordusunun kapasitesini ciddi ölçüde sınırlamaktaydı. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Berlin Antlaşması ile çizilen Balkan sınırlarının birden fazla saldırgana karşı korunması askeri olarak neredeyse mümkün değildi. Bu zafiyet bilinmesine rağmen Osmanlı yönetimi, ülke topraklarının her karışının savunulması konusunda kararlıydı. Redif birliklerinin yerel halkın desteği ile rahatlıkla bunu yapacak askeri kapasiteye sahip olduklarına dair inanç tamdı. Bütün bunlar yetmezmiş gibi, kurmay subaylar yeni benimsenen Alman doktrininin önemli bir parçası olan, stratejik olarak savunmada kalınıp operatif olarak taarruz edilmesinde ısrarcıydı. Naif bir şekilde Balkan devletlerinin küçük ordularının müşterek bir harekât icra edemeyeceğini, dolayısıyla Osmanlı birliklerinin bu orduları teker teker imha etmek için yeterli imkâna sahip olacağını tasavvur ediyorlardı. Osmanlı askeri planlamacıları bütün uygulanabilir alternatifleri göz ardı ederek, birbiriyle çelişen bu hususlara cevap olacak bir savaş stratejisi kurgulamaya çalıştılar. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan çıkarılacak temel ders olan, orduların mürettep gruplara bölünüp bütün harekât alanına yayılmasının hayati bir hata olacağı gerçeği unutulmuştu.¹⁹³

Bütün bu hatalı öngörü ve kabuller sonrasında, mevcut birlikler coğrafi olarak birbirinden kopuk Garp Ordusu ve Şark Ordusu şeklinde iki gruba bölündü. Kurulu birlik teşkilatlarının muhafaza edilip gruplandırmanın buna göre yapılması yerine, bütün Balkan

vilayetleri ve İstanbul'u korumak maksadıyla bölgedeki üç ordu ve IV. Ordu'dan gelen tümenler bu iki yeni ordu grubuna dağıtıldı. Her iki ordunun da kuruluşunda, üçer nizami kolordu ve sırasıyla beş ve dört Redif kolordusu, mürettep birlikler, süvari tümenleri ve muhtelif ateş destek ve lojistik unsurlar bulunmaktaydı. İş daha da karıştıran, ordu komutanlarının müstahkem Edirne, İşkodra ve Yanya şehirleriyle, Çanakkale tahkimatlı bölgesi, vilayet merkezleri, ulaştırma ve haberleşme hatlarının muhafazası için birlik tahsis etme mecburiyetinde bulunmalarıydı. Ayrıca kolordu seviyesinde iki ayrı tümen grubu Şark ve Garp Orduları arasındaki irtibatı tesis ve İstanbul-Selanik demiryolunu korumak gibi kâğıt üstünde bile gerçekleştirilmesi güç bir görev için ayrılmıştı. Makedonya'da gayrinizami harekâta devam eden alaylar ile liman ve adaları olası İtalyan ve Yunan tehditlerine karşı korumakla görevli birlikler de hesaba dahil edildiğinde, birliklerin asıl muharebe sahası dışında ne kadar dağıtıldığı daha iyi anlaşılabilir.¹⁹⁴

Dört Balkan devletine karşı girişilen seferberlik ve yığınaklanma planı her açıdan sorunluydu. Kâğıt üstünde oldukça yaratıcı gibi gözükse de, gerçekleştirilmesi oldukça zor bir planlamaydı. Öncelikle planlama kabulleri planın en zayıf kısmıydı. Bu kabullere göre otuz gün sürmesi beklenen seferberliğin tamamlanması ve birliklerin yığınak bölgelerine ulaşması için yeterli zaman bulunacaktı. Denizyolları da dahil bütün ulaştırma imkânlarından istifade edilebileceği ve Anadolu birlikleri gelmeden lojistik seferberliğin tamamlanacağı öngörülüyordu. Fakat gerçekte öngörü ve kabullerin tamamı hatalı çıktı. Seferberlik ve hazırlıklarını önceden tamamlamış olan Balkan devletlerinin Osmanlı ordusunun hazırlanmasına imkân tanıma gibi bir niyeti yoktu. Yani seferberlik ve yığınak yapma için yeterli zaman yoktu. Seferberlik tahmin edilen daha uzun sürmüş, Anadolu'dan gelmesi beklenen birliklerin yarısı hedeflerine ulaşamamıştı. Yunan donanması deniz ulaşımını tamamen engellerken, mevcut tek hatlı demiryolu da ağır trafiği kaldıramadı.¹⁹⁵

Osmanlı kamuoyu ve ordu mensupları bu tehlikelerden habersiz bir şekilde seferberlik ve savaş kararını canı gönülünden destek-

lediler. Moral yüksekti ve mevcut vilayetlerin savunulmasından ziyade, geçmişte kaybedilen toprakların geri alınacağı düşünülüyordu. İşte bu belirsizlik ve büyük beklentiler içinde Osmanlı İmparatorluğu hazır olmadığı bir savaşın içine sürüklendi.¹⁹⁶

Birinci Balkan Savaşı (Ekim 1912-Mayıs 1913) aslında birbirinden ayrı iki harekât bölgesinde, muhtelif meydan muharebeleri ve çatışmalar halinde cereyan etti. Asıl cephe hiç şüphesiz Bulgar ve Şark Orduları arasında cereyan eden Doğu Trakya harekâtıydı. Batı harekât bölgesinde ise bir büyük (Makedonya) ve iki küçük (Yunanistan ve Karadağ) harekât, çoğunlukla birbirinden bağımsız şekilde icra edildi. Bunlara ilave olarak, Yunan donanmasının Doğu Ege adalarını hedef alan saldırıları, alay ve daha alt seviyedeki küçük çatışmalar şeklinde cereyan etmiştir.

Abdullah Paşa komutasındaki Şark Ordusu, hudut hattından itibaren savunma icra etmeyip, geride zayıf örtme birlikleri bırakarak Kırkkilise (Kırklareli) savunma hattına çekildi. Osmanlı birliklerinin ani geri çekilişi sadece direnişle karşılaşmadan hududu geçen Bulgarları değil, aşırı gizlilik yüzünden plandan haberdar olmayan küçük birlik komutan ve askerlerini de çok şaşırttı ve moralleri bozdu.¹⁹⁷ Plana göre, Bulgar birliklerinin önemli bir kısmı Edirne kalesini savunan birliklerce üzerlerine çekilecekti. İlerleyişlerine devam eden Bulgar birlikleri ise Kırkkilise önünde kuzeyden 3. Kolordu ve güneyden 4. Kolordu ile Edirne garnizonunca icra edilecek kuşatıcı manevralarla çevrelenecekti. Planlama kabulüne göre, Bulgar ordusu imha edince hassas dengelere dayanan Balkan ittifakı bozulacaktı. Dolayısıyla savaşın en önemli harekâtı burada icra edilmekteydi.¹⁹⁸

Gerçekte ise Bulgar komutanlığı Edirne'ye zayıf bir ordu bırakarak, asıl unsurları ile Kırkkilise hattına yüklendi. Böylelikle kuvvet çoğunluğunu sağlayarak Osmanlı planını muharebenin başında boşa çıkardı. 3. Kolordu Komutanı Mahmud Muhtar Paşa, kuşatıcı manevrayı hava ve görüş koşullarının kötülüğü ile komuta ve haberleşme sorunları yüzünden gecikerek 22 Ekim'de başlatabildi. Taarruz hattındaki tümenler kendilerinden sayı ve ateş gücü açılardan iki kat üstün Bulgar birlikleri karşısında sınırlı

bir başarı sağlayabildiler ve çamur deryasına dönen araziye saplanıp kaldılar. Şark Ordusu'nun diğer kolorduları ise bu başarıyı bile gösteremediler. Taarruz hattını geçtikten hemen sonra saplanıp kaldılar. Ne kuşatıcı manevrayı yapabilmişler, ne de düşmanı tespit edebilmişlerdi. Ertesi gün sıra Bulgarlara geçmişti. Osmanlı birliklerini mevzilerinin dışında açık arazide yakalayan Bulgarlar, topçu ateşiyle iyi koordine edilmiş cephe taarruzları sayesinde ağır zayıat verdirdiler. Bulgarlar küçük birlik taktik ve teknikleri açısından da üstündüler. Örtü ve gizlemeden iyi istifade ettikleri gibi, iyi koordine edilmiş ateş, manevra ve süngü hücumları ile Osmanlı savunmasını geriye atmaya başardılar. Abdullah Paşa 24 Ekim'de geri çekilme emri verdi. Emir erken verilmişti ve 3. Kolordu dışındaki birliklerin geri çekilmesi Bulgar topçu atışları altında ve muharebe karmaşası içinde bir bozguna dönüştü. Toplar ve diğer ağırlıklarının çoğunu muharebe meydanında terk eden birlikler panik halinde kaçmaya başladılar. Şark Ordusu, Bulgarları imha edeceğine hatalı öngörü ve kabuller, istihbaratın yetersizliği, zayıf topçu desteği ve haberleşmenin kopması yüzünden utanç verici bir yenilgiye uğradı.¹⁹⁹

29 Ekim ile 2 Kasım arasında beş gün süren ikinci muharebe ise Lüleburgaz-Pınarhisar hattında cereyan etti. Savaşın en büyük ve en ağır zayıatla sona eren muharebesinde Abdullah Paşa, Kırkkilise'de işe yaramayan stratejik savunma ve operatif taarruz doktrinini tekrar uygulamaya kalkıştı. Bölgeye yetişen takviye birlikler ile iki ordu halinde kısmen yeniden teşkilatlanan Şark Ordusu'nun kuşatıcı manevraları ve cephe taarruzlarının, üstün topçu desteğine sahip, hareket kabiliyeti ve moralleri daha yüksek durumdaki Bulgar piyadesi karşısında başarı şansı bulunmuyordu. Zaten askerler savaşma azmini kaybettiği gibi, birlikler de birbirinden bağımsız hareket eden Nâzım, Abdullah ve Mahmud Muhtar Paşaların kötü idaresi altındaydı. Birbiri ardına başlatılan umutsuz taarruzlar çok kısıtlı bir başarı göstermişken, Bulgarların kitle halinde başlattığı cephe taarruzları bütün umutları yok etti. Osmanlı geri çekilişi tekrar bozguna dönüştü ve kalan toparla ağırlıkların büyük kısmı terk edildi. Kapasitesinin üstünde sorumluluk yüklen-

miş olan Osmanlı lojistik sistemi çöktüğünden, hasta ve yaralıların geriye nakliyesi mümkün olamadı. Yiyecek ve sağlıklı su bulamayan askerlerin yüzlercesi geri çekiliş esnasında kolera ve dizanteriye kurban gitti.²⁰⁰

İki büyük muharebe sonunda yorulan Bulgar ordusu, başarıdan faydalanıp Osmanlı birliklerini takip edemediği için İstanbul'a yirmi kilometre mesafedeki Çatalca hattında Şark Ordusu'nun kalıntıları toparlanarak yeni bir savunma hattı tesis edilebildi. Çatalca aslında eskiden beri savunma hattı olarak seçilmiş ve 1878 senesine kadar birkaç kez tahkim edilmişti. Moralsiz, salgın hastalıklarla boğuşan, disiplin ve emir-komutayı tamamen yitirmiş Osmanlı birliklerini toparlayıp mevzilere sokmak zorlukla mümkün olabildi.²⁰¹ Bulgarların kendilerine olan güvenlerinin artması sonucunda rahat bir tempo ile intikal ederek zaman kaybetmeleri, Başkomutan Nâzım Paşa'nın savunmayı örgütlemesine imkân tanıdı. Nâzım Paşa Fransa'da eğitim görmüş, oldukça kabiliyetli bir subaydı.²⁰² Lüleburgaz'daki kötü performansının aksine, Çatalca'da oldukça başarılı oldu. Kısa süre içinde Şark Ordusu'nun kalıntıları ile Anadolu'dan gelen takviyeleri Çatalca Ordusu adı altında yeniden teşkilatlandırdı. Bulgar ordusunun aşırı güven içinde, gerekli hazırlıkları yapmadan Çatalca hattına taarruz etmesiye Nâzım Paşa'nın işini kolaylaştırdı. Osmanlı piyadesi tahkimatlı ve tel örgülerle takviye edilmiş mevziler içindeydi. Merkezi olarak kontrol edilen kara ve deniz topçusunun mevcudiyeti savunmaya büyük bir avantaj sağlamaktaydı. 17-18 Kasım tarihleri arasında süren ve Birinci Çatalca Muharebesi diye adlandırılan Bulgar taarruzu ağır zayıatla sonuçlandı. Bulgar komuta heyeti, Çatalca'daki savunmanın teknik üstünlüğü ve moral-motivasyonu artan Osmanlı askerlerinin direncinin farkında değildi. Bu yüzden 24 Mart'ta ve 3 Nisan'da çok ağır zayıata rağmen inatla cephe taarruzlarına devam etti. Ancak taarruz kabiliyetini kaybettikten sonra Çatalca hattının aşılamayacağını anlayabildiler.²⁰³

Doğu Trakya'da bunlar yaşanırken Osmanlı Garp Ordusu, aynı stratejik savunma ve operatif taarruz doktrini çerçevesinde harekâta başlamıştı. Fakat Şark Ordusu'nun aksine Garp Ordusu,

birliklerinin önemli bir kısmını kendisine tahsis edilen bölgenin tamamını savunmak için ayırmak zorunda kalmıştı.²⁰⁴ Daha da kötüsü, seferberlik tamamlanamadığı için mevcutların ancak yarısı birliklerine katılabilmişti. Bu koşullar altında daha baştan başarı şansı azalmıştı.²⁰⁵ Osmanlı planlamacıları, Bulgar tümenlerince takviye edilmesi beklenen Sırp ordusunu asıl tehdit olarak tespit etmişlerdi. Bu yüzden Garp Ordusu'nun elde kalan ana unsuruna, Vardar Ordusu adı altında teşkilatlandırıldıktan sonra, Sırp ilerleyişini durdurma ve imha etme görevi verilmişti. Vardar Ordusu'nun tümenlerinin çoğu yığınak bölgesi olan Kumanova'ya ulaşmak için yaklaşık yüz kilometre intikal etmek zorunda kalmıştı. Ordu komutanı Halepli Zeki Paşa, birliklerin kalan kısmının katılmasını beklemeden, 14-21 Ekim tarihleri arasında cüretkâr örtme birliği manevralarıyla Sırp ilerleyişini aksatıp, I. Sırp Ordusu ile II. Sırp-Bulgar Ordusu'nun birbiriyle temas sağlamasını engelledi.

Bu ilk başarıdan cesaret alarak, henüz muharebe meydanına ulaşamamış dört tümeni beklemeden, sayıca kendisinden iki kat üstün olan Sırp ordusuna taarruz etme kararını verdi. Üç tümen Sırp ordusunu tespit ederken, diğer üç tümen her iki taraftan kuşatma manevrasını icra edecekti. 23 Ekim'de başlayan harekât, başlangıçta tesis edilen baskın etkisiyle kayda değer bir başarı gösterdi. Fakat ilk günün sonunda topçu desteğinin yetersizliği ve elde taze ihtiyat birliklerinin bulunmaması nedenleriyle bitirici darbe vurulamadı. Ertesi gün Sırp topçusu Osmanlı hatlarını dövmeye başlayınca eğitimsiz, moralsiz ve kötü idare edilen Redif birlikleri dağılmaya başladı. Zeki Paşa, artan Sırp taarruzlarına rağmen Redifleri gün boyunca mevzilerinde tutmayı başardı. Ancak Şark Ordusu'nun başına geldiği gibi, Zeki Paşa da geri çekilme emri verince artık dizginlenemeyen Rediflerin yarattığı panik sonucunda geri çekilme bozguna dönüştü. Zeki Paşa sonraki senelerde "aptalca" diye nitelenen bu emri nedeniyle çok eleştirilecekti.²⁰⁶

İyimserliğini yitirmeyen kurmay subaylar, bozguna uğramış Vardar Ordusu'nun merkezi konuma sahip Manastır şehri etrafında toparlanmasını planladılar. Amaç kuzeyden Sırp, güneyden ise Yunan ilerleyişini durdurmaktı. Vardar Ordusu 7 Kasım'da

Manastır'a ulaştı, ama çekiliş esnasında zaten zayıf olan topların ve muharebe ağırlıklarının önemli bir kısmını kaybetmişti. Zeki Paşa, moralsiz birlikleriyle baskın tarzında taarruz ve kuşatmayla düşmanı imha planını tekrar uygulamaya kalkıştı. Bu aslında bir kumardı ve uygulamada elindeki herşeyi kaybetti. Manastır mağlubiyeti sonrasında, küçük birlik komutanlarının çelik gibi iradesi birliklerin tamamen dağılmasını engellemiştir. Böylelikle Vardar Ordusu, top ve ağırlıklarını tamamen kaybetmesine rağmen, mevcudunun yarısını kurtararak Arnavutluk'a çekilebildi. Geri çekilme esnasında Arnavut milliyetçi liderler Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan ettiği için, Arnavut kökenli askerlerin çoğu birliklerini terk ederek memleketlerine döndü.²⁰⁷

Yanya ve İşkodra garnizonları dışında, Garp Ordusu'nun diğer bağımsız birlikleri Vardar Ordusu'nun gösterdiği kadar gayret ve dayanıklılık gösteremedi. Ustruma Kolordusu ile Kırcaali ve Nevrekop müfrezeleri İstanbul-Selanik demiryolunu açık tutmak, Şark ve Garp Orduları arasında teması temin etmek görevlerini yerine getiremediler. Zayıf düşman birliklerine karşı girilen sonuçsuz muharebeler sonrasında dağılıp gittiler.²⁰⁸ Son anda Yunanistan hududunu savunmak için Kara Tahsin Paşa komutasında teşkil edilen 8. Mürettep Kolordu da güçlü Yunan ordusu karşısında varlık gösteremedi. İsteksiz bir direniş sonrasında Selanik'e çekildi. Kendisine ve birliklerine güveni olmayan Tahsin Paşa, direnmeden 10 Kasım'da Selanik'i teslim etti.²⁰⁹

Osmanlı Genelkurmayı'nın çok güvendiği Nizami taburlarla takviye edilmiş Redif alaylarının kendi memleketlerini savunması konsepti, uygulamada tamamen başarısız oldu. Kosova ve Yeni Pazar bölgelerini savunmakla görevli İpek, Taşlıca ve Priştine müfrezeleri Sırp ve Karadağ birliklerine karşı ciddi bir direniş göstermeden, iki haftadan kısa sürede dağıldılar. Muhtemelen yeterli sayıda muvazzaf subayın bulunmaması, 1910 ayaklanmaları sonrasında Arnavutların devlete düşmanlıkları ve Hristiyan Arnavutların Karadağlılarla birlikte hareket etmesinin bu yenilgilerde önemli rolleri olmuştu.²¹⁰

İlginç bir şekilde, bölgesel savunma birliklerinin yapmadığını, gayrinizami harp tecrübelerinden istifade eden ve bağımsız hareket etmeyi seven bazı genç subaylar başardılar. Bu konudaki en başarılı örnek, Osmanlı-Yunan hududundaki Grebene kasabasının savunmasıdır. Makedonya ve Yemen’de savaşmış genç bir jandarma subayı olan Yüzbaşı Bekir Fikri, bölgede mevcut bütün hudut muhafızlarını, jandarma ve Redifleri (yaklaşık 800 kişi) emri altında topladı. Bununla yetinmeyip, başlatacağı direniş için Müslüman halkı seferber etmeyi başardı. 8. Mürettep Kolordu’nun direniş göstermeden bölgeden çekilmesi sonrasında, Yunan askeri birlik ve çetelerine karşı amansız bir gerilla savaşı başlattı. Bekir Fikri gücünün zirvesindeyken, Kozana ve Yanya arasında uzanan yaklaşık yüz kilometrelik dağlık bölgede on ilâ on beş Yunan taburu ve bunları destekleyen çetelerle savaşmaktaydı. Grebene’deki bu altı aylık gerilla harekâtı açık bir şekilde göstermiştir ki, Osmanlı Genelkurmayı bölgesel savunma için tamamen Rediflere güvenmek yerine, sivil halkı seferber eden benzeri bir uygulamayı devreye soksaydı, Yunan ve Karadağ cephelerinde olaylar daha farklı bir şekilde gelişebilirdi.²¹¹

Osmanlı Genelkurmayı’nın yapmadığını Bulgaristan yapmış, eski komitacı ve çeteleri Osmanlı birlikleri ve Müslüman halka karşı aktif bir şekilde kullanabilmişti. Gönüllüler ve firari Osmanlı askerleri ile takviye olan Bulgar çeteleri, cephe gerisinde askeri konvoylara saldırarak, yol ve köprüleri tahrip ederek ve kritik geçitleri işgal ederek ciddi lojistik sorunlara neden olmuştu. Ama Bulgar savaş gayesine asıl katkıları, Müslüman halka saldırıp onları kaçırmaya mecbur ederek yaptıkları etnik temizliktir. Hem geniş bölgelerin Bulgar milli hedefleri çerçevesinde boşaltılmasını, hem de binlerce mültecinin Osmanlı hatlarında büyük karmaşa ve sorunlara neden olmasını sağladılar. Bu acımasız kampanya esnasında yüzlerce sivil hayatını kaybetti ve binlercesi türlü acılara katlanmak zorunda kaldı.²¹²

Bekleneceği gibi, yaşanan beklenmedik ve utanç verici yenilgiler İstanbul ve imparatorluğun genelindeki siyasi dengeleri altüst etti. Kızgın ve rahatsız İttihatçılar zayıf, tavizkâr ve vatansever gör-

medikleri hükümeti devirme kararı almışlardı. Kaymakam Enver Bey'in liderliğindeki, çoğunluğu eski fedailerden kurulu küçük bir grup Babiâli'ye beklenmedik bir baskında bulunarak hükümeti istifaya zorladılar ve bunu padişaha kabul ettirdiler. İyi planlanmış ve cesaretle uygulanan bu darbe sonucunda, Mahmud Şevket Paşa sadrazam ve harbiye nazırı oldu. Mahmud Şevket Paşa Almanya'da eğitim görmüş ve von der Goltz'un himayesinde kritik görevlerde çalışarak kendini yetiştirmiş bir subaydı. Kendini iktidara taşıyan İttihatçı subayların desteğiyle, önemli birlik ve karargâhlara genç ve kabiliyetli subayları atayarak ordunun etkinliğini ciddi ölçüde artırmayı başardı.²¹³

3 Aralık 1912-3 Şubat 1913 arasındaki geçici ateşkes, Osmanlı ordusuna dinlenme ve eksikliklerini giderme fırsatı vermişken, darbeyle iktidara gelen yeni rejim de konumunu sağlamlaştırma fırsatını buldu. Garp Ordusu fiilen dağılmıştı. Yanya ve İşkodra garnizonları savunmalarına devam ederken, Vardar Ordusu'nun kalıntıları bu iki kale arasındaki bölgenin savunmasını üstlenmişti. Şark Ordusu ise Çatalca Ordusu adı altında Anadolu ve Suriye'den gelen birliklerle takviye olarak Çatalca, Gelibolu Yarımadası ve Edirne'yi savunmaktaydı. Ahmed İzzet Paşa, görevinin başına dönmüş Nâzım Paşa'nın bıraktığı mirastan istifade ile Çatalca Ordusu'nun teşkilatlandırılma ve güçlendirilmesine devam etmekteydi. Elde mevcut her şey seferber edilmiş, eğitim ana faaliyet haline gelmişti. Taze birliklerin gelmesi, Bulgarların Çatalca önünde yenilgiye uğraması ve Edirne, Yanya ve İşkodra savunmalarının devam etmesi moral ve güveni artırmıştı. Kolera, dizanteri ve tifüs gibi salgın hastalıkların yol açtığı kayıplar bile kamuoyuna hâkim olan olumlu havayı etkilememektedir.²¹⁴

Rüşünü ispatlamaya çalışan genelkurmay, bu olumlu gelişmelerden istifade ile tekrar inisiyatifi elde etmek için yaratıcı ve cüretkâr bir harekât planlamaya başladı. Planın temelinde Şarköy'e yapılacak bir amfibi çıkarma ve mürettep kolordunun Bolayır'dan yapacağı bir taarruzla Edirne'ye ulaşip şehri kurtarmak bulunuyordu. Bulgar ordusunun asıl unsurları Çatalca önüne yığılmış olduğundan, bunların teması kesip Edirne'ye ulaşamayacağı; tam

tersine geriden kuşatılıp imha edilebileceği düşünülüyordu. Plan, Osmanlı kurmay subaylarının eriştiği seviyeyi göstermesi açısından önemli bir vesikadır. Kara ve deniz kuvvetlerinin icra edeceği müşterek harekâtın teknik hazırlıkları oldukça profesyonel bir şekilde yapılmıştı.

Hava koşulları, farklı seviyelerde yapılan teknik hatalar, haberleşme ve eşgüdüm eksiklikleri gibi bir dizi talihsizlik, planın başarıyla uygulanmasını engelledi. Enver Bey'in kurmay başkanı olduğu ve amfibi harekâtını icra edecek 10. Kolordu gecikmişti. Ama bu gecikmeden haberi olmayan mürettep kolordu 8 Şubat'ta zamanında Bolayır hattına cephe taarruzuna kalktı. Tel örgü, makinelî tüfek ve topçu ateşi ile korunan Bulgar siperlerine yönelik taarruzda, kolordu mevcudunun yaklaşık yarısı kaybedilmesine rağmen yarma gerçekleştirilemedi. Amfibi harekât ise başlangıçta başarılı olsa da, Bolayır'da boşa çıkan Bulgar tümenlerinin bölgeye sevk edilmesi üzerine iki gün sonra sona erdirildi. Bulgar taarruzlarına rağmen iyi liderlik, sıkı disiplin ve cesaret sayesinde birlikler gemilere hafif zayılatla tahliye edilebildi.²¹⁵

Osmanlı ordusunun artan muharebe etkinliği İkinci Çatalca Muharebesi (24 Mart-3 Nisan 1913) esnasında kendisini gösterdi. Bulgarların azimle kalkıştıkları cephe taarruzları akılcı tahkimat ve merkezi kontrol edilen ateş desteği sayesinde durdurulup geri püskürtüldü. Kazanılan zafer Edirne'nin 26 Mart'ta teslim olmasının gölgesinde kaldı. Yanya zaten 6 Mart'ta teslim olmuştu. Savunmasına hâlâ devam eden İşkodra ise 23 Nisan'da teslim olacaktı.²¹⁶ Kalelerin düşmesi ile fiilen çatışmalar sona erdi ve büyük güçlerin müdahalesi ile barış antlaşması 30 Mayıs 1913'te Londra'da imzalandı. İmparatorluğun yeni hududu Trakya'nın ortasından Midye-Enez hattından geçiyordu ve Edirne Bulgaristan'a bırakılmıştı.

Barış antlaşması İttihat ve Terakki'nin prestijine ağır bir darbe vurdu. Babiâli baskınının gerekçesi, Edirne'nin her koşul altında muhafaza edilmesiydi. Son anda meydana gelen bir mucize İttihatçıları bu kötü durumdan kurtardı. Bulgaristan barış antlaşmasıyla Makedonya'yı kaybetmeyi kabullenememişti. 29 Haziran'da Yu-

nanistan ve Sırbistan'a savaş açtı. Büyük güçlerin baskı ve tehditleri sonucu, Osmanlı siyasetçileri ve üst rütbeli subaylar gelişmelere tereddütle yaklaşırken, Enver Bey'in liderliğini yaptığı İttihat ve Terakki'nin askeri kanadı derhal harekete geçilmesini istiyordu. Sonuçta şahinlerin istediği oldu. Çatalca Ordusu ve Gelibolu Mürettep Kolordusu birbiriyle yarışarak Edirne'ye doğru ilerlemeye başladı. 21 Temmuz'da çatışma olmadan Edirne kurtarıldı. Enver Bey herkesi atlatarak şehre ilk giren olma onurunu kazandı. Yeni dönemde gücü elinde toplamasında Edirne'yi kurtaran kahraman olarak görülmesinin büyük faydasını görecekti.²¹⁷

Edirne'nin kurtarılması imparatorluk ve ordu için bir dönüm noktası olacaktı. Subaylar Balkan bozgunlarına rağmen imparatorluğun kurtarıcı ve koruyucuları olarak siyasi gücü ellerine böylece alabildiler. Eski siyasi elit ise Balkan felaketi ve Londra Antlaşması'nın müsebbibi olarak gösterilerek iktidardan uzaklaştırıldı. Bir seneden kısa sürede Enver Bey'in liderliğini yaptığı genç subaylar, zaman zaman şiddete de başvurarak mutlak iktidarla aralarındaki son engellerden kurtulmuşlardı. Yalnız küçük bir grup aydın, ordu denetiminde bir siyasi iktidarın faziletini sorgulayabildi. Çoğunluk başka bir alternatif göremiyordu.²¹⁸

Osmanlı ordusu, Balkan Savaşları sırasında çoğu birbirinden bağımsız bir dizi muharebede kesin bir şekilde yenilmiştir. Ordunun prestiji açısından parlak diyebileceğimiz performansları sadece üç kale şehrin (Edirne, Yanya ve İşkodra) ve Çatalca hattının inatçı savunmalarında görülmüştür. Birçok Batılı sivil veya askeri gözlemci için savaşın cereyanı, birkaç asırdır Osmanlı İmparatorluğu için dile getirilen kaçınılmaz çöküş kehanetlerinin doğruluğunun açık kanıtıydı. Oysa çoğu gözlemci Şark Ordusu'nun güney kanadının Kırkkilise ve Lüleburgaz Muharebeleri sonrasında bozulmuş bir şekilde geri çekilmesine veya uzun mülteci konvoylarının trajik seyahatlerine şahitlik etmişti. Osmanlı ordusunun muharebe öncesi ve esnasında işleyişini görmemiş ve anlamamışlardı. Dolayısıyla, yenilgilerin arkasında yatan gerçek nedenleri teşhis edemediler. Bütün bu yapısal eksikliklere rağmen, onların yaptığı Osmanlı ordusu tasvirleri Avrupa'da zaten var olan önyargıları ve aşağılayıcı

görüşleri daha da pekiştirdi. Bu önyargılara göre, Osmanlı ordusu inanılmaz derecede yozlaşmış ve çıkarlarından başka hiçbir şey düşünmeyen, kabiliyetsiz paşalar tarafından idare edilen, eğitimsiz ve cahil subaylarla zavallı köylü askerlerden oluşmaktaydı. Bu tasvirler döneminde o kadar etkili olmuştur ki, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve esnasında Batılı siyasi ve askeri liderlerin kararlarını önemli ölçüde etkilemiştir.²¹⁹ Bu etkileri akademik değeri tartışmalı bazı günümüz askeri tarih kitaplarında görmeye devam etmekteyiz.

Yukarıda bir kısmına değindiğimiz sorun alanlarını ve eksiklikleri tespit etmek nispeten kolaydır. Osmanlı seferi orduları, imparatorluk topraklarının her karışını korumak için harekât bölgesine dağıtılmıştı. Üstelik çatışmalar başladığında, birliklerin önemli bir kısmı bütün güçleriyle yığınak bölgelerine ulaşmaya çalışıyordu. Balkan orduları farklı istikametlerden koordineli olarak saldırarak, birbirlerinin destek mesafesinden uzak bu birlikleri kolaylıkla tecrit ve imha edebilmişlerdi. Yetersizlik ve başarısızlıkları ile tanınan Redif birlikleri ise, kötü performansları ile en karamsar subayı bile bu kez hayrete düşürdü. Bazı istisnai taburlar dışındakiler, hemen her çatışmada başarısız oldukları gibi, yarattıkları panikle yakınlarındaki düzenli ordu birliklerinin de savaşıma azim ve kararlılığını sarstılar. Osmanlı Genelkurmayı Redif sisteminin iki temel sorununa bir türlü çözüm bulamadı. Bunlardan birincisi, ferdi ve birlik eğitiminin mevcut olmaması, ikincisi ise eğitilmiş subay eksikliğidir. Barış dönemlerinde Redif birliklerine çok az subay atanmaktaydı. Bunlar da genellikle mesleki yetersizlik veya disiplinsizlik nedeniyle düzenli ordu birliklerinde barınamayan subaylardı. Yani Redif birlikleri subaylar için sürgün yerleriydi. Seferberlikte ise subay kadroları, askeri okullarda öğretmenlik yapan ve kurumlarda idari görevlerde bulunan subaylarla doldurulmaktaydı. Bu subayların büyük kısmı uzun seneler kıtalardan uzak kaldıklarından, uygulamalı askeri bilgi ve tecrübeleri ile komuta kabiliyetleri sınırlıydı. Eğitimsiz ve kötü teçhiz edilmiş askerlerin başına bir savaşta herhalde atanması düşünülecek en son grup bunlar olmalıydı.²²⁰ Yığınak yapılması esnasında Redif birliklerini güçlendirmek için düzenli ordu alaylarından taburların ödünç verilmesinin büyük

bir hata ve yanlış değerlendirme olduğu savaş esnasında anlaşılacaktı. Ödünç verilen taburlar takviye ettikleri Redif birliklerinin muharebe yeterliliklerini artıramadıkları gibi, tam tersine, Rediflerin bozgunculuğundan etkilenerек onlarla beraber muharebeden kaçmışlardı. Taburlarını ödünç veren alaylarınsa muharebe güçleri kayda değer ölçüde zayıflamıştı.

Osmanlı ordusunun lojistik sistemi barış dönemi şartlarında bile zayıf ve yolsuzluklardan mustaripken, seferberlik dönemi ve savaş esnasında tam anlamıyla çökmüştü. Muharebe ileri depolama alanları ve lojistik yığınının seferberlik esnasında tesis edilememesi nedeniyle, şehirlerden uzak konuşlanan birlikler çok ciddi sıkıntılar yaşamışlardı. Ayrıca küçük ama etkili Yunan donanması deniz ulaşımını tamamen durdurmayı başararak, zaten mevcut trafiği kaldıramayan demiryolu sisteminin çalışamaz hale gelmesine neden olmuştu. Demiryolunun sağlıklı çalışamaması yüzünden, birlikler yollara ve hayvan gücüne mahkûm kalmışlardı. Yolların çoğunun fiziki koşullarının zayıflığı, motorlu taşımacılığın fiilen yokluğu ve mevsim şartları dikkate alındığında, karşılaşılan ulaştırma sorununun büyüklüğü daha iyi anlaşılabilir. Çaresizlik içinde soruna kısmi çözüm sağlamak için at ve her türlü yük hayvanının müsadere edilmesi ise bir fayda sağlamadığı gibi, milli ekonomiye de ciddi zarar vermişti. Çünkü müsadere edilen hayvanların çoğu soğuk, kötü koşullar ve bakımsızlık sonucunda telef olmuştu.²²¹

Düşman hakkında doğru ve sağlıklı istihbarat temini savaş boyunca ciddi bir sorun olmuştu. Osmanlı Genelkurmayı'nın bilgi toplama ve toplanan bilgileri istihbarata dönüştürme kapasitesi yoktu. Stratejik istihbarat eksikliği yüzünden genelkurmay, düşmanların niyet ve maksatlarını, seferberlik ve yığınaklarını bilemediği gibi, ordu teşkilat yapısı, birlik kompozisyonları ve muharebe güçleri tarzında temel bilgilerden bile habersizdi. Muharip birlikler ise muharebe istihbaratının temel elemanları olan keşif, gözetleme ve düşman hatları gerisinde bilgi toplama gibi işlevleri sağlıklı bir şekilde ifa edecek yetenekleri barış döneminde kurmadıkları için, savaşta tamamen başarısız oldular. Olan kapasite ise Balkan devletlerinin koordineli ve hızlı hareket edebilecekleri tahmin

edilemediğinden, olayların aniden gelişmesi karşısında kullanılamadı. Sonuçta genelkurmay da muharebe meydanındaki birlikler de harekât planlarını hatalı kabul ve öngörülerle hazırlamışlardı. Düşman kapasitesini dikkate almadan hazırlanan ve icra edilmeye çalışılan cüretkâr manevraların altında hep istihbarat yetersizliği yatmaktaydı. Kırkkilise’de veya Kumanova’da tahmin edilenden daha güçlü ve hareket kabiliyeti fazla düşman birlikleri ile karşılaşılmasına rağmen, inatla planlar tadil edilmeden kullanıldı ve büyük felaketlere imza atılmış oldu.²²²

Genelkurmayın planlamacıları ve birlik komutanları muharebe bölgelerindeki sivil halkı dikkate almadılar. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın derslerinin unutulduğu belliydi. Düşmana karşı doğrudan sivil halktan istifade düşünülmediği gibi, orduya lojistik destek sağlanması için bile hazırlık yapılmamıştı. Grebene dışında subayların gayrinizami harp deneyimlerinden yararlanılmadı. Bunun yanında birliklerde, sivil halkın düşmanın ve savaşın etkilerinden korunması konusunda hiçbir hazırlık bulunmamaktaydı. Sivil halkın hangi hallerde bölgeden tahliye edilmesi gerektiği, askeri maksatlı kullanılan yolların kapasitesini azaltmadan mültecilerin nasıl tahliye edileceği bilinmiyordu. Oysa çatışmalar başlar başlamaz, özellikle Bulgarlar sivil halkı hedef alan saldırılar düzenleyerek binlerce insanı yerinden yurdundan ettiler.²²³ Bir anda binlerce mülteci, hayvanları ve arabalarıyla yolları doldurdu. Ailelerin çok kötü şartlar altında soğuktan, açlıktan ve hastalıktan mustarip şekilde kaçışları karşısında askerlerin (özellikle Redifler), moralleri çok bozuldu. Hatta bir kısmı ailelerini korumak için birliklerinden firar etti. Kapasitesi sınırlı yollar, mülteciler tarafından tıkağdığı için lojistik destek ve birlik kaydırmaları yapılamaz hale geldi. Eldeki kısıtlı yiyecek kaynakları çabucak tüketildi. Yollar ise bir süre sonra aşırı kullanım ve yağış yüzünden kullanılamaz hale geldi. Salgın hastalıklar, mülteciler nereye giderse beraberlerinde taşıdığından, binlerce asker ve sivil hastalıklara kurban oldu. Ordu sağlık sistemi ise tamamen iflas etti.²²⁴

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz hatalı stratejik tertiplenme, Redifler, lojistik ve istihbarat eksiklikleri bilinen, ama genelkurma-

yın gidermek için herhangi bir tedbir almadığı ve planlamalarda ihmal edilen hususlardı. Ancak bunların dışındaki sorunların çoğunun altında yatan sebep, 1909'da başlatılan askeri dönüşümün tamamlanamamasıdır. Dönüşüm ve yeni bünyeye sokulan Alman doktrini, başta kritik mevkiilerdeki paşalar olmak üzere herkese sahte bir güven duygusu vermişti. Osmanlı ordusunun geçmişte yapılan hataları bir daha tekrar etmeyeceğine yönelik inançları tamdı. Onlara göre, Abdülhamid'in ordusu bile on beş sene önce Yunanlılara karşı zafer kazanmayı bilmişti. Şimdi hem mektepli subay sayısı artmış ve alaylılar ordudan tasfiye edilmişti, hem de ordu siyasi baskılar olmadan daha iyi yönetiliyordu. Dönüşümün henüz başlangıç aşamasında bulunduğu, ordunun hâlâ ciddi sorunları bulunduğu ve subayların henüz üçgen teşkilat yapısına uyum sağlayamadıkları görmezden gelindi veya görülemedi. Yeni komuta sistemi içinde emir-komutanın nasıl olacağı, ateş destek ve lojistiğin manevra birliklerini nasıl destekleyeceği hep sorunlu konulardı. Bu yüzden Osmanlı ordusunun en iyi eğitilmiş ve başırlı unsuru topçu sınıfı da Balkan Savaşları'nda şaşırtıcı bir şekilde birlikleri destekleyemedi. Yüzlerce top düşmana kaptırıldı. Ancak Çatalca hattında çok sert tedbirler alınıp, ateş kontrolü merkezileştirildikten sonra topçular kendilerini gösterebileceklerdi. Benzer bir sıkıntıyı istihkâm, bakım ve ulaştırma unsurları da yaşadı.²²⁵ Büyük umutlarla ve ciddi emek sarf edilerek kurulan askeri havacılık sınıfı ise dönüşümün karmaşasında kaybolup gitti ve etkin bir şekilde kullanılmadı.

Askeri dönüşümün radikal bir şekilde yapılmasının önemli bir yan etkisi, hiç şüphesiz alaylı subayların tasfiyesinde yaşandı. Alaylı subay sisteminin ciddi sorunları olduğu konusunda herkes hemfikirdi. Ancak bunların tasfiyesi sonrasında yerlerine konulacak mektepli subay bulunmuyordu. Yeni kurulmuş olan Beylerbeyi İhtiyat Zabıt Talimğâhı'nın yetiştirdiği subay sayısı dört yüzün altındaydı. Osmanlı ordusunda profesyonel astsubay sınıfının olmadığı dikkate alındığında, özellikle küçük birlik seviyesindeki lider açığı daha iyi anlaşılabilir. Sonuçta, ordu savaşa daha az su-

bayla gitti. Subay kadrosunun ancak yüzde 55'i doldurulabilmişti. Düzenli piyade birliklerinde her bölükte iki subay varken, Redif birliklerinde her iki bölüğe bir subay düşüyordu. Bu çok ciddi bir sorundu. Çünkü subaylar sadece komutanlık değil, aynı zamanda astsubaylık ve teknisyenlik de yapıyordu. Muharebelerde subay zayıtı normal oranların çok üstünde olduğundan, savaşın ilerleyen aylarında durum daha kötüleşecekti.²²⁶

Dönüşümün önemli bir parçası olan ve büyük umutlar bağlanan gayrimüslimlerin askere alınması ise tam bir fiyasko ile sonuçlandı. Mükelleflerin büyük çoğunluğu sefer tebligatlarına itibar etmeyip, askerden kaçtı. Hatta dikkate değer sayıda gayrimüslim mükellef Balkan ordularının hizmetine girdi.²²⁷ Sefer görevlerine gidenler ise ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldılar. Her şeyden önce askeri ortam hiç bilmedikleri, kendilerine tamamen yabancı bir ortamdı. Ordunun zorlu hayatına, hele hele seferi ordunun kötü koşullarına çok hazırlıksızdılar. Oysa Türk mükellefler buna alışık olduklarından intibak sıkıntısı yaşamadılar. Yahudiler haricindekiler zaten Osmanlı devleti için hayatlarını tehlikeye atma ve fedakârlık yapma niyetinde değildi. Kısa bir süre sonra gayrimüslimler her fırsatta firar etmeye veya düşmana teslim olmaya başladılar. Dolayısıyla, muhafazakâr subay ve askerlerin çoğunun onlara karşı beslediği kuşku haklı çıktı.²²⁸

Bütün bu eksikliklere ve büyük sorunlara rağmen, Osmanlı ordusunun önemli başarılarına imza attığı ihmal edilmemelidir. Birinci olarak, Osmanlı Genelkurmayı Balkan emsallerine göre planların hazırlanması ve karargâh hizmetleri açısından daha üst seviyede olduğunu gösterdi. Fakat Balkan ordularının taktik ve teknik üstünlüğü, aksi takdirde oldukça iyi düzeyde olan Osmanlı plan ve karargâh hazırlıklarını boşa çıkardı. Balkan genelkurmaylarının hazırladığı planlar oldukça basit olduğu gibi, bunların uygulanması da aynı ölçüde gösterişten uzaktı. Osmanlı subayları eğitim, teçhizat ve harbe hazırlıkları yetersiz askerlerle bu planları gerçekleştirmeye çalışmışlardı. Her şeyi kendileri yapmaya çalıştıkları ve en ön saflardan muharebeyi idare ettikleri için subay zayıtı

oldukça fazla oldu. Bu zayıat sorunu Birinci Dünya Savaşı'nda da kendini gösterecekti.²²⁹

İlginç bir şekilde, bütün yapısal sorunlarına rağmen, Osmanlı birlikleri en kötü koşullar altında bile yeniden teşkilatlanmayı kolaylıkla başarabildiler. Örneğin Şark Ordusu savaş boyunca üç kez yeniden teşkilatlanmıştı. Göreve yönelik müfrezeler kolaylıkla teşkil edilebildi ve birlikler aynı kolaylıkla birleşip ayrılabilirdi. Gayrinizami harp tecrübesinin bu esneklikte büyük etkisi bulunduğu açıktı. Ama muharebe hizmet destek unsurları aynı kapasiteye sahip değildi. Bunun en önemli sebebi lojistik unsurlarda mektepli subayların pek bulunmamasıydı.²³⁰

İkinci olarak, Osmanlı subay sınıfı düzgün istihdam edildiğinde operatif ve taktik konularda dikkate değer ölçüde başarılı oldu. Örneğin, dönemin gözlemcileri ve hatta günümüzün araştırmacıları Edirne, İşkodra ve Yanya savunmalarını Osmanlı askerinin doğuştan gelen dayanıklılık ve sabrının bir ürünü olarak görmüştür. Oysa bu kaleler eski, yıpranmış ve modern bir kuşatmaya dayanabilecek güçte olmadığı gibi, buralarda görevlendirilen birliklerin çoğu da Redifti. Bu kalelerin başarısında Osmanlı Genelkurmayı'nın en başarılı ve yetenekli subaylarının komuta (Mehmed Şükrü Paşa Edirne'ye, Hasan Rıza Paşa İşkodra'ya ve Esat Paşa Yanya'ya) ve kritik kademelere atamasının önemli yeri vardır. Bu subaylar bütün olumsuz koşullara ve dış dünyadan tecrit edilmelelerine rağmen, kendilerine verilen birliklerle görevlerini olağanüstü bir başarıyla ifa ettiler.²³¹

Son olarak Osmanlı ordusu, uğradığı utanç verici yenilgi ve felaketlerin kötü etkilerinden kararlılık ve cesaretle kendini kurtarmayı bilmiştir. Bu başarılı kendine gelme olmasaydı Çatalca savunması, Şarköy-Bolayır harekâtı ve Edirne'nin kurtarılması mümkün olamazdı. Tabii ki bu demek değildir ki, imparatorluğun kalbini teşkil eden vilayetlerinin kaybedilmesi hiçbir fiziki veya duygusal yara bırakmamıştır. Tam tersine, yaşanan acılara ve utanca rağmen, ordunun kendini toparlamaya başlaması önemli bir başarıdır. Zaten bu sayede bir sene sonra bir Anka kuşu gibi küllerinden doğup, Birinci Dünya Savaşı'nın yükünü başarıyla taşıyabilecektir.

F. Birinci Dünya Savaşı: Son Dönemeç

1. Hazırlık Dönemi

Balkan ittifakı karşısında yaşanan beklenmedik yenilgiler, büyük güçler tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü önce-sindeki son çırpınışlar olarak algılandı. Bir kez daha "Avrupa'nın hasta adamı" imajı gazete manşetlerinde ve zihinlerde öne çıkar-ken, kaçınılmaz çöküşte öne geçerek aslan payını kapmak, büyük güçlerin öncelikleri arasına girmişti. Özellikle Rus yönetimi, İtal-yan örneğini takip ederek, ani bir hareketle arzu ettikleri kritik bölgeleri işgal etmeyi planlıyordu. Dışarıda yaşanan bu gelişmelere paralel olarak, içeride de merkezkaç kuvvetleri güç ve zemin ka-zanmıştı. Sadece zaten uzun süredir faaliyette olan Ermeni ayrılıkçı milliyetçileri değil, o zamana kadar pek sesleri çıkmayan Arap mil-liyetçileri ve Kürt aşiretleri de uygun zaman gelince kendi bağım-sızlıklarını ilan etmek için hazırlık yapmaya başlamışlardı.²³²

Saldırgan komşularla çevrelenmiş, büyük güçlerin yoğun reka-betine maruz kalmış, ayrılıkçı milliyetçi akımlarla boğuşan ve tari-hinin en kötü siyasi ve sosyo-ekonomik krizini yaşayan imparator-luğun yeni yöneticileri, büyük güçleri birbirine karşı kullanmaya dayalı geleneksel diplomasinin artık uygulanamayacağı sonucuna vardılar. Krizlerle mücadele edilirken, bir taraftan da imparator-luğun geri kalan topraklarının güvenlik, birlik ve bütünlüğü için kalıcı çözüm arayışları başlamıştı. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, İttihat ve Terakki'nin askeri kanadı uzun süreden beri askeri bir diktatörlüğü tek kurtuluş çaresi olarak görmekteydi. Enver Bey ve arkadaşlarının geri plana çekilip, yönetimi tekrar daha dene-yimli siyasetçi ve paşalara bırakmaya niyeti yoktu. Üstelik onların, merkezi otoritenin güçlendirilmesi ve iç ve dış düşmanlara karşı mücadelede gereken atılganlık ve kararlılığa sahip olmadıklarını düşünüyorlardı. İttihatçılara göre acil durumlarda radikal çözümlere başvurulmalıydı.²³³

İttihatçı yönetim kendi içinde bu kararları alırken, güçlerini borçlu oldukları subay sınıfı içinde ciddi çelişki ve bölünmeler ya-

şanmaktaydı. Her şeyden önce Balkan felaketleri subayları lekelemişti. En başta kendileri olmak üzere herkes, felaketlerin askeri müsebbibi olarak subay sınıfını göstermekteydi. Subayların çoğu ise kötü performansın temel sebebini, ordunun siyasete dahil olması ve partizan siyasetçiliğin subaylar arasında çatışmaya yol açması olarak görmekteydi. Şaşırtıcı bir şekilde çoğunluk, Abdülhamid dönemindeki siyaset dışı ve itaatkâr orduya duydukları özlemi dile getirmekteydi.²³⁴ Subayların kendi içlerinde hesaplaşmasına bir de milliyetçi akımlar eklenmişti. 1910 Arnavut isyanları esnasında bazı Arnavut subayların birlikleri ile isyancılara katılması, diğerlerininse emirlere itaat etmeyip çatışmalardan kaçınması üzerine, merkezi idare subay sınıfı içindeki milliyetçi fikir ve kıpırdanışı yakın takibe almıştı. Bu ve benzeri hadiseler sonrasında ilk defa Arnavut, Arap ve Kürt kökenli subayların sadakati Osmanlı komuta heyetince sorgulanmaya başlanmıştı.²³⁵

Yaygın kanıların aksine, Arnavut ve Arap milliyetçiliği Osmanlı-İtalyan ve Balkan savaşları esnasında ciddi sorunlar yaratmadı. Her iki millettten subay ve askerler Osmanlı bayrağı altında sadakatle savaştı. Ancak İşkodra savunması esnasında, kale komutanı Hasan Rıza Paşa'nın Arnavut asıllı Esat Toptani Paşa tarafından tertiplenen bir suikasta uğrayıp öldürülmesi, bunun ardından Esat Toptani Paşa'nın kalenin teslim edilmesindeki rolü ve Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesi sürecinde Arnavut subay ve askerlerin firar ederek yeni yönetimi desteklemeleri, Arnavut ihanetinin delili olarak görülmüştü. Arnavut bağımsızlığı sonrasında gözler Arapların üzerine çevrilmişken, Gelibolu Mürettep Kolordusu'nda görev yapan Arap subayların kendi aralarında örgütlenmeleri ve milliyetçi açıklamalarda bulunmaları ciddi gerginliklere yol açmıştı.²³⁶

Arap milliyetçiliği kendini asıl olarak savaşın sona ermesi sonrasında gösterdi. Askeri felaketler, utanç verici barış antlaşmaları ve Arnavutların bağımsızlıklarını kazanması, bazı Arap aydın ve subayların imparatorluğun sonunun geldiği neticesine varmalarına yol açtı.²³⁷ Yarı gizli kulüp ve örgütler kuruldu ve buralarda imparatorluğun geleceği, Arap milletin çıkarları tartışılmaya

başlandı. Bu tartışma ve örgütlenmeleri harekete geçiren güç, imparatorluğun küçük Balkan devletlerine karşı dahi ülkenin merkez vilayetlerini savunmayı başaramamasıydı. Kendi merkezini koruyamayan bir imparatorluğun uzaktaki Arap vilayetlerini savunmasının mümkün olamayacağı sonucuna varılmıştı. Ne yapılması gerektiği konusunda iki farklı görüş ortaya çıkmıştı. Çoğunluk, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde kalınması taraftarıydı. Bunlara göre devlet Avusturya-Macaristan örneği çerçevesinde yeniden teşkilatlandırılmalı, Türklerle Araplar beraber, eşit statüde ülkeyi yönetmeliydi. Azınlıkta kalan görüşe göre ise, imparatorluğun yaşama şansı bulunmamaktaydı. Bir an önce Arapların çoğunluğu teşkil ettiği vilayetlerden meydana gelecek bağımsız bir Arap devleti kurulmalıydı. Gazete köşelerine bile yansıyan bu faaliyet ve tartışmaları merkezi idare müdahale etmeden takip etmekle yetindi.²³⁸

Bu tartışmaların Türk aydın ve subayları etkilememesi mümkün değildi. Onlar da diğerlerini taklitle kendi aralarında örgütlenerek, benzeri tartışmaların içine girdiler.²³⁹ Arap emsalleri gibi Türk milliyetçileri de ikiye bölünmüştü. Çoğunluk, yenilenmiş Osmanlılık ve İslamcılık ideolojileri çerçevesinde, imparatorluğun mevcut halinin muhafaza edilmesini isterken, azınlıkta kalanlar Anadolu merkez alınarak, Türklerin çoğunluğu teşkil ettiği yeni bir siyasi ve sosyal yapılanmayı tercih etmekteydi. İslamcılık ve Osmanlılık ideolojilerine hayat verme çabaları başarısızlığa uğradıkça, Türkçü ideoloji güç kazanmaktaydı. Sonuç olarak Birinci Dünya Savaşı öncesinde farklı milliyetçi akımlar arasında ciddi bir rekabet başlamış, ilişkiler gerginleşmişti.²⁴⁰

Ara dönemde sadrazam ve harbiye nazırı olan Mahmud Şevket Paşa, etkin ve hızlı bir şekilde orduyu siyasetten uzaklaştırıp partizan kavgaları sona erdirmenin yolunun, yeni bir Alman askeri yardım heyetinin imparatorluğa getirilmesinden geçtiği sonucuna vardı. Ona göre, bunun için yeni heyet hem daha büyük olmalıydı, hem de Almanlar danışman statüsünde kalmamalı, komuta makamlarına yerleştirilmeliydi. Böylelikle Osmanlı iç siyaseti ile alakalı olmayan Alman komutanlar orduyu siyasetten çıkaracak-

lardı. Enver Bey'in liderliğini çektiği genç kurmay subaylar iyice güçlenmeden, bu proje bir an önce uygulamaya konmalıydı. Aslında farklı sebeplerle Almanya'dan askeri yardım alınması uzun süreden beri istenmekteydi. Ahmed İzzet Paşa bu konuda bir talep dile getirince, Mahmud Şevket Paşa beklemeden teklifi kabul etti. Aynı dönemde Alman Genelkurmayı içinde, Osmanlı ordusunun siyasetten uzaklaştırılmasının Alman çıkarları için daha iyi olacağı fikrinin dile getirilmesi, Mahmud Şevket Paşa'nın teklifinin kabulü için avantaj sağladı. Buna rağmen, diplomatik ve askeri tartışmalar zaman aldı ve bir Alman generali komutasında genişletilmiş bir askeri yardım heyeti talebi ancak 22 Mayıs 1913'te yerine getirilebildi.²⁴¹

Balkan felaketi, Osmanlı'nın askeri kapasitesi ve bunun kullanılabilirliği konusunda Alman siyasetçilerin ve askerlerin kafalarında ciddi soru işaretleri yaratsa da, Osmanlı talebi Almanya'da sıcak karşılandı. Alman Genelkurmayı uzun bir süredir Osmanlı'da kapsamlı ve yetkili bir yardım heyetinin bulunması gerektiği inancındaydı. Alman siyaset çevreleri ise azalan askeri gücüne rağmen, Osmanlı'nın hâlâ Rusların dizginlenmesinde kullanılabileceği düşüncesindeydi. Mahmud Şevket Paşa çok önem verdiği bu projenin gerçekleştiğini göremedi. 11 Haziran 1913'te suikasta uğrayarak öldürüldü. Kaymakam Enver Bey, Miralay Cemal Bey ve Talat Bey'den kurulu üçlü liderlik kesin olarak imparatorluğun yönetimini eline geçirdi. Şaşırtıcı bir şekilde, ordunun en politize olmuş subayı olan Enver Bey, seleflerinin arzuladığı şekilde, ordudan partizan siyasetçiliğin temizlenmesi ve itaat tesisini kısa sürede gerçekleştirecekti.²⁴²

Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında nihai sözleşme 27 Ekim 1913'te imzalandı. Sözleşme yenilenebilme kaydıyla beş senelik bir süreyi kapsamaktaydı. Sözleşme koşullarına göre sadece askeri reform paketi değil, bir kısım kritik birlik ve kurumların komutası da doğrudan doğruya yardım heyetine verilmekteydi. Heyet başkanı askeri karar verme sisteminin asli üyesi yapıldığı gibi, subay terfi ve atamalarında da söz sahibi olacaktı. Alman Genelkurmayı, Kayzer Wilhelm'in de şahsen dahil olduğu bir süreçte,

Prusya ordusunun en kıdemli tümen komutanlarından biri olan, süvari sınıfından Tümgeneral Otto Liman von Sanders'i seçti. Sanders 14 Aralık 1913'te beraberinde küçük bir subay grubuyla İstanbul'a geldi.²⁴³

Liman von Sanders başarılı bir birlik komutanı ve kıta subayıydı. Ancak kendisini kıtada başarılı yapan kişilik yapısı ve özellikler, bir askeri yardım heyet başkanının yürütmesi gereken diplomatik görevlere pek uygun değildi. Gelişinin hemen ardından kötü bir şöhret kazandı. Katı, inatçı ve yer yer kaba askeri yaklaşımı ile Osmanlı yetkilileri ve mesai arkadaşlarının neredeyse tamamıyla sert tartışmalar içine girdi ve sorunlar yaşamaya başladı. Osmanlı yüksek komuta heyetiyle geçinemediği gibi, başta kudretli Alman büyükelçisi Hans von Wangenheim olmak üzere Alman diplomatlarla ve kendisinden önce Osmanlı hizmetine girmiş Alman askeri danışmanlarla da anlaşamadı. Sanders'e göre, bu diplomat ve danışmanlar imparatorlukta uzun süre kaldıkları için fazlasıyla Türkleşmiş ve yozlaşmıştı. Savaş sonrası Osmanlı ordusuna dair değerlendirmesinde de benzer bir karamsarlık, sertlik ve abartı görülmektedir. Ona göre ordunun bütünü harap olmuş vaziyettedir. Moral, motivasyon, birlik ve beraberlik, kendine güven bulunmaktaydı. Subay sınıfı güvenilmez, çıkarıcı, yozdu ve yolsuzluklara bulaşmıştı. Subayları tarafından ihmal edilip kendi kaderine terk edilmiş talihsiz Osmanlı askerleri ise, sabırla haksızlık ve yokluğa tahammül etmekteydi. Sanders'in subaylara yönelik olumsuz kanaati ve askerlere duyduğu saygı ve olumlu hisler savaş boyunca devam edecekti. Onun askeri eğitim-öğretim sistemine dair gözlem ve çıkarımları da benzer şekilde olumsuzdu. Von der Goltz reformlarından sonra bile askeri eğitim sistemi fazlasıyla teorikti. Uygulamalı eğitim ihmal edildiği gibi, arazi tatbikat ve manevralarına da gereken önem verilmemekteydi.²⁴⁴

Alman askeri yardım heyeti, kırk bir subaydan oluşan mevcudu²⁴⁵ ile hemen çalışmaya başladı. Heyetin gelişi büyük bir diplomatik krizin patlak vermesine neden olmuştu. Sanders, Rus diplomatların müdahalesi sonucu istediği kolordu komutanlığına atanamadı, ama terfi ettirilip müşir yapılarak daha nüfuzlu bir görev-

le bütün ordunun başmüfettişliğine getirildi. Heyetin diğer üyeleri de kritik görevlere (bir tümen komutanlığı, üç alay komutanlığı, Mekteb-i Harbiye komutanlığı da dahil olmak üzere, on bir askeri eğitim kurumu komutanlığı ve bir kısım daha alt kademe görevler) atandı. Bu atama politikasının temel maksadı, modern Alman modelleri çerçevesinde subay, astsubay ve birlikler yetiştirmekti.²⁴⁶

En önemli atamanın, Albay Friedrich Bronsart von Schellendorf'un "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi Erkân-ı Harbiye Reis-i Saniliği"ne, yani bugünkü tabiriyle genelkurmay ikinci başkanlığı görevine getirilmesi olduğu zaman içinde anlaşılacaktı. Bu atama karargâh hizmetlerinin en üst düzeyde kontrol ve koordine edilmesi ihtiyacı üzerine yapılmıştı. Aslında başlangıçta görev Sanders'e teklif edilmiş, ama onun birlik komutanlığı yapma ısrarı üzerine, kendisinden sonra en kıdemli kurmay subay olan Schellendorf bu göreve getirilmişti. Her ne kadar Sanders savaşın ilerleyen sürecinde Çanakkale ve Suriye'de önemli görevler üstlenecekse de, bu görevi reddetmesi, Schellendorf'un 1917'de görev süresi bitinceye kadar yardım heyetinin en önemli kişisi olmasına neden oldu.²⁴⁷ Kısacası, yaygın kanaatin aksine, Sanders'in Osmanlı savaş gayreti üstündeki etkisi oldukça sınırlı kalacaktı. Gerçi bu görevi kabul etmesi halinde, başta Enver Paşa olmak üzere Osmanlı komuta heyetiyle geçinip geçinemeyeceğini tahmin etmek de güçtür.

Bronsart von Schellendorf, hakkında bilgilerimizin sınırlı olduğu gizemli bir subaydır. Öncelikli olarak kabiliyetli bir kurmay subaydı. Görev yaptığı süre içinde genelkurmayı istediği gibi yönetip, başta Enver Paşa olmak üzere Osmanlı komuta heyeti ve astlarıyla iyi geçinmeyi başarmıştı. Alman modeli çerçevesinde Osmanlı Genelkurmayı'nı yeniden teşkilatlandırdı. Önemli şubelerin tamamına Alman subayları yerleştirdi. Genç ve yetenekli, çoğu Almanya'da eğitim görmüş Osmanlı kurmay subayları ise şubelere muavin olarak atandı.²⁴⁸ Onun yakın kontrolünde ordunun seferberlik, yığınak ve harekât planları tadil edildi veya hazırlandı. Resmi olarak Enver Paşa genelkurmay başkanıydı. Fakat aynı zamanda harbiye nazırlığı ve diğer bazı başka siyasi görevleri de üstlendiği için, genelkurmay başkanlığı görevini icra etmek için ayırabileceği

fazla zaman yoktu. Zaten altyapı ve tecrübe açısından bu oldukça teknik ve meşakkatli karargâh hizmetini yapabilecek kapasitede de değildi. Sadece büyük ve görkemli konular ilgisini çekiyordu. Onlarla ilgili de basit talimatlar vermek onun için yeterliydi. Sarıkamış harekâtının felaketle sonuçlanması ve yaşadığı bazı şahsi başarısızlıklar sonrasında bu kısıtlı ilgisini de kaybetti. Böylelikle Ocak 1915'ten itibaren genelkurmay tamamen Schellendorf'un kontrolüne geçti.²⁴⁹

Savaşın her an başlaması beklenirken, Almanya'da Osmanlı ordusunun askeri kapasitesine güven artmaya başladı.²⁵⁰ Alman Genelkurmayı, Osmanlı askeri meselelerine ve karar verme sürecine temsilcileri vasıtasıyla değil, doğrudan müdahil olmaya karar verdi. Berlin ve İstanbul arasında doğrudan haberleşme ve rapor verme sistemi tesis edildi. Bu yeni sistem mevcut Osmanlı emir-komuta ve haberleşme sisteminden bağımsızdı. Sistemin işleyişi için onlarca yeni subay görevlendirildi. Schellendorf ve Alman şube müdürleri hemen hemen her konuda Berlin'i bilgilendirmek ve talimat almak zorundaydılar. Bütün planlamalar ve hazırlık çalışmaları Berlin'in kontrolünden geçmekteydi. Benzer şekilde Berlin'in talepleri doğrultusunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut sorunları (siyasi, etnik, sosyal, ekonomik ve kültürel), bölgesel değerlendirmeler ve geleceğe yönelik projeksiyonlar da ayrı dosyalar halinde hazırlandı. Tabii ki bütün bu belge ve dosyalar mevcut arşiv ve dosyalama sistemi dışında, tamamen Almanların kontrolünde ve bağımsız şekilde arşivlenip savaşın sonunda da Almanya'ya kaçırıldı.²⁵¹

Bütün bu haberleşmeler, hazırlıklar ve Berlin'den gelen talimatlardan habersiz bırakılan Osmanlı kurmay subayları, yeni düzenlemelere ve artan Alman kontrolüne muhalefet edip direnmeye başladılar. Çünkü Osmanlı Genelkurmayı artık bağımsızlığını yitirmiş, Alman Genelkurmayı'nın emri altında basit bir ordu karargâhı haline dönüşmüştü. Schellendorf, iki ay içinde (Ağustos-Eylül 1914) sorun çıkaran karargâh subaylarının çoğunu tayin ettirdi. Kalanların önemli yetki ve sorumlulukları yeni atanan Alman subaylara devredildi. Schellendorf ilave olarak karargâh şubelerinin sayısını artırarak, her birinin güçlerini azalttı. Aralık 1917'de

Schellendorf'tan görevi devralan General Hans von Seeckt, selefi gibi, Osmanlı subaylarını kritik şube ve görevlerden uzak tutup, önemli plan ve hazırlıklardan habersiz bıraktı. Sonuç olarak Eylül 1914'ten savaşın sonuna kadar Osmanlı Genelkurmayı büyük ölçüde Berlin'in emrindeki sıradan bir Alman ordusu karargâhı gibi çalıştı.²⁵²

Neden Enver Paşa ve Osmanlı yüksek komuta heyetinin diğer üyeleri Osmanlı Genelkurmayı'nın Berlin'in doğrudan emri altında çalışan bir uydu karargâha dönüşmesine müsaade etmişlerdi?²⁵³ Bu sorunun yanıtı karmaşık gözükse de aslında oldukça basittir. Enver Paşa ve diğer İttihatçı liderler Alman askeri sisteminin ve karar verme düzeninin üstünlüğüne ve nihayetinde savaşın kazanılacağına samimi olarak inanıyorlardı. Alman Genelkurmayı'nın, savaşı kazandıracak asıl cephenin Fransız ve İngilizlere karşı savaşılacak Batı cephesi olduğu fikrini aynen benimsemişlerdi. Dolayısıyla, onlara göre Osmanlı ordusunun görevi mümkün olduğu kadar çok düşman birliğini üzerine çekmekti. Böylelikle Almanların Batı cephesinde zafer kazanmalarının kolaylaşacağı düşünülüyordu. Tabii ki bu düşünce tarzı Almanya'nın savaş hedefine mükemmel uyduğundan, Alman Genelkurmayı'nın büyük beğenisini kazandı. Zaten savaş boyunca Almanlar, İtilaf askerlerinin mümkün olduğu kadarını "Doğudaki yan gösteriler"e, yani Osmanlı'nın üstüne çekmek için ellerinden geleni yapacaklardı. Sarıkamış felaketi sonrasında Enver Paşa'nın Alman kurmay subaylarına daha fazla bel bağlaması çoğu üst rütbeli Osmanlı subayının tepkisini çekse de, bunun bir etkisi olmayacaktı.²⁵⁴

İlginç bir şekilde, başta Liman von Sanders olmak üzere cephe- de görevli bazı Alman subaylar bu uygulamaya itiraz ve muhalefet etmiştir. Onlara göre Osmanlı Genelkurmayı'nın ordu karargâhı seviyesine indirilmesi ve Osmanlı subaylarının kritik karargâh şubelerinden çıkarılması büyük bir hataydı. Alman Genelkurmayı ve onun İstanbul'daki temsilcileri Osmanlı savaş gayretini yönetmek için ne gereken anlayış ve tecrübeye ne de bu muazzam faaliyeti idare edebilecek lisan ve yerel kültür bilgisine sahipti.²⁵⁵ Bu de-

ğerlendirme aslında bir kehanet gibi, gelecekte olacakları öngörüyordu. Çünkü savaşın ilerleyen senelerinde Alman denetimindeki Osmanlı Genelkurmayı savaşın stratejik idaresini yapamamaya başladı. Cephe komutanları büyük ölçüde kendi başlarına kaldı.

Alman askeri yardım heyetinin, askeri reformlara ve Osmanlı savaş gayretine önemli katkıları olduğu açıktır. Ancak günümüzde özellikle Batılı çevrelerde yaygın olan kabullerin aksine, Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı ordusunun silkinip muharebe etkinliğini artırmasındaki ana faktör bu heyet değildir. Birinci olarak, Sanders ve heyet üyesi Alman subaylarının çoğu, böylesine hassas ve üst düzeyde uzmanlaşmaya ihtiyaç duyan bir görevin ifası için gereken standartlara sahip değildi. İstisnai birkaç subay dışındakiler, herhangi bir sıra dışı yeteneği olmayan subaylardı. Özellikle Türkçe lisan yeterliliğinin olmaması hepsinin ortak eksikliğiydi. Üstelik İstanbul'a ancak Aralık 1913'te, yani Osmanlı savaşa girmeden dokuz ay önce gelebildiler. Gelmeleriyle beraber patlak veren diplomatik kriz yüzünden iki ay daha yitirildi. Birçoğu ilk atandıkları görevlerde iki üç ay çalıştıktan sonra yeni görevlere atandılar. Örneğin, Yarbay Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, Topçu Atış Tatbikat Talimğâhı'nda üç aydan az çalıştıktan sonra, Mısır'a yönelik Kanal harekâtı planlarını hazırlaması için Genelkurmay 1. Şube Müdürlüğü'ne getirildi. Benzer şekilde, Mektebi Harbiye komutanlığına atanan Yarbay Back von Erlich de bu görevde altı aydan az bir süre kaldıktan sonra, bir tümen komutanlığında görevlendirildi. Bu subayların lisan bilgilerinin bulunmadığı, Osmanlı kültürüne yabancı oldukları ve intibak için zamana ihtiyaçları olduğu düşünülecek olursa, bu kadar kısa sürede Osmanlı muharebe etkinliğini kayda değer ölçüde artırdıkları iddiası geçerliliğini yitirmektedir.²⁵⁶

İkinci olarak, Alman heyeti Osmanlı ordusunda herhangi bir yapısal veya kurumsal değişiklik yapmadı. Ordunun genel yapısı ve 1910'da uygulamaya konan üçgen teşkilatı olduğu gibi muhafaza edildi. Başarısızlığı aşikâr olan Redif sistemi İkinci Balkan Savaşı'nın hemen ardından lağvedilmişti. Buna uygun şekilde askere alma sistemi de değiştirilmişti. Ayrıca Alman heyeti gelmeden önce,

ordu seviyesinden alay seviyesine kadar bütün birlik karargâhları yeniden yapılandırılıp, askere alma bölgelerine sevk edilmişlerdi. Çoğu birlik ve karargâh savaş esnasında imha olduğu veya dağıtıldığı için bu oldukça kapsamlı bir çabaydı. Savaştan birlik yapısını koruyarak çıkmış kolordulardan tümen veya alay karargâhları alınarak, yeni kolordu ve tümenlerin kurulmasına çekirdek oluşturmaları için farklı bölgelere gönderilmişlerdi. Örneğin, savaştan sağlam çıkan 4. Kolordu karargâhı II. Ordu Müfettişliği'ni kurma görevini üstlenmiş, iki tümen karargâhını (17. ve 18. Tümenler) III. Ordu'ya verip, ondan savaş esnasında imha olup yeniden teşkil edilmiş iki tümen karargâhı (24. ve 26. Tümenler) almıştı. Daha sonra 17. Tümen 9. Kolordu'nun, 18. Tümen ise 11. Kolordu'nun çekirdeğini teşkil edecekti. 18. Tümen'in iki alayı ise (52. ve 54. Alaylar) 33. ve 34. Tümenlerin çekirdeği olacaktı. Bütün bu kapsamlı ve imparatorluk genelinde birlik hareketleri gerektiren teşkilatlanma, Almanlar gelmeden planlanıp uygulamaya konmuştu.²⁵⁷

Üçüncü olarak, subay eğitim ve öğretim sistemi zaten dönüşüm içindeydi. Enver Paşa yaklaşan savaşın genç neslin savaşı olacağı inancındaydı. Bu nedenle yaşlı ve Balkan Savaşları'nda başarısız olmuş subaylar ordudan tasfiye edildi. Toplamda 800'den fazla üst rütbeli subay emekli veya ihraç edildi.²⁵⁸ Genç ve kabiliyetli kurmay subaylar rütbelerinin ötesinde kritik mevkilere atanarak, Balkan Savaşları öncesinde başlatılmış askeri reformlara kalınan yerden devam edildi.²⁵⁹ Çanakkale muharebelerinde savunmanın belkemiğini teşkil edecek olan 3. Kolordu'nun teşkilatlanması, tasfiyeler sonrası yeni ordu yapısına iyi bir örnek teşkil etmektedir. Yanya Savunması'nın meşhur komutanı Esat (Bülkat) Paşa kolordu komutanıydı ve 53 yaşındaydı. 19. Tümen Komutanı Kaymakam Mustafa Kemal (Atatürk) Bey 34 yaşındayken, emrindeki 57. Alay Komutanı, bir sınıf subayı olan Kaymakam Hüseyin Avni Bey 43 yaşındaydı. Mustafa Kemal Bey'in sınıf arkadaşı olan Binbaşı Mehmed Arif (Ayıcı) Bey, kurmay subay olmasına rağmen yeterince kabiliyetli ve başarılı görülmediği için, tümen komutanlığına değil, 5. Tümen kurmay başkanlığına getirilmişti.²⁶⁰ Eğitim durumu, kabiliyet ve muharebe başarısına göre rütbe ve yaşa bakılma-

dan görevlendirme, savaştaki başarıların önemli sebeplerinden biri olacaktı.

Dördüncü olarak, modern Alman askeri sistemi Osmanlı kurmay subayları tarafından yakinen takip edilip benimsenmişti. Yukarıda belirttiğimiz gibi, 1885'ten bu yana görev başı eğitim görmek üzere Almanya'ya yüzlerce subay ve teknisyen gönderilmişti. Bu subaylar Alman doktrin ve talimnamelerini kullanarak Osmanlı ordusunu modern bir savaş makinesine dönüştürme işine, Sanders heyeti gelmeden önce zaten başlamıştı. Alman heyeti, zaten başlamış bir sürece güç vermiş, ilave rehberlik sağlamış ve Almanya eğitilmiş subayların ordu içindeki nüfuzlarını artırmıştı. Tercümanlık ve mihmandarlık görevlerini üstlenen bu subaylar olmasa, Alman subayların intibakı ve görevlerini yapmaya başlamaları çok daha uzun zaman alırdı.²⁶¹

Son ve belki de en önemli faktör, Osmanlı askeri rönesansıdır.²⁶² Yenilgi, daha doğru bir ifadeyle bozgun²⁶³ sadece Balkanlar'da değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün vilayetlerinde siyasi, sosyal ve kültürel dengeleri değiştirmişti. Oysa imparatorluğun bütün ahalisi savaşa mutlak zafer inanç ve beklentisi ile girmişti. Bu yaygın beklentilerin aksine, İşkodra, Yanya, Edirne ve kısmen Çatalca savunmaları dışında kendisine aşırı güvenilen ordu her cephede bozguna uğradı. 93 Harbi'nin felaketlerine bile göğüs geren halk, bu bozgunları kabullenememişti. Halkın bozgunu kabullenememesi ve orduya duyduğu güvenin sarsılması ile savaş esnasında yaşananlar, Osmanlı subaylarını savaş sonrasında Osmanlı askeri sistemini her yönü ile değerlendirmeye, tartışmaya ve nerede hata yapıldığını bulma arayışına düşürmüştü. Ordunun “namusuna sürülen kara lekeyi silmek”²⁶⁴ ve “intikam alevi”²⁶⁵ bu tartışmaları yönlendiren şiarlar olmuşlardı.

Ali İhsan (Sabis)'in “İ” (elif) mahlası ile yazdığı *Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk*²⁶⁶ kitabı ve bu eserin çok talep görmesi üzerine devam cildi olarak yayımladığı *Balkan Harbinde Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbabı (Neden Münhezim Olduk) Eserinin Kısım-ı Sanisidir*²⁶⁷ başlıklı eseri, kelimenin tam anlamıyla büyük bir fırtınanın başlamasına neden olmuştur. Örneğin, bu eserlerde

Bolayır taarruzunun kıyasıya eleştirilmesi üzerine, bu taarruzu planlayan ve uygulanmasında rolü olan mürettep kolordu erkân-ı harbiye reisi Ali Fethi (Okyar) Bey eleştirilere cevaben hemen kendi eserini yayımlatmıştır.²⁶⁸ Ali İhsan'ın kendini gizleyerek de olsa getirdiği samimi ve bir o kadar da acımasız eleştiriler hazmedilmeye çalışılırken, *Ufûl* ile Raif Necdet (Kestelli)²⁶⁹ ve *Bozgun* ile Hafız Hakkı kendisini takip etmiştir.

Anladığımız kadarıyla dönüm noktasını teşkil eden eser, Mahmud Muhtar Paşa'nın kaleme aldığı *Üçüncü Kolordunun ve İkinci Şark Ordusunun Muharebatı*'dır. Çünkü ilk defa ordu komutanlığı yapmış üst rütbeli bir subay yaşadığı tecrübeleri ve fikirlerini Osmanlı nezaket kurallarını dikkate almayarak, sert bir şekilde ortaya koymaktadır. Mahmud Muhtar Paşa'nın eserinden cesaret alan bazı düşük rütbeli subaylar, ya Mehmed Niyazi²⁷⁰ ve “ن. ف.” rumuzlu yazar²⁷¹ gibi kendi birliğinin ve komutanın savunmasını yapmak için ya da Selanikli Bahri²⁷² ve Çobanoğlu Ömer Zeki²⁷³ gibi yaşadığı felaketi yazmak ve görev yaptığı komutanları eleştirmek için eserler vermeye başlamışlardır.

Bekleneceği gibi astları ve meslektaşları tarafından kıyasıya eleştirilen paşalar da kendilerini savunmak ve eleştirilere cevap vermek için gecikmeli de olsa eserler yayımlamışlardır. Bunlardan bazıları, Halepli Zeki Paşa²⁷⁴ örneğinde olduğu gibi, genel bir savunma niteliği taşısa da, diğerleri Abdullah Paşa'nın Mahmud Muhtar Paşa'ya cevap yazması²⁷⁵ örneğindeki gibi, doğrudan kendini suçlayanları ve eleştirenleri hedef alan eserlerdir.²⁷⁶ Az da olsa, Mahmud Muhtar Paşa örneğinde görüldüğü gibi, cevaba cevap²⁷⁷ yazanlar da bulunmaktadır. Dikkat çekici olan bir husus da kendini savunan veya eleştirilere cevap veren Osmanlı paşalarının özel matbaalar yerine devlet matbaalarını tercih etmesidir.

Bu dönemde basılan cevap niteliğindeki eserlerin tamamı, eleştiri ve suçlamalara karşı savunma hissiyle yazılmamıştır. Dikkat çekici sayıda eserde önceden yayımlanan bir esere katkı yapmak, bulgu ve iddialarını onaylamak ve dostça eleştirilerde bulunmak amaçlarının yer aldığını görmekteyiz. Bu konuda iyi bir örnek Nuri (Conker) ve Mustafa Kemal (Atatürk) arasında yaşanan

dostça tartışma ve katkılardır. Balkan Savaşı patlak verdiğinde Trablusgarp'ta bulunan Mustafa Kemal ve Nuri Beyler zorlukla savaşın son safhasına yetişmişlerdi. Her ikisi de Gelibolu'daki mürettep kolorduda görev yaptılar ve Bolayır taarruzuna iştirak ettiler. Savaşın hemen ardından Nuri Bey, *Zabit ve Kumandan* isimli eserini yayımladı.²⁷⁸ Mustafa Kemal Bey de cevaben hemen *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal* isimli bir eser yazmış olmasına rağmen, bu eseri ancak dört yıl sonra yayımlayabildi.²⁷⁹

Karşılıklı suçlamalar ve eleştirilerin ağır bastığı eserlerle beraber Mehmed Ali Nüzhet'in yazdığı üç eserde olduğu gibi kişiselikten uzak, hatırat özelliği taşımayan ve daha çok askeri uygulamaya yönelik taktik ve teknik meseleleri inceleyen kitapların da yayımlandığını görmekteyiz. Zaten Birinci Dünya Savaşı sonrasında Balkan Savaşları tartışmaları, asıl olarak uygulamaya dönük askeri tarih eserleri şeklinde devam edecekti. Nüzhet, eserlerinin yazımında farklı bir yöntem izleyerek, kendi düşünce ve değerlendirmelerini yabancı yazarların ifadelerini kullanarak dile getirmeye çalışmıştır.²⁸⁰ Bu özellik dönemin bütün tercümelerinde göze çarpmaktadır. Aslında bu eserleri doğrudan bir çeviri olarak değil de, yabancı dilde yayımlanmış bir eserin ifade ve bulgularının kamuoyuna nakledilmesi olarak görmek gerekir. Çoğunlukla çevirenler eserlerin önemli gördükleri kısımlarını aktarıp, önemsiz gördükleri kısımları atlıyor, yeri geldiğinde kendi fikir ve tasvirlerini de sanki asıl yazarın ifadeleriymiş gibi yazmaktan çekinmiyorlardı. Günümüzde bu “sözde” tercüme eserlerden istifade ederken, orijinal metnin kullanılması ihmal edilmemelidir.²⁸¹

Osmanlı tarihinde ilk defa her şey kamuoyunun önünde çeşitli basın ve yayın olanakları kullanılarak, sansürsüz bir şekilde tartışılmıştır. Her yeni basılan kitap ve dergi yepyeni tartışmalar başlatmıştır. Gazete ve dergiler sadece kendilerine gelen okuyucu mektuplarını değil, aynı zamanda subay ve asker anılarını da tefrikalar halinde basarak, tartışmalara “yarın ne basılacak?” endişe ve heyecanını taşımışlardır. Askerlerin yayınlarından cesaret alan gazeteciler ve Osmanlı aydınları da kısa süre sonra tartışmalara aktif bir şekilde dahil olmuşlardır. Bazıları gönüllü olarak savaşa

büyük bir istekle katılmışlardı. Ancak savaş esnasında yaşananlar onları şoka sokmuştu. Bir şekilde yaşadıkları şoku herkesle paylaşmak istiyorlardı.²⁸² Çoğunluğu teşkil eden savaşa doğrudan katılmamış olanlar ise, başta yabancı gözlemcilerin yazdıkları olmak üzere savaş hakkında bulabildikleri her şeyi toparlayıp tercüme ederek yayımlıyorlardı.²⁸³

III. Selim reformlarından bu yana Osmanlı ordusunun en önemli sorunu, askeri bilgi ve tecrübelerin aktarılmasında sözlü gelenekten yazılı geleneğe geçilmesidir. Bu geçiş için sadece askeri okulların açılması, askeri kanunname ve talimnamelerin basılıp birliklere dağıtılması yeterli değildi. Ordu mensuplarının da bilgi ve tecrübelerini yazıya dökmesi, başta askeri dergiler olmak üzere, farklı platformlarda bunların yayımlanması ve tartışılarak benimsenip bünyeye katılması gerekiyordu.²⁸⁴ Balkan bozgunu sayesinde sözlü gelenekten yazılı geleneğe geçişte önemli bir eşik aşılabılmıştır. Bundan böyle Osmanlı'nın subay, yedek subay, astsubay ve hatta okuma yazma bilen erleri, ceplerinde taşıdıkları küçük defterlere (muhtıra) günü gününe yaşadıklarını not etmeye başlayacaklardı.²⁸⁵ Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı esnasında bile, askeri bilgi ve tecrübeler yayımlanacak ve tartışılacaktı.

Askeri tartışmalar devam ederken, Türk kökenli Osmanlı subaylarının sorunlara çözüm arayışı içinde Türkçülük ideolojisine yakınlaşması yayınlara da yansımıştır. Kamuoyunu etkileyebilmek için farklı edebi yazım türleri kullanıldı. Geçmişin meşhur zaferleri, fetihleri ve kahramanları artık milliyetçi bir kisveyle sunuluyordu. Askeri mesaj ve eleştiriler bile milli, dini ve popüler değerlerle karıştırılarak ifade edilmekteydi.²⁸⁶

Askeri rönesansın Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı öncesinde silkinip kendine gelmesi ve önemli atılımlar yapmasında büyük etkisi olmuştur. Ancak bu entelektüel gelişmenin boyut ve etkilerinden ne Osmanlı ordusunda görevli Alman subaylar ne de diğer yabancı gözlemciler haberdar olabilmiştir. Bu tartışmalar orduda ve kamuoyunda büyük çalkantılara neden olurken, onlar Osmanlı ordusunu çağın gerisinde kalmış ve subayları da eğitimsiz, yolsuzluklara bulaşmış ve beceriksiz olarak görmeye ve tasvir etmeye devam ediyorlardı.

Yukarıda belirtilen hususlara ek olarak, yabancı askeri yardım heyetlerini istihdam eden bütün ordularda karşılaşılan iletişim eksikliği, şüphe, bilgisizlik, yapısal muhafazakârlık, grup çıkarları ve paranoya gibi sorunların²⁸⁷ Alman askeri yardım heyetinin görev süresi içinde de etkili olduğu unutulmamalıdır. İncelediğimiz bütün bu faktörler hesaba katıldığında, Birinci Dünya Savaşı boyunca kazanılan askeri başarıların tamamını Alman subayların varlığına bağlayıp, bütün yenilgilerden Osmanlı subaylarını sorumlu tutmanın ne kadar hatalı bir görüş olduğu ortaya çıkmaktadır.

2. Umut Kırıcı Bir Başlangıç: Sarıkamış Harekâtı

1914 senesinin sonbaharı geldiğinde Osmanlı subaylarının çoğu tarafsızlığın artık mümkün olmadığını, imparatorluğun bir şekilde savaşa sürükleneceğini düşünüyorlardı. İmparatorluğun bekasının ancak Almanya'nın yanında savaşa girmekle sağlanabileceği konusunda yaygın bir kanaat vardı. Bu kanaatlere rağmen Avusturya-Macaristan ordusunun Sırp ve Ruslar karşısında uğradığı ağır yenilgiler ve Osmanlı ordusunun harbe hazırlık durumunu dikkate alarak, savaşa girişin en az iki sene daha ertelenmesi gerektiği konusunda da ısrarcıydılar. Bu istek ve temennilere rağmen, üç ay süren tereddüt ve diplomatik manevralar sonrasında, imparatorluk bir oldubittiyle Almanya yanında savaşa sürüklendi. Wangenheim ve deniz ataşesi Binbaşı Hans Humann'ın, sadrazam da dahil Osmanlı karar vericilerinin nerdeyse tamamının dışlandığı bu süreçte çok etkili olduğu anlaşılmaktadır. Enver Paşa'nın verdiği direktifler doğrultusunda, Alman amirali Wilhelm Souchon komutasındaki Osmanlı filosunun 29 Ekim 1914'te Rus limanlarına baskın tarzında bir taarruz düzenlemesiyle savaşa aniden girilmiş oldu.²⁸⁸

Osmanlı ordusu, savaşa ciddi eksiklik ve sorunlarla girdi. Savaş öncesi ilan edilen seferberlik, askere alma ve askerlik şubelerinin sorumluluk alanlarında yapılan radikal değişiklikler yüzünden çok yavaş ilerledi. Genelkurmay, Çatalca hattında toparlanmış olan kolordu ve tümen karargâhlarını kendi sorumluluk bölgelerine

sevk edebilmek için büyük uğraş vermektedir. Kafaların karışıklığı ve son anda yapılan değişiklikler yüzünden birlikler daha intikallerini tamamlamadan başka bölgelere sevk emirleri almaktaydı. Son dakika değişiklikleri birlik teşkilat yapılarını da etkilediğinden, karmaşa iyice artmıştı.²⁸⁹ Bu konuda iyi bir örnek II. Ordu'nun başına gelenlerdir. II. Ordu karargâhı, savaş biter bitmez kadrosu küçültülüp ordu müfettişliği teşkilatına geçirilerek Şam'a sevk edilmişti. Daha bir sene geçmeden 6 Eylül 1914'te Şam'da IV. Ordu'nun kurulmasına karar verildi ve II. Ordu Müfettişliği İstanbul'a çağrıldı. Yeni IV. Ordu'nun komutanı Cemal Paşa nüfuzunu kullanarak II. Ordu personelinin önemli bir kısmını kendi ordu karargâhına transfer etti. II. Ordu, kalan personeliyle İstanbul'a ulaştığında, müfettişlik teşkilatından tekrar ordu karargâhı yapılmasına geçmesi emrini aldı.²⁹⁰

Silah, teçhizat ve mühimmat açısından durum çok daha kötüydü. Çoğu yakın tarihte hazineyi büyük borç yükü altına sokarak ithal edilmiş ağır silah ve teçhizatın yarısından fazlası geri çekilmelerde veya teslim olma sonucu düşmana terk edilmişti. Başta topçu mermileri olmak üzere mühimmat stoku tüketilmişti. Bütün bunlar yetmezmiş gibi, lojistik seferberlik ve eksilen malzemelerin ithali çok yavaş bir hızda ilerlediğinden yolsuzlukların önü yine alınamadı. Devletin hazinesinde bu ithalat ve seferberlik masraflarını karşılayacak para bulunmamaktaydı. Osmanlı'ya geleneksel olarak kredi açan Fransa ve İngiltere rakip kampta yer aldığı için uluslararası ortam borç almaya uygun değildi. Büyük beklentilere rağmen, Almanya'yla ittifak rahatlatma sağlamadı. İki ülke arasında Sırbistan yüzünden doğrudan bir demiryolu bağı bulunmamaktaydı. Bütün nakliyat Bulgaristan ve Romanya'nın insafına kalmıştı. Sonuçta söz verilen askeri yardımın ancak küçük bir kısmı İstanbul'a ulaşabildi.²⁹¹

Yaşanan bütün sorunlara rağmen, seferberliğin nispeten en kolay ve başarılı bölümü personel seferberliğinde yaşandı. Binlerce gönüllü askerlik şubelerine koştu. Talep o kadar fazlaydı ki, zaten yeniden yapılanma yüzünden ciddi sıkıntılar yaşayan askerlik şubeleri bu yükü kaldıramadı. Barınma, iye ve üniforma sorunları

çözülünceye kadar gönüllülerin dörtte biri geri gönderildi. Seferberlik sonrası ordunun personel mevcudu görkemliydi. 820.000'i muharip olmak üzere, genel mevcut bir milyonu aşmıştı. Fakat subay sayısı 12.469'da sabit kalmıştı. Her yüz muharip askere bir buçuk subay düşmekteydi. Bu oran, neredeyse koca denizde bir damla anlamına gelmekteydi.²⁹²

Merkezi idare boş subay kadrolarını doldurmak için muhtelif yöntemlere başvurdu. Balkan Savaşları öncesi ve sonrasında tasfiye edilen alaylı subayların bir kısmı tekrar göreve çağrıldı. Harbiyeliler “zabit vekili” rütbesiyle doğrudan birliklere atandı. Son sınıf askeri lise öğrencileri, üniversite mezun ve öğrencileri ile lise mezunları da subay talimgâh eğitimi sonrasında “zabit namzedi” olarak birliklere dağıtıldı. Savaş süresince zayıyatı karşılamak için, kapatılan askeri okulların yerine subay talimgâhları açıldı. Benzer şekilde her cephenin gerisinde de er eğitim birlikleri teşkil edilekti.²⁹³

Talimgâhlarda altı ilâ sekiz ay eğitim gören öğrenciler, onbaşı rütbesi verilerek kıtalara zabit namzedi unvanıyla gönderildi. Kararnemeye göre, altı aylık görev başı eğitim ve deneme sonrasında, birlik komutanlarının kanaatine göre subay naspedileceklerdi. Böylelikle altı ay boyunca astsubay olarak görev yapacak adaylar ordudaki önemli bir boşluğun dolmasına yardımcı olacaklardı. Eğer aday başarısız bulunursa, çavuş rütbesi verilip astsubay statüsünde göreve devam edecekti.²⁹⁴ Önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi, Osmanlı ordusunda profesyonel astsubay sınıfı bulunmamaktaydı. Askerlerin bir kısmı teskere bıraktırılarak astsubay görevlerinde istihdam edilmekteydi. 1909 sonrasında bazı ordu merkezlerinde açılan küçük zabit mekteplerinden az sayıda mezun verilebilmişti.²⁹⁵ Bunlar da subay açığı yüzünden astsubay kadrolarına değil, subay kadrolarına atanmışlardı.²⁹⁶ Dolayısıyla savaş boyunca zabit namzetleri ve kıdemli erler astsubay işlevini yerine getirmeye çalıştı. İmparatorluğun yüksekokul ve lise mezun ve öğrencileri bir sene içinde tamamen askere alındığı için, 1915 sonrasında önce eskiden askerden muaf olan medrese ve diğer dini okul mezun ve öğrencileri, müteakiben de bulunabilen okul gör-

müş kim varsa talimgâhlara sevk edildi. Savaşın son senesinde zabıt namzedi yaş sınırı on altı yaşına kadar düşürülmüştü.²⁹⁷

Osmanlı ordusunun savaşta ilk büyük harekâtı olan Sarıkamış seferi, ordunun hata ve sevaplarının yanı sıra genelkurmayın planlama kapasite ve yeteneğini göstermesi açısından da önemlidir. Bronsart von Schellendorf idaresindeki Osmanlı Genelkurmayı, tek bir seferberlik ve yığınak planı (bir numaralı plan) hazırlamıştı. Bu plana göre imparatorluğun en hassas bölgesi olarak İstanbul ve Çanakkale Boğazları tespit edildiği için, ordunun kurulu kolordu ve tümenlerinin çoğu (37 kurulu tümenin 27'si) bu bölgede yığınak yapacaktı. İlave olarak iki kolordu (6 tümen) Avusturya-Macaristan'ın üzerindeki yükü hafifletmek için Rusya'ya karşı ya Romanya sınırında ya da Odessa civarında kullanılmak için tahsis edilmişti. Doğudaki III. Ordu'ya iki kolordu bırakılırken, Irak'taki bölge komutanlığının dört tümeninden üçü buraya ve Suriye'ye kaydırılıyordu. Yemen-Asir ve Hicaz bölgelerindeki kolordu ve bağımsız tümenler dışında, Şam'daki IV. Ordu da dahil bütün birliklerin Boğazlar ve Trakya'ya sevk edilmesi kararlaştırılmıştı. Aslında Schellendorf imparatorluğun hassas bölgelerini korumak dışında, Avrupa cephelerini desteklemek için de elde hazır kuvvet bulundurmak istemişti.

Ancak Berlin'den gelen birbiriyle çelişen mesajlar ve büyük ölçüde Romanya-Odessa projesinden vazgeçilmesi üzerine, yığınak planlarında değişiklik yapıldı. Süveyş Kanalı'na yapılacak sürpriz saldırı için her biri iki tümenenden müteşekkil iki kolordu tekrar IV. Ordu'ya verildi. Muhtemel bir Kafkas harekâtı için 10. Kolordu III. Ordu'ya iade edildi. Tabii ki birlikler eski plana göre yollara düştüğü için bu ani değişiklik çoğu birliği ziyadesiyle yordu. Örneğin, 10. Kolordu Erzurum'dan Samsun'a yaya intikal edip ulaşmışken, plan değişikliğini öğrenince tekrar geriye dönmüştü. Bu kolordu dört ayı intikalde geçirip bir mermi bile atmadan, iyice yıpranmış halde Sarıkamış harekâtına katılacaktı.²⁹⁸

Genelkurmayın planı hatalı kabul ve değerlendirmelere dayanarak hazırlandığı için, yapılan son dakika değişikliklerine rağmen

içinde ciddi sorunlar barındırıyordu. Birinci olarak İngiltere'nin Basra vilayetine saldırmayacağı farz ve kabul edilmişti. Planlamacılar Hindistan'ın askeri potansiyeli ve Londra'dan bağımsız karar verme sistemi ile Körfez'de yapılan yığınağı dikkate almamıştı. İkinci olarak, Boğazlar bölgesinde toparlanan stratejik ihtiyat dışında, imparatorluğun farklı bölgelerine yapılması muhtemel düşman saldırılarına karşı zamanında müdahale edecek bölgesel ihtiyatlar bulunmuyordu. Üçüncüsü, planın lojistik ve ulaştırma kısmı en temel bilgileri bile içermediği gibi, yapılan değerlendirmelerin çoğu hayali ve harekât ile ilgisizdi. Son olarak, planlamacılar iç güvenlik konusunu tamamen ihmal etmişlerdi. Orduya daha fazla manevra birliği yaratabilmek için, jandarma teşkilatı tümen ve alaylar şeklinde yeniden teşkilatlandırılıp hudut bölgelerine sevk edildi. En karışık ve sorunlu bölgelerde bile jandarma bırakılmadı. Jandarmanın boşalttığı yerleri doldurma işi valilerin inisiyatifine bırakılmıştı. Bütün erişkin erkek nüfus silah altına alındığı için, valiler yaşlı veya sağlık nedeniyle askere alınmamışlardan tekrar jandarma teşkil edip köy korucularını yetkilendirdiler. Bazı vilayetlerde aşiret savaşçıları bu amaçla istihdam edildi. Durum kâğıt üstünde bile korkutucuydu.²⁹⁹

Eski Vardar Ordusu'nun talihsiz komutanı ve şimdi de III. Ordu komutanlığını yürüten Hasan İzzet Paşa ve karargâhı, planlamanın tutarsızlığı ve genelkurmaydan gelen birbirini yalanlayan emir ve mesajlar karşısında ne yapacağını şaşırmıştı. III. Ordu'ya başlangıçta, muhtemel Rus taarruzlarına karşı doğunun stratejik savunması görevi verilmişti. Ancak bu savunmanın temel parametreleri verilmediği için, ana savunma hattının nereden geçeceği belli değildi. Bazı mesajlarda Erzurum müstahkem bölgesi ve civarındaki yüksek arazi işaret edilirken, diğerlerinde huduttan itibaren yapılacak bir savunmadan bahsediliyordu. Orduyu oluşturan kolordu ve tümen karargâhlarının tamamı, Balkan Savaşı sonrasında, son altı ay içinde Trakya'dan bölgeye intikal edip seferberlikle birliklerine kavuşmuştu. Yeniden teşkilatlanma ve erlerin eğitimiyle uğraşılırken, en iyi kolordusu (10. Kolordu) elinden alınıp İstanbul'a doğru intikale başlatıldı ve yerine Irak'tan tek tümenli 13.

Kolordu verildi. Irak'ta kalsa muhtemelen daha faydalı olacak bu kolordunun durumu her açıdan çok kötü olduğu gibi, kışlık teçhizatı da bulunmuyordu.³⁰⁰

Durum sanki yeteri kadar kötü değilmiş gibi, Enver Paşa İstanbul'dan bölgeye müdahale etmeye başladı. Muharebe gücünü artırmak için iki yeni seferberlik projesi tasarlayıp uygulamaya koydu. Birincisi, bir türlü askere alınamayan Doğu ve Güneydoğu Kürt aşiretlerinden hafif süvari alayları kurulmasıydı. Bu proje bir anlamda eski Hamidiye alaylarını yeniden canlandırıyor. "İhtiyat Süvari Alayları" adını taşıyan bu birliklerin geçmişten en önemli farklılığı, teşkil edilecek alay ve tümenlerin komutanlıklarına düzenli ordudan subayların atanmasıydı.³⁰¹ İkinci proje ise Doğu Karadeniz bölgesinin savaşçı ahalisinden (genellikle Laz ve Acarlar) gerilla çeteleri kurmaktı. Bu çetelerin başında İttihat ve Terakki'nin sivil üst ve orta kademe liderleri bulunacaktı. Sonraları subaylar atansa da, bunun bir İttihatçı projesi olma özelliği muhafaza edildi. Aşiret süvarisinden farklı olarak, bu gerilla çeteleri ordunun değil, "Teşkilat-ı Mahsusa"nın emrinde olacaktı. Ancak ordu komutanlıklarından bu çetelere personel, silah, teçhizat ve mühimmat yardımıyla bulunmaları istenmişti. Acil durumlarda birlik takviyesi bile yapılmasına cevaz verilmişti. Ordu özellikle ikinci projeden çok rahatsız oldu. Harekât esnasında gerilim artacak, taraflar neredeyse fiilen çatışmaya girecekti.³⁰²

Osmanlı İmparatorluğu'nun şansına Rus Genelkurmayı, Osmanlı ordusunun ciddi bir tehdit teşkil etmediğini değerlendirerek Kafkaslar'ı büyük ölçüde ihmal etmiş ve hatta geride sadece bir kolordu bırakarak bölgede konuşlu düzenli ordu birliklerinin çoğunu Polonya'ya sevk etmişti.³⁰³ Ortaya çıkan kuvvet boşluğunu doldurmak için acele içinde yeni bir ihtiyat kolordusu teşkil edilmeye başlandı. Tabii ki bu koşullar altında stratejik savunmada kalınması planlanmıştı. Ancak savunmayı güçlendirmek için, hududun Osmanlı tarafında kalan yüksek arazi kesiminin savaş başlar başlamaz ele geçirilmesine de karar verilmişti. Savaş ilanının hemen ardından 4 Kasım 1914'te ani bir taarruzla bu hedefe ulaşıldı. Fakat Osmanlı hudut birliklerinin Rus ilerleyişi başlayınca

hızla bölgeyi terk etmesi, atılğanlığıyla tanınan Rus General Georgy Bergmann tarafından ciddi bir fırsat olarak algılandı. Bergmann, planları bir tarafa bırakarak ilerleyişine devam ederken, Enver Paşa'nın ikazıyla isteksizce harekete geçen Hasan İzzet Paşa, zayıf Rus birliklerine 6 Kasım'da Köprüköy'de karşı taarruz icra etti. Rus ilerleyişini durdurmakla kalmadı, Bergmann'ı yenilgiye de uğrattı. Fakat ortaya çıkan altın fırsatı değerlendirip birliklerini kitle halinde kullanmak yerine, parçalar halinde sevk ettiği için Rusları imha edemedi.³⁰⁴

Beş gün süren Köprüköy Muharebesi'nde bedel ödenerek kazanılan zafer, askerlere ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya güven vermişti; ama bu güveni Hasan İzzet Paşa paylaşmıyordu. Enver Paşa, bir kez daha III. Ordu'ya müdahale edip zorlayarak taarruza kaldırdı. Rus savunması oldukça hazırlıksız ve zayıftı. Fakat III. Ordu da en az Ruslar kadar hazırlıksızdı. Üstelik tereddütlü komuta tarzı yüzünden Köprüköy'de önüne çıkan büyük fırsatı değerlendiremeyen Hasan İzzet Paşa, iyice ürkekleşmişti. Onun isteksiz ve endişeli tavrı yüzünden en temel hazırlıklar bile yapılmadan 17 Kasım'da birlikler parçalar halinde körlemesine taarruza geçti. İki gün süren Azap Muharebesi'nin her iki tarafa ağır maliyeti oldu. Muharebe istihbaratının yetersizliği yüzünden, Osmanlı tümenleri kuşatıcı taarruz yerine, cephe taarruzu yapmak durumunda kaldılar. Çatışmaların doruğa çıktığı anda ağır zayıttan paniğe kapılan Hasan İzzet Paşa, taarruzu durdurarak geri çekilme emri verdi. Oysa Bergmann da geri çekilmeye karar vermişti. Sonra cereyan eden karmaşık geri çekilmenin III. Ordu'ya maliyeti kanlı muharebelerden daha fazla oldu.³⁰⁵

Köprüköy ve Azap Muharebeleri, Balkan Savaşları sonrasında girilen geniş kapsamlı yeniden yapılanma ve teşkilatlanmanın yetersizliğini göstermesi açısından anlamlıdır. Düzenli ordu birlikleri itaat ve cesaretle savaştı. Özellikle subaylar Balkan Savaşları'nın lekesini temizlemek için emirlere mutlak itaat edip, büyük bir fedakârlıkla görevlerini ifa etmeye çalıştılar. Sonuçta subay zayıttı gereksiz derecede yüksek oldu.³⁰⁶ Ama muharebeler bir turnusol testi görevi yaparak, önceden kurulmuş birliklerle yeni teşkil edilenler arasındaki uçurumu ortaya çıkardı. II. Ordu'dan gelen 18.

Tümen'in deneyimli alaylarının çabası, askerlerinin çoğu göçebe Kürt ve Ermeni köylüsü (Van askere alma bölgesi) olan 11. Kolordu'yu harekete geçiremedi. Devlete sadakatleri de zayıf olan bu askerler, zor durumda kalınca firar etmekten çekinmiyorlardı. Bağdat'tan Kafkas cephesine kadar yürüyerek gelen talihsiz 37. Tümen ise ilk muharebelerde cesaretini yitirip, sonraki harekâta tamamen dağıldı.³⁰⁷

Ordu seviyesinden tabur seviyesine kadar bütün karargâhlar görevlerini ifa etmede başarısız oldular. Düşman hakkında bilgi toplama ve istihbarata dönüştürme işi gerçekleştirilemediği gibi, geleneksel olarak sorun teşkil eden lojistik de ciddi problemlere yol açtı. İyi eğitim görmüş kurmay subayların kendilerini kanıtlamak için hazırladıkları parlak planlar, ordunun ciddi sorunlarını dikkate almayıp taktik başarıları da abartarak değerlendirmeye kattığı için başarısızlığa baştan mahkûm kaldı.³⁰⁸ Subayların ve deneyimli askerlerin gayret ve cesareti, teşkilat yapısının yeni ve oturmamış olmasından kaynaklanan emir-komuta ve haberleşme sorunlarını kısmen giderse de tamamen çözemedi. Enver Paşa'nın parlak fikri olan ihtiyat süvari birlikleri ise kendilerine verilen keşif, cephe ve yanları örtme, düşman yan ve gerilerine saldırma gibi klasik süvari görevlerinin hiçbirini yapamadı. Askeri disiplin, eğitim, ateş desteği, ama her şeyden önce vatanseverliği zayıf olan Kürt aşiret savaşçıları, düşmanın ilk ateşinde muharebeden kaçtılar. Tek başarabildikleri, düşman geri hatlarında yarattıkları kısmi karmaşaydı. Bazı aşiret birliklerinin taraf değiştirip Ruslara katılması ise ciddi moral bozukluğuna sebep oldu. Sonunda çaresiz kalan Enver Paşa dört ihtiyat aşiret tümenini lağvetti. Elde kalan aşiret savaşçıları 21 Kasım'da iki tugay halinde teşkilatlandırılıp düzenli bir süvari tümeninin emrine verildi.³⁰⁹

Şaşırtıcı bir şekilde, Enver Paşa ve Alman denetimindeki Osmanlı Genelkurmayı, III. Ordu'nun başına gelenleri ve içinde bulunduğu kötü durumu görmeyip, Rusların kötü performansını ve kullanılamayan fırsatları dikkate aldı. Ayrıca Almanların Tannenberg'de kazandıkları büyük zafer, Enver Paşa ve arkadaşlarını derinden etkilemişti. Balkan Savaşları'ndan bu yana düşmanı kuşata-

rak imha etme düşüncesi, Osmanlı kurmay subaylarını büyüleyen bir konuydu. Kendi Tannenberg zaferini kazanmak isteyen Enver Paşa, III. Ordu'nun ihtiyatlı komutanlarını genç, hırslı ve kendisine mutlak itaat edecek subaylarla değiştirdi. Ona göre kısıtlı personele sahip ve ateş desteği olmayan Teşkilat-ı Mahsusa'nın çeteleri bile Rusları yenebilmekteydi. Gerçekten de Doğu Karadeniz sahil kesimindeki çetelerin ani saldırısı karşısında, Ruslar paniğe kapılarak geniş sahil kesimlerini savaşımadan terk etmişti. Aracılar vasıtasıyla iş yapmaktan sıkılan ve muhteşem zaferini kazanmak isteyen Enver Paşa, 18 Aralık 1914'te III. Ordu komutanlığını şahsen üstlendi. Cepheye giderken Schellendorf'u da yanında götürmeyi ihmal etmedi.³¹⁰

Yeni 10. Kolordu Komutanı Albay Hafız Hakkı'nın hazırladığı Sarıkamış harekât planı basit, ama cüretkârdı. 11. Kolordu ve 2. Süvari Tümeni, cephe taarruzlarıyla Rusları tespit edecek ve 9. ve 10. Kolorduların kuzeyden kuşatıcı manevra yapıp düşman gerisine sarkması için fırsat yaratacaktı. İlave olarak Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri, Alman Binbaşı Wilhelm Stange'nin piyade müfrezesi (takviyeli 8. Piyade Alayı) ve Fethi Bey'in alay muharebe grubu ile koordineli olarak kuzeyden birkaç kol halinde düşman gerilerine taktik akınlar düzenleyerek düşmanı şaşırtacak ve birlik tahsis etmeye zorlayacaktı. Planın başarılı olması mutlak şaşırtmanın sağlanması, hareket kabiliyeti yüksek birliklerle hızlı manevra ve tespit kuvvetinin düşmanın cepheden ayrılmasına müsaade etmesine bağlıydı. Oysa ne planı hazırlayan Hafız Hakkı Bey ne de onay veren Enver Paşa istihbarat eksikliğini, lojistik planlamanın hayali olmasını, ağır topçunun harekâta dahil edilmemesini, kötü yol koşullarını, en önemlisi de kış koşullarını hesaba katmıştı. 1914 senesi kışı, kışların sert olduğu bölge standartlarının bile üstünde ağır geçmekteydi. Sıcaklıklar rekor derecelerde düşmüş ve beklenmedik ölçüde kar yağmıştı. Ortada bu sorunlar varken, Hafız Hakkı Bey son aşamada planda ciddi bir değişiklik yaptı. Artık hedef düşmanın hemen gerisine sarkıp onu imha etmek değil, daha derinlerdeki, Rusların ana ikmal noktası olan Sarıkamış kasabasıydı. Tabii ki sonraki adım Kars kalesinin fethedilmesiydi.

Böylelikle Rusların kaçış imkânları ortadan kaldırılacağı için, hem Rus birlikleri imha edilecek, hem de sonrasında Gürcistan'ın işgali için sağlam bir sıçrama noktası tesis edilecekti.³¹¹

Üst üste yaşanan gecikmeler sonrasında, 9. ve 10. Kolordular nihayet 22 Aralık'ta ileri yürüyüşe başladı. Hızlı intikal etmek için hafif dağ topları dışında bütün toplar ve diğer ağırlıklar geride bırakılmıştı. Başlangıçta düşman üzerinde baskın ve sürpriz tam olarak sağlandı. Harekâtın ikinci gününün sonunda Rus komutanları hâlâ Osmanlı niyet ve maksadını anlayamamıştı.³¹² Ancak bu esnada Osmanlı birlikleri de ciddi sorunlar yaşamaya başlamaktaydı. İntikal eden birlikler birbirleriyle temas ve irtibatını yitirmişti. Kışlık giyim ve teçhizatı olmayan askerler bir yandan soğukla mücadele ederken, diğer taraftan da zaten kötü evsafa iken bir de şimdi karlarla kapanmış yollarda yürümeye çalışıyorlardı. Planlamacıların öngöremediği Rus emniyet tedbirleri ve talihsizlikler de ilerleyiş hızını yavaşlatmaktaydı. Örneğin Rus karakol ve örtme birlikleri tahmin edilenden daha sıkı bir direniş gösterip umulmayan yerlerde ortaya çıkarak gecikmelere neden oldu. Birlikler arası irtibat olmadığı için, örneğin Oltu'da Rus mevzilerinin önünde 92. ve 94. Alaylar hata sonucu birbiriyle çatışmaya girerek ağır zayıyata uğradılar. Yolunu kaybeden birliklerin aranıp bulunması ve istikametinin muhafazası da ciddi zaman kaybına yol açtı.³¹³ 9. Kolordu'nun öncüsü Sarıkamış'a üçüncü gün ulaşabildi. Ama ana unsur gecikince Rus takviyeleri kasabaya akmaya başladı. 11. Kolordu bütün gücüyle cephe taarruzunu icra etmediği için Ruslar cephe-den birlik çekerek, artık aşikâr hale gelen Osmanlı manevrasına karşılık verme şansını yakalamışlardı.³¹⁴

Osmanlı harekâtı bu gelişmelere rağmen hâlâ başarı şansına sahipti. Rus komuta heyeti baskın taarruz sonucu paniğe kapılarak birbiriyle çelişen emirler vermiş, birlikler karmaşa içine düşmüştü. Örneğin, Rus komuta heyeti için 30 Aralık gününe kadar, geri çekilip Osmanlı kuşatmasından kurtulma temel amaç olarak kalmıştı.³¹⁵ Ama bahse konu tarihte 9. Kolordu muharebe gücünün ancak üçte birine sahipti ve Rus savunmasının topçu desteği çok daha kuvvetliydi. Sarıkamış'ın bu şekilde ele geçirilemeyeceği anlaşılınca Enver Paşa, daha ilerideki hedefine ilerleyen 10. Kolor-

du'ya geri dönme emrini verdi. Hafız Hakkı Bey kolordusunu kısa yoldan getirmek için Allahuekber Dağı'na sürme gafletini gösterdi. 10. Kolordu yol ve iz olmayan dağı aşarken mevcudunun üçte ikisini kaybetti. İki zayıf kolordunun icra ettiği taarruzlar başarısızlıkla sonuçlandı. Rusların mevcudu takviyelerle iyice artarken, Rus topçusu Osmanlı piyadesine ağır zayıat verdiriyordu. Ağır zayıat, soğuk, açlık, bitkinlik ve hastalıklar sonucu 9. Kolordu'nun muharebe mevcudu binin, 10. Kolordu'nun ise iki binin altına düştü.³¹⁶

Yeni senenin ilk günü üst rütbeli subaylar, harekâtın sona erdirilmesi için Enver Paşa'yı ikna etmeye çalıştılar. Enver Paşa geri çekilmeyi inatla reddetti. Bu esnada Osmanlı taarruzlarının başarısızlığından umutlanan ve her konuda kesin kuvvet üstünlüğünü tesis eden Ruslar, kendi kuşatıcı manevralarını yapmaya karar verdiler. 2 Ocak'ta başlayan Rus taarruzları Sarıkamış önündeki Osmanlı birliklerini gafil avladı. 9. Kolordu'nun umutsuz direnişi sayesinde 10. Kolordu geri çekilebildi. 9. Kolordu ve üç tümen karargâhının sağ kalan personeli, kolordu komutanı İhsan Latif (Sökmen) Paşa ile beraber esir düştü. Artçı birliklerin kendilerini feda etmesi sayesinde Ruslar takip harekâtını icra edemedi ve III. Ordu'nun kalıntıları kendilerini kurtarabildi.³¹⁷

Sarıkamış harekâtının planlandığı şekilde uygulanıp zafer kazanılması halinde neler olabileceği tarihin konusuna girmemektedir. Ama bu harekât ile Osmanlı Genelkurmayı kendi eliyle bir felaket yaratmıştır. III. Ordu'nun 22 Aralık 1914 tarihinde 118.174 olan muharip gücünden geriye sadece 42.000 kişi kalmıştır. Bazı yazarlar, bu felaket sonucu en az iki sene boyunca Ruslara karşı bir taarruz harekâtına girişme imkânının kalmadığını ifade etmektedir.³¹⁸ Kısa vadede ise İran Azerbaycan'ı, Afganistan ve Orta Asya'da isyanlar çıkarmayı hedefleyen muhtelif Osmanlı-Alman projelerinden de vazgeçilmesi gerekmiştir. İran ve Dağıstan içindeki hedeflerine doğru yola çıkmış iki tümen grubu (1. ve 5. Seferi Kuvvetler) derhal III. Ordu'yu takviye etmek için görevlendirilmiştir.³¹⁹ Oysa bu birlikler hayali hedeflere tahsis edileceğine, harekât öncesi III. Ordu'ya katılmış olsalardı, olayların çok daha hayırlı gelişebileceği aşikârdı.

Bu çalışma perspektifi çerçevesinde, Sarıkamış harekâtı bir bütün olarak sıra dışı ve şaşırtıcı bir girişim değil, Osmanlı askeri sisteminin kurumsal gelişimi içinde anlaşılabilir bir hadisedir. Öncelikli olarak, planın ana fikri ve genel yapısı Balkan Savaşları'nda örneklerini gördüğümüz Osmanlı operasyonel çevirme doktrininin bir sonucudur. Benzer şekilde aynı planlama hataları (etkin ateş desteğinin yokluğu, kötü lojistik destek, iyimser zaman planlaması, kötü eşgüdüm) yapılmış ve gerçek dışı planlama parametreleri (ateş desteği olmayan zayıf bir düşman beklentisi, Rus komuta heyeti ile ilgili abartılı kötü değerlendirmeler ve Teşkilat-ı Mahsusa'dan büyük beklentiler) kullanılmıştır. Bütün bu hatalara rağmen, subay ve askerlerin gayret ve cesareti ile bazı birliklerin yüksek eğitim seviyesi sayesinde zaferin eşğine kadar gelinmesi de belirtilmesi gereken bir husustur.

İkinci olarak, her ikisi de şöhret peşinde koşan Enver Paşa ve Hafız Hakkı Bey, Balkan Savaşları'nda Şark ve Garp ordularını etkileyen tehlikeli bir komuta tarzını benimsemişlerdir. Sadece kendi komuta hak ve yetkileriyle yetinmeyip, astlarının yetki ve inisiyatiflerini de gasp ederek komuta sistemini darmadağın etmişlerdir. Balkan sendromu diye isimlendirebileceğimiz, üzerlerine sürülen lekeyi temizleme endişesi içindeki subaylar, hataları ve olası maliyetini görmelerine rağmen emirlere mutlak itaat etmişlerdir. Buna rağmen, harekât esnasında Enver Paşa düzinelerce subayı görevden alıp divaniharbe vererek ve hatta sorgusuz sualsiz idam ettirerek bütün saflarda terör yaratmıştır. Bunlar yüzünden, aksi takdirde kurtulabilecek 9. Kolordu ve ona bağlı tümen karargâhlarının subayları, piyade askeri gibi savaşa devam edip esir düşmüşlerdir.³²⁰

Üçüncü olarak, Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri kurmak özgün bir karar gibi gözükse de, bu durum aslında onlarca sene komitacı ve benzeri gayrinizami düşmanlara karşı savaşma sonucunda edinilen tecrübelerin ve Sultan Abdülhamid'in jurnal teşkilatının doğal bir sonucudur.³²¹ İttihat ve Terakki'nin parti liderleri ve aşırı derecede siyasete bulaşmış subaylar konvansiyonel birliklerde istihdam edilemeyeceklerinden, bunların başka maksatlarla kullanılmasına karar verilmişti. Benzer şekilde Doğu Karadeniz'in Laz ve Acarları

ile Doğu Anadolu'nun Kürt ve Arap vilayetlerinin Bedevi aşiretleri düzenli ordu birlikleri için iyi asker olma evsafına sahip değillerdi. Bunlara ek olarak adi suçlardan hüküm giymiş mahkûmlar, eşkıyalar ve eski suçluların da normal birliklere faydası değil zararı olacaktı. Amaç bu grup ve kişilerin askeri potansiyelinden istifade ederek düşmana gayrinizami bir savaş açmaktır. Ancak uygulamada bu çeteler muvazzaf subaylar, ateş destek unsurları (makinelî tüfek timleri, topçu bataryaları) ve bazı hallerde birliklerle (çoğunlukla jandarma ve hudut birlikleri) takviye edilmiştir. Birlik ve silahların çetelere tahsis edilmesi ve bunların ordu sorumluluk bölgelerinde bağımsız hareket etmesi, doğal olarak askeri komuta zincirinin tepki ve itirazlarına neden olmuştu. Bu yüzden birtakım kontrol tedbirleri uygulamaya sokuldu. Binbaşı Stange örneğinde olduğu gibi, karma müfrezelerin başına muvazzaf subaylar atandı veya harekâta katılan çeteler o bölgedeki birlik komutanlarının emrine verildi.³²²

Başta Enver Paşa ve Talat Bey olmak üzere, İttihat ve Terakki yöneticilerinin büyük beklentilerine ve umut verici başlangıca rağmen, Mahsusa çeteleri bölge halkını tam anlamıyla seferber edip mevcutların faaliyetlerini de koordine edemediği için büyük hayal kırıklığı yarattılar. Ancak Rus komuta heyetini ciddi olarak endişelendirdiklerini ve Rus birlikleri üzerlerine çekmeyi başardıklarını belirtmemiz gerekir. Mahsusa çeteleri savaşın sonuna kadar Kafkas cephesinde görev yapmaya devam ettiler. Bir kısmı ordu emrinde konvansiyonel olarak kullanılırken, diğerleri hem düşman gerisinde gerilla harekâtı icra etti, hem de Doğu Anadolu'da zaman içinde güçlenen Ermeni çetelerine yönelik gayrinizami harpte görev aldı. Mahsusa'nın başarısızlığı askeri birliklerin tavrını iyice sertleştirmesine neden oldu. Tahmin edileceği gibi, ideal bir günah keçisine dönüştüğü için, bundan sonra başarısız olan operasyonların suçu genelde Mahsusa'nın üzerine atıldı.³²³

Sarıkamış sonrasında girilen ikinci büyük harekât, Süveyş Kanalı ve Mısır'ı hedef alan Kanal seferi de planlamacıların beklentilerini karşılayamadı. Bu görev için teşkil edilen seferi kuvvetin

(üç tümenli 8. Kolordu) sadece bir tümeni (dört alaylı 25. Tümen) birinci hatta geçiş harekâtını yapmak için görevlendirilmişti. İkinci hatta 8. Tümen ve Hicaz Seferi Kuvveti yer almaktaydı.³²⁴ Bu birlikler en zor aşama olan Sina Yarımadası'nı, bütün arazi zorluklarına rağmen, İngiliz keşif ve gözetlemesine yakalanmadan aşmayı başardılar. Harekâtın lojistik hazırlıkları ve planın uygulanması o tarihe kadar görülmemiş derecede ayrıntılı ve gerçekçiydi. Ana grubun iki gün önünde intikal eden lojistik destek unsurları, birliklere yeteri kadar su, yiyecek ve yem temin ettiler. Bu destek sadece ileri yürüyüş esnasında değil, geri çekilmenin karmaşasında da sağlandı. Lojistik başarıya rağmen kanal geçiş harekâtı ve icra edilen taarruz başarısızlığa uğradı. Planlamacılar kanalı bir İngiliz tümeninin savunacağını beklerken, gerçekte Mısır garnizonu, iki piyade tümeni ve iki süvari tugayı kanal savunma hattında olmak üzere, dört piyade tümeni ve dört süvari tugayından oluşmaktaydı. Üstelik kanal içindeki dokuz harp gemisi de ateş desteği sağlamaktaydı.³²⁵

Osmanlı ateş desteğinin zayıf olması, köprü ve su geçiş teçhizatının yetersizliği ve askerlerin önceden bu konuda eğitilmemiş olması başarı şansını ortadan kaldırdı. Geçiş harekâtı son anda çıkan bir kum fırtınası sonucu gecikerek 27/28 Ocak 1915 gecesi başlayabildi. Öncüyü teşkil eden 73. ve 74. Alayların bir kısmı, bütün olanaksızlıklara ve ağır düşman ateşine rağmen karşı sahile ulaşabildi. Ancak ikinci kademe taarruzları başlayınca kadar bölge elde tutulamadı. Taarruzların devamını anlamsız bulan Cemal Paşa geri çekilme emri verdi. Osmanlı birlikleri geçmişle mukayese edilemeyecek bir başarı ile, teması kesip düzenli bir şekilde geri çekilmeyi bildi. Düşmana verdirilen zayıt oldukça önemsiz olsa da, Osmanlı birliklerini aniden karşılarında görmek İngiliz sömürge idaresini ciddi ölçüde rahatsız edip, aksi takdirde başka cephelere kaydırılabilecek birliklerin Mısır'ın güvenliği içinde elde tutulmasına sebep oldu. Dolayısıyla, klasik askeri bakış açısından Kanal seferi bir başarısızlık olarak görünse de, verilen zayıtın azlığı, oldukça kısıtlı kaynaklara karşın İngiltere'nin ciddi sayıda askeri Mısır'da tutmak mecburiyetinde kalması uzun vadede Osmanlı adına kazanç sağlamıştır.³²⁶

3. Gayrinizami Harp

Teşkilat-ı Mahsusa, Kafkas cephesinde başlattığı harekâtla eş-zamanlı olarak, Irak, Filistin, Hicaz, Libya ve hatta Balkanlar'da gerilla çete ve birliklerini faaliyete geçirmişti. Balkanlar hariç, Mahsusa birliklerinin büyüklüğü aşiretlerin ve yerel halkın desteği sağlandığı için alay seviyesinin üstüne çıkabilmişti. Ayrıca Kafkaslar'daki çetelerden farklı olarak, bu cephelerde Mahsusa birlikleri düzenli ordunun konvansiyonel faaliyetlerini destekleyen gayrinizami unsurlar şeklinde değil, tamamen bağımsız ve daha geniş kapsamda istihdam edilip kullanılmıştır.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Balkanlar'daki operasyonları aslında savaş öncesi Batı Trakya'da icra edilen faaliyetlerin bir uzantısıdır. Hududun Bulgaristan tarafında üslenmiş olan Mahsusa liderleri, Sırbistan ve Yunanistan içlerindeki muhtelif hedeflere eylem yapmak üzere küçük gerilla çeteleri teşkil etmekteydi. Bu operasyonlar genellikle Valedova köprüsü gibi kritik tesislerin veya tecrit edilmiş küçük birliklerin pusuya düşürülüp imha edilmesi şeklindeydi. Operasyonların başarısı bölgedeki yerel işbirlikçilerin desteğine bağlı olduğundan, harekât alanı dardı. Zaman zaman Bulgar çeteleriyle beraber ortak operasyonlar icra edilse de; karşılıklı güvensizlik, kıskançlık, şüphe ve hatta paranoya ilişkileri ciddi derecede zehirlediğinden, başarı temin edilemedi. Zaten ilişkiler iyice kötüleştiği için, Eylül 1917'de Mahsusa personeli Bulgaristan'ı terk etmek zorunda kaldı.³²⁷

Trablusgarp'ta savaştan önce zaten kuvvetli bir Mahsusa mevcudiyeti bulunmaktaydı. 1912 Ouchy Antlaşması sonrasında geride subay ve teknisyenlerin bırakılıp direnişçilerin eğitim ve silahlandırılması devam etmiş, Senusiler ve diğer yerel gruplarla ittifak muhafaza edilmişti. Yerel halk 14 Kasım 1914'te cihat ilan edilmesini büyük bir coşkuyla karşılamıştı. Cihat ilanının sadece Osmanlı'nın savaştığı devletlere karşı olduğuna ve İtalya henüz savaşa girmedigi için İtalya'yı kapsamadığına kimse aldırmış etmedi. Mahsusa'nın iki büyük sorunu bulunmaktaydı. Birincisi, direnişçiler kendi içlerinde aşiret ve çıkar ilişkilerine göre bölünmüş olduğun-

dan, düşmana karşı ortak bir çaba sağlanamıyordu. İkincisi ve en önemlisiyse, Trablusgarplılar Osmanlı'nın asıl hedef almak istediği İngilizlere karşı savaşmaya isteksizdi. Çoğunun Mısır'da akrabalık ve ticari bağları vardı. Bunları tehlikeye atmak istemiyorlardı. Onlara göre tek düşman, ülkelerini işgal eden İtalya'ydı. Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu İtalya'yı hâlâ kendi taraflarına kazanmaya çalıştığı için, Mahsusa doğrudan doğruya İtalya'yı hedef alamamaktaydı. Diğer taraftan da Mısır'da ayaklanma çıkarmak veya Batı Mısır'ı işgal etmek için Trablusgarplı müttefiklerini harekete geçiremiyordu. Acele ve hazırlıksız bir saldırının bölgedeki Osmanlı varlığını sona erdireceği endişesi de operasyonlara teşebbüs edilmesini engellemekteydi.³²⁸

Osmanlı subay ve gönüllü grupları Eylül 1914 sonrasında Trablusgarp'a gelmeye başladı. Yeni grupların gelmesi direnişi canlandırdı. Senusiler ve diğer direnişçi gruplar, kısa süre içinde, İtalyanları ülke içinden çıkıp eskisi gibi sahildeki üslerine sığınmak mecburiyetinde bıraktılar.³²⁹ İtalyanlara karşı kazanılan zaferler ve Nuri (Killigil) Paşa³³⁰ ile Binbaşı Cafer Askeri³³¹ komutasında teknisyenlerle takviyeli bir taburun gelişi dengeleri değiştirdi. Senusiler artan baskılara direnemeyerek, Osmanlı askerleriyle beraber İngiliz hedeflerine gitgide artan şiddette saldırmaya koyuldular. Asıl çatışmalar, Osmanlı subaylarının Sidi Barani'deki İngiliz ileri karakoluna 22 Kasım 1915'teki kışkırtıcı saldırısı sonrasında başladı. Yoğun çatışmalar sonrasında endişeye kapılan Sollum'daki İngiliz garnizonu ertesi gün şehri boşaltarak Mersa Matruh'a çekildi.³³²

Batı Mısır'daki ilerleyişin devam etmesi ve işgal edilen yerlerin elde tutulabilmesi için gayrinizami harp devam ederken, Nuri Paşa'nın aşiret savaşçılarının hiç değilse bir kısmını düzenli ordu birliklerine dönüştürmesi gerekiyordu. Düzensiz denizaltı sevkiyatları ve düşmandan ele geçirilenler dışında, silah ve mühimmat ikmali ciddi sorunlar çıkarmaktaydı. Mevcut az sayıdaki Osmanlı subayı ile sadakatleri şüpheli Senusi ve aşiret liderlerinin bir araya gelerek düzenli birlikler kurması imkânsızdı. Senusilerin lideri Sidi Ahmed eş-Şerif İngilizlere karşı savaşmaya o kadar isteksizdi ki, çoğu zaman Nuri Paşa'nın operasyonlarını bizzat kendisi sabote

etti. Aşiret savaşçıları kendi aşiret bölgeleri dışında savaşmak istemiyorlardı. Tek güvenilir unsur olan Senusi düzenli birlikleri ise, Numune taburu dışında konvansiyonel bir düşmanla başa çıkmak için gerekli piyade taktik ve tekniklerini yeteri kadar öğrenememişti. Üstelik, İngiliz uçak ve zırhlı araçları yerel birlikleri ciddi ölçüde korkutuyordu.³³³

İngiliz cephe komutanlığı ilk dönemde hâkim olan korku ve endişeyi üzerinden atıp, elinde bulunan iki takviyeli tugay, zırhlı araç, uçaklar ve yardımcı unsurlarla önce Osmanlı ilerleyişini 24 Ocak 1915'te Bir-i Ebu Tunus'ta (Halazin) durdurdu. 15 Mart'ta Sollum tekrar İngilizlerin eline geçti. İngiliz ilerleyişi Mahsusa ve Senusiler arasındaki ittifakı bir süreliğine bozdu. Süleyman Baruni gibi milliyetçi liderler ve Osmanlı eğitilmiş Trablusgarplı subayların devreye girmesiyle taraflar tekrar barıştı. Uzun uğraşlar sonucu Nuri Paşa, Senusileri Mısır'ın güneyine saldırmaya ikna etti. İngiliz savunmasının zayıf olduğu çöl bölgesi rahatlıkla geçilerek, 24 Nisan ile 15 Haziran 1915 tarihleri arasında Batı Vahaları bölgesi kolaylıkla ele geçirildi. Mısır'a yönelik bu ikinci taarruzda yerel halk desteği de sağlanmıştı. Fakat beklenen İngiliz ileri harekâtı Eylül 1916'da başlayınca, Senusiler ciddi bir direniş gösteremediler ve Şubat 1917'de bölgeden püskürtüldüler.³³⁴ Bu yenilgi ile Mısır'a yönelik saldırılar kesin olarak durduruldu. Senusilerin yeni lideri Muhammed İdris el-Mehdi İngiliz ve İtalyanlarla barış yapmasına rağmen, Mahsusa faaliyetleri İtalyan hedefleri üzerinde yoğunlaşarak devam etti. İtalyan birliklerinin önemli bir kısmının Avrupa'ya sevk edilmesi ile Mahsusa ve yerel müttelikleri ülkenin önemli bir kısmının denetimini ele geçirmeyi başardılar. Yeni mutasarrıf ve belediye başkanları atandı ve savaşın sona ermesine kadarki süreçte istikrarlı bir yönetim sağlanabildi.³³⁵

Kuzey Afrika'da İngiltere ve Fransa'ya karşı büyük isyan beklentisi içindeki Enver Paşa ve Mahsusa liderlerinin Trablusgarp'ta kazanılan kısmi başarılarından mutlu olması beklenemezdi. Ancak rasyonel bir değerlendirme yapacak olursak, sonucun o kadar da kötü olmadığı ortaya çıkmaktadır. Osmanlı idaresindeki Senusi taarruzlarının askeri açıdan başarısızlığa uğradığı açıktır. Fakat

psikolojik açıdan etkisi, Kanal seferi ile birleşince büyük olmuştu. İngiliz sömürge yönetimi belli bir süre en büyük kâbuslarının gerçeğe dönüştüğü endişesine kapıldı. Sollum'un düşmesi sonrasında, bir kısım Mısırlı subay ve birliklerin silahlarını alarak firar etmesi endişeleri iyice artırdı. Sonuçta kayda değer sayıda asker uzun bir süre Trablusgarp hududunda tutulmak mecburiyetinde kaldı. Osmanlı İmparatorluğu açısından bu girişimin maliyeti oldukça düşüktü. Yüzden az subay ve teknisyen, kısıtlı miktarda silah ve teçhizatla bölgeye sevk edildi. Denizaltılar vasıtasıyla yürütülen ikmalin maliyeti ve aşiretlere dağıtılan paralar Almanlar tarafından karşılandı. Buna karşılık İngiliz ve İtalyanlar, başka cephelerde çok ihtiyaç duydukları birlikleri bölgede tutmaya mecbur oldular. Ayrıca Trablusgarp mücadelesi Mahsusa propagandasının ana malzemelerinden biri oldu ve Osmanlı'nın İslam dünyasındaki prestijini artırdı.³³⁶

Mahsusa'nın Hicaz ve Filistin'deki başlangıç görevi, İngiliz hedeflerine gerilla saldırıları düzenlemek ve Kanal seferi için aşiretlerden oluşan bir ordu kurmaktır. Bu görev başarısızlıkla sonuçlandı.³³⁷ Sonra, görev Hicaz'da başlayan Şerif Hüseyin İsyanı'yla mücadeleye dönüştü. Dolayısıyla, başlangıçta konvansiyonel bir düşmana karşı gerilla savaşı vermek için hazırlık yapılırken, şimdi gayrinizami şekilde savaşan Bedevi savaşçılara da aynı yöntemlerle karşılık verilmesi gerekecekti. İsyanın zamanlaması Osmanlı yönetimini hazırlıksız yakalasa da, geleneksel Arap liderleri ile Arap aydınlarının isyancı ve ayrılıkçı emelleri bilinmekteydi. Mahsusa liderleri hiç değilse belli bir süre, 22. Bağımsız Tümen ve bölgede görevli Binbaşı İzmitli Mümtaz Bey ile Milis Yüzbaşı Kuşçubaşızade Eşref Bey'in aşiret birliklerini ve isyancıları denetim altında tutabilecekleri değerlendirmesini bile yaptılar.

Mümtaz ve Eşref Beyler tecrübeli, Arabistan Yarımadası'nı tanıyan ve aşiretler arasında tanınan kişilerdi. Aşiretlerin geleneksel çıkar kavgaları ve kan davalarını kullanarak önemli aşiretlerin desteğini almayı umuyorlardı. Gerçekten de Mahsusa, Şammar aşireti federasyonu şeyhi Raşid'in desteğini sağladığı gibi, Necid bölgesi emiri Abdülaziz ibn Suud'un savaş boyunca tarafsız kalma-

sını da temin etti. Ancak bütün olarak bir değerlendirme yapacak olursak, İngiliz istihbaratı ile başa çıkamadılar. İngilizlerin elinde, Bedevi aşiretlerin sadakatini satın almak için yeteri kadar para bulunmaktaydı.³³⁸ Büyük bir talih eseri Hicaz bölgesi komutanlığına getirilen Fahreddin (Türkkan) Paşa, Mahsusa'nın yapısal kısıtlarını bildiğinden, ona güvenmeyip elindeki ordu birliklerine dayanan bir savunma stratejisi yapmıştı. Bütün olumsuz koşullara rağmen Medine'yi 9 Ocak 1919'a kadar iki buçuk sene savunmayı ve Şerif Hüseyin'in ordusunun önemli bir kısmını meşgul etmeyi başardı.

Medine Savunması, Plevne Savunması ile eşdeğer, Osmanlı askeri tarihinin önemli başarılarından biridir. Fahreddin Paşa sadece Medine'yi savunmamış, şehrin tek ikmal imkânı olan tek hatlı Hicaz demiryolunu da savunup işler halde tutmuştu. Her ne kadar demiryolu hattına yönelik sabotaj ve tahripler, efsaneleşmiş İngiliz ajanı Yüzbaşı T. E. Lawrence'ın eseri olarak bilinse de, gerçekte Bedeviler bu eylemleri demiryolu inşaatının başladığı tarihten beri sürdürüyorlardı. Osmanlı süvari ve piyade birlikleri Arap isyanından seneler önce, gitgide profesyonelleşen Bedevi saldırılarına karşı hattı ve trenleri korumayı, onlarla mücadele etmeyi öğrenmişlerdi.³³⁹ Bu geçmiş tecrübeler ve Fahreddin Paşa'nın uygulamaya koyduğu kendine has taktik ve tekniklerle³⁴⁰ demiryolu, ciddi sıkıntılar yaşansa da, savaş boyunca çalışmaya devam etti. Hat boyunca kurulan küçük karakol-istasyonlar, kendilerine yönelik saldırıları şaşırtıcı bir şekilde püskürttükleri gibi, çölün ortasında tek başlarına Bedevilerle mücadele etmeyi de bildiler. 1917 senesinde hatta yönelik 130 büyük saldırı olurken, 1918 boyunca saldırılar sayılamayacak kadar arttı. Örneğin, 30 Nisan 1918 tarihinde aynı gün içinde 300 saldırı gerçekleştirildi. Bunlara rağmen trenler işlemeye devam etti. İstasyon binalarının Balkanlar'da komitacı ve eşkıyalara karşı inşa edilen "blokhavz"ların birer benzeri olması da gayrinizami harp tecrübesinin etkilerine iyi bir örnektir.³⁴¹

Teşkilat-ı Mahsusa'nın güç ve etkisi doruk noktasına Irak'ta ulaştı. Yukarıda izah ettiğimiz gibi, Alman denetimindeki Osmanlı Genelkurmayı'nın hatalı yığınak planı sonucunda Irak büyük ölçüde boşaltılmıştı. İngilizlerin Basra saldırısı öngörülemediğinden,

bölgede bulunan kolordu karargâhı ile askerlerin tamamına yakını Iraklı olan dört tümeden üçü başka cephelere sevk edildi. Geride personel ve silah açısından zayıf 38. Tümen (her biri ikişer taburlu üç alay) ile jandarma ve hudut birliklerinden aceleyle kurulan bağımsız taburlar ve Necd hâkimi El Suud'a karşı düzenlenecek harekât için gönderilen 1/26. Tabur (9. Tümen'den) kalmıştı. Arap aşiretlerinin ciddi sayıda gönüllüyle Osmanlı birliklerini destekleyeceği umut ediliyordu.³⁴² Düşman değerlendirmesi hatalı olan genelkurmay planlayıcıları, Irak'taki yaygın ve kronik ayaklanmalar ve genel asayişin zayıflığı gibi iç güvenlik tehditlerini de ihmal edip tedbir almamışlardı.³⁴³

Irak Bölge Komutanlığı hayati bir hata yaparak, güneydeki bütün kritik mevkiileri korumak için eldeki yetersiz kuvveti parçalayıp müfrezeler halinde farklı savunma noktalarına dağıttı. Müfrezeler asker, jandarma ve aşiret gönüllüleri karıştırılarak teşkil edildiğinden düzenli birliklerin kısıtlı yetenekleri de yok edilmiş oldu. Muhtemelen Enver Paşa'nın aşiretlerden mutlaka istifade edilmesini emretmesi ve Trablusgarp'ta asker ile aşiret savaşçılarından kurulu karma birliklerin elde ettiği başarı bu kararın alınmasında etkili olmuştur.³⁴⁴

Genelkurmayın tahmin ve beklentilerinin aksine, Hindistan sömürge hükümeti savaş başlar başlamaz Basra'yı işgal etmeyi planlamış ve hazırlıklarını yapmıştı. Takviyeli bir tümen gücündeki Hindistan seferi kuvveti "D", Bahreyn'de yığınağını yaptığı için savaşın ilk günlerinde Basra'ya ulaşabildi. 6 Kasım 1914'te, bir günlük bombardıman sonrasında kritik Fav adası ve civarı kolaylıkla işgal edildi. Enver Paşa ve Mahsusa liderlerinin çok güvendikleri aşiret savaşçıları ve diğer milis birlikleri, bombardımanın etkisini görünce düşman çıkarmasını beklemeden dağıldılar. Fav müfrezesinin piyade unsuru ise göstermelik bir direniş gösterdikten sonra kaçtı. Ne 38. Tümen ne de bölge komutanlığı bu utanç verici hadiseden ders çıkardı. Karma müfrezelere dayalı aynı hatalı savunma anlayışı değişiklik yapılmadan uygulanmaya devam etti.³⁴⁵

D Kuvveti, Seyhan ve Kütüzzeyn savunma mevkiilerini iki gün içinde ezerek, 20 Kasım'da Basra'yı ele geçirdi. Düşmanın nehir

filosunun bu başarıda önemli rolü oldu. Nehir gemileri Osmanlı mevzilerini bombardımana tutarak kolaylıkla gerisine ulaşabilmekteydi.³⁴⁶ Her çatışmada aynı senaryo tekrar etti. Bombardıman başlayınca aşiret savaşçıları hemen kaçtılar. Bir süre sonra da yerel askerler onların peşinden firar ettiler. Geriye kalan Türk askerlerse mevzilerini umutsuzca savunmaya çalıştılar. Hızla ilerleyen İngiliz taarruzları 25 Kasım'da Kurna'da ciddi bir direnişle karşılaştı. Osmanlı birliği klasik bir savunma anlayışı takip etmek yerine, bataklık boyunca dağılmış pusu mevzilerinde düşmanı karşıladı. Cephe taarruzu başarısızlığa uğrayınca, İngilizler müttefik aşiret güçlerini kullanarak savunmayı yanlardan kuşatmayı başardılar. Zor durumda kalmalarına rağmen, Osmanlı birlikleri 9 Aralık'a kadar direnişlerine devam etti. Kurna'nın kaybedilmesi Osmanlı tarafı için ağır bir darbe oldu. Kurna, Basra'yı tehdit eder konumdaki stratejik bir mevki olduğu gibi, Kurna'daki savunmanın başında bulunan 38. Tümen karargâhının teslim olmasıyla, güneydeki Osmanlı birlikleri de başsız kalıyordu.³⁴⁷

Irak'tan gelen acil yardım istekleri üzerine, Enver Paşa sadık arkadaşları Kaymakam Süleyman Askeri Bey'i Irak bölge komutanı olarak atadı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın fiili lideri olan Süleyman Askeri stratejik düzeyde bir gerilla savaşı başlatıp idare etmek için gerekli bütün niteliklere sahipti. Oldukça kabiliyetli bir subaydı. Meslek hayatının önemli bir kısmını Balkanlar'da komitacılara karşı savaşarak geçirmişti. Trablusgarp (Osmanlı-İtalyan) Savaşı'na katılmış ve Balkan Savaşı'ndan sonra Sırbistan, Arnavutluk ve Yunanistan içlerinde muhtelif gayrinizami harp operasyonları idare etmişti. Arnavutluk'ta Mahsusa çetelerini kullanarak Osmanlı yönetimini tekrar tesis etmeye çalışmıştı. Bulgarlarla işbirliği yaparak Sırbistan içindeki kritik tesis ve köprüleri imha etmişti. Savaş sonrası Yunan-Bulgar çatışması sonucu Batı Trakya'da ortaya çıkan güç boşluğundan istifade ederek, kısa ömürlü (31 Ağustos-25 Ekim 1913) "Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi"ni kurmuştu.³⁴⁸ Bu tecrübelerin verdiği kendine güven ve Enver Paşa'nın desteği sayesinde, daha geniş kapsamlı bir gayrinizami savaş başlatmaya kendini hazır hissediyordu. Irak onun için olağanüstü bir fırsattı.

Irak'ta daha önce görev yapmıştı ve bölgeyi iyi tanıyordu. Elde doğru düzgün bir düzenli ordu birliği ve kendisini sınırlayacak bir otorite olmadığı için, konvansiyonel bir düşmana topyekûn bir gayrinizami savaş başlatmak niyetindeydi.³⁴⁹

Süleyman Askeri, yanında küçük özel karargâhı ve Mahsusa'nın gönüllülerinden kurulu seçkin birliği Osmancık (ismini Osman Gazi'den almıştı) Taburu (6 bölüklü) olduğu halde, 20 Aralık 1914'te Bağdat'a geldi.³⁵⁰ Hemen kendi stratejik konseptini uygulamaya koyarak, kapsamlı değişiklikler yaptı. Irak'ın güneyine dağılmış birlikleri toparlayarak mürettep bir tümen ve alay gücünde birkaç müfreze teşkil etti. Bulabildiği bütün kuvveti Kurna yakınlarında toparlamaya çalıştı. Ona göre başarının formülü düzenli birliklerle İngilizleri tespit etmek ve aşiretlerle her yönden saldırarak ağır darbeler vurmaktır. Hindistan hükümetinin D Kuvveti'ni takviye edeceğinden haberdardı. Asıl cepheden mümkün olduğunca fazla İngiliz birliğini uzaklaştırmak için Kerha Müfrezesi adı altında teşkilatlandığı ve aşiretlerce takviye edilen birliği Güney İran'a gönderdi. Müfrezenin görevi Abadan petrol tesislerini imha etmek ve İngiliz ileri üslerine saldırmaktır.³⁵¹

Süleyman Askeri, selefinden farklı olarak Bağdat'tan muharebeleri idare etmeye kalkmayıp, bizzat cepheye giderek emir-komutayı üstlendi. Her konuda tek karar verici olmak istediğinden, bütün harekâtın sorumluluğunu üzerine aldı. Kısa süre içinde aldığı tedbirler ve sorunlara yeni yaklaşımı sonuç vermeye başladı. Kerha Müfrezesi'nin Güney İran'daki varlığı İngilizleri rahatsız etmiş ve hayati öneme haiz petrol tesislerini korumak için bir tugayı görevlendirmek zorunda kalmışlardı. İngiliz hatları gerisindeki hedeflere yönelik başlayan gerilla operasyonları, kötü hava koşulları ve aniseller sonucu arazinin geçilemez hale dönüşmesi yüzünden istenen neticeyi vermedi. Arzu edilen başarıyı Süleyman Askeri'nin beklentilerinin aksine düzenli birlikler kazandı. Şimdiye kadarki zayıf Osmanlı direnişinin verdiği güvenle gerekli emniyet tedbirlerini almadan ilerleyen İngiliz birlikleri, 20 Ocak 1915'te Rota kanallarında yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Fakat aynı muharebede Süleyman Askeri de ağır yaralandı.³⁵²

Kendine güveni tam ve fazlasıyla iyimser olan Süleyman Askeri, geçici süreyle bile olsa komutayı devretmeyi reddetti. Yerel aşiretlerin savaşçı potansiyeline o kadar güveniyordu ki Enver Paşa'nın takviye olarak özel bir görev kuvveti gönderme teklifini bile reddetti. Neyse ki genelkurmay aynı iyimserliği paylaşmadığı için, aslında bir Irak birliği olan 35. Tümen (ikişer taburlu üç alay) ve seçkin İstanbul itfaiye alayı (iki taburlu) Irak'a sevk edildi. Süleyman Askeri, bu birlikleri parçalayıp mevcut birlikleriyle karıştırarak yeni müfrezeler teşkil etti. Anlaşılan hem zayıf birlikleri güçlendirmek istiyordu, hem de artık Irak'a iyice yerleşen müfreze geleneginden etkilenmişti.³⁵³

Yeni takviyelerle iyice atılğan hale gelen Süleyman Askeri, takviye almadan Şuayyibe'deki İngiliz askeri yığınak merkezine taarruz etmeye karar verdi. Temel fikir, düzenli birliklerle (yaklaşık 9.000 kişi) savunma mevzilerini yarmak ve aşiret savaşçılarıyla (20.000 kişi) başarıdan faydalanarak düşmanı kuşatıp imha etmektir. Dicle ve Kerha Müfrezeleri bulundukları bölgelerden şaşırtma taarruzları icra ederek düşmanı zor durumda bırakacaktı. Zamanlaması gerçekten iyiydi. Ama gayrinizami bir savaşa uygun şekilde teşkil ettiği müfrezeleri konvansiyonel birliklere karşı kullanmanın yaratacağı sorunları ihmal etmişti. Üstelik İngiliz piyadesi savunma mevzilerindeydi ve daha güçlü bir topçu ateş desteğine sahipti. Kötü muharebe istihbaratı yüzünden Süleyman Askeri düşmanın durumuna hâkim değildi. Taarruz planının önemli sorunlarından biri de çok sayıda aşiret savaşçısının taarruza katılacağı hesabıydı. Sonuçta beklenen 20.000 savaşçının ancak yarısı muharebe meydanına geldi ve bunlardan ancak bin kadarı aktif olarak muharebelere katıldı.³⁵⁴

Osmanlı birlikleri 12 Nisan 1915 sabahı dört büyük kol halinde cephe taarruzunu başlattı. Gece yarısına kadar büyük bir cesaret ve fedakârlıkla devam eden taarruzlar, İngiliz topçu ateşi altında ve basit ama etkili bir savunma hattı karşısında başarı temin edemedi. Aşiret savaşçılarının büyük kısmı sakın bir şekilde muharebenin sonunu bekledi. Dicle ve Kerha Müfrezelerinin taarruzları zayıf kaldığı için, istenen şaşırtma ve İngiliz takviyelerini asıl taarruz

bölgesi dışında kullanmaya zorlama hedefine ulaşamadı. Bu sırada İngilizlerin başlattığı karşı taarruz Osmanlı kazanımlarını ortadan kaldırdığından, artık başarı şansı kalmamıştı.

Sedye üzerinde savaşı idare eden Süleyman Askeri inatla harekâta devamda ısrarcı oldu. Bu hatalı karar İngilizlere, karşı taarruzlara devam edip Osmanlı birliklerini kuşatıp imha etme imkânı verdi. 14 Nisan'da umutsuz bir direniş sonrasında, mevcutlarının yarısından fazlasını kaybetmiş olan Osmanlı birliklerinin geri kalan askerleri dağınık bir şekilde kaçmaya başladılar. Umutsuzluğa kapılan Süleyman Askeri, sonucu bir gurur meselesi yaparak intihar etti. İngilizler takip harekâtı icra etmemesine rağmen, ağır silah ve teçhizat muharebe meydanında terk edildi. Aşiret savaşçıları ise kaçan Osmanlı askerlerini soyup, muharebe meydanında bırakılanları yağmaladılar.³⁵⁵

Şuayyibe Muharebesi Süleyman Askeri'nin gayrinizami harp stratejisine kesin olarak son verdi. Trablusgarp'ta başarılı olan bu stratejinin, halk desteği sağlanamadığı için zaten başarı şansı bulunmamaktaydı. Irak halkı sabırla savaşı kimin kazanacağını bekleyip buna göre tavır almak niyetindeydi. Muharebeler sonrasında ortaya çıkan boşluktan istifade edip, her iki tarafın hasta ve yaralılarını ve tecrit edilmiş birliklerini yağmalama fırsatlarını değerlendirmeyi ihmal etmediler. İngiliz ve Hint birlikleri de İtalyanlara benzemiyorlardı. Enver Paşa ve Mahsusa liderleri bu koşullar altında disiplinli, iyi eğitilmiş ve silahlı modern bir konvansiyonel orduya karşı, yaygın halk desteği olmadan gayrinizami harbin başarı şansı olmadığını sonunda anlamışlardı.³⁵⁶

Irak'taki yeni Osmanlı savaş stratejisi konvansiyonel bir yıpratma savaşını öngörüyordu. Ülkenin içlerine ilerleyen İngiliz birlikleri mevcut kuvvetlerle her türlü yöntem kullanılarak kanalize edilip, kademeler halindeki savunma hatlarında zayıflar verdirilerek imha edilecekti. Artık aşiretler düzenli birliklerle beraber kullanılmayıp, bağımsız şekilde düşman yan ve gerilerinde örtme ve taciz kuvveti olarak istihdam edilecekti. Osmanlı Genelkurmay'ının yeni savaş stratejisinin doğruluğu, hadiselerin gelişiminden anlaşılacaktı. Nispeten az zayıflarla kazanılan Şuayyibe zaferinden sonra, İngilizler 7

Haziran'da Amara'yı ve 24 Temmuz'da Nasıriyye'yi kolaylıkla ele geçirdiler. Bu başarılarla güvenleri artan Hindistan hükümeti ve bölgedeki komutanlar bir an önce Bağdat'a ulaşma sevdasına kapıldılar. Halihazır birlik mevcutlarının bu kadar derinlemesine bir harekâta yetmeyeceği ve lojistik desteğin sağlanamayacağı dikkate alınmadı.³⁵⁷

6. Poona Tümeni 28 Eylül'de nehrin zayıf tutulmuş sol sahilinden yaptığı manevra ile Osmanlı birliklerini mevzilerinden sökerek, kritik Kutü'l-Amare şehrini ele geçirdi. Bu utanç verici yenilgi sonrasında, İngilizlerin yavaş ve rahat ilerlemesinden istifade eden Osmanlı birlikleri daha kuzeydeki Selman-ı Pak'ta yeni bir savunma hattı tesis etmeyi başardılar. Dört gün süren Selman-ı Pak Muharebesi'nde her iki taraf da ağır zayıat verdi. Taraflar birbirinden habersizce, hemen hemen aynı anda geri çekilmeye başladılar. Miralay Nureddin (Sakallı) Bey durumu daha önce fark ederek, hemen birlikleri geri çevirip takibe başladıysa da sonuç alınamadı. İngiliz Tümgeneralı Charles Townshend, kuşatılmamak için geri çekilme emri vermişti; ama elde edilen kazanımları da muhafaza etmek istiyordu. Üstlerinin onayı ile Kutü'l-Amare'de savunma yapmaya karar verdi. Hindistan'dan iki tecrübeli tümenin gelmekte olmasının bu kararın alınmasında önemli etkisi oldu.³⁵⁸

Modern kuşatma imkânlarına sahip olmasa da, Nureddin Bey kuşatmayı profesyonel bir şekilde başlattı. Kutü'l-Amare'yi dışarıya karşı tecrit ettikten sonra, İngilizlerin mutlaka takviye göndereceğini hesapladığından, kuvvet çoğunluğunu nehrin güneyine yerleştirdi. Buraya kadar başarıyla hareket eden Nureddin Bey, çabucak sonuca ulaşmak için hazırlıksız taarruzlara kalkışınca birliklerinin ciddi zayıat vermesine neden oldu. Zaten bu yüzden 10 Ocak 1916'da görevden alınıp, yerine Halil (Kut) Paşa getirildi. İngiliz takviye birlikleri ise, Nureddin Bey'in tahmin ettiği gibi, Osmanlı hatlarını yarmak için 6 Ocak'tan itibaren taarruz etmeye başladılar. 22 Nisan 1916'ya kadar aralıklarla devam eden İngiliz taarruzlarında, her iki taraf da ağır zayıat verdi. Ama Osmanlı kuşatma hattı yarılamadığı için 29 Nisan'da Townshend, 13.309 askeriyle beraber koşulsuz teslim oldu. Bu, 1781'de Yorktown'da

İngiliz seferi kuvvetlerinin Amerikalılara teslim olmasından sonra yaşanan en büyük teslim olma hadisesiydi. Teslim, Çanakkale’de yaşanan mağlubiyet sonrasında, İngiltere’nin prestijine ağır bir darbe oldu. Ayrıca teslim olan askerlerin yanı sıra, beş ay boyunca devam eden mücadele için Hindistan hükümeti de ciddi askeri kaynakları tahsis etmek zorunda kalmış ve yaklaşık 25.000 zayıat verilmişti. Townshend teslim olmadan önce İngiliz istihbaratının, T. E. Lawrence’ın da dahil olduğu bir operasyonla Halil Paşa’ya rüşvet teklif ederek askerlerini kurtarmaya çalışması ise, bu kuşatmanın ilginç bir yanı olarak tarih sayfalarına geçecekti.³⁵⁹

Kutül-Amare zaferinin kazanılmasında büyük rolü olan Halil Paşa ve Nureddin Bey Balkanlar’da uzun seneler komitacılara karşı savaşmış, gayrinizami harp tecrübesi olan subaylardı. Ayrıca, Halil Paşa üst düzeyde bir Teşkilat-ı Mahsusa lideriydi. Her ikisinin ortak çabası sayesinde, Süleyman Askeri’nin hayalini kurduğu başarı temin edilmişti. Fakat bu başarı onun ortaya attığı gayrinizami harp stratejisiyle değil, düzenli ordu birliklerinin konvansiyonel taktik ve teknikleri uygulamasıyla elde edildi. Bu kadar gayrinizami harp tecrübeleri olmasına rağmen, her ikisi de harekât boyunca konvansiyonel yöntemler kullanmakta ısrarcı oldu. Irak’taki muharebelerin devamında Mahsusa İngilizlere karşı savaştan tamamen çekilerek, öncelikle iç güvenlik sorunlarıyla mücadele etmeye çalıştı. Ama ülkenin genişliği, sorunların yaygınlığı ve Mahsusa’nın imkânlarının kısıtlı olması nedenleriyle bu görevi de yaklaşık bir sene sonra orduya devretmek zorunda kalacaktı. Bundan sonra savaşın sonuna kadar, yerel halkı ve Hint birliklerindeki Müslümanları hedef alan propaganda çalışmaları Mahsusa’nın Irak ve diğer bölgelerdeki tek faaliyeti olacaktı.³⁶⁰

Bütün olarak değerlendirecek olursak, Enver Paşa’nın büyük beklentilerine ve liderlerinin abartılı iddialarına rağmen, Teşkilat-ı Mahsusa oldukça kısıtlı başarılar kazanmıştır. Tabii açık bir şekilde bu başarılar da zaten askeri olmaktan ziyade psikolojiktir. Konvansiyonel açıdan bir askeri değeri olmayan göçebe aşiretler, dağlık bölge ahalisi, komşu ülkelerdeki gruplar, adi suçlular ve mahkûmların askeri potansiyellerinden istifade etmek bir konsept

olarak oldukça özgündü. Fakat Mahsusa liderleri ve muharebe bölgelerindeki personel, başta aşiretler olmak üzere bu grupların ne kadar pragmatik, salt kendi çıkarını düşünen ve vaat edilecek paraya göre kolaylıkla saf değiştirebilecek yapıda olduklarını tam anlayamamışlardı. Savaşta azami ölçüde kazanç elde etmek isteyen bu gruplara güvenerek büyük çaplı harekâta girişilemeyeceğini ancak kötü deneyimler sonrasında anlayabileceklerdi.³⁶¹

Savaş boyunca Mahsusa, yerel halktan operasyonel ve taktik koşullara göre azalan veya çoğalan düzeyde destek alabildi. Mahsusa'nın İslamcı ve Türkçü özellikleri tek başına yerel Müslüman grupların sadakat ve desteğini kazanmaya yeterli olmadı. Zaten bu ikili yapı birbiriyle de çatışmaktaydı. Bu yüzden Mahsusa'nın yerel İslamcı veya milliyetçi liderleri³⁶² kullanarak Kuzey Afrika, İran, Afganistan ve Orta Asya'da ihtilaller ve ayaklanmalar çıkarma projeleri başarısız oldu. Benzer şekilde Mahsusa'nın Almanlarla giriştiği İran ve Afganistan operasyonları da, bölgedeki İngiliz ve Rus yetkilileri paranoyaklaştırmak dışında netice vermedi. Sonuç olarak sağlanan taktik başarılar haricinde, Mahsusa'nın operasyonlarının İtilaf devlet ve orduları üzerindeki etkisi katlanılabilir bir rahatsızlığın ötesine geçmedi.

4. Uzun Senelerdir Arzulanan Bir Hayalin Gerçeğe Dönüşmesi: Çanakkale Zaferi

Çanakkale Muharebeleri, Batılı askeri tarihçi ve meraklılar tarafından “son anda elden kaçırılmış bir zafer” olarak görülmüştür ve halen de böyle algılanmaktadır. Bu görüşte olanlar, emir-komuta ve planlama sorunlarından coğrafya ve hava koşullarına kadar uzanan geniş bir perspektifte her şeyi suçlayarak, zaferin nasıl elden kaçtığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Olasılıklar üzerinden spekülasyonlar ve alternatif tarih yaklaşımları hâlâ Batı'da geniş okuyucu kitlelerini etkilemektedir.³⁶³ Resmi Türk yaklaşımı ve Türk kamuoyunun algılamasına göre ise, Çanakkale sadece muhteşem bir zafer değildir; aynı zamanda yeni Türk milletinin Osmanlı enkazından doğuşunun da tartışılmaz bir simgesidir. Bu popüler

görüşlerin doğruluğu veya yanlışlığını tartışmak ve bu görüşlerin oluşmasının gerçek sebeplerini ortaya koymak bu kitabın kapsamı dışında kalmaktadır. Bu bölümde, Osmanlı askeri reformcuları ve subaylarının uzun bir süredir arzuladığı bir hayalin, büyük güçlerin müttefik kuvvetlerinin yenilgiye uğratılmasının arkasında yatan askeri nedenler incelenecektir.

Çoğu araştırmacı Çanakale Boğazı ve Gelibolu Yarımadası'nın oldukça erken tarihlerden itibaren müstahkem bir bölge olduğunu unutma eğilimindedir. Muhtelif padişahlar birçok kale ve tabya inşa ettirmiş veya kendilerinden önce yapılan bu savunma tesislerinin tamir ve modernleştirilmesini sağlamıştı.³⁶⁴ Trablusgarp (Osmanlı-İtalyan) Savaşı esnasında İtalyan donanmasının Çanakale Boğazı savunmasını bombardımana tabi tutması sonrasında, Boğaz'daki tabyalar ve savunma planları elden geçirilmişti.³⁶⁵ Balkan Savaşları esnasında olası Yunan saldırılarına karşı sadece topçu tabyaları takviye edilmemiş, aynı zamanda takviyeli bir kolordu da Gelibolu Yarımadası'nın amfibi çıkarma veya Trakya'dan yapılabilecek saldırılara karşı savunulması için hazırlık yapmıştı. Bu dönemde çok daha ayrıntılı planlar hazırlanıp, olası çıkarma bölgeleri de tespit edilmişti. V. Ordu karargâhının kurulup 24 Mart 1915'te bölgeye intikal etmesine kadarki süreçte, bölgenin deniz ve kara saldırılarına karşı savunması topçu sınıfının sorumluluğundaydı. Topçu subaylarının neredeyse tamamı en az bir kere Çanakale müstahkem mevki kumandanlığı emrinde görev yapmışken, bu sayı kale topçusu sınıfından olanlar için daha fazlaydı. Bölgeyi yakinen biliyorlardı. Zaten Balkan Savaşları döneminde birçok kale topçu subayı bu bilgileri tazeleme ve yeni birtakım planlar yapma şansını yakalayacaktı.³⁶⁶ Bu dönemde denizden yapılacak bir çıkarmaya karşı hazırlıklar yetersiz olsa da, kurmay subay ve topçular amfibi harekâta karşı ne yapılabileceği konusunda zihni hazırlık yapıp, muhtelif savunma konseptlerini tartışmışlardı.³⁶⁷ Alman amiral Guido von Usedom komutasında gelen denizci ve topçu uzmanların bilgi ve becerileri ne olursa olsun, bu ön hazırlıklar ve tecrübe sayesinde 18 Mart 1915 deniz zaferinin kaza-

nılmasında asıl rolü Miralay Cevat (Çobanlı) Bey komutasındaki müstahkem mevki oynamıştır.

Batı'da yaygın şekilde, Çanakkale'de kazanılan kara zaferinin Liman von Sanders ve emrindeki Alman subaylar sayesinde mümkün olduğu kabul edilmektedir.³⁶⁸ Oysa gerçekte muharebelerin ilk safhasında meydana gelen çıkmazın sorumluluğu Sanders ve bazı Alman subaylarıdır.³⁶⁹ Sanders ve küçük karargâhı 26 Mart'ta Çanakkale'ye gelerek sorumluluğu müstahkem mevki kumandanlığından devralmıştı. Kısa bir inceleme ve keşif sonrasında Sanders, müstahkem mevkiin tavsiye ve tecrübesini dikkate almayarak, eskiden hazırlanmış planların tamamını yürürlükten kaldırdı.³⁷⁰ Eski plana göre birlikler asıl unsurları ile kuvvetli bir sahil savunması yapacak, geride ise küçük ihtiyat birlikleri yer alacaktı. Müstahkem mevki kumandanlığı asıl çıkarmanın yarımadanın uç bölgesi (İlyasbaba-Seddülbahir) ile Kabatepe civarına yapılacağını farz ve kabul etmişti. Çünkü Boğaz'daki topçu tabyalarının üzerindeki hâkim araziye ancak bu noktalardan yapılacak bir saldırı ile ulaşmanın mümkün olacağı düşünülmüştü.³⁷¹

Sanders bu planı ve dayandığı farz ve kabulleri, modern bir amfibi harekâtı savunma gereklerine uymadığı gerekçesi ile en başta reddetti. Ona göre sahilde sadece keşif-gözetleme ve örtme birlikleri tutulup, asıl kuvvet çoğunluğu hareketli büyük ihtiyat grupları halinde içeride tutulmalıydı. Yine ona göre, olası çıkarma bölgeleri Bolayır bölgesi ve Beşika körfeziydi.³⁷² Şimdi biliyoruz ki, Sanders'in savunma konsepti ve çıkarmaların yapılmasını beklediği bölgeler hatalıydı. İtilaf birlikleri müstahkem mevkiin tahminine uygun şekilde yarımadanın güney ucuna ve Arıburnu (Anzak koyu) bölgesine (Kabatepe'nin bir mil kuzeyi) çıkarma yaptılar.³⁷³ 25 Nisan 1915'te icra edilen amfibi harekâtın ilk safhasında sahildeki zayıf örtme ve keşif birlikleri çıkarma yapan birlikleri geri püskürtemediği gibi, sahile hâkim bölgelere el atılmasını da engelleyememişti. Gerideki büyük ihtiyatlarsa, Sanders'ten ileri hareket emri almadıkları için beklemeye devam etmiş, nihayet emir geldiğinde ise yolların kötü, ulaştırma imkânlarının da zayıf olması yüzünden çıkarma bölgelerine ulaşmada ciddi zorluklar

yaşamışlardı.³⁷⁴ Düşman gemilerinin topçu atışları da zayiata ve gecikmeye yol açmıştı.³⁷⁵ Sanders'in hatalı komutası çıkarmalar başladıktan sonra da devam etmiştir. Uzun bir süre bunların aldatma olduğu, asıl çıkarmanın Bolayır'a yapılacağı konusunda ısrar etmiş, ihtiyat birliklerini kımıldatmamıştı. Durum açığa çıktıktan sonra bile, bir süre daha Bolayır'da kalmayı sürdürmüştü. Eğer ast birlik komutanları onun istediği ve beklediği gibi davransaydı, 9. Tümen Seddülbahir bölgesindeki direnişini gösterip düşmanın içerlere ilerleyişini engellemeyi başaramazdı. Benzeri şekilde, 19. Tümen Komutanı Mustafa Kemal (Atatürk) de inisiyatif kullanıp Arıburnu'na ulaşarak ANZAC ilerleyişini durduramazdı.³⁷⁶

Sanders'in ilk safhadaki hatalı komutanlığını inceledikten sonra, diğer bir iddia olan zaferin Alman komutan ve karargâh subayları sayesinde kazanıldığı görüşünü de sınamak gerekmektedir. İstatistiki verileri dikkate aldığımızda, komuta ve kritik karargâh görevlerindeki Alman subayların muharebeler boyunca azınlıkta kaldığı açıkça gözükmemektedir. Yarımada ve civarında en fazla Osmanlı birliğinin toplandığı tarih olan Ağustos 1915'i incelediğimizde cephede 2 ordu, 5 kolordu, 17 tümen ve 57 piyade alayı yer almaktaydı.³⁷⁷ Dolayısıyla, 80 büyük birlik komutanı ve 23 kurmay başkanı bulunmaktaydı. Bu kadrolarda sekiz Alman subayı görev yapmaktayken,³⁷⁸ geri kalan 95 kadroda Osmanlı subayları bulunmaktaydı. Orana vuracak olursak yüzde 8'e yüzde 92'lik, çarpıcı bir Osmanlı çoğunluğu göze çarpmaktadır. Bu istatistiki veriler sonrasında hâlâ Alman subayları sayesinde zaferin kazanıldığı iddiasında ısrar etmek anlamsızdır.³⁷⁹

Çıkarmaya karşı icra edilen savunmanın ilk safhasında, Osmanlı birliklerinin performansı müttefik kuvvetlerin planlamalarının bütün tahmin ve hesaplamalarının ötesinde gerçekleşerek onları şaşırttığı gibi, Osmanlı Genelkurmayı da şaşkınlığa düşmüştü. Sanders'in hatalı konsepti yüzünden takım ve bölükler halinde sahil savunmasını icra eden küçük birlikler çoğu zaman tek başlarına ve ağır silah desteği olmadan, çıkarma yapan düşman birliklerini saatlerce ve hatta bazı örneklerde bir günden fazla oyalamayı başarmışlardı. Örneğin, tek bir piyade bölüğü (26. Alay, 3. Tabur, 10.

Bölük) Ertuğrul Koyu'nda (V plajı) bir tugayı durdururken, İkiz Koyu'nda (X plajı) bir başka bölük (26. Alay, 2. Tabur, 7. Bölük) daha aynı başarıyı gösterebilmişti.³⁸⁰ Sahil savunmasının büyük ölçüde basit siperlerden oluştuğu Seddülbahir dışında, tel örgünün bile doğru düzgün bulunmadığı; buna karşılık düşmanın sayısal üstünlüğe sahip olduğu ve deniz topçusu desteğinde taarruz ettiği dikkate alındığında, bu küçük ve tecrit edilmiş birliklerin cesaret ve feragati daha iyi anlaşılabilir.

Ne yazık ki, önce Liman von Sanders, sonra da Enver Paşa Çanakkale'deki durumu ve modern siper muharebelerinin gereklerini kavrayamadığı için, verdikleri emirlerle hem gereksiz zayıyata neden olmuş, hem de düşmanın çıkarma bölgelerine daha iyi yapışmasını sağlamışlardır. Çıkarmanın ilk günü sonrasında, çıkan birlikler hızla mevzilerini kazıp makineli tüfek ve topları yerleştirmelerinin ardından, ilave tahkimatla savunma sistemlerini kuvvetlendirmeye başlamışlardı. Donanma da sahile iyice yaklaşarak daha istikrarlı atış yapmaya başlamıştı. Bu koşullar altında güpegündüz kitleler halinde cephe taarruzuna kalkışmanın bir netice vermeyeceği açık olmasına rağmen, her iki komutanın da bu gerçeği öğrenmesi zaman alacaktı.³⁸¹ Onların bu hatalı karşı taarruz yaklaşımları, Mayıs ayı boyunca ve kısa bir ara sonrasında Haziran ayının ilk yarısında binlerce askerin feda edilmesine neden olacaktı. Örneğin, imparatorluğun en iyi iki birliği olan 15. ve 2. Tümenler sırasıyla 3/4 Mayıs'taki gece ve 19 Mayıs'taki gündüz taarruzları sonrasında hiçbir başarı elde edemeden muharebe güçlerini tamamen kaybedecekti. Her iki birliğin subay zayıyatının yüzde 60'tan fazla olması ise işin bir başka boyutudur. Başka birlikler bu tümenlerin yerlerini alsa da, Osmanlı ordusu bir daha bu kadar kaliteli birliklere sahip olamayacaktı.³⁸²

Peki, neden cephede bulunan birlik komutanları bu açıkça hatalı emirlere karşı çıkmamıştı? Bunun birinci nedeni Balkan Savaşları ile doğrudan bağlantılıdır. Osmanlı subaylarının çoğu Balkanlar'da uğranılan felaketlerden psikolojik olarak çok etkilenmişti. Orada subaylar verilen emirleri mütalaa edip, çoğu zaman dikkate almamış; askerler ise kitleler halinde kaçmıştı. Bir daha kimse

bu disiplinsizliklerin ve felaketlerin yaşanmasını istemediği gibi, üzerlerindeki Balkan lekesini de temizlemek istiyorlardı. Hele hele Sarıkamış sonrasında, Çanakkale geçmişle hesaplamanın tek yolu olarak görülmekteydi. Emirler açıkça hatalı bile olsa mutlak itaat esas kabul edilmişti.³⁸³

İkinci neden, birlik komutanlarının çoğunun siper savaşı tecrübesinin olmamasıdır. Çoğunun komitacılar karşı savaş dışında herhangi bir askeri tecrübesi yoktu. Balkan Savaşları'nda siper savaşı tecrübesi kazananlar azınlıktaydı. Gayrinizami harp tecrübesi başlangıçta yanlış taktik ve tekniklere başvurmalarına neden olmuştu. Modern siper savaşlarını öğrenmeleri zaman aldı ve bu süreçte ağır zayıat verildi.³⁸⁴ Üçüncü neden, üst kademelere gönderilen raporların içinde hatalı, yanıltıcı ve abartılı bilgilerin bulunmasıdır. Genelkurmay, İstanbul'dan çok farklı bir resim gördüğü için savaşa sık sık müdahale etme ihtiyacı duymuştur.³⁸⁵ Bu nedenlerle subayların çoğu sorgusuz sualsiz Sanders ve Enver Paşa'nın emirlerine itaat edip, birlikleri ile beraber ölüme gitmişlerdir. Emirlerle karşı fikrini ifade etmeye çalışan veya emre karşı çıkan subaylar ise derhal görevden alınıp cezalandırılmıştır. Bazı hadiselerde görevden alma başarılı sonuç doğurmuşsa da, çoğunlukla bu değişiklikler tam ters bir etki ortaya çıkararak, yaratıcı düşüncüyü engelleyip, yılgınlığa ve sorunlara çözüm üretmemeye neden olmuştur.³⁸⁶

Amfibi harekâtın açıkça başarısız olması ve sonrasında mücadelenin siper savaşına dönüşüp çıkmaza girmesiyle, müttefik kuvvetler cephe komutanlığı Suvla Koyu'na [Anafartalar Limanı] yeni bir amfibi harekât düzenleyip, Arıburnu bölgesindeki Osmanlı birliklerinin üstündeki hâkim araziye ele geçirmeye karar verdi. Fikir aslında özgün değildi. Bazı Osmanlı subayları uzun süredir böyle bir olasılığı ifade etmekteydi. Ancak buna rağmen 6-7 Ağustos 1915 tarihlerinde Suvla'ya yapılan çıkarma ile Arıburnu ve Kirte bölgelerinde icra edilen yanıltıcı taarruzlar başlangıçta bir baskın tesiri yarattı. En az iki gün boyunca Sanders ve karargâhı gelişen durumu anlamakta sorun yaşadı. Ancak Mustafa Kemal Bey'in kuzey grup komutanlığına getirilmesi dengeleri değiştirecekti. Mustafa Kemal Bey elinde bulunan bütün birlikleri, düşmana nefes

alma fırsatı bırakmadan birbiri ardına taarruza geçirdi. Dalgalar halinde icra edilen karşı taarruzlar sonucunda, müttefik birliklerinin başarı şansı tamamen ortadan kaldırıldı. 21 ve 27 Ağustos'ta yenilenen müttefik taarruzları da sonuç vermeyince, siper savaşı sistematığı bu bölgeye de yerleşti.³⁸⁷

Her ne kadar Ağustos taarruzu taktik bir fırsatın kullanılmaya çalışılmasından başka bir şey değilse de, müttefik komutanlığınca Boğaz'ı ele geçirmek için son şans olarak görüldüğünden, başarısızlık Çanakkale harekâtının düşman tarafından yeniden değerlendirilmesine neden oldu. Başarısızlık ve Batı cephesinin öneminin artması üzerine, İngiliz siyasi ve askeri karar vericiler bir an önce Gelibolu'dan çekilmeye karar verdiler. Yeni müttefik komutanı General Charles Monro hızlı bir şekilde hazırlıkları tamamlayarak, Aralık sonu ve Ocak ayı başında iki kademedede zayıat vermeden birliklerin tahliyesini başardı. Osmanlı birlik komutanları bütün emarelere ve tahliyenin iki kademedede gerçekleştirilmesine rağmen, atalet içinde kalarak tahliyeye müdahale etmediler. Sonuçta müttefikler açısından Çanakkale seferinin tek başarılı kısmı bu tahliye safhası oldu.³⁸⁸

Osmanlı ordusunun önemli bir kısmı (40 tümenin 17'si) ve subayların yarısına yakını Çanakkale cephesinde görev aldı. Zayıat rakamları oldukça yüksekti: 1.658'i subay olmak üzere 166.507 şehit, yaralı ve hasta.³⁸⁹ Birlikler muharebelerde neredeyse bir günde mevcutlarının çoğunu kaybederken, muharebe meydanları cesetlerle kaplandı. Zaten muharebelerin tek ateşkesi de siperler arasına yığılan ve çürüyen cesetlerin toplanması için verildi. Maddi açıdan Osmanlı ordusu uğradığı kayıpları (özellikle subay kayıpları) karşılama kabiliyetine sahip değildi. Birlik mevcutları ve asker kalitesi bir daha Çanakkale öncesi seviyelere ulaşamayacaktı. İngiliz resmi askeri tarihinin belirttiği gibi, "Türk ordusunun çiçekleri [en kaliteli personeli]" zayi edilmişti.³⁹⁰ Bu büyük fedakârlık orduyu maddi açıdan olumsuz etkilese de, zaferin verdiği onur ve güven o kadar büyüktü ki, moral ve motivasyon açısından Osmanlı ordusu son iki asrın en iyi dönemini yaşamaya başladı. Buna bağlı olarak, ordunun birlik beraberliği ve muharebe etkinliği iyi-

ce arttı. Çanakkale’de savaşıran birlikler kendilerine has bir birlik ruhu yaratıp, savaşın sonuna kadar bunu korumayı başardılar.³⁹¹ Bu açıdan, başından sonuna kadar Çanakkale’deki çatışmalara katılan ve en başarılı birliklerden biri olan 25. Piyade Alayı örneği oldukça anlamlıdır.³⁹² 25. Alay, Çanakkale sonrasında Kafkas cephesine gönderilmişti. Bayburt şehri yakınlarındaki savunma hattının bir kısmının sorumluluğunu 3 Temmuz 1916’da devraldı. Devraldığı gün Ruslar taarruza geçti. Komşu birlikler büyük bir panik yaşayıp geri çekilmek için hazırlanırken, 25. Alay herkesin şaşkın bakışları altında Rus taarruzunu durdurup karşı taarruza geçti. Böylelikle savaşın başından beri art arda uğradığı yenilgilerle moralini tamamen yitiren III. Ordu birlikleri, Osmanlı askerlerinin de Rusları yenebileceğini görmüş oldular.³⁹³

Çanakkale harekâtı, teknik kapasite ve nitelik artışı açılarından orduya önemli katkılar sağladı. Subay sınıfının önemli bir kısmı bu cephede görev yaptı ve modern siper muharebelerini bizzat yaşayarak öğrendi. Harbiye eğitimi sayesinde sağlam bir teorik altyapıya sahiptiler. Ama muharebe meydanında edinilen tecrübe sayesinde gerçek lider ve komutanlar olabildiler. Modern savaşın taktik ve tekniklerini kısa sürede öğrenip, dönemin en güçlü iki ülkesi olan İngiltere ve Fransa askerlerine karşı vatan topraklarını savunabildiler.³⁹⁴ Bütün bu faydalarına rağmen Çanakkale’nin asıl ordu saflarında yepyeni bir birlik ve beraberlik bağının gelişmesini sağlamasıdır. Siperlerde her gün ölüm kalım mücadelesi verip türlü güçlüklerle beraberce göğüs germeleri, askerlerin aralarında ebedi bir silah arkadaşlığı bağının kurulmasına neden oldu. Çanakkale gazisi olmak büyük bir ayrıcalık ve prestij haline geldi. Türk Kurtuluş Savaşı’nın toplam 91 tümen ve daha üst seviye komutanından 27’sinin Çanakkale gazisi olması basit bir tesadüf sonucunda değil, bu silah arkadaşlığı sayesinde mümkün olabilmektedir.³⁹⁵

Çanakkale zaferi, Osmanlı subay ve askerlerinin ortak gayretinin bir neticesidir. Onların cesaret ve fedakârlığı olmasaydı, sonucun çok farklı olacağı açıktır. Ama aynı zamanda Çanakkale’nin Osmanlı subay sınıfını derinden etkilediği de ihmal edilmemelidir.

Bu harekât öncesinde subaylar Balkan yenilgi ve bozgunlarının ezikliği altında yaşıyorlardı. Barış döneminde alınan tedbirler ve yapılan reformlar sayesinde bu leke kısmen temizlenmişse de, subaylar üzerindeki psikolojik baskı devam etti. Çanakkale zaferi bu yenilgi ve bozgunların lekesini temizlediği gibi, subayların moral ve motivasyonunu da yükseltip, kendi aralarındaki birlik ve dayanışmayı artırdı.³⁹⁶ Zafer Osmanlı azim, kararlılık ve cesaretinin simgesi haline gelirken, kamuoyunun gözünde de subayların statü ve prestijini yükseltti. Subaylar bir kez daha kendilerini vatanın ve milletin kurtarıcısı ve koruyucusu olarak görmeye başladılar.

5. Son Dönem

1916 senesi, Çanakkale zaferi ve Kutü'l-Amare'de beklenen bir başka zaferin onur ve güveniyle başladı. Sarıkamış felaketinden sonra ilk defa geleceğe umutla bakılmaktaydı. Osmanlı Genelkurmayı hem stratejik ihtiyata (Çanakkale bölgesindeki tümenler) hem de istediği cephede harekete geçme inisiyatifine sahipti. Ancak ne yazık ki Enver Paşa ve Alman danışmanları imparatorluğun karşı karşıya bulunduğu tehditleri ihmal edip gerçek dünya ile irtibatı kopardıkları için, bir kez daha Avrupa cephelerinde Almanya ve Avusturya-Macaristan ile beraber nihai zafere doğrudan katkı yapma sevdasına kapıldılar. Sina-Filistin cephesinde İngilizlerin sene sonuna kadar harekete geçmeyecekleri konusundaki tahminleri doğru çıkmıştı. Irak cephesinde de şimdilik Osmanlı konum üstünlüğünün devam edeceğinden emindiler. Kafkas cephesine yönelik değerlendirme ve tahminlerin tamamen hatalı olduğu kısa sürede ortaya çıkacaktı. Sarıkamış zaferinin kazanılmasında önemli rolü olan General Yudenîç komutasındaki Ruslar 10 Ocak 1916'da büyük bir taarruz başlattılar. Yudenîç kış şartlarından istifade ederek Osmanlı III. Ordusu'nu hazırlıksız yakalamayı umuyordu. Gerçekten de Sarıkamış felaketinin hasarını üzerinden atamamış olan III. Ordu, her açıdan çok kötü durumdaydı ve tamamen hazırlıksızdı. Rus süvarisi Osmanlı hatlarını geçerek sekiz-on kilometre içeriye kadar ilerledi. Her yönden gelen taarruz

dalgalarını karşılamada güçlük çeken ve çevrilme endişesi yaşayan III. Ordu birlikleri, Rus baskısı altında savaşıarak altı gün içinde 50 km geriye çekildi.³⁹⁷

Erzurum müstahkem mevkiinden Balkan Savaşları'ndaki meşhur şehir savunmalarına benzer bir performans bekleyen Osmanlı Genelkurmayı çok büyük bir hayal kırıklığına uğrayacaktı. Erzurum üç gün direndikten sonra 16 Şubat 1916'da teslim oldu. III. Ordu'yu mevzilerinden söküp atarak inisiyatifi ele geçiren Yudenich, taarruzların yönünü değiştirerek 16 Nisan'da zorluk çekmeden önemli liman şehri Trabzon'u ele geçirdi. Yol kavşağı ve ordunun lojistik üssü olan Erzincan ise 25 Temmuz'da teslim oldu. III. Ordu her birinde yenilgiye uğradığı bu muharebelerde 30.000 civarında zayıat verdiği gibi, buna yakın sayıda asker de esir düştü. Bu askerlerin çoğu, büyük zorluklarla bölge genelinden silah altına alınmış ve henüz eğitimlerini tamamlayamamış acemilerdi. Yudenich, başarılı taarruzu ile Doğu Anadolu'da stratejik şehir ve bölgeleri ele geçirmekle kalmamış, aynı zamanda III. Ordu'nun bir seneden beri yaptığı bütün hazırlıkları da yok etmişti.³⁹⁸

Kafkas cephesinin kuzeyinde bunlar yaşanırken, güneyinde de ciddi bir kötüyü gidiş başlamıştı. Van merkezli Ermeni isyanı ve bölge geneline yayılan gerilla savaşı zirve noktasına ulaşmış. Osmanlı birlikleri ciddi yenilgilere maruz kalmıştı. Bahsettiğimiz gibi, savaş Osmanlı Ermenilerinin çoğu tarafından bağımsız bir Ermenistan için son dönemin en büyük fırsatı olarak görülmüştü. Savaşın başından itibaren Ermeni askerler her fırsatta firar ediyordu. Rus ordusu, Ermeni gönüllülerden dört alay kurmayı başardığı gibi, çatışmalar başlamadan çok önce bölgeye provokatörler göndererek halkı isyana teşvik etmeye de başlamıştı. Ruslar tarafından kışkırtılıp silahlandırılan başta Daşnaklar olmak üzere, milliyetçi örgütlerce teşkilatlandırılan Ermeni isyancılar 14 Nisan 1915'te Van şehrini ele geçirdiler. III. Ordu bölgeye aceleyle bir jandarma seyyar tümeniyle birkaç piyade ve ihtiyat süvari alayını sevk etti. İsyancılar Rus yardım kuvveti gelinceye kadar, bir aydan uzun bir süre dayanmayı başardılar.³⁹⁹

Aslında Osmanlı siyasi ve askeri karar vericiler savaş öncesinde Ermeni planlarından haberdardılar ve hatta Ermeni örgütlerle an-

laşma yolları bile aranmıştı.⁴⁰⁰ Buna rağmen savaş ilanından sonra bu hayati mesele ihmal edildi ve her an çıkması beklenen Ermeni isyanlarına karşı askeri bir tedbir alınmadı. Hatta belirttiğimiz gibi, yerine asayiş görevlerini üstlenecek bir unsur bırakılmadan jandarma birlikleri düzenli orduyu takviye etmek üzere görev yerlerinden alındı. Gitgide acilliği artan istihbarat raporları görmezden gelindi. Bütün bu koşullar altında Van isyanının başlaması ve isyanın zamanlaması Osmanlı yönetimini zor durumda bıraktı. Sarıkamış sonrasında Kafkas cephesi askeri açıdan güç durumdaydı. Cephe gerisinde saldırılara karşı lojistik ulaştırma hatları, iletişim ve yerel halkın korunması için tedbir alınması gerekirken, eldeki bütün imkânlar çaresiz bir şekilde Çanakkale'ye akıtılmaktaydı. 31 Mayıs tarihinde kabul edilen ve Ermeni nüfusunu tehciye tabi tutan kararname durumun acilliği, korku ve bunlara bir çare üretilmemesi sonucunda çıkarıldı.⁴⁰¹

Ermeni tehciye Kafkas cephesindeki iç güvenlik sorunlarına kısmi bir çözüm getirse de, özellikle IV. Ordu bölgesindeki güvenlik sorunları devam etti. İç güvenlik ve kıyı savunması için 1915 ilkbaharında depo birlikleri ve jandarmalardan üç yeni tümen (41., 43. ve 44. Tümenler) kuruldu. İç güvenlik ve asayiş operasyonları türlü zorluklara ve ciddi maliyete neden oldu. Örneğin, 41. Tümen Ağustos-Kasım 1915 tarihleri arasında dört ay boyunca Antakya yakınlarındaki Musa Dağı'nda üslenen Ermeni isyancıları etkisiz hale getirmekle uğraştı.⁴⁰²

Bu arada Çanakkale'de boşa çıkan tümenlerden dokuzu yeniden teşkil edilen II. Ordu'nun kuruluşunda yeniden teşkilatlandırılıp teçhiz edilmekteydi. Yeni tertip erlerin en iyileri bu yeni ordunun birliklerini takviye için tahsis edilmişti. Amaç bu ordunun Doğu cephesinde Avusturya-Macaristan'ı takviye etmesi olduğu için, hem Avusturya-Macaristan hem de Almanya II. Ordu'ya silah, teçhizat ve lojistik destek sağlamıştı. Rus taarruzları ile Kafkas cephesi çökünce, genelkurmay II. Ordu'nun görev yerini değiştirip Doğu Anadolu'ya sevk etmek mecburiyetinde kaldı. Ancak Avrupa cephelerinde mutlaka Osmanlı varlığı gösterilmek istendiği için, II. Ordu'nun en seçme birlikleri alıkonuldu. II. Ordu'nun Doğu

Anadolu'ya intikali esnasında bir tümen Suriye'yi, bir diğeriye Irak'ı takviye için görevlendirildi. İntikal, ulaştırma imkânlarının çok kısıtlı olması yüzünden uzun sürdü. En iyi koşullar altında bile bir tümenin Kafkas cephesine ulaşması 50 günden fazla sürmekteydi. Sonuçta II. Ordu ancak yaz sonunda hedefine ulaşabildi.⁴⁰³

II. Ordu'nun gelişi sonrasında Kafkas cephesinde komuta bağlantılarının nasıl olacağı ise genelkurmay tarafından belirlenmemişti. Daha kıdemli olan Ahmed İzzet Paşa'nın fiilen cephe komutanı olması gerekirken, III. Ordu Komutanı Vehib (Kaçı) Paşa, Ahmed İzzet Paşa'nın emrine veya harekât komutasına girmeyi reddetti. Vehib Paşa, 1908'de henüz binbaşıyken Ahmed İzzet Paşa genelkurmay başkanıydı. Osmanlı ordusu gibi kıdem ve rütbeyle önem veren bir orduda bunun olmaması gerekirken, Vehib Paşa İttihat ve Terakki'deki konumunu kullanarak askeri komuta geleneğini hiçe saymaktaydı. Sonuçta iki komutan arasında kişilik çekişmesi sonucunda iletişim koptuğu için, ne II. Ordu hemen kuzeyindeki III. Ordu'ya destek sağladı, ne de III. Ordu gerektiğinde yardıma geldi. Örneğin Yudenitç'in taarruzunun son safhasında II. Ordu'nun bazı tümenleri cepheye ulaşmasına rağmen zor durumdaki III. Ordu'nun savunmasını desteklemediler. Buna karşılık 2 Ağustos'ta II. Ordu'nun güneyden taarruzları başladığında da III. Ordu pasif kalacaktı. Bütün bunlar olurken, genelkurmay bir türlü emir-komuta bağlantılarını kesin bir şekilde belirleyip uygulamaya sokamadı.⁴⁰⁴

Uzun süredir beklenen II. Ordu'nun taarruzu kısmi bir başarı dışında arzulanan hedeflere ulaşamadı. Çünkü III. Ordu hiçbir şey yapmadan beklediğinden, Ruslar rahatlıkla birlik kaydırıp savunmalarını takviye edebilmişlerdi. Bu başarısız taarruzun faturası ağır oldu. Çoğunluğu Çanakkale gazisi olan iyi eğitilmiş ve tecrübeli 30.000 asker kaybedildi. Dolayısıyla, II. Ordu da III. Ordu'nun kötü durumuna düşerek, cephedeki stratejik taarruz yeteneğini kaybetti. Ahmed İzzet Paşa ile Vehib Paşa arasındaki şahsî düşmanlık eldeki kuvvetlerin hoyratça kullanılmasına, dolayısıyla da cephenin kaderinin Rusların insafına terk edilmesine neder oldu.⁴⁰⁵

Kafkas cephesinde II. ve III. Orduların başına gelenlere ve cephedeki Osmanlı ve Alman subaylarından gelen yardım taleplerine karşın, Enver Paşa, Avrupa'ya asker gönderilmesine yönelik yoğun eleştirilere kulak asmayıp en iyi tümenlerin sevk edilmesine onay verdi. Bu karar, Doğu cephesinde ciddi bir Rus baskısı altında bulunan ve Haziran 1916 Brusilov taarruzunun zayıfatını karşılamaya çalışan Almanya ve Avusturya-Macaristan için oldukça ferahlatıcı bir gelişmeydi. İmparatorluğun en iyi iki tümeni durumundaki 19. ve 20. Tümenler, seçme askerlerle takviye edilerek tekrar kurulan 15. Kolordu'nun emrinde Ağustos 1916'da Galiçya'ya gönderildi. Bu birlikler Eylül 1917'ye kadar orada kalacaktı.⁴⁰⁶ Berlin'den gelen acil yardım isteği çerçevesinde, 6. Kolordu (15. ve 25. Tümenler) Romanya'ya karşı düzenlenecek harekâta katılmak üzere Eylül 1916'da Bulgaristan'a sevk edildi. Bu kolordu ancak Mayıs 1918'de geri dönebilecekti.⁴⁰⁷ Benzer şekilde 20. Kolordu da (46. ve 50. Tümenler), Selanik cephesinde sıkışan Bulgarları desteklemek üzere Ekim 1916'da buraya gönderildi ve Mart 1917'ye kadar orada kaldı.⁴⁰⁸

Avrupa'da farklı cepheleri takviye etmek için gönderilen Osmanlı birlikleri, sayılarıyla kıyaslanamayacak kadar önemli katkılarda bulundu. Osmanlı subay ve askerleri, ülkelerinden çok uzakta ve kendilerine yabancı maksatlar uğruna canı gönülden kahramanca savaştılar. Kendi milli hedeflerini gerçekleştirmek için savaşan Bulgar ve Avusturya-Macaristan birliklerinin performansı dikkate alındığında, Osmanlı muharebe etkinliği daha çarpıcı şekilde ortaya çıkmaktadır. Avusturya-Macaristan birliklerini ciddi şekilde etkileyen kitlesel itaatsizlik, firar ve teslim olma hadiselerine Osmanlı birliklerinde rastlanılmadı. Siper muharebelerine ve Doğu cephesinin herkesi yıldırان koşullarına sabırla göğüs gerdiler.⁴⁰⁹

Askeri perspektiften bakılacak olursa, Avrupa cephelerinde görev yapmak Osmanlı birliklerine ilave eğitim, tecrübe ve beceri kazandırmıştır. Osmanlı subay ve astsubaylarının çoğu cephe gerisinde veya Almanya'daki eğitim merkezlerinde muhtelif askeri kurslara katılarak yeni taktik, teknik ve silahları öğrendiler.⁴¹⁰ Ör-

neğin Alman ordusunun siper muharebelerinin açmazını çözmek için geliştirdiği ve savaşın son senelerinde ciddi başarılar getirecek olan “stosstruppen” konsepti, burada görev yapan birlikler sayesinde Osmanlı ordusunca da “hücum kıtaatı” ismi altında benimsendi.⁴¹¹ İlk hücum birlikleri 19. Tümen bünyesinde kuruldu ve özellikle Suriye-Filistin cephesinde savaşın son senesinde yaygın olarak kullanıldı. Benzer şekilde hafif makineli tüfekler, siper havanları, alev makinaları gibi son model silahlar da ilk defa Galiçya’da Osmanlı envanterine girdi. Osmanlı subayları ve askerleri iyi işleyen bir idari ve lojistik sistemi yakinen tanıma ve öğrenme fırsatı buldular. Tahmin edileceği gibi, düzenli elbise ve teçhizat istihkaklarının dağıtılması ve yemeklerin modern sahra mutfaklarında pişirilip özel kaplarla en ilerideki askere kadar ulaştırılması Osmanlı askerleri için bir lükstü ve bundan çok etkilenildi. Ne yazık ki, bu edinilen bilgi ve tecrübelerle envantere giren silah ve teçhizatlar, savaşın son evresine girildiği için Osmanlı ordusuna yeterince fayda sağlamadı. Bunlar gerçek etkisini Kurtuluş Savaşı esnasında gösterecekti.⁴¹²

Osmanlı Genelkurmayı’nın diğer bir stratejik hatası, Sina-Filistin cephesinin imparatorluğun bekası için önemini anlayamaması oldu. İngilizlerin bölgedeki askeri varlığının artmasına ve yapılan hazırlıkların bilinmesine rağmen, eldeki kısıtlı birlikler Avrupa cephelerine veya devrim sonrasında Rus tehdidi ortadan kalkmasına rağmen Kafkas cephesine gönderildi. Muhtemelen stratejik resmi görememe ve Berlin’in talimatlarına aşırı bağlı kalmanın yanı sıra, başlangıçta İngilizlere karşı kazanılan kolay zaferler ve İngilizlerin yığınaklarını yavaş yapmaları da genelkurmayı yanıltmıştı. Kanal seferi sonrasında Sina-Filistin cephesi her iki taraf için de önemini yitirmişti. İngilizler korku ve endişeleri geçtikten sonra Mısır’daki deneyimli birlikleri, sömürgelerden gelen acemi birliklerle değiştirip Avrupa cephelerine sevk etmişlerdi. Osmanlı tarafında ise Kanal seferinin yenilenmesi umuduyla 8. Kolordu, mevcudunun bir kısmını yitirmesine rağmen bölgede kalmaya devam etti. 23 Nisan 1916’da Katya’daki İngiliz ileri emniyet müfrezesine düzenlenen baskının başarısı, kolordu komutanı Kress von Kressenstein’in İn-

gilizleri tekrar Süveyş Kanalı'nın ötesine atmak için Romani'deki İngiliz savunma hattına taarruz etme kararını almasına neden oldu. Katya, İngilizleri uyandırmış ve hazırlık derecelerinin artmasını sağlamıştı. 8. Kolordu 4 Ağustos'ta taarruza geçtiğinde takviye edilmiş İngiliz savunmasını aşamadı. İki gün süren muharebe sonrasında Osmanlı birlikleri geri çekildi. İngilizler rahat bir zafer kazanmalarına rağmen, Osmanlı birliklerini takip edip başarıdan faydalanmadılar.⁴¹³

Gerçekten de İngiliz Mısır Seferi Kuvvetleri (EEF) Osmanlı askeri durumunun zayıflığını dikkate almayıp, başlatmayı planladıkları ileri harekâtın lojistik altyapısına yoğunlaşmıştı. Bir su borusu hattı, demiryolu ve muhtelif lojistik destek tesisleri inşa edilmekteydi. Romani yenilgisi sonrasında IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa ve von Kress savunulamayacak konumda olan bütün mevkiileri terk ederek, Gazze ve Birü's-Sebi arasında uzanan bir hattı tahkim etmeye başladılar. Osmanlı savunma hattının derinliği azdı, ama modern esaslara göre tesis edilmişti. Ancak tel örgü ve istihkâm malzemelerinin yetersizliğinden, öncelik Gazze bölgesine verilmiş; diğer kesimler, özellikle Gazze ile Birü's-sebi arasındaki çöl kesimi daha zayıf tutulmuştu. Mısır Seferi Kuvvetleri'nin komutanı General Archibald Murray, yığınak ve lojistik hazırlıklarını sonunda yeterli bularak 26 Mart 1917'de beklenen taarruzu başlattı. İngilizler doğrudan, en kuvvetli şekilde savunulan Gazze'yi hedef almışlardı. Osmanlı birlikleri uzun süredir beklemeye bağlı gevşeklik nedeniyle başlangıçta ciddi sıkıntı içine düştüler. İleri savunma mevzileri İngiliz süvarilerince kolaylıkla kuşatılıp esir alındı. Ancak İngiliz taarruzlarının parçalar halinde ve yavaş bir hızda gerçekleşmesi sayesinde, asıl savunma hattındaki birlikler ciddi bir direniş göstererek taarruzları durdurmayı başardılar. Başlatılan karşı taarruz ise eşgüdümsüz ve hazırlıksız icra edildiği için başarısız oldu. Bu başarısızlık ve süvarilerin yetersizliği yüzünden çekilen İngiliz birlikleri takip edilemedi.⁴¹⁴

Kress, Gazze etrafındaki tahkimatı kuvvetlendirdi, ama Birü's-Sebi'ye uzanan hat malzeme yokluğundan takviye edilemedi. General Murray ise yaşanan başarısızlığa rağmen Osmanlı savun-

ma hattının zafiyetini dikkate almayarak, inatla eski planı daha fazla ateş desteği ile tekrar uygulamaya çalıştı. 14 Nisan'da başlayan İkinci Gazze Muharebesi'nde Osmanlı mevzileri karadan ve denizden iyice dövüldükten sonra taarruza geçildi. Murray, dar bir bölgede Osmanlı mevzilerine karşı kimyasal gazlar bile kullanacaktı. Osmanlı birliklerinin gazlara karşı hiçbir korunması bulunmamasına rağmen, muhtemelen atmosfer ve arazi şartları yüzünden kimyasal gazlar (2.500 civarında klor gazı taşıyan topçu mermisi) ciddi bir etki yaratmasa da, Ortadoğu tarihinde bir ilk olması ve İngilizlerin "centilmenlik" iddiaları açısından önemlidir. Yine Ortadoğu tarihinde ilk defa kullanılan tanklar ise, sayılarının az olması ve isabetli topçu atışlarıyla bertaraf edilmeleri nedeniyle istenen etkiyi sağlamadı. Kısacası, İngiliz taarruzları beklenen bölgeleri hedef aldığı için kuvvetli Osmanlı savunmasını yaramadı. İngilizler ağır zayıat vererek çekilirken, Osmanlı birlikleri yine başarısızdan faydalanamadı.⁴¹⁵

Tahsis edilen kaynak ve hazırlıklara karşın yaşanan çifte başarısızlık sonrasında, General Murray ve bazı üst düzey subaylar görevden alındı. Yeni komutan General Edmund Allenby iyi bir süvari subayı olmasına rağmen, aşırı ihtiyatlı yapısıyla tanınan bir kişiydi. Bir altı ay daha ilave hazırlıklara, yeni takviyelerin bünyeye dahil edilmesine harlandı. Allenby nihai taarruz için hazırlıklarını tamamlarken, Osmanlı Genelkurmayı İkinci Gazze Muharebesi sonrasında Filistin cephesine olan kısıtlı ilgisini de yitirerek, dikkatini çökmekte olan Irak cephesine çevirmişti.⁴¹⁶

Kutü'l-Amare zaferi, Osmanlı Genelkurmayı'na Sarıkamış sonrasında kaybedilen eski cesaretini geri vermişti. Dolayısıyla, Sarıkamış yüzünden vazgeçilen İran ve Azerbaycan seferleri tekrar gündeme geldi. Yeni değerlendirmelere göre Irak'a yönelik İngiliz tehdidi hiç değilse belli bir süre ortadan kalktığı için, 13. Kolordu (üç buçuk tümen) Irak'tan İran'a sevk edildi. Kolorduya verilen emir açık uçluydu. Irak'taki VI. Ordu'nun geri hatlarını olası Rus saldırılarına karşı korumak, İran'ı yabancı birliklerden temizlemek ve mümkün olduğu kadar geniş bir araziye işgal etmek. Enver Paşa ve danışmanlarına göre, Osmanlı bayrağının görölmesiyle beraber

İranlılar hemen Ruslara karşı ayaklanacak ve Osmanlı ilerleyişini destekleyeceklerdi. Kolordu öncüsü 8 Haziran 1916'da İran içine girdi. Umut verici bir başlangıç sonrasında 9 Ağustos'ta Hemedan ele geçirildi. Ancak burası aynı zamanda Osmanlı ilerleyişinin sona erdiği yer oldu. Enver Paşa'nın ısrarla güvence vermesine rağmen, sivil halk desteği sağlanamadığı gibi herhangi bir isyan da çıkmadı. Alman ajanların ikna ettiği İsveçlilerce eğitilmiş İran jandarmaları Osmanlı çağrısına gelen tek grup oldu. Bunlar da faydadan ziyade kısa bir süre sonra ayak bağı olacaktı. Ruslarla sonuçsuz çatışmalar devam ederken, Osmanlı askerleri de yetersiz beslenme ve zayıf sıhhi destek yüzünden dizanteri, kolera ve lekeli humma gibi salgın hastalıklara kurban gitmekteydi. Bütün bu gelişmelere rağmen, 13. Kolordu Irak cephesi çökünceye kadar ısrarla İran'da tutuldu. Irak'ta yenilgi üstüne yenilgi yaşandıktan sonra, 13. Kolordu sessizce geri çağrıldı. Geri çekiliş 22 Şubat 1917'de başladı ve aylarca sürdü. 13. Kolordu'nun zayıflamış kadrosuyla Irak'a geliş anlamlı bir değişiklik yaratmayacaktı.⁴¹⁷

Kutü'l-Amare sonrasında Irak'taki Hindistan sömürge birlikleri yapısal bir değişim geçirmeye başlamıştı. Yeni komutan General Stanley Maude yetenekli bir subaydı ve yeni takviyelerle ordusunun mevcudu 160.000'i geçmişti. Üstelik şimdiye kadar sağlanan başarılarda önemli yeri olan nehir filosu da takviye edilmişti. Ancak Maude, hemen harekete geçmeyip, bir taraftan gelen birlikleri yeniden yapılandırırken, diğer taraftan da Sina-Filistin cephesindekine benzer şekilde lojistik altyapıyı kurmaktaydı.⁴¹⁸ Rakibi güçlenirken, VI. Ordu 13. Kolordu'yu kaybetmesinin ardından elde kalan mevcudunu da muhafaza edemedi. Salgın hastalıklar, gitgide artan firarlar ve iç güvenlik görevleri muharebe gücünü olumsuz etkiledi. Önemli bir başka sorun ise, Bağdat'a doğru uzanan Fırat ve Dicle nehirlerinin aynı anda iki stratejik yaklaşma yolu teşkil etmesiydi. Dolayısıyla, VI. Ordu muharebe gücünü ikiye bölmek zorundaydı. Bu durumda her iki grup arasında ciddi bir mesafe olacağından, birbirlerini destekleme şansları kalmayacaktı. Büyük bir şans eseri Halil Paşa'nın kuvvetlerinin çoğunu konuşlandırdığı Dicle nehri Maude'm da tercihiydi. Ancak Halil Paşa 18. Kolor-

du'nun asıl gücünü nehrin kuzey yakasına, Felahiye ile Reşid arasına yerleştirmiş, güney yakada zayıf bir örtme ve muhafız birliği bırakmıştı. Bu, gerçek anlamıyla felakete davetiye çıkarmaktı. Osmanlıların kısıtlı su geçiş kabiliyetine karşı İngilizlerin asıl üstünlüğü kuvvetli nehir filolarıydı. Ayrıca köprücü birlikleri de bulunmaktaydı. Böylelikle, kısa sürede birlikleri bir yakadan diğerine taşıma kapasitesi sayesinde olağanüstü bir avantaj sağlanmaktaydı. Maude, 14 Aralık 1916-20 Şubat 1917 tarihleri arasında kesintisiz bir şekilde Osmanlı mevzilerine saldırarak, hem durumunu geliştirdi, hem de savunmayı zayıflatıp tespit etti.⁴¹⁹

Maude, 18. Kolordu'yu iyice kuzeyde tespit edip ağır zayıat verdirdikten sonra, kolordunun durumsal zayıflığından istifade ederek güney yakadan iki gün içinde kuşatıcı manevrayı gerçekleştirdi. Osmanlı birlikleri 23 Şubat günü son anda kuşatmadan kendilerini kurtarıp geri çekilebildiler. Ancak kaçarcasına çekildikleri için toplar ve ağırlıkların çoğu terk edildi. Kolordu Bağdat'ta yeniden teşkilatlanmak zorunda kaldı. Uğranılan ağır zayıat yüzünden, aralarında Kut zaferinin kahramanı 45. Tümen de olmak üzere, iki tümen ve beş alay lağvedildi. Belli bir süre için Halil Paşa Bağdat'ı sonuna kadar savunma fikrindeydi. Fakat İngiliz ordusu karşısında VI. Ordu asker sayısı ve ateş gücü açısından zayıf olduğu gibi, ciddi derecede moral ve motivasyon sorunları da yaşıyordu. Sonuçta gerçekler hayal dünyasını yıktı ve Bağdat terk edildi. Geri çekilme harekâtı on beş gün boyunca İngiliz baskısı altında savaşılarak gerçekleştiğinden oldukça yıpratıcı oldu. Kurtulabilen birlikler Cebeli Hamrin'e sığındı. Bu arada İngiliz birlikleri 11 Mart'ta Bağdat'a girdi. Maude'ın ateş gücü ve filoyu kullanarak zayıat vermeden Osmanlı savunmasını zayıflatması ve tertiplenme hatasından istifade etme stratejisi önemli bir zafer kazanmasını sağlamıştı. Üstelik kuşatma ve sıkı takipten kendini kurtarabilen birlikler iyice zayıfladığından, takviye almadıkları takdirde sonra ki İngiliz ileri harekâtını durdurma şansları bulunmuyordu.⁴²⁰

Tam bu esnada Alman Genelkurmayı şaşırtıcı bir projeyi uygulamaya koydu. Komuta ve karargâh hizmetlerinin tamamen Alman subay ve personeli tarafından sağlanacağı bir ordular grubu-

nun Ortadoğu'da kurulması kararı alınmıştı. Türkçe ismiyle Yıldırım Ordular Grubu (*Heeres Gruppen Kommando F*) Bağdat'ın düşmesi, Sina-Filistin'deki İngiliz yığınağı ve Arap isyanları gibi Ortadoğu'daki tehlikeli gelişmelere müdahale etmek için radikal bir fikir olarak ortaya atılmıştı. Alman Genelkurmayı'na göre Osmanlı (özellikle etnik Türkler) askerleri bir askerde bulunması gereken bütün özelliklere fazlasıyla sahipti. Onlara göre iyi bir liderlik, kaliteli silah ve teçhizat sağlanabilirse, bu “muhteşem malzeme”nin potansiyeli ortaya çıkacaktı. Almanlar Osmanlı subay sınıfını ve hatta bütün askeri sistemi yetersiz, yozlaşmış, çıkarıcı ve cahil gördüğünden; tıpkı Kırım Savaşı dönemi İngiliz komutanları gibi basit bir komuta değişikliğinin olağanüstü bir iyileşme yaratacağına inanıyorlardı.

Arap İsyanı imparatorluğun etnik kırılmalarını acı bir şekilde göstermişti. Devreye tarafsız bir oyuncu olarak Almanlar girerse etnik gerginliğin azalacağı, tarafların İtilaf devletlerine karşı ortak bir şekilde savaşacağı değerlendiriliyordu. Bu akıl yürütme ve meşrulaştırma çerçevesinde Alman ordusu, iki veya daha fazla Osmanlı ordusuna komuta edecek bir ordular grubu karargâhı teşkil etmek üzere 65 karargâh subayını görevlendirdi. Son anda dokuz Osmanlı subayı da bu listeye eklendi. İlave olarak Almanya muharebe desteği ve muharebe hizmet desteği sağlayacak, Pasha II adı altında özel bir tümen gücünde birlik⁴²¹ gönderecekti. Ordular grubunun sıradan Osmanlı karargâhlarını etkileyen mali ve lojistik sıkıntılardan etkilenmemesi için, bağımsız bir bütçe ve ödenek de tahsis edildi. Bütün bu hazırlıklar yapılırken Berlin, Enver Paşa'yla gerçekleşen kısıtlı bir bilgi alışverişi dışında ne Alman denetimindeki Osmanlı Genelkurmayı'na ne de Alman askeri yardım heyetine fikrini sordu. Bunun yerine eski ataşe Albay Otto von Lossow gibi bireylerin fikir ve tavsiyelerine göre hareket edildi.⁴²²

Bütün Osmanlı subayları bu proje dahilinde sağlanan ek muharebe destek ve muharebe hizmet destek kabiliyetlerini takdir ederken, emir-komutayı neredeyse tamamen Almanlardan kurulan bir karargâhın üzerine almasını haklı olarak kendilerine yönelik bir güvensizlik ve hakaret şeklinde algıladılar. Bütün bu rahatsızlık ve

tepkiler sürerken, Mareşal Erich von Falkenhayn komutasındaki Yıldırım Ordular Grubu'nun karargâhı Temmuz 1917'de İstanbul'a geldi. Geçmişte Prusya harbiye nazırlığı ve Alman genelkurmay başkanlığı görevlerinde bulunan Falkenhayn, en üst rütbeli Alman generallerden biriydi. İlk planlamaya göre Yıldırım birlikleri, bölgedeki VI. Ordu ve yeni kurulan VII. Ordu'yu emrine aldıktan sonra, öncelikle Bağdat'ı düşman işgalinden kurtaracak ve İran içlerine ilerleyecekti. Ancak Falkenhayn bölgeye ulaştığında Sina-Filistin cephesindeki İngiliz yığınağı ciddi ölçüde arttığı için, Yıldırım unsurları Halep'teki yığınağını tamamlayamadan Eylül 1917'de Filistin cephesine sevk edilmeye başlandı. Bu esnada Allenby, Gazze-Birü's-Sebi hattındaki hazırlıklarını bitirmiş ve taarruza geçmek üzereydi.⁴²³

Filistin cephesindeki IV., VII. ve VIII. Orduların emir-komutasının Yıldırım karargâhına devir tesliminde Falkenhayn ve Alman subayları büyük güçlüklerle karşılaştı. Zaten karardan rahatsız olan birlik komutanları, Falkenhayn'ın kibirli tutumu ve sert yaklaşımı karşısında neredeyse isyan halindeydi. Suriye ve Arabistan'ın fiili hâkimi olan Cemal Paşa, güç ve otoritesinin kısıtlanmasından çok rahatsız olduğu için, elinden geldikince Yıldırım'ın faaliyetlerini engelledi veya sabote etti. Ama ilginç bir şekilde Falkenhayn ve Yıldırım'ın otoritesine en ciddi eleştiri Mustafa Kemal Paşa gibi yeni nesil komutanlardan geldi. Savaş esnasında gösterdikleri askeri başarılarla terfi edip çekirdekten yetişen bu genç subayların ordu üzerinde büyük prestij ve nüfuzu bulunmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa'nın, fikir ve eleştirilerinin dikkate alınmaması gerekçesiyle, VII. Ordu komutanlığından istifa etmesi sistem içinde bir deprem yaratacaktı. Osmanlı komuta heyeti kendi içinde bu derecede bölünmüş ve Yıldırım henüz faaliyete geçmişken, Allenby'nin beklenen taarruzu ile Üçüncü Gazze Muharebesi başladı.⁴²⁴

Yeni teşkil edilmiş VIII. Ordu'nun komutanı Kress von Kressenstein, geçmiş deneyimleri çerçevesinde, İngiliz asıl taarruzunun yine Gazze'ye olacağını değerlendirmekteydi. Gazze iyice tahkim edilmişti, ama hattın geri kalan kısmında ciddi sorunlar yaşanmaktaydı. Von Kressenstein, Birü's-Sebi'nin savunmasından

sorumlu 3. Kolordu Komutanı Miralay İsmet (İnönü) Bey'in acil destek taleplerini dikkate almadı. İsmet Bey bir takviyeli piyade tümeni ve süvari örtme kuvvetiyle Birü's-Sebi'yi savunmaya çalışmaktaydı. Güçlü İngiliz süvari birliklerinin karşı tarafta toparlanmakta olduğuna dair haber ve raporlara rağmen, von Kressenstein inatla asıl taarruzu Gazze'den beklemeye devam etti. Aslında Allenby ve İngiliz istihbaratının başarılı aldatma harekâtının kurbanı olmuştu. Allenby muhtelif aldatma faaliyetlerini Gazze karşısında icra ederken, ikişer piyade ve süvari tümenini Birü's-Sebi'nin karşısındaki taarruz mevziine sokmuştu. Yoğun bir topçu hazırlık ateşi sonrasında, iyi koordine edilmiş piyade ve süvari taarruzu 31 Ekim 1917'de başladı. Piyade savunmadaki birlikleri tespit ederken, süvari kuşatıcı bir manevra ile Birü's-Sebi'yi çevirdi. Kolordu karargâhı ve birliklerin yarısı kaçmayı başarırken 1.500 asker esir alındı. Daha önemlisi, bölgenin en büyük su ikmal noktası sağlam halde düşman eline geçti. Bu başarı sonrasında Allenby dikkatini Gazze'ye çevirdi. Yoğun topçu ateşi altında koordineli taarruzlarla Gazze savunması iyice yıpratıldı. Osmanlı savunması yedi gün direndikten sonra çevrilme tehlikesi altına girdiği için Gazze boşaltıldı. Geçmişteki uygulamadan farklı olarak Allenby takip harekâtına giriştiğinden, Osmanlı birlikleri savaşarak Yafa-Lud-Kudüs hattına çekildi. Geri çekilmede artçıların bir dizi savunma mevzii arasında şiddetle direnç gösterip kendini feda etmesi, VIII. Ordu'nun kalan unsurlarını imha olmaktan kurtardı.⁴²⁵

Cephede bu yenilgi ve kaos yaşanırken, Falkenhayn ve Yıldırım karargâhı sorumluluğu devralmaktaydı. Savaş tecrübesi Avrupa cepheleriyle sınırlı olan Falkenhayn, emrindeki ordular gerekli ağır topçu, istihkâm ve diğer muharebe destek vasıtalarına sahip olmadığından, mevzi savunması yapacak kapasitede olmadığını düşünmekteydi. Bunun yerine, oynak bir savunma çerçevesinde geçici mevzilerle düşmanın geciktirilip, karşı taarruzlarla zayıf verdirilmesi ona göre daha doğru bir hareket tarzıydı. Bir taraftan Kudüs savunması takviye edilirken, diğer taraftan Falkenhayn'ın ortaya attığı oynak savunma konsepti ciddi derecede sorgulanmaktaydı. Öncelikli olarak piyade ağırlıklı Osmanlı ordularının hareket ka-

biliyeti, güçlü süvari ve motorlu birlikleri olan ve hava desteğine sahip İngilizlere göre oldukça zayıftı. Üstelik Arap kökenli askerler her fırsatta firar ettikleri gibi, Bedevi aşiretleri de cephe gerisinde önlere çıkan bütün hedeflere saldırmaktaydı. Zaten mevcutları düşük olan birlikler, gerilerinin emniyetini sağlamak için gitgide daha fazla birliği cepheden çekip kullanmaktaydı. Bütün bu sorunlar ve tartışmalar yaşanırken, Kudüs savunması 16 Kasım-8 Aralık 1917 tarihleri arasında yaklaşık bir ay devam etti. Savunmayı icra eden 20. Kolordu yoğun düşman taarruzları karşısında korkunç zayıat verdi. Yeni nesil genç paşalardan biri olan kolordu komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Falkenhayn'ın emirlerine karşı gelerek 8.000'in altına düşen mevcudunu korumak ve kutsal şehrin yıkılma uğramasını engellemek için 7/8 Aralık akşamı Kudüs'ü terk etti. Kudüs'ün kaybedilmesi sonrasında, Yıldırım Ordular Grubu Aralık ayı boyunca yeni savunma hattı olan Tabsur-Sinya-Cebeli Ektef'e geri çekildi.⁴²⁶

1918 senesinin kış ve ilkbahar aylarında her iki taraf da faaliyetlerini asgari dereceye indirerek, birliklerini yeniden teşkilatlandırıp dinlendirmeye çalıştı. Allenby, en iyi piyade birliklerini Batı cephesinde yaşanmaya başlanan kriz yüzünden Avrupa'ya göndermek zorunda kalmıştı. Bir taraftan da tekrar lojistik altyapıyı kurmak ve Mısır'la olan ulaştırma ve haberleşme hatlarını sağlamlaştırmakla uğraşıyordu. Bu nedenlerle kritik arazi arızalarını ele geçirmeye yönelik mahdut hedefli taarruzlar ve Osmanlı savunmasını rahatsız etmeye yönelik cebri keşiflerle yetindi. Osmanlı tarafında ise sular bir türlü durulmadığı ve Falkenhayn'ın performansı cephede, İstanbul'da ve Berlin'de açıkça sorgulanmaya başladığı için, Şubat ayında görevden alındı ve yerine Liman von Sanders atandı. Falkenhayn'la beraber gelen karargâh subaylarının çoğu da onunla beraber cepheden ayrıldı. Bu görevden alma ile Berlin'de büyük umutlarla giriştiği Yıldırım projesinin iflas ettiğini kabul etmekteydi. Almanlardan kurulu karargâh Ortadoğu'daki askeri durumu düzelterceğine, zaten zor durumda olan birliklere ilave yük olmuştu. Kısıtlı kaynaklar ve zaman, yeni karargâhın gelip yerleşmesi ve bölgeye alışması için harcandı. Ciddi bir kabiliyet artı-

şı getirmesi beklenen Pasha II unsurları cepheye parçalar halinde ve gecikmeli geldiğinden, ne Üçüncü Gazze Muharebesi'nde ne de Kudüs'ün savunulmasında faydalı oldular. Fiilen görev yapabildikleri dört ay süresince Falkenhayn ve Alman subaylar zamanlarının çoğunu Osmanlı subayları ile boğuşmaya harcadıkları için, muharebenin idaresine yeterli zaman ayırmaları mümkün olmadı.⁴²⁷

Sanders göreve başladığında ona, her türlü koşul altında Lübnan ve Suriye'yi savunması ve Hicaz demiryolunu açık tutması emri verilmişti. Bu, mevcut koşullar altında yerine getirilmesi olanaksız bir emirdi. Buna rağmen Sanders büyük bir iyimserlik içinde göreve başladı. İstanbul'dan beraberinde getirdiği V. Ordu karargâhı, yeni grup karargâhının çekirdeğini teşkil etti. Cephedeki birliklerle aradaki kopukluk giderildi ve düşmanlığa son verildi. Komuta cephesinde yaşanan bu önemli düzelmeye rağmen, cephedeki kötü durumu giderecek adımlar atılamadı. Ordu grubu kâğıt üstünde beş kolordu, iki kolordu seviyesinde grup, 14 piyade tümeni, bir süvari tümeni, muhtelif müfreze ve bağımsız birliklerden oluşuyor gözükse de, gerçekte muharebe gücü 40.000 asker civarındaydı. Yani ordular grubu aslında normal bir kolordunun mevcuduna ancak sahipti. Gazze ve Kudüs'teki depoların kaybedilmesiyle, cephenin zaten zayıf olan lojistik sistemi tamamen çökmüştü. Her tür ikmal malzemesinde ciddi sıkıntılar yaşanıyordu. Askerler yetersiz beslendiği ve sağlıklı su ikmaline sahip olmadığı gibi, ciddi mühimmat sorunu da yaşamaktaydı. Aynı zamanda Irak ve Hicaz cephelerini de desteklemesi gereken demiryolu hattı ve yollar, memurlar ve sivil halkın bir bölümünün tahliyesi başladığı için trafik yoğunluğu altında çökmüştü.⁴²⁸

Sanders, bütün bu koşullar altında büyük bir itaatle kendisine verilen emirleri ifa etmeye çalıştı. Düşmanın beklenen taarruzlarına karşı icra edilmesi gereken stratejik savunma ve kısıtlı karşı taarruzlar için gereken birlik ve malzeme ihtiyacının farkındaydı. Ama selefi eldeki kısıtlı birlik ve imkânları hoyratça kullanmıştı. Elindeki mevcut askerler asıl savunma hattını tutmaya bile yetmediği için, beklenmedik gelişmelere müdahale için gerekli stratejik ihtiyatı teşkil edemedi. Sanders'in önemli bir başka sınırlaması ise

yeni muharebe taktik ve tekniklerinden haberdar olmamasıydı. Çanakkale Muharebeleri dışında siper savaşı tecrübesi yoktu. Üstelik Çanakkale'deki çarpışmalar dar bir alanda gerçekleşmiş ve süvariler, motorlu birlikler kullanılmamıştı. Eski bir süvari subayı olmasına rağmen, yaptığı savunma planlamasında İngilizlerin süvari üstünlüğünü hesaplarına dahil etmedi. Oysa Allenby Birü's-Sebi'yi süvari kuşatıcı manevrasıyla ele geçirmişti. Gerçi İngiliz süvarisine karşı kullanabileceği bir imkâna da sahip değildi. Bu kısıtlar ve değerlendirme sonrasında Sanders, savunma hattının her karışını müdafaa için elindeki birlikleri dağıttı. Süvari birliklerini bile ihtiyatta tutmak yerine, cephe gerisindeki geçitleri muhafaza etmek için mevzie soktu.⁴²⁹

Allenby ise Sanders'in yaptığı değerlendirmenin tam tersine, taarruz stratejisini süvarinin hareket kabiliyeti ve topçu-piyade müşterek harekâtı üzerine kurmuştu. Geçmişte Gazze'de uyguladığına benzer şekilde cephe genelinde geniş kapsamlı bir aldatma harekâtı uygulayarak, Sanders'i asıl taarruzun Şeria Vadisi'nden geleceği konusunda beklenti içine soktu. Bu esnada da beş piyade tümeni ve Bindirilmiş Çöl Kolordusu'ndan (*Desert Mounted Corps*) oluşan asıl taarruz grubunu batıda sahil bölgesinde teşkil ederek, bire on dörtlük bir kuvvet üstünlüğünü sağladı.

Allenby, tarihe son büyük süvari harekâtı olarak geçecek taarruzuna 19 Eylül 1918'de başladı. Nablus Muharebesi (Batılı kaynaklarda Megiddo Muharebesi olarak bilinir) yoğun topçu hazırlık ateşiyle başladı. Osmanlı siperleri dakikada bin topçu mermisiyle dövülürken, İngiliz sömürge piyadesi hızlı bir şekilde cepheyi yardı. Süvari ve bindirilmiş piyade ise başarıdan faydalanarak çekilme istikametini kapatacak şekilde Osmanlı gerisine ilerledi. Birinci gün 22. Kolordu imha oldu. Savunma bütünlüğü kalmadığı için, birlik komutanları birbirinden bağımsız şekilde İngiliz süvari ve uçaklarının takibi altında hızla geri çekilip birliklerini kurtarmaya çalıştılar. VIII. ve VII. Orduların mevcudunun ancak yarısı Şeria nehrinin karşı yakasına kendini atabildi. Topların çoğu ve ağırlıklar çekiliş esnasında terk edildi.⁴³⁰

İngiliz ilerleyişini Halep ve Toros Dağları hattına kadar durdurma şansı olmamasına rağmen, Liman von Sanders Yıldırım Or-

dular Grubu'nun kalıntıları ile Şam'ı savunmaya karar verdi. Bu öldürücü bir karardı. Şam'a çekilmeye çalışan birliklerin önemli bir kısmı (20.000 asker) kuşatılarak esir alındı. Şam'a ulaşan birlikler ise Şam savunmasından sorumlu Ali Rıza Rikabi Paşa'nın ihanet edip, şehir savunmasını düşmana ifşa etmesi sonucunda esir düşecekti. Şam 1 Ekim'de teslim oldu. IV. ve VII. Orduların kalıntıları ise Mustafa Kemal Paşa'nın başarılı komutası ve oluşan kaos sayesinde Halep'e çekilebildi. Mustafa Kemal Paşa, 25 Ekim'de Halep'i boşaltmak zorunda kalsa da, Anadolu'ya yönelik ilerleyişi durdurmayı başardı.⁴³¹

Sina-Filistin cephesinin çökmesinde Falkenhayn ve Sanders'le beraber bazı komutanların yaptığı hataların rolü olsa da, asıl sorumluluk Enver Paşa ve Alman denetimindeki Osmanlı Genelkurmayı'ndadır. İkinci Gazze Muharebesi sonrasında, bölgedeki bütün birlik komutanlarının ısrarla takviye istemesi ve muharebe gücüne ciddi yük getiren Medine Savunması'nın sona erdirilmesi teklifleri inatla dikkate alınmadı. Üçüncü Gazze Muharebesi sonrasında ortaya çıkan sorunun büyüklüğü karşısında, başlangıçta Bağdat seferini destekleyen Falkenhayn bile fikir değiştirip birlik komutanlarını desteklese de, Enver Paşa eldeki kısıtlı birlikleri Rusya'nın çöküşü sonrasında doğan fırsattan istifade için Kafkas cephesine sevk etti.

Rus Devrimi sonrasında Rus birliklerinin önce muharebelere son verip, ardından da 18 Aralık 1917 Erzurum Ateşkes Protokolü'yle bölgeyi boşaltması, büyük bir otorite boşluğu doğurmuştu. Bu boşluktan istifade ile kurulan Ermenistan ve Gürcistan'ın kısıtlı askeri birlikleri ve çeteler dışında, Kafkas cephesinde Osmanlı ilerleyişini durduracak bir güç kalmamıştı. Lağvedilen II. Ordu birlikleriyle takviye edilen III. Ordu, tek başına rahatlıkla işgal altındaki doğu vilayetlerini kurtaracak güce sahipti.⁴³² Kış mevsiminin sona ermesi ve Ermeni çetelerinin sivil halka yönelik saldırıları üzerine, III. Ordu iki kol halinde kuzey ve güneyden ileri harekâta başladı. Erzincan 12 Şubat 1918'de, Trabzon 25 Şubat'ta ve Erzurum 12 Mart'ta kurtarıldı. Öncüler 25 Mart'ta savaş öncesi hududu geçtiler ve 5 Nisan'da Sarıkamış ele geçirildi. Nisan sonunda III. Ordu

1877 hududuna ulaşırken, takviyeli bir kolordu da İran Azerbaycan'ının içlerine doğru ilerlemekteydi. Bu kritik aşamada, ele geçirilen bölgelerle yetinilip, çökmekte olan Filistin cephesinin takviye edilmesi verilebilecek en doğru karardı. Ancak büyük Turan hayalleri tekrar canlanan Enver Paşa, Kafkaslar'ın tamamı, İran ve Orta Asya'yı ele geçirmek için III. Ordu'nun takviye edilmesine ve bölgeye yeni birliklerin gönderilmesine karar verdi.⁴³³

Enver Paşa, Kafkaslar'ın fethi için Kafkas İslam Ordusu'nu kurdu ve başına da kardeşi Nuri Paşa'yı geçirdi. Aslında Kafkas gönüllülerle beraber ancak bir kolordu gücüne ulaşan İslam Ordusu, Azerbaycan istikametinde ilerleyişine hemen başladı. Güneyde ise 7 Temmuz 1918'de IX. Ordu kuruldu. Bu yeni ordunun amacı, İran'ın mümkün olduğu kadar geniş bir kesimini ele geçirmekti. Bu yeni orduları takviye etmek için şaşırtıcı bir şekilde Yıldırım Orduları Grubu'ndan personel kaydırılmaya başlandı. Bu esnada Alman Genelkurmayı, Kafkaslar'daki Alman çıkarlarını korumak için Allenby'nin taarruzu öncesinde Filistin'deki Alman birliklerinden takviyeli bir taburu geri çekerek, Kress von Kressenstein komutasında Gürcistan'a sevk etti. Mevcudu Filistin'deki herhangi bir kolordudan daha fazla olan 15. Tümen Romanya'dan çekilerek Kafkas cephesine sevk edildi. IX. Ordu 23 Ağustos'ta Tebriz'e girerken, İslam Ordusu kanlı muharebeler sonrasında 15 Eylül'de Bakü'yü ele geçirdi. İngilizler Şam'a ilerlerken, İslam Ordusu unsurları Derbent'i 7 Ekim'de ele geçirdi. Osmanlı hükümeti Suriye'de yaşanan yenilgiler ve Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi üzerine mütareke isterken, İslam Ordusu ilerleyişine devam etti ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir hafta sonra 8 Kasım'da Petrovsk şehrine girdi. Enver Paşa'nın bütün hayallerine rağmen, Kafkaslar ve İran'da fethedilen yerler kısa bir süre sonra boşaltılacaktı. Kıt kaynaklar yanlış değerlendirildiği gibi, hayali hedeflere ulaşmak için Osmanlı birlikleri de boşu boşuna zayıt vermişlerdi.⁴³⁴

Suriye cephesinin çökmesi ve Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi sonrasında savaşa devam etme imkânı fiilen ortadan kalktı. İttihat ve Terakki'nin liderleri isteksiz bir şekilde iktidarı devrettiler

ve kurulan yeni hükümetin yetki verdiği Osmanlı heyeti 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaşa resmen son verdi. Osmanlı ordusu, Bulgar, Avusturya-Macaristan ve Rus ordularının aksine ateşkes antlaşması imzalandığında hâlâ muhtelif cephelerde savaşımaya devam etmekteydi. Savaşın son senesinde uğradığı ağır yenilgilere ve ateşkes antlaşması hükümlerinin sertliğine rağmen, ordunun birlik beraberliği ve ana yapısı bozulmadı. Zaten bir seneden kısa bir süre sonra, bu kez düşman işgaline karşı bir kurtuluş savaşı vermek için tekrar muharebe meydanlarına çıkacaktı. Yalnız bu yeni savaş imparatorluğu değil, Anadolu'yu kurtarmak için verilen bir savaş olacaktı. Savaş esnasında Osmanlı birlikleri yavaş yavaş Türk milli ordusuna dönüşecekti. 9 Eylül 1922'de İzmir'i kurtaran yetenekli ve deneyimli subay ve askerlerden kurulu ordu, altı asırlık Osmanlı askeri geleneğine dayanmaktaydı.

Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı'ndaki performansının değerlendirilmesi oldukça zor ve karmaşıktır. Hâlâ en temel konularda bile bilgi eksikliği bulunduğu gibi, savaşın farklı boyutlarını ve Osmanlı ordusunun muharebe etkinliğini değerlendiren akademik çalışmalar da yetersizdir. Birinci Dünya Savaşı'nın yüzüncü yıldönümünde olmamız, ne kadar ciddi bir eksiklikle karşı karşıya bulunduğumuzu bir kez daha vurgulamak için iyi bir vesile sayılabilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı ile beraber askeri olarak çökmesi ve bir süre sonra siyasi olarak dağılması, savaş sağlıklı bir şekilde değerlendirmenin önünde büyük bir engel teşkil etmiştir. İmparatorluğun yıkıntılarından doğan yeni devletlerin milliyetçi tarihçileri, kendi milli tarihleri ve kuruluş efsanelerini yaratabilmek için, geçmişi kıyasıya kötüleyip gerçekleri çarpıtmıştır. Benzer şekilde Türkiye Cumhuriyeti de, zaferle sonuçlanan kendi kurucu savaşı olan Kurtuluş Savaşı'na, Çanakkale Muharebeleri hariç Birinci Dünya Savaşı'nı yok sayacak şekilde büyük önem atfetmiştir. Artık yepyeni siyasi yapıların ve devletlerin vatandaşları olan savaş gazileri, savaş esnasındaki zafer ve yenilgiler konusunda konuşmamayı tercih etmiştir. Yeni kurulan Suriye,

Irak ve Ürdün ordularında göreve başlayan eski Osmanlı subayları için geçmiş tecrübelerden bahsetmek veya bunları yazmak siyasi açıdan sakıncalıydı. Zaten uzun süren savaş esnasında sivil halk da ciddi zorluklar çektiği için, bu travma yaratan dönemin unutulması gerektiği konusunda genel bir temayül mevcuttu. Bütün bunlara rağmen savaş deneyimlerini dile getirmeye çalışanlar ise, kendilerine hevesli dinleyiciler bulamamışlardır.

Balkan Savaşları ve Kurtuluş Savaşı da dahil edildiğinde, neredeyse kesintisiz on sene devam eden savaşların ardından, savaş gazileri ve toplumun geneli yaşananlarla yüzleşmekten kaçınırken, tek bir kişi, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin genelkurmay başkanı olan Mareşal Fevzi Çakmak savaş deneyimlerinin yazıya dökülmesi ve tartışılmaya açılması gerektiği inancındaydı.⁴³⁵ Fevzi Paşa'nın desteğiyle, Balkan Savaşları sonrasında başlayan savaş tecrübelerinin yayımlanması akımı devam edebildi.⁴³⁶ 1930'ların ortasından itibaren canlı bir tartışmanın başladığı ve geniş kesimlerin gazete ve dergi köşelerine de yansıyan bu tartışmaları ilgiyle takip ettiğini söyleyebiliriz. Ancak 1939'da patlak veren İkinci Dünya Savaşı ve savaşın hemen ardından başlayan Sovyet tehdidi ve Soğuk Savaş, bu entelektüel tartışmaları gündemden düşürdüğü gibi, Türkiye'deki askeri tarihe ilgiyi de soğutmuştur. Özelde Birinci Dünya Savaşı'nın birçok yönünün hâlâ karanlıkta kalması, genelde ise Osmanlı askeri tarihinin yeteri kadar bilinmemesinin arkasında yatan sebeplerin başında, 1940'lardan itibaren askeri tarihe duyulan ilginin azalması yer almaktadır.

Osmanlı ordusu, sanayileşememiş, tarıma dayalı eski tip sosyo-ekonomik sistemini devam ettiren bir imparatorluğun askeri kolu olarak, gerçek anlamdaki ilk küresel savaşın gerekleriyle başa çıkmada ciddi sorunlar yaşamıştır. Bu uzun ve yıpratıcı savaş öncesinde Balkan felaketinin yaşandığı dikkate alınacak olursa, Osmanlı ordusunun baş etmek zorunda kaldığı sorunların büyüklüğü daha iyi anlaşılabilir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Osmanlı subay ve askerleri 1912'den 1922'ye kadar muhtelif düşmanlara karşı hemen hemen her cephede savaşmak zorunda kalmışlardır.

İmparatorluğun ve ordunun karşısına çıkan aşılması güç sorunların bir kısmını belirlemek oldukça kolaydır. Birinci Dünya

Savaş'na katılan ülkeler içinde, savaşın ekonomik ve lojistik ihtiyaçlarına karşı en hazırlıksız ülke hiç şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu'ydu. İşin kötüsü, imparatorluğu savaşa sürükleyen siyasi ve askeri liderler bu durumun pek farkında değildi. Ulaşım imkânlarının kötülüğü yüzünden birlikler rahatlıkla bir cepheden diğerine aktarılamadığı ve cepheler birbirini desteklemediği için, düşmana karşı iç hatlarda savaşma avantajından faydalanılamamıştır. İngiliz ve Rus donanmalarının imparatorluğun ana ikmal ve ulaşımını sağlayan deniz ulaşım yollarını kapatması sonucunda, ulaştırma için on kat yük hayvanı ve iki kat personel tahsis edilmesi gerekmiştir. Deniz ablukasının sivil halk üzerindeki etkisi, savaşın etkilerinden daha fazla olmuştur. İmparatorluğun ekonomisi tarıma dayanıyordu, ama barış döneminde bile kendi kendini besleyemeyen bir ülkedir. Abluka sonucunda milyonlar aç kalmış ve özellikle Suriye ve Lübnan bölgesinde binlerce kişi açlıktan ölmüştür.

Savaş boyunca doğu ve güneydeki cephe komutanlarının önemli bir uğraşı, tek hatlı demiryolu ve bu hatta faaliyet gösteren tren katarlarında (işler lokomotif sayısı en iyi durumda bile 100'ü bulamamıştır) öncelik kazanmaktır. Üstelik hat iki yerde (Toros geçişi) kesintiye uğradığı gibi, Rayak'tan itibaren raylar daraldığından farklı lokomotif ve vagonlara geçilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla, İstanbul'da yüklenen yolcu ve yükün varış noktasına gelmeden üç kez indirilip bindirilmesi, aralarda da kara yoluyla nakledilmesi şarttı. Bu seyahat o kadar zorluydu ki, 1916'da Trakya'dan Kafkas cephesine nakledilmeye çalışılan II. Ordu yolda muharebe gücünün yarısını kaybetmişti. Benzer şekilde, lojistik sistemin kötülüğü, kötü taşıma ve depolama şartları ve personel içinde yolsuzlukların yaygın olması gibi nedenler yüzünden, cephedeki birliklere sevk edilen erzak ve yemin önemli bir kısmı ya çarçur edildi ya da karaborsada satıldı. Bir türlü düzeltilemeyen ordu sıhhi hizmetlerinin kötülüğü yüzünden, muharebede doğrudan düşman etkisiyle kaybedilen asker sayısının on ilâ on bir katı asker yara ve hastalıkları tedavi edilemediği için hastanelerde can verdi. Örneğin III. Ordu'nun muharebe zayıyatı 14.000 iken, salgın hastalıklar (lekeli humma, dizanteri, kolera ve benzeri) ve tedavi edilemeyen yaralanmalar sonucu vefat edenlerin sayısı 110.000'den fazladır.⁴³⁷

Osmanlı yönetimi lojistik ve ulaştırmanın yanı sıra, diğer iyi bilinen yapısal sorunları da gidermeyi veya hiç değilse etkilerini azaltmayı başaramadı. Bir kez daha savaş esnasında ülkenin iç güvenliği ve asayişi ihmal edildi. Beklenen Ermeni ve Arap isyanlarına karşı önleyici tedbirler alınmadığı gibi, genelmurmayın isteği doğrultusunda jandarma ve diğer zaptiye personeli de orduyu desteklemek için muharip birliklere dönüştürülüp cepheye sevk edildi. Bu hatalı karar sonrasında adi suç, eşkıyalık ve aşiret taşkınlıkları rekor derecede arttı. Yöresel asayiş ve suçla mücadele gerçekleştirilemediği için birliklerinden firar edenler yakalanamadı ve bu asker kaçakları çeteler kurarak suç oranlarını daha da artırdılar. Kafkas, Irak ve Filistin cephelelerinde birlik komutanları cephe gerilerini korumak ve asayişini temin etmek için birlik tahsis etmek ve hatta yeni alaylar ve tümenler kurmak zorunda kaldılar. Zaman içinde, sırf bu amaçla kurulan birlikler de yetersiz kaldı. Büyük şehirler dışında ülke içi asayiş tamamen bozuldu. Sivillerin bir yerden bir yere saldırıya uğramadan gitmesi neredeyse imkânsızlaşırken, askeri birlikler bile intikalleri esnasında firari erlerle sayıları ve güçleri artan eşkıya çetelerinin saldırılarına maruz kaldılar.⁴³⁸

Ordunun asıl muharip sınıflarından olan süvariler, nitelik ve nicelik açısından zayıf kalmaya devam ettiler. Savaş esnasında bütün imparatorluktan ancak üç tümen ve birkaç bağımsız düzenli süvari müfrezesi teşkil edilebildi. Enver Paşa'nın şahsi projesi olan aşiretlerden ihtiyat süvari birlikleri kurma fikri askeri açıdan başarısız oldu. Süvari sınıfının zayıflığı ordunun manevra ve hareket etme yeteneğini ciddi ölçüde kısıtladığı gibi, geleneksel olarak süvarilerin yaptığı keşif, gözetleme, örtme, öncü ve artçı görevlerinin ifası da çoğu zaman ya yapılamadı ya da güçlkle mümkün olabildi. Atlı okçuların kurduğu köklü bir süvari geleneğine sahip imparatorluğun, Nablus'ta dünya askeri tarihinin son büyük süvari harekâtı sonucunda yenilmesi ise tam anlamıyla büyük bir trajedi olarak Osmanlı askeri tarihine geçmiştir.

Her savaşta ciddi sorunlar yaratan askere alma ve personel seferberliğinde geçmişe oranla ciddi bir ilerleme kaydedildi. Her ne kadar Türk köylüsü dengesiz bir şekilde askerlik yükünü bir kez

daha omuzlamışsa da, seferberlik sonrasında teşkil edilen ordu; etnik, dini ve yöresel temsil açısından imparatorluk nüfusunu en iyi temsil eden orduydı. Dünya Savaşı'nın şok edici etkisi imparatorluğun etnik, dini ve yöresel fay kırıklarını artırmış, imparatorluğun eski tip siyasi ve sosyokültürel değerlere göre şekillendirilmiş birlik ve bütünlüğünü sarsmış ve parçalamıştır. Bunlara rağmen, Rusya ve Avusturya-Macaristan örneklerine göre Osmanlı ordusu daha dayanıklı çıkmıştır. Savaşın son evresine kadar Osmanlı askerleri itaat ve sadakatle savaşmaya devam etmiştir. Bu konuda tek önemli istisna, Ermenilerin yaygın olarak askerden kaçması, askere alınanların ise ilk fırsatta firar etmesidir.

Arap kökenli subay ve askerlerin savaş performansının incelenmesi, Osmanlı askere alma sistemi ve imparatorluğa sadakat konularında önemli bilgiler sağlamaktadır. Önceki bölümlerde incelediğimiz gibi, imparatorluğun Arap nüfusu uzun bir süreden beri askere alınmaya şiddetle karşı çıkmıştı.⁴³⁹ Bu genel direnişe ek olarak, İngilizlerin savaş öncesinde Arapları kazanmaya yönelik propagandasının önemli bir parçası da Osmanlı yönetimine karşı itaatsizliği artırmaktı. İngiliz istihbaratçıları gizli Arap örgütleriyle daha savaş başlamadan irtibat kurmuşlardı. Savaş başladığında ise Ortadoğu konusunda uzmanlaşmış bilim adamları ve seyyahlar askere alınıp, "Arap Bürosu" adı altında Kahire'de kurulan istihbarat teşkilatında görevlendirilmişti.⁴⁴⁰ Büro kurulur kurulmaz, dikkatlerini Arapların çoğunlukta olduğu vilayetlere çevirmiş ve buralardaki sorun ve hoşnutsuzlukları hemen Arap milliyetçiliğine yormuşlardı. Ayrıca Kahire'deki Arap milliyetçileriyle kurdukları yoğun irtibatın etkisiyle, Arapların Osmanlı İmparatorluğu için savaşmayıp kan dökmeyecekleri sonucuna varmışlardı. Onlara göre Araplar ilk fırsatta kitle halinde Osmanlı yönetimine karşı isyan edeceklerdi.⁴⁴¹ İngilizlerin Şerif Hüseyin'le pazarlık masasına oturmasının önemli bir sebebi de Osmanlı ordusundaki subay ve erlerin isyan veya hiç değilse emirlere itaatsizlik etmesini sağlamaktı.⁴⁴² Şaşırtıcı bir şekilde, Arap halkına yönelik propaganda Araplardan ziyade İngiliz sivil ve askeri yöneticilerini etkiledi ve kendi propagandalarına kendileri inandılar. Oysaki Hicaz'daki birkaç bin

Bedevi aşireti mensubu dışında kalan geniş halk kitleleri, savaşın son yenilgisine kadar imparatorluğa sadık veya hiç değilse tarafsız kalmayı tercih ettiler.

Uzun süredir beklenen Arap krizi, 1917 senesinde, bütün savaşan ülkelerin ciddi savaş yorgunluğu yaşadığı bir dönemde patlak verdi. Ancak Arap İsyanı'nın Hicaz'da başlaması, İngiliz istihbaratının ve çoğu Batılı gözlemcinin beklentilerinin aksine, Osmanlı ordusunda bir ayaklanmaya veya toplu itaatsizliklere neden olmadı. Sadece ordudan firarlar arttı. Firar savaşın son döneminde sadece Osmanlı ordusundaki Arapları değil, herkesi etkileyen yaygın bir olguydu. Özellikle birlik intikallerinde askerlerin kendi memleketlerine yakın yerlerden geçerken firar etmesi oldukça sık görülen bir davranıştı. Ama İngilizlerin beklentilerinin aksine, firar edenlerin çok azı düşmana katıldı. Ezici çoğunluk memleketlerine dönüp saklanmayı tercih etti. Savaş boyunca Osmanlı ordusunda, Rus Devrimi öncesindeki gibi büyük çaplı isyanlar veya İtalyan ve Fransız tarzı küçük çaplı birlik ayaklanmaları yaşanmadı.⁴⁴³

Osmanlı ordusunda ayaklanma çıkartamayan ve Arap askerlerinin İngiliz saflarına katılmak üzere firar etmesini sağlayamayan İngiliz yöneticiler, bu kez harp esiri kamplarındaki subay ve askerleri kullanmaya karar verdiler. Zaten savaşın başından beri İngiliz ordusu, harp esirlerini Cenevre kurallarına göre rütbelerine göre değil, milliyetlerine göre farklı kategorilere ayırıyordu. Arap kökenli subaylar özellikle hedef alınmış ve hemen Türk subaylarından farklı yerlere gönderilmişti. İşbirliği yapan Arap subay ve askerler ödüllendirildi. İşbirliği yapmayanlar ise cezalandırıldı. Osmanlı harp esirlerinin Alman ve Avusturya-Macaristan harp esirlerine göre İngiliz kamplarında daha yüksek ölüm oranına sahip olduğu⁴⁴⁴ düşünülecek olursa, işbirliği yapıp yapmama, ölüm ile hayatta kalma arasında tercih yapmak gibiydi. İngiliz istatistiklerine göre 150.041 Osmanlı harp esirinden 10.742'si esir kamplarında vefat etti. En önemli ölüm sebebi niyasin eksikliği sonucu görülen pellagra hastalığıydı.⁴⁴⁵ Şerif Hüseyin saflarında savaşan Cafer Askeri, Mevlüd Muhlis, İbrahim el-Hüseyini ve Cemil el-Med-

fayı gibi Osmanlı subaylarının tamamına yakını harp esiri kamplarında ikna edilmişlerdi.⁴⁴⁶

SS Pandua ve *SS Karadeniz* gemileri hadisesi, İngilizlerin kamplardaki harp esirlerini ikna etmek için ne kadar uğraştığına ve buna rağmen uğradığı başarısızlığa iyi bir örnektir. Haziran 1916'dan itibaren İngiliz istihbaratı ısrarla, Hindistan hükümetinden, harp esiri kamplarından Şerif Hüseyin'in ordusuna katılması için gönüllü bulmada yardımcı olunmasını istedi. Özellikle subay ve uzman topçuların peşindeydiler. Uzun gecikmeler ve tereddütler sonrasında, Hindistan'daki kamplardan 300 harp esiri seçilerek Hicaz'a gitmek üzere *SS Pandua* ve *SS Karadeniz* gemilerine bindirildiler. Ancak bu harp esirlerinden gerçekte sadece birkaçı gönüllü olmuş, geri kalanı gönüllü olabilirler değerlendirmesiyle seçilmişti. Olası sorunlardan endişe edildiği için, gemilerin Hicaz'a gittiği ve Şerif Hüseyin'in ordusuna katılmalarının isteneceği esirlerden gizlendi. Gerçekten de seyahat esnasında harp esirleri bundan haberdar olunca, gemilerde küçük çaplı isyanlar çıktı. Gemiler Kasım 1916'da Hicaz sahiline ulaştı ve hemen esirlerle pazarlık başladı. Bir hafta süren pazarlık ve vaatlere rağmen, sadece dört harp esiri (bir Kürt asıllı jandarma, yanlışlıkla esir alınmış bir gazeteci ve iki Ermeni doktor) Şerif Hüseyin'in ordusuna katılmaya razı oldu. Geri kalan ezici çoğunluk, eski silah arkadaşlarına karşı savaşmaktansa, Mısır'daki harp esiri kamplarına gönderilmeyi tercih etti.⁴⁴⁷

İlginç bir şekilde, Almanların yardımıyla Osmanlı ordusu da ele geçen Müslüman harp esirlerini kendi saflarında çarpışması için ikna etmeye çalışmıştı. Ne yazık ki bu konuda yeterli araştırma yapılmadığından, bu çabanın boyutları ve etkisi hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bildiğimiz kadarıyla hiç değilse bir miktar harp esiri kendi memleketlilerini etkilemek için muhtelif propaganda faaliyetlerine katılmıştı. Yine bir miktar Cezayirli, Tunuslu, Mısırlı ve Hintli harp esirinin Sina-Filistin ve Hicaz cephelelerinde birliklere moral vermek ve Arap askerlerinin sadakatini muhafaza etmek için kullanıldıklarını biliyoruz. Ülkeleri Fransız veya İngiliz sömürge yönetimleri altında olan bu harp esirlerinden, olası bir İngiliz veya Fransız işgalinin nelere yol açacağını Arap askerlere anlatmaları bekleniyordu.⁴⁴⁸

Osmanlı Arap subaylarının durumu daha ilginçtir. Günümüzde Batı'da ve Arap dünyasında yaygın olan kanaate göre, Arap subaylar Arap milliyetçiliğinin doğuş ve yaygınlaşmasında önemli roller oynadıkları gibi, savaş esnasında da her fırsatta karşı saflara katılmaya çalışmış veya Osmanlı savaş gayretini sabote etmişlerdi. Bu kanaatin ne kadar hatalı olduğunu göstermek için, Harbiye'den mezun olan subayların ne kadarının taraf değiştirdiğini tespit etmeye çalıştık. Savaşa katılan Harbiye mezun devrelerini iki gruba ayırarak (savaşta tabur ve üstü komuta görevlerinde bulunan mezun devreleri bir grup, bölük ve altı görevlerde bulunan genç devreler ayrı bir grup yapıldı) aralarından rastgele iki mezun devresini seçtik. Bunlar 1903 (1319) ve 1914 C (1330 C) devreleridir.⁴⁴⁹ 1903 devresinde mezun olan 740 subaydan 103'ü Arap nüfusunun çoğunlukta olduğu vilayetlerden gelmekteydi. Savaş öncesinde 14 Arap subay ölüm de dahil çeşitli nedenlerle ordudan ayrılmıştı. Dolayısıyla savaşa katılan 1903 devresi subaylarının yüzde 16'sı Arap kökenliydi. 1914 C devresinde mezun olan 295 subayın 75'i Arap vilayetlerinden gelmekteydi. Bu devrede Arapların oranı yüzde 25'e çıkmaktadır ki on sene içinde Arap subay sayısının artışıını göstermesi açısından oldukça önemli bir veridir.

1903 devresine mensup olup savaşa katılan 95 Arap subaydan sadece ikisi firar ederek düşmana katılmış, 75'i savaş esnasında şehit düşmüş veya savaşın sonunda istifa etmiş, 18'i Kurtuluş Savaşı'na katılmış ve 14'ü Türkiye Cumhuriyeti ordusunda görev yapmaya devam etmiştir. 1914 C devresinden savaşa katılan 75 Arap subayından sadece biri firar etmiş, 42'si şehit düşmüş veya savaş sonunda istifa etmiş, 32'si Kurtuluş Savaşı'na katılmış ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti ordusunda görev yapmaya devam etmiştir.

Bu rakamlar yaygın kanaatin ne kadar hatalı olduğunu ortaya koymaktadır. Osmanlı Arap subaylar kitleler halinde firar etmemiş, tam tersine sonuna kadar Osmanlı saflarında savaşa devam etmiştir. İnceleme için seçtiğimiz devrelerin savaşın en ön saflarında, çarpışmanın bütün şiddetini yaşayan orta yaşlı ve genç subaylardan oluştuğunu dikkate alacak olursak, elde ettiğimiz ra-

kamların önemi daha iyi anlaşılabilir. Yaşanan sıkıntılara, savaşın ağır koşullarına ve yoğun İngiliz propagandasına rağmen, istisnai birkaç kişi dışında, Arap subaylar savaşın sonuna kadar sadakatle savaşa devam etmişlerdir. Şaşırtıcı bir şekilde, kayda değer sayıda Arap subay Türk anavatanını koruma amacıyla başlatılan Kurtuluş Savaşı'na da katılmış ve bu savaşın gazilerinin çoğu yeni kurulan Cumhuriyet ordusunda göreve devam etmiştir.

Bu toplu değerlendirme sonrasında, hakkında bilgi sahibi olduğumuz bireysel örnekleri inceleyecek olursak, sadakat krizini aşmak için Osmanlı yönetiminin uyguladığı yöntemlerin etkinliğini de anlayabiliriz. Bu konuda meşhur bir örnek, önemli milliyetçilerden Teğmen Mehmed Şerif el-Faruki'dir. Faruki, savaş öncesinde gizli Arap örgütü el-Ahd'ın mensubuydu. Savaş başlayınca birkaç arkadaşıyla beraber isyan çıkarmaya veya Hicaz'a firar etmeye karar vermişti. Kararı uygulayamadan tutuklandı ve İstanbul'daki I. Ordu'ya atandı. Oradan da Çanakkale cephesine gönderildi. Birliğinde on gün geçirdikten sonra 20 Ağustos 1915'te firar ederek İngilizlere teslim oldu.⁴⁵⁰

Milliyetçilikten sabıkalı bir subayı savaşa göndermek biraz safça gözükse de, Bağdatlı Yasin Hilmi (daha yaygın bilinen adıyla Yasin el-Haşimi) Bey örneğinde olduğu gibi, bu yöntem çoğu zaman başarılı olmuştur. Savaşın başlangıcında kaymakam rütbesinde bulunan Yasin Hilmi Bey başarılı bir kurmay subaydı ve Suriye'deki Arap milliyetçisi subayların lideriydi. İskenderun Körfezi'ne yapılacak bir İngiliz çıkarmasını desteklemek için Suriyeli birliklerin isyan etmesi projesinin hazırlayıcısı olarak bilinmektedir.⁴⁵¹ Osmanlı yönetimi onu ve arkadaşlarını tutuklamak yerine, onu ve tümenini Trakya'ya sevk etmeyi tercih etti. Galicya cephesinde 20. Tümen'in komutanı olarak gösterdiği başarıdan ötürü mirliva rütbesine terfi ettirilip, muhtelif madalyalarla ödüllendirildi. Savaşın son aşamasında Filistin cephesinde görevli 8. Kolordu'nun komutanıydı ve Nablus sonrasındaki geri çekilme harekâtı esnasında Şerif Faysal'ın gönüllülerinin saldırısına uğrayarak ağır yaralandı. Sağlığını kazandıktan sonra, Faysal'ın Suriye hükümetinin genelkurmay başkanlığını yaptı. Şaşırtıcı bir şekilde, Kurtuluş

Savaş sürerken, 1921 senesi sonunda Türk ordusuna katılmak için başvuruda bulundu. Başvurusu reddedilince 1922'de yeni kurulan Irak ordusuna katıldı. Irak'ta başbakanlık da dahil birçok önemli görevde bulundu.⁴⁵²

Her ne kadar Osmanlı askerleri düşman saflarına katılmasalar da, firar, özellikle 1916 sonrasında ciddi bir problem haline gelecekti. Kötü ikmal ve sıhhi destekle seneler boyunca kesintisiz devam eden savaşın tahrip edici etkisi, askerleri perişan etmişti. Yüzlerce firari er kısa yargılamalar sonrasında birliklerinin veya halkın gözü önünde idam edildi. Ancak ağır cezalar bile firarın önünü alamadı. Firari asker sayısı 1917'de 300.000'i (1918 yazında rakam 500.000'e çıkacaktı) geçtikten sonra, idam ve benzeri ağır cezalardan vazgeçilmek zorunda kalındı. Çoğu asker, birlikleri memleketlerinin yakınlarından geçerken firar etmeyi tercih ediyordu. Örneğin, ordunun en seçme birliklerinden biri olan 19. Tümen'in Galiçya'dan Halep'e intikali sırasında toplam 13.000 askerden 4.800'ü firar etti. İşin daha kötüsü, çoğu firari evine dönmediği için ya mevcut çetelere katılıyor ya da yeni çeteler kuruyordu. Savaşın son senesinde Doğu Anadolu ve Suriye'deki çeteler ciddi bir güvenlik sorunu haline gelmişti. Şaşırtıcı bir şekilde, başlangıçta firarın ağır şekilde cezalandırılmasına taraftar olan subaylar, 1917 sonrasında zafer olasılığı ortadan kalkınca ve Filistin'de savaşmanın manası kalmayınca firar edenlere sempati beslemeye başladılar.⁴⁵³

Bu eserin bakış açısıyla, Birinci Dünya Savaşı ile ilgili en önemli soru Osmanlı subay sınıfının genel savaş performansıdır. Osmanlı askeri reformları özellikle Avrupalı meslektaşlarına her açıdan denk, iyi eğitilmiş bir subay sınıfı yaratmayı hedeflemişti. Dolayısıyla, subay sınıfının performansı bir bakıma asırlardan beri devam askeri reformların da başarı derecesini göstermiştir.

Osmanlı yüksek komuta heyeti savaşın stratejik liderliğinde başarısız olmuş gibi gözükmektedir. Ancak Enver Paşa ve Alman denetimindeki Osmanlı Genelkurmayı, İttihat ve Terakki'nin liderlerinden Cemal Paşa da içinde olmak üzere, bütün önemli komutanları karar verme sürecinin dışına çıkarmıştı. Genelkurmayın plan

ve emirlerine itiraz veya muhalefet etmek ağır şekilde cezalandırıldı. Birçok kabiliyetli paşa görevden alınıp ya emekli edildi ya da prestijli, ama işlerliği olmayan görevlere atandı. Fakat üst rütbeli paşaları susturup karar sürecinin dışına çıkardıktan sonra, İstanbul'daki rahat çalışma ortamını savaş boyunca terk etmeyen Enver Paşa ve genelkurmaydaki Almanlar ne yüzlerce kilometre uzakta-ki cephelerde yaşanan gelişmeleri takip edebildiler, ne de stratejik resmi görebildiler. Bu stratejik körlük içinde, giderek daha fazla Berlin'in ve onun önceliklerinin kölesi haline gelindi. Savaş boyunca yapılan stratejik hataların çoğu Berlin'e mutlak itaat edilmesi ve cephelere danışmadan karar verilmesinden kaynaklandı. Örneğin, savaşın başında imparatorluğun çok cepheli bir savaşla yüzyüze kalacağı tahmin edilemediği için, tümenlerin çoğu Boğazlar bölgesine toplandı. Bu hatalı yığınak sonucunda önce Sarıkamış felaketi yaşandı, sonra da Irak'ın işgaline geç kalınarak müdahale edilebildi. Benzer şekilde, savaşın yarattığı sosyal ve ekonomik felaket de görülemedi. Kitleler açlık içindeyken, vagon ticareti ve benzeri yolsuzluklar halkı rejimden ve devletten soğuttu.

Subay sınıfının operasyonel seviyedeki performansını değerlendirmek ise zor ve karmaşık bir işlemdir. Enver Paşa, Balkan Savaşları sonrasında yüzlerce üst rütbeli subayı tasfiye ederek, genç kurmay subayların önünü açmıştı. Bu kurmay subaylar Harbiye Mektebi'nde, Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde ve bir kısmı ayrıca Almanya'da çok iyi bir eğitimden geçmişti. Askeri teori, doktrin ve karargâh hizmetleri konularında yetişmişlerdi. Ancak hiçbirinin alay üstü komutanlık tecrübesi olmadığı gibi, kendilerini ve görev yaptıkları ordunun reformlar sonrasındaki halini de bilmiyorlardı.⁴⁵⁴ Geçmişin gayrinizami harp tecrübesi ile kısa süren Balkan Savaşları'nın kötü anıları dışında savaş deneyimleri bulunmuyordu. Eksikliklerini, savaş esnasında kendi hatalarından edindikleri dersler sonucunda gidereceklerdi. Büyük birliklerin emir-komutasında büyük sorunlar yaşadılar. Modern konvansiyonel savaşı ve gerektirdiği teçhizatı cephede zayıt vererek tanıdılar. Benzer şekilde mükemmel planların dahi, eğer ayakları yere basmazsa Sarıkamış gibi felaketlere dönüşebileceğini gördüler. Bu kanlı öğrenme süreci

sonrasında, 1915 senesinin ortalarında başta Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa, Fevzi (Çakmak) Paşa, Kâzım (Karabekir) Paşa, Fahrettin (Türkkan) Paşa, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Yakup Şevki (Subaşı) Paşa, Ali İhsan (Sabis) Paşa, İsmet (İnönü) Bey ve Refet (Bele) Bey olmak üzere, yeni nesil muharebe komutanları savaş kazanından çıkmaya başladı. Ancak bu süreç içinde Osmanlı ordusu nicelik ve nitelik açılarından zayıfladığı için, yeni nesil komutanlar tam potansiyellerini gösteremediler. Genekurmayın Alman subaylara atamalarda öncelik tanınması da bir başka kısıtlama oldu.

Taktik seviyede ise Osmanlı subayları büyük bir motivasyon, yüksek moral ve fiziki dayanıklılığın nadir görülen bir karışımı ile, en kötü koşullar altında bile görevlerini yaptılar. Osmanlı ordusu, bir “subay ordusu” ydu. Her ne kadar Osmanlı köylüsünden devşirilen askerler (özellikle Türkler) dayanıklılıkları ve her tür zorluğa katlanma becerileri ile Batılı gözlemcilerin hayranlığını kazanmış olsalar da, kendilerini yakinen takip edecek ve her daim yönlendirecek liderliğe ihtiyaçları vardı. Ayrıca bu liderler askerle beraber bütün zorluklara katlanmalı ve örnek teşkil etmeliydi.⁴⁵⁵ Bu gerekler “en önden yönetme” temayülü yaratarak, subay zayıfatının gerekenden daha fazla olmasına neden olmuştur.

Osmanlı subaylarının çoğu, gayrinizami harp tecrübesinin etkisiyle, küçük birlik harekâtını büyük birlik manevralarına tercih etmekteydi. Bu yüzden Osmanlı subayları iyi bölük ve tabur komutanlarıyken, aynı başarıyı alay ve üstü komuta makamlarında gösteremiyorlardı. Benzer şekilde keskin nişancı kullanımı, sızma ve taktik baskında başarılıyken, konvansiyonel piyade tekniklerini öğrenmeleri zaman almıştı. Subayların taktik liderliğinin önemi, 1918 senesinin zor günlerinde kendini daha iyi gösterecekti. Moral ve motivasyonunu kaybetmiş askerler, ancak sert disiplin ve daimi subay denetiminde görevlerini icra edebiliyorlardı. Ne yazık ki subayların muharebelere gerçek katkıları büyük ölçüde unutulmuştur. Türk askeri tarih yazım geleneği bireysel başarıları örtüp kitlesel başarıları ön plana çıkardığından, en ayrıntılı resmi tarih kitaplarında bile genç subayların katkılarını ve isimlerini görmek mümkün değildir. Batılı çalışmalarda ise Osmanlı subayları kötü-

lenip askerlerin özellikleri övüldüğü için, subayların katkıları ancak olumsuz olarak sayfalara yansımaktadır. Osmanlı zaferlerinin arkasında hep Alman katkısını arayan, Batılı halklar dışındakileri hakir gören ırkçı ve sömürgeci zihniyetler ise, Osmanlı subaylarının başarılarını Almanların hanesine yazmıştır. Sonuçta, yeteneksiz, şahsi menfaatlerine düşkün ve yolsuzluk yapmaya eğimli Osmanlı subayı tasviri ve imajı Batılı eserlerde günümüze kadar süregelmiştir.

Sonuç

Hiç şüphesiz Osmanlı ordusu, uzun varlık süreci içinde imparatorluğun belkemiğini teşkil etmiştir. Öyle ki orduyu dikkate almadan imparatorluğu anlamak ve incelemek mümkün değildir. Ancak bu önem, bazılarının iddia ettiği gibi, devletin “savaş için yaşayan” veya “mükemmele yakın askeri toplum” olduğu anlamına gelmez. Osmanlı İmparatorluğu, tarihin en büyük ve en uzun ömürlü imparatorluklarından biridir. Braudel’in tanımlamasına göre son Akdeniz imparatorluğudur. Gücünün doruğuna ulaştığı 17. yüzyılda imparatorluk, Akdeniz’in güney ve doğu sahillerinden Hazar Denizi’ne, kuzeyde Polonya’dan güneyde Hint Okyanusu’na uzanan bir coğrafyaya hükmetmekteydi. Osmanlı bürokrasisinin etkinliği sayesinde bu geniş coğrafya (Macaristan, Romanya, Kuzey Kafkaslar ve İran hudut bölgeleri hariç tutulmak kaydıyla) uzun bir barış ve refah dönemi yaşadı. Gerçekten de imparatorluğun bürokratik özelliği askeri görüntüsünün önüne çıkmaktadır. Yalnız bu çıkarımı yaparken, Osmanlı bürokrasisinin büyük ölçüde ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için teşkil edilip genişlediği, nüfus ve mali tahrirler, etkin kayıt ve arşiv sistemi, hukuk sistemi, düzenli ve adil vergilendirme, askere alma, karmaşık haberleşme ve ulaştırma ağının bu sayede meydana getirildiği unutulmamalıdır.

Özellikle Batı'da yaygın olan basmakalıp ve olumsuz kanaatlere rağmen, Osmanlı ordusunun Avrupa ve Ortadoğu askeri sistemlerine etkileri ile dünya savaş sanat ve bilimine katkıları inkâr edilemeyecek boyuttadır. Antik Roma İmparatorluğu sonrasında, Avrupa'da ilk defa düzenli piyade birliklerine dayalı modern ordu sistemini rakiplerinin çok öncesinde kuran ve geliştiren Osmanlı ordusudur. Dünyanın ilk modern hafif piyade birliği olan Yeniçeri Ocağı, emsallerine örnek teşkil eden birçok yeniliği uygulamaya koymuştur. Bunlardan en önemlileri; standart muharebe ve tören üniformaları, rütbe ve birlik işaretleri, devlet malı (miri) silah ve teçhizat, askeri bando, malul, ihtiyar, dul ve yetimlere yönelik sosyal güvenlik sistemidir. Benzeri şekilde kendi silah, teçhizat ve atını kendisi temin eden ve mevsimlik olarak seferber edilen timarlı sipahi teşkilatı da ilk modern hafif süvari birliğidir. Ordu birliklerinin düzenli olarak içtima edip sayılması, düzenli maaş, üniforma, silah ve teçhizat standartlarının belirlenip buna göre denetim gibi günümüz ordularının vazgeçilmez özellikleri, Avrupa'dan seneler önce keşfedilip uygulamaya sokulmuştur. Lojistik açısından Osmanlı askerleri rakipleriyle mukayese edilemeyecek derecede daha iyi beslenip barındırıldığı gibi, sağlık ve hijyen açısından çok daha iyi imkân ve standartlara sahipti. Bu lojistik üstünlüğün tesisi ve korunması, imparatorluğun binlerce kişiyi seferber edip, kendi kendine yeterli muharebe hizmet destek birlikleri içinde teşkilatlandırması sayesinde mümkün olabildi. İmparatorluğun rakiplerine göre önemli bir avantajı da, ülke kaynaklarını sıkı bir şekilde denetleyip yerel ekonomilere zarar vermeden vergilendiren maliye bürokrasisinin varlığıdır. Bu bürokrasi, imparatorluk kaynaklarını savaş için seferber ederken toplumsal hoşnutsuzluk ve isyanlara neden olmamayı uzunca bir süre temin edebilmiştir. Dolayısıyla dönemin Avrupalı siyasetçi, asker ve hatta Machiavelli ve Montesquieu gibi filozoflarının kıskançlık ve hayranlığına bu tarz öncü ve yaratıcı uygulamalar yol açmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kanaatimizce en önemli başarıları muhafazakârlık, pragmatizm, esneklik ve tolerans prensiplerine dayanan etkin bir bürokrasi ve ordu kurmasıdır. Geçmişle bağ-

ları kesin bir şekilde koparmak ve yepyeni uygulamaları devreye sokmak yerine, mevcut sistemin muhafazası ve imparatorluk bünyesine dönüştürülerek katılması her zaman tercih edilmiştir. İmparatorluk belli bir ölçüye kadar farklı kültür, din ve etnik grupları bünyesine kabul edecek toleransa sahipti. Ciddi bir asimilasyonun gerçekleştiği bir vakıadır. Bu açıdan Balkanlar'ın askeri sınıf ve gruplarının asimilasyonu iyi bir örnektir. Muhtelif teşvik ve zorlama metodları kullanılarak bu sınıfların işbirliği sağlanmış, böylelikle hem Balkanlar'ın fethi kolaylaşmış, hem de asırlar boyunca elde tutulması mümkün olabilmıştır. Yerel aristokrasi karmaşık bir imtiyaz ve görev zinciri ile imparatorluğa bağlanarak zaman içinde tamamen bünyeye katılabilmıştır. Her ne kadar Türkler orduda sayıca üstünlüğü muhafaza etseler de ordu çokuluslu, çok dinli ve çok kültürlü imparatorluğun yaratılmasında salt askeri değil, aynı zamanda bütünleştirici bir rol oynamıştır.

Sistemin pragmatizmi ve uyum sağlama yeteneği, gerektiğinde rakiplerinin askeri sistem ve teknolojisini rahatlıkla ithal etme, öğrenme ve bünyeye uyarlamada da kendini göstermektedir. Şüphesiz ki pragmatizm, tolerans, beraber yaşayabilme ve uyum sağlama yetenekleri her zaman başarılı olmamıştır. Başarısızlık halinde ordu sert tedbirler almayı bilmiş, sorunlu bölgelerde güçlü kale garnizonları istihdam edildiği gibi, istikrar harekâtları ve seferler ile sorun çıkaranlar cezalandırılmıştır. Arnavutluk örneğinde olduğu gibi, zorlu seferler ve ağır zayıat sonrasında bile imparatorluk, halkı kazanmak için barışçı metotları kullanmaktan vazgeçmemiştir. Teşkilat, silah, teçhizat ve eğitimdeki üstünlüklerin yanı sıra, bu özgün muhafazakârlık, pragmatizm ve tolerans bileşimi Osmanlı ordusunun rakiplerine göre daha başarılı olmasını temin etmiştir.

Hükümleri açısından tam bir felâket olan Karlofça Antlaşması bile imparatorluğun askeri sistemini yıkamamıştır. Önemli eyaletler, hudut savunma hatları ve her şeyden önemlisi tecrübeli askeri kadroların kaybedilmesine rağmen, ordu kendini yeniden yapılandırarak iki asır daha imparatorluğun kalan topraklarını savunabilmiştir. Kendisinden daha güçlü rakipleri değişen dünya koşullarına ayak uyduramayıp yıkılırken, Osmanlı ordusu varlığını koruyabil-

miştir. Yenilikleri takip etme ve bunlara uyum sağlamak için reformları uygulamaya koyup orduyu dönüştürme her zaman kolay ve sorunsuz olmamıştır. Süreç içinde ciddi hatalar yapılmış, Avrupa'yı takip ve ayak uydurmada önemli sorunlar yaşanmış, reformların önemli bir kısmı fayda sağlamamış ve sonuçta kanlı isyanlar ve bastırma harekâtlarına ihtiyaç duyulmuştur. Fakat bütün bunlara rağmen, nihayetinde profesyonel bir subay sınıfı kurulabilmiş ve ordunun çağa ayak uydurmasında önemli başarılarla imza atılmıştır. Dönemin batılı gözlemcileri ve günümüz akademisyenleri, ordunun katkısını küçümseyerek, imparatorluğun uzun ömrünü Avrupa güç dengesi ve büyük güçlerin diplomasisine bağlamaktadırlar. Oysa çoğu zaman birden fazla cephede, rakiplerine göre çok daha kötü şartlar altında, iç ve dış düşmanlara karşı savaşmak zorunda olan Osmanlı ordusu olmasaydı, sözü edilen güç dengesi bile imparatorluğu koruyamazdı.

Bu dönüşüm ve reform sürecinde Osmanlı ordusunun en önemli açmazı, imparatorluğun bütünlüğünü korumak ve başta Rusya olmak üzere dış güçlerin ilerleyişini durdurmak için yapılması gereken askeri reformların, iki ağızlı bir kılıç gibi ciddi siyasi, sosyal ve mali sorunlara neden olarak yoğun iç ve dış muhalefete yol açmasıdır. Böylelikle imparatorluğu güçlendirmesi beklenen reformlar tam tersine daha da zayıflatabilmiştir. Daha da kötüsü, reformcular ordunun rakipleri karşısında yaşadığı zafiyetin siyasi, idari, sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarını algılamak için gerekli altyapıya sahip değildir. Ortaçağdan kalma tarıma dayalı ekonomi, zayıf altyapı ve tamamen dışa bağımlı ticaret ile, imparatorluğun endüstrileşmiş rakipleriyle sadece ekonomik değil, aynı zamanda askeri açıdan da rekabet edemeyeceği görülememiştir. Benzeri şekilde, milliyetçilik benzeri bir ideoloji olmadan, artık kitlesel boyutta orduların kurulup savaş alanına sürülmesinin maliyeti algılanamamıştır. 20. yüzyılın başlangıcında Osmanlı ordusu büyük bir dönüşümün ortasındaydı. Senelerce Balkan komitacılarına karşı gayrinizami bir savaşı yürüterek mesleklerini öğrenen Osmanlı subayları, imparatorluğu Avrupa modelinde modernleştirmek için gayrinizami savaş tecrübelerinin de etkisiyle askeri darbe yaparak

iktidarı ellerine almaya çalıştılar. Ordunun doğrudan siyasete müdahil olarak, bizzat reformları icra etme çabası, Trablusgarp Savaşı ile başlayan ve sonu felaketlerle biten bir dizi savaşa kurban gitti. Birinci Dünya Savaşı esnasında gösterdiği başarı ve direnç her tür övgünün üstünde olsa da, Osmanlı ordusu topyekûn bir savaşın gerekleri karşısında yenilgiye uğramıştır.

Osmanlı ordusu, Kasım 1918 tarihinde Lenin'in Rus ordusu için kullandığı tabirle, "ayaklarıyla oylayarak" savaştan çekilmedi. Müttefik Avusturya-Macaristan ordusunun tamamen dağılmasının veya Alman ordusunun ise -ordu ve donanma içinde ayaklanmaların patlak vermesiyle beraber- kayıtsız şartsız teslim olup bütün donanmasını ve ağır silahlarını teslim etmesinin aksine, Osmanlı ordusu disiplinini ve kurumsal varlığını muhafaza edebildi. Artık askerlerinin çoğunluğu Türklerden oluşan elde kalan tümenler, Anadolu'ya çekilmeyi başardı. Her ne kadar ateşkes koşulları çerçevesinde askerlerin terhis edilmesi ve silahların işgal otoritelerine teslim edilmesi gerekse de, bütün bu süreç oldukça yavaş ilerledi ve ülkenin işgaline karşı Milli Mücadele'nin başlamasıyla sona erdi. Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini yaptığı yeni nesil komutanlar, büyük güçlerin korumasında Anadolu'yu işgal eden Yunanlılar, Ermeniler, Fransızlar ve İtalyanlara karşı yeni bir savaş başlattılar. Kısa süre içinde sadece görevdekiler değil, terhis edilmiş subay ve askerler de milli saflara katılmaya başladılar. Osmanlı padişahı ve hükümet Milli Mücadele'ye karşı tutum alınca, neredeyse bir gece içinde alaylar birbiri peşi sıra taraf değiştirdi. Her ne kadar toplumun çoğunluğu başlangıçta fark etmese de, ordunun sadakat ve bağlılığını Osmanlı padişahından Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği altındaki milli otoriteye kaydırmasıyla, "sultanın ordusu" fiilen Türk milli ordusuna dönüşmüş oldu.

HARİTA LİSTESİ

1. Osmanlı Lojistik Organizasyonu (16. ve 18. yüzyıllar).....	266
2. Batı Harekât Bölgesi.....	268
3. Doğu Harekât Bölgesi.....	269
4. Osmanlı İmparatorluğu (1683).....	270

RESİM LİSTESİ (SAYFA 239-265)

1. Yeniçeri subayları (soldan sağa): çorbacı, odabaşı, kethüdabey, orta çavuşu, çukadar ve zırlı yeniçeri.
2. Muhtelif yeniçeri üniformaları (soldan sağa): harbacı, günlük üniforma, tören üniforması, solak, ulufe taşıyan nefer.
3. Yeniçeri Cemaat Ortaları (1. Orta'dan 41. Orta'ya kadar) birlik sembolleri.
4. Farklı askeri sınıflardan subay ve askerler (soldan sağa): sipahi, lağımcı, cebeciler kethüdası, topçubaşı.
5. II. Mahmud döneminde, 1830 Kararnamesi sonrasındaki üniformalar (soldan sağa): muzikacı, deniz subayı, piyade subayı, Harbiye öğrencisi, piyade eri, deniz piyade eri.
6. Abdülmecid dönemi üniformaları (soldan sağa): süvari eri, piyade eri, topçu eri, topçu subayı, deniz topçu subayı, deniz piyade eri.
7. Abdülhamid dönemi üniformaları (soldan sağa): süvari yüzbaşısı, topçu mirlivası, süvari ferîği, piyade ferîği büyük üniforma, askeri doktor, istihkâm eri.
8. Mekteb-i Harbiye'nin ilk binası eski Maçka Kışlası'nın 1836'daki hali. Cami muhafazakâr kesimleri hoşnut etmek için inşa edilmiştir. (Julia Pardoe'nun kitabı için çizilen bir gravürden istifade edilmiştir.)
9. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Mısır Tümeni'nin İstanbul'da törenle karşılanması.
10. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı donanması Sohumka-
le'yi bombardımana tabi tutarken.
11. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Plevne Muharebeleri'nden bir görünüm.

12. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Rus işgali altındaki Kars şehri.
13. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Rus ordusunun Tuna nehrini geçişi.
14. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Süleyman Paşa'nın Şıpka geçidi-ne yaptığı taarruzlardan bir görünüm.
15. 20. yüzyılın başlangıcında II. Ordu Komutanlığı'nın Edirne Kışlası'nda yaptığı haftalık Cuma töreni.
16. Makedonya'da bir kasabada II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yıldönümünün askeri garnizon ve halkın katılımıyla kutlanması.
17. Medine istasyonunun açılmasıyla Hicaz demiryolunun önemli bir merhalesinin tamamlanması. İlk trenle Medine'ye birlik takviyesi yapılmıştı.
18. 20. yüzyılın başlangıcında bir piyade alayının karargâh grup fotoğrafı. Afrika kökenli bir subay dikkat çekiyor.
19. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Makedonya'da görevli subay ve siviller Meşrutiyet'e bağlılığı simgeleyen pazıbentlerini gururla göstermekte.
20. Suriye eyaletinde icra edilen bir iç güvenlik harekâtında yaralanan veya hastalanan askerlerin muhtemelen Şam askeri hastanesi önünde doktorlarla beraber çekilmiş toplu fotoğrafı. Askerlerin arasında aşiret savaşçıları ve Karadeniz kökenli milislerin varlığı dikkat çekici.
21. Bir Arap Hamidiye Aşiret Süvari Alayı personelinin denetlenmesi. Ellerindeki ağır süvari mızrakları aslında düzenli süvari birliklerine mahsus bir silahtır.
22. Mekteb-i Harbiye ikinci sınıf öğrencilerinin Pangaltı Kışlası avlusunda çekilmiş toplu fotoğrafları. Öğrencilerin kozmopolit yapısı ve çok sayıda Arap kökenli öğrencinin varlığı dikkat çekiyor.
23. Farklı üniformalar içindeki Osmanlı şehzadelerinin Mekteb-i Harbiye öğretmen ve öğrencileriyle Pangaltı kışlası içinde çekilmiş fotoğrafı.
24. 1911-12 Trablusgarp (Osmanlı-İtalyan) Savaşı, Ayn Zara Muharebesi'nin temsili resmi.
25. 1911-12 Trablusgarp (Osmanlı-İtalyan) Savaşı, Derne Cephesi Komutanı Mustafa Kemal Bey emrindeki gönüllülerle.

26. 1911-12 Trablusgarp (Osmanlı-İtalyan) Savaşı, İtalyan birliklerinin Trablusgarp şehrini işgal etmesi.
27. 1912-13 Balkan Savaşları, Manastır yakınlarında terk edilmiş bir Osmanlı top mevzii.
28. 1912-13 Balkan Savaşları, Osmanlı harp esirleri Sofya'da teşhir ediliyor.
29. 1912-13 Balkan Savaşları, Kızılhaç yetkililerinin katılımıyla kurulan Osmanlı-Sırp harp esirleri mübadele komisyonu.
30. 1914 seferberliği sonrasında İstanbul Boğazı Karadeniz girişinde arazi tatbikatına çıkan askeri lise öğrencileri.
31. 1914 seferberliği ile askere alınan yüksek okul mezunları Piya-de Talimgâhı'nda eğitim görürken.
32. 1914 seferberliği ile askere alınan yüksek okul mezunları Piya-de Talimgâhı'nda eğitim görürken.
33. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, İstanbul'da yeniden teşkil edilen II. Ordu'nun komutanı Colmar von der Goltz şahsi karargâhı ile.
34. *Göben (Yavuz) ve Breslau (Midilli)* gemilerinin Alman personeli Osmanlı askerleriyle bir tören sonrasında dinlenirken.
35. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, gönüllü Mevlevi Taburu İstanbul'da törenle cepheye uğurlanıyor.
36. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, İstanbul'da teşkil edilen bir Teşkilat-ı Mahsusa müfrezesinin cepheye gidiş öncesi çekilmiş fotoğrafı.
37. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Medine'de cihat ilanının törenle kutlanması.
38. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Ruslar Sarıkamış Muharebeğinde ele geçirdikleri Osmanlı silahlarını Tiflis'te halka teşhir ediyor.
39. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Süveyş Kanalı'na doğru intikal etmekte olan seferi orduya bağlı çekili topçu bataryası.
40. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Mısır'daki birliklerinden kaçarak Osmanlı saflarına katılan Hintli Müslüman askerler.
41. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale Cephesi, 16. Tümen'in asıl savunma mevzileri ile cephe gerisi arasında uzanan ana irtibat yolu.
42. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale Cephesi, 125. Alay'ın siperleri.

43. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale Cephesi, İngiliz birliklerinin geri çekilme sonrasında terk ettikleri harp malzemesi.
44. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, III. Ordu Komutanı Vehib (Kaçı) Paşa ve karargâhı.
45. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Enver Paşa'nın model arazide savunma mevzilerinde eğitim yapan birlikleri teftişi.
46. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Enver Paşa Filistin Cephesi'nde bir birlik komutanını madalya ile taltif ediyor.
47. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Enver Paşa ve Hans von Seeckt.
48. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Galiciya Cephesi, 20. Tümen Komutanı Yasin Hilmi Bey çokuluslu karargâhı ile beraber.
59. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı ve Alman havacıları Yeşilköy Tayyare Mektebi önünde (Bülent Yılmaz koleksiyonu).
50. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Sibirya'daki bir Rus harp esiri kampındaki Osmanlı ve Avusturya-Macaristan harp esirleri.
51. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale Cephesi, Müstahkem Mevki Komutanı Cevat (Çobanlı) Paşa ve şahsi karargâhı.
52. Kuleli Askeri İdadisi öğrencilerinden bir grubun Milli Mücadele'ye katılmak üzere İstanbul'dan kaçırları öncesinde çekti oldukları bir hatıra fotoğrafı.

NOTLAR

I. ERKEN DÖNEM ORTADOĞU ASKERİ SİSTEMİ VE OSMANLI ORDUSUNUN KURULUŞU (1300-1451)

(Sayfa 1-53)

- 1 “Profesyonel subay” kavramı terim olarak aslında 18. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmıştır. Ancak işlevsel açıdan tam zamanlı olarak çalışan subaylar asırlardır mevcuttu. Daha eski tabirleri kullanmak yerine günümüzde kullanılan tabirleri tercih ederek kitabın daha açık ve anlaşılır olmasını sağlamaya çalıştık.
- 2 Bu askeri dönüşüme paralel olarak siyasi, ekonomik ve sosyokültürel bir dönüşümün de yaşandığı ihmal edilmemelidir.
- 3 Halil İnalcık, “The Rise of Ottoman Historiography,” içinde (İstanbul: The Isis Press, 1995), s. 13-14, 17, 21, 23 ve 25; Colin Imber, (İstanbul: The Isis Press, 1990), s. 1-13; William L. Langer ve Robert P. Blake, “The Rise of the Ottoman Turks and Its Historical Background,” , Cilt 37, No. 3, Nisan 1932, s. 468-475; Caroline Finkel, (Londra: John Murray, 2005), s. 5; Daniel Goffman, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), s. 27.
- 4 Uzi Baran ve Lynda Carroll, “The Future of the Ottoman Past,” içinde, ed. Uzi Baran ve Lynda Carroll (New York: Kluwer Academic Publishers, 2002), s. 3-13, 20-21; Jacques Lefort, “Tableau de la Bithynie au XIIIe Siècle,” içinde, ed. Elizabeth A. Zachariadou (Heraklion: Crete University Press, 1993), s. 101-117; İlber Ortaylı, “Menkıbe,” içinde (Ankara: İmge Kitabevi, 2004), s. 18. Prof. Dr. Halil İnalcık, Osmanlı Beyliği’nin kurulduğu antik Bitinya bölgesinde yüzey araştırması icra ederek bazı yerleşim yerleri, kaleler ve yolları tespit etmeyi başarmıştır. Ancak bu çalışma sonrasında kapsamlı bir arkeolojik araştırma icra edilmemiştir. Bkz. Raif Kaplanoğlu, (Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı, 2000), s. 19-55. Mütevazı ama umut verici bir arkeoloji projesi için bkz. “Great Arab Revolt Project,” 14 Şubat 2008, <http://www.jordan1914-18archaeology.org>.
- 5 Goffman, , s. 11-12.
- 6 Heywood’un Osmanlı ve Karesi beyliklerinin kurucularının Pontus stepi (Dobruca ve Kırım arası bölge) kökenli olabileceğine yönelik hipotezi son dönemin en tartışmalı iddiasıdır. Bkz. Colin Heywood, “Osmanlı Devletinin Kuruluş Problemi: Yeni Hipotez Hakkında Bazı Düşünceler,” içinde, ed. Güler Eren, Cilt 1 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s. 138-144.
- 7 Friar Giovanni DiPlano Carpini, , ed. Erik Hildinger (Boston: Branden Publishing, 1996), s. 72-74; Laszlo Torday, (Durham: The Durham Academic Press, 1997), s. 11; John Masson Smith Jr., “Mongol Society and Military in the Middle East: Antecedents and Adaptations,” içinde, ed. Yaacov Lev (Leiden: E. J. Brill, 1997), s. 250-251.
- 8 Örtme birliği, ana unsuru düşmanın olası saldırı ve keşiflerinden korumak, düşmanı yanıltmak, erkenden açılıp yayılmaya zorlamak ve zaman kazanmak için çıkarılan bir emniyet birliğidir.
- 9 Torday, , s. 80, 187; Carpini (Hildinger), , s. 74.

- 10 Carpini (Hildinger), , s. 74-76; Smith, , s. 249, 251-253. May, göçebe orduların çevirme manevralarının kökenini büyük av partilerinde bulmaktadır. Bkz. Timothy May, "The Training of an Inner Asian Nomad Army in the Pre-Modern Period," , Cilt 70, No. 3, Temmuz 2006, s. 620.
- 11 Torday, , s. 88-89, 191; Carpini (Hildinger), , s. 71-72; Boris Y. Vladimirtsov, , çev. Abdülkadir İnan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), s. 155-166.
- 12 Ünal Yücel, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1998), s. 5, 21; Alaaddin Ata Melik Cüveyni, , çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), s. 88-89; May, , s. 618-623, 630-632; Vladimirtsov, , s. 169.
- 13 Denis Sinor, "Introduction: The Concept of Inner Asia," içinde, ed. Denis Sinor (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 10, 13.
- 14 Smith, , s. 254-259, 262-266.
- 15 Walter Emil Kaegi Jr., "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia," , Cilt 39, No.1, Ocak 1964, s. 96-108.
- 16 Feridun Dirimtekin, (İstanbul: Askeri Matbaa, 1936), s. 30-48; Speros Vryonis Jr. (Berkeley: University of California Press, 1971), s. 96-103; Speros Vryonis Jr., "The Greek and Arabic Sources on the Battle of Mantzikert, 1071 A.D.," içinde (New Rochelle: Aristide D. Caratzas, 1992), s. 125-136; Erdoğan Merçil, "Türkçe Selçuk-name'ye Göre Malazgirt Savaşı," No.2, Ekim 1971, s. 19-49.
- 17 Aslında merkezi hazinenin kurulmasının temel sebebi de bu mali yükümlülüktü.
- 18 Hugh Kennedy, (Londra: Routledge, 2001), s. 1-9, 13-14; Fred McGraw Donner. (Princeton: Princeton University Press, 1981), s. 221-250; Patricia Crone, "The Pay of Client Soldiers in the Umayyad Period," , Cilt 80, No. 2, 2003, s. 285-292; Clifford Edmond Bosworth, "Recruitment, Muster and Review in Medieval Islamic Armies." içinde, ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp (Londra: Oxford University Press, 1975), s. 59-61.
- 19 David Ayalon, "Preliminary Remarks on the Mamluk Military Institution in Islam." içinde, ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp (Londra: Oxford University Press, 1975), s. 44-48.
- 20 Osman Turan, "İkta," içinde, Cilt 5/2 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 949-952; Mustafa Demirci, Sadi S. Kucur, "İkta," içinde, Cilt 22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), s. 43-49.
- 21 Mevaliler askeri kölelik sisteminin doğuşunda bir geçiş görevi üstlenmişlerdir. Kennedy, , s. 26-34, 45-47, 96; Crone, , s. 293-300; David Ayalon, "The Military Reforms of Caliph Al Mutasim: Their Background and Consequences," içinde (Aldershot: Variorum, 1994), s. 2-4; Yaacov Lev, "Regime, Army and Society in Medieval Egypt. 9th-12th Centuries," içinde, ed. Yaacov Lev (Leiden: E. J. Brill, 1997), s. 129.
- 22 Kennedy, , s. 104-105; Ayalon, "Preliminary Remarks..." , s. 49-50, 56-57; Hakk: Dursun Yıldız, (İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları, 2011), s. 83-85, 108; Jere L. Bacharach, "African Military Slaves in the Medieval Middle East: The Cases of Iraq (869-955) and Egypt (868-1171)," , Cilt 13, No. 4, Kasım 1981, s. 471-472, 489-491.
- 23 Kennedy, , s. 36-37.
- 24 Matthew S. Gordon, (New York: State University of New York Press, 2001), s. 1, 24-27, 55; Clifford Edmond Bosworth, (New Delhi: Munshiram Monoharhal Publishers, 1992), s. 99-100; Ayalon, "The Military Reforms..." , s. 4-39; Yıldız, , s. 117-123, 133-149; Bacharach, , s. 476-477.
- 25 Abbasi hizmetine giren Türklerin köle asker olarak isimlendirilmesine yönelik bir raz için bkz. Yıldız, , s. 124-130.

- 26 Peter B. Golden, "The Karakhanids and Early Islam," içinde, ed. Denis Sinor (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 347; Kennedy, , s. 118- 122; Gordon, , s. 12, 50; Yıldız, , s. 150-181.
- 27 Gordon, , s. 62; Lev, , s.134, 146.
- 28 Kennedy, , s. 100.
- 29 Bosworth, , s. 100; Bacharach, , s. 477-482.
- 30 Hassanein Rabie, "The Training of the Mamluk Faris," içinde, ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp (Londra: Oxford University Press, 1975), s. 153-162; May, , s.624-626.
- 31 Gordon, , s. 80-104; Yıldız, , s. 150-181; Kennedy, , s. 141; Lev, , s. 150-151; David Ayalon, "Mamluk: Military Slavery in Egypt and Syria," içinde (Aldershot: Variorum, 1994), s. 1-19; Rabie, , s. 162-163.
- 32 M. Fuad Köprülü, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981); Herbert Adams Gibbons, (Londra: Frank Cass, 1968).
- 33 Bazı Bizans tarihçileri Malazgirt Muharebesi'nin önemini ve sonraki etkilerini küçümsemektedir. Bkz. Jean-Claude Cheynet, "Manzikert: Un Désastre Militaire?" , Cilt 50, 1980, s. 410-438.
- 34 John Haldon, (Londra: UCL Press, 1999); Ralph-Johannes Lilie, "Twelfth-Century Byzantine and Turkish States," içinde, ed. Anthony Bryer ve Michael Ursinus (Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1991), s. 35-52.
- 35 Michael Angold, "After the Fourth Crusade: The Greek Rump States and the Recovery of Byzantium," içinde, ed. Jonathan Shepard (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 734-742.
- 36 Mark C. Bartusis, "Pronaia, Fiscal Meaning," , içinde, ed. Alexander P. Kazhdan vd., Cilt 3 (Oxford: Oxford University Press, 1991), s. 1734.
- 37 Andrew J. Kappel, "Akritai," , içinde, ed. Alexander P. Kazhdan vd., Cilt 1 (Oxford: Oxford University Press, 1991), s. 47.
- 38 Istvan Vasary, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 4-11, 32-33, 67-68, 114-117; Rudi Paul Lindner, (Bloomington: Indiana University Press, 1983), s. 12; Paul Wittek, , çev. Orhan Şaik Gökyay (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), s. 9-10, 12-13.
- 39 Donald M. Nicol, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), s. 27-28; Angold, , s. 739-742, 749-752.
- 40 Nicol, , s. 87-91, 116, 133-134; Vryonis, "The Decline...", s. 4, 234; Halil İnalcık, "The Rise of Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades," içinde (Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1993), s. 311-312; Keith R. Hopwood, "The Byzantine-Turkish Frontier c1250-1300," içinde, ed. M. Köhbach, G. Prochaska-Eisl ve C. Romer (Viyana: Im Selbstverlag des Instituts für Orientalistik, 1999), s. 158-159.
- 41 Âşıkpaşazade Derviş Ahmed, , ed. Nihal Atsız (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), s. 39; Oruç, ed. Nihal Atsız (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1972), s. 23.
- 42 Âşıkpaşazade (Atsız), , s. 29; Mehmet Neşri, , ed. M. Altay Köymen, Cilt 1 (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983), s. 62.
- 43 Alanlar asıl olarak Kafkaslar'da ve Kuzey Karadeniz bozkırlarında yaşayan İran dil grubuna dahil bir halktı. Günümüzde Kafkaslar'da yaşayan Osetlerin Alan kökenli olduğu düşünülmektedir.
- 44 Nicol, , s. 134-135; Vryonis, , s. 441; Charles M. Brand, "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries," içinde, Cilt 43, 1989, s. 2; M. Tayyib Gökbilgin, (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1957), s. 9-12.

- 45 Claude Cahen, (Londra: Sidgwick & Jackson, 1968), s. 230-232; Vryonis, , s. 234: Hopwood, , s. 153-154.
- 46 Cahen, , s. 231; Haldon, , s. 183-189. Bazı Türk yazarlar Selçukluların mancınık ve benzeri ağır muhasara silahlarını zaten bildiğini ve hatta Ortadoğu'da yayılmasında rolü olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Erkan Göksu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), s. 341-346.
- 47 Brand, , s. 1-25.
- 48 Köprülü, , s. 145, 226.
- 49 Cemal Kafadar, (Berkeley: University of California Press, 1995), s. 119, 134; Donald Quataert, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 13, 17.
- 50 Kafadar, , s. 2; ayrıca bkz. Heywood, , s. 138-144.
- 51 Mükrimin Halil Yinanç, "Ertuğrul Gazi," içinde, Cilt 4 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 328-337.
- 52 Yaşar Yücel, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980), s. 43; M. Fuad Köprülü. (Ankara: Başnur Matbaası, 1972), s. 86, 132.
- 53 Goffman, , s. 34; Quataert, , s. 13-15.
- 54 Osman Turan, "Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks," içinde, ed. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis, Cilt 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), s. 233, 248-253; Halil İncalcık, "Osman Ghazi's Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus," içinde (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998), s. 59-60; Lindner, , s. 10; Kafadar, , s. 5-6.
- 55 Lindner, , s. 13-16; Langer ve Blake, , s. 493-494; Speros Vryonis Jr., "Nomadization and Islamization in Asia Minor," içinde, Cilt 29, 1975, s. 46-47; Speros Vryonis Jr. (Berkeley: University of California Press, 1971), s. 76-77.
- 56 Yücel, , s. 48-49.
- 57 Himmet Akın, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1968), s. 45-48; İncalcık, "The Rise of Turcoman..." , s. 313-320; Nicol, , s. 185-186.
- 58 Lindner, , s. 26-27; Nicol, , s. 137-142; Varlık, , s. 39; Zerrin Günel Öden, "Bizans İmparatorluğu'nun Türkler'e Karşı Alanlar ve Katalanlar ile İttifakı," , No. 35, s. 127-128. 1.500 süvari ve 5.000 denizci ve askerden kurulu Katalan Bölüğü hakkında bkz. Ignatius Burns, "The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311." , Cilt 29, No. 4, Ekim 1954, s. 752-771.
- 59 Colin Imber, "Othman I," içinde, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs, Cilt 8 (Leiden: E. J. Brill, 2008), internet baskısı.
- 60 Lindner, , s. 21-23; Peter F. Sugar, (Seattle: University of Washington Press, 1977), s. 15.
- 61 Âşıkpaşazade (Atsız), , s. 15, 18, 20; Neşri (Köymen), , s. 39-40, 63-64; Kafadar. , s. 123-124, 127-128.
- 62 Son dönemde 1302 senesi daha fazla kabul görmeye başlamıştır. Feridun M. Emecen. "İlk Osmanlı Savaşları ve Taktikleri," (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 24-n. 5.
- 63 Vryonis, "Nomadization..." , s. 47.
- 64 İncalcık, , s. 67-78; Lindner, , s. 25-26; Nicol, , s. 135-136; Neşri (Köymen), , s. 56: Emecen, , s. 17-19.
- 65 Imber, , s.19
- 66 Neşri (Köymen), , s. 57-58; Köprülü, , s. 45, 93, 109-110; Kafadar, , s. 61, 125: Feridun M. Emecen, "Tavaif-i Mülukdan Osmanlılaşmaya," (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), s. 18; Halil İncalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600," içinde, ed. Halil İncalcık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 31.

- 67 Osmanlı tabiri büyük ölçüde erken dönem Avrupalı tarihçilerinin icadı olan isimlendirmelere dayanmaktadır.
- 68 Bu yaygın kanaatte popüler tarih eserleri ve son dönemde sayıları artan sinema filmleriyle televizyon dizilerinin büyük etkisi bulunmaktadır.
- 69 Lindner, , s. 15, 18.
- 70 Köprülü, , s. 118, 153-158; G. G. Arnakis, "Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire Akhis, Bektashi Dervishes and Craftsmen," , Cilt 12, No. 4, Ekim 1953, s. 232-247; Franz Taeschner, "İslam Ortaçağında Fütüvvet Teşkilatı," , Cilt 15, No. 1-4, 1953-1954, s. 3-22; Langer, Blake, , s. 500-503.
- 71 Lindner, , s. 6-7, 10, 29-31.
- 72 Goffman, , s. 228; Linda T. Darling, "Contested Territory: Ottoman Holy War in Comparative Context," , No. 91, 2000, s. 137, 157-158.
- 73 Wittek ve Köprülü bütün mücadeleyi kutsal savaş perspektifinden görmüşlerdir. Bkz. Paul Wittek, (Londra: Routledge, 2002); M. Fuad Köprülü, (Ankara: Başnur Matbaası, 1972), İngilizce baskısı için bkz. , ed. Garry Leiser (Albany: State University of New York Press, 1992). Konuyla ilgili güncel görüşler için bkz. Lindner, , s. 2, 35; Ronald C. Jennings, "Some Thoughts on the Gazi Thesis," içinde (İstanbul: The Isis Press, 1999), s. 719-726; Heath Lowry, (Albany: SUNY Press, 2003), s. 45-94.
- 74 Darling, , s. 133-137; Kafadar, , s. 79-80; Feridun M. Emecen, "Gazaya Dair: XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti," (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), s. 75-85.
- 75 Kafadar, , s. 56, 62, 65, 144; Haldon, , s. 31-33; Darling, , s. 139-154; Köprülü, , s. 146-151; Anthony Bryer, "Han Turali Rides Again," , Cilt 11, 1987, s. 193-206.
- 76 Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Dervişlerin Rolü," (Ankara: İmge Kitabevi, 2004), s. 75-89; Irène Mélikoff, "L'Origine Sociale des Premiers Ottomans," içinde, ed. Elizabeth A. Zachariadou (Heraklion: Crete University Press, 1993); Kafadar, , s. 74, 128-129, 133.
- 77 Mustafa Çetin Varlık, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1974), s. 32-33, 40; Akın, , s. 6, 16; Emecen, , s. 19.
- 78 Kafadar, , s. 9, 15-16, 89; Lindner, , s. 9, 33; İsenbike Togan, "İç Asya'dan, Orta Asya'dan Türkiye'ye Bir Bağlantı ve Uzanış," (Ankara: İmge Kitabevi, 2004), s. 70.
- 79 Âşıkpaşazade (Atsız), , s. 35, 50; Imber, , s. 20. Erken dönem Osmanlı muhasaraları ile ilgili ayrıntılı yazılı bilgilere ulaşmak mümkün değildir. Wittek'in bir örnek muhasara çerçevesinde Osmanlı kroniklerinin aktardığı bilgileri değerlendirmesi, yapısal sorunları açıkça ortaya koymaktadır. Bkz. Paul Wittek, "The Taking of Aydos Castle: A Ghazi Legend and Its Transformation," , ed. George Makdisi (Leiden: Brill, 1965), s. 662-672.
- 80 Âşıkpaşazade (Atsız), , s. 26-28, 33-34, 41-42; Imber, , s. 21.
- 81 Altay Köymen, , Cilt 2 (Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Basımevi, 1967), s. 251-252, 255; Köprülü, , s. 100-101, 139-140.
- 82 Âşıkpaşazade (Atsız), , s. 15.
- 83 Feridun M. Emecen, "Osmanlılar ve Türkmen Beylikleri (1350-1450)," içinde (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), s. 58-59.
- 84 Âşıkpaşazade (Atsız), , s. 40-41; Oruç (Atsız), , s. 34; Halime Doğru, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990), s. 2-7; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, , Cilt 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), s. 127-128; Nazlı Esim Mergen, (Ankara: Bilkent Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001), s. 1-29; Köprülü, "Osmanlı..." , s. 49. Bazı belge ve efsanelere göre Osmanlılar beyaz külahlı Aydınogulları'ndan almışlardır. Bkz. Akın, , s. 49.
- 85 Doğru, , s. 8.

- 86 Mergen, , s. 31-37, 50-56; Doğru, , s. 40-41; Ahmet Akgündüz, , 1. Kitap (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), s. 631; Ahmet Akgündüz, , 2. Kitap (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), s. 62-65; Ahmet Akgündüz, , 4. Kitap, 1. Kısım (İstanbul: Fey Vakfı, 1992), s. 318-320. 387-391.
- 87 Doğru, , s. 11-13, 145-146; Ahmet Akgündüz, , 5. Kitap, 2. Kısım (İstanbul: Fey Vakfı, 1992), s. 29-33, 142-143.
- 88 Bu projenin siyasi bir boyutu olduğu unutulmamalıdır.
- 89 Köprülü, “Bizans...”, s. 102-106, 111, 113, 126; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1937), s. 72-73; Varlık, , s. 101-105; Göksu, , s. 95-110.
- 90 Neşri (Köymen), , s. 59, 76.
- 91 Oruç (Atsız), , s. 32-33.
- 92 Ömer Lütfi Barkan, “Timar,” içinde, Cilt 5/2 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 287, 293-296.
- 93 Köprülü, “Osmanlı...”, s. 181-182, 122-123.
- 94 Emecen, , s. 60.
- 95 J. A. B. Palmer, “The Origins of the Janissaries,” , Cilt 35, No. 2, Mart 1953. s. 454-455. Benzeri bir müessese ve terim olan “bahadır” Türklerce bilinmesine rağmen erken Osmanlılar nöker terimini kullanmayı tercih etmişlerdir. Carl Max Kortepeter. “The Origins and Nature of Turkish Power,” (İstanbul: The Isis Press, 1991), s. 22.
- 96 Vladimirtsov, , s. 133-146.
- 97 David Ayalon, “From Ayyubids to Mamluks,” içinde (Aldershot: Variorum, 1994), s. 44; Göksu, , s. 34-60.
- 98 Âşıkpaşazade (Atsız), , s. 51-52; Oruç (Atsız), , s. 41-42; Palmer, , s. 458-464, 468-475; Elizabeth Zachariadou, “The Conquest of Adrianople by the Turks,” içinde (Londra: Variorum Reprints, 1985), XII, s. 211-217; , ed. Tayfun Toroser (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2011), s. 55-57. II. Bayezid dönemindeki “Kanunname-i Pençik” için bkz. Akgündüz, 2. Kitap, , s. 129-132.
- 99 Palmer, , s. 449-452; V. L. Ménage, “Some Notes on the Devshirme,” , Cilt 29, Kısım 1, 1966, s. 72-78.
- 100 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, , Cilt 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988 . s. 5-12; Kavanin-i Yeniçeriyân (Toroser), , s. 7-8, 10, 23-24, 86-88.
- 101 Glabas'nın söylevi şüpheye yer bırakmayacak şekilde devşirme uygulamasının etrafından 1395 yılında bilinen bir uygulama olduğunu göstermektedir. Bkz. Speros Vryonis Jr., “Isidore Glabas and the Turkish Devshirme,” , Cilt 31, No. 3, Temmuz 1956, s. 435-438.
- 102 Vryonis, “The Decline...”, s. 175; Göksu, , s. 69-78.
- 103 Vassilis Demetriades, “Some Thoughts on the Origins of the Devshirme,” içinde, ed. Elizabeth A. Zachariadou (Heraklion: Crete University Press, 1993), s. 23-33; Uzunçarşılı, , s. 13-17; Palmer, , s. 464-468.
- 104 Ménage, , s. 64-72; V. L. Ménage, “Sidelights on the Devshirme from Idris and Sadu'din,” , Cilt 18, Kısım 1, 1956, s. 181-183.
- 105 Bu konu ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak incelenecektir.
- 106 Palmer, , s. 455-457. Beyaz borkün Yeniçeri başlığı olması ilgili efsane için bkz. Kavanin-i Yeniçeriyân (Toroser), , s. 56-57.
- 107 İnalçık, , s. 13-14; Goffman, , s. 39; Rossitsa Gradeva, “Administrative System and Provincial Government in the Central Balkan Territories of the Ottoman Empire.” içinde (İstanbul: The Isis Press, 2004), s. 25-28; G. Leiser, “Malkoç-oghulları,” içinde, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs, Cilt: 7 (Leiden: E. J. Brill, 2008), internet baskısı.

- 108 Emecen, , s. 57.
- 109 İnalçık, "The Rise of Turcoman..." , s. 310, 325.
- 110 Konstantin Mihailović, , çev. Benjamin Stolz (Ann Arbor: The University of Michigan, 1975), s. 165-167; Agostino Pertusi, , Cilt 1, çev. Mahmut H. Şakiroğlu (İstanbul: İstanbul Fethi Cemiyeti Yayınları, 2004), s. 105-106.
- 111 Gruplar halinde değil de bireyler olarak askere/işe alındıkları için yarı paralı asker tabirini tercih ettik. Tam tersine eğer devlet grup lideri ile kontrat yapıp gruplar halinde işe alacak olursa ve bu gruplar barış dönemlerinde de grupça iş arayışı içine girerse tam paralı askerlikten bahsetmemiz gerekir.
- 112 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Azab," içinde, Cilt 2/1 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 82-83; Rahmi Egemen ve Hayri Aytepe, , Cilt 3, Kısım 1 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1964), s. 228-230; Akgündüz, 2. Kitap, , s. 70-71; Akgündüz, 4. Kitap, 1. Kısım, , s. 395-397.
- 113 Âşıkpaşazade (Atsız), , s. 43-44; Neşri (Köymen), , s. 82, 86-87; Elizabeth A. Zachariadou, "The Emirate of Karasi and That of the Ottomans: Two Rival States," içinde, ed. Elizabeth A. Zachariadou (Heraklion: Crete University Press, 1993), s. 225-236; Kate Fleet, "Early Turkish Naval Activities," , Cilt 20, No. 1, 2001, s. 129-138; Emecen, "Tavaif-i Mülukdan..." , s. 22; Feridun M. Emecen, "Siyasi ve Jeopolitik Dinamikler Hakkında Bazı Mülâhazalar (1300-1389)," içinde (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), s. 31; Kafadar, , s. 138; Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihi" , s. 123-124.
- 114 Nicol, , s. 183-187, 212-214, 217, 234, 253, 255, 258; Nicolae Jorga, , Cilt 1, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), s. 166, 168, 172-176, 178-183, 186-189; Emecen, "Siyasi..." , s. 32; Halil İnalçık, "The Emergence of the Ottomans," içinde, ed. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis, Cilt 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), s. 274.
- 115 Nicolas Oikonomides, "The Turks in Europe (1305-13) and the Serbs in Asia Minor," içinde, ed. Elizabeth A. Zachariadou (Heraklion: Crete University Press, 1993), s. 160-165; Nicol, , s. 145-149; Burns, , s. 752.
- 116 Çimpe veya Çimbi kalesinin günümüzde törenlerin yapıldığı Bolayır yakınlarındaki 19. yüzyıldan kalma topçu tabyalarının bulunduğu bölgede yer almadığı düşüncesindeyim. Klasik kaynaklarda geçen ifadelerden kalenin yarımada berzahında yer aldığı ve Marmara Denizi ile muhtemelen Saroz Körfezi'ni gördüğü anlaşılmaktadır. Bu özellikteki tek bölge Kavak köyünün güneybatısında uzanan tepeler hattıdır. Bu tepelerden biri olan Ortaköy'de Bizans kalesi Ekzemil'in kalıntıları zaten mevcuttur. Aktepe, olası yer olarak Ekzemil'in güneyinde, Marmara sahilinde bir mevki belirlenmiştir. Ancak 1992-96 yılları arasında Aktepe'nin belirttiği bölgede icra ettiğim arazi araştırmalarında kale bir yana, herhangi bir tarihi kalıntıya da rastlamadım. Bkz. M. Münir Aktepe, "Osmanlı'ların Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimbi Kalası," , Cilt 1, No. 2, 1950, s. 291-307.
- 117 Nicolas Oikonomides, "From Soldiers of Fortune to Gazi Warriors: The Tzympe Affair," içinde, ed. Colin Heywood ve Colin Imber (İstanbul: The Isis Press, 1994), s. 239-247; Nicol, , s. 258-259, 284-285, 300-301; İnalçık, , s. 274; John V. A. Fine, (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994), s. 325-326.
- 118 Muhasara konvoyu, bir kalesinin kuşatılması ve ele geçirilmesi için gerekli olan topçu, mancınık, mühimmat ve istihkâm malzemesi gibi ağır teçhizatı taşıyan unsurlardan oluşan yürüyüş koludur.
- 119 Âşıkpaşazade (Atsız), , s. 48-50, 56-57, 65-66; Neşri (Köymen), , s. 87-90, 104; Gökbilgin, , s. 12-29; Uzunçarşılı, , s. 157-166; Gradeva, , s. 23-24, 28-39
- 120 Sugar, , s. 3.

- 121 Solakzade Mehmed Hemdeni Çelebi, Cilt 1, ed. Vahid Çabuk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), s. 43-44; Fine, , s. 379-380; Jorga, , s. 226-227; Imber, , s. 29; Nicol, , s. 294-295. Osmanlı kroniklerinin ifadeleri oldukça kafa karıştırıcıdır. Sadece bir savaştan değil, aynı yerde iki ayrı tarihte (1364 ve 1371) cereyan etmiş iki farklı savaştan bahsetmektedirler. Bkz. Âşıkpaşazade (Atsız), , s. 53; Oruç (Atsız), , s. 43-44; Neşri (Köymen), , s. 99-100; Uzunçarşılı, , s. 167-172.
- 122 Âşıkpaşazade (Atsız), , s. 65-66; Neşri (Köymen), , s. 104. Yaklaşma istikametleri askeri birliklerin hedeflerine ulaşmak için takip etmek zorunda kaldıkları güzergâhlardır. Bu stratejik güzergâhlar Serez-Manastır-Ohri, Selanik-Teselya-Mora, Meriç-Sofya-Niş-Belgrad ve Tunca-Karnobud-Dobruca'dır.
- 123 İnalçık, , s. 275-276.
- 124 Kate Fleet, "The Treaty of 1387 Between Murad I and the Genoese," , Cilt 56, No. 1, 1993, s. 16-32.
- 125 Goffman, , s. 91.
- 126 Sugar, , s. 16-17; Halil İnalçık, "On the Social Structure of the Ottoman Empire: Paradigms and Research," içinde (İstanbul: The Isis Press, 1995), s. 43.
- 127 Kafadar, , s. 142.
- 128 İnalçık, , s. 41; Halil İnalçık, "The Çifthane System and Peasant Taxation," içinde (İstanbul: The Isis Press, 1995), s. 74-75, 82.
- 129 Âşıkpaşazade (Atsız), , s. 43-44, 53, 55; Neşri (Köymen), , s. 82, 102; M. Şehabettin Tekindağ, "Karamanlı'ların Gorigos Seferi (1367)," , Cilt 6, No. 9, 1954, s. 163-174.
- 130 Emecen, "Siyasi..." , s. 33-34; İnalçık, "The Emergence..." , s. 276-277; Stanford J. Shaw, , Cilt 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), s. 20-21; Sugar, , s. 15.
- 131 Emecen, "Osmanlı ve Türkmen..." , s. 54-55, 58.
- 132 Neşri (Köymen), , s. 141.
- 133 Feridun M. Emecen, "Ateşli Silahlar Çağı: Askeri Dönüşüm ve Osmanlı Ordusu," içinde (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 30.
- 134 Her ne kadar Egemen ve İşgüven'in verdiği istatistiki bilgiler problemli olsa da, kaynak yokluğu yüzünden hesaplamalarda bu verilerden istifade edilmiştir. Rahmi Egemen ve Hazım İşgüven, , Cilt 3, Kısım 1'e ek (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1987), s. 51-58; Neşri (Köymen), , s. 131-134.
- 135 Egemen ve İşgüven, , s. 46-48, 73-76; Ahmet Muhtar Paşa, , ed. Kemal Yılmaz (İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 1971), s. 46-51; Mükerrerem, (İstanbul: Askeri Matbaa, 1931), s. 16-18; Necati Tacan, (İstanbul: Askeri Matbaa, 1936), s. 5, 12, 19.
- 136 Neşri (Köymen), , s. 141-144; Oruç (Atsız), , s. 46-47; Solakzade (Çabuk), , s. 59-69; Egemen ve İşgüven, , s. 60-69; Mükerrerem, , s. 22-28.
- 137 Stephen W. Reinert, "A Byzantine Source on the Battle of Bileća (?) and Kosovo Polje: Kydones' Letters 396 and 398 Reconsidered," içinde, ed. Colin Heywood ve Colin Imber (İstanbul: The Isis Press, 1994), s. 253-254; Feridun M. Emecen, "Kosova 1389: Kimin Zaferi?", içinde (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 113-116; Fine, . s. 410-411.
- 138 Imber, , s. 37-45; Reinert, , s. 269-272; Fine, , s. 412-424.
- 139 Atiya'nın eseri artık iyice eskimişse de hâlâ Niğbolu Savaşı hakkındaki tek kapsamlı incelemedir. Bkz. Aziz Suryal Atiya, (Londra: Methuen & Co., 1934); Uzunçarşılı, . s. 279-288.
- 140 Lindner, , s. 51, 111-113.
- 141 Ahmet Muhtar, , s. 9-12; Âşıkpaşazade (Atsız), , s. 69; Neşri (Köymen), , s. 167; Solakzade (Çabuk), , s. 94-104; Ömer Halis, (İstanbul: Askeri Matbaa, 1934); Uzunçarşılı, , s. 301-315.

- 142 Dimitris J. Kastritsis, "Religious Affiliations and Political Alliances in the Ottoman Succession Wars of 1402-1413," , Cilt 13, No. 2, Haziran 2007, s. 223-242; Jorga, , s. 293-319; Imber, , s. 55-73; Fine, , s. 499-509; Uzunçarşılı, , s. 325-345; Elizabeth Zachariadou, "The Ottoman World," içinde, ed. Christopher Allmand, Cilt 7 (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 812-86; Janos Bak, "Hungary: Crown and Estates," içinde, ed. Christopher Allmand, Cilt 7 (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 708-709; İnalçık, "The Emergence..." , s. 285-286.
- 143 Imber, , s. 75-90; Uzunçarşılı, , s. 347-374; Zachariadou, , s. 817-819; Halil İnalçık, "Mehemmed I," içinde, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs, Cilt 7 (Leiden: E. J. Brill, 2008), internet baskısı.
- 144 Imber, , s. 91-132; Uzunçarşılı, , s. 375-433; Zachariadou, , s. 819-820, 822-824.
- 145 Husçular, 1420-34 yılları arasında Katolik Habsburglar ve müttefiklerine karşı isyan eden Bohemyalı (günümüzde Çek Cumhuriyeti) isyancılarıdır.
- 146 Solakzade (Çabuk), , s. 237-240; Imber, , s. 133-134; Tacan, , s. 36.
- 147 Tabur cengi tabiri zaman içinde anlam değiştirerek 18. yüzyılda piyade birliklerinin saflar halinde tertiplenip ateş muharebesi yapmasını tarif etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Kaynaklar incelenirken bu dönemsel farklılığa dikkat edilmelidir.
- 148 Emanuel Constantin Antoché, "Du Tabor de Jan Žižka et de Jean Hunyadi au Tabur Çengi des Armées Ottomanes: L'Art Militaire Hussite en Europe Orientale, au Proche et au Moyen Orient (XV-XVII siècles)," *Turcica*, Cilt 36, 2004, s. 104-106, 110-116 [Yazar bu makalenin çevirisindeki yardımından dolayı Yarbay Cyrille Frayer'a şükranlarını sunmayı bir borç bilir]; Stephen Turnbull, *The Hussites Wars* (Oxford: Osprey Publishing, 2004), s. 9, 19, 23-34; Halil İnalçık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East," *War, Technology and Society in the Middle East* içinde, ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp (Londra: Oxford University Press, 1975), s. 204; Bert S. Hall, *Weapons and Warfare in Renaissance Europe* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997), s. 107-114.
- 149 Solakzade (Çabuk), , s. 245-250; Tacan, , s. 36-38; Imber, , s. 140-141.
- 150 Tacan, , s. 39.

II KLASİK DÖNEM (1451-1606)

(Sayfa 55-145)

- 1 Oruç, *Oruç Beğ Tarihi*, ed. Nihal Atsız (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1972), s. 97-98; Solakzade Mehmed Hemdemi, *Solakzade Tarihi*, ed. Vahid Çabuk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), s. 241-243; Halil İnalçık, "İstanbul'un Fethinden Önce Fatih Sultan Mehmed," *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* içinde, Cilt 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), s. 92-07; Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481* (İstanbul: The Isis Press, 1990), s. 136-138; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), s. 439-441; Feridun M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet: 1453 İstanbul'un Fethi ve Kıyamet Senaryoları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), s. 103-127.
- 2 İnalçık, *a.g.e.*, s. 113-114, 118; Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, çev. Charles T. Riggs (Princeton: Princeton University Press, 1954), s. 15; Solakzade (Çabuk), *a.g.e.*, s. 260; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt 2, çev. Nilüfer

- Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), s. 24-25; Emecen, *a.g.e.*, s. 150-151; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 454.
- 3 Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan, Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 20.
 - 4 Marios Philippides ve Walter K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography and Military Studies* (Farnham: Ashgate, 2011), s. 389-396; Jorga, *a.g.e.*, s. 33; Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi: Çağdaşların Tanıklığı*, Cilt 1, çev. Mahmut H. Şakiroğlu (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2004), s. 60; Emecen, *a.g.e.*, s. 195-197.
 - 5 En büyük topun (bombard) çapı 62,8 cm idi ve 600 kg'dan ağır gülleleri bir mil kadar uzağa fırlatabiliyordu. Ahmed Muhtar Paşa, *Feth-i Celil-i Konstantıniyye*, ed. Mehmet Ş. Eygi (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1994), s. 31-32; Philippides ve Hanak, *a.g.e.*, s. 413-425; Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), s. 51-52.
 - 6 Rahmi Egemen ve Naci Çakın, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: İstanbul'un Fethi 1453*. Cilt 3, Kısım 3'e ek (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979), s. 97; Pertusi, *a.g.e.*, s. 70-72.
 - 7 Mehmet Neşri, *Neşri Tarihi*, Cilt 2, ed. M. Altay Köymen (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983), s. 133; Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 35; Egemen, Çakın, *a.g.e.*, s. 66-67, 84.
 - 8 Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453* (Cambridge University Press, 1965), s. 60-62, 64; Jorga, *a.g.e.*, s. 25-26, 28; Imber, *a.g.e.*, s. 145-146; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 453; Tansel, *a.g.e.*, s. 33-39, 53.
 - 9 Bkz. Halil İnalcık, "The Rise of Turcuman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades," *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society* içinde (Bloomington: Indiana University Turkish Studies Press, 1993), s. 309-329.
 - 10 Egemen ve Çakın, *a.g.e.*, s. 52-55, 67-68; Philippides ve Hanak, *a.g.e.*, s. 429-431; Runciman, *a.g.e.*, s. 75-76; Tansel, *a.g.e.*, s. 50-51.
 - 11 Hüseyin Dağtekin, "Rumeli Hisarı'nın Askeri Ehemmiyeti," *Fatih ve İstanbul Dergisi*, Cilt 1, No. 1-2, Mayıs-Temmuz 1953, s. 117-137, 177-186; Kritovoulos (Riggs), *a.g.e.*, s. 15-16, 18-21; Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi: Tarih-i Ebul Feth*, ed. Ahmet Tezbaşar (İstanbul: Kervan Kitapçılık, tarih yok), s. 41-45; Philippides ve Hanak, *a.g.e.*, s. 389-395, 399-413; Egemen ve Çakın, *a.g.e.*, s. 55-63; Zorzo Dolfin, "1453 Yılında İstanbul'un Muhasara ve Zaptı," *Fatih ve İstanbul Dergisi*, Cilt 1, No.1, Mayıs 1953, s. 23-24; Emecen, *a.g.e.*, s. 170-178.
 - 12 Konstantinopolis'in surları ve tahkimatı hakkında bkz. Philippides ve Hanak, *a.g.e.*, s. 297-357; Runciman, *a.g.e.*, s. 87-92. Teknik detaylar ve çizimler için bkz. Stephen Turnbull, *The Walls of Constantinople AD 324-1453* (Oxford: Osprey Publishing, 2004). Ayrıca bkz. Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 38-108.
 - 13 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 161-177; Egemen ve Çakın, *a.g.e.*, s. 91-92, 94-95; Philippides ve Hanak, *a.g.e.*, s. 475-481.
 - 14 Neşri (Köymen), *a.g.e.*, s. 132; Dolfin, *a.g.e.*, s. 27; Jorga, *a.g.e.*, s. 34; Imber, *a.g.e.*, s. 148-149; Egemen ve Çakın, *a.g.e.*, s. 91-92.
 - 15 Kelly De Vries, "Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople, 1453," *War and Society in the Eastern Mediterranean 7th-15th Centuries* içinde, ed. Yaacov Lev (Leiden: E. J. Brill, 1997), s. 348-349.
 - 16 Philippides ve Hanak, *a.g.e.*, s. 377-387.

- 17 Kritovoulos (Riggs), *a.g.e.*, s. 39-40, 48; Philippides ve Hanak, *a.g.e.*, s. 481-505; Egemen ve Çakın, *a.g.e.*, s. 104-105; Runciman, *a.g.e.*, s. 96-98; Pertusi, *a.g.e.*, s. 105.
- 18 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 217-222; Dolfın, *a.g.e.*, s. 27-29; Philippides ve Hanak, *a.g.e.*, s. 505-515; Jorga, *a.g.e.*, s. 42; Imber, *a.g.e.*, s. 154-155; Egemen ve Çakın, *a.g.e.*, s. 108-109, 128-134; Runciman, *a.g.e.*, s. 99, 116-120; Pertusi, *a.g.e.*, s. 81, 110, 139-141; Tansel, *a.g.e.*, s. 57-60.
- 19 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 228-243; Dolfın, *a.g.e.*, s. 32; Egemen ve Çakın, *a.g.e.*, s. 107-108, 110-115; Kritovoulos (Riggs), *a.g.e.*, s. 50-55; Runciman, *a.g.e.*, s. 98, 100-103; Philippides ve Hanak, *a.g.e.*, s. 431-437; Tansel, *a.g.e.*, s. 68-70.
- 20 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 243-260; Kritovoulos (Riggs), *a.g.e.*, s. 51-52, 55-57; Dolfın, *a.g.e.*, s. 31, 33; Egemen ve Çakın, *a.g.e.*, s. 115-127; Runciman, *a.g.e.*, s. 98, 104-111; Pertusi, *a.g.e.*, s. 106, 108, 110-111, 139; Philippides ve Hanak, *a.g.e.*, s. 437-447; Tansel, *a.g.e.*, s. 72-79.
- 21 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 283-286; Kritovoulos (Riggs), *a.g.e.*, s. 33; Runciman, *a.g.e.*, s. 58-59, 61, 104, 123; Imber, *a.g.e.*, s. 152-153; Egemen ve Çakın, *a.g.e.*, s. 138-141; Tansel, *a.g.e.*, s. 70-72, 84-85.
- 22 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 287-291, 295-390, 405, 409-411; Kritovoulos (Riggs), *a.g.e.*, s. 64-75; Dolfın, *a.g.e.*, s. 41-42, 45-49; Tursun (Tezbaşar), *a.g.e.*, s. 51-55; Philippides ve Hanak, *a.g.e.*, s. 515-560; Egemen ve Çakın, *a.g.e.*, s. 141-153; Jorga, *a.g.e.*, s. 42-46; Imber, *a.g.e.*, s. 156-158; Runciman, *a.g.e.*, s. 124-144; Pertusi, *a.g.e.*, s. 112-119; Tansel, *a.g.e.*, s. 85-103.
- 23 Emecen, *a.g.e.*, s. 39-62, 342-349.
- 24 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), s. 8-11; Tansel, *a.g.e.*, s. 110-111.
- 25 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley: University of California Press, 1995), s. 147, 149.
- 26 Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300-1650: The Structure of Power* (New York: Palgrave Macmillan, 2002), s. 42.
- 27 De Vries, *a.g.e.*, s. 345-346, 362; Kritovoulos (Riggs), *a.g.e.*, s. 43, 45, 48-49; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 464-465; Philippides ve Hanak, *a.g.e.*, s. 390.
- 28 Yeniçeri kâtiplerinin görevleri ve ocak içi önemleri konusunda bkz. *Kavanin-i Yeniçeriyân (Yeniçeri Kanunları)*, ed. Tayfun Toroser (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), s. 171-199.
- 29 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, Cilt 1, 3. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), s. 173, 384-389.
- 30 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 35-37, 61-65, 79; Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler* (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2004), s. 47-48; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 10-11, 25.
- 31 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 40-42, 57-60; Koçu, *a.g.e.*, s. 48-50.
- 32 Kritovoulos (Riggs), *a.g.e.*, s. 175; Imber, *a.g.e.*, s. 164-165, 226.
- 33 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 14-18, 21-29, 623; Koçu, *a.g.e.*, s. 34-43; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 12-16, 20-23. II. Bayezid dönemi Devşirme Kanunnamesi için bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, 2. Kitap (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), s. 123-125.
- 34 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 14, 17-21, 108-109, 122-123; Koçu, *a.g.e.*, s. 44; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 16-20.
- 35 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 31-34, 306-307; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 40, 60. Devşirme ve kuloğulları dışında istisnai olarak tahta çıkan şehzadenin eski personelinin de ocağa girme hakkı vardı. *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 92.

- 36 Bazı kaynaklarda bu değişikliğin Yavuz Sultan Selim tarafından yapıldığı iddia edilmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 168-169; Emin Aysan ve Muzaffer Kan, *TSK Tarihi Osmanlı Devri Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi Mercidabık (1516) ve Ridaniye (1517)*, Cilt 3, Kısım 2'ye ek (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1990), s. 76-77.
- 37 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 64, 165, 169, 178-179; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 123-124.
- 38 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 155-156, 159, 163-164, 167-168, 170; Koçu, *a.g.e.*, s. 78-79.
- 39 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 612-614; Koçu, *a.g.e.*, s. 82-83.
- 40 Frank Tallett, *War and Society in Early-Modern Europe, 1495-1715* (Londra: Routledge, 1992), s. 7.
- 41 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 158-159, 230-232; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 83, 156.
- 42 Yeniçeri sembol, işaret, sancak ve flamaları için bkz. Mahmud Şevket, *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti: Osmanlı Ordusunun Kuruluşundan 1908 Yılına Kadar*, ed. N. Türsan ve S. Türsan (Ankara: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, 1983), s. 25-32; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 258-259, 290-305; Koçu, *a.g.e.*, s. 84-87, 110-111.
- 43 Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, çev. Edward S. Forster (Oxford: The Clarendon Press, 1968), s. 5, 8; Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 72; Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 16.
- 44 Busbecq (Forster), *a.g.e.*, s. 61, 146-147. Yeniçeri üniforma istihkakı Fatih devri Kanunname-i Âli Osman'ında şu şekilde ifade edilmekteydi: "Ve Yeniçeri taifesine her yıl beşer zirâ laciverdi çuka ve otuz iki akçe yaka akçesi (elbise bedeli) ve her birine başına sarmağa altışar zira astar versünler. Ve Yayabaşlarına beşer zira sobraman çukası (kaputluk yeşil çuha) versünler." Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, 1. Kitap (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), s. 325; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 69-70. Yeniçeriler ve diğer Kapıkulu Ocaklarının üniformaları için bkz. Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 22, 38-65. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 263-284, 376; Koçu, *a.g.e.*, s. 123-126.
- 45 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 147-150, 159-160; Koçu, *a.g.e.*, s. 116-118.
- 46 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 288-289, 356-358; Koçu, *a.g.e.*, s. 85-86; Busbecq (Forster), *a.g.e.*, s. 155, 158-159.
- 47 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 214-218, 234-237, 285-287; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 61-63, 99; Koçu, *a.g.e.*, s. 89-90, 92; Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 43-44, 61; Arthur Leon Horniker, "The Corps of Janizaries," *Military Affairs*, Cilt 8, Güz 1944, s. 188.
- 48 Katar (konvoy) ağaları tabiri zaten bu sıralı terfi sisteminden kaynaklıdır. Bir kez katarı girildikten sonra terfi etmek için gereken tek şey sabırla beklemektir.
- 49 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 174, 192-213; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 79, 111-112, 124-134, 140-145, 206-209; Koçu, *a.g.e.*, s. 92-93.
- 50 Yavuz Sultan Selim dönemi timar kanunnamesinin ilgili hükümleri için bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, 3. Kitap (İstanbul: Fey Vakfı, 1991), s. 134-136, 139, 141; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 107-108.
- 51 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 175-176, 195, 349-354.
- 52 Andre Corvisier, *Armies and Societies in Europe, 1494-1789*, çev. A. T. Siddall (Bloomington: Indiana University Press, 1979), s. 151-152; Tallett, *a.g.e.*, s. 100.
- 53 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 152, 397-400; Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 43-44.

- 54 Hicri takvim aylarının baş harflerinden istifade ile her üç aylığa sırasıyla “masar”, “re-
cec”, “reşen” ve “lezez” şeklinde isimler verilmişti. *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser),
a.g.e., s. 90-91.
- 55 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 254-256, 337-344, 411-463; Koçu, *a.g.e.*, s. 126-138; Mahmud
Şevket, *a.g.e.*, s. 58-59; Caroline Finkel, *The Government of Warfare: the Ottoman
Military Campaigns in Hungary, 1593-1606* (Vienna: VWGÖ, 1988), s. 71-77, 79-
80, 82-83; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 92-96.
- 56 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 287, 289, 311-320, 349-354, 381-383, 378; *Kavanin-i Yeniçe-
riyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 26, 35-36, 67-68, 80-81, 100-105; Finkel, *a.g.e.*, s. 69-70;
Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 2; Akgündüz, 3. Kitap, *a.g.e.*, s. 152-153; Ahmet Akgün-
düz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, 4. Kitap, 1. Kısım (İstanbul: Fey
Vakfı, 1992), s. 477.
- 57 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 165, 199, 377; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 116.
- 58 Ordu bünyesinde tüfek kullanılması Osmanlı resmi kayıtlarında ilk olarak İstanbul’un
fethi sonrasında tutulmuş defterlerde görülmektedir. Feridun M. Emecen, “Ateşli Si-
lahlar Çağı: Askeri Dönüşüm ve Osmanlı Ordusu,” *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*
içinde (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 35.
- 59 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 377; Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 22-23; Busbecq (Forster), *a.g.e.*,
s. 146; Gabor Agoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons In-
dustry in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s.
23-24.
- 60 İngilizler bu konuda önemli bir istisnadır. Uzun yayın tarihsel başarısı ve bu yayın
kullanımının aynı zamanda ordu içindeki sosyo-politik dengelerle ilgili olması ne-
denleriyle 1589 senesine kadar uzun yay İngiliz ordusunun ana silahı olmaya devam
etmiştir.
- 61 Ünsal Yüce, *Türk Okçuluğu* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1998), s.
22-25, 43-48; Adam Karpowicz, “Ottoman Bows – An Assessment of Draw Weight,
Performance and Tactical Use,” *Antiquity*, Cilt 81, No. 313, Eylül 2007, s. 680-683;
Halim Baki Kunter, “Atıcılar Kanunnamesi,” *Tarih Vesikaları*, Cilt 2, No. 10, İlkka-
nun 1942, s. 254; Alan Williams, “Ottoman Military Technology: The Metallurgy of
Turkish Armour,” *War and Society in the Eastern Mediterranean 7th-15th Centuries*
içinde, ed. Yaacov Lev (Leiden: E. J. Brill, 1997), s. 374; Kenneth Chase, *Firearms: A
Global History to 1700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 24, 73-
74; Parker, *a.g.e.*, s. 17.
- 62 Nişancılık, Yeniçeri Ocağı için o kadar önemliydi ki, 54. Ağa Bölüğü bölükbaşı
bütün ocağın baş okçu eğitimcisiydi. Benzeri şekilde tüfenkci başı da bütün ocağın baş
ateşli silah eğitimcisiydi. Böylelikle Osmanlılar hem bileşik yayı muhafaza etmek hem
de ateşli silahları kullanmak için bütün gereksinimlere sahipti. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.
226-232, 332-333; Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 23; Koçu, *a.g.e.*, s. 139-142.
- 63 Paul E. Klopsteg, *Turkish Archery and the Composite Bow* (Lyn: Derrydale Press,
1992), s. 14, 79; Yavuz, *a.g.e.*, s. 35-36, 163-165, 193-197, 233-235; Busbecq (Fors-
ter), *a.g.e.*, s. 133-135.
- 64 Günhan Börekçi, “A Contribution to the Military Revolution Debate: The Janissaries
Use of Volley Fire during the Long Ottoman-Habsburg War of 1593-1606 and the
Problem of Origins,” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica*, Cilt 59,
No.4, 2006, s. 410-434. Yeniçerilerin Avrupalı emsallerinden çok önce saflar halinde
yaylım ateş tekniğini kullandığına yönelik bir iddia için bkz. Emecen, *a.g.e.*, s. 49-59.
- 65 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 374-376; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 85; Ahmet
Muhtar Paşa, *Muharebat-ı Meşhure-i Osmaniye Albümü*, ed. Kemal Yılmaz (İstan-
bul: Harp Akademileri Basımevi, 1971), s. 53.

- 66 Solakzade (Çabuk), *a.g.e.*, s. 346.
- 67 Dönemin yazarları yeniçeri taarruzlarını yüceltmek ve daha kahramanca göstermek için normalde uygulanması gereken emniyet tedbirlerinden bahsetmemeyi tercih ettiklerinden, bu bilginin doğruluğu kanımızca şüphelidir.
- 68 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 58-59.
- 69 Koçu, *a.g.e.*, s. 163-164.
- 70 Imber, *a.g.e.*, s. 174.
- 71 *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 84. Çeşitli örnekler için bkz. Jorga, *a.g.e.*, s. 90, 100, 111, 116, 127, 232.
- 72 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 82-83, 196-197, 321-330; Koçu, *a.g.e.*, s. 50-51, 78-79, 150-151; Busbecq (Forster), *a.g.e.*, s. 8, 89, 138-139; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları* (Ankara: Barış Yayınları, 1999), s. 19, 89; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 71-76.
- 73 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Cilt 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), s. 137, 146; Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 4.
- 74 Busbecq (Forster), *a.g.e.*, s. 114.
- 75 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 138-139, 162-163.
- 76 Burada kastedilen bölük, her bir kapıkulu süvari bölümünün kuruluşunda yer alan bölüklerdir. Osmanlılar, bugünkü anlamıyla alay konumunda olan sipah, silahdar, ulufeciler ve gureba için bölük tabirini kullandıkları gibi, bunların alt kuruluşunda yer alan temel birliklere de bölük demişlerdir.
- 77 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 172-173, 175.
- 78 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 213-216; Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1999), s. 45.
- 79 Busbecq (Forster), *a.g.e.*, s. 145-146.
- 80 Busbecq (Forster), *a.g.e.*, s. 123-124; Emin Aysan, *TSK Tarihi Osmanlı Devri Kıbrıs Seferi (1570-1571)*, Cilt 3, Kısım 3'e ek (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971), s. 66.
- 81 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 147-153, 182; Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 5.
- 82 Rahmi Egemen, Lütfü Güvenç, Rıza Bozkurt, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri (1451-1566)*, Cilt 3, Ks. 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1977), s. 525.
- 83 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 156-161, 175-177, 182-183; Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 4-5; Finkel, *a.g.e.*, s. 81-82.
- 84 Akdağ, *a.g.e.*, s. 19-20, 89.
- 85 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 137; Koçu, *a.g.e.*, s. 205-208.
- 86 Mücteba İlgürel, "Osmanlı Topçuluğunun İlk Devirleri," *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* içinde (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1995), s. 285-293; Salim Aydıöz, "Osmanlı Askeri Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, No. 4, 2004, s. 267-269. De Vries gibi bazı yazarlar Osmanlıların topu ancak 15. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra kullanmaya başladıklarını iddia etmektedir. Bkz. De Vries, *a.g.e.*, s. 354. Ayrıca bkz. V. J. Parry, "Barud- iv. The Ottoman Empire," *Encyclopaedia of Islam* içinde, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs, Cilt 1 (Leiden: E. J. Brill, 2008), internet baskısı.
- 87 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 35-37; Agoston, *a.g.e.*, s. 16-18, 20, 28; Djurdjica Petrović, "Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests of Fourteenth and Fifteenth Centuries," *War, Technology and Society in the Middle East* içinde, ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp (Londra: Oxford University Press, 1975), s. 193-194.
- 88 John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 1999), s. 118-120; Hazım İşgüven, *TSK Tarihi Osmanlı*

- Devri Otlukbeli Meydan Muharebesi (11 Ağustos 1473)*, Cilt 3, Kısım 2'ye ek (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986), s. 124, 136.
- 89 Bu kurum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Ayduz, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006).
- 90 Agoston, *a.g.e.*, s. 66, 178-181; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 39-41, 45-46.
- 91 Solakzade (Çabuk), *a.g.e.*, s. 349.
- 92 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 56.
- 93 Parker, *a.g.e.*, s. 126-128; Williams, *a.g.e.*, s. 375.
- 94 Agoston, *a.g.e.*, s. 35, 186-187.
- 95 Parry, *a.g.e.*. Bu döküm atölyeleri ve barut imalathaneleri hakkında bkz. Agoston, *a.g.e.*, s. 96-189.
- 96 Agoston, *a.g.e.*, s. 38, 42-48, 192-195; Petrović, *a.g.e.*, s. 190-191.
- 97 R. M. Savory, "Barud- iv. The Safawids," *Encyclopaedia of Islam* içinde, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs, Cilt 1 (Leiden: E. J. Brill, 2008), internet baskısı.
- 98 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 37.
- 99 Bu rakamlara eyalet topçu birlikleri ve serhat bölgesinde konuşlu kale topçuları dahil değildir.
- 100 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 53-54, 61-62; Agoston, *a.g.e.*, s. 30, 33.
- 101 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 52-53.
- 102 Agoston, *a.g.e.*, s. 30-31, 135-138, 180, 182; Klara Hegyi, "The Ottoman Military Force in Hungary," *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* içinde, ed. Geza David ve Pal Fodor (Budapeşte: Lorand Eötvös University, 1994), s. 134-138; Parry, *a.g.e.*.
- 103 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 57, 261-263; Eyüp Sabri, "Devri İstilamızda Osmanlı Ordusunda Geri Hidematı," *Türk Ordusunun Eski Seferlerinde İki İmha Muharebesi* içinde (İstanbul: Askeri Matbaa, 1930), s. 33.
- 104 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 3-5.
- 105 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 3, 23, 26; Eyüp Sabri, *a.g.e.*, s. 33.
- 106 Bu rakamlara serhat bölgesindeki personel ve yerel cebeci birlikleri dahil değildir.
- 107 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 8, 21-22; Agoston, *a.g.e.*, s. 30.
- 108 Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 50.
- 109 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 11-14, 27, 29-30.
- 110 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 12, 15, 29.
- 111 Uzunçarşılı, "Kapıkulu Ocakları," Cilt 1, *a.g.e.*, s. 247, 366; *Kavanin-i Yeniçeriyân* (Toroser), *a.g.e.*, s. 64, 136, 211.
- 112 Chase, *a.g.e.*, s. 86.
- 113 Uzunçarşılı, "Kapıkulu Ocakları," Cilt 2, *a.g.e.*, s. 97; Hayati, "Bin Senei Hicriyesine Kadar Osmanlı Ordusunun Teşkilatı, Bu Teşkilatın Kuvvetli ve Zayıf Nukuatı," *Türk Ordusunun Eski Seferlerinde İki İmha Muharebesi* içinde (İstanbul: Askeri Matbaa, 1930), s. 9.
- 114 Chase, *a.g.e.*, s. 97; Emanuel Constantin Antoché, "Du Tabor de Jan Žižka et de Jean Hunyadi au Tabur Çengi des Armées Ottomanes: L'art Militaire Hussite en Europe Orientale, au Proche et au Moyen Orient (XV-XVII siècles)," *Turcica*, Cilt 36, 2004, s. 104-106, 110-116; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 7. Kitap, 1. Cilt, ed. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), s. 49.
- 115 Necati Tacan, *Batı Türklerinin (Osmanlılar) Teessüs ve İstila Devirlerinde Harb Gündemi Usulleri* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1936), s. 36, 50-51; Egemen ve Çakın, *a.g.e.*, s. 241.

- 116 Vernon J. Parry, "La Manière de Combattre," *War, Technology and Society in the Middle East* içinde, ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp (Londra: Oxford University Press, 1975), s. 221-233.
- 117 Chase, *a.g.e.*, s. 123, 132.
- 118 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 97-100.
- 119 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 102, 105; Agoston, *a.g.e.*, s. 30-31.
- 120 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 117-118; Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 4, 51; Colin Imber, "The Navy of Süleyman the Magnificent," *Studies in Ottoman History and Law* içinde (İstanbul: The Isis Press, 1996), s. 25, 29, 47; Aysan, *a.g.e.*, s. 69.
- 121 Aysan, *a.g.e.*, s. 69-70.
- 122 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 131-132; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 248-249.
- 123 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 131; Agoston, *a.g.e.*, s. 40-42.
- 124 Aysan, *a.g.e.*, s. 41-45, 95-100.
- 125 Aysan, *a.g.e.*, s. 117-131; Henry Guerlac, "Vauban: The Impact of Science on War", *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age* içinde (ed.) Peter Paret, (Princeton: Princeton University Press, 1986), s. 79-80
- 126 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 131-132; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 194.
- 127 Ömer Lütfi Barkan, "Timar," *İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 5/2 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 298, 301; Gyula Kaldy-Nagy, "The First Centuries of the Ottoman Military Organization," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Cilt 31, No. 2, 1977, s. 151-152, 154-157; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. R. Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), s. 35; Akgündüz, 1. Kitap, *a.g.e.*, s. 577-578, 583-584. Bazı tarihçiler Fatih'in toprak reformlarının kapsamı ve radikal tabiatı konusundaki yaygın kabul görmüş görüşü sorgulamaktadır. Bkz. Oktay Özel, "Limits of the Almighty: Mehmed II's Land Reform Revisited," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Cilt 42, No. 2, 1999, s. 227-244.
- 128 Geza David, "Assigning a Zeamat in the 16th Century: Revenue-Limits and Office-Holding," *Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary* içinde (İstanbul: The Isis Press, 1997), s. 216-222.
- 129 Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 5; Cengiz Orhonlu ve Nejat Göyünç, "Has," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 16 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 268-269.
- 130 Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 5; Barkan, *a.g.e.*, s. 288-290; Kaldy-Nagy, *a.g.e.*, s. 150; David, *a.g.e.*, s. 222.
- 131 Timar ile ödüllendirme ve mali düzenleme örnekleri için bkz. Geza David, "The Sancakbegis of Arad and Gyula," *Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary* içinde (İstanbul: The Isis Press, 1997), s. 143-163.
- 132 "Kanunname-i Mir-i Miran der Timardaran" için bkz. Akgündüz, 4. Kitap, 1. Kısım, *a.g.e.*, s. 582-583; Kanuni dönemi Kavanin-i Osmaniyan'daki hüküm için bkz. Akgündüz, 4. Kitap, 1. Kısım, *a.g.e.*, s. 371.
- 133 Barkan, *a.g.e.*, s. 313-316; Kaldy-Nagy, *a.g.e.*, s. 153-154, 157-159; Julius Kaldy-Nagy, "The Strangers (Ecneblers) in the 16th Century Military Organization," *Between the Danube and the Caucasus* içinde, ed. György Kara (Budapeşte: Akademiai Kiado, 1987), s. 167-169.
- 134 Bu politikanın farklı uygulamaları için bkz. Halil İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna" *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* içinde, Cilt 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), s. 137-184.

- 135 Barkan, *a.g.e.*, s. 323-324; Halil İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 90.
- 136 Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 49.
- 137 Hizmetçiler, sadece idari ve lüks maksatlarla kullanılmazlardı. Sipahiler, piyade askerleri gibi kendi kendilerine yeten askerler değillerdi. Hizmetçiler, muharebe esnasında efendilerinin yedek atlarına, kullanmadıkları silahlarına ve cephanelerine sahip çıkar ve gerektiğinde bunları efendilerine yetiştirirlerdi. Efendilerinin yaralanması halinde ise onu cephe gerisine taşıma ve sağlık desteği verme hizmetçilerin önemli görevleri arasındaydı.
- 138 Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 5, 49; Gyula Kaldy-Nagy, *a.g.e.*, s. 152; Akgündüz, 2. Kitap, *a.g.e.*, s. 45-46. Kanuni dönemi düzenlemesi için bkz. Akgündüz, 4. Kitap, 1. Kısım, *a.g.e.*, s. 370-371.
- 139 Akgündüz, 2. Kitap, *a.g.e.*, s. 46. Kanuni dönemi düzenlemesi için bkz. Akgündüz, 4. Kitap, 1. Kısım, *a.g.e.*, s. 371.
- 140 Barkan, *a.g.e.*, s. 317-318, 325-326; Kaldy-Nagy, *a.g.e.*, s. 160-161; Finkel, *a.g.e.*, s. 28-29, 49-56; İsgüven, *a.g.e.*, s. 67; Aysan, Kan, *a.g.e.*, s. 67.
- 141 Barkan, *a.g.e.*, s. 287-291; Murphey, *a.g.e.*, s. 37-41.
- 142 İsgüven, *a.g.e.*, s. 60-61, 112-113; Busbecq (Forster), *a.g.e.*, s. 137; Parry, *a.g.e.*, s. 218-219.
- 143 Aysan ve Kan, *a.g.e.*, s. 55, 98-99.
- 144 Imber, "The Navy of Süleyman..." *a.g.e.*, s. 46-51.
- 145 Silahları ile gelenlere ganimet ve timar vaat eden 1484 tarihli gaza fermanı için bkz. Akgündüz, 2. Kitap, *a.g.e.*, s. 135.
- 146 Nenad Moaçanın, "Hacı Mehmed Ağa of Požega, God's Special Protégé (CA. 1490-CA. 1580)," *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* içinde, ed. Geza David ve Pal Fodor, (Budapeşte: Lorand Eötvös University, 1994), s. 171-181; Pal Fodor, "Making a Living on the Frontiers: Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army," *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed. Geza David ve Pal Fodor (Leiden: Brill, 2000), s. 234-247.
- 147 Barkan, *a.g.e.*, s. 313-317; Kaldy-Nagy, *a.g.e.*, s. 155-156, 160; Julius Kaldy-Nagy, *a.g.e.*, s. 168; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, 3. Kitap (İstanbul: Fey Vakfı, 1991), s. 133-134; Akgündüz, 4. Kitap, 1. Kısım, *a.g.e.*, s. 488, 576-579.
- 148 Barkan, *a.g.e.*, s. 310-312.
- 149 Parry, *a.g.e.*, s. 223; Chase, *a.g.e.*, s. 93; Thomas M. Baker, *The Military Intellectual and Battle: Raimondo Montecuccoli and the Thirty Years War* (Albany: State University of New York Press, 1975), s. 116-117, 149-150.
- 150 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Akıncı," *İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 1 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 239-240; Jorga, *a.g.e.*, s. 181-182.
- 151 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 239.
- 152 Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, çev. Benjamin Stolz (Ann Arbor: The University of Michigan, 1975), s. 177.
- 153 Jorga, *a.g.e.*, s. 165-166, 194-196, 228, 334-335; Maria Pia Pedani, "Turkish Raids in Friuli at the End of the Fifteenth Century," *Acta Viennensia Ottomanica* içinde, ed. M. Köhbach, G. Prochaska-Eisl, C. Romer (Viyana: Im Selbstverlag des Instituts für Orientalistik, 1999), s. 287-289.

- 154 Neşri (Köymen), *a.g.e.*, s. 129, 131-132; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 239; Eyüp Sabri, *a.g.e.*, s. 31.
- 155 Neşri (Köymen), Cilt 2, *a.g.e.*, s. 73-75.
- 156 Carl Max Kortepeter, "Gazi Giray II, Khan of the Crimea and Ottoman Policy in Eastern Europe and the Caucasus, 1588-94," *The Ottoman Turks: Nomad Kingdom to World Empire* içinde (İstanbul: The Isis Press, 1991), s. 127-128, 148-150; Finkel, *a.g.e.*, s. 97-106.
- 157 Jorga, *a.g.e.*, s. 163, 226; Mihailović (Stolz), *a.g.e.*, s. 179-181.
- 158 Enes Pelidija ve Feridun Emecen, "İsa Bey," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), s. 475-476; Jorga, *a.g.e.*, s. 140-142.
- 159 Deli isimlendirmesi günümüzde tartışmalı bir konudur. Kelimenin aslının delil yani kılavuz olduğu, zaman içinde bu tabirin gözünü budaktan sakınmadan kendini tehlikeye atıkları için deli haline dönüştüğü iddia edilmektedir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 1 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 420-421.
- 160 Uzunçarşılı, "Osmanlı..." *a.g.e.*, Cilt 2, s. 573-574; Jorga, *a.g.e.*, s. 297; Egemen ve Güvenç, Bozkurt, *a.g.e.*, s. 188.
- 161 Finkel, *a.g.e.*, s. 47-48.
- 162 Murphey, *a.g.e.*, s. 32-33.
- 163 Hegyi, *a.g.e.*, s. 136-143; Strashimir Dimitrov, "Introduction," *Ottoman Garrisons on the Middle Danube* içinde, ed. Asparuch Velkov ve Evgeniy Radoshev (Budapeşte: Akademiai Kiado, 1996), s. 13-27.
- 164 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 574-575.
- 165 Fodor, *a.g.e.*, s. 230-237, 240-241, 247-255; Dimitrov, *a.g.e.*, s. 24-27; Finkel, *a.g.e.*, s. 83-84.
- 166 Bu birlikleri milis birlikleri olarak da isimlendirmek mümkündür. Ancak milis kavramı 18. yüzyılda başka anlamlar da yüklediği için kavram karmaşası yaratmamak için bu tabirden kaçınılmıştır.
- 167 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 574.
- 168 Nazlı Esim Mergen, *The Yaya and Müsellem Corps in the Ottoman Empire* (Ankara: Bilkent Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001), s. 73-79; İnalçık, *a.g.e.*, s. 92-93.
- 169 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı* (İstanbul: Eren Yayınları, 1990), s. 9-16; Akgündüz, 2. Kitap, *a.g.e.*, s. 357-358.
- 170 Orhonlu, *a.g.e.*, s. 23-24, 40, 45-46, 68-69.
- 171 Âşıkpaşazade Derviş Ahmed, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, ed. Nihal Atsız (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), s. 48, 65-66; Neşri (Köymen), Cilt 1, *a.g.e.*, s. 90, 117; M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan* (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1957), s. 12-18.
- 172 Busbecq (Forster), *a.g.e.*, s. 108-109; İnalçık, *a.g.e.*, s. 35-37; Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 19-100; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 570-572; Suraiya Faroqhi, "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 14, No. 4, Kasım 1982, s. 524-536; Akgündüz, 1. Kitap, *a.g.e.*, s. 354-355; Akgündüz, 2. Kitap, *a.g.e.*, s. 72.
- 173 David Ayalon, "The End of the Mamluk Sultanate: Why did the Ottomans Spare the Mamluks of Egypt and Wipe out the Mamluks of Syria," *Islam and the Abode of War: Military Slaves and Islamic Adversaries* içinde (Aldershot: Variorum, 1994), s. 127-148; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 625-626.

- 174 Hegyi, *a.g.e.*, s. 137.
- 175 Neşri (Köymen), *a.g.e.*, s. 45, 90; Tursun (Tezbaşar), *a.g.e.*, s. 80-81, 114-116; Miha-ilović (Stolz), *a.g.e.*, s. 183.
- 176 Robert Anhegger, "Martolos," *İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 7 (İstanbul: Milli Eği-tim Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 341-344; Abdülkadir Özcan, "Martolos," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 28 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), s. 64-66; Orhonlu, *a.g.e.*, s. 85-93.
- 177 Semendire Sancağı Birancık martoloslarının vergi muafiyetleri için bkz. Akgündüz, 1. Kitap, *a.g.e.*, s. 529.
- 178 Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar* (Ankara: Türk Ta-rih Kurumu Basımevi, 1989), s. 1, 11, 25-29; Rhoads Murphey, "Woynuk," *Encyclo-pædia of Islam* içinde, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs, Cilt 9 (Leiden: E. J. Brill, 2008), internet baskısı; Akgündüz, 3. Kitap, *a.g.e.*, s. 418-419; Akgündüz, 4. Kitap, 1. Kısım, *a.g.e.*, s. 653-654.
- 179 Birgül Demirtaş-Ceyhun, *The Vlachs: A Forgotten Minority in the Balkans*, (London: Frank Cass, 2001), s. 8-19; Istvan Vasary, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 19-20
- 180 İnalçık, "Stefan Duşan'dan..." *a.g.e.*, s. 153-156; Akgündüz, 2. Kitap, *a.g.e.*, s. 380-381, 406-409, 491-494.
- 181 Orhonlu, *a.g.e.*, s. 96-99; "Panduri," *Vojna Enciklopedija* içinde, Cilt 6 (Belgrad: Izdanje Redakcije Vojne Enciklopedije, 1973), s. 522-523.
- 182 Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), s. 113-135.
- 183 Pal Fodor, "The Way of a Seljuq Institution to Hungary: The Cerehor," *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics and Military Government in the Ot-toman Empire* içinde (İstanbul: The Isis Press, 2000), s. 244-273; Mihailović (Stolz), *a.g.e.*, s. 183; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 571; Jorga, *a.g.e.*, s. 194.
- 184 Neşri (Köymen), *a.g.e.*, s. 128.
- 185 Petrović, *a.g.e.*, s. 193.
- 186 Rossitsa Gradeva, "War and Peace Along the Danube: Vidin at the End of the Seven-teenth Century," *Rumeli Under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities* içinde (İstanbul: The Isis Press, 2004), s. 110-111.
- 187 Ercan, *a.g.e.*, s. 20-24, 67-73; İnalçık, *a.g.e.*, s. 91; Akgündüz, 2. Kitap, *a.g.e.*, s. 73, 406-409; Akgündüz, 3. Kitap, *a.g.e.*, s. 418-419.
- 188 Ercan, *a.g.e.*, s. 34-37, 93.
- 189 Geza David, "Government in Ottoman Europe," *Studies in Demographic and Ad-ministrative History of Ottoman Hungary* içinde (İstanbul: The Isis Press, 1997), s. 199-200.
- 190 Ercan, *a.g.e.*, s. 46.
- 191 David, *a.g.e.*, s. 193-194.
- 192 Jorga, *a.g.e.*, s. 128.
- 193 R. Nisbet Bain, "The Siege of Belgrade by Muhammad II, July 1-23, 1456," *The Eng-lish Historical Review*, Cilt 7, No. 26, Nisan 1892, s. 242-252; Imber, "The Ottoman Empire..." *a.g.e.*, s. 166-169; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 419-426; Tansel, *a.g.e.*, s. 119-127.
- 194 Kritovoulos (Riggs), *a.g.e.*, s. 198-204; Jorga, *a.g.e.*, s. 116-117; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 475-480.

- 195 John V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994), s. 596-600; Jorga, *a.g.e.*, s. 83-84, 127-128, 167; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 480-483, 485-487, 519, 536-543; Tansel, *a.g.e.*, s. 133-146.
- 196 Imber, *a.g.e.*, s. 248-251; Eric Brockmann, *The Two Sieges of Rhodes 1480-1522* (Londra: John Murray, 1969), s. 63-92; Jorga, *a.g.e.*, s. 169-170; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 552-555; Tansel, *a.g.e.*, s. 240-247.
- 197 Giovan-Maria Angiolello, *Angiolello on the Fall of Negroponte*, 9 Ekim 2006, <http://angiolello.net>; Imber, *a.g.e.*, s. 200-203, 250-251; Jorga, *a.g.e.*, s. 134-136, 170; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 491-497, 555-556; Tansel, *a.g.e.*, s. 202-207.
- 198 Nicolas Vatin, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar: Doğu Akdeniz'de Savaş, Diplomasi ve Korsanlık, 1480-1522*, çev. Tülin Altınova (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), s. 151-177.
- 199 Solakzade (Çabuk), *a.g.e.*, s. 365, 367; Sydney Nettleton Fisher, "Civil Strife in the Ottoman Empire, 1481-1503," *The Journal of Modern History*, Cilt 13, No. 4, Aralık 1941, s. 449-465; Imber, *The Ottoman Empire 1300-1650, a.g.e.*, s. 37-38, 42-43, 100-101.
- 200 Randal H. Munsen, "Stephen the Great: Leadership and Patronage on the Fifteenth-Century Ottoman Frontier," *East European Quarterly*, Cilt 39, No.3, Eylül 2005, s. 281-283; Jorga, *a.g.e.*, s. 155, 160-161; Imber, "The Ottoman Empire..." *a.g.e.*, s. 224, 230-232; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 521-523, 526-530.
- 201 Jorga, *a.g.e.*, s. 231-233; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 182-183; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 560-563.
- 202 Shai Har-El, *Struggle for Domination in the Middle East: The Ottoman-Mamluk War 1485-94* (Leiden: Brill, 1995), s. 54-59, 115-130, 134-141; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 563-565.
- 203 Har-El, *a.g.e.*, s. 163-191; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 566-568.
- 204 Har-El, *a.g.e.*, s. 138, 142, 188.
- 205 İşgüven, *a.g.e.*, s. 97-100, 126, 128-130; Tansel, *a.g.e.*, s. 313-324; Mihailović (Stolz), *a.g.e.*, s. 171-172.
- 206 Emin Aysan ve Nafiz Orhun, *TSK Tarihi Osmanlı-İran Savaşı: Çaldıran Meydan Muharebesi 1514* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979), s. 31-32, 90, 149-161; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 585-592.
- 207 Aysan, Orhun, *a.g.e.*, s. 132-143; Kazım, "Osmanlı-İran Muharebelerinde 1514 Tarihinde Vukua Gelen Çaldıran Seferi," *Türk Ordusunun Eski Seferlerinde İki İmha Muharebesi* içinde (İstanbul: Askeri Matbaa, 1930), s. 40-42.
- 208 Aysan, Orhun, *a.g.e.*, s. 90-97, 101-102, 108-109; Kazım, *a.g.e.*, s. 43-46.
- 209 R.M.Savory, "Safavid Persia," *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis, Cilt 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), s. 400.
- 210 Aysan, Orhun, *a.g.e.*, s. 110-117; Kazım, *a.g.e.*, s. 46-53, 55; Michael J. McCaffrey, "Çalderan," *Encyclopaedia Iranica* içinde, Cilt 9 (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1990), s. 657-658.
- 211 Chase, *a.g.e.*, s. 120-122, 125-126; Busbecq (Forster), *a.g.e.*, s. 110; Savory, *a.g.e.*, s. 404-405; Murphey, *a.g.e.*, s. 4-5, 22.
- 212 Aysan ve Orhun, *a.g.e.*, s. 22-28, 90; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 230-231, 346-347; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 588-589, 644-647.
- 213 Chase, *a.g.e.*, s. 19-27.

- 214 Ateşli silahların kullanımı konusunda Osmanlı-Memluk anlayışları arasındaki farklar üzerine bir analiz için bkz. Feridun M. Emecen, "Ortadoğu'da Askeri Gelişme: Osmanlı-Memlûk Rekabetinde Ateşli Silahlar," *Osmanlı Klasik Çağında Savaş* içinde (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 71-79.
- 215 Aysan ve Kan, *a.g.e.*, s. 87-90, 98-99; Hüsnü, "Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi 1516-1517," *Türk Ordusunun Eski Seferlerinde İki İmha Muharebesi* içinde (İstanbul: Askeri Matbaa, 1930), s. 61-84.
- 216 Aysan ve Kan, *a.g.e.*, s. 114-121; Hüsnü, *a.g.e.*, s. 95-105;
- 217 Aysan ve Kan, *a.g.e.*, s. 122-123; Hüsnü, *a.g.e.*, s. 105-106; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 614-616.
- 218 Jorga, *a.g.e.*, s. 83-84, 127-129; Fine, *a.g.e.*, s. 596-601; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 480-483, 485-487, 519, 536-543; Tansel, *a.g.e.*, s. 133-146.
- 219 Ferenc Szakaly, "Nandorfehervar, 1521: The Beginning of the End of the Medieval Hungarian Kingdom," *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* içinde, ed. Geza David ve Pal Fodor (Budapeşte: Lorand Eötvös University, 1994), s. 47, 50-51, 57-62; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 311-312.
- 220 Szakaly, *a.g.e.*, s. 53, 56, 58-68; Janos Bak, "Hungary: Crown and Estates," *The New Cambridge Medieval History* içinde, ed. Christopher Allmand, Cilt 7 (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 724-726; Jorga, *a.g.e.*, s. 327-328; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 626-631.
- 221 Vatin, *a.g.e.*, s. 329-345; Brockmann, *a.g.e.*, s. 121-154; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 313-316; Jorga, *a.g.e.*, s. 312-315; Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 631-635.
- 222 Gabor Basta, "A Forgotten Theatre of War 1526-1528: Historical Events Preceding the Ottoman-Hungarian Alliance of 1528," *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* içinde, ed. Geza David ve Pal Fodor (Budapeşte: Lorand Eötvös University, 1994), s. 93-114; Geza Palffy, "The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (up to the Early Eighteenth Century)," *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed. Geza David ve Pal Fodor (Leiden: Brill, 2000), s. 13-14; Szakaly, *a.g.e.*, s. 71-72.
- 223 Şeref, *Muhaç Meydan Muharebesi: 1526 (Türk-Macar) Seferi* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1930), s. 8-22; Feridun M. Emecen, "Mohaç 1526: Osmanlılara Orta Avrupa'nın Kapılarını Açan Savaş," *Osmanlı Klasik Çağında Savaş* içinde (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 162-200; Jorga, *a.g.e.*, s. 336-338.
- 224 Egemen, Güvenç ve Bozkurt, *a.g.e.*, s. 647-656, 682-690, 700-705, 725-730; Busbecq (Forster), *a.g.e.*, s. 240-241.
- 225 M. N. Pearson, *The New Cambridge History of India: The Portuguese in India*, Cilt 1.1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), s. 5-31.
- 226 Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (Albany: State University of New York Press, 1994), s. 22-23, 48, 112-114; Kamal Salibi, *A History of Arabia* (New York: Caravan Books, 1980), s. 132-137.
- 227 Brummett, *a.g.e.*, s. 32-36, 114-121; S. Soucek, "Selman Reis," *Encyclopaedia of Islam* içinde, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs, Cilt 9 (Leiden: E. J. Brill, 2008), internet baskısı.
- 228 Salih Özbaran, "Diu Seferi (1538) ve Yemen'de Osmanlı Nüfuzu," *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı* içinde (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), s. 133-138; Salih Özbaran, "Hürmüz Kuşatması (1552)," *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı* içinde (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), s. 153-161; Brummett, *a.g.e.*, s. 172-174; Salibi,

- a.g.e.*, s. 137-141; Cengiz Orhonlu, "XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahilleri'nde Osmanlılar," *İÜEF Tarih Dergisi*, Cilt 12, No. 16, 1961, s. 6-16; Soucek, *a.g.e.*
- 229 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 3, Kısım 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), s. 32-33; G. Venstein, "Sokollu Mehmed Pasha," *Encyclopaedia of Islam*, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs, Cilt 9 (Leiden: E. J. Brill, 2008), internet baskısı.
- 230 C. R. Boxer, "A Note on Portuguese Reactions to the Revival of the Red Sea Spice Trade and the Rise of Atjeħ 1540-1600," *Journal of Southeast Asian Studies*, Cilt 10, No. 3, s. 418-427; Orhonlu, *a.g.e.*, s. 17-22; Salih Özbaran, "Osmanlıların Güneye Yönelik Deniz Politikası," *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı* içinde (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), s. 98, 100-101; Leonard Y. Andaya, "Interactions with the Outside World and Adaptation in Southeast Asian Society, 1500-1800," *The Cambridge History of Southeast Asia* içinde, ed. Nicholas Tarling, Cilt 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), s. 383-387.
- 231 Richard Blackburn, "The Collapse of Ottoman Authority in Yemen, 968/1560-976/1568," *Die Welt des Islams*, Cilt 19, No. 1-4, 1979, s. 119-176.
- 232 Salih Özbaran, "Baharat Ticaretinin Canlanması: Hint Okyanusu'nda Yeni Durum," *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı* içinde (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), s. 172-180.
- 233 Salih Özbaran, "Körfez'den Bir Öykü: 1559 Bahreyn Trajedisi," *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı* içinde (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), s. 163-171; Cengiz Orhonlu, "1559 Bahreyn Seferine Aid Bir Rapor," *İÜEF Tarih Dergisi*, Cilt 17, No. 22, 1967, s. 2-16.
- 234 Giancarlo Casale, "Global Politics in the 1580s: One Canal, Twenty Thousand Cannibals, and an Ottoman Plot to Rule the World," *Journal of World History*, Cilt 18, No. 3, 2007, s. 273-277.
- 235 Brummett, *a.g.e.*, s. 24-26; Boxer, *a.g.e.*, s. 416-422; Salibi, *a.g.e.*, s. 139-140, 144-152.
- 236 Uzun Savaş'a giden süreci en ayrıntılı şekilde inceleyen Osmanlı tarihçisi olan Cafer İyani, savaş başlatan sebebini bölge reayasının ağır vergiler altında ezilerek ya isyan etmesi ya da Habsburglara sığınarak Osmanlı'ya yönelik saldırılara iştirak etmesi olduğunu iddia etmektedir. Artan saldırılar karşısında Osmanlı'nın benzer şekilde karşılık vermesi sonucunda kriz büyümüştür. Osmanlı saldırılarından rahatsız olan Habsburgların gönderdiği elçi İstanbul'da türlü vaatlerle ikna edilmeye çalışılırken, el altından padişah ve rical Hasan Paşa'ya saldırılara devam etmesi emrini vermişlerdir. Bkz. Cafer İyani, *Tevarih-i Cedid-i Vilayet-i Üngürüs (Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi, 1585-1595)*, ed. Mehmet Kirişçioglu (İstanbul: Kitabevi, 2001), s. 5-27; Finkel, *a.g.e.*, s. 8-10; Murphey, *a.g.e.*, s. 2-3, 6-7; Feridun M. Emecen, "Uzun Savaşlar'ın Başlaması (1592-1606) ve Zitvatorok Anlaşması," *Osmanlı Klasik Çağında Savaş* içinde (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 280-287; Palffy, *a.g.e.*, s. 40.
- 237 İyani (Kirişçioglu), *a.g.e.*, s. 28-113; Finkel, *a.g.e.*, s. 11-14.
- 238 Peçevi İbrahim, *Peçevi Tarihi*, Cilt 2, ed. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), s. 194-195.
- 239 Peçevi (Baykal), *a.g.e.*, s. 196-203; Evliya Çelebi (Kahraman), *a.g.e.*, s. 151-153; Hayri Aytepe ve Lütfü Güvenç, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri (1566-1683)*, Cilt 3, Kısım 3 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1981), s. 226-229.
- 240 Finkel, *a.g.e.*, s. 15-20.
- 241 Palffy, *a.g.e.*, s. 54-56; Finkel, *a.g.e.*, s. 20. Dönemin Osmanlı gözlemcilerinin antlaşmayı nasıl değerlendirdikleri için bkz. Emecen, *a.g.e.*, s. 288-292.

- 242 Jozsef Kelenik, "The Military Revolution in Hungary," *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed. Geza David ve Pal Fodor (Leiden: Brill, 2000), s. 130-137.
- 243 Caroline Finkel, "French Mercenaries in the Habsburg-Ottoman War of 1593-1606: The Desertion of the Papa Garrison to the Ottomans in 1600," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cilt 55, No. 3, 1992, s. 451-470.
- 244 Finkel, "Ottoman Military Campaigns..." *a.g.e.*, s. 34-38.

III DÖNÜŞÜM VE REFORM ÇABALARI (1606-1826) (Sayfa 147-238)

- 1 Sorunun temelinde bilgi ve tecrübelerin uzun ve emekyoğun bir şekilde uygulamalı olarak aktarılması bulunmaktadır. Bilgi ve tecrübeler büyük ölçüde yazıya dökülmediği ve gelecek nesillere sözlü olarak aktarıldığı için, ani bir felaket bütün bilgi birikiminin yok olmasına neden olabildi. Viyana sonrasında yaşanan da büyük ölçüde budur.
- 2 Kâtiplerin hiç değilse bir kısmı seferlere iştirak ettiği için ordunun problemlerini birinci elden yaşamışlardı. Ancak fiilen komuta makamlarında bulunmadıklarından, problemlerin askeri ve teknik boyutunun farkında olmadıkları gibi, Avrupalı rakip askeri sistemlerin geçirdiği dönüşümün de bilincinde değillerdi.
- 3 Bazı klasik örnekler için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 3, Kısım 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), s. 270-288; Halil İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 22; Ömer Lütfi Barkan ve Justin McCarthy, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 6, No.1, Ocak 1975, s. 3-28; Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cilt 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), s. 170-187; Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804* (Seattle: University of Washington Press, 1977), s. 65.
- 4 Kenneth Chase, *Firearms: A Global History to 1700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 98.
- 5 Revizyonist akademik çalışmalarından önemli örnekler için bkz. Virginia Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged* (Harlow: Pearson, Longman, 2007), s. 1-8, 34; Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York: Columbia University Press, 1983), s. 98-99; Rifaat Ali Abou El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries* (New York: State University of New York Press, 1991), s. 2-11, 22-23, 25-26; Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca: Cornell University Press, 1994), s. ix, 45; Rhoads Murphey, "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice during the Late Seventeenth Century," *Poetics Today*, Cilt 14, No. 2, Yaz 1993, s. 420-425; Şevket Pamuk, "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800," *Journal of Interdisciplinary History*, Cilt 35, No. 2, Güz 2004, s. 225-247.

- 6 Caroline Finkel, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300-1923* (Londra: John Murray, 2005), s. 160, 164; Shaw, *a.g.e.*, s. 178-202.
- 7 Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 43; El-Haj, *a.g.e.*, s. 6, 9, 11, 18.
- 8 John A. Mears, "The Influence of the Turkish Wars in Hungary on the Military Theories of Count Raimondo Montecuccoli," *Asia in the West: Encounters and Exchanges from the Age of Explorations* içinde, ed. Cyriac Pullapilly (Notre Dame: Cross Roads Books, 1986), s. 136-141. Ayrıca bkz. Thomas M. Baker, *The Military Intellectual and Battle: Raimondo Montecuccoli and the Thirty Years War* (Albany: State University of New York Press, 1975), s. 44-45.
- 9 Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, çev. Edward S. Forster (Oxford: The Clarendon Press, 1968), s. 111-112.
- 10 Bir önceki döneme göre seferi orduların devlete olan maliyetleri beş kat artmıştı. Parker, *a.g.e.*, s. 61; Frank Tallent, *War and Society in Early-Modern Europe, 1495-1715* (Londra: Routledge, 1992), s. 172.
- 11 Caroline Finkel, *The Government of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606* (Viyana: VWGÖ, 1988), s. 151.
- 12 Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1999), s. 21-22, 68-69.
- 13 Bu askeri yollar: Rumeli Sağ Kol (İstanbul-Vize-Aydos-İsmail), Rumeli Orta Kol (Roma dönemindeki ismiyle Via Militaria; İstanbul-Edirne-Filibe-Sofya-Belgrad), Rumeli Sol Kol (Roma dönemindeki ismiyle Via Egnatia; İstanbul-Selanik), Anadolu Sağ Kol (İstanbul-Yalova-Bursa-İzmir), Anadolu Orta Kol (İstanbul-Eskişehir-Konya-Adana) ve Anadolu Sol Kol (İstanbul-İzmit-Bolu-Tosya-Merzifon-Sivas-Malatya-Diyarbakır). Rıza Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966), s. 1-4; Konstantin Josif Ireček, *Belgrad-İstanbul-Roma Askeri Yolu*, (çev.) Ali Kemal Balkanlı (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), s. 108-130; Rhoads Murphey, *The Functioning of the Ottoman Army under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to the Understanding of the Relations Between Center and Periphery in Seventeenth Century Turkey* (Chicago: University of Chicago Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1979), s. 91-107; Mehmet İbâş, *Ukrayna'da Osmanlılar: Kamanice Seferi ve Organizasyonu (1672)* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2004), s. 55-57.
- 14 Bozkurt, *a.g.e.*, s. 21-24. 1672 Kamanets (Kamanice) Seferi'nin ulaştırma, menzil ve yığınak sistemi için bkz. İbâş, *a.g.e.*, s. 60-114. Ayrıca, 1714 Mora Seferi ulaştırma, yığınak ve menzil sistemi için bkz. Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu: Mora Fethi Örneği 1714-1716* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), s. 31-79.
- 15 Zengin yeniçerilerin vakıflar kurarak gelirlerini ocağın erzak alımına tahsis etmesi, savaşta ve barışta ocağın iâşesine büyük destek sağlamıştı. *Kavanin-i Yeniçeriyân (Yeniçeri Kanunları)*, ed. Tayfun Toroser (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), s. 66-67.
- 16 Finkel, *a.g.e.*, s. 151-154, 198-203.
- 17 Bozkurt, *a.g.e.*, s. 21-29, 37-40; İbâş, *a.g.e.*, s. 212-289; Ertaş, *a.g.e.*, s. 85-106, 119-145; Busbecq (Forster), *a.g.e.*, s. 109-110.
- 18 Martin van Creveld, *Supplying the War: Logistics from Wallenstein to Patton* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), s. 18-21.
- 19 Busbecq (Forster), *a.g.e.*, s. 12-13; Rossitsa Gradeva, "War and Peace Along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century," *Rumeli Under the Ottomans*,

- 15th-18th Centuries: Institutions and Communities içinde (İstanbul: The Isis Press, 2004), s. 120-127; İnbaşı, *a.g.e.*, s. 109-114.
- 20 1664 senesinde Tatarlarla beraber düşman içlerine yapılan akınlara katılan Evliya Çelebi'nin gözlem ve tasvirleri için bkz. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 7. Kitap, 1. Cilt, ed. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), s. 2-20.
- 21 Finkel, *a.g.e.*, s. 154-155.
- 22 Bülent Çelik, *Osmanlı Sefer Organizasyonlarından Kentli Esnafın Getirdiği Çözümmler: Orducu Esnafı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002), s. 57 ve sonrası.
- 23 Çelik, *a.g.e.*, s. 59-68.
- 24 M. Münir Aktepe, "Ahmed III. Devrinde Şark Seferine İştirak Edecek Ordu Esnafı Hakkında Vesikalar," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Cilt 7, No. 10, Eylül 1954, s. 16-19; Robert W. Olson, "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Cilt 17, No. 3, Eylül 1974, s. 335-344.
- 25 Gabor Agoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 135-138.
- 26 Finkel, *a.g.e.*, s. 160-161.
- 27 Murphey, *Ottoman Warfare, a.g.e.*, s. xviii, 26; İnbaşı, *a.g.e.*, s. 78-109, 222-242.
- 28 Tallett, *a.g.e.*, s. 62.
- 29 Örneğin, 1672 Kamanıçe Seferi'ne katılan muharip asker miktarı (harekâtı destekleyen amele, tüccar ve diğer siviller hariç olmak üzere) 80.000'den biraz fazladır. Bu mevcudun 34.825'i kapıkulu askeri (% 52'si yeniçeri), 21.500'ü eyalet askeri (timarlı sipahiler ve her tür eyalet piyade askeri), 10.000'i Kırım Tatarı, 9.000'i Eflak ve Boğdanlı ve 5.000'i Kazak idi. İnbaşı, *a.g.e.*, s. 119-121.
- 30 Tallett, *a.g.e.*, s. 56, 150-151; Creveld, *a.g.e.*, s. 25; Andre Corvisier, *Armies and Societies in Europe, 1494-1789*, çev. A. T. Siddall (Bloomington: Indiana University Press, 1979), s. 5; Aşır Arkayın, *TSK Tarihi Osmanlı Devri İkinci Viyana Kuşatması 1683*, Cilt 3, Kısım 4 layihisi (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1983), s. 113.
- 31 Gabor Agoston, "The Costs of the Ottoman Fortress System in Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed. Geza David ve Pal Fodor (Leiden: E. J. Brill, 2000), s. 222-228; Tallett, *a.g.e.*, s. 149-150.
- 32 Busbecq (Forster), *a.g.e.*, s. 52-53, 110-111; Tallett, *a.g.e.*, s. 54; Finkel, *a.g.e.*, s. 173, 191.
- 33 Brian Davies, *Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century* (Londra: Continuum, 2011), s. 9.
- 34 Pamuk, *a.g.e.*, s. 246-247; J. L. Price, "A State Dedicated to War? The Dutch Republic in the Seventeenth Century," *The Medieval Military Revolution* içinde, ed. Andrew Ayton ve J. L. Price (New York: Barnes & Noble Books, 1998), s. 184-186.
- 35 Stanford J. Shaw, "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth-Century Ottoman Reformers," *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* içinde, ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers (Chicago: The University of Chicago Press, 1968), s. 30.
- 36 Murphey, *a.g.e.*, s. 17.
- 37 Finkel, *a.g.e.*, s. 130-137, 260-265; İnalçık, *a.g.e.*, s. 74.
- 38 Murphey, "Continuity..." *a.g.e.*, s. 431-433.

- 39 Finkel, *a.g.e.*, s. 130-137, 141-143; Çelik, *a.g.e.*, s. 11-12, 30-31, 64-70; İnbaşı, *a.g.e.*, s. 223-228; Ertaş, *a.g.e.*, s. 266-270.
- 40 Pamuk, *a.g.e.*, s. 239-240; Tallett, *a.g.e.*, s. 174, 187.
- 41 Finkel, *a.g.e.*, s. 255-257; Kunt, *a.g.e.*, s. 88; Aksan, *a.g.e.*, s. 54-55; Ertaş, *a.g.e.*, s. 230-232, 319-320.
- 42 El-Haj, *a.g.e.*, s. 15.
- 43 Murphey, "Ottoman Warfare..." *a.g.e.*, s. 51-52.
- 44 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı* (İstanbul: Eren Yayınları, 1990), s. 34-37; Finkel, *a.g.e.*, s. 257-260.
- 45 R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559-1853* (Liverpool: Liverpool University Press, 1952), s. 121-184.
- 46 Marina A. Tolmacheva, "The Cossacks at Sea: Pirate Tactics in the Fronties Environment", *East European Quarterly*, Cilt 24, No. 4, Ocak 1991, s. 497-500; Murphey, *a.g.e.*, s. 17-19; Rahmi Ziya, *Girit Seferi* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1933), s. 23-26.
- 47 Murphey, *a.g.e.*, s. 19.
- 48 Murphey, *a.g.e.*, s. 63.
- 49 Creveld, *a.g.e.*, s. 8.
- 50 Corvisier, *a.g.e.*, s. 11, 73-77; Tallett, *a.g.e.*, s. 118-119, 188, 198, 202, 204.
- 51 Murphey, "Continuity..." *a.g.e.*, s. 425-430, 436-440; Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)* (Princeton: Princeton University Press, 1986), s. 35, 214-221; Fatih Yeşil, *Aydınlama Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), s. 2, 16-21.
- 52 Yeniçerilerin muharebe gücü 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca 20.000 ilâ 35.000 rakamları arasında oynamıştır. Murphey, "The Functioning..." *a.g.e.*, s. 42-47.
- 53 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, Cilt 1, 3. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), s. 329-330.
- 54 Amon Cohen, "The Army in Palestine in the Eighteenth Century: Sources of Its Weakness and Strength," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cilt 34, No. 1, 1971, s. 41-43; Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 27, No. 1, Şubat 1995, s. 40-44; Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), s. 120-121; Gradeva, *a.g.e.*, s. 112-116; Murphey, *a.g.e.*, s. 12-14.
- 55 Kuzey Afrika'da yaygın bir askeri sınıf olan Kuloğulları ile karıştırılmamalıdır.
- 56 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 24-26, 31-34, 172; Murphey, *a.g.e.*, s. 9-11.
- 57 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 64-69.
- 58 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 169, 183; Kunt, *a.g.e.*, s. 32-33.
- 59 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 466-471.
- 60 Tallett, *a.g.e.*, s. 141-142.
- 61 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 464-478, 488; Kunt, *a.g.e.*, s. 83; Cohen, *a.g.e.*, s. 42-43.
- 62 Cemal Kafadar, "On the Purity and Corruption of the Janissaries," *The Turkish Studies Association Bulletin*, Cilt 15, No. 2, Eylül 1991, s. 273-278.
- 63 Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler* (İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1965), s. 3-22, 29; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Levend," *İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 6 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 46-47; M. Tayyib Gökbilgin, "Sekban," *İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 8 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 326-327.

- 64 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları* (Ankara: Barış Yayınları, 1999), s. 16-17; Cezar, *a.g.e.*, s. 30-40; Kunt, *a.g.e.*, 24.
- 65 Karen Barkey, "In Different Times: Scheduling and Social Control in the Ottoman Empire, 1550 to 1650," *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 38, No. 3, Temmuz 1996, s. 460, 463-472; Kunt, *a.g.e.*, s. 73-76.
- 66 Barkey, "Bandits and Bureaucrats..." *a.g.e.*, s. 76-84, 164-165; Cezar, *a.g.e.*, s. 269-289; Kunt, *a.g.e.*, s. 77; Cohen, *a.g.e.*, s. 45-47.
- 67 Osmanlı yönetimi ile doğrudan kontrat yapanlara "miri levendat" ismi verilirdi. Arşiv kayıtlarına göre miri levendat ilk defa 1590'lı yıllarda ortaya çıkmıştı. Cezar, *a.g.e.*, s. 349-356.
- 68 M. Çağatay Uluçay, XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri (İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1944), s. 78-89; Barkey, *a.g.e.*, s. 165-166, 172-173; Cezar, *a.g.e.*, s. 134-142, 189-195; Ertaş, *a.g.e.*, s. 232-237.
- 69 Akdağ, *a.g.e.*, s. 70-71.
- 70 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 47-48; Goffman, *a.g.e.*, s. 113.
- 71 Hayri Aytepe ve Lütfü Güvenç, *TSK Tarihi Osmanlı Devri (1566-1683)*, Cilt 3, Kısım 3 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1981), s. 203-221; Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti..." *a.g.e.*, s. 482.
- 72 Avni Savaşkurt, *Kanije Müdafaası* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1945), s. 10-21.
- 73 Aytepe ve Güvenç, *a.g.e.*, s. 246-247.
- 74 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 478, 486-488; Barkey, *a.g.e.*, s. 68-70.
- 75 Akdağ, *a.g.e.*, s. 70, 99-100; Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 326; Virginia H. Aksan, "Locating the Ottomans Among Early Modern Empires," *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts* içinde (İstanbul: The Isis Press, 2004), s. 96-97, 106.
- 76 R. M. Savory, "Barud- iv. The Safawids," *Encyclopaedia of Islam* içinde, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs, Cilt 1 (Leiden: E. J. Brill, 2008), internet baskısı.
- 77 Akdağ, *a.g.e.*, s. 98; Salih Özbaran, "Asya'da ve Afrika'da Ateşli Silahların ve Askeri Teknolojinin Yayılmasında Osmanlıların Rolü," *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı* içinde (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), s. 264.
- 78 Halil İnalcık, "The Socio-Political Affects of Diffusion Fire-arms in the Middle East," *War, Technology and Society in the Middle East* içinde, ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp (Londra: Oxford University Press, 1975), s. 204; Özbaran, *a.g.e.*, s. 264-265; Giancarlo Casale, "The Ethnic Composition of Ottoman Ship Crews and the Rumi Challenge to Portuguese Identity," *Medieval Encounters*, Cilt 13, No. 2, Haziran 2007, s. 132, 137; Kenneth Chase, *Firearms: A Global History to 1700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 131-132.
- 79 Nicholas C. J. Pappas, "Stradioti: Balkan Mercenaries in Fifteenth and Sixteenth Century Italy," 30.06.2006, http://www.shsu.edu/%7Ehis_ncp/Stradioti.html; Philippe Contamine, *War in the Middle Ages*, çev. Michael Jones (Oxford: Blackwell Publications, 1984), s. 128-129; Corvisier, *a.g.e.*, s. 136.
- 80 İnalcık, "The Ottoman State: Economy..." *a.g.e.*, s. 24; Suraiya Faroqhi, "Crisis and Change, 1590-1699," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 434-435.
- 81 Barkey, *a.g.e.*, s. 24; Parker, *a.g.e.*, s. 59.
- 82 Aytepe ve Güvenç, *a.g.e.*, s. 178.
- 83 Tallett, *a.g.e.*, s. 79.
- 84 Fleischer, *a.g.e.*, s. 19; El-Haj, *a.g.e.*, s. 45-46; Kunt, *a.g.e.*, s. 34, 43, 67-68.

- 85 Barkey, *a.g.e.*, s. 48-50; Akdağ, *a.g.e.*, s. 45.
- 86 Sydney Nettleton Fisher, "Civil Strife in the Ottoman Empire, 1481-1503," *The Journal of Modern History*, Cilt 13, No. 4, Aralık 1941, s. 449-465; Solakzade Mehmed Hemdemi, *Solakzade Tarihi*, ed. Vahid Çabuk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), s. 365-367; Finkel, "Osman's Dream..." *a.g.e.*, s. 77, 82; Faroqhi, *a.g.e.*, s. 414-415.
- 87 Faroqhi, *a.g.e.*, s. 419, 435-436; Finkel, *a.g.e.*, s. 251, 295-304; Barkey, *a.g.e.*, s. 36; H. G. Majer, "Othman Pasha, Yegen," *Encyclopaedia of Islam* içinde, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs, Cilt 8 (Leiden: E. J. Brill, 2008), internet baskısı.
- 88 Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, ed. Zuhuri Danışman (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), s. 35-36; Evliya Çelebi ise Celaliliği, 1596 Haçova Savaşı esnasında kaçanların başlattığını iddia etmektedir. Bkz. Evliya Çelebi (Kahraman), *a.g.e.*, s. 155.
- 89 Akdağ, *a.g.e.*, s. 69-72, 85; Cezar, *a.g.e.*, s. 196-209; Barkey, *a.g.e.*, s. 141, 147; Uluçay, *a.g.e.*, s. 23-30, 90-96.
- 90 Akdağ, *a.g.e.*, s. 14, 19; Barkey, *a.g.e.*, s. 144; Faroqhi, *a.g.e.*, s. 418; Hrand D. Andreasyan, "Abaza Mehmed Paşa," *İÜEF Tarih Dergisi*, Cilt 17, No. 22, 1967, s. 133-138.
- 91 İnalçık, "The Socio-Political..." *a.g.e.*, s. 195-198, 200-201; Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, No. 32, Mart 1979, s. 302-304.
- 92 İlgürel, *a.g.e.*, s. 305-315; Ronald C. Jennings, "Firearms, Bandits, and Gun-Control: Some Evidence on Ottoman Policy towards Firearms in the Possession of Reaya, from Judicial Records of Kayseri, 1600-1627," *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* içinde (İstanbul: The Isis Press, 1999), s. 330-344.
- 93 Barkey, *a.g.e.*, s. x, 22, 55-56, 85-102; Murphey, "Continuity..." *a.g.e.*, s. 424-425.
- 94 Mücteba İlgürel, "İl Erleri," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 22 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), s. 59-60; Akdağ, *a.g.e.*, s. 89-90; Barkey, *a.g.e.*, s. 160, 167-169.
- 95 Uluçay, *a.g.e.*, s. 13-19; Akdağ, *a.g.e.*, s. 25.
- 96 Bernard Lewis, "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire," *Studia Islamica*, Cilt 9, 1958, s. 115; Thomas M. Barker, *Double Eagle and Crescent: Vienna's Second Turkish Siege and Its Historical Setting* (Albany: State University of New York Press, 1967), s. 194-197.
- 97 John Stoye, *The Siege of Vienna* (Londra: Collins, 1964), s. 30-34.
- 98 Ahmet Ağa, *Devlet-i Aliyye Teşrifatçıbaşısı Ahmet Ağa'nın Viyana Kuşatması Günlüğü*, ed. Richard F. Kreutel, çev. Esat N. Erendor (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1998), s. 115; Stoye, *a.g.e.*, s. 42-45; Barker, *a.g.e.*, s. 31-36, 136-137.
- 99 Arkayın, *a.g.e.*, s. 32-34.
- 100 Stoye, *a.g.e.*, s. 20-22, 52; Barker, *a.g.e.*, s. 201-206; Arkayın, *a.g.e.*, s. 42-46; Ivan Parvev, *Habsburgs and Ottomans: Between Vienna and Belgrade (1683-1739)* (Boulder: East European Monographs, 1995), s. 31-32.
- 101 Stoye, *a.g.e.*, s. 51-52; Arkayın, *a.g.e.*, s. 48-50; Barker, *a.g.e.*, s. 206-207; Geza Palffy, "The Origins and Development of the Border Defense System Against the Ottoman Empire in Hungary (up to the Early Eighteenth Century)," *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed. Geza David ve Pal Fodor (Leiden: Brill, 2000), s. 13-56.
- 102 Stoye, *a.g.e.*, s. 52, 67-71.

- 103 Stoye, *a.g.e.*, s. 123-131; Barker, *a.g.e.*, s. 207-218.
- 104 Stoye, *a.g.e.*, s. 132-144; Arkayın, *a.g.e.*, s. 52-54, 58-65; Barker, *a.g.e.*, s. 219-224, 228-256.
- 105 Stoye, *a.g.e.*, s. 150.
- 106 Rahmi Ziya, *a.g.e.*, s. 7-21, 26-32.
- 107 Ahmet Ağa (Kreutel), *a.g.e.*, s. 26-30, 114; Stoye, *a.g.e.*, s. 48, 151-159; Arkayın, *a.g.e.*, s. 71-79; Barker, *a.g.e.*, s. 256-264.
- 108 Stoye, *a.g.e.*, s. 161-166, 171.
- 109 Ahmet Ağa (Kreutel), *a.g.e.*, s. 44-45, 49, 51, 55, 63-64, 88; Stoye, *a.g.e.*, s. 168-173; Barker, *a.g.e.*, s. 264-274; Arkayın, *a.g.e.*, s. 76-80.
- 110 Ahmet Ağa (Kreutel), *a.g.e.*, s. 58-59, 76-80, 83; Stoye, *a.g.e.*, s. 174-177, 203-217, 244-246; Barker, *a.g.e.*, s. 279-288; Arkayın, *a.g.e.*, s. 66-71.
- 111 Ahmet Ağa (Kreutel), *a.g.e.*, s. 81; Stoye, *a.g.e.*, s. 238-242, 244-256; Barker, *a.g.e.*, s. 275-279, 288-316; Arkayın, *a.g.e.*, s. 81-83.
- 112 Ahmet Ağa (Kreutel), *a.g.e.*, s. 97-106, 112; Stoye, *a.g.e.*, s. 257-264; Barker, *a.g.e.*, s. 316-334; Arkayın, *a.g.e.*, s. 84-85.
- 113 Stoye, *a.g.e.*, s. 273-277; Barker, *a.g.e.*, s. 346-356; Arkayın, *a.g.e.*, s. 98-99; Parvev, *a.g.e.*, s. 41-42.
- 114 Gürsoy Şahin, "Osmanlı Devleti'nin 1684 Avusturya-Macaristan Seferi Hazırlıkları ve Bunların Afyonkarahisar Kazasında Halka Yansımaları," *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, No. 4, 2003, s. 113-116.
- 115 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, Cilt 4 (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), s. 177-230; Aşir Arkayın ve A. Rıza Bozkurt, *TSK Tarihi Osmanlı Devri İkinci Viyana Kuşatmasından Nizam-ı Cedidin Teşkiline Kadar Olan Devre (1683-1793)*, Cilt 3, Kısım 4 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1982), s. 186-212; Parvev, *a.g.e.*, s. 43-127.
- 116 Murphey, "Ottoman Warfare..." *a.g.e.*, s. 10.
- 117 Murphey, "Continuity..." *a.g.e.*, s. 426-428.
- 118 Finkel, *a.g.e.*, s. 293-300.
- 119 Gradeva, *a.g.e.*, s. 112-119.
- 120 Parvev, *a.g.e.*, s. 76-98; Jorga, *a.g.e.*, s. 208-209; Gradeva, *a.g.e.*, s. 112; Finkel, *a.g.e.*, s. 306; Murphey, *a.g.e.*, s. 439; Aksan, *a.g.e.*, s. 99.
- 121 Aksan, "Ottoman Wars..." *a.g.e.*, s. 19-22. Ayrıca bkz. Joseph S. Rousek, "The Geopolitics of Danubia," *American Journal of Economics and Sociology*, Cilt 5, No. 2, Ocak 1946, s. 217-226.
- 122 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 4, Kısım 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978), s. 7-9; Gradeva, *a.g.e.*, s. 111-119; Ertaş, *a.g.e.*, s. 217-218.
- 123 Michael Robert Hickok, *Ottoman Military Government in Eighteenth-Century Bosnia* (Leiden: Brill, 1997), s. 20-22, 41-52, 57-65, 78-98; Kunt, *a.g.e.*, s. 84-87; Gradeva, *a.g.e.*, s. 115-117.
- 124 Habsburglar askeri hudut savunma sistemini aslında Macarlardan miras alarak 1530'lu yıllarda teşkil ettiler. Sistem, Osmanlı eyaletlerinden kaçan Ortodoks ve Katoliklere sınır bölgesinde toprak verilmesi ve bunun karşılığında askeri hizmet talep edilmesine dayanıyordu. Sistem asıl kimliğini 17. yüzyılda, özellikle de Karlofça Antlaşması'ndan sonra kazandı. Savunma kuşağı büyük ölçüde Una, Sava ve Tuna nehirlerini takip ediyordu. Bkz. Gunther Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747* (Urbana: University of Illinois, 1960).
- 125 Hickok, *a.g.e.*, s. 1-2, 40-42, 54-55; Aksan, *a.g.e.*, s. 110-116.

- 126 Hickok, *a.g.e.*, s. 26-36; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 274-277; Lavender Cassels, *The Struggle for the Ottoman Empire 171-1740*, (London: John Murray, 1966), s. 121-123, 134, 138-139, 192-196.
- 127 S. Soucek, "Özi," *Encyclopaedia of Islam* içinde, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs, Cilt 8 (Leiden: E. J. Brill, 2008), internet baskısı; Mihail Maxim, "Kili," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 26 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), s. 1-3; Temel Öztürk, "Özü," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 37 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), s. 133-134; Mustafa L. Bilge, "Akkirman," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 2 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), s. 269-270; Semavi Eyice, "Bender," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 5 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), s. 431-432.
- 128 Virginia H. Aksan, "Manning a Black Sea Garrison in the Eighteenth Century: Ochakov and Concepts of Mutiny and Rebellion in the Ottoman Context," *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts* içinde (İstanbul: The Isis Press, 2004), s. 251-261; Orhan Şaik Gökyay, "Kamanıçe Muhafızlarının Çektiği," *İÜEF Tarih Dergisi*, No. 32, Mart 1979, s. 294-299.
- 129 Davies, *a.g.e.*, s. 109-113.
- 130 Necati Salim, *Prut (1711)* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1931), s. 14-42; Aksan, "Ottoman Wars..." *a.g.e.*, s. 90-97; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 76-85; Davies, *a.g.e.*, s. 114-123.
- 131 "Akkirman Kalesi Projesi" örneğinde olduğu gibi, ümit ederiz farklı alanlardan uzmanları bir araya getiren disiplinler arası, uluslararası, yenilikçi ve cüretkâr alan ve arşiv çalışmaları Osmanlı savunma sistemi ile ilgili günümüzdeki bilgi boşluğunu doldurabilir. Bkz. *Akkerman Fortress Project*, http://www.akkermanfortress.org.ua/akkerman_face/external/main/go/aqk_home, 29 Şubat 2008.
- 132 Karl K. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus 1708-1758* (Princeton: Princeton University Press, 1980), s. 13; Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783* (Beirut: Khayats, 1966), s. 58-59; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 3, 5.
- 133 Barbir, *a.g.e.*, s. 33-35, 37-38; Rafeq, *a.g.e.*, s. 65-72.
- 134 Barbir, *a.g.e.*, s. 89-96; Rafeq, *a.g.e.*, s. 24-42; Shimon Shamir, "Asad Pahsa al-Azm and Ottoman Rule in Damascus (1743-58)," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cilt 26, No. 1, 1963, s. 6-8.
- 135 Rafeq, *a.g.e.*, s. 82-83, 98-101, 133-141, 165-175, 209-212, 222-226; Barbir, *a.g.e.*, s. 33-34, 44-45, 85; Shamir, *a.g.e.*, s. 11-16, 27-28.
- 136 Barbir, *a.g.e.*, s. 39, 61-64, 72; Aksan, *a.g.e.*, s. 117-118.
- 137 El-Hajj, *a.g.e.*, s. 12-13, 44; Kunt, *a.g.e.*, s. 93; Dennis N. Skiotis, "From Bandit to Pasha: First Steps in the Rise to Power of Ali of Tepelen, 1750-1784," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 2, No. 3, Temmuz 1971, s. 219-220.
- 138 Pal Fodor, "State and Society, Crisis and Reform Century: Ottoman Mirror for Princes," *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics and Military Government in the Ottoman Empire* içinde (İstanbul: The Isis Press, 2000), s. 23-28; Virginia H. Aksan, "Ottoman Political Writing, 1768-1808," *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts* içinde (İstanbul: The Isis Press, 2004), 25-27; Fleischer, *a.g.e.*, s. 99, 101-102.
- 139 *Koçi Bey Risalesi* aslında iki tanedir. Burada bahsettiğimiz ilk ve asıl risale, IV. Murad'a 1631 yılında takdim edilmiş olan nüshadır. İkinci nüsha ise daha sade ve basit bir dille aynı konuları incelemekte olup, I. İbrahim'e sunulmuştur. Koçi Bey'in yazım tarzı risale boyunca aynı kalıbı takip etmektedir: "Eskiden şöyle idi ve başarıldı,

- şimdi bozuldu.” Dolayısıyla, tavsiye edebildiği tek çözüm eski düzenin yeniden ihyasıdır. Koçi Bey’e göre bunun için kuvvet kullanmak kaçınılmazdır. Koçi Bey (Danışman), *a.g.e.*, s. xiii-ix, xv-xvi; Ömer Faruk Akgün, “Koçi Bey,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 26 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), s. 143-148.
- 140 Koçi Bey (Danışman), *a.g.e.*, s. 48-49; Fleischer, *a.g.e.*, s. 101.
- 141 Koçi Bey (Danışman), *a.g.e.*, s. 6, 13-15, 27-29, 30-32; Julius Kaldy-Nagy, “The Strangers (Ecnebiler) in the 16th Century Military Organization,” *Between the Danube and the Caucasus* içinde, ed. György Kara (Budapeşte: Akademiai Kiado, 1987), 167-169; El-Haj, *a.g.e.*, s. 10, 33.
- 142 Koçi Bey (Danışman), *a.g.e.*, s. 9-12, 17-18, 24-26; Fodor, *a.g.e.*, s. 28-37; Ömer Lütfi Barkan, “Timar,” *İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 5/2 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 319-322; El-Haj, *a.g.e.*, s. 30-31, 36, 84-89.
- 143 Koçi Bey (Danışman), *a.g.e.*, s. 5-8, 16-18, 37, 39-43, 55-58, 46-47, 60-62; Barkan, *a.g.e.*, s. 320-322; El-Haj, *a.g.e.*, s. 34-40; Fleischer, *a.g.e.*, s. 139, 192, 226-227.
- 144 Kunt, *a.g.e.*, s. 79; Fodor, *a.g.e.*, s. 31-32.
- 145 Barkey, *a.g.e.*, s. 47-48; Barkan, *a.g.e.*, s. 322-325; Fleischer, *a.g.e.*, s. 182, 231.
- 146 El-Haj, *a.g.e.*, s. 21-28; Fleischer, *a.g.e.*, s. 71, 129, 282; Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)* (İstanbul: Kitabevi, 2009), s. 2-5.
- 147 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 3, Kısım1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), s. 186-204, 306-308, 367-372, 402-407, 430-432; Uzunçarşılı, “Osmanlı Tarihi...” *a.g.e.*, Cilt 3, Kısım 2, s. 414-420, 586-588.
- 148 AYTEPE ve GÜVENÇ, *a.g.e.*, s. 265-274, 297-300, 304-311; MURPHEY, “Ottoman Warfare...” *a.g.e.*, s. 9; MURPHEY, “The Functioning...” *a.g.e.*, s. 139-159; İNBAŞI, *a.g.e.*, s. 135-163.
- 149 El-Haj, *a.g.e.*, s. 5, 45-46, 55-56.
- 150 El-Haj, *a.g.e.*, s. 14, 37-38, 44; CORVISIER, *a.g.e.*, s. 10-13.
- 151 MURPHEY, “Ottoman Warfare...” *a.g.e.*, s. 8-11; HICKOK, *a.g.e.*, s. 8-38.
- 152 Koçi Bey (Danışman), *a.g.e.*, s. 37.
- 153 NİYAZI BERKES, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978), s. 42-44; GÜLTEKİN YILDIZ, “Kara Kuvvetleri”, *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918* içinde ed. Gültekin Yıldız (İstanbul: Timaş, 2013), s. 44-45.
- 154 VIRGINIA H. AKSAN, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi 1700-1783* (Leiden: Brill, 1995), s. 35-37; KARL A. ROIDER, *Austria’s Eastern Question 1700-1790*, (Princeton: Princeton University Press, 1982), s. 56-60; El-Haj, *a.g.e.*, s. 68.
- 155 FAİK REŞİT UNAT, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), s. 53-58; ENVER ZİYA KARAL, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 5 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947), s. 57-59; BERKES, *a.g.e.*, s. 44-45.
- 156 BERKES, *a.g.e.*, 46-50; ABDÜLHAK ADNAN ADIVAR, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), s. 181.
- 157 PEÇEVİ İBRAHİM, *Peçevi Tarihi*, Cilt 2, ed. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), s. 111-112; BUSBEQ, *a.g.e.*, s. 135.
- 158 FRANZ BABINGER, “18.Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyet,” *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası* içinde, ed. Nedret Kuran-Burçoğlu, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), s. 7-11; BERKES, *a.g.e.*, s. 57-62.
- 159 Bu üç eser; *Usul-ül Hikem fi Nizami’l Ümem, Füyuzat-ı Mıknatisiyye ve Kitab-ı Ci-hannüma*’dır. İbrahim Müteferrika, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı,”

- Müteferrika ve Osmanlı Matbaası* içinde, ed. Nedret Kuran-Burçoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), s. 71-75.
- 160 Osmanlı uleması, aslında oldukça heterojen bir sosyal sınıftı. Kaba bir tasnif çerçevesinde ulemayı iki gruba ayırabiliriz: ayrıcalıklı üst düzey ulema ve durumundan hoşnutsuz alt düzey ulema ve softalar (öğrenciler). Bu alt gruplar, dünyayı kendi sosyo-ekonomik perspektiflerinden görüp ona göre reaksiyonda bulunuyorlardı. Dolayısıyla, uygulamaya konulan belli bir reformun kendi grup çıkarlarına ve kazançlarına dokunmadığına emin olduktan sonra, dinen uygun olup olmadığının değerlendirmesine başlıyorlardı. Sözde ilerici diye isimlendirilen ulema temsilcilerinin tamamı üst düzey ulemaya mensuptu ve padişaha yakın kalarak önemli kazançlar elde etmişlerdi. Alt düzey ulema ise çoğu zaman reformların kendi istikbal ve yaşayışlarını tehlikeye düşürdüğü inancıyla muhalefet halindeydi. Üst düzey ulemanın çoğu zaman altlarında yer alanları dizginlemeyi başardığı görülmektedir. Bu dönem boyunca, nadiren şiddete dönüşen bir ulema muhalefeti söz konusudur. Bkz. Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the time of Selim III and Mahmud II," *The Modern Middle East* içinde, ed. Albert Hourani, Philip Khoury ve Mary C. Wilson (Londra: I. B. Tauris, 2004), s. 29-39.
- 161 Babinger, *a.g.e.*, s. 11-34; Adivar, *a.g.e.*, s. 167; Berkes, *a.g.e.*, s. 57-65.
- 162 İbrahim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmi Usûller (Usul-ül Hikem fi Nizam'ı'l Ümem)*, ed. Ömer Okutan (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990), s. 29-31, 59, 63-112; Berkes, *a.g.e.*, s. 50-57.
- 163 Olson, *a.g.e.*, s. 335-344.
- 164 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 4, Kısım 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978), s. 204-218.
- 165 Cassels, *a.g.e.*, s. 81-84; Roider, *a.g.e.*, s. 61-63; Necdet Sakaoğlu, "Ahmed Paşa (Humbaracı)," *İstanbul Ansiklopedisi* içinde, Cilt 1 (İstanbul: Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1993), s. 129-130; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 322-323; Berkes, *a.g.e.*, s. 66.
- 166 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 322-325; Berkes, *a.g.e.*, s. 6-68; Cassels, *a.g.e.*, s. 89-90, 92-94, 139-140, 153-154.
- 167 Hüseyin Yorulmaz, "Şair Devlet Adamı Koca Ragıp Paşa," *Tarih ve Toplum*, Cilt 13, No. 76, Nisan 1990, s. 34-42.
- 168 Aksan, *a.g.e.*, s. 1-33, 185.
- 169 Osmanlı elçilerinin Avrupa'daki gelişmeleri başta askeri konular olmak üzere gözlemleme ve rapor etme misyonu, gerçek anlamda Resmi Efendi ile başlar. Ondan sonraki elçilerin sefaretleri boyunca temel uğraşları Avrupa'nın askeri başarılarının sırrını keşfetmek olacaktır. Yeşil, *a.g.e.*, s. 3, 51-52.
- 170 Aksan, *a.g.e.*, s. 92-94.
- 171 Aksan, *a.g.e.*, s. 91-92, 94-97; Virginia H. Aksan, "An Ottoman Portrait of Frederick the Great," *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts* içinde (İstanbul: The Isis Press, 2004), s. 67-80.
- 172 Bruce W. Menning, "The Imperial Russian Army, 1725-1796," *The Military History of Tsarist Russia* içinde (ed.) Frederick W. Kagan ve Robin Higham, (New York: Palgrave, 2002), s. 58-66.
- 173 Aksan, "An Ottoman..." *a.g.e.*, s. 117-122, 126-127; Aksan, "Ottoman Wars..." *a.g.e.*, s. 46; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 365-375; Davies, *a.g.e.*, s. 276-283.
- 174 Anderson, *a.g.e.*, s. 286-291.
- 175 Aksan, "An Ottoman..." *a.g.e.*, s. 129-141, 144-153; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 375-389, 395-401; Davies, *a.g.e.*, s. 267-270; Alexander Bitis, *Russia and the Eastern Question: Army, Government, and Society 1815-1833* (Oxford: Oxford University Press, 2006), s. 52-53.

- 176 Aksan, *a.g.e.*, s. 130-134, 153-164; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 410-419.
- 177 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sadrazam Halil Hamid Paşa," *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 5, 1935, s. 22; Stefanos Yerasimos, "Tott, François Baron de," *İstanbul Ansiklopedisi* içinde, Cilt 7 (İstanbul: Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 1994), s. 296-297; Berkes, *a.g.e.*, s. 78-79.
- 178 Aksan, *a.g.e.*, s. 165-167; Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihi..." *a.g.e.*, Cilt 4, Kısım 1, s. 419-425; Davies, *a.g.e.*, s. 270-272.
- 179 Büyük olasılıkla Resmi tarafından yazılmış olan "Avrupa'ya mensub olan mizan-ı umur-ı hariciye beyanındadır" isimli layiha da bu açıdan önemlidir. Layihada Avrupa'da hâkim olan bir güç dengesi sisteminden ve Osmanlı'nın da bu sistemin bir parçası olduğundan bahsedilmektedir. Layiha, Osmanlı ricaline Avrupa dış politika sistemini anlatmaya çalışan bir ders notu gibi hazırlanmıştır. Bkz. Fatih Yeşil ed., *Bir Osmanlı Gözüyle Avrupa Siyasetinde Güç Oyunu - Avrupa'ya Mensub Olan Mizan-ı Umur-ı Hariciye Beyanındadır* (İstanbul: Kitabevi, 2012), s. 5-21.
- 180 Aksan, *a.g.e.*, s. 117-143, 198-200.
- 181 Aksan, *a.g.e.*, s. 188-194; Jacob M. Landau, "Saint-Priest and His Mémoire sur les Turcs," *Exploring Ottoman and Turkish History* içinde (Londra: Hurst&Co., 2004), s. 85-87.
- 182 Aksan, *a.g.e.*, s. xviii-x, 188-200.
- 183 Virginia H. Aksan, "Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760-1830," *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts* içinde (İstanbul: The Isis Press, 2004), s. 113-126.
- 184 Uzunçarşılı, Sadrazam Halil Hamid... *a.g.e.*, s. 226; Çağatay Uluçay ve Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu* (İstanbul: Berksoy Matbaası, 1958), 20-22.
- 185 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 226-227, 233-234; Uluçay ve Kartekin, *a.g.e.*, s. 21-26. Mühendishane-i Bahri-i Hümayun hakkında bkz. Fevzi Kurtoglu, *Deniz Mektepleri Tarihçesi* (İstanbul: Deniz Matbaası, 1931).
- 186 Bu rahatsızlık modern dönemler de dahil olmak üzere bütün yabancı askeri misyonların faaliyetleri esnasında karşılaşılan bir durumdur. Amerikan askeri yardım misyonunun Türkiye'de 1947'den yakın zamanlara kadar devam eden görev süresi içinde meydana gelen hadiseler bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir. Bkz. "Ankara'da NATO ve Amerika Aleyhine Miting Yapıldı," *Milliyet Gazetesi*, 10 Aralık 1967; "ABD Bayrağı İndi, Türk Bayrağı Çekildi," *Milliyet Gazetesi*, 27 Temmuz 1975; Doğan Avcıoğlu, "Türkiye'deki Amerikan Üsleri," *Yön Dergisi*, Cilt 4, No. 139, s. 16-17; Haydar Tunçkanat, *İkili Antlaşmaların İçyüzü* (Ankara: Ekim Yayınevi 1970).
- 187 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Selim III'ün Veliht İken Fransa Kralı Lûi XVI ile Muhaberetleri," *Belleten*, Cilt 2, No. 5-6, II-Kanun-Nisan 1938, s. 196-229.
- 188 Virginia H. Aksan, "Choiseul Gouffier at the Sublime Porte 1784-1792," *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts* içinde (İstanbul: The Isis Press, 2004), s. 60-65; Berkes, *a.g.e.*, s. 79-81; Uzunçarşılı, "Sadrazam Halil Hamid..." *a.g.e.*, s. 226, 235-257.
- 189 Roider, *a.g.e.*, s. 185-186.
- 190 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları - Nizam-ı Cedit* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), s. 35-36.
- 191 Diğer bir asker kökenli layiha yazarı Koca Yusuf Paşa'dır. Dine bağlılığa vurguyla başlayan layihada sadrazam olması dolayısıyla önce vezirlerin görevleri ve konumları konusunda tavsiyelerde bulunmaktadır. Layihanın diğer vurgu yaptığı konularsa; Anadolu'da yeni asker temin edilmesi, askerlik yapmayanların ordudan tasfiyesi, düzenli talim yapılması, timar sisteminin elden geçirilmesi ve yolsuzluklarla mücadele.

- Layihâ metni için bkz. Ergin Çağman, *III. Selim'e Sunulan İslahat Layihaları* (İstanbul: Kitabevi, 2010), s. 59-70.
- 192 Enveri Efendi ve El-Hac İbrahim Efendi'nin layihaları bu tarzın en iyi örnekleridir. Çağman, *a.g.e.*, s. 3-10, 31-45.
- 193 Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807* (Cambridge: Harvard University Press, 1971), s. 86-93, 98-110; Besim Özcan, "Tatarcık Abdullah Efendi ve İslahatlarla İlgili Layihası," *Türk Kültürü Araştırmaları*, Cilt 25, No. 1, 1987, s. 55-64; Karal, *a.g.e.*, s. 34-41; Çağman, *a.g.e.*, s. 3-81; Sipahi Çataltepe, *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu* (İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997), s. 73-81.
- 194 Yeşil, "Aydınlanma Çağında..." *a.g.e.*, s. 32-204; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tosyalı Ebubekir Ratib Efendi," *Belleten*, Cilt 39, No. 153, Ocak 1975, s. 49-76; J. M. Stein, "An Eighteen-Century Ottoman Ambassador Observes the West: Ebu Bekir Ratib Efendi Reports on the Habsburg System of Roads and Posts," *Archivum Ottomanicum*, Cilt 10, 1985, s. 225-232; Abdullah Uçman ed., *Ebubekir Ratib Efendi'nin Sefaretnamesi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999).
- 195 Ratib ve Ahmed Resmi'yi diğer Osmanlı elçilerinden ayıran en önemli özelliklerden biri, her ikisinin de Osmanlı ordusu ile savaş tecrübelerinin bulunmasıdır. Somut olarak Osmanlı ordusunun eksiklik ve sorunlarını biliyorlardı ve elçilikleri boyunca bu sorunlara Avrupa'da çözüm aramışlardı. Yeşil, *a.g.e.*, s. 43.
- 196 Yeşil, *a.g.e.*, s. 189-190, 233-234, 245, 292-293.
- 197 Yeşil, *a.g.e.*, s. 138-139, 245-247, 297-300; Enver Ziya Karal, "Ebu Bekir Ratib Efendi'nin Nizam-ı Cedid İslahatında Rolü," *V. Türk tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Tebliğler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960).
- 198 Yeşil, *a.g.e.*, s. 376-377, 416-418, 424-445; Karal, "Selim III'ün Hat-tı Hümayunları..." *a.g.e.*, s. 347-348.
- 199 Yeşil, *a.g.e.*, s. 23-26, 45, 38-39, 423-444.
- 200 Stanford J. Shaw, "The Established Ottoman Army Corps Under Sultan Selim III (1789-1807)," *Der Islam*, Cilt 40, Şubat 1965, s. 144-148, 151-152; Karal, "Osmanlı..." *a.g.e.*, s. 66-74.
- 201 Shaw, *a.g.e.*, s. 153.
- 202 Shaw, *a.g.e.*, s. 149-151, 153. Timar reformu denemesini başlatan Timar ve Zeamet Kanunnamesi için bkz. Yunus Koç ve Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedid Kanunları (1791-1800)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012), s. 2-16.
- 203 Shaw, *a.g.e.*, s. 153-172; Turgud İşıksal, "III. Selim'in Türk Topçuluğuna Dair Bir Hattı Hümayunu," *İÜEF Tarih Dergisi*, Cilt 8, No. 11-12, Eylül 1955, s. 179-182. Topçu, humbaracı ve lağımçı kanunnameleri için bkz. Koç ve Yeşil, *a.g.e.*, s. 60-79, 107-109, 113-117, 150-152.
- 204 Stanford J. Shaw, "The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III," *The Journal of Modern History*, Cilt 37, No. 3, Eylül 1965, s. 292-293; Çataltepe, *a.g.e.*, s. 97.
- 205 Shaw, *a.g.e.*, s. 293-297; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih* (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986), s. 55-234.
- 206 Kanunname geçiren adıyla "kadim ocak olan Bostaniyan-ı Hassa Ocağına mülhak Bostani Tüfenkcisi Ocağı" için bkz. Koç ve Yeşil, *a.g.e.*, s. 119-131.
- 207 Shaw, *a.g.e.*, s. 297-309; Yücel Özkaya, "Orta Anadolu'da Nizam-ı Cedid'in Kuruluşu ve Kaldırılışı," *A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1982, s. 514-529; Musa Çadırcı, "Ankara Sancağında Nizam-ı Cedid Ortasının Teşkili ve Nizam-ı Cedid As-

- keri Kanunnamesi," *Belleten*, Cilt 36, No. 141, Ocak 1972, s. 7-13; Çataltepe, *a.g.e.*, s. 98-104, 120-210.
- 208 Çataltepe, *a.g.e.*, s. 85-90.
- 209 Yeşil, "Aydınlanma Çağında..." *a.g.e.*, s. 186-189; Carter Findley, "Ebu Bekir Ratib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul?" *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Cilt 85, 1995, s. 41-80.
- 210 Kemal Beydilli ve İlhan Şahin, *Mahmud Raif Efendi ve Nizam-ı Cedid'e Dair Eseri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001); Kemal Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedid'e Dair Risalesi," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, No. 13, 1987, s. 387-479.
- 211 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995), s. 23-32; Yeşil, *a.g.e.*, s. 153; Uluçay ve Kartekin, *a.g.e.*, s. 17-29; Kemal Beydilli, "Ignatius D'Ohssoon Mouradgaa (Muradcan Tosunyan)," *İÜEF Tarih Dergisi*, No. 34, 1984, s. 247-314.
- 212 Beydilli, "Türk Bilim..." *a.g.e.*, s. 32-92; Uluçay ve Kartekin, *a.g.e.*, s. 39-41; Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Mühendishane'nin Kuruluşu," *Toplumsal Tarih*, Cilt 9, No. 54, Haziran 1998, s. 7-9; Çataltepe, *a.g.e.*, s. 108-110, 117-119.
- 213 Paul Strathern, *Napoleone in Egypt*, (New York: Bantam Books, 2009), s. 16-128; J. Christopher Herold, *Bonaparte in Egypt*, 2nci Baskı, (Barnsley: Pen & Sword, 2005), s. 17-101.
- 214 Naci Çakın ve Nafiz Orhon, *TSK Tarihi Osmanlı Devri (1793-1908)*, Cilt 3, Kısım 5 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978), s. 397-407; Strathern, *a.g.e.*, s. 149-171, 277-374; Herold, *a.g.e.*, s. 109-127, 267-310; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa I," *Belleten*, Cilt 35, No. 138, Nisan 1971, s. 271-272. Cezzar Paşa'nın paralı askerlerden kurulu ordusunun yapısı ve özellikleri için bkz. Cohen, *a.g.e.*, s. 47-53.
- 215 William Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and Across the Desert into Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801* (Londra: Richard Phillips, 1803), s. 147-149, 251-252; John Philip Morier, *Memoir of a Campaign with the Ottoman Army in Egypt from February to July 1800* (Londra: Debrett, 1801), s. 7-17; Strathern, *a.g.e.*, s. 391-397; Herold, *a.g.e.*, s. 318-321.
- 216 Mısır Seferi konusunda en önemli Osmanlı kaynağı sefere Yusuf Ziya Paşa'nın maiyetinde katılmış olan İzzet Hasan Efendi'nin eseridir. Ancak İzzet, metbuu olduğu Ziya Paşa'yı fazlasıyla övmek ve yüceltmek için bu eseri kaleme aldığından, dikkatli kullanılması gereken bir kaynaktır. Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyaname: Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)*, ed. M. İlkin Erkutun (İstanbul: Kitabevi, 2009), s. 110-222.
- 217 Wittman, *a.g.e.*, s. 121-123, 137-140, 186-188, 191, 194-196, 198-199, 201-206, 232-233, 252-255, 275, 316; Morier, *a.g.e.*, s. 21-33; İzzet Hasan (Erkutun), *a.g.e.*, s. 129-134, 149.
- 218 Wittman, *a.g.e.*, s. 237-245; Morier, *a.g.e.*, s. 17-21, 47.
- 219 Morier, *a.g.e.*, s. 71-77, 89-92; İzzet Hasan (Erkutun), *a.g.e.*, s. 165-174; Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 407-413; Shaw, *a.g.e.*, s. 302-303.
- 220 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1942), s. 5-39; Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 413-430, 504-511; Aksan, "Ottoman Wars..." *a.g.e.*, s. 215-224; Meryem K. Erdoğan, Meral B. Ferlibaş ve Kâmil Çolak, *Ruşçuk Âyanı: Tirsinikzade İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009), s. 35-38, 53-62.

- 221 Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden..." s. 254-261, 272-296; Shaw, *a.g.e.*, s. 301-302, 304-305; Özkaya, *a.g.e.*, s. 529-532; Erdoğan, Ferlibaş ve Çolak, *a.g.e.*, s. 115-120.
- 222 Reformların yapılmasını gerçekten isteyen ve destekleyen kâtipler küçük bir azınlıktı. Yeşil, *a.g.e.*, s. 202.
- 223 Yavuz Senemoğlu ed., *Vaka-ı Cedid: Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar* (İstanbul: Kervan Kitapçılık, ty), s. 67-89; Shaw, *a.g.e.*, s. 304; Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 514-519; Özkaya, *a.g.e.*, s. 533-535.
- 224 Çakın, Orhon, *a.g.e.*, s. 520-523; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 82-123.
- 225 Senemoğlu, *a.g.e.*, s. 103-108; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa II," *Belleten*, Cilt 35, No. 139, Temmuz 1971, s. 417-444.
- 226 Bitis, *a.g.e.*, s. 26-28. Harekâtın Rus perspektifinden kimi ayrıntılar için bkz. Alexander Mikhailovsky-Danilevsky, *Russo-Turkish War of 1806-1812*, 2 Cilt, ed. Alexander Mikaberidze (West Chester: The Nafzinger Collection, 2002).
- 227 Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 421-430, 511-514; Aksan, *a.g.e.*, s. 270-285.
- 228 Bitis, *a.g.e.*, s. 99. Ali Paşa'nın isyanı ve trajik sonu başta Lord Byron ve Alexandre Dumas olmak üzere, dönemin Avrupalı yazarlarına esin vermiştir. Bu konu hakkında oldukça popüler, ama bir o kadar da gerçekten uzak roman ve hikâyeler yayımlanmıştır. Bir temsili örnek için bkz. R. A. Davenport, *The Life of Ali Pasha of Tepeleni: Surnamed Aslan, or the Lion* (Londra: Thomas Tegg and Son, 1807), s. 215-418.
- 229 Osmanlı askerlerinin çilesi ve nasıl savaşçıları konusunda en iyi bilgi, bir Osmanlı paralı askerinin anılarında verilmektedir. Bkz. Jan Schmidt, "The Adventures of an Ottoman Horseman: The Autobiography of Kabudlı Vasfi Efendi," *The Joys of Philology, Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)* içinde (İstanbul: The Isis Press, 2002), s. 214-241.
- 230 Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 534-541.
- 231 Aslında Türk'ten kasıt Osmanlı sosyokültür çevresinde yetişmiş bireylerdir.
- 232 Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 9-12, 79-82, 89-93, 170-171, 175-180; Alain Silvera, "The First Egyptian Student Mission to France Under Muhammad Ali," *Middle Eastern Studies*, Cilt 16, No. 2, Mayıs 1980, s. 6-7.
- 233 Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution and of the Wars and Campaigns* (Londra: T. Cadell, 1844), s. 193-267.
- 234 Fahmy, *a.g.e.*, s. 55-60, 268-275; Howard A. Reed, *The Destruction of the Janissaries by Sultan Mahmud II in June 1826* (Princeton: Princeton University, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1951), s. 16-19.
- 235 Reed, *a.g.e.*, s. 45-46, 52-69, 99-102; Avigdor Levy, "The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II," *Asian and African Studies*, Cilt 7, 1971, s. 13-16; Yıldız, *Neferin Adı Yok... a.g.e.*, s. 19.
- 236 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (BOA), Hatt-ı Hümayun Kataloğu, No. 17479, Yıl 1241; Avigdor Levy, "The Eşkenci Project: An Ottoman Attempt at Gradual Reform (1826)," *28th International Congress of Orientalists-Canberra* toplantısında okunmuş bildirisi, 1971, s. 6-13; Hafız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat Letaif-i Vekayi-i Enderuniyye*, ed. Ali Şükrü Çoruk (İstanbul: Kitabevi, 2011), s. 406-410; Reed, *a.g.e.*, s. 107-189; Yıldız, *a.g.e.*, s. 20-30.
- 237 Reed, *a.g.e.*, s. 190-287; Yıldız, *a.g.e.*, s. 31-71; Ahmet Cevat Eren, *Mahmud II Zamanında Bosna-Hersek* (İstanbul: Nurgök Matbaası, 1969), s. 71-83.

IV HAYATTA KALMA MÜCADELESİ (1826-1858)

(Sayfa 271-354)

- 1 Helmuth von Moltke, *The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829*, çev. Lucie D. Gordon (Londra: John Murray, 1854), s. 12; Avigdor Levy, *The Military Policy of Sultan Mahmud II, 1808-1839* (Cambridge: Harvard University, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1968), s. 195-196; Edward Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999), s. 23-24, 31-32, 41.
- 2 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 23. Charles Mac Farlane, *Kismet; or the Doom of Turkey* (Londra: Thomas Bosworth, 1853), s. 6
- 3 Levy, *a.g.e.*, s. 161-165, 169-171; Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)* (İstanbul: Kitabevi, 2009), s. 50-53, 77-83.
- 4 Ahmet Cevat Eren, *Mahmud II Zamanında Bosna-Hersek* (İstanbul: Nurgök Matbaası, 1969), s. 48-97; Moltke, *a.g.e.*, s. 14-15, 269-270; Yıldız, *a.g.e.*, s. 71-75.
- 5 R. Walsh, *Narrative of a Journey from Constantinople to England* (Philadelphia: Carey, Lea&Carey, 1828), s. 42; Engelhardt, *a.g.e.*, s. 20.
- 6 Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 53-54.
- 7 Hafız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat Letaif-i Vekayi-i Enderruniyye*, ed. Ali Şükrü Çoruk (İstanbul: Kitabevi, 2011), s. 413-415, 435-436, 438; Levy, *a.g.e.*, s. 176-177, 388-390.
- 8 Levy, *a.g.e.*, s. 268-270; Yıldız, *a.g.e.*, s. 272-273.
- 9 Ahmet Yaramış ve Mehmet Güneş ed., *Askeri Kanunnameler (1826-1827) [Kanunname-i Asakir-i Mansure-i Muhammediye isimli Osmanlıca yazmanın Latin harfli transkripsiyonu]* (Ankara: Asil Yayın, 2007), s. 100-114.
- 10 İlyas Ağa (Çoruk), *a.g.e.*, s. 419-420; Levy, *a.g.e.*, s. 242-247, 544-545; Yıldız, *a.g.e.*, s. 274.
- 11 Alay olarak tasnif edilen bu birliklerin kuruluş ve mevcutlarına bakılacak olursa, aslında birer tabur oldukları görülmektedir. Zira mevcutları dışında bir alayın bağımsız hareket etmesini sağlayan muharebe destek ve hizmet destek unsurları bulunmamaktadır.
- 12 Levy, *a.g.e.*, s. 177-179, 182, 360-361, 390; Yaramış ve Güneş, *a.g.e.*, s. 45-58; Yıldız, *a.g.e.*, s. 139-140, 265-266.
- 13 Levy, *a.g.e.*, s. 366-371; Yaramış ve Güneş, *a.g.e.*, s. 61-62; Yıldız, *a.g.e.*, s. 180-187.
- 14 Levy, *a.g.e.*, s. 250-267; Yaramış ve Güneş, *a.g.e.*, s. 67-79; Yıldız, *a.g.e.*, s. 195-200.
- 15 Levy, *a.g.e.*, s. 323-345, 545-554; Yaramış ve Güneş, *a.g.e.*, s. 88-100.
- 16 Levy, *a.g.e.*, s. 179-181, 187-189, 399-401.
- 17 Levy, *a.g.e.*, s. 226-230; Charles Napier, *The War in Syria* (Londra: John W. Parker, 1842), s. 4-7; Helmuth von Moltke, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), s. 32-34.
- 18 İlyas Ağa (Çoruk), *a.g.e.*, s. 434-435, 438-441; Levy, *a.g.e.*, s. 230-232, 235; Yıldız, *a.g.e.*, s. 280-282.
- 19 Levy, *a.g.e.*, s. 232-238; İlyas Ağa (Çoruk), *a.g.e.*, s. 442-443; Yıldız, *a.g.e.*, s. 266-267.
- 20 İlyas Ağa (Çoruk), *a.g.e.*, s. 10-385; Levy, *a.g.e.*, s. 377-378; Yıldız, *a.g.e.*, s. 374-377.

- 21 İlyas Ağa (Çoruk), *a.g.e.*, s. 419-420, 428-429, 435-437; Yıldız, *a.g.e.*, s. 172.
- 22 İlyas Ağa (Çoruk), *a.g.e.*, s. 460, 462, 467, 474, 477, 495-496, 548-549; Levy, *a.g.e.*, s. 380-381.
- 23 İlyas Ağa (Çoruk), *a.g.e.*, s. 451-453, 494, 507, 541-542; Levy, *a.g.e.*, s. 380-382.
- 24 F. R. Chesney, *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829 with a View of the Present State of Affairs in the East* (Londra: Smith, Elder&Co., 1854), s. 16-24.
- 25 Eren, *a.g.e.*, s. 98-101; Alexander Bitis, *Russia and the Eastern Question: Army, Government, and Society 1815-1833* (Oxford: Oxford University Press, 2006), s. 143-144; Moltke, "The Russians in Bulgaria..." *a.g.e.*, s. 13-15; Walsh, *a.g.e.*, s. 50.
- 26 Naci Çakın ve Nafiz Orhon, *TSK Tarihi Osmanlı Devri (1793-1908)*, Cilt 3, Kısım 5 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978), s. 436-437; Moltke, *a.g.e.*, s. 14, 16, 19-20.
- 27 Humphry Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars* (Londra: John Murray, 1856), s. 149-161; Edward Money, *Twelve Months with the Bashi-Bozouks* (Londra: Chapman and Hall, 1857), s. 7-10, 26-29; George Dodd, *Pictorial History of the Russian War* (Londra: W&R Chambers, 1856), s. 31-33.
- 28 Svetlana Ivanova, "Widin," *Encyclopaedia of Islam* içinde, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs, Cilt 9 (Leiden: E. J. Brill, 2008), internet baskısı; Svetlana Ivanova, "Warna," *Encyclopaedia of Islam* içinde, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs, Cilt 9 (Leiden: E. J. Brill, 2008), internet baskısı; Mihail Maxim, "İbrail," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 21 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), s. 363-365.
- 29 Chesney, *a.g.e.*, s. 32-46, 64-68, 93; Moltke, *a.g.e.*, s. 40-46, 56; Bitis, *a.g.e.*, s. 282-284.
- 30 Chesney, *a.g.e.*, s. 69-84; Moltke, *a.g.e.*, s. 57-58, 68-104; Bitis, *a.g.e.*, s. 168-188, 274-282.
- 31 Chesney, *a.g.e.*, s. 85-92, 101-113; Moltke, *a.g.e.*, s. 108-137; Bitis, *a.g.e.*, s. 285-290; Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 438-439.
- 32 Chesney, *a.g.e.*, s. 113-139; Moltke, *a.g.e.*, s. 138-190, 216-218; Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 439-441; Bitis, *a.g.e.*, s. 291-293.
- 33 Chesney, *a.g.e.*, s. 150-158; Moltke, *a.g.e.*, s. 220-232.
- 34 Chesney, *a.g.e.*, s. 163-165; Moltke, *a.g.e.*, s. 261-263.
- 35 W. Monteith, *Kars and Erzeroum; with the Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829* (Londra: Longman, Brown, Green and Longmans, 1854), s. 122-157; Chesney, *a.g.e.*, s. 167-171; Bitis, *a.g.e.*, s. 206-269.
- 36 Monteith, *a.g.e.*, s. 158; Chesney, *a.g.e.*, s. 172-179; Bitis, *a.g.e.*, s. 296-297.
- 37 Monteith, *a.g.e.*, s. 158-214; Chesney, *a.g.e.*, s. 179-196; Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 441-442; Bitis, *a.g.e.*, s. 297-299.
- 38 Monteith, *a.g.e.*, s. 217-219, 221-223; Chesney, *a.g.e.*, s. 197-199.
- 39 Monteith, *a.g.e.*, s. 231-240; Chesney, *a.g.e.*, s. 257-266; Bitis, *a.g.e.*, s. 321-322.
- 40 Monteith, *a.g.e.*, s. 242-274; Chesney, *a.g.e.*, s. 266-286; Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 443.
- 41 Chesney, *a.g.e.*, s. 201-203; Moltke, *a.g.e.*, s. 269-274; Yıldız, *a.g.e.*, s. 282-283; Bitis, *a.g.e.*, s. 305-312.
- 42 Chesney, *a.g.e.*, s. 204-206; Moltke, *a.g.e.*, s. 277-283.
- 43 Chesney, *a.g.e.*, s. 208-227; Moltke, *a.g.e.*, s. 326-357; Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 444-445; Bitis, *a.g.e.*, s. 314-315.
- 44 Chesney, *a.g.e.*, s. 232-240; Moltke, *a.g.e.*, s. 284-323.
- 45 Chesney, *a.g.e.*, s. 240-250; Moltke, *a.g.e.*, s. 370-418; Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 445-448; Bitis, *a.g.e.*, s. 315-316.

- 46 Chesney, *a.g.e.*, s. 293-296; Bitis, *a.g.e.*, s. 372-376.
- 47 Moltke, *a.g.e.*, s. 256-257; Chesney, *a.g.e.*, s. 389, 398.
- 48 Moltke, *a.g.e.*, s. 19-20, 68-77, 255-256; Chesney, *a.g.e.*, s. 375-376; Yıldız, *a.g.e.*, s. 285-288.
- 49 Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece & and of a Cruise in the Black Sea with the Capitan Pasha in the Years 1829, 1830 and 1831*, Cilt 2 (Philadelphia: E. L. Carey & A. Hart, 1833), s. 70-71; Bitis, *a.g.e.*, s. 325-348; Monteith, *a.g.e.*, s. 301; Ufuk Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya* (İstanbul: TKAE Yayınları, 1993), s. 27-39, 41-64; Virginia Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged* (Harlow: Pearson, Longman, 2007), s. 400-401.
- 50 Moltke, *a.g.e.*, s. 410-411; Chesney, *a.g.e.*, s. 375.
- 51 Moltke, *a.g.e.*, s. 13, 17-19, 319; Walsh, *a.g.e.*, s. 118-119.
- 52 Chesney, *a.g.e.*, s. 257-260.
- 53 Moltke, *a.g.e.*, s. 218-219, 233-235, 262, 279-281; Chesney, *a.g.e.*, s. 144-147, 204-206.
- 54 Mustafa Zarif, "Zarif Paşanın Hatıratı," *Belleten*, ed. E. Ziya Karal, Cilt 4, No. 16, 1 Teşrin 1940, s. 456-457; Moltke, *a.g.e.*, s. 12-13, 17; Slade, *a.g.e.*, s. 145; Chesney, *a.g.e.*, s. 65-66; Mac Farlane, *a.g.e.*, s. 10, 14; Engelhardt, *a.g.e.*, s. 25-26; Yıldız, *a.g.e.*, s. 382-393; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra: Oxford University Press, 1966), 98-100.
- 55 Chesney, *a.g.e.*, s. 288-289.
- 56 Dukakinzade Feridun, *Türk Ordusunun Eski Seferlerinden Nezîp 1831-1840 Seferi* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1931), s. 1.
- 57 Fahmy, *a.g.e.*, s. 41-51; Dukakinzade, *a.g.e.*, s. 3-5.
- 58 Dukakinzade, *a.g.e.*, s. 11-15; Fahmy, *a.g.e.*, s. 61-63.
- 59 Dukakinzade, *a.g.e.*, s. 14-17; Fahmy, *a.g.e.*, s. 63-66.
- 60 Dukakinzade, *a.g.e.*, s. 17-21; Fahmy, *a.g.e.*, s. 66-67; Zarif, *a.g.e.*, s. 452-454.
- 61 Dukakinzade, *a.g.e.*, s. 21-23; Fahmy, *a.g.e.*, s. 67-71.
- 62 Levy, *a.g.e.*, s. 454-455.
- 63 Levy, *a.g.e.*, s. 197-200, 460-462; Yıldız, *a.g.e.*, s. 262, 275-276.
- 64 Levy, *a.g.e.*, s. 462-464.
- 65 Abdullah Saydam, "Ömer Lütfi Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 34 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), s. 74-76.
- 66 *Kara Harp Okulu Tarihi Arşivi (KHOTA)*, Künye Defteri No. 1; Levy, *a.g.e.*, s. 200-205, 465-469.
- 67 Mahmud Şevket, *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti: Osmanlı Ordusunun Kuruluşundan 1908 Yılına Kadar*, ed. N. Türsan ve S. Türsan (Ankara: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, 1983), s. 85-86; Levy, *a.g.e.*, s. 480-489; Sandwith, *a.g.e.*, s. 121-122.
- 68 *Harpokulu Tarihçesi* (Ankara: Harpokulu Matbaası, 1945), s. 10; Fahmy, *a.g.e.*, s. 90-91, 174-179, 243-251.
- 69 Mısır hükümeti ilk grup öğrenciyi 1813'te İtalya'ya, 1818'te de İngiltere'ye gönderdi. Ancak 1826 senesi sonrasında yurtdışı eğitim için seçilen öğrencilerin çoğu Fransa'ya gönderilecekti.
- 70 Diğerleri Hüseyin (topçu ferîği), Ahmed (denizci subay) ve Abdülatîf'tir (erkânîharbiye miralayı). Bu dört genç 1838'de yurda dönecekti. Bkz. Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 2 (İstanbul: Dergah Yayınları, 1982), s. 601-602; Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004), s. 4-6.

- 71 Mısır hükümetinin Paris'te kurduğu Mekteb-i Mısri isimli okulun varlığı bu kararda etkili olmuşa benzetilmektedir. Ebubekir Ratib Efendi'nin reisülküttaplığı esnasında, gerek duyulan uzmanlık alanlarında Osmanlı gençlerinin Paris'e gönderilerek yetiştirilmesinin en doğru yol olduğu konusunda tekliflerde bulunduğu bilinmektedir. Bkz. Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), s. 420.
- 72 Adnan Şişman, "Mekteb-i Osmani (1857-1864)," *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 5, 1986, s. 84-100; Richard L. Chambers, "Notes on the Mekteb-i Osmani in Paris 1957-1874," *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* içinde, ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers (Chicago: The University of Chicago Press, 1968), s. 314-316 .
- 73 Şişman, *a.g.e.*, s. 106-118; Chambers, *a.g.e.*, s. 317-329.
- 74 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978), s. 191.
- 75 Levy, *a.g.e.*, s. 382-384.
- 76 Zarif, *a.g.e.*, s. 454, 458.
- 77 Fahmy, *a.g.e.*, s. 12, 80-82, 90, 170. Kısa süreli, mesleğe yönelik uygulamalı eğitim veya uzun süreli, akademik ağırlıklı eğitim tercihleri az gelişmiş ülkelerin karşısına çıkan önemli bir açmazdır.
- 78 Ahmet Nuri Sinaplı, *Şeyhülüvüzera, Serasker Mehmed Namık Paşa* (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1987), s. 66-69.
- 79 Fransız eğitim sisteminin elitist yaklaşımı Osmanlı askeri eğitim sistemi üzerinde derin tesirler bırakacaktır.
- 80 Julia Pardoe, *The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks in 1836*, Cilt 1 (Londra: Henry Colburn, 1837), s. 194-203.
- 81 BOA, Hatt-ı Hümayun Katalog No. 17474, sene 1242; BOA, Hatt-ı Hümayun Katalog No. 17474A, sene 1242; BOA, Hatt-ı Hümayun Katalog No. 17700, sene 1242; Ahmed Lütfi, *Vakamüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt 4-5 (İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1999), s. 826. Dönemin gözlemcilerinin tanıklığı için bkz. Pardoe, *a.g.e.*, s. 194-204. Ayrıca bkz. MacFarlane, *a.g.e.*, s. 47-49.
- 82 Oysa okul müfredatında dini derslerin önemli bir yeri olduğu gibi, öğrencilerin dini görevlerini yerine getirmeleri de bekleniyordu. Savsaklayan öğrenciler ceza almaktaydı.
- 83 Örnek olarak 1849 senesinde mezun olan on bir süvari subayının tamamı öksüzdü. *KHOTA*, Künye Defteri No. 1; MacFarlane, *a.g.e.*, s. 95; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 46, 187.
- 84 Bunun tek istisnası Mehmed Reşid Paşa'nın üç kölesini Harbiye'ye kayıt ettirmesidir. *KHOTA*, Künye Defteri No. 1.
- 85 *KHOTA*, Numara Defteri No. 1; BOA, Hatt-ı Hümayun Katalog No. 46425, sene 1253; BOA, Hatt-ı Hümayun Katalog No. 46425A, sene 1253; Feza Günergun, "Mekteb-i Harbiye'de Okutulan Mimarlık ve İnşaat Bilgisi Dersleri için 1870'li Yıllarda Yazılmış Üç Kitap," *Afife Batur'a Armağan: Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları* içinde, ed. Aygül Ağar vd. (İstanbul: Literatür Yayınları, 2005), s. 151-152.
- 86 Güneydoğu Anadolu'da zorla askere almanın canlı tasvirleri için bkz. Moltke, "Türkiye Mektupları..." *a.g.e.*, s. 180-198.
- 87 Dukakinzade, *a.g.e.*, s. 24-34, 37-38; Moltke, *a.g.e.*, s. 152-157, 252-263.
- 88 Dukakinzade, *a.g.e.*, s. 34-40; Moltke, *a.g.e.*, s. 263-274.
- 89 Fahmy, *a.g.e.*, s. 199-209, 252-263.
- 90 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde firar edip Osmanlı Ordusu'na katılan Mısırlı subaylarla ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır. Önemli olanları aşağıda sıralanmıştır.

- BOA, Hatt-ı Hümayun No. 59153, sene 1255; BOA, Hatt-ı Hümayun No. 59154, sene 1255; BOA, Hatt-ı Hümayun No. 59168A, sene 1255; BOA, Hatt-ı Hümayun No. 59171, sene 1255; BOA, Hatt-ı Hümayun No. 59181, sene 1256; BOA, Hatt-ı Hümayun No. 59187B, sene 1256; BOA, Hatt-ı Hümayun No. 59197C, sene 1256.
- 91 Harpokulu, *a.g.e.*, s. 10-13; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 1-2 (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), s. 357; Ahmed Lütfi, *a.g.e.*, s. 927; Fahmy, *a.g.e.*, s. 161.
- 92 Dukakinzade, *a.g.e.*, s. 41-50.
- 93 Avigdor Levy, "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army 1826-1839," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 2, 1971, s. 32-36.
- 94 Erken yaşta vefat eden iki subay dışında bütün mezunlar Harp Okulu'nda öğretmen olarak görev yapmış ve hatta biri daimi öğretim kadrosuna alınmıştır. Beş mezun diplomatik ve mülki kadrolarda görev yapmıştır. En başarılısı Hüseyin Avni Paşa sadrazamlık makamına kadar çıkmıştır. *KHOTA*, Künye Defteri No. 1.
- 95 Atwell Lake, *Narrative of the Defence of Kars, Historical and Military* (Londra: Richard Bentley, 1857), 61-62.
- 96 *KHOTA*, Numara Defteri No. 1; Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye* (İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1310 [1894]), s. 57-84.
- 97 BOA, Cevdet Askeri No. 3041, tarihsiz; BOA, Cevdet Askeri No. 8843, sene 24 S 1253; *KHOTA*, Künye Defteri No. 1 ve 2; Mehmed Esad, *a.g.e.*, s. 43-87.
- 98 Harp Okulu mezunu sanatçılar için bkz. İlkey Karatepe, *Asker Ressamlar Kataloğu* (İstanbul: Askeri Müze Yayınları, 2001); Harp Okulu mezunu yazar ve şairler için bkz. İlhan Çiloğlu, *Asker Yazarlar ve Şairler* (İstanbul: Elif Kitabevi, 2002).
- 99 MacFarlane, *a.g.e.*, s. 19, 36-37, 40.
- 100 Kemal Karpat, "Kossuth in Turkey: The Impact of Hungarian Refugees in the Ottoman Empire, 1849-1851," *CIEPO VII Sempozyumu Bildirileri* içinde, ed. J. L. Bacque-Grammont, İ. Ortaylı ve E. van Donzel (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), s. 109-116; Adolphus Slade, *Turkey and the Crimean War: A Narrative of Historical Events* (Londra: Smith, Elder, 1867), s. 61-62; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar ve Polonyalı Mülteci Subaylar," *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl: 14, No. 27, Ağustos 1989, s. 19-20; György Csorba, "Hungarian Emigrants of 1848-49 in the Ottoman Empire," *The Turks* içinde, ed. H. C. Güzel, C. C. Oğuz ve Ö. Karatay, Cilt 4 (Ankara: Yeni Türkiye Publishing, 2002), s. 224-226.
- 101 Karpat, *a.g.e.*, s. 117; Csorba, *a.g.e.*, s. 226-229; Jerzy S. Lakta, *Lehistan'dan Gelen Şehit Mustafa Celaleddin Paşa-Konstanty Borzecki* (İstanbul: Boyut Yayıncılık, 1987), s. 17-19; Sandwith, *a.g.e.*, s. 115-116; Duncan, *a.g.e.*, s. 154-167, 174-178.
- 102 Karpat, *a.g.e.*, s. 119-121; Ortaylı, *a.g.e.*, s. 20-21; Csorba, *a.g.e.*, s. 230-231; Charles Duncan, *A Campaign with the Turks in Asia*, Cilt 1 (Londra: Smith, Elder and Co., 1855), s. 171-176.
- 103 Karpat, *a.g.e.*, s. 121; Lakta, *a.g.e.*, s. 27-31.
- 104 Levy, *a.g.e.*, s. 374-375, 590-594, 632.
- 105 Uygulamanın resmi olarak meşru gösterilme çabası için bkz. Musa Çadırcı, "Redif Askeri Teşkilatı," *Yedinci Askeri Tarih Semineri* içinde, Cilt 1 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2000), s. 58-60; Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu, Redif-i Asakir-i Mansure," *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, No. 12, 1981, s. 127.
- 106 Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 87; Yıldız, *a.g.e.*, s. 253-256; Nihat Atakan, *Ordu Bilgisi* (Ankara: Harp Okulu Matbaası, 1943), s. 22-23.
- 107 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 128.

- 108 Çadırcı, *a.g.e.*, s. 59-61; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 129-131; Yıldız, *a.g.e.*, s. 257-260; Cahide Bolat, *Redif Askeri Teşkilatı (1834-1876)* (Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2000), s. 24-26.
- 109 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 131-135; Bolat, *a.g.e.*, s. 30-31; Fahrettin Tızlak, "Harpur'tan Asker Alma ve Fırariler Hakkında Bazı Tedbirler (1834-1838)," *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl: 14, No. 1989.
- 110 Moltke, *a.g.e.*, s. 29.
- 111 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 139-143; Bolat, *a.g.e.*, s. 29-32.
- 112 Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 143-145, 149-157; Bolat, *a.g.e.*, s. 27-28, 32-33, 38-46; Tızlak, *a.g.e.*, s. 61-63; Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece & and of a Cruise in the Black Sea with the Capitan Pasha in the Years 1829, 1830 and 1831*, Cilt 1 (Philadelphia: E. L. Carey & A. Hart, 1833), s. 411-412, 494. Osmanlı askere alma sistemi hakkında kısa bilgi için bkz. Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918," *International Review of Social History*, Cilt 43, No. 3, 1998, s. 437-449.
- 113 MacFarlane, *a.g.e.*, s. 59-63, 67-68; Levy, *a.g.e.*, s. 595-599; Aksan, *a.g.e.*, s. 357-359; Yıldız, *a.g.e.*, s. 210-211, 223-224.
- 114 James Henry Skene, *The Three Eras of Ottoman History; A Political Essay on the Late Reforms of Turkey* (Londra: Chapman and Hall, 1851), s. 52-61; Lewis, *a.g.e.*, s. 104-109; Aksan, *a.g.e.*, s. 402-403; Engelhardt, *a.g.e.*, s. 43-50.
- 115 Alexander W. Kinglake, *The Invasion of the Crimea: Its Origin and an Account of Its Progress*, Cilt 1 (Londra: William Blackwood, 1863), s. 181 vd.; Dodd, *a.g.e.*, s. 3-19; Chesney, *a.g.e.*, s. 297-334; Candan Badem, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)* (Leiden: Brill, 2010), s. 60-80.
- 116 Mac Farlane, *a.g.e.*, s. 5-6, 10-17, 26-37; John Reid, *Turkey and the Turks being the Present State of the Ottoman Empire* (Londra: Robert Tyas, 1840), s. 66-68; Sandwith, *a.g.e.*, s. 117-119.
- 117 Chesney, *a.g.e.*, s. 353-354.
- 118 A. Tevfik Gürel, *1853-1855 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1935), s. 20-27; Hikmet Süer, *TSK Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekatı (1853-1856)* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986), s. 52-58.
- 119 Kinglake, *a.g.e.*, s. 182-197; Dodd, *a.g.e.*, s. 19-26; Slade, "Turkey and the Crimean War..." *a.g.e.*, s. 105-115, 126-127; Gürel, *a.g.e.*, s. 26-32; Süer, *a.g.e.*, s. 68-69; Badem, *a.g.e.*, s. 80-98.
- 120 Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 83-84; Skene, *a.g.e.*, s. 77-81; Süer, *a.g.e.*, s. 34-35; Dodd, *a.g.e.*, s. 26; Engelhardt, *a.g.e.*, s. 71-76, 93-94; Atakan, *a.g.e.*, s. 24-25.
- 121 Günümüzde de askeri birlik ve kurumların girişi kapılarına "nizamiye" denmesinin kökeninde bu askeri reform yatmaktadır.
- 122 W. E. D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), s. 58-59; Skene, *a.g.e.*, s. 62-73; Chesney, *a.g.e.*, s. 389-390; Engelhardt, *a.g.e.*, s. 120-124.
- 123 Yivli tüfeklere şeşhane denildiğinden bu silahlarla teçhiz edilmiş birlikler şeşhaneci ismi ile anılmaktaydı. Yivli tüfekler daha isabetli atış yapma kapasitesine sahip olmasına rağmen, doldurulması yivsiz tüfeklere göre daha zor olduğundan, askerlerin tamamına dağıtılmayıp sadece seçme taburlara verilmesi kararlaştırılmıştı.
- 124 Sandwith, *a.g.e.*, s. 119-120; Skene, *a.g.e.*, s. 61-63; Dodd, *a.g.e.*, s. 28; Süer, *a.g.e.*, s. 33; Gürel, *a.g.e.*, s. 7; Duncan, *a.g.e.*, s. 93-95.

- 125 Gürel, *a.g.e.*, s. 28-29, 105-106; Süer, *a.g.e.*, s. 51; Slade, *a.g.e.*, s. 58-64, 70-71; Sandwith, *a.g.e.*, s. 96, 107.
- 126 Slade, *a.g.e.*, s. 116-120; William H. Russell, *The British Expedition to the Crimea* (Londra: G. Routledge, 1858), s. 69-70; Badem, *a.g.e.*, s. 103-104.
- 127 Süer, *a.g.e.*, s. 34, 37-39, 59, 63-66, 71-72; Zarif, *a.g.e.*, s. 473-476; Dodd, *a.g.e.*, s. 31-36; Badem, *a.g.e.*, s. 143-146.
- 128 Gürel, *a.g.e.*, s. 108-109; Süer, *a.g.e.*, s. 72-73; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 59-61; Badem, *a.g.e.*, s. 154-155.
- 129 Süer, *a.g.e.*, s. 74-77; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 61-62; Zarif, *a.g.e.*, s. 476-479; Badem, *a.g.e.*, s. 161-166.
- 130 Kinglake, *a.g.e.*, s. 373-387; Süer, *a.g.e.*, s. 77-82; Zarif, *a.g.e.*, s. 480-483; Sandwith, *a.g.e.*, s. 92-94; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 62-64; Gürel, *a.g.e.*, s. 108-109; Badem, *a.g.e.*, s. 166-172.
- 131 Badem, *a.g.e.*, s. 117-128.
- 132 İngiltere ve Fransa'da basın, matbaa teknolojisinin gelişmesi sayesinde daha geniş kitlelere ulaşma imkânına sahip olmuş ve gazete fiyatları herkesin alabileceği seviyelere düşmüştü. "Penny Press" denilen dönemin gazeteciliği, sansasyonel haberlerle satış rakamlarını artırmaya çalışıyordu. Rus krizinin tam da bu atılım ile örtüşmesi sonucunda, gazeteciler bu fırsattan azami ölçüde istifade etmeye çalışmıştır. Kırım Savaşı gazeteler sayesinde kamuoyunun yakından takip ettiği ve hükümetler üzerinde büyük baskı kurduğu ilk savaş olmuştur. Bkz. Stefanie Markovits, "Rushing into Print: Participatory Journalism during Crimean War," *Victorian Studies*, Cilt 50, Haziran 2008, s. 559-586; Stefanie Markovits, *The Crimean War in the British Imagination* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).
- 133 Slade, *a.g.e.*, s. 139-151; Dodd, *a.g.e.*, s. 56-74; Süer, *a.g.e.*, s. 83-87.
- 134 Dodd, *a.g.e.*, s. 36-44; Gürel, *a.g.e.*, s. 38-44; Badem, *a.g.e.*, s. 106-109, 177-179.
- 135 Gürel, *a.g.e.*, s. 46-47, 52-55; Dodd, *a.g.e.*, s. 44-47.
- 136 Dodd, *a.g.e.*, s. 47-51; Gürel, *a.g.e.*, s. 57-69, 77-78; Winfried Baumgart, *The Crimean War 1853-1856* (Londra: Arnold Pub., 1999), s. 98-102; Badem, *a.g.e.*, s. 183-186.
- 137 Gürel, *a.g.e.*, s. 79-80; Dodd, *a.g.e.*, s. 51-55; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 69-71.
- 138 Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar, Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan* (Londra: Frank Cass, 1994), s. 267-272; Dodd, *a.g.e.*, s. 120, 126-127, 130; Gürel, *a.g.e.*, s. 113-114; Süer, *a.g.e.*, s. 74, 88-89, 91, 111-119; Badem, *a.g.e.*, s. 195-212.
- 139 Sandwith, *a.g.e.*, s. 94-95, 235-238.
- 140 Süer, *a.g.e.*, s. 94-95, 98-100; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 71-74; Sandwith, *a.g.e.*, s. 99-100; Gürel, *a.g.e.*, s. 11-112.
- 141 Süer, *a.g.e.*, s. 100-102.
- 142 Zarif, *a.g.e.*, s. 443-448; Duncan, *a.g.e.*, s. 116-121.
- 143 Zarif, *a.g.e.*, s. 484-494; Duncan, *a.g.e.*, s. 159; Sandwith, *a.g.e.*, s. 97-109; Lake, *a.g.e.*, s. 8-11; Süer, *a.g.e.*, s. 102-106; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 74-79; Gürel, *a.g.e.*, s. 112-113; Badem, *a.g.e.*, s. 213-223.
- 144 Lake, *a.g.e.*, s. 2-7; Sandwith, *a.g.e.*, s. 113, 124-125; Süer, *a.g.e.*, s. 123-125.
- 145 Lake, *a.g.e.*, s. 18-43, 69-70, 72-82, 86, 105-106; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 81-82; Sandwith, *a.g.e.*, s. 125-126, 130-132, 229-235, 246-247; Badem, *a.g.e.*, s. 226-238, 243.
- 146 Askeri tartışmalar için bkz. Alexander W. Kinglake, *The Invasion of the Crimea: Its Origin and an Account of Its Progress*, Cilt 2 (Londra: William Blackwood, 1863), s. 66-130.

- 147 Gürel, *a.g.e.*, s. 84-87; Slade, *a.g.e.*, s. 272-294; Kinglake, *a.g.e.*, s. 141-211; Dodd, *a.g.e.*, s. 202-210; John Adye, *A Review of the Crimean War to the Winter of 1854-5* (Londra: Hurst and Blackett, 1860), s. 29-40; Albert Seaton, *The Crimean War: A Russian Chronicle* (Londra: B. T. Batsford Ltd., 1977), s. 56-76.
- 148 Gürel, *a.g.e.*, s. 87-88; Slade, *a.g.e.*, s. 295-299; Kinglake, *a.g.e.*, s. 226-512; Adye, *a.g.e.*, s. 41-64; Dodd, *a.g.e.*, s. 210-216; Russell, *a.g.e.*, s. 123-158; Seaton, *a.g.e.*, s. 77-103.
- 149 Alexander W. Kinglake, *The Invasion of the Crimea: Its Origin and an Account of Its Progress*, Cilt 3 (Londra: William Blackwood, 1863), s. 13-33; Slade, *a.g.e.*, s. 299-324; Dodd, *a.g.e.*, s. 220-240, 250-253; Seaton, *a.g.e.*, s. 107-137.
- 150 Adye, *a.g.e.*, s. 98-100; Slade, *a.g.e.*, s. 327; Kinglake, *a.g.e.*, s. 292-294; Russell, *a.g.e.*, s. 183.
- 151 Somerset John Gough Calthorpe, *Letters from the Head-quarters; or, the Realities of the War in Crimea*, Cilt 1 (Londra: John Murray, 1856), s. 105-106; James Henry Skene, *With Lord Stratford in the Crimean War* (Londra: R. Bentley, 1883), s. 105-106; Christopher Hibbert, *The Destruction of Lord Raglan, A Tragedy of the Crimean War 1854-55* (Ware: Wordsworth, 1999), s. 135, 166; Adye, *a.g.e.*, s. 100-103; Dodd, *a.g.e.*, s. 254-258; Russell, *a.g.e.*, s. 184-188; Baumgart, *a.g.e.*, s. 127-128. Rus kaynakların ifadeleri de birbiriyle uyumsuzdur. Bkz. Seaton, *a.g.e.*, s. 139-146.
- 152 Günümüzdeki tartışmalar için bkz. Michael H. Mawson, "Television, Talking Heads, and Turks," *The War Correspondent* içinde, Cilt 21, No. 4, Ocak 2004, s. 16-19; Colin Robins, "Ship, Johnny Ship? Battlefield Detectives, UK Channel 5, August 2003," *The War Correspondent* içinde, Cilt 21, No. 3, Ekim 2003, s. 11-12. Resmi Türk açıklama ve tasviri için bkz. Gürel, *a.g.e.*, s. 91-92.
- 153 Dodd, *a.g.e.*, s. 215-216.
- 154 Dodd, *a.g.e.*, s. 287; Slade, *a.g.e.*, s. 330-335; Russell, *a.g.e.*, s. 232, 261-263, 266-267, 270, 286-287.
- 155 Dodd, *a.g.e.*, s. 330-335; Russell, *a.g.e.*, s. 239, 266, 291, 315-321, 336; Gürel, *a.g.e.*, s. 92-95; Baumgart, *a.g.e.*, s. 145-146.
- 156 Gürel, *a.g.e.*, s. 93-101; Dodd, *a.g.e.*, s. 434-436, 443-448, 450-456; Adye, *a.g.e.*, s. 165; Slade, *a.g.e.*, s. 375-378.
- 157 Süer, *a.g.e.*, s. 128-129, 131-134; Slade, *a.g.e.*, s. 378-384, 425-428; Russell, *a.g.e.*, s. 197; Badem, *a.g.e.*, s. 246-250.
- 158 Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 82-86, 89-91.
- 159 Lake, *a.g.e.*, s. 64-66; Süer, *a.g.e.*, s. 129-131; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 87-89; Gürel, *a.g.e.*, s. 115.
- 160 Lake, *a.g.e.*, s. 86-94, 96-115, 260-275; Duncan, *a.g.e.*, s. 121-122; Gürel, *a.g.e.*, s. 116; Sandwith, *a.g.e.*, s. 252-254, 261.
- 161 Lake, *a.g.e.*, s. 129-159, 189-194; Sandwith, *a.g.e.*, s. 277-278; Slade, *a.g.e.*, s. 429.
- 162 Lake, *a.g.e.*, s. 195-233; Sandwith, *a.g.e.*, s. 278-285; Süer, *a.g.e.*, s. 138-139; Slade, *a.g.e.*, s. 429-431; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 91-94.
- 163 Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 95-99; Süer, *a.g.e.*, s. 138, 140, 142-148; Gürel, *a.g.e.*, s. 116-118; Slade, *a.g.e.*, s. 433-440; Lake, *a.g.e.*, s. 236, 284-285, 290-304, 327-335.
- 164 Süer, *a.g.e.*, s. 148-150; Gürel, *a.g.e.*, s. 121-123; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 100-102.
- 165 Dodd, *a.g.e.*, s. 298-311.
- 166 Süer, *a.g.e.*, s. 155-164; Sandwith, *a.g.e.*, s. 96, 203, 206-208; Duncan, *a.g.e.*, s. 140-149.
- 167 Lake, *a.g.e.*, s. 66-67; Sandwith, *a.g.e.*, s. 25, 237.

- 168 Sandwith, *a.g.e.*, s. 127-128; Lake, *a.g.e.*, s. 143-145; Duncan, *a.g.e.*, s. 102-106.
 169 Lake, *a.g.e.*, s. 13, 17, 61-62; Sandwith, *a.g.e.*, s. 122; Duncan, *a.g.e.*, s. 96.
 170 Reid, *a.g.e.*, s. 69-70.
 171 Zarif, *a.g.e.*, s. 472, 486-488, 492-493; Lake, *a.g.e.*, s. 29-31, 165-168, 275-284; Sandwith, *a.g.e.*, s. 111-113, 122-123; Slade, *a.g.e.*, s. 407-408, 413-414; Duncan, *a.g.e.*, s. 167-170, 180.
 172 Lake, *a.g.e.*, s. 60-63, 114; Sandwith, *a.g.e.*, s. 99-100, 107-108, 132, 208-209; Russell, *a.g.e.*, s. 70; Duncan, *a.g.e.*, s. 179-187; Slade, *a.g.e.*, s. 173-176.
 173 Money, *a.g.e.*, s. 7-10, 14-22, 30-32, 40-42, 119; Dodd, *a.g.e.*, s. 384; Sandwith, *a.g.e.*, s. 154-155; Badem, *a.g.e.*, s. 259-260.
 174 Money, *a.g.e.*, s. 23, 30-32, 35-37, 47-48, 49-55, 63-67, 76-79; Dodd, *a.g.e.*, s. 97-98; Russell, *a.g.e.*, s. 73-74, 92.
 175 Money, *a.g.e.*, s. 100-119, 199-219.
 176 Cemil Karasu, "Kırım Savaşı'nda Kontenjan Askeri," *Yedinci Askeri Tarih Semineri* içinde, Cilt 1 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2000), s. 16-19; Dodd, *a.g.e.*, s. 384.
 177 Karasu, *a.g.e.*, s. 19-24.V

V SONUN BAŞLANGICI (1861-1918)

(Sayfa 355-547)

- 1 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt 5, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), s. 442-443; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra: Oxford University Press, 1966), s. 118.
 2 Ahmed Mithat, *Üss-i İnkılap*, Cilt 1, ed. T. G. Seratlı (İstanbul: Selis Kitaplar, 2004), s. 71-72, 79.
 3 Jorga, *a.g.e.*, s. 449, 451-453; Nihat Atakan, *Ordu Bilgisi* (Ankara: Harp Okulu Matbaası, 1943), s. 26.
 4 J. Lewis Farley, *Modern Turkey* (Londra: Hurst and Blackett, 1872), s. 134-136, 144-149; İ. Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, Cilt 1 (İstanbul: Askeri Matbaa, 1935), s. 129-130; Ali Fuat Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii," *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918* içinde (ed.) Gültekin Yıldız (İstanbul: Timaş, 2013), s. 141-145.
 5 Ahmet Nuri Sinaplı, *Şeyhülvezira, Serasker Mehmed Namık Paşa* (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1987), s. 281; Ahmed Mithat, *a.g.e.*, s. 107-110.
 6 İlk askeri lise, Harbiye Mektebi'nin bünyesinde 1845 senesinde kuruldu. Aslında zaten okul içinde uzun süredir var olan iki kademeli sistem, böylece resmi bir kimlik kazanmış oldu.
 7 Mahmud Şevket, *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti: Osmanlı Ordusunun Kuruluşundan 1908 Yılına Kadar*, ed. N. Türsan ve S. Türsan (Ankara: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, 1983), s. 88; Ahmed Mithat, *a.g.e.*, s. 75-76, 112-113.
 8 Ahmed Muhtar, *Anılar: Sergüzeşt-i Hayatımın Cildi Sanisi*, ed. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s. 50; Keçecizade İzzet Fuad, *Kaçırılan Fırsatlar: 1877 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askeri Düşünceler*, ed. Rasim Süerdem (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1997), s. 23.

- 9 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 95; William von Herbert, *The Defence of Plevna*, 1877 (Londra: Longmans, Green and Co., 1895), s. 10, 44-45, 184. Üst düzey bir alaylı subayın örnek mesleki kariyeri için bkz. Ethem Erkoç, *Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Hasan Paşa ve Bir Devrin Hikayesi* (Çorum: Pegasus Yayınları, 2004), s. 24-39, 51-54.
- 10 Sedes, *a.g.e.*, s. 117-120; Hikmet Süer, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 36; Jorga, *a.g.e.*, s. 477.
- 11 Herbert, *a.g.e.*, s. 47-48; Jorga, *a.g.e.*, s. 477.
- 12 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 51, 87, 94, 127, 167, 186, 208, 214, 217, 228.
- 13 Charles Ryan ve John Sanders, *Under the Red Crescent* (New York: Charles Scribner's Sons, 1897), s. 6-13.
- 14 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 271-272.
- 15 Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 87; Jorga, *a.g.e.*, s. 477.
- 16 Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 87-88; Naci Çakın ve Nafiz Orhon, *TSK Tarihi Osmanlı Devri (1793-1908)*, Cilt 3, Kısım 5 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978), s. 206-207.
- 17 Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 88-89; Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 207-208; Atakan, *a.g.e.*, s. 27; Ahmed Mithat, *a.g.e.*, s. 87.
- 18 Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 207-208; James Baker, *Turkey* (New York: Henry Holt and Co., 1879), s. 259; Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 230.
- 19 İstisnai olarak askeri tıp dışı alanlarda askeri eğitim gören Osmanlı gayrimüslimleri kesinlikle muharip sınıflarda görevlendirilmemiş ve birlik komutanlıklarına atanmamışlardır. Çoğunun öğretmen ve tercümanlık gibi muharip olmayan sınıf ve görevlerde istihdam edildiğini görmekteyiz. Bu konuda iyi bir örnek Manuk Azaryan'ın mesleki kariyeridir. 1864 senesinde devlet tarafından tahsil için Fransa'ya gönderilen Manuk Azaryan, Sainte Barbe askeri okulunda eğitim görmüştür. 1868 senesinde yurda döndüğünde, ihtiyaç olmasına rağmen orduda değil, Hariciye Nezareti'nde kâtip olarak görevlendirilmiştir. Belli bir dönem askeri okullarda Fransızca öğretmenliği yapsa da, asıl mesleki kariyeri Hariciye'de geçmiştir. Bkz. Kevork Pamukciyan, *Biyografiyle Ermeniler* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003), s. 65.
- 20 Angelina M. Sta. Catalina, *An Analytical Survey of Nationalism in the European Territories of the Ottoman Empire* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1991), s. 96-112, 128-153.
- 21 Ahmed Cevdet, *Maruzat*, ed. Yusuf Hallaçoğlu (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), s. 116-120; James Henry Skene, *With Lord Stratford in the Crimean War* (Londra: R. Bentley, 1883), s. 43-45.
- 22 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 80.
- 23 Enver Behnan Şapolyo, *Gazi Osman Paşa ve Plevne Müdafaası* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1959), s. 1-53.
- 24 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 27.
- 25 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978), s. 269-297; Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* içinde, ed. Mehmet Ö. Alkan, Cilt 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 42-50; Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* içinde, ed. Mehmet Ö. Alkan, Cilt 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 88-107.
- 26 Ahmed Mithat, *a.g.e.*, s. 171-184, 201-206; Lewis, *a.g.e.*, s. 147-164.
- 27 Lewis, *a.g.e.*, s. 158-165; Berkes, *a.g.e.*, s. 301-329.
- 28 "Bulgarian horrors".

- 29 A. J. Schem, *An Illustrated History of the Conflict between Russia and Turkey with a Review of the Eastern Question* (New York: H. S. Goodspeed & Co, 1878), s. 181-186; Ellis A. Bartlett, *The Battlefields of Thessaly: With Personal Experience in Turkey and Greece* (Londra: John Murray, 1897), s. 47-50. Osmanlı aleyhinde yürütülen propaganda kampanyası için bkz. Gladstone'nun seksen sayfalık, döneminde çok popüler olup geniş kitleleri etkilemiş kitapçığı: W. E. Gladstone, *Lessons in Massacre: An Exposition of the Conduct of the Porte in and About Bulgaria* (Londra: John Murray, 1877). Osmanlı tezini savunmak için devlet destekli yayımlanmış bir kitap için bkz. G. Giacometti, *Russia's Work in Turkey*, çev. Edgar Whitaker (Londra: Effingham Wilson, 1877). Ayrıca bkz. Ahmed Mithat, *Üss-i İnkılap*, Cilt 2, ed. T. G. Seratlı (İstanbul: Selis Kitaplar, 2004), s. 55-57, 210-213.
- 30 Ahmed Mithat, *a.g.e.*, s. 77-102; Sedes, *a.g.e.*, s. 13-55; Schem, *a.g.e.*, s. 186-189, 199-207.
- 31 Sedes, *a.g.e.*, s. 121-125; Şapolyo, *a.g.e.*, s. 64; Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 38-39; Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918* içinde, ed. Gültekin Yıldız (İstanbul: Timaş, 2013), s. 50.
- 32 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 4-7; Sedes, *a.g.e.*, s. 125-126.
- 33 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 33, 35.
- 34 David A. Rich, "Building Foundations for Effective Intelligence: Military Geography and Statistics in Russian Perspective 1845-1905," *Reforming the Tsar's Army: Military Innovation in Imperial Russia from Peter the Great to the Revolution* içinde, ed. D. S. van der Oye ve B. W. Mennig, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), s. 179-181; Schem, *a.g.e.*, s. 211-213; Süer, *a.g.e.*, s. 54-56.
- 35 Süer, *a.g.e.*, s. 38; Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 13.
- 36 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 16, 19, 21; Sedes, *a.g.e.*, s. 67-75; Schem, *a.g.e.*, 225-227.
- 37 İ. Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, Cilt 2 (İstanbul: Askeri Matbaa, 1936), s. 10-17, 22-34; Süer, *a.g.e.*, s. 35, 72-76.
- 38 Sedes, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 17-21, 34-36; Süer, *a.g.e.*, s. 71, 76, 85; Herbert, *a.g.e.*, s. 52-53; Schem, *a.g.e.*, s. 225-226.
- 39 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 7, 16, 20, 24-30, 39-41; İ. Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, Cilt 3 (İstanbul: Askeri Matbaa, 1937), s. 18-72; Süer, *a.g.e.*, s. 79-88, 99-114; Schem, *a.g.e.*, s. 231-247.
- 40 Süer, *a.g.e.*, s. 104, 106-109, 137; İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 18; Herbert, *a.g.e.*, s. 32; Bartlett, *a.g.e.*, s. 51-53, 368-384; Francis Stanley, *St. Petersburg to Plevna* (Londra: Richard Bentley and Son, 1878), s. 99-103. Müslüman sivil halka yönelik saldırılar ve Osmanlı ordusunun halkı korumayı başaramaması konusunda bir görgü tanığının anıları için bkz. Hüseyin Raci, *Tarihçe-i Vaka-i Zağra*, ed. E. Düzdağ (İstanbul: Kervan Kitapçılık, ty). Ayrıca bkz. İ. Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, Cilt 5 (İstanbul: Askeri Matbaa, 1938), s. 27, 36-37, 39.
- 41 Süer, *a.g.e.*, s. 116-132; İ. Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, Cilt 4 (İstanbul: Askeri Matbaa, 1937), s. 13-34; Schem, *a.g.e.*, s. 252-254.
- 42 Sedes, *a.g.e.*, Cilt 3, s. 101-136; Süer, *a.g.e.*, s. 138-154; Schem, *a.g.e.*, s. 247-251.
- 43 Süer, *a.g.e.*, s. 175-176, 207.
- 44 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 42.
- 45 Sedes, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 29-34; Süer, *a.g.e.*, 134-136, s. 177-184.
- 46 Sedes, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 35-58; Süer, *a.g.e.*, s. 154-157; Herbert, *a.g.e.*, s. 52-53, 78-80; İbrahim Edhem, *Plevne Hatıraları: Sebat ve Gayret Kıyametten Bir Alamet*, ed. Seyfullah Esin (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1979), s. 37-42; Ryan ve Sanders, *a.g.e.*, s. 99-117.

- 47 Herbert, *a.g.e.*, s. 49-51, 224; Ryan ve Sanders, *a.g.e.*, s. 34.
- 48 Sedes, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 59-75; Süer, *a.g.e.*, s. 157-170; İbrahim Edhem *a.g.e.*, s. 42-43; Ryan ve Sanders, *a.g.e.*, s. 121-137; Stanley, *a.g.e.*, s. 79-85.
- 49 İ. Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, Cilt 6 (İstanbul: Askeri Matbaa, 1938), s. 1-58; Süer, *a.g.e.*, s. 218-246; İbrahim Edhem *a.g.e.*, s. 43-46; Ryan ve Sanders, *a.g.e.*, s. 51-52, 166-177; Schem, *a.g.e.*, s. 287-296; Stanley, *a.g.e.*, s. 152-153.
- 50 Ryan ve Sanders, *a.g.e.*, s. 219-224; Herbert, *a.g.e.*, s. 341; Süer, *a.g.e.*, s. 361; Sedes, *a.g.e.*, Cilt 6, s. 9-16.
- 51 İ. Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, Cilt 4 (İstanbul: Askeri Matbaa, 1937), s. 81-86, 126-141.
- 52 Sedes, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 17-19; Süer, *a.g.e.*, s. 172-173; Herbert, *a.g.e.*, s. 56.
- 53 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 43, 73; Sedes, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 18-22, 34.
- 54 Fethi Tevetoglu, "Büyük Türkçü Süleyman Paşa," *Türk Kültürü*, Yıl. 6, No. 70, Ağustos 1968, s. 707-730.
- 55 Sedes, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 23-25, 34, 43-52; Süer, *a.g.e.*, s. 174, 180-181, 185; İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 69; Herbert, *a.g.e.*, s. 51.
- 56 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 44-49, 52, 70, 73, 77-80, 87, 91; Sedes, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 23-25, 57-61, 111-145; İ. Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, Cilt 9 (İstanbul: Askeri Matbaa, 1950), s. 75-220; Süer, *a.g.e.*, s. 204-207, 307-344.
- 57 Sedes, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 57-102; İ. Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, Cilt 8 (İstanbul: Askeri Matbaa, 1940), s. 1-180; Sedes, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 1-36, 44-74; Süer, *a.g.e.*, s. 177-203, 252-298; İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 45, 55, 78-79, 92; Schem, *a.g.e.*, s. 298-303, 314-318; Stanley, *a.g.e.*, s. 30-40, 73.
- 58 Süer, *a.g.e.*, s. 344-358; İbrahim Edhem *a.g.e.*, s. 46-66; Ryan ve Sanders, *a.g.e.*, s. 224-239; Stanley, *a.g.e.*, s. 139-203; Schem, *a.g.e.*, s. 307-314.
- 59 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 49, 52, 93; Süer, *a.g.e.*, s. 413-452; İbrahim Edhem, *a.g.e.*, s. 66-67; Richard Graf von Pfeil, *Experiences of a Prussian Officer in the Russian Service*, çev. C. W. Bowdler (Londra: Edward Stanford, 1893), s. 127, 133.
- 60 Süer, *a.g.e.*, s. 452-486; İbrahim Edhem, *a.g.e.*, s. 67-78; Ryan ve Sanders, *a.g.e.*, s. 254-295; Schem, *a.g.e.*, s. 324-326, 328-335; Stanley, *a.g.e.*, s. 224-241.
- 61 Süer, *a.g.e.*, s. 487-507; İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 111-114; Schem, *a.g.e.*, s. 369-385.
- 62 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 13, 44-56, 65; Schem, *a.g.e.*, s. 263-271; Şadi Sükan, *TSK Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985), s. 63, 72-80.
- 63 W. E. D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), s. 123-126, 152-154; Sükan, *a.g.e.*, s. 85-89, 93-98.
- 64 Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 126-131, 154-157; Sükan, *a.g.e.*, s. 89-93, 98-99.
- 65 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 56-61; Schem, *a.g.e.*, s. 272-281; Sükan, *a.g.e.*, s. 99-121.
- 66 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 83, 122-123, 136, 149, 226-227.
- 67 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 8, 55, 72, 125; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 120-139, 160-164, 168-169; Sükan, *a.g.e.*, s. 121-126; Vehbi Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1942), s. 69, 87.
- 68 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 148-217; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 158-160, 164-168, 170-188; Schem, *a.g.e.*, s. 339-349; Sükan, *a.g.e.*, s. 126-133, 138-156.
- 69 Kocagüney, *a.g.e.*, s. 62, 71-72; Sükan, *a.g.e.*, s. 159-163.
- 70 Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 189-210; Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 218-245, 281-307; Sükan, *a.g.e.*, s. 164-171; Kocagüney, *a.g.e.*, s. 93, 99.

- 71 Ryan ve Sanders, *a.g.e.*, s. 330-340; Sükan, *a.g.e.*, s. 171-181, 189-196; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 211-212.
- 72 Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 212-215; Sükan, *a.g.e.*, s. 157-158, 184-189.
- 73 O'Connor ise tam tersi bir görüşü savunmaktadır. Ona göre savaş, dönemin Batılı ordularınca ciddi bir şekilde incelenmiştir. Bkz. Maureen P. O'Connor, "The Vision of Soldiers: Britain, France, Germany and the United States Observe the Russo-Turkish War," *War in History*, Cilt 4, No. 3, 1997, s. 264-266.
- 74 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 15.
- 75 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 84.
- 76 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 30; Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 96-97, 117-118, 121-122, 146; Baker, *a.g.e.*, s. 261.
- 77 Sedes, *a.g.e.*, s. 125-126.
- 78 Necati Tacan, "1877-78 Osmanlı-Rus Seferinde Türk Sevk ve İdaresinde Sevkulceyi Hatalar," *Askeri Mecmua*, Cilt 8, No. 107, Aralık 1937, s. 756-759.
- 79 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 8, 54; Hüseyin Raci, *a.g.e.*, s. 192.
- 80 Savaş döneminde görev yapan doktorların çoğu Orta Avrupa kökenliydi. Tek Türk Fransız, İngiliz ve hatta Avustralyalı doktorların da var olduğu bilinmektedir.
- 81 Rus eğitimlilere en iyi örnekler Rus harp okulu mezunu Ömer Paşa ile Rus ordusunda general iken aşireti ile Osmanlı'ya sığınan Oset kökenli Musa Kundukov Paşa'dır.
- 82 Herbert, *a.g.e.*, s. 13-15, 22, 37, 43, 63; Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 8, 72; Ryan ve Sanders, *a.g.e.*, s. 32-34, 50, 308.
- 83 Herbert, *a.g.e.*, s. 8; İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 39.
- 84 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 27, 94, 275; İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 15, 90; Süer, *a.g.e.*, s. 37.
- 85 Subay ordusu kavramı subayın asıl görevi dışında diğer görevleri de üstlendiği, subayın bir komutandan ziyade bir baba gibi görüldüğü, askerlerin her konuda subaylarının emir-komutasına ihtiyaç duyduğu ve herhangi bir nedenle subaylarının ölmesi veya yaralanması halinde askerlerin kendilerine güvenini kaybettiği ordular için kullanılan bir kavramdır.
- 86 Herbert, *a.g.e.*, s. 48, 233-234; Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 83-84, 126-127, 208, 214, 217; Baker, *a.g.e.*, s. 273; Ryan ve Sanders, *a.g.e.*, s. 31, 67, 240-241, 296; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 217; İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 82-83.
- 87 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. x, 6, 13.
- 88 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 89; Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 63, 107.
- 89 Rusya'nın 1711 Prut Seferi'nden bu yana Balkan halklarını silahlandırıp milis ya da doğrudan doğruya kendi ordusuna asker alma alışkanlığına sahip olduğu dikkate alınması gereken bir durumdur. Yani Balkan halklarından Rus Ordusu'nu destekleyen milisler veya Rus Ordusu'nda biziatihi görev yapanlar ilk defa bu savaşta ortaya çıkmamıştır. Burada sorun, Osmanlı yönetiminin geçmiş tecrübeleri dikkate alarak buna karşı bir tedbir almamasıdır. Bkz. Alexander Bitis, *Russia and the Eastern Question: Army, Government and Society 1815-1833* (Oxford: Oxford University Press, 2006), s. 19.
- 90 Sedes, *a.g.e.*, s. 127-128.
- 91 Sedes, *a.g.e.*, s. 113-117.
- 92 Farley, *a.g.e.*, s. 136-144; Ahmed Mithat, *a.g.e.*, s. 80-87; Sedes, *a.g.e.*, s. 107-109, 147-149; Herbert, *a.g.e.*, s. 10; Stanley, *a.g.e.*, s. 35-36; Baker, *a.g.e.*, s. 261.
- 93 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 91; Herbert, *a.g.e.*, s. 30; Abdurrahman Aygün, *Türk Haritacılık Tarihi*, Cilt 2 (Ankara: Harita Genel Müdürlüğü 1980), s. 1-2.
- 94 Sedes, *a.g.e.*, s. 110-113.
- 95 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 82; Jorga, *a.g.e.*, s. 476-477, 487.

- 96 Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cilt 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 190-191, 195-196.
- 97 Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 211-217; Murat Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt* (Londra: Tauris, 2010), s. 85-108; Shaw ve Shaw, *a.g.e.*, s. 155-156, 221-226.
- 98 Shaw ve Shaw, *a.g.e.*, s. 86, 245; Bernd Langensiepen ve Ahmet Gülerüz, *The Ottoman Steam Navy* (Londra: Conway Maritime Press, 1995), s. 1-2; Örenç, *a.g.e.*, s. 145-152.
- 99 *Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim* (Ankara: Milli Savunma Bakanlığı, 2000), s. 14-169. Sultan Abdülhamid döneminde askeri eğitimin yanı sıra sivil eğitimde de önemli çalışmaların yapıldığı ve başarılarla imza atıldığı ihmal edilmemelidir. Sivil eğitimde yaşanan ilerlemeler askeri eğitim sistemine doğrudan katkı sağladığı gibi, askeri eğitim sisteminden mezun olanların sivil görevlerde istihdam edilmesine yönelik talebi de azaltmıştır. Abdülhamid döneminde sivil ortaöğretimde yaşanan gelişmelerin sayısal ve coğrafi boyutu için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), s. 102-105, 125-129.
- 100 Selim Deringil, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamid II (1876-1909)," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 23, No. 3, Ağustos 1991, s. 346-356.
- 101 Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline* (Leiden: Brill, 2001), s. 205-219, 233-238; Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State and Education in the Late Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2002), s. 4, 8-9, 47-48, 118-120, 206-247.
- 102 TMAA Numara Defteri (*Cadet Grade Logbook*) No. 2, 4, 5, 6, 9, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 20, 22.
- 103 Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi* (İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997); Eugene L. Rogan, "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892-1907)," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 28, No. 1, 1996, s. 83-107.
- 104 Cevdet Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları* (İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997), s. 35-37, 45-46; Merwin A. Griffiths, *The Reorganization of the Ottoman Army under Abdülhamid II, 1880-1897* (Los Angeles: University of California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1965), s. 119.
- 105 Ergül, *a.g.e.*, s. 43-66, 74-77; Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 224-226; Griffiths, *a.g.e.*, s. 119-125. Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü'nde mevcut künye defterlerine göre 64 aşiret süvari alayı teşkil edilmiştir.
- 106 Ergül, *a.g.e.*, s. 65-82, 93-96; Griffiths, *a.g.e.*, s. 125-127; Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 226; Edwin M. Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities* (New York: M. J. Coghlan, 1896), s. 97-98, 121, 369-371.
- 107 Abbas Erdoğan Noyan, *Prizren-Dersaadet: II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı Muhafızlığına Getirilen Arnavut Taburunun Öyküsü* (İstanbul: Kitap Matbaası, 1999), s. 21-88.
- 108 Bu tercihte uluslararası dengelerin de önemli rolü olduğu ihmal edilmemelidir. Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1977), s. 9-23; Tahsin Esencan, *Türk Topçuluğu ve Kaynakları* (Ankara: Askeri Fabrika Basımevi, 1946), s. 9-11; Sedes, *a.g.e.*, s. 127; Griffiths, *a.g.e.*, s. 40-43, 151; *Deutsche Offiziere in der Türkei*, Reichsarchiv, 1940 (Alman askeri arşivince hazırlanmış daktilo eser, Askeri Tarih ve Strateji Etüd Başkanlığı [ATASE] Kütüphanesi, Ankara), s.5.

- 109 Kemal Beydilli, "II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti," *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı 32, Mart 1979, s. 481-493; Wallach, *a.g.e.*, s. 25-42; Griffiths, *a.g.e.*, s. 40-43, 45-52, 56; Deutsche Offiziere, *a.g.e.*, s. 8.
- 110 Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 301-304; Griffiths, *a.g.e.*, s. 43-45, 71-72.
- 111 Griffiths, *a.g.e.*, s. 109-110.
- 112 Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 212-217.
- 113 Wallach, *a.g.e.*, s. 42-47; Griffiths, *a.g.e.*, s. 54-57.
- 114 Von der Goltz'un Türkçedeki en ayrıntılı biyografisi hâlâ Pertev Demirhan Paşa'nın bir broşür ebadındaki tercümesidir. Bkz. Pertev Demirhan (çev.), *Goltz Paşa'nın Hatıratı ve Hal Tercümesi* (İstanbul: Askeri Basımevi, 1953).
- 115 Ashında Alman Genelkurmayı von der Goltz'u yeni kurulan Japon Harp Okulu'na danışman olması için Japon askeri delegasyonuna teklif etmişti. Japonlar askeri teorisyen olarak tanınan Goltz'un bu göreve uygun olmadığı kanısına varmışlardı. Onun yerine çok iyi bir askeri uygulamacı olan Binbaşı Clemens Meckel'i tercih ettiler. Bkz. Stewart Lone, *Army, Empire and Politics in Meiji Japan: The Three Careers of General Katsura Taro* (Londra: Macmillan Press, 2000), s. 19.
- 116 Wallach, *a.g.e.*, s. 47-49, 55-57; Griffiths, *a.g.e.*, s. 58-61, 65, 98. Dönemin Alman subay okullarındaki eğitim sistemi ve müfredat için bkz. Steven E. Clemente, *For King and Kaiser! The Making of the Prussian Army Officer, 1860-1914* (New York: Greenwood Press, 1992), s. 81-105.
- 117 TMAA Numara Defteri (*Cadet Grade Logbook*) No. 5, 6, 9, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 20, 22.
- 118 İzzet Fuad, *a.g.e.*, s. 23; Wallach, *a.g.e.*, s. 49, 57.
- 119 Zaman içinde kurmay eğitimi daha da ağırlaştırılıp, daha da seçici hale gelecekti. 1902 senesinden itibaren "Mümtaz" adı altında yeni bir sınıf teşkil edilerek, Erkân-ı Harbiye'de sınıf ortalamasının altında kalanlar kurmay değil, mümtaz olarak mezun edilmeye başlandı. Böylelikle kurmay adayları arasındaki rekabet ve mücadele iyice artırılmış oldu. Muharrem Mazlum Iskora, *Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965*, Cilt 1 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966) s. 199.
- 120 Enver Paşa, *Enver Paşa'nın Anıları*, ed. H. Erdoğan Cengiz (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), s. 36-39, 43-51; Iskora, *a.g.e.*, s. 20-28; Wallach, *a.g.e.*, s. 49; Griffiths, *a.g.e.*, s. 99-101.
- 121 Wallach, *a.g.e.*, s. 23, 51-52, 57, 64, 82-83; Griffiths, *a.g.e.*, s. 67-72, 88-89, 102.
- 122 Ellis A. Bartlett, *The Battlefields of Thessaly: With Personal Experiences in Turkey and Greece* (Londra: John Murray, 1897), s. 11-44, 131-137, 147-148; Colmar von der Goltz, *Osmanlı-Yunan Harbi*, çev. Yakub Şevki (İzmir: Akademi Kitabevi, 2001), s. 9-12; Clive Bigham, *With the Turkish Army in Thessaly* (Londra: Macmillan and Co., 1897), s. 1-7, 36-41; Selim Sun, *1897 Osmanlı-Yunan Harbi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965), s. 22-28, 83-86.
- 123 Goltz, *a.g.e.*, s. 35-64; Sun, *a.g.e.*, s. 57-63, 76-80. Von der Goltz planı ve onun tadil edilmiş halinin eleştirisi için bkz. Fahri, "1897 Türk-Yunan Harbine Ait Bir Tetkik," *Askeri Mecmua*, No. 95, Aralık 1934, s. 927-933.
- 124 Bartlett, *a.g.e.*, s. 75-82; Goltz, *a.g.e.*, s. 12-16, 22-29; Bigham, *a.g.e.*, s. 11-12, 42-54; Sun, *a.g.e.*, s. 71-73, 83.
- 125 Bartlett, *a.g.e.*, s. 127-158; Goltz, *a.g.e.*, s. 91-108, 115-127; Sun, *a.g.e.*, s. 88-116.
- 126 Ahmed İzzet, *Feryadım*, Cilt 1 (İstanbul: Nehir Yayınları, 1992), s. 11; Bartlett, *a.g.e.*, s. 91-96, 112, 182; Bigham, *a.g.e.*, s. 124; Sun, *a.g.e.*, s. 119-121; Fahri, *a.g.e.*, s. 934-936.

- 127 Bartlett, *a.g.e.*, s. 159-173, 186-187, 189-193; Goltz, *a.g.e.*, s. 108-115, 128-143; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 12-15; Bigham, *a.g.e.*, s. 55-75; Sun, *a.g.e.*, s. 118-136.
- 128 Bartlett, *a.g.e.*, s. 216-247; Goltz, *a.g.e.*, s. 144-222; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 15-24; Bigham, *a.g.e.*, s. 76-102; Sun, *a.g.e.*, s. 137-206.
- 129 Bartlett, *a.g.e.*, s. 100, 107, 109, 146-147; Goltz, *a.g.e.*, s. 21-23, 269, 272; Bigham, *a.g.e.*, s. 9-11; Sun, *a.g.e.*, s. 68-69, 247-252.
- 130 Bartlett, *a.g.e.*, s. 248-260; Goltz, *a.g.e.*, s. 228-260; Sun, *a.g.e.*, s. 218-243; Mahmud Muhtar, 3. *Kolordu ve Doğu Ordusu'nun Muharebeleri: Balkan Savaşı* (İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2003), s. 166-167.
- 131 Bartlett, *a.g.e.*, s. 92-93, 110-112; Goltz, *a.g.e.*, s. 18-19, 263-265; Sun, *a.g.e.*, s. 66-68, 165-168, 267.
- 132 Bartlett, *a.g.e.*, s. 92-93, 143; Goltz, *a.g.e.*, s. 25, 70-78, 261-263, 265-267; Kâzım Karabekir, *Hayatım*, ed. Faruk Özerengin (İstanbul: Emre Yayınları, 1995), s. 356-357, 360-361; Bigham, *a.g.e.*, s. 28-33; Sun, *a.g.e.*, s. 266-267.
- 133 Enver, *a.g.e.*, s. 35; Resneli Niyazi, *Hürriyet Kabramanı Resneli Niyazi Hatıratı*, ed. Nurer Uğurlu (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003), s. 144-147; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997), s. 14-16, 19-21.
- 134 Glen W. Swanson, "The Ottoman Police," *Journal of Contemporary History*, Cilt 7, No. 1/2, Ocak-Nisan 1972, s. 243-252.
- 135 Avigdor Levy, *The Military Policy of Sultan Mahmud II, 1808-1839* (Cambridge: Harvard University, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1968), s. 175-179.
- 136 Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 248-253; Swanson, *a.g.e.*, s. 253-255; Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th Century Ottoman Empire (1876-1908)," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 40, No. 1, 2008, s. 51-56, 62-63; Selahattin Günay, *Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk? Suriye ve Filistin Anıları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 13.
- 137 Misha Glenny, *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers 1804-1999* (New York: Viking, 2000), s. 143-151, 179-183.
- 138 Richard G. Hovannisian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire," *The Armenian People From Ancient to Modern Times* içinde (Londra: Macmillan, 1997), s. 207-212; Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Henry Holt and Co., 2006), s. 37-40.
- 139 Enver, *a.g.e.*, s. 48-51; Karabekir, *a.g.e.*, s. 496.
- 140 Çakın ve Orhon, *a.g.e.*, s. 590-596; Maureen M. Robson, "Lord Clarendon and the Cretan Question 1868-9," *The Historical Journal*, Cilt 3, No. 1, 1960, s. 39-55; David Barchard, "The Princely Pasha of Crete: Giritli Mustafa Naili Pasha," *Cornucopia*, Cilt 5, No. 30, 2003-2004, s. 23-33.
- 141 Niyazi, *a.g.e.*, s. 148-149, 159-161; Halil Kut, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş: Kutulamare Kabramanı Halil Paşa'nın Anıları* (İstanbul: 7 Gün Yayınları, 1972), s. 29; Karabekir, *a.g.e.*, s. 364.
- 142 Bu örgütler Sırbistan ve Karadağ tarafından desteklenip kontrol edilen "St. Sava", Yunanistan'ın desteklediği "Ethnike Hetairia", Bulgaristan'ın desteklediği "Makedonya Yüksek Komitesi" ve 1903 senesine dek bir ölçüde bağımsızlığını koruyabilen IMRO'dur.
- 143 Duncan McVicar Perry, *The Macedonian Cause: A Critical History of the Macedonian Revolutionary Organization, 1893-1903* (Ann Arbor: The University of Michigan, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1981), s. 4-12, 26-36, 49-67, 71-83; Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, çev. İhsan Catay (İstanbul:

- Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s. 108-121; Karabekir, *a.g.e.*, s. 409, 427, 447; Mahmut Belig, *Bulgar Komitalarının Tarihi ve Balkan Harbinde Yaptıkları* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1936), s. 21-35; Kut, *a.g.e.*, s. 28.
- 144 Komitacı, başlangıçta sadece IMRO mensuplarını ayırt etmek için kullanılan bir terimken, zaman içinde şiddete başvuran her tür gizli siyasi örgüt mensupları için kullanılmaya başlanmıştır.
- 145 Perry, *a.g.e.*, s. 71-106, 151-190, 252-266, 272-298; Adanır, *a.g.e.*, s. 125-171; Belig, *a.g.e.*, s. 37-39; Karabekir, *a.g.e.*, s. 468-469. IMRO'nun kuruluş tüzüğü için bkz. Voin Bozhilov ve L. Panayotov, *Macedonia: Documents and Material* (Sofya: Bulgar-ska Akademiyası na Naukite, 1979), s. 419-422.
- 146 Kut, *a.g.e.*, s. 24-27; Karabekir, *a.g.e.*, s. 443; Perry, *a.g.e.*, s. 17-19, 129, 155-156, 182-184.
- 147 Niyazi, *a.g.e.*, s. 148-152; Karabekir, *a.g.e.*, s. 353-354, 490; Kut, *a.g.e.*, s. 37-42; Adanır, *a.g.e.*, s. 221-223, 233-235, 243; Perry, *a.g.e.*, s. 38-41, 266-271.
- 148 Osmanlı "blokhavz" stratejisi günümüzde pek bilinmeyen, önemli bir uygulamadır. Etkileri Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde de devam eden bu strateji, isminden dolayı zaman zaman yanlış anlaşılmalara da neden olmuştur. Örneğin, bu terimin İngilizce kökenli olduğunu bilmeyen bir araştırmacı bunu "blokhavuz", yani baraj diye yorumlayarak Osmanlı'dan bu yana Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da baraj inşaatının sistematik bir şekilde ayaklanmaları bastırmak için yapıldığını iddia edebilmiştir. Bkz. Baskın Oran, "Dersim'de 38 Bir Ölçü Birimi Sanki," *Radikal Gazetesi*, 20 Kasım 2010.
- 149 Enver, *a.g.e.*, s. 52-57; Niyazi, *a.g.e.*, s. 175-183; Kut, *a.g.e.*, s. 30-50; Karabekir, *a.g.e.*, s. 379-383, 407-411, 468-475, 503-518; Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Anıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), s. 16-23; Adanır, *a.g.e.*, s. 202-203, 212-213, 263-264; Perry, *a.g.e.*, s. 311-319, 332-333.
- 150 Kut, *a.g.e.*, s. 24-27; Karabekir, *a.g.e.*, s. 360, 373-375, 378, 384, 388-389; Yavuz Abadan, *Mustafa Kemal ve Çetecilik* (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972), s. 24-29.
- 151 Apak, *a.g.e.*, s. 16, 27-28; Enver, *a.g.e.*, s. 45-51; Niyazi, *a.g.e.*, s. 149-155; Karabekir, *a.g.e.*, s. 365, 377-379, 396, 471-472, 487-488, 529-535; Adanır, *a.g.e.*, s. 255-259, 262-266; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 1, Kısım 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), s. 355-367, 407-422.
- 152 Kut, *a.g.e.*, s. 51-53; Enver, *a.g.e.*, s. 69-71; Niyazi, *a.g.e.*, s. 157; Bekir Fikri, *Balkanlarda Tedbiş ve Gerilla: Grebene* (İstanbul: Belge Yayınları, 1978), s. 31-34; Adanır, *a.g.e.*, s. 200-201.
- 153 Enver, *a.g.e.*, s. 57; Karabekir, *a.g.e.*, s. 392-397; Kerem Ünüvar, "İttihatçılıktan Kemalizm'e İhya'dan İnşa'ya," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* içinde, ed. Mehmet Ö. Alkan, Cilt 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 132-133; Bayur, *a.g.e.*, s. 345-351; Ercümen Kur'an, "The Impact of Nationalism on the Turkish Elite in the Nineteen Century," *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* içinde, ed. W. R. Polk ve R. L. Chambers (Chicago: University of Chicago Press, 1968), s. 117.
- 154 Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 7-8; Niyazi, *a.g.e.*, s. 155-156; Karabekir, *a.g.e.*, s. 494; Bayur, *a.g.e.*, s. 244-252, 385-396.
- 155 Başta Harbiye olmak üzere askeri okullar, dönemin kaynayan muhalefet kazanlarıydı. Birçok hükümet aleyhtarı görüş ve ideoloji bu okullar vasıtasıyla geniş kesimlere yayılmıştır. Bkz. Niyazi, *a.g.e.*, s. 133-138; Kut, *a.g.e.*, s. 9-17; Karabekir, *a.g.e.*, s. 247-349.

- 156 Enver, *a.g.e.*, s. 57-69, 75-76; Niyazi, *a.g.e.*, s. 162-163; Cemal, *Arnavutluk'tan Sakarya'ya Komitacılık: Yüzbaşı Cemal'in Anıları*, ed. Kudret Emiroğlu (Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996), s. 9-13; Karabekir, *a.g.e.*, s. 406; Bayur, *a.g.e.*, s. 64, 196-197, 207, 315-320; Şapolyo, *a.g.e.*, s. 61; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3 (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989), s. 13-34, 249.
- 157 Bayur, *a.g.e.*, s. 266-267, 297-301, 339-341.
- 158 Merkez komutanları bulundukları garnizonun askeri inzibat görevlerini ifaya memur, bir nevi askeri polis müdürleridir.
- 159 Enver, *a.g.e.*, s. 79-90; Niyazi, *a.g.e.*, s. 165-171; Bayur, *a.g.e.*, s. 432-441.
- 160 Michael A. Reynolds, *The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order* (Princeton: Princeton University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2003), s. 44-45.
- 161 Enver, *a.g.e.*, s. 77, 90-121; Niyazi, *a.g.e.*, s. 186-374; Bekir Fikri, *a.g.e.*, s. 17-28; Bayur, *a.g.e.*, s. 441-475; Adanır, *a.g.e.*, s. 183-187.
- 162 Cemal, *a.g.e.*, s. 21-24.
- 163 Hafız Hakkı, *Bozgun* (İstanbul: Kervan Kitapçılık, ty), s. 96-99; Karabekir, *a.g.e.*, s. 413, 420; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 176.
- 164 Adanır, *a.g.e.*, s. 266-271; M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse* (Londra: I. B. Tauris, 2000), s. 143-148; Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements* (Londra: Frank Cass, 1993), s. 54-58; Yücel Aktar, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), s. 68-78, 82-96; Enver, *a.g.e.*, s. 121-129.
- 165 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 1, Kısım 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), s. 113-124; Turfan, *a.g.e.*, s. 148-156.
- 166 Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 44, 49; Ayışığı, *a.g.e.*, s. 18-22; Selahattin Karatamu, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, Cilt 3, Kısım 6, Kitap 1 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971), s. 241-254, 261; Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913* (Westport: Praeger, 2003), s. 33.
- 167 Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 2-3, 9-10; Ayışığı, *a.g.e.*, s. 8, 22-25.
- 168 Reşat Hallı, *Balkan Harbi (1912-1913)*, Cilt 1 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 93-100; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 57-62; Erickson, *a.g.e.*, s. 26-28, 30-33; Ayışığı, *a.g.e.*, s. 23-25.
- 169 Alaylıların ordudan ilişkisinin kesilmesi sonrasında genel subay mevcudu 26.310'dan 16.121'e düşmüştür. Karatamu, *a.g.e.*, s. 187-189; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 45-46, 62-73; Apak, *a.g.e.*, s. 31-41; Turfan, *a.g.e.*, s. 155-161; Bartlett, *a.g.e.*, s. 52, 55-56; Griffiths, *a.g.e.*, s. 111.
- 170 Gayrimüslimler dışında Yezidiler, göçebeler, din adamları, profesyonel meslek sahipleri, Arnavutluk, Hicaz, Trablusgarp ve İstanbul sakinleri de askere gitmekten muaftı.
- 171 Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayri Müslimlerinin Askerlik Serüvenleri* (İstanbul: Simurg, 2000), s. 127-162; Hallı, *a.g.e.*, 120-121.
- 172 Hafız Hakkı, *a.g.e.*, s. 100-104; Karabekir, *a.g.e.*, s. 365-366; Ellis A. Bartlett, *With the Turks in Thrace* (Londra: William Heinemann, 1913), s. 50; Erickson, *a.g.e.*, s. 29-30; Karatamu, *a.g.e.*, s. 142-143.
- 173 Hallı, *a.g.e.*, s. 119, 130-131; Bartlett, *a.g.e.*, s. 53-55; Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War* (Londra: Routledge, 2000), s. 9-15.
- 174 Rachel Simon, *Between Ottomanism and Nationalism: The Ottoman Involvement in Libya during the War with Italy (1911-1919)* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1987), s. 1-10, 22-30; Hamdi Ertuna, *TSK Tarihi Osmanlı Devri, Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1981), s. 17-27, 63, 463-464.

- 175 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt 2, Kısım 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), s. 68-98; Ertuna, *a.g.e.*, s. 117-128, 141-145, 153; Simon, *a.g.e.*, s. 47-65; J. Revol, *1911-1912 Türk-İtalyan Harbi*, çev. Kadri Demirkaya (İstanbul: Askeri Matbaa, 1940), 3-27, 36-48; John Gooch, "The Moment to Act has Arrived: Italy's Libyan War 1911-1912," *1911 Preliminary Moves* içinde, ed. Peter Dennis ve Jeffrey Grey (Canberra: Blue Sky Publishing, 2011), s. 184-196. Dönemin Batılı kaynakları abartılı rakamlar vermektedir. Bkz. W. H. Beehlar, *The History of the Italian-Turkish War, September 29, 1911 to October 18, 1912* (Annapolis: The Advertiser-Republican, 1913), s. 12-15.
- 176 Ertuna, *a.g.e.*, s. 49-57; Revol, *a.g.e.*, s. 59-64.
- 177 Ertuna, *a.g.e.*, s. 129-135, 141-153, 217; Revol, *a.g.e.*, s. 65-72, 86-98; Beehlar, *a.g.e.*, s. 19-21; Gooch, *a.g.e.*, s. 186.
- 178 Ertuna, *a.g.e.*, s. 159-160, 165-167, 169, 181, 183; Revol, *a.g.e.*, s. 73-83, 98-99, 104-127; Charles D. Haley, "The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire – I," *Middle Eastern Studies*, Cilt 30, No. 1, Ocak 1994, s. 2-6.
- 179 Senusi tarikati hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica* (Oxford: Oxford University Press, 1949), s. 11-28, 62-89.
- 180 Simon, *a.g.e.*, s. 10-21, 76; Ertuna, *a.g.e.*, s. 152, 158; Tauber, *a.g.e.*, s. 217-218; Cemal Kutay, *Trablus-Garb'de Bir Avuç Kahraman* (İstanbul: Tarih Yayınları, 1963), s. 14-54, 86-111; Simon, *a.g.e.*, s. 10-21, 76.
- 181 Kut, *a.g.e.*, s. 83-114; Ertuna, *a.g.e.*, s. 171-177, 184-185, 188-213.
- 182 Ertuna, *a.g.e.*, s. 187, 192, 199, 273; Bülent Yılmaz, "Balkan Harbi'nde Hava Gücü, Askeri Havacılıkta Perdenin Açılışı," *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri* içinde, Cilt 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006), s. 232-233; Beehlar, *a.g.e.*, s. 31-34, 54.
- 183 Ertuna, *a.g.e.*, s. 219-251; Beehlar, *a.g.e.*, s. 34-36, 48-50; Kutay, *a.g.e.*, s. 112-123; Booch, *a.g.e.*, s. 196-200.
- 184 Ertuna, *a.g.e.*, s. 289, 331-333; Kutay, *a.g.e.*, s. 154-201; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 233.
- 185 Ertuna, *a.g.e.*, s. 181, 183; William Mulligan, "1911: Prospects and Prophecies of War," *1911 Preliminary Moves* içinde, ed. Peter Dennis ve Jeffrey Grey (Canberra: Blue Sky Publishing, 2011), s. 18-19.
- 186 Ertuna, *a.g.e.*, s. 282-288, 290-349, 404-410; Simon, *a.g.e.*, s. 112-118; Beehlar, *a.g.e.*, s. 64-66, 70-71, 78, 83-86; Booch, *a.g.e.*, s. 200-202.
- 187 Ertuna, *a.g.e.*, s. 220, 310, 324-327, 432-434, 446-447; Revol, *a.g.e.*, s. 128-144.
- 188 Ertuna, *a.g.e.*, s. 278-280, 353-368, 372-383; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 105-106; Beehlar, *a.g.e.*, s. 50-52, 56-60, 68-70, 87-90; Booch, *a.g.e.*, s. 197, 199, 202-204.
- 189 Ertuna, *a.g.e.*, s. 383-393; Bayur, *a.g.e.*, s. 127-129; Beehlar, *a.g.e.*, s. 73-76; Booch, *a.g.e.*, s. 203.
- 190 Ertuna, *a.g.e.*, s. 411-421; Simon, *a.g.e.*, s. 98-101; Kut, *a.g.e.*, s. 116; Tauber, *a.g.e.*, s. 218-219; Booch, *a.g.e.*, s. 205-207.
- 191 Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 117-119; Haley, *a.g.e.*, s. 8-9.
- 192 Mahmud Muhtar, *a.g.e.*, s. 156-158; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 109; Abdurrahman Nafiz ve Kiramettin, *1912-1913 Balkan Harbinde İşkodra Müdafaası* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1933), s. 80; Hamdi Baştepe, *26. P. Alayı Tarihçesi* (Ankara: yy, 1937), s. 3-4; Hallı, *a.g.e.*, s. 101.
- 193 Mahmud Muhtar, *a.g.e.*, s. 7, 165-166; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 120-129, 134; Hallı, *a.g.e.*, s. 185-219.
- 194 Hallı, *a.g.e.*, s. 112-118.

- 195 Hafız Hakkı, *a.g.e.*, s. 137-139, 149; Mahmud Muhtar, *a.g.e.*, s. 8, 10, 13; Hallı, *a.g.e.*, s. 223-230; Ayışığı, *a.g.e.*, s. 25-33.
- 196 Philip Gibbs ve Bernard Grant, *Adventures of War with Cross and Crescent* (Londra: Methnen & Co., 1912), s. 141-143, 147-148, 152-153; Aram Andoyan, *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan (İstanbul: Aras Yayıncılık, 1999), s. 197-213, 28; Bartlett, *a.g.e.*, s. 10-11, 15-17; Hallı, *a.g.e.*, s. 77-79.
- 197 H. Cemal, *Tekrar Başımıza Gelenler*, ed. Murat Çulcu (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1991), s. 23-39; Raif Necdet Kestelli, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Batışı: Ufûl*, ed. Veliye Özdemir (İstanbul: Arma Yayınları, 2001), s. 17; Şadi Sükan, *TSK Tarihi Balkan Harbi (1912-1913): Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler*, Cilt 2, Kısım 3 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 88-104.
- 198 Mahmud Muhtar, *a.g.e.*, s. 7-9; Şükan, *a.g.e.*, s. 120-124.
- 199 Mahmud Muhtar, *a.g.e.*, s. 11-39; Şükan, *a.g.e.*, s. 124-156; Erickson, *a.g.e.*, s. 86-100; H. Cemal, *a.g.e.*, s. 70-73; Gibbs ve Grant, *a.g.e.*, s. 63-66, 87-92; Hall, *a.g.e.*, s. 23-28; Andonyan, *a.g.e.*, s. 445-467; Herbert F. Baldwin, *A War Photographer in Thrace: An Account of Personal Experiences during the Turco-Balkan War* (Londra: T. Fisher Unwin, 1913), s. 152-156.
- 200 Mahmud Muhtar, *a.g.e.*, s. 39-129; Bartlett, *a.g.e.*, s. 139-166, 171-181, 204-226; Erickson, *a.g.e.*, s. 102-122; Hall, *a.g.e.*, s. 28-31; Gibbs ve Grant, *a.g.e.*, s. 66-73, 172-175; Andonyan, *a.g.e.*, s. 469-481. Konuyla ilgili Bulgar bakış açısı için bkz. Murat Tunca (çev.), *1912-1913 Balkan Harbinde Türk-Bulgar Harbi: Lüleburgaz-Pınarhisar Muharebesi*, Cilt 3 (İstanbul: Askeri Basımevi, 1945).
- 201 Mahmud Muhtar, *a.g.e.*, s. 128-138; Mahmut Belig, *Balkan Harbinde Mürettep 1. Kolordunun Harekâtı* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1929), s. 3-24; Baldwin, *a.g.e.*, s. 178-182; Tunca, *a.g.e.*, s. 380-386.
- 202 Belig, *a.g.e.*, s. 61-88; Andonyan, *a.g.e.*, s. 219-223.
- 203 Mahmud Muhtar, *a.g.e.*, s. 143-152; Belig, *a.g.e.*, s. 25-233; M. Kadri Alasya, *TSK Tarihi Balkan Harbi (1912-1913): Şark Ordusu Birinci Çatalca Muharebesi*, Cilt 2, Kitap 1 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 20-245; Hikmet Süer, *TSK Tarihi Balkan Harbi (1912-1913): Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması*, Cilt 2, Kısım 2, Kitap 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 273-374; Erickson, *a.g.e.*, s. 122-137, 285-290; Hall, *a.g.e.*, s. 32-37; Gibbs ve Grant, *a.g.e.*, s. 175-211; Bartlett, *a.g.e.*, s. 266-291; Andonyan, *a.g.e.*, s. 483-491. Osmanlı tarzı müstahkem mevki/bölge savunması için bkz. Karatamu, *a.g.e.*, s. 322-323.
- 204 Bu birlikler; Yanya, Ustruma, İşkodra ve 8. mürettep kolordularıyla tümen seviyesinde dört müfreze idi.
- 205 Reşat Hallı, *Balkan Harbi (1912-1913), Garp Ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu*, Cilt 3, Kısım 1 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 36-41; Nafiz ve Kiramettin, *a.g.e.*, s. 99-108, 111.
- 206 Hallı, *a.g.e.*, s. 64-81, 105-110, 122-130, 154-211; K. Kocaman, "Kumanova Muharebesinde Sırp Ordusu," *Askeri Mecmua*, Cilt 10, No. 114, Eylül 1939, s. 674-678; Erickson, *a.g.e.*, s. 171-181; Andonyan, *a.g.e.*, s. 323-333; Gibbs ve Grant, *a.g.e.*, s. 59-61.
- 207 Hallı, *a.g.e.*, s. 211-314, 344-367; Erickson, *a.g.e.*, s. 182-197; Andonyan, *a.g.e.*, s. 335-352; Cemal, *a.g.e.*, s. 24-25; Apak, *a.g.e.*, s. 69-72.
- 208 Ustruma Kolordusu ve Nevrekop Müfrezesi harekâtı için bkz. Hallı, *a.g.e.*, 314-343. Kırcaali kolordusu harekâtı için bkz. Mehmet Murat, *1912-1913 Balkan Harbinde Kırcaali Kolordusunun Hareketleri* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1933). Ayrıca bkz. Şükan, *a.g.e.*, s. 347-452.

- 209 Raif Yaşar ve Hüseyin Kabasakal, *Balkan Harbi (1912-1913), Garp Ordusu Yunan Cephesi Harekâtı*, Cilt 3, Kısım 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 157-323; Yunanistan Genelkurmay Başkanlığı, *A Concise History of the Balkan Wars, 1912-1913* (Atina: Army History Directorate Publication, 1998), s. 23-109, 117-122; Mustafa Balcı, *Selanik Düştü: Selanik'in Kaybediliş Öyküsü ve Hasan Tahsin Paşa'nın Savunması* (İstanbul: Kesit, 2010), s. 108-128.
- 210 Fehmi Özatalay, *TSK Tarihi Balkan Harbi (1912-1913): Garb Ordusu Karadağ Cephesi*, Cilt 3, Kısım 3 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 26-30, 38, 70-73, 116-136; Nafiz ve Kiramettin, *a.g.e.*, s. 111, 17-168; Hallı, *a.g.e.*, s. 150-151; Erickson, *a.g.e.*, s. 201-204, 214-225; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 117; Andonyan, *a.g.e.*, s. 272-273, 363-391; Apak, *a.g.e.*, s. 51-60.
- 211 Bekir Fikri, *a.g.e.*, s. 42 vd.; Yaşar ve Kabasakal, *a.g.e.*, s. 330-358; Fuat Balkan, *İlk Türk Komitacısı Fuat Balkan'ın Hatıraları*, ed. Metin Martı (İstanbul: Arma Yayınları, 1998), s. 8-9.
- 212 Belig, "Bulgar Komitalarının..." *a.g.e.*, s. 50-61; Baştepe, *a.g.e.*, s. 4; Selahattin Yurtoglu, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, Cilt 1, ed. İlhan Selçuk (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2004), s. 67-68.
- 213 Turfan, *a.g.e.*, s. 208-213; Glen W. Swanson, "War, Technology, and Society in the Ottoman Empire from the Reign of Abdülhamid II to 1913; Mahmud Şevket and the German Military Mission," *War, Technology and Society in the Middle East* içinde, ed. V. J. Parry, M. E. Yapp (Londra: Oxford University Press, 1975), s. 368-373.
- 214 Hallı, *a.g.e.*, s. 367-401; Erickson, *a.g.e.*, s. 226-235, 248-249, 274-282, 293-304, 306-313; Andonyan, *a.g.e.*, s. 277-311; Baldwin, *a.g.e.*, 255-256. Edirne savunması için bkz. Remzi Yiğitgüden, *1912-1913 Balkan Harbinde Edirne Kale Muharebeleri*, Cilt 1 ve 2 (İstanbul: Askeri Matbaa, 1938 ve 1939). Ayrıca bkz. Şükan, *a.g.e.*, s. 157-334. Yanya savunması için bkz. Yaşar ve Kabasakal, *a.g.e.*, s. 523-674. Ayrıca bkz. Yunanistan Genelkurmay Başkanlığı, *a.g.e.*, s. 179-199; İşkodra savunması için bkz. Nafiz ve Kiramettin, *a.g.e.*, s. 113-152, 206-592. Ayrıca bkz. Özatalay, *a.g.e.*, s. 8-116, 150-210.
- 215 Hüsni Ersü, *1912-1913 Balkan Harbinde Şarköy Çıkarması ve Bulayır Muharebeleri* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1938), s. 53-228; Süer, *a.g.e.*, s. 123-273; Erickson, *a.g.e.*, s. 253-272. Amfibi harekâtın eleştirisi için bkz. Hüsni Ersü, "1912-1913 Balkan Harbinin İkinci Devresinde Türk ve Bulgarların Hareket Planlarına Ait Bir Tetkik," *Askeri Mecmua*, Cilt 8, No. 107, Aralık 1937, s. 746-749.
- 216 Süer, *a.g.e.*, s. 273-374; Erickson, *a.g.e.*, s. 285-290; Gibbs ve Grant, *a.g.e.*, s. 97-111.
- 217 Cemal Paşa, *Hatıralar*, ed. Alpay Kabacalı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 57-61; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 151-154; Süer, *a.g.e.*, s. 375-457; Bartlett, *a.g.e.*, s. 313-326.
- 218 Turfan, *a.g.e.*, s. 331-346.
- 219 Gibbs, Grant, *a.g.e.*, s. 72-73, 175-211; Bartlett, *a.g.e.*, s. 56-58, 179-180.
- 220 Kestelli, *a.g.e.*, s. 10, 15-16, 18-19; Mahmud Muhtar, *a.g.e.*, s. 155-156, 163; Hallı, "Balkan Harbi..." Cilt 1, *a.g.e.*, s. 122-123; Nafiz ve Kiramettin, *a.g.e.*, s. 79-80, 89, 95-96; Mehmet Murat, *a.g.e.*, s. 24-25; Apak, *a.g.e.*, s. 47, 91.
- 221 Mahmud Muhtar, *a.g.e.*, s. 10-11, 164; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 178-179; Belig, "Balkan Harbinde Mürettep..." *a.g.e.*, s. 231-233; Baldwin, *a.g.e.*, s. 124-128; Gibbs ve Grant, *a.g.e.*, s. 179.
- 222 Bartlett, *a.g.e.*, s. 17-18; Baldwin, *a.g.e.*, s. 152.
- 223 Gibbs ve Grant, *a.g.e.*, s. 74-81, 84-85; Kestelli, *a.g.e.*, s. 16; Mehmet Murat, *a.g.e.*, s. 198.

- 224 Gibbs ve Grant, *a.g.e.*, s. 78-79, 82-85, 154-156, 159-162, 212-219; Bartlett, *a.g.e.*, s. 134, 141, 217-222; Hallı, *a.g.e.*, s. 143-149; Baldwin, *a.g.e.*, s. 35-36.
- 225 Mahmud Muhtar, *a.g.e.*, s. 160-162; Bartlett, *a.g.e.*, s. 143-145, 154, 156, 164; Hallı, *a.g.e.*, s. 126-127, 139-140.
- 226 Hallı, *a.g.e.*, s. 134, 149-150; H. Cemal, *a.g.e.*, 73-74.
- 227 Örneğin 45.000'den fazla Makedon, Bulgar ordusuna ve çetelerine katılmak için gönüllü olmuştu. Bozhinov ve Panayotov, *a.g.e.*, s. 625-627, 631-633.
- 228 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 163-167; H. Cemal, *a.g.e.*, s. 19, 122-123; Mahmud Muhtar, *a.g.e.*, s. 155; Andonyan, *a.g.e.*, s. 215.
- 229 Hallı, *a.g.e.*, s. 230-249; Bartlett, *a.g.e.*, s. 174.
- 230 Yiğitgüden, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 74; Erickson, *a.g.e.*, s. 337.
- 231 Yiğitgüden, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 99.
- 232 Reynolds, *a.g.e.*, s. 59-65, 91-94; Tauber, *a.g.e.*, s. 76, 93, 106, 115, 121; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt 2, Kısım 3 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), s. 18-230; Justin McCarthy vd., *The Armenian Rebellion at Van* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006), s. 155-169.
- 233 Mustafa Aksakal, *Defending the Nation: The German-Ottoman Alliance of 1914 and the Ottoman Decision for War* (Princeton: Princeton University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2003), s. 6-7, 9-12.
- 234 Mahmud Muhtar, *a.g.e.*, s. 156-160; Nafiz ve Kiramettin, *a.g.e.*, s. 576-577, 586-587, 590.
- 235 Adem Sarıgöl ed., *Harbiye Nazırı Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü* (İstanbul: IQ Kültürsanat, 2001), s. 223-224; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1 (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), 535, 537; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, Cilt 17 (İstanbul: Tarih Yayınları, 1961), s. 9837-9844; İsmet İnönü, *Hatıralar*, Cilt 1, ed. Sebahattin Selek (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1985), s. 59; Nilüfer Hatemi ed., *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, Cilt 1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s. 174-228; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 77-81; George W. Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913* (Londra: Tauris, 2006), s. 176-179, 190-195.
- 236 Nafiz ve Kiramettin, *a.g.e.*, s. 352-359, 372, 569-575; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 132-133; Apak, *a.g.e.*, s. 71, 78-82; Tauber, *a.g.e.*, s. 213-214; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 27.
- 237 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, Cilt 1 (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), s. 43; Sarıgöl, *a.g.e.*, s. 159.
- 238 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 70-73; Apak, *a.g.e.*, s. 45-46; Yurtoglu, *a.g.e.*, s. 91.
- 239 İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara: Birinci Dünya Savaşı Anılarım* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003), s. 12; Yurtoglu, *a.g.e.*, s. 90-91.
- 240 Erol Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey during World War I* (Londra: Tauris, 2007), s. 46-60;ERCÜMEN KURAN, "The Impact of Nationalism on the Turkish Elite in the Nineteenth Century," *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* içinde, ed. W. R. Polk ve R. L. Chambers (Chicago: University of Chicago Press, 1968), s. 117; Kerem Ünüvar, "İttihatçılıktan Kemalizm'e İhya'dan İnşa'ya," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* içinde, ed. Mehmet Ö. Alkan, Cilt 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 132-133; Aksakal *a.g.e.*, s. 20-26.
- 241 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 80-83; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 157-158; Bayur, *a.g.e.*, s. 55-58, 280-286; Wallach, *a.g.e.*, s. 118-122; Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, çev. Carl Reichmann (Baltimore: The Williams & Wilkins Co., 1928), s. 1-3; Naim Turfan, "Reporting Him and His Cause Aright: Mahmud Şevket Paşa and the Liman von

- Sanders Mission," *Cahiers d'etudes sur la Méditerranée Orientale et la Monde Turco-Iranien*, No. 12, Temmuz-Aralık 1991, s. 2-14, 28; Swanson, *a.g.e.*, s. 381-384; Karatamu, *a.g.e.*, s. 192-193.
- 242 Turfan, *a.g.e.*, s. 16-18; Aksakal, *a.g.e.*, s. 65-69, 90; Haley, *a.g.e.*, s. 18, 23-29; Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, *Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmparatorluk* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), s. 1-2.
- 243 Sanders, *a.g.e.*, s. 1-4; Bayur, *a.g.e.*, s. 286-287; Wallach, *a.g.e.*, s. 122-123; Sabis, *a.g.e.*, s. 76-82; Karatamu, *a.g.e.*, s. 193-194; Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Cilt 1 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970), s. 271-278.
- 244 Sanders, *a.g.e.*, s. 5-11; Wallach, *a.g.e.*, s. 128-139; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 14-15, 37; Haley, *a.g.e.*, s. 27, 30-31, 33-35; İnönü, *a.g.e.*, s. 88.
- 245 Mevcut 1914 yazında 71'e ve savaşın sonunda 800'e çıkacaktı. Bu nihai rakama savaş esnasında farklı isimler altında gönderilen Alman birlik ve teşkilleri dahil değildir. Heyetin genişletilmiş 71 kişilik orijinal kadrosunun isim listesi için bkz. Hans Kannengiesser, *Campaign in Gallipoli* (Londra: Hutchinson & Co, 1928), Ek I.
- 246 Bayur, *a.g.e.*, s. 288-305; Sanders, *a.g.e.*, s. 20-21; Wallach, *a.g.e.*, s. 148-149; Karatamu, *a.g.e.*, s. 193-194, 197; Niall Ferguson, *The Pity of War* (New York: Basic Books, 1999), s. 143-148.
- 247 Deutsche Offiziere, *a.g.e.*, s. 18; Karatamu, *a.g.e.*, 197.
- 248 1914 senesi başlangıcında Osmanlı Genelkurmayı'nın önemli şubeleri ve personeli şu şekildeydi: Genelkurmay Başkanı Enver Paşa, İkinci Başkan von Schellendorf, Üçüncü Başkan Kaymakam Hafız Hakkı, 1. Şube (Eğitim ve Öğretim) Müdürü Binbaşı Franz Carl Endres, Muavin Binbaşı Ali İhsan (Sabis), 2. Şube (İstihbarat) Kaymakam Perrinet von Thauvenay, Muavin Binbaşı Kâzım (Karabekir), 3. Şube (Harekât ve Seferberlik) Müdürü Kaymakam Otto von Feldmann, Muavin Binbaşı İsmet (İnönü), 4. Şube (Ulaştırma) Müdürü Kaymakam Bötttrich (von Göbel bu görevde kısa bir süre çalışmıştır), Muavin Binbaşı Refik. Kâzım Karabekir, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri* (İstanbul: Emre Yayınları, 2001), s. 390-392; Karatamu, *a.g.e.*, s. 194, 197, 256; Akbay, *a.g.e.*, s. 169-170; İnönü, *a.g.e.*, s. 87.
- 249 Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Genelallerinin Raporları* (Ankara: TKAE Yayınları, 1966), s. 26-27; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 11-13; Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 46; İnönü, *a.g.e.*, s. 146-148; Sabis, *a.g.e.*, s. 168-170, 256-257; Karatamu, *a.g.e.*, s. 257, 287-288, 293.
- 250 Erich von Falkenhayn, *General Headquarters and Its Critical Decisions, 1914-1916* (Londra: Hutchinson & Co., 1919), s. 19-20.
- 251 Osmanlı Genelkurmay arşivinin Almanya'ya kaçırılması hakkında bkz. Mesut Uyar, "Bir Arşiv Yağmasının Hikâyesi," *Çanakkale 1915*, No. 13, Eylül 2012, s. 34-41.
- 252 Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?* Cilt 2 (İstanbul: Emre Yayınları, 1994), s. 154-159; İnönü, *a.g.e.*, s. 148; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 182-183, 193, 216; Sabis, *a.g.e.*, s. 143; Aydemir, *a.g.e.*, s. 380, 382, 412-423; Karatamu, *a.g.e.*, s. 257-258.
- 253 Bazı araştırmacılar Enver Paşa'nın Alman kontrolüne girmedigini, tam tersine Almanların Enver Paşa'nın etkisi altında kaldığını iddia etmektedir. Bkz. Charles D. Haley, "The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire – II," *Middle Eastern Studies*, Cilt 30, No. 2, Nisan 1994, s. 225-226.
- 254 Şerif İlden, *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu: Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, ed. Sami Önal (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1998), s. 257-258; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 215; Sabis, *a.g.e.*, s. 180; İnönü, *a.g.e.*, s. 99, 147; Arif Baytın, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi: Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü*,

- ed. İsmail Dervişoğlu (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), s. 170; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Emver Paşa*, Cilt 3 (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985), s. 68; Falkenhayn, *a.g.e.*, s. 77-78; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 12-13, 16; Kurat, *a.g.e.*, s. 28, 32-34.
- 255 Sanders, *a.g.e.*, s. 16-20; Kurat, *a.g.e.*, s. 77.
- 256 Kressenstein, *a.g.e.*, s. xv, 24, 31-34; *Harpokulu Tarihçesi* (Ankara: Harpokulu Matbaası, 1945), s. 37-38; Haley, "The Desperate Ottoman I..." *a.g.e.*, s. 29-30; Swanson, *a.g.e.*, s. 379.
- 257 İlden, *a.g.e.*, s. 27-28; Hakkı Altınbilek ve Naci Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi Üçüncü Ordu Harekâtı*, Cilt 2, Kısım 1, Kitap 1 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 35-40, 51; Cairo Intelligence Section, *Handbook of the Turkish Army* (Nashville: The Battery Press, 1996), s. 21-28, 44-50.
- 258 Tasfiye edilen subayların içinde iki müşir, üç ferik, atmış beş mirliva bulunmaktaydı.
- 259 İlden, *a.g.e.*, s. 23-26; Sanders, *a.g.e.*, s. 8-9; Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, ed. Alpay Kabacalı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003), s. 20-23; Carl Mühlmann, *Çanakkale Savaşı: Bir Alman Subayın Notları*, çev. Sedat Umran (İstanbul: Timaş Yayınları, 2004), s. 16.
- 260 İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), s. 64-95.
- 261 Kressenstein, *a.g.e.*, s. 23-24, 31-32.
- 262 Osmanlı askeri rönesansı şeklindeki adlandırmanın altında yatan sebep, tartışmaların kamuoyuna açık ve geniş kapsamlı bir katılımıla yapılmasının yanı sıra, Osmanlı askeri sistemi ile ilgili o ana kadar yapılmamış samimiyette değerlendirmelerin modern askeri gerekler dikkate alınarak dile getirilmesidir. Nasıl ki ortaçağın iyi eleştirisi Avrupa Rönesansı'nın ayrılmaz bir parçası, hatta onu doğuran öge ise; Balkan bozgunu da Osmanlı askeri sisteminin iyi bir eleştirisine imkân tanımıştır. Ne yazık ki bu tartışma hem Osmanlı hem de modern Türkiye tarihinde ilk ve tek olarak kalmıştır. Bir daha askeri bir mesele askerler tarafından kamuoyu önünde açıkça tartışılmamıştır. Osmanlı askeri rönesansı, akademisyenler ve askeri tarihle ilgilenenlerin dikkatinden kaçmıştır.
- 263 Sarıkamış felaketinde oynadığı rol nedeniyle Balkan Savaşları'nın tartışılmasındaki rolü çoktan unutulmuş Hafız Hakkı Paşa, "bozgun" tabirini Balkan yenilgisini tasvir etmek için en etkili şekilde kullanan ve geniş kesimlere benimseten kişidir. Bkz. Hafız Hakkı, *Bozgun* (Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1330), s. 7-13.
- 264 Hafız Hakkı'nın ifadesiyle; "Artık benim için hayatın yegâne emeli, biricik gayesi ordunun namusuna sürülen kara lekeyi silmek ve inleyen esir kardeşlerimin bir gün imdadına yetişmektir." Hafız Hakkı, *a.g.e.*, s. 5.
- 265 Kestelli, *a.g.e.*, s. 112-113, 121.
- 266 İ [Ali İhsan Sabis], *Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk* (İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri, 1329). Bazı kütüphane kataloglarında kitap yazarı olarak aslında kitabın yayıncısı olan İbrahim Hilmi'nin [Çığıracan] gösterilmesine rağmen, asıl yazar Ali İhsan'dır [Sabis]. Zaten kendisi de bu durumu yazdığı Birinci Dünya Savaşı dönemi anılarında ifade etmektedir. Bkz. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi*, Cilt 1 (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), s. 37.
- 267 İ [Ali İhsan Sabis], *Balkan Harbinde Askeri Mağlubiyetlerimizin Esbabı (Neden Münhezim Olduk) Eserinin Kısım-ı Sanisidir* (İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri, 1329).
- 268 Ali Fethi [Okyar], *Bolayır Muharebesinde Adem-i Muvaffakiyetimizin Esbabı* (İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri, 1330). Ayrıca bkz. Sabis, "Harp Hatıralarım..." *a.g.e.*, s. 37-39.

- 269 Raif Necdet [Kestelli], *Ufûl* (Dersaadet: Resimli Kitab Matbaası, 1329).
- 270 Mehmed Niyazi, *Şark Ordusunda Aziz Paşa Fırkası* (İstanbul: Cemiyet Kitabhanesi, 1331).
- 271 ن.ف., *Balkan Harbinde 87nci Alay* (Trabzon: Meşveret Matbaası, 1331).
- 272 Selanikli Bahri, *Balkan Harbinde Garb Ordusu* (Dersaadet: Yeni Turan Matbaası, 1331).
- 273 Çobanoğlu Ömer Zeki, *Balkan Harbi ve Şark Ordusunun Hezimet-i Birinci Nizamiye Kolordusu Hatıratından* (Dersaadet, Tüccarzade İbrahim Hilmi, 1332).
- 274 Zeki Paşa, 1912 *Balkan Harbine Ait Hatıratım* (İstanbul: Matbaa-i Askeri, 1337).
- 275 “Maksadım kimseyi tercim ve itham etmek değildir. Ancak bana isnad ve tahmil edilerek, altı seneden beri bütün ağırlığıyla üzerime çökmüş olan mesuliyetlerin şekil ve mahiyetini meydana koymak ve artık bundan ziyade tahammülüm kalmadığını efrad-ı millete ve bütün dünyaya anlatmaktır.” Abdullah Paşa, *a.g.e.*, s. 1.
- 276 Bu tür anı kitapları daha ziyade bir savunma metni gibidir. Yazar kamuoyunun kafasında olduğuna inandığı soruları cevaplamaya, şüpheleri gidermeye çalışır. Ahmed İzzet Paşa’nın anıları buna iyi bir örnektir: “Talih beni çok acı maceralara, özellikle son zamanlarda, istemeyerek karıştığını siyasi hayat dolayısıyla şiddetli düşmanlıklara ve bunun sonucunda acı tenkitlere ve namertçe iftiralara uğrattı. Dolayısıyla bu eseri aydınlatıcı ve uyarıcı olmak üzere gelecek nesillere armağan ederken, çocuk ve torunlarıma da gerektiğinde savunma delilleri ve belki de iftihar belgesi olmak üzere miras bırakıyorum.” Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. x.
- 277 Mahmud Muhtar Paşa, 1328 *Balkan Harbinde Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa’nın Hatıratına İkinci Şark Ordusu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa’nın Cevabı* (Kahire: el-Matbaatü’l-Emiriyye, 1932).
- 278 Mehmet Nuri [Conker], *Zabit ve Kumandan* (Dersaadet: Tanin Matbaası, 1330).
- 279 Mustafa Kemal [Atatürk], *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal* (İstanbul: Minber Matbaası, 1334).
- 280 Mehmed Ali Nüzhet, “Balkan Harbinde...” *a.g.e.*, s. 3.
- 281 Günümüzde bu tercüme eserlerin Latin harfli transkripsiyonları yayımlanmaktadır. Ancak bu eserlerin orijinal metinleri dikkate alınmadan sadece Osmanlıca tercümeleri kullanıldığı için, bu yayınlar bilimsel bir fayda sağlamamaktadır. Oysa orijinal metnin tam tercümesi ile beraber Osmanlıca tercümesinin mukayeseli bir şekilde verilmesi çok faydalı olacaktır.
- 282 Ziya Şakir, *Meğbul Asker: 1912 Edirne Muhasarası* (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2011), s. 79-86, 106-109, 118-121, 195-196, 273-278.
- 283 Bu dönemde tercüme edilip yayımlanan önemli eserler aşağıda listelenmiştir: Gustav von Hochwächter, *Türklerle Harbe Kırkkilise, Lüleburgaz-Çatalca Muharebatı Vekayi-i Yevmiyesi* [Mit den Türken in der Front im Stabe Mahmud Muchtar Paschas. Mein Kriegstagebuch über die Kämpfe bei Kırk Kilisse, Lüle Burgas und Caltalza isimli eserin Almanca orijinalinden tercüme edilmiştir], çev. Kemal (İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1331). Aynı kitabın Filibe Balkan Matbaası tarafından, muhtemelen daha önceki bir tarihte yapılmış bir baskısı daha bulunmaktadır. H. Wagner, *Bulgar Ordusuyla Muzafferiyete Doğru*, çev. Sail (İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1331). Stephan Lausanne, *Hastanın Başucunda Kırk Gün* (İstanbul: İfham Matbaası, 1331). Pierron de Mondésir, *Edirne Muhasarası 1912 Teşvinsani-1913 Mart* [Siège et prise d’Adrmople (Novembre 1912- Mars 1913) isimli eserin Fransızca orijinalinden tercüme edilmiştir] çev. Ş. B. (İstanbul: Hilal Matbaası, 1331).

- Henri Nivet, *Balkan Ehl-i Salib Seferinde: Avrupa Siyaseti ve Türklerin Felâketi*, çev. Ragıp Rıfkı [Özgürel] (İstanbul: Şems Matbaası, 1331).
- Georges Rémond, *Mağluplarla Beraber Edirne Sahralarında [Avec les vaincus: La campagne de Thrace (Octobre 1912-Mai 1913)]* isimli eserin Fransızca orijinalinden tercüme edilmiştir, çev. H. Cevdet (İstanbul: Kanaat Matbaası, 1332).
- Gabriel Hanotaux, *1912-1913 Balkan Harbi ve Avrupa [La guerre des Balkans et l'Europe, 1912-1913]* isimli eserin Fransızca orijinalinden tercüme edilmiştir, çev. Ragıp Rıfkı [Özgürel] (İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1332).
- 284 Mülazım Hasan Cemal, savaştan sonra yayımlanan anılarının başında geçmişte anı ve tecrübelerin yazıya dökülmemesinin yarattığı askeri sıkıntıyı şu şekilde ifade etmektedir: “Bizim hayret ve merakla yad ettiğimiz Plevne’de hayat-ı yevmiyesini bir zabitimiz vaktiyle kayd etse idi, onu tab ettirse idi biz onların fedakârlıklarını, çektikleri mezalimi Edirne kalesinde etrafıyla okur elbette bulunduğumuz hale şükür eder, o zamanlar babalarımızın çektiklerini göz önüne getirir teselli bulur, maneviyatımızı daha yükseltirdik.” H. Cemal, *Yeni Harb, Başımıza Tekrar Gelenler, Edirne Harbi Muhâsarası, Esaret ve Esbab-ı Felaket* (Dersaadet: Şems Matbaası, 1332).
- 285 Muhtıra-günlük tutma alışkanlığı, esas olarak daha önceki bir tarihte, 1908 sonrasında başlamışsa da, yaygınlık kazanması Balkan Savaşları sonrasındadır. 1918 sonrasında yayımlanan hatırat ve savaşa dair eserlerin çoğu, işte bu savaşlar esnasında tutulan muhtıralardan istifade ile yazılmıştır. Bu muhtıraların nasıl tutulduğu ve muhteviyatı konusunda Mustafa Kemal Atatürk’ün ATASE Arşivi’nde muhafaza edilen bir kısmı yayımlanmış olan günlükleri iyi bir örnektir. Son yıllarda bu döneme ait subay günlüklerinin bazıları yayımlanmıştır. Bkz. İsmet İnönü, *Defterler 1919-1973*, 2 Cilt, ed. Ahmet Demirel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001); Fevzi Çakmak, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, 2 Cilt, ed. Nilüfer Hatemi (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002); Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 2 Cilt, ed. Yücel Demirel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009).
- 286 Ömer Seyfeddin, *Maneviyat-ı Askeriye Makaleleri* (İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi, 1330); Ömer Seyfeddin, *Yarınki Turan Devleti* (İstanbul: Kader Matbaası, 1330); İsmail Hakkı, *Şanlı Asker Ali Çavuş* (İstanbul: Tanin Matbaası, 1330); M. S., *Balkan’da Karagöz Neler Görmüş?* (İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1330).
- 287 Donal Stoker, “The History and Evolution of Foreign Military Advising and Assistance, 1815-2007,” *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization, 1815-2007* içinde (Londra: Routledge, 2008), s. 1-8.
- 288 Aksakal, *a.g.e.*, s. 112-150, 156-175, 186-189; Falkenhayn, *a.g.e.*, s. 49; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 130-163; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 4-9; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 184-186; Haley, “The Desperate Ottoman I...” *a.g.e.*, s. 40-41.
- 289 İlden, *a.g.e.*, s. 33-34; Baytın, *a.g.e.*, s. 13-14; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 51; Mühlmann, *a.g.e.*, s. 21-24.
- 290 Yahya Okçu, Hilmi Üstünsoy, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi*, Cilt 4, Kısım 1 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979), s. 71-74; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 190-194.
- 291 Ulrich Trumpener, “German Military Aid to Turkey in 1914: A Historical Re-evaluation,” *The Journal of Modern History*, Cilt 32, No. 2, Haziran 1960, s. 145-149; Selahattin Selçuk, *Kafkas Cephesinde Onuncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşının Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006), s. 6-7, 11-16; Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 57-58; Falkenhayn, *a.g.e.*, s. 51, 77; Mühlmann, *a.g.e.*, s. 29-34.

- 292 Kadro ve teşkilatlara göre her yüz askere ortalama altı subay düşmesi gerekirdi. İlden, *a.g.e.*, s. 39-40; Selişik, *a.g.e.*, s. 3-5; Sabis, *a.g.e.*, s. 159-164, 285.
- 293 Sunata, *a.g.e.*, s.20-21, 24, 39; Burhan Cahit (Morkaya), *İhtiyat Zabiti*, (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1933), s. 4-5, 10; Ragıp Nurettin Ege, *Babamın Emanetleri: Ragıp Nurettin Ege'nin Birinci Cihan Harbi Günlükleri ve Harbin Sonrası Hatıratı 1915-1919*, (haz.) Güneş N. Ege-Akter (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006), s. 31, 42, 269-270; Cairo Intelligence, *a.g.e.*, s. 12-14, 116-117; Mehmet Beşikçi, "İhtiyat Zabiti'nden Yedek Subaya: Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 13, Güz 2011, s. 58-60.
- 294 Alaeddin Ören, "İlk Yedek Subay Yuvası: İhtiyat Zabitan Mektebi," *Piyade Yedek Subay Talimğâhı 35. Dönem Hatırası* içinde (Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1952); İhsan Ali Alpar, *Anı: Kahraman Türk Silahlı Kuvvetlerimizde 55 Yıl 11 Ay* (İstanbul: Nilüfer Matbaası, 1974), s. 21-35; Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Anıları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), s. 16-17, 63, 67.
- 295 İlk astsubay okulu (Gedikli Küçük Zabıt Okulu) Alman subayı Ditzfurt Paşa danışmanlığında, 1909'da İstanbul'da Mahmud Şevket Paşa tarafından açılmıştır. Sonra, Konya ve Beyrut gibi önemli bölgesel askeri merkezlerde başka astsubay okulları da açıldı. Üç senelik eğitim süresi olan bu okullar savaşa kadar üç sınıf mezun edebilmişti. Tahsin Yahyaoglu, "Astsubay Okullarının Tarihçesi," *Türk Kültürü*, Yıl: 3, No. 32, Haziran 1965, s. 36; İsmail Hakkı Süerdem, *Anılarım: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, ed. Orhan Avcı (Ankara: Bilge Yayınevi, 2004), s. 23-24; Wallach, *a.g.e.*, s. 80.
- 296 Her mezuniyette en başarılı öğrenciler subay olarak naspedilmiştir. Kıtalar çıkaran astsubayların çoğunluğu ise savaş esnasında subay naspedilecekti. Dolayısıyla, uygulamada astsubay okulları subay yetiştirme konusunda Harbiye'yi takviye eden okullara dönüşmüşlerdir. Süerdem, *a.g.e.*, s. 39.
- 297 Başkâtipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım: Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları*, ed. Ahmet Emin Güven (Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996), s. 49-52; İhsan Aksoley, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kuva-yı Milliye'ye*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), s. 15-17; Beşikçi, *a.g.e.*, s. 61-62.
- 298 Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri* (Ankara: Genelkurmay Matbaası, 1936), s. 6-11, 17-18; Selişik, *a.g.e.*, s. 17-25, 28-34; Sabis, *a.g.e.*, s. 170-174.
- 299 McCarthy, *a.g.e.*, s. 177.
- 300 Baki, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, Cilt 2 (İstanbul: Askeri Matbaa, 1933), s. 3-29; Baytın, *a.g.e.*, s. 14-23; İlden, *a.g.e.*, s. 56-58, 62-66, 79-81; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 69-71, 87-94; Selişik, *a.g.e.*, s. 35-37, 42-44; Çakmak, *a.g.e.*, s. 12-13, 24-27.
- 301 Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 39, 50-61, 81; Aziz Samih İlter, *Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007), s. 1-2; Cairo Intelligence, *a.g.e.*, s. 64-65.
- 302 İngiliz istihbaratı savaş boyunca Mahsusa teşkilatını ve mensuplarını "fedai" olarak adlandırmıştır. Bkz. Cairo Intelligence, *a.g.e.*, s. 105, 207; Arif Cemil Denker, *Birinci Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, ed. Metin Martı (İstanbul: Arma Yayınları, 2006), s. 13-41; Hüsameddin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, ed. Samih Nafiz Tansu (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1957), s. 111-112; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, Cilt 2 (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), s. 34, 168; İlden, *a.g.e.*, s. 61, 68, 158-159; Selişik, *a.g.e.*, s. 78.
- 303 [E. V. Maslovskii], *General Maslovski'nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, [Mirovaya voyna na Kavkazskom fronte, 1914-1917 isimli Rusça orijinalinin

- Harp Tarihi encümenince yapılmış yorumlu tercümesidir], (çev.) Nazmi (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1935), s. 22-23, 74-75; Çakmak, *a.g.e.*, s. 19, 23-24, 27; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 240-243.
- 304 Maslovskii, *a.g.e.*, s. 53-58, 79-80, 82-83; Nikolski, *Sarıkamış Harekâtı*, çev. Nazmi (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1990), s. 3-5; Baki, *a.g.e.*, s. 11-202; Baytın, *a.g.e.*, s. 45-48; İlden, *a.g.e.*, s. 72-78, 82-84, 91-92, 97-111, 127-128, 137-138; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 101-218; Çakmak, *a.g.e.*, s. 30-35; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 244-246; İlder, *a.g.e.*, s. 3-7; Reynolds, *a.g.e.*, s. 190.
- 305 Maslovskii, *a.g.e.*, s. 58-60, 80, 83; Baytın, *a.g.e.*, s. 55-75; Selşik, *a.g.e.*, s. 59-72; İlden, *a.g.e.*, s. 138-147; Baki, *a.g.e.*, s. 203-363; Çakmak, *a.g.e.*, s. 36-39; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 219-221, 229-321; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 246-249.
- 306 Baytın, *a.g.e.*, s. 45, 163-164, 175; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 232, 322-323.
- 307 İlden, *a.g.e.*, s. 101, 106-109, 127, 130-135; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 77-83, 90-91, 185, 329; Baytın, *a.g.e.*, s. 46.
- 308 İlden, *a.g.e.*, s. 92-95, 141-143; Baytın, *a.g.e.*, s. 165-169.
- 309 Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 111, 119, 129, 149-150, 189, 203, 222, 276-278, 289-292, 304, 317-318, 328; Baki, *a.g.e.*, s. 34-37, 47-51, 61-68, 78-82, 107-109, 126-130, 194-197, 291-294, 356-359; İlden, *a.g.e.*, s. 67-68, 113-116; Çakmak, *a.g.e.*, s. 39, 41-42; İlder, *a.g.e.*, s. 3-9.
- 310 İlden, *a.g.e.*, s. 145-154, 165; Denker, *a.g.e.*, s. 107-144, 195; Çakmak, *a.g.e.*, s. 14, 40-41, 44-48; Sabis, *a.g.e.*, s. 163-197, 224-225, 231-247, 262-263; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 250-251. Schellendorf, Sarıkamış harekâtının felaketle sonuçlanması sonrasında bile sefer kararını haklı görmeye devam etti. Haley, "The Desperate Ottoman II..." *a.g.e.*, s. 229.
- 311 Baytın, *a.g.e.*, s. 85-95, 102, 174; Selşik, *a.g.e.*, s. 82-87, 91-94, 108, 111, 191-193; İlden, *a.g.e.*, s. 161-165, 167-177, 190-191; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 354-356, 368-369, 371-374, 378-381; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 19-20.
- 312 Maslovskii, *a.g.e.*, s. 87-101, 104; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 382-383; Nikolski, *a.g.e.*, s. 7-13; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 254-259.
- 313 Baytın, *a.g.e.*, s. 91-118; Selşik, *a.g.e.*, s. 94-115; İlden, *a.g.e.*, s. 179-188, 190-219; Çakmak, *a.g.e.*, s. 49-52; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 385-409.
- 314 Maslovskii, *a.g.e.*, s. 105-127, 156-159, 167-168; Baytın, *a.g.e.*, s. 118-123; İlden, *a.g.e.*, s. 189-190, 219-227; Çakmak, *a.g.e.*, s. 52-60; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 414-417, 429-437, 442-444; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 263-273, 276.
- 315 Maslovskii, *a.g.e.*, s. 107-129; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 260-261, 267-269, 272.
- 316 Maslovskii, *a.g.e.*, s. 131-134, 160; Baytın, *a.g.e.*, s. 123-151; Selşik, *a.g.e.*, s. 114-159; İlden, *a.g.e.*, s. 229-241; Nikolski, *a.g.e.*, s. 13-40; Çakmak, *a.g.e.*, s. 60-61; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 411-413, 426-427, 439-485.
- 317 Maslovskii, *a.g.e.*, s. 135-145, 160-162; Baytın, *a.g.e.*, s. 151-162; Selşik, *a.g.e.*, s. 159-188; İlden, *a.g.e.*, s. 244-252; Nikolski, *a.g.e.*, s. 41-62; Çakmak, *a.g.e.*, s. 61-63; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 493-525; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 276-283.
- 318 Selşik, *a.g.e.*, s. 188-194; Çakmak, *a.g.e.*, s. 79-80; İlder, *a.g.e.*, s. 13-14; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 525-536.
- 319 Hulusi Baykoç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesi'nde 5nci Seferi Kuvvetler (52nci Tümen)* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006), s. 1-4, 6-12; Kut, *a.g.e.*, s. 136-142; Apak, *a.g.e.*, s. 95-98; Yurtoğlu, *a.g.e.*, s. 93-99, 110-111; Çakmak, *a.g.e.*, s. 44-46; İlder, *a.g.e.*, s. 30, 38.
- 320 Baytın, *a.g.e.*, s. 120, 126-127, 137, 163-164, 172, 175-182; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 196-198; Selşik, *a.g.e.*, s. 45, 129; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 447; İlder, *a.g.e.*, s. 8-9, 11, 15.

- 321 Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, çev. Tansel Demirel (İstanbul: Arba Yayınları, 1994), s. 7-12, 43-47.
- 322 Denker, *a.g.e.*, s. 140-161; Selişik, *a.g.e.*, s. 78, 81-82; İlden, *a.g.e.*, s. 158-159; İlder, *a.g.e.*, s. 23-27, 63; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 368-369, 375; Süleyman Gürcan, *Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları*, ed. Ömer Türkoğlu (Ankara: Kebikeç Yayınları, 1997), s. 130-133.
- 323 Denker, *a.g.e.*, s. 167-268; Çakmak, *a.g.e.*, s. 81-82; Erden, *a.g.e.*, s. 266-269; İlder, *a.g.e.*, s. 26-27, 30, 33-34, 54-55; Gürcan, *a.g.e.*, s. 131-167.
- 324 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 174-175; Okçu ve Üstünsoy, *a.g.e.*, s. 74, 77-78, 110, 144-145, 150-154, 159, 163-168; Behçet, *Büyük Harpte Mısır Seferi* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1930), s. 2, 7-10.
- 325 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 176-181; Okçu ve Üstünsoy, *a.g.e.*, s. 115-118, 189-210; Behçet, *a.g.e.*, s. 19-22; Erden, *a.g.e.*, s. 42-47; George Macmunn, Cyril Falls, *Military Operations Egypt & Palestine*, Cilt 1 (Londra: His Majesty's Stationery Office, 1928), s. 23-36.
- 326 Okçu ve Üstünsoy, *a.g.e.*, s. 211-234, 247-252; Behçet, *a.g.e.*, s. 22-28, 33-34; Erden, *a.g.e.*, s. 48-61; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 182-188; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 65-114; Yigal Sheffy, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign 1914-1918* (Londra: Frank Cass, 1998), s. 2-20, 33-34, 48-49, 52-59. Alman Genelkurmayı da Kanal Seferi'ni başarılı bulmuştu. Bkz. Falkenhayn, *a.g.e.*, s. 50.
- 327 Balkan, *a.g.e.*, s. 13-46; Tetsuya Sahara, "The Bulgaro-Ottoman Anti-Serbian Activities after the Balkan Wars, with Documents Recently Found at the Turkish Military Archive", *The Balkan Wars 1912-1913: New Views and Interpretations* içinde (ed.) Srdjan Rudic, Miljan Milkic, (Belgrat: The Institute of History, 2013), s. 393-408.
- 328 Şükrü Erkal, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Hicaz, Asir, Yemen Cepheleeri ve Libya Harekâtı*, Cilt 6 (Ankara: Genkur Basımevi, 1978), s. 32-38, 627-629; Jafar al-Askari, *A Soldier's Story: From Ottoman Rule to Independent Iraq*, çev. Tariq al-Askari (Londra: Arabian Publishing, 2003), s. 57-58, 65, 70; Simon, *a.g.e.*, s. 104-109.
- 329 Erkal, *a.g.e.*, s. 629-640; Simon, *a.g.e.*, s. 107-109.
- 330 Enver Paşa'nın kardeşiydi. Asıl rütbesi yüzbaşı olmasına rağmen, Trablusgarp'taki görevi nedeniyle kendisine fahri paşa rütbesi verilmişti.
- 331 Cafer Askeri, savaşın ilerleyen döneminde İngilizler tarafından esir alınınca taraf değiştirerek Faysal'ın Arap ordusunda önemli görevler üstlenecekti.
- 332 Al-Askari, *a.g.e.*, s. 54-75; Erkal, *a.g.e.*, s. 641-648; Macmunn ve Falls, *a.g.e.*, s. 105-107.
- 333 Erkal, *a.g.e.*, s. 642-654, 808-821; Al-Askari, *a.g.e.*, s. 58-60, 76-77; Simon, *a.g.e.*, s. 129-131; Ertürk, *a.g.e.*, s. 162-164; Macmunn ve Falls, *a.g.e.*, s. 103-104, 107-118.
- 334 Erkal, *a.g.e.*, s. 655-680; Al-Askari, *a.g.e.*, s. 76-92; Macmunn ve Falls, *a.g.e.*, s. 119-144.
- 335 Erkal, *a.g.e.*, s. 672-673, 684-725.
- 336 Erkal, *a.g.e.*, s. 648-649, 680-681, 684, 735; Simon, *a.g.e.*, s. 109, 126, 132; Al-Askari, *a.g.e.*, s. 76.
- 337 Okçu, *a.g.e.*, s. 74, 77-78; Erkal, *a.g.e.*, s. 153-159; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 54-56; Sheffy, *a.g.e.*, s. 41; Sabis, *a.g.e.*, s. 217-218.
- 338 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 174-175, 192; Erkal, *a.g.e.*, s. 83-85, 134, 140-141, 153-154.
- 339 Mustafa Tevfik, *Gelibolu Müfrezesi: Yüzbaşı Mustafa Tevfik'in Ölüm Kalım Mücadelesi*, ed. Zafer Güler (İstanbul: Truva Yayınları, 2007), s. 33-98.

- 340 Fahreddin Paşa, hareket kabiliyeti yüksek anı müdahale birlikleri kurup bunları hat boyunca değil, çölün içinde tutmuştu. Böylelikle hem Bedeviler bu birliğin yerini tespit edemiyor, hem de bir saldırı halinde saldırganların kaçış yolları kapatılarak onlara ağır zayıyat verdirilebiliyordu. Bir başka başarılı uygulama ise, uzak mesafeli çöl devriye ve akın kolları ile Bedevi gruplarını demiryoluna yanaşmadan bulup imha etmekte.
- 341 Erkal, *a.g.e.*, s. 341-372.
- 342 Nezihi Fırat ve Behzat Balkış, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, İran-İrak Cephesi*, Cilt 3, Kısım 1 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979), s. 39-46.
- 343 Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 20, 33-34; Haley, "The Desperate Ottoman I..." *a.g.e.*, s. 4, 13, 15.
- 344 Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 42, 61-63; Sabis, *a.g.e.*, s. 35.
- 345 Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 65-71; F. J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, vol.1, (Londra: His Majesty's Stationery Office, 1923), s. 78-103, 106-126; A. J. Barker, *The First Iraq War 1914-1918: Britain's Mesopotamian Campaign* (New York: Enigma Books, 2009), s. 18-26.
- 346 İngilizlerin Irak harekâtında nehir filosundan istifadesi konusunda bkz. Wilfrid Nunn, *Tigris Gunboats* (Londra: Andrew Melrose, 1932).
- 347 Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 72-107; Moberly, *a.g.e.*, s. 127-131, 140-153; Barker, *a.g.e.*, s. 26-36; Charles V. F. Townshend, *My Campaign in Mesopotamia* (Londra: Thornton Butterworth Limited, 1920), s. 33-37.
- 348 Batı Trakya geçici hükümeti girişimi için bkz. Nevzat Gündag, *Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987). Ayrıca bkz. Cemal Kutay, *1913'de Garbi Trakya'da İlk Türk Cumhuriyeti* (İstanbul: Tarih Yayınları, 1962).
- 349 Denker, *a.g.e.*, s. 269-361; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 61-64; Cemal, *a.g.e.*, s. 28-37; Balkan, *a.g.e.*, s. 9-13; Stoddard, *a.g.e.*, s. 48-50, 108; Sabis, *a.g.e.*, s. 212-214, 391-395.
- 350 Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 120-121; Stoddard, *a.g.e.*, s. 47; Sabis, *a.g.e.*, 392-393.
- 351 Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 121-123, 131-132; Sabis, *a.g.e.*, s. 395-397.
- 352 Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 123-131, 142-158; Moberly, *a.g.e.*, s. 167-191; Barker, *a.g.e.*, s. 40-47; Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu* (Ankara: Vadi Yayınları, 2004), s. 33-37.
- 353 Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 158-161.
- 354 Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 172-179; Sabis, *a.g.e.*, s. 397-398; Moberly, *a.g.e.*, s. 194-201.
- 355 Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 179-204, 207-210; Moberly, *a.g.e.*, s. 201-220; Barker, *a.g.e.*, s. 48-55; Townshend, *a.g.e.*, s. 38-39.
- 356 Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 204-207, 268-283, 284-287, 350-352; Sabis, *a.g.e.*, s. 397-398.
- 357 Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 227-257, 261-265, 287-333; Moberly, *a.g.e.*, s. 224-298; Barker, *a.g.e.*, s. 58-73; Townshend, *a.g.e.*, s. 45-115.
- 358 Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 352-421; Moberly, *a.g.e.*, s. 298-338; F.J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, Cilt 2 (London: His Majesty's Stationery Office, 1924), s. 34-106; Barker, *a.g.e.*, s. 74-114; Townshend, *a.g.e.*, s. 116-200; Edward J. Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study* (New York: Routledge, 2007), s. 74-79; Kut, *a.g.e.*, s. 153-158.
- 359 Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi: 1916 Yılı Hareketleri*, Cilt 3 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965), s. 111-150; Fırat ve Balkış, *a.g.e.*, s. 421-782; Kut, *a.g.e.*, s. 159-190; Moberly, Cilt 2, *a.g.e.*, s. 157-459; Barker, *a.g.e.*, s. 115-126, 139-232; Townshend, *a.g.e.*, s. 209-337; Erickson, *a.g.e.*, s. 79-89, 92; Baykoç, *a.g.e.*, s. 36-59; Yurtoğlu, *a.g.e.*, s. 177-224; Apak, *a.g.e.*, s. 134-148; T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph* (Harmondsworth: Penguin Books, 1969), s. 58-60.

- 360 Koroğlu, *a.g.e.*, s. 86-90.
- 361 İltis, *a.g.e.*, s. 53-54.
- 362 Örneğin Abdülaziz Çavuş, Ahmed Fuad ve Muhammed Ferid Mısır'da; Ali Baş Hamba ve Salih el-Tunusi Tunus'ta; Raja Mahendra Pratap ve Muhammed Bereketullah da Afganistan ve Hindistan'da kullanılmaya çalışılmıştır.
- 363 C. E. Aspinall-Oglander, *History of the Great War, Military Operations Gallipoli*, Cilt 1 (Nashville: The Battery Press reprint, 1992), s. vii-ix, 70-71, 87-89; Basil H. Liddell-Hart, *History of the First World War* (Londra: Book Club, 1977), s. 214-215, 223, 227, 239-242; Nigel Steel ve Peter Hart, *Defeat at Gallipoli* (Londra: Papermac, 1995), s. 46, 419-420; Robert Rhodes-James, "Gallipoli Campaign," *The Oxford Companion to Military History* içinde, ed. Richard Holmes (Oxford: Oxford University Press, 2003), s. 345.
- 364 Michael Forrest, *The Defence of Dardanelles: From Bombards to Battleships* (Barnsley: Pen & Sword, 2012), s. 5-19
- 365 Ertuna, *a.g.e.*, s. 372-383
- 366 Süer, *a.g.e.*, s. 47-50; Ersü, *a.g.e.*, s. 14-26; Muhterem Saral vd., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Cilt 5, Kitap 1 (Ankara: Genkur Basımevi, 1993), s. 33-39, 44-47.
- 367 Mustafa Kemal Atatürk, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, ed. Uluğ İğdemir (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), s. 6-7.
- 368 Aspinall-Oglander, *a.g.e.*, s. 18-19; Steel ve Hart, *a.g.e.*, 45-47; Michael Hickey, *Gallipoli* (Londra: John Murray, 1995), s. 23-24, 117, 125, 145-146.
- 369 Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 240; Şerif Güralp, *1918 Yılında Türk Ordusunun Filistin ve Suriye'den Çekilişinde 3. Sv. Tümenin Harekâtı* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006), s. 43.
- 370 Sanders, *a.g.e.*, s. 57-59; Saral, *a.g.e.*, s. 217-230; Mühlmann, *a.g.e.*, s. 71-72.
- 371 Saral, *a.g.e.*, s. 109-110; Selahattin Adil, *Hayat Mücadeleleri* (İstanbul: Zafer Matbaası, 1982), s. 235-237; Atatürk, *a.g.e.*, s. 6, 9-11.
- 372 Sanders, *a.g.e.*, s. 59-61; Saral, *a.g.e.*, s. 225-230; Tim Travers, *Gallipoli 1915* (Stroud: Tempus Publishing, 2002), s. 39-41; İnönü, *a.g.e.*, s. 145-146; Adil, *a.g.e.*, s. 208-209, 257; Mühlmann, *a.g.e.*, s. 73-78; Aspinall-Oglander, *a.g.e.*, s. 153-160; Remzi Yiğitgüden vd., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Cilt 5, Kitap 2 (Ankara: Genkur Basımevi, 1978), s. 8-10; Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)* (İstanbul: İnsel Yayınları, 1970), s. 80, 84-85.
- 373 Altay, *a.g.e.*, s. 85-86; Sanders, *a.g.e.*, s. 63-67; Aspinall-Oglander, *a.g.e.*, s. 162-172, 216-224, 257-264.
- 374 Travers, *a.g.e.*, s. 42-44.
- 375 Çıkarmanın ilk aşamasında deniz topçusu desteğinin sağlanamaması başarı şansını epey azaltmıştır. Travers, *a.g.e.*, s. 50-61; Aspinall-Oglander, *a.g.e.*, s. 242, 292-293, 297.
- 376 Atatürk, *a.g.e.*, s. 19-26; Altay, *a.g.e.*, s. 87-89; Yiğitgüden, *a.g.e.*, s. 12-37; Mühlmann, *a.g.e.*, s. 83-90.
- 377 Muharebe destek (topçu, istihkam ve hava unsurları) ve hizmet destek birlikleri (levazım, ordonatım, sıhhiye, ulaştırma ve benzerleri) hesaplamaya alınmamıştır.
- 378 Bu Alman subayları; V. Ordu Komutanı Liman von Sanders Paşa, 14. Kolordu Komutanı Trommer Paşa, 3. Tümen Komutanı Albay Nicolai, 9. Tümen Komutanı Yarbay Bötrich, Anafartalar Bölge Komutanı Yarbay Willmer, 13. Tümen Komutanı Albay Heuck, 5. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Albrecht ve 28. Piyade Alayı Komutanı Binbaşı Hunker'dir. Ağustos 1915 öncesinde görev yapan Alman subayları ise: Weber Paşa, Albay von Sodenstern, Albay Kannegiesser, Albay Hovik, Yarbay Thauvenay, Binbaşı

- Mühlmann (yaver olarak) ve Binbaşı Eggert'tir. Alman ağır topçu, istihkam ve deniz subayları kara harekâtına katılmadığı için, bu hesaplama dahil edilmemiştir.
- 379 Necati Ökse vd., *Türk İstiklâl Harbî'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri* (Ankara: Genkur Basımevi, 1989); Görgülü, a.g.e.; İsmet Görgülü, *Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar* (İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 1983).
- 380 Baştepe, a.g.e., s. 8-44; Yiğitgüden, a.g.e., s. 239-240, 243-244; Aspinall-Oglander, a.g.e., s. 224-226, 230-236; Hickey, a.g.e., s. 221-222.
- 381 Cemil Conk, *Canlı Tarihler: Cemil Conk Hatıraları* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947), s. 140; Yiğitgüden, a.g.e., s. 327-357; Altay, a.g.e., s. 93-94; Sanders, a.g.e., s. 71, 73, 76; Mustafa Tevfik, a.g.e., s. 111, 146-147; Steel ve Hart, a.g.e., s. 127-128.
- 382 Yiğitgüden, a.g.e., s. 175-182, 191-211, 365-393; Aspinall-Oglander, a.g.e., s. 317-320; Aspinall-Oglander, Cilt 2, s. 17-20; Altay, a.g.e., s. 97-98; Adil, a.g.e., s. 245, 248; Mühlmann, a.g.e., s. 95-114, 122-123.
- 383 Atatürk, a.g.e., s. 70; Yiğitgüden, a.g.e., s. 137-138; Adil, a.g.e., s. 246, 270.
- 384 Adil, a.g.e., s. 253; Conk, a.g.e., s. 140; Mustafa Tevfik, a.g.e., s. 115-117.
- 385 Yiğitgüden, a.g.e., s. 179-180.
- 386 Çalırlar, a.g.e., s. 116-117; Adil, a.g.e., s. 259-260; Altay, a.g.e., s. 108-110; Aspinall-Oglander, Cilt 2, a.g.e., s. 168-362.
- 387 Adil, a.g.e., s. 259-260; Altay, a.g.e., s. 108-110; Mühlmann, a.g.e., s. 131-143.
- 388 Aspinall-Oglander, Cilt 2, a.g.e., s. 363-478; Steel ve Hart, a.g.e., s. 285-286, 298.
- 389 İrfan Tekşüt ve Necati Ökse, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Cilt 5, Kitap 3 (Ankara: Genkur Basımevi, 1980), çizelge no. 4; Saral, a.g.e., s. 276. Türk kaynaklarının çoğunda toplam zayıat sayısı olarak 250.000 rakamı tekrar edilmektedir.
- 390 Altay, a.g.e., s. 113; İnönü, a.g.e., s. 149; Aspinall-Oglander, Cilt 1, a.g.e., s. ix; Hikmet Özdemir, *The Ottoman Army 1914-1918: Disease & Death on the Battlefield* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2008), s. 68-76.
- 391 Güliz B. Erginsoy ed., *Dedem Hüseyin Atıf Beşe: Bir Cemiyet-i Osmaniye Askerinin Savaş Hatıratı* (İstanbul: Varlık Yayınları, 2004), s. 173-175.
- 392 Adil, a.g.e., s. 240-241.
- 393 Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), s. 161-164.
- 394 İnönü, a.g.e., s. 146-147.
- 395 Ökse, a.g.e.
- 396 Avni Çoker, *Çanakkale Şehitlerini Ziyaret Münasebetiyle* (Ankara: Akın Matbaacılık, 1952), s. 14, 20-21.
- 397 Rasim Bayraktaroğlu, "Kafkas Cephesinde Köse Yarması," *Askeri Mecmuası*, Cilt 52, No. 92, Mart 1934, s. 52-64; Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 331-347; Hakkı Altınbilek ve Naci Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı*, Cilt 2, Kısım 1, Kitap 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 9-49; Maslovskii, a.g.e., s. 304-322.
- 398 Maslovskii, a.g.e., s. 323-367, 371-403; Altınbilek ve Kır, a.g.e., s. 55-142; İlater, a.g.e., s. 67-95, 99-101; Çakmak, a.g.e., s. 129-142, 144, 162-164, 192-202; Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 344-383; Ragıp, a.g.e., s. 75-83.
- 399 A. P. Hacobian, *Armenia and the War: An Armenian's Point of View with an Appeal to Britain and the Coming Peace Conference* (Londra: Hodder and Stoughton, 1917), s. 70-80; Garegin Pasdermadjian, *Why Armenia Should be Free: Armenia's Role in the Present War* (Boston: Hairenik Publishing, 1918), s. 17-23; McCarthy, a.g.e., s. 180-221; Sabis, a.g.e., s. 30, 41, 183-184, 202, 425-442; Reynolds, a.g.e., s. 201-209,

- 259-266; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 676-686; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 297-301; İlter, *a.g.e.*, s. 38, 41; Apak, *a.g.e.*, s. 114, 150; Baykoç, *a.g.e.*, s. 14-20.
- 400 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 407; Pasdermajian, *a.g.e.*, s. 15-17; Hacobian, *a.g.e.*, s. 69-70; Bayur, *a.g.e.*, s. 71-72; McCarthy, *a.g.e.*, s. 132-140; Akçam, *a.g.e.*, s. 136-137.
- 401 Edward J. Erickson, "The Armenians and Ottoman Military Policy, 1915," *War in History*, Cilt 15, No. 2, 2008, s. 150-167; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 3, Kısım 3 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), s. 35-49; McCarthy, *a.g.e.*, s. 180-186; Reynolds, *a.g.e.*, s. 267-274. Bu talimat ve uygulaması hakkındaki resmi belgeler için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995), s. 5-11, 18-178. Tehcir uygulamasını eleştiren ve yapılanın bir soykırım olduğunu iddia eden bir çalışma için bkz. Akçam, *a.g.e.*, s. 137-204.
- 402 Edward Erickson, "Bayonets on Musa Dag: Ottoman Counterinsurgency Operations 1915," *The Journal of Strategic Studies*, Cilt 28, No. 3, Haziran 2005, s. 536-544; Erden, *a.g.e.*, s. 92, 141-155; Okçu, *a.g.e.*, s. 698-703.
- 403 Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 246-253; Fikri Güleç, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2nci Ordu Harekâtı 1916-1918*, Cilt 2, Kısım 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978), s. 37-69; Özdemir, *a.g.e.*, s. 87.
- 404 Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 253-260; Güleç, *a.g.e.*, s. 91-151; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 148-150, 160-162, 269-272; Çakmak, *a.g.e.*, s. 146-153; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 390-418; Belen, *a.g.e.*, s. 74-75; İnönü, *a.g.e.*, s. 108; İlter, *a.g.e.*, s. 98.
- 405 Maslovskii, *a.g.e.*, s. 486-492; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 261-270; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 419-428; İnönü, *a.g.e.*, s. 108-109; Güleç, *a.g.e.*, s. 148-235; Çakmak, *a.g.e.*, s. 153-162; Belen, *a.g.e.*, s. 75-98.
- 406 Ali Fuat Cebesoy, *Birüssebi-Gazze Meydan Muharebesi ve Yirminci Kolordu* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1938), s. 15-18. 15. Kolordu'nun Galiçya harekâtı için bkz. Ahmet Suat, *Büyük Harpte Galiçya Cephesinde 15. Türk Kolordusu* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1930). Ayrıca bkz. Cihat Akçakayalıoğlu, *Birinci Dünya Harbi Avrupa Cepheseleri: Galiçya Cephesi*, Cilt 7, Kısım 1 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1967).
- 407 6. Kolordu'nun Romanya harekâtı için bkz. M. Neşet, *Büyük Harpte Romanya Cephesinde 6. Türk Kolordusu* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1930). Ayrıca bkz. Fikri Güleç, *Birinci Dünya Harbi Avrupa Cepheseleri: Romanya Cephesi*, Cilt 7, Kısım 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1967).
- 408 Makedonya harekâtına katılan Osmanlı birlikleri için bkz. Fazıl Karlıdağ ve Kani Ciner, *Birinci Dünya Harbi Avrupa Cepheseleri: Makedonya Cephesi*, Cilt 7, Kısım 3 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1967). Ayrıca bkz. Mustafa Erem, *Büyük Harpte Osmanlı Rumeli Müfrezesi (Takviyeli 177. Piyade Alayı)* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1940).
- 409 İbrahim Arıkan, *Harp Hatıralarım: Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Hatıraları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007), s. 87-113, 132-176; M. Şevki Yazman, *Mehmetçik Avrupa'da* (İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, 1953), s. 36-83, 150-160.
- 410 Yazman, *a.g.e.*, s. 87-92, 97, 118, 126, 131.
- 411 Osmanlı hücum birlikleri, modern Alman hücum birliği konsepti ile asırlık Osmanlı nişancı ve avcı geleneklerinin bir karışımıdır. Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 160.
- 412 Sedat, *Hücum Kıtalarının Talim ve Terbiyesi* (İstanbul: Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1336); Rifat, "Hücum Taburlarının Teşkilatıyla Talim Ve Terbiyesi," *Mecmu'a-i Askeri*, No. 5, Ağustos 1335; Sedat, *Gaz Muharebesi* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1337).

- 413 Erden, *a.g.e.*, s. 93-127, 178-205, 210-214, 227-230, 286-298; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 115-131, 139-140, 165-225; Okçu, *a.g.e.*, s. 299-394; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 35-43; Macmunn ve Falls, *a.g.e.*, s. 157-204.
- 414 Okçu, *a.g.e.*, s. 413-564; Erden, *a.g.e.*, s. 317-323; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 227-229, 233, 245-276; Macmunn ve Falls, *a.g.e.*, s. 251-258, 262-271, 283-325; Recep Balkan, "Harp Tarihi Tetkiklerine Göre Süvaride Atlı Muharebe mi, Yaya Muharebe mi Asıldır?" *Askeri Mecmua*, Cilt 57, No. 114, Eylül 1939, s. 705-706.
- 415 Okçu, *a.g.e.*, s. 564-651; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 277-294; Macmunn ve Falls, *a.g.e.*, s. 329-350; Yigal Sheffy, "The Chemical Dimension of the Gallipoli Campaign: Introducing Chemical Warfare to the Middle East," *War in History*, Cilt 12, No. 3, Temmuz 2005, s. 316.
- 416 Kressenstein, *a.g.e.*, s. 297-308; Kamil Onalp ve Hilmi Üstünsoy, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi*, Cilt 4, Kısım 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986), s. 28-74; Macmunn ve Falls, *a.g.e.*, s. 354-358, 368-372; Cyril Falls, *Military Operations Egypt & Palestine*, Cilt 2, Kısım 1 (Londra: HMSO, 1930), s. 1-24.
- 417 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, Cilt 3 (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991), s. 178-349; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, Cilt 4 (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991), s. 21-90; Necati Ökse ve Özden Çalhan, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, İran-Irak Cephesi*, Cilt 3, Kısım 2 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2002), s. 52-57, 183-241, 357-370; F. J. Moberly, *Operations in Persia 1914-1919* (Londra: HMSO, 1929), s. 175-180, 194-203, 213-214, 227-228; Kut, *a.g.e.*, s. 193-197; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 430-447.
- 418 Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, Cilt 3, (London: His Majesty's Stationery Office, 1925), s. 28-70
- 419 Ökse ve Çalhan, *a.g.e.*, s. 76-138, 289-357; Barker, *a.g.e.*, s. 263-298; Şükrü Kanatlı, *Irak Muharebelerinde Üçüncü Piyade Alayı Hatıraları* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006), s. 11-57; Moberly, *a.g.e.*, s. 71-147; Baykoç, *a.g.e.*, s. 59-74.
- 420 Ökse ve Çalhan, *a.g.e.*, s. 138-175; Moberly, *a.g.e.*, s. 148-185; Barker, *a.g.e.*, s. 300-320; Baykoç, *a.g.e.*, s. 75-105; Kut, *a.g.e.*, s. 198-202.
- 421 Bünyesinde mürettep topçu, havacı, sağlık ve ulaştırma birlikleri bulunan ve Filistin'e 1916'da gelen "Pasha I" seferi birliğini takiben gönderildiği için, "Pasha II" adını almıştır. Başlangıçta tümen seviyesinde olması planlanan Pasha II, uygulamada takviyeli bir tugaya dönüştü. Bir hafif piyade tugayı (eksik), topçu bataryaları, muhabere bölükleri, sahra hastanesi, uçaksavar topları, hava ve otomobil birlikleri, demiryolu müfrezesi ve diğer destek unsurları partiler halinde gelecekti.
- 422 Werner Steuber, *Yıldırım*, çev. Nihat (İstanbul: Askeri Matbaa, 1932), s. 5-19; Sanders, *a.g.e.*, s. 173-177; Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet), *Yıldırım* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2002), s. 4-5, 11-13, 15-17, 19; Donald M. McKale, "Germany and the Arab Question in the First World War," *Middle Eastern Studies*, Cilt 29, No. 2, Nisan 1993, s. 242-246; Haley, "The Desperate Ottoman II..." *a.g.e.*, s. 235-236; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 301; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 23-26.
- 423 Erkilet, *a.g.e.*, s. 15-26, 36-83; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 210-221; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 301, 309-311; Onalp ve Üstünsoy, *a.g.e.*, s. 88-99; Wallach, *a.g.e.*, s. 210-211, 215-216.
- 424 Erkilet, *a.g.e.*, s. 48-83; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 302, 313-318; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 210-214, 224-226; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 26-35; Onalp ve Üstünsoy, *a.g.e.*, s. 105-115; Haley, *a.g.e.*, s. 239; Sanders, *a.g.e.*, s. 76-77.
- 425 Onalp ve Üstünsoy, *a.g.e.*, s. 15-18, 128-315; Falls, *a.g.e.*, s. 25-183; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 54-80; İnönü, *a.g.e.*, s. 120-123; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 319-362; Erickson, "Ottoman Army..." *a.g.e.*, s. 111-124; Sheffy, *a.g.e.*, s. 316; Altay, *a.g.e.*, s. 128-137.

- 426 Kressenstein, *a.g.e.*, s. 354-364; Altay, *a.g.e.*, s. 139-147; Falls, *a.g.e.*, s. 184-252.
- 427 Erkilet, *a.g.e.*, s. 258-312; Sanders, *a.g.e.*, s. 196-204; Wallach, *a.g.e.*, s. 212-213, 217-218; İnönü, *a.g.e.*, s. 124-125; M. Neşet, *Büyük Harpte Suriye Cephesinde 48. Piyade Fırkası* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1930), s. 23-52; Onalp ve Üstünsoy, *a.g.e.*, s. 536-539.
- 428 Onalp ve Üstünsoy, *a.g.e.*, s. 614-619.
- 429 Sanders, *a.g.e.*, s. 204-262; Onalp ve Üstünsoy, *a.g.e.*, s. 540-541.
- 430 Onalp ve Üstünsoy, *a.g.e.*, s. 619-676; Falls, Cilt 2, *a.g.e.*, s. 447-512; Güralp, *a.g.e.*, s. 7-18; Sanders, *a.g.e.*, s. 269-285; İnönü, *a.g.e.*, s. 128-132; Erickson, *a.g.e.*, s. 140-151; Balkan, *a.g.e.*, s. 708-711; Neşet, *a.g.e.*, s. 52-90.
- 431 Onalp ve Üstünsoy, *a.g.e.*, s. 677-742; Falls, *a.g.e.*, s. 560-618; Güralp, *a.g.e.*, s. 19-30, 40-41; Sanders, *a.g.e.*, s. 285-319; Ahmed İzzet, *a.g.e.*, s. 236; İnönü, *a.g.e.*, s. 132-135; Neşet, *a.g.e.*, s. 90-101. Kurtuluş Savaşı döneminde Türk süvarisi Nablus yenilgisinden aldığı dersleri Yunanlılara karşı kullanmıştır. Bkz. Altay, *a.g.e.*, s. 136. Ayrıca bkz. Güralp, *a.g.e.*, s. 38.
- 432 Güleş, "Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi..." *a.g.e.*, s. 309-318.
- 433 Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 413-506; Sabis, *a.g.e.*, s. 165-282; Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 47-48; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 457-467; Reynolds, *a.g.e.*, s. 276-285, 376-396; Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996), s. 14-28.
- 434 Yüceer, *a.g.e.*, s. 72-157; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 507-618; Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006), s. 20-210; Süleyman İzzet Yeğin, *Birinci Dünya Harbinde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15nci Piyade Tümeni* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006), s. 4-15, 65-228; Kut, *a.g.e.*, s. 219-246; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 467-507; Reynolds, *a.g.e.*, s. 436-490; Wallach, *a.g.e.*, s. 236-238.
- 435 Fevzi Paşa kendisi de savaş tecrübelerini yazıya döküp yayımlayarak örnek olmaya çalışmıştır. Bkz. Müşir Fevzi Paşa, *Garbi Rumeli'nin Suret-i Ziya'ı ve Balkan Harbinde Garb Cephesi* (İstanbul: Erkân-ı Harbiye Matbaası, 1927); Mareşal Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri* (Ankara: Genkur Matbaası, 1936).
- 436 İ. Halil Sedes, *1876-77 Osmanlı-Karadağ Seferi* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1936), s. 1.
- 437 Ahmed Emin, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930), s. 84-91, 107-109, 119-122, 128-130; Özdemir, *a.g.e.*, s. 28-133; Altınbilek ve Kır, *a.g.e.*, s. 775-778; Baykoç, *a.g.e.*, s. 4-12. Savaşın lojistik ve idari boyutu için bkz. Necmi Koral vd., *Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, Cilt 10 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985). Diğer savaşan ülkelerin kayıpları ile ilgili bir mukayese için bkz. Ferguson, *a.g.e.*, s. 294-303.
- 438 İter, *a.g.e.*, s. 22; McCarthy, *a.g.e.*, s. 177, 187-191, 195-197.
- 439 Bu konuda Kuzey Suriye vilayetlerinin farklı olduğunu, diğer Arap vilayetleri ile aynı kefeye konulmaması gerektiğini belirtmek gerekir. II. Mahmud döneminde ilk kurulan Redif ordularından biri Suriye'de kurulduğu gibi, Kırım Savaşı ve sonrasında Kuzey Suriye birlikleri bütün önemli seferlere katılmış ve zaman zaman önemli başarılarla imza atmıştır. Ne yazık ki milliyetçi tarih yazım geleneklerinin ürünü çalışmalar yüzünden, Kuzey Suriye'nin imparatorluğa bağlılığı ile siyasi ve askeri entegrasyonu günümüzde unutulmuştur.
- 440 Maxwell Orme Johnson, "The Arab Bureau and the Arab Revolt: Yanbu to Aqaba," *Military Affairs*, Cilt 46, No. 4, Aralık 1982, s. 195.
- 441 "Cheetham'dan Grey'e, No. 177, Kasım 15, 1914," *Arab Dissident Movements 1905-1955* içinde, ed. A. L. P. Burdett, Cilt 1 (Oxford: Archive Editions, 1996), s. 275-280; "Cheetham'dan Grey'e, No. 2037, Aralık 13, 1914," *a.g.e.*, s. 284-286;

- George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (Beyrut: Librairie du Liban, 1969), s. 76, 119, 149, 156-159, 186, 204, 212, 221-222, 226, 229; Lawrence, *a.g.e.*, s. 44-47, 49-50, 59; Johnson, *a.g.e.*, s. 194-199.
- 442 Ann Scoville, *British Logistical Support to Hashemites of Hejaz: Taif to Maan 1916-1918* (Los Angeles: University of California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1982), s. 22, 38-42, 47.
- 443 Naci Kaşif Kıcıman, *Medine Müdafaası: Yahud Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı* (İstanbul: Sebül Yayınevi, 1994), s. 168-169, 340.
- 444 Avusturya-Macaristan ve Alman harp esirleri için ölüm oranları sırasıyla yüzde 2,9 ve yüzde 2,6 iken; Osmanlı esirleri için bu oran yüzde 7,1'di.
- 445 Yücel Yanıkdağ, *Ill-fated Sons of the Nation: Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt, 1914-1922* (Ohio State University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002), s. 149-150; A. Douglas Bigland, "The Pellagra Outbreak in Egypt: I-Pellagra Among Ottoman Prisoners of War," *The Lancet*, Cilt 195, No. 5044, 1 Mayıs 1920, s. 947-953.
- 446 Eliezer Tauber, *The Arab Movements in World War I* (Londra: Frank Cass, 1993), s. 114-127.
- 447 H. V. F. Winstone, *The Diaries of Parker Pasha* (Londra: Quartet Books, 1983), s. 181-184; Scoville, *a.g.e.*, s. 73-74, 79, 81, 120-122, 126-127.
- 448 Balkış ve Firat, *a.g.e.*, s. 356; Erden, *a.g.e.*, s. 315-316.
- 449 Bu istatistiki bilgiler, Kara Harp Okulu Tarihi Arşivi'nde bulunan öğrenci numara ve künye defterleri ile Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü'nde muhafaza edilen subay künye defterleri ve mezun yıllıklarından istifade edilerek oluşturulmuştur. Osmanlı askeri kayıt tutma sisteminin karmaşık yapısı nedeniyle, bütün bir mezun devresinin kayıtlarını incelemek ne yazık ki oldukça zaman alıcı bir işlemdir. Bu nedenle sadece iki mezun devresinin incelenmesiyle yetinilmiştir. Çokuluslu bir imparatorlukta kimin kendini ne olarak gördüğünü tespit etmek mümkün olmadığı için, Arap nüfusun çoğunlukta olduğu eyaletlerden gelenler bu incelemede Arap olarak ayırt edilmiştir. Memleketlere göre ayırım, içinde bazı olumsuzluklar barındırsa da o dönemde bireylerin kendilerini tarif etmede memleketlerine öncelik vermesi nedeniyle yaptığımız seçim büyük ölçüde doğru sonuç vermektedir. Bireysel örnekler de bu seçimi doğrulamaktadır. Örneğin, Çerkez kökenli Aziz el-Misri ve Kürt kökenli Cafer Askeri kökenlerine göre değil, memleketlerine göre (sırasıyla Kahire ve Bağdat) tercih yaparak Arap milliyetçiliğinin önemli liderleri arasına girmişlerdir.
- 450 Eliezer Tauber, "The Role of Lieutenant Muhammad Sharif al-Faruqi: New Light on Anglo-Arab Relations during the First World War," *Asian and African Studies*, Cilt 24, No. 1, Mart 1990, s. 19-20.
- 451 *The Arab Bulletin: Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916-1919*, Cilt 2 (Oxford: Archive Editions, 1986), s. 80; Lawrence, *a.g.e.*, s. 49-50; Erden, *a.g.e.*, s. 87-91.
- 452 Tauber, "The Arab Movements..." *a.g.e.*, s. 60-61; Mohammad Tarbush, *The Role of the Military in Politics: A Case Study of Iraq to 1941* (Londra: KPI Ltd., 1985), s. 116-117; Neşet, *a.g.e.*, s. 98.
- 453 Erik Jan Zürcher, "Between Death and Desertion: The Experiences of the Ottoman Soldier in World War I," *Turcica*, Cilt 28, 1996, s. 242-257; İnönü, *a.g.e.*, s. 126-127; Ahmed Emin, *a.g.e.*, s. 261-262, 265; Altay, *a.g.e.*, s. 122; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 18; Ahmet Rifat Çalık, *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalık'ın Anıları*, ed. Hurşit Çalık (İstanbul: yy, 1992), s. 20-22.
- 454 Kressenstein, *a.g.e.*, s. 30-31; Mühlmann, *a.g.e.*, s. 15-16.
- 455 Kressenstein, *a.g.e.*, s. 36-37; Mühlmann, *a.g.e.*, s. 14-15.

Kaynakça

- Abadan, Yavuz. *Mustafa Kemal ve Çetecilik*, 2. baskı, İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972.
- Abdurrahman Nafiz, Kiramettin. *1912-1913 Balkan Harbinde İşkodra Müdafaası*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1933.
- Abou El-Haj, Rifaat Ali. *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York: State University of New York Press, 1991 [*Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Canay Şahin ve Oktay Özel, İstanbul: İmge Yayınevi, 2000].
- Adanır, Fikret. *Makedonya Sorunu Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, çev. İhsan Catay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Adivar, Abdülhak Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- Adye, John. *A Review of the Crimean War to the Winter of 1854-5*, Londra: Hurst and Blackett, 1860.
- Ágoston, Gábor. *Guns for the Sultan, Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005 [*Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006].
- Ahmed Ağa. *Devlet-i Aliyye Teşrifatçıbaşı Ahmet Ağa'nın Viyana Kuşatması Günlüğü*, (ed.) Richard F. Kreutel, çev. Esat N. Erendor, İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1998.
- Ahmed Cevdet. *Maruzat*, (ed.) Yusuf Hallaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Ahmed Emin. *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930.
- Ahmed İzzet. *Feryadım*, 2 cilt, İstanbul: Nehir Yayınları, 1992.
- Ahmed Lütfi. *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, 8 cilt, İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1999.
- Ahmed Mithat. *Üss-i İnkılap*, 2 cilt, (ed.) T.G. Seratlı, İstanbul: Selis Kitaplar, 2004.
- Ahmed Muhtar. *Anılar*, 2 cilt, (ed.) Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Ahmed Muhtar Paşa, *Feth-i Celil-i Konstantniyye*, (ed.) Mehmet Ş. Eygi, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1994.
- _____. *Muharebat-ı Meşhure-i Osmaniye Albümü*, (ed.) Kemal Yılmaz, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 1971.

- Ahmet Suat. *Büyük Harpte Galiçya Cephesinde 15. Türk Kolordusu*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1930.
- Akbay, Cemal. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, c. 1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970.
- Akçakayalıoğlu, Cihat. *Birinci Dünya Harbi Avrupa Cephesi: Galiçya Cephesi*, c. 7, kısım 1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1967.
- Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, Ankara: Barış Yayınları, 1999.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, 9 cilt, İstanbul: Fey Vakfı, 1990-1995.
- Akın, Himmet. *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1968.
- Akpınar, Alişan. *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.
- Aksakal, Mustafa. *Defending the Nation: The German-Ottoman Alliance of 1914 and the Ottoman Decision for War*, Princeton: Princeton University yayınlanmamış doktora tezi, 2003.
- Aksan, Virginia H. *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi 1700-1783*, Leiden: Brill, 1995 [*Ahmed Resmi Efendi (1700-1783) / Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı*, çev. Özden Arıkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997].
- _____. *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, Harlow: Pearson, Longman, 2007 [*Osmanlı Harpleri (1700-1870) Kuşatılmış Bir İmparatorluk. Osmanlı Harpleri (1700-1870)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010].
- _____. *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, İstanbul: The Isis Press, 2004.
- Aktar, Yücel. *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- Aktepe, M. Münir. "Ahmed III. Devrinde Şark Seferine İştirak Edecek Ordu Esnafı Hakkında Vesikalar", *İÜEF Tarih Dergisi*, c. 7, no. 10, Eylül 1954.
- Aktepe, M. Münir. "Osmanlıların Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimbi Kalası", *İÜEF Tarih Dergisi*, c. 1, no. 2, 1950.
- al-Askari, Jafar. *A Soldier's Story: From Ottoman Rule to Independent Iraq*, çev. Tariq al-Askari, Londra: Arabian Publishing, 2003.
- Alasya, M. Kadri. *TSK Tarihi Balkan Harbi (1912-1913): Şark Ordusu Birinci Çatalca Muharebesi*, c. 2, kitap 1, 2. baskı, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Allen, W.E.D., Paul Muratoff. *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border*, Cambridge: Cambridge University Press, 1953 [*Kafkas Harekâtı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırmındaki Harplerin Tarihi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966].
- Alpar, İhsan Ali. *Anı: Kahraman Türk Silahlı Kuvvetlerimizde 55 Yıl 11 Ay*, İstanbul: Nilüfer Matbaası, 1974.
- Altay, Fahrettin. *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, İstanbul: İnsel Yayınları, 1970.
- Altınbilek, Hakkı, Naci Kır. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı*, 2 cilt, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Anonim. *Deutsche Offiziere in der Türkei*, Reichsarchiv, 1940.
- Anonim. *Harpokulu Tarihçesi*, Ankara: Harpokulu Matbaası, 1945.
- Anonim. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995.
- Anonim. *Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim*, Ankara: Milli Savunma Bakanlığı, 2000.

- Andaya, Leonard Y. "Interactions with the Outside World and Adaptation in Southeast Asian Society, 1500-1800", (ed.) Nicholas Tarling, *The Cambridge History of Southeast Asia*, c. 1, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Anderson, R. C. *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, Liverpool: Liverpool University Press, 1952.
- Andoyan, Aram. *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan, İstanbul: Aras Yayıncılık, 1999.
- Andreasyan, Hrand D. "Abaza Mehmed Paşa", *İÜEF Tarih Dergisi*, c. 17 , no. 22, 1967.
- Angold, Michael. "After the Fourth Crusade: The Greek Rump States and the Recovery of Byzantium", (ed.) Jonathan Shepard, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500-1492*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Antoche, Emanuel Constantin. "Du Tabor de Jan Žižka et de Jean Hunyadi au Tabur Çengi des Armées Ottomanes: L'art Militaire Hussite en Europe Orientale, au Proche et au Moyen Orient (XV-XVII siècles)", *Turcica*, c. 36, 2004.
- Antonius, George. *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, 2nci Baskı, Beyrut: Libraire du Liban, 1969.
- Apak, Rahmi. *Yetmişlik Bir Subayın Anıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Arıkan, İbrahim. *Harp Hatıralarım: Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Hatıraları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.
- Arnakis, G. G. "Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire Akhis, Bektashi Dervishes and Craftsmen", *Journal of Near Eastern Studies*, c. 12, no. 4, Ekim 1953.
- Arkayın, Aşir. *TSK Tarihi Osmanlı Devri İkinci Viyana Kuşatması 1683*, c. 3, kısım 4 layihası, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1983.
- . A. Rıza Bozkurt. *TSK Tarihi Osmanlı Devri İkinci Viyana Kuşatmasından Nizam-ı Cedidin Teşkiline Kadar Olan Devre (1683-1793)*, c. 3, kısım 4, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1982.
- Aspinall-Oglander, C. F. *History of the Great War, Military Operations Gallipoli*, 2 cilt, Nashville: The Battery Press reprint, 1992 [*Büyük Harbin Tarihi Çanakkale: Gelibolu Askeri Harekâtı*, çev. Tahir Tunay, İstanbul: Askeri Matbaa, 1939-1940].
- Aşıkpaşazade Derviş Ahm(ed.) *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (ed.) Nihal Atsız, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Atakan, Nihat. *Ordu Bilgisi*, Ankara: Harp Okulu Matbaası, 1943.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Ariburnu Muharebeleri Raporu*, (ed.) Uluğ İğdemir, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- Atiya, Aziz Suryal. *The Crusade of Nicopolis*, Londra: Methuen & Co., 1934 [*Niğbolu Haçlılar Seferi*, çev. Esat Uras, Ankara: Güney Matbaası, 1956].
- Ayalon, David. *Islam and the Abode of War*, Aldershot: Variorum, 1994.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, 3 cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985.
- Aydüz, Salim. "Osmanlı Askeri Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 2, no. 4, 2004.
- . *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Aygün, Abdurrahman. *Türk Haritacılık Tarihi*, c. 2, Ankara: Harita Genel Müdürlüğü 1980.
- Ayışığı, Metin. *Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- Aysan, Emin. *TSK Tarihi Osmanlı Devri Kıbrıs Seferi (1570-1571)*, c. 3, kısım 3 eki, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971.
- . Muzaffer Kan. *TSK Tarihi Osmanlı Devri Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi Mercidabık (1516) ve Ridaniye (1517)*, c. 3, kısım 2 eki, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1990.

- _____. Nafiz Orhun. *TSK Tarihi Osmanlı-İran Savaşı: Çaldıran Meydan Muharebesi 1514*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979.
- Aytepe, Hayri, Lütfü Güvenç, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri (1566-1683)*, c. 3, kısım 3, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1981.
- Bacharach, Jere L. "African Military Slaves in the Medieval Middle East: The Cases of Iraq (869-955) and Egypt (868-1171)", *International Journal of Middle East Studies*, c. 13, no. 4, Kasım 1981.
- Badem, Candan. *The Ottoman Crimean War, (1853-1856)*, Leiden: Brill, 2010.
- Bain, R. Nisbet. "The Siege of Belgrade by Muhammad II, July 1-23, 1456", *The English Historical Review*, c. 7, no. 26, Nisan 1892.
- Bak, Janos. "Hungary: Crown and Estates", (ed.) Christopher Allmand, *The New Cambridge Medieval History*, c. 7, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Baker, James. *Turkey*, New York: Henry Holt and Co., 1879.
- Baker, Thomas M. *The Military Intellectual and Battle: Raimondo Montecuccoli and the Thirty Years War*, Albany: State University of New York Press, 1975.
- Baki. *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, 2 cilt, İstanbul: Askeri Matbaa, 1933.
- Baldwin, Herbert F. *A War Photographer in Thrace: An Account of Personal Experiences during the Turco-Balkan War*, Londra: T. Fisher Unwin, 1913 [Trakya'da Bir Fotoğraf Sanatçısı: Balkan Savaşı Anıları, çev. İrfan Seyrek, Ankara: Demkar Yayınları, 2000].
- Balkan, Fuat. *İlk Türk Komitacısı Fuat Balkan'ın Hatıraları*, (ed.) Metin Martı, İstanbul: Arma Yayınları, 1998.
- Balkan, Recep. "Harp Tarihi Tetkiklerine Göre Süvaride Atlı Muharebe mi, Yaya Muharebe mi Asıldır?", *Askeri Mecmuası*, c. 57, no. 114, Eylül 1939.
- Baram, Uzi Lynda Carroll. "The Future of the Ottoman Past", (ed.) Uzi Baram, Lynda Carroll, *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, New York: Kluwer Academic Publishers, 2002 [Osmanlı Arkeolojisi, çev. Bilgi Altınok, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010].
- Barbir, Karl K. *Ottoman Rule in Damascus 1708-1758*, Princeton: Princeton University Press, 1980.
- Barkan, Ömer Lütfi, Justin McCarthy. "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, c. 6, no. 1, Ocak 1975.
- Barker, Thomas M. *Double Eagle and Crescent: Vienna's Second Turkish Siege and Its Historical Setting*, Albany: State University of New York Press, 1967.
- Barkey, Karen. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca: Cornell University Press, 1994 [Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999].
- _____. "In Different Times: Scheduling and Social Control in the Ottoman Empire, 1550 to 1650", *Comparative Studies in Society and History*, c. 38, no. 3, Temmuz 1996.
- Bartlett, Ellis A. *The Battlefields of Thessaly: With Personal Experience in Turkey and Greece*, Londra: John Murray, 1897.
- _____. *With the Turks in Thrace*, Londra: William Heinemann, 1913.
- Başkatipzade Ragıp Bey. *Tarih-i Hayatım: Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları*, (ed.) Ahmet Emin Güven, Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996.
- Baştepe, Hamdi. 26. P. *Alayı Tarihçesi*, Ankara: basımevi yok, 1937.
- Baumgart, Winfri (ed.) *The Crimean War 1853-1856*, Londra: Arnold Pub., 1999.
- Baykoç, Hulusi. *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesi'nde 5nci Seferi Kuvvetler (52nci Tümen)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006.
- Bayraktaroğlu, Rasim. "Kafkas Cephesinde Köse Yarması", *Askeri Mecmuası*, c. 52, no. 92, Mart 1934.

- Baytın, Arif. *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi: Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü*, (ed.) İsmail Dervişoğlu, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*, 10 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- Beehlar, W. H. *The History of the Italian-Turkish War, September 29, 1911 to October 18, 1912*, Annapolis: The Advertiser-Republican, 1913 [1911- 1912 *Türk- İtalyan Savaşı: Trablusgarp Savaşı'nın Tarihi*, çev. Leyla Yıldırım, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2014].
- Behçet. *Büyük Harpte Mısır Seferi*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1930.
- Bekir Fikri. *Balkanlarda Tedhiş ve Gerilla: Grebene*, İstanbul: Belge Yayınları, 1978.
- Belen, Fahri. *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, 5 cilt, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965.
- Beliğ, Mahmut. *Balkan Harbinde Mürettep 1. Kolordunun Harekâtı*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1929.
- _____. *Bulgar Komitalarının Tarihi ve Balkan Harbinde Yaptıkları*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1936.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978.
- Beydilli, Kemal. "Ignatius D'Ohsson Mouradga (Muradcan Tosunyan)", *İÜEF Dergisi*, no. 34, 1984.
- _____. "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedid'e Dair Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, no. 13, 1987.
- _____. *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995.
- _____. İlhan Şahin, Mahmud Raif Efendi ve Nizam-ı Cedid'e Dair Eseri, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.
- Bigham, Clive. *With the Turkish Army in Thessaly*, Londra: Macmillan and Co., 1897 [Teselya'da Osmanlı Ordusuyla, çev. Cemaleddin, Dersaadet: İkdam Matbaası, 1897].
- Bitis, Alexander. *Russia and the Eastern Question: Army, Government, and Society 1815-1833*, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Blackburn, Richard, "The Collapse of Ottoman Authority in Yemen, 968/1560-976/1568", *Die Welt des Islams*, c. 19, no. 1-4, 1979.
- Bliss, Edwin M. *Turkey and the Armenian Atrocities*, New York: M.J.Coghlan, 1896.
- Bolat, Cahide. *Redif Askeri Teşkilatı (1834-1876)*, Ankara: Ankara Üniversitesi yayınlanmamış doktora tezi, 2006.
- Bosworth, Clifford Edmond. *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Yeni Delhi: Munshiram Monoharhal Publishers, 1992.
- Boxer, C.R. "A Note on Portuguese Reactions to the Revival of the Red Sea Spice Trade and the Rise of Atjeh 1540-1600", *Journal of Southeast Asian Studies*, c. 10, no. 3, 1969.
- Bozhilov, Voin, L. Panayotov. *Macedonia: Documents and Material*, Sofya: Bulgarska Akademiyâ na Naukite, 1979.
- Bozkurt, Rıza. *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İşe Menzilleri*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966.
- Börekcî, Günhan. "A Contribution to the Military Revolution Debate: The Janissaries Use of Volley Fire during the Long Ottoman-Habsburg War of 1593-1606 and the Problem of Origins", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica*, c. 59, no. 4, 2006.
- Brand, Charles M. "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, c. 43, 1989 ["XI. ve XII. Yüzyıllarda Bizans'ta Türk Varlığı", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* Sayı:4 Bahar 2008].

- Brummett, Palmira. *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany: State University of New York Press, 1994 [*Osmanlı Denizgücü: Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diplomasi*, çev. H. Nazlı Pişkin, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009].
- Bryer, Anthony. "Han Turali Rides Again", *Byzantine and Modern Greek Studies*, c. 11, 1987.
- Michael Ursinus (ed.) "Manzikert to Lepanto: The Byzantine World and the Turks 1071-1571", Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1991 ["Malazgirt'ten İnebahtı'ya Bizans Dünyası ve Türkler 1071-1571", çev. Emel Esin, *Erdem Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, Eylül 1985].
- Burns, Ignatius. "The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311", *Speculum*, c. 29, no. 4, Ekim 1954.
- Burdett, A.L.P. (ed.) *Arab Dissident Movements 1905-1955*, c. 1, Oxford: Archive Editions, 1996.
- Busbecq, Ogier Ghiselin de. *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, çev. Edward S. Forster, Oxford: The Clarendon Press, 1968 [*Türk Mektupları*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1939].
- Cafer İyani. *Tevarih-i Cedid-i Vilayet-i Üngürüs (Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi, 1585-1595)*, (ed.) Mehmet Kirişcioğlu, İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Cahen, Claude. *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History 1071-1330*, Londra: Sidgwick & Jackson, 1968 [*Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000].
- Cairo Intelligence Section, *Handbook of the Turkish Army*, 8. baskı, Nashville: The Battery Press reprint, 1996.
- *The Arab Bulletin: Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916-1919*, 2 cilt, Oxford: Archive Editions, 1986.
- Calthorpe, Somerset John Gough. *Letters from the Head-quarters; or, the Realities of the War in Crimea*, 2 cilt, Londra: John Murray, 1856.
- Carpini, Friar Giovanni DiPlano. *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, (ed.) Erik Hildinger, Boston: Branden Publishing, 1996.
- Casale, Giancarlo. "Global Politics in the 1580s: One Canal, Twenty Thousand Cannibals, and an Ottoman Plot to Rule the World", *Journal of World History*, c. 18, no. 3, 2007.
- "The Ethnic Composition of Ottoman Ship Crews and the Rumi Challenge to Portuguese Identity", *Medieval Encounters*, c. 13, no. 2, Haziran 2007.
- Cebesoy, Ali Fuat. *Birüssebi-Gazze Meydan Muharebesi ve Yirminci Kolordu*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1938.
- Cemal. *Arnavutluk'tan Sakarya'ya Komitacılık: Yüzbaşı Cemal'in Anıları*, (ed.) Kudret Emiroğlu, Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996.
- Cemal Paşa. *Hatıralar*, (ed.) Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006.
- Cezar, Mustafa. *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1965.
- Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.
- Chambers, Richard L. "Notes on the Mekteb-i Osmani in Paris 1957-1874", (ed.) William R. Polk, Richard L. Chambers, *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, Chicago: The University of Chicago Press, 1968 [*Ortadoğu'da Modernleşme*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995].
- Chase, Kenneth. *Firearms: A Global History to 1700*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003 [*Ateşli Silahlar Tarihi*, çev. Tunç Tayanç ve Füsun Tayanç, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008].

- Chesney, F. R. *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829 with a View of the Present State of Affairs in the East*, 3. Baskı, Londra: Smith, Elder & Co., 1854.
- Cheyenet, Jean-Claude. "Manzikert: Un Désastre Militaire?", *Byzantion*, c. 50, 1980.
- Corvisier, Andre. *Armies and Societies in Europe, 1494-1789*, çev. A. T. Siddall, Bloomington: Indiana University Press, 1979.
- Crevel, Martin van. *Supplying the War: Logistics from Wallenstein to Patton*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Crone, Patricia. "The Pay of Client Soldiers in the Umayyad Period", *Der Islam*, c. 80, no. 2, 2003.
- Cohen, Amon. "The Army in Palestine in the Eighteenth Century: Sources of Its Weakness and Strength", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 34, no. 1, 1971.
- Conk, Cemil. *Canlı Tarihler: Cemil Conk Hatıraları*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947.
- Contamine, Philippe. *War in the Middle Ages*, çev. Michael Jones, Oxford: Blackwell Publications, 1984.
- Csorba, György. "Hungarian Emigrants of 1848-49 in the Ottoman Empire", (ed.) H. C. Güzel, C. C. Oğuz, O. Karatay, *The Turks*, c. 4, Ankara: Yeni Türkiye Pub., 2002 ["Macar Mültecileri", çev. Erol Hatıpli, *Türkler*, Cilt: 12., Ankara: Yeni Türkiye Yayınevi, 2002].
- Cüveyni, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Çadırcı, Musa. "Ankara Sancağında Nizam-ı Cedid Ortasının Teşkili ve Nizam-ı Cedid Askeri Kanunnamesi", *Belleten*, c. 36, no. 141, Ocak 1972.
- "Redif Askeri Teşkilatı", Yedinci Askeri Tarih Semineri, c. 1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2000.
- Çağman, Ergin. *III. Selim'e Sunulan İslahat Layihaları*, İstanbul: Kitabevi, 2010.
- Çakın, Naci, Nafiz Orhon. *TSK Tarihi Osmanlı Devri (1793-1908)*, c. 3, kısım 5, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978.
- Çakmak, Fevzi. *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Ankara: Genelkurmay Matbaası, 1936.
- *Garbi Rumeli'nin Suret-i Ziya'ı ve Balkan Harbinde Garb Cephesi*, İstanbul: Erkân-ı Harbiye Matbaası, 1927.
- *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, 2 cilt, (ed.) Nilüfer Hatemi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Çalık, Ahmet Rifat. *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalık'ın Anıları*, (ed.) Hurşit Çalık, İstanbul: basımevi yok, 1992.
- Çataltepe, Sipahi. *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu*, İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.
- Çelik, Bülent. *Osmanlı Sefer Organizasyonlarından Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafta*, Ankara: Ankara Üniversitesi yayınlanmamış doktora tezi, 2002.
- Çiloğlu, İlhan. *Asker Yazarlar ve Şairler*, İstanbul: Elif Kitabevi, 2002.
- Çoker, Avni. *Çanakkale Şehitlerini Ziyaret Münasebetiyle*, Ankara: Akın Matbaacılık, 1952.
- Dağtekin, Hüseyin. "Rumeli Hisarı'nın Askeri Ehemmiyeti", *Fatih ve İstanbul Dergisi*, c. 1, no. 1-2, Mayıs-Temmuz 1953.
- Darendeli İzzet Hasan Efendi. *Ziyaname: Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)*, (ed.) M. İlkin Erkutun, İstanbul: Kitabevi, 2009.
- Darling, Linda T. "Contested Territory: Ottoman Holy War in Comparative Context", *Studia Islamica*, no. 91, 2000.

- David, Geza. *Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary*, İstanbul: The Isis Press, 1997 [Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim: 16. yüzyılda Simontornya Sancağı, çev. Hilmi Ortaç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999].
- Pal Fodor (ed.) *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, Budapeşte: Lorand Eötvös University, 1994.
- Pal Fodor (ed.) *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, Leiden: Brill, 2000.
- Davies, Brian. *Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century*, Londra: Continuum, 2011.
- Denker, Arif Cemil. *Birinci Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, (ed.) Metin Martı, İstanbul: Arma Yayınları, 2006.
- Dimitrov, Strashimir. "Introduction", Asparuch Velkov, Evgeniy Radushev, *Ottoman Garrisons on the Middle Danube*, Budapeşte: Akademiai Kiado, 1996.
- Dirimtekin, Feridun. *Malazgirt Meydan Muharebesi: 26 Ağustos 1017*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1936.
- Dodd, George. *Pictorial History of the Russian War*, Londra: W&R Chambers, 1856.
- Doğru, Halime. *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müselleme-Taycı Teşkilatı: XV. Ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990.
- Dolfin, Zorzo. "1453 Yılında İstanbul'un Muhasara ve Zaptı", *Fatih ve İstanbul Dergisi*, c. 1, no. 1, Mayıs 1953.
- Donner, Fred McGraw. *The Early Islamic Conquests*, Princeton: Princeton University Press, 1981.
- Duncan, Charles. *A Campaign with the Turks in Asia*, 2 cilt, Londra: Smith, Elder and Co., 1855.
- Dukakinzade Feridun. *Türk Ordusunun Eski Seferlerinden Nezîp 1831-1840 Seferi*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1931.
- Egemen, Rahmi, Hayri AYTEPE. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, c. 3, kısım 1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1964.
- Hazım İşgiiven. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri: Birinci Kosova Meydan Muharebesi*, c. 3, kısım 1 eki, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1987.
- Naci Çakın. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: İstanbul'un Fethi 1453*, c. 3, kısım 3 eki, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979.
- Lütfü Güvenç, Rıza Bozkurt. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri (1451-1566)*, c. 3, kısım 2, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1977.
- Emecen, Feridun M. *Fethi ve Kıyamet: 1453 İstanbul'un Fethi ve Kıyamet Senaryoları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikleri Dünyası*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Engelhardt, Edward. *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Enver. *Enver Paşa'nın Anıları*, (ed.) H. Erdoğan Cengiz, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Ercan, Yavuz. *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Erden, Ali Fuad. *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, (ed.) Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2003.
- Erdoğan, Meryem K., Meral B. Ferlibaş, Kamil Çolak. *Ruşuk Ayanı: Tirsinikzade İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009.
- Erem, Mustafa. *Büyük Harpte Osmanlı Rumeli Müfrezesi (Takviyeli 177. Piyade Alayı)*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1940.

- Eren, Ahmet Cevat. *Mahmud II Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1969.
- Ergin. *Osman Türkiye Maarif Tarihi*, 6 cilt, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ergül, Cevdet. *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997.
- Erickson, Edward J. "Bayonets on Musa Dag: Ottoman Counterinsurgency Operations 1915", *The Journal of Strategic Studies*, c. 28, no. 3, Haziran 2005.
- _____. *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*, Westport: Praeger, 2003 [*Büyük Hezimet - Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2013].
- _____. *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study*, New York: Routledge, 2007 [*İ. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu: Çanakkale, Kutü'l-Amare, Gazze ve Megiddo Muharabeleri*, çev. Kerim Bağrıaçık, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009].
- _____. "The Armenians and Ottoman Military Policy, 1915", *War in History*, c. 15, no. 2, 2008.
- Erginsoy Güliz B. (ed.) *Dedem Hüseyin Atıf Beşe: Bir Cemiyet-i Osmaniye Askerinin Savaş Hatıratı*, İstanbul: Varlık Yayınları, 2004.
- Erkal, Şükrü. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı*, c. 6, Ankara: Genkur Basımevi, 1978.
- Erkoç, Ethem. *Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Hasan Paşa ve Bir Devrin Hikayesi*, Çorum: Pegasus, 2004.
- Ersü, Hüsnü. *1912-1913 Balkan Harbinde Şarköy Çıkarması ve Bulayır Muharebeleri*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1938.
- _____. "1912-1913 Balkan Harbinin İkinci Devresinde Türk ve Bulgarların Hareket Planlarına Ait Bir Tetkik", *Askeri Mecmua*, c. 8, no. 107, Aralık 1937.
- Ertaş, Mehmet Yaşar. *Sultanın Ordusu: Mora Fethi Örneği 1714-1716*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Ertuna, Hamdi. *TSK Tarihi Osmanlı Devri, Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1981.
- Ertürk, Hüsameddin. *İki Devrin Perde Arkası*, (ed.) Samih Nafiz Tansu, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1957.
- Esencan, Tahsin. *Türk Topçuluğu ve Kaynakları*, Ankara: Askeri Fabrika Basımevi, 1946.
- Evans-Pritchard E. *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford: Oxford University Press, 1949.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 7nci Kitap, (ed.) Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Eyüp Sabri. "Devri İstilamızda Osmanlı Ordusununda Geri Hidematı", *Türk Ordusunu Eski Seferlerinde İki İmha Muharebesi*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1930.
- Fahmy, Khal(ed.) *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997 [*Paşanın Adamları: Kavallı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010].
- Fahri. "1897 Türk-Yunan Harbine Ait Bir Tetkik", *Askeri Mecmua*, no. 95, Aralık 1934.
- Falkenhayn, Erich von. *General Headquarters and Its Critical Decisions, 1914-1916*, Londra: Hutchinson & Co., 1919.
- Falls, Cyril. *Military Operations Egypt & Palestine*, 2 Cilt, Londra: His Majesty's Stationery Office, 1930.
- Farley, J. Lewis. *Modern Turkey*, Londra: Hurst and Blackett, 1872.

- Farooqi, Suraiya. "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, c. 14, no. 4, Kasım 1982.
- Fırat, Nezih, Behzat Balkış. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, İran-İrak Cephesi*, c. 3, kısım 1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979.
- Findley, Carter. "Ebu Bekir Ratib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul?", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, c. 85, 1995.
- Fine, John V.A. *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994.
- Finkel, Caroline. "French Mercenaries in the Habsburg-Ottoman War of 1593-1606: The Desertion of the Papa Garrison to the Ottomans in 1600", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 55, no. 3, 1992.
- _____. *The Government of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana: VWGÖ, 1988.
- _____. *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300-1923*, Londra: John Murray, 2005 [*Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü, 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007].
- Fisher, Sydney Nettleton. "Civil Strife in the Ottoman Empire, 1481-1503", *The Journal of Modern History*, c. 13, no. 4, Aralık 1941.
- Fleet, Kate. "Early Turkish Naval Activities", *Oriente Moderno*, c. 20, no. 1, 2001.
- Fleet, Kate. "The Treaty of 1387 Between Murad I and the Genoese", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 56, no. 1, 1993.
- Fleischer, Cornell H. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton: Princeton University Press, 1986 [*Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997].
- Fodor, Pal. *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics and Military Government in the Ottoman Empire*, İstanbul: The Isis Press, 2000.
- Gammer, Moshe. *Muslim Resistance to the Tsar, Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, Londra: Frank Cass, 1994.
- Giacometti, G. *Russia's Work in Turkey*, çev. Edgar Whitaker, Londra: Effingham Wilson, 1877.
- Gibbons, Herbert Adams. *Foundation of the Ottoman Empire*, Londra: Frank Cass, 1968 [*Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çev. Ragıp Hulusi, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928].
- Gibbs, Philip, Bernard Grant. *Adventures of War with Cross and Crescent*, Londra: Methuen & Co., 1912.
- Gladstone, W.E. *Lessons in Massacre: An Exposition of the Conduct of the Porte in and About Bulgaria*, Londra: John Murray, 1877.
- Goffman, Daniel. *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002 [*Osmanlı Dünyası ve Avrupa: 1300-1700*, çev. Ülkün Tansel, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004].
- Goltz, Colmar von der. *Osmanlı-Yunan Harbi*, çev. Yakub Şevki, İzmir: Akademi Kitabevi, 2001.
- Gordon, Matthew S. *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra (A.H. 200-275/ 815-889 C.E.)*, New York: State University of New York Press, 2001.
- Gordon, Thomas. *History of the Greek Revolution and of the Wars and Campaigns*, 2nci Baskı, Londra: T. Cadell, 1844.

- Gökbilgin, M. Tayyib. *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1957.
- Göksu, Erkan. *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.
- Gökay, Orhan Şaik. "Kamanice Muhafızlarının Çektiği", *İÜEF Tarih Dergisi*, no. 32, Mart 1979.
- Görgülü, İsmet. *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- _____. *Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar*, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 1983.
- Gradeva, Rossitsa. *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities*, İstanbul: The Isis Press, 2004.
- Griffiths, Merwin A. *The Reorganization of the Ottoman Army under Abdülhamid II, 1880-1897*, Los Angeles: University of California Yayınlanmamış doktora tezi, 1965.
- Güleç, Fikri. *Birinci Dünya Harbi Avrupa Cephesi: Romanya Cephesi*, c. 7, kısım 2, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1967.
- _____. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2nci Ordu Harekâtı 1916-1918*, c. 2, kısım 2, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978.
- Gülsoy, Ufuk. *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya*, İstanbul: TKAE Yayınları, 1993.
- _____. *Osmanlı Gayri Müslimlerinin Askerlik Serüvenleri*, İstanbul: Simurg, 2000.
- Günay, Selahattin. *Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk? Suriye ve Filistin Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006.
- Gündağ, Nevzat. *Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Günergun, Feza. "Mekteb-i Harbiye'de Okutulan Mimarlık ve İnşaat Bilgisi Dersleri için 1870'li Yıllarda Yazılmış Üç Kitap", (ed.) Aygül Ağar vd., *Afife Batır'a Armağan: Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları*, İstanbul: Literatür Yayınları, 2005.
- Güralp, Şerif. *1918 Yılında Türk Ordusunun Filistin ve Suriye'den Çekilişinde 3. Sv. Tümeninin Harekâtı*, 2. baskı, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006.
- Gürcan, Süleyman. *Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları*, (ed.) Ömer Türkoğlu, Ankara: Kebikeç Yayınları, 1997.
- Gürel, A. Tefik. *1853-1855 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1935.
- Hacopian, A. P. *Armenia and the War: An Armenian's Point of View with an Appeal to Britain and the Coming Peace Conference*, Londra: Hodder and Stoughton, 1917.
- Hafız Hakkı. *Bozgun*, İstanbul: Kervan Kitapçılık, tarih yok.
- Hafız Hızır İlyas Ağa. *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat Letaifi-i Vekayi-i Enderuniyye*, (ed.) Ali Şükrü Çoruk, İstanbul: Kitabevi, 2011.
- Haldon, John. *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, Londra: UCL Press, 1999.
- Hall, Bert S. *Weapons and Warfare in Renaissance Europe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.
- Hall, Richard C. *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, Londra: Routledge, 2000 [*Balkan Savaşları, 1912-1913*, çev. M. Tanju Akad, İstanbul: Homer Kitabevi, 2003].
- Hallı, Reşat. *Balkan Harbi (1912-1913)*, c. 1, 2. baskı, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- _____. *Balkan Harbi (1912-1913), Garp Ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu*, c. 3, kısım 1, 2. baskı, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.

- Har-El, Shai. *Struggle for Domination in the Middle East: The Ottoman-Mamluk War 1485-94*, Leiden: Brill, 1995.
- Hathaway, Jane. "The Military Household in Ottoman Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, c. 27, no. 1, Şubat 1995.
- Hayati. "Bin Senei Hicriyesine Kadar Osmanlı Ordusunun Teşkilatı, Bu Teşkilatın Kuvvetli ve Zayıf Nukuatı", *Türk Ordusunun Eski Seferlerinde İki İmha Muharebesi*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1930.
- H. Cemal. *Tekrar Başımıza Gelenler*, (ed.) Murat Çulcu, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1991.
- Herbert, William von. *The Defence of Plevna*, 1877, Londra: Longmans, Green and Co., 1895 [*Plevne Müdafasında Bir İngiliz Zabitin Hatıraları*, çev. Nurettin Artam, Ankara: Ulus Basımevi, 1938].
- Heyd, Uriel. "The Ottoman Ulema and Westernization in the time of Selim III and Mahmud II", (ed.) Albert Hourani, Philip Khoury, Mary C. Wilson, *The Modern Middle East*, 2nci Baskı, Londra: I.B.Tauris, 2004 ["III.Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması", çev. Sami Erdem, *Dergah*, sayı: 80 (Ekim 1996), s. 18-20; sayı 81 (Kasım 1996), s. 15-16; sayı 82 (Aralık 1996), s. 17-19; sayı 83 (Ocak 1997), s. 17-19].
- Heywood, Colin. "Osmanlı Devletinin Kuruluş Problemi: Yeni Hipotez Hakkında Bazı Düşünceler", (ed.) Güler Eren, *Osmanlı*, c. 1, Ankara: Yeni Türkiye, 1999.
- Hibbert, Christopher. *The Destruction of Lord Raglan, A Tragedy of the Crimean War 1854-55*, Ware: Wordsworth, 1999.
- Hickey, Michael. *Gallipoli*, Londra: John Murray, 1995.
- Hickok, Michael Robert. *Ottoman Military Government in Eighteenth-Century Bosnia*, Leiden: Brill, 1997.
- Hopwood, Keith R. "The Byzantine-Turkish Frontier c1250-1300", (ed.) M.Kohbach, G. Prochaska-Eisl, C.Romer, *Acta Viennensia Ottomanica*, Viyana: Im Selbstverlag des Instituts für Orientalistik, 1999.
- Horniker, Arthur Leon. "The Corps of Janizaries", *Military Affairs*, c. 8, Autumn 1944.
- Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet). *Yıldırım*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2002.
- Hüseyin Raci. *Tarihçe-i Vaka-i Zağra*, (ed.) E. Düzdağ, İstanbul: Kervan Kitapçılık, tarih yok.
- Hüsnü. "Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi 1516-1517", *Türk Ordusunun Eski Seferlerinde İki İmha Muharebesi*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1930.
- Iskora, Muharrem Mazlum. *Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965*, 2 cilt, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966.
- İşıksal, Turgud. "III. Selim'in Türk Topçuluğuna Dair Bir Hattı Hümayunu", *İÜEF Tarih Dergisi*, c. 8, no. 11-12, Eylül 1955.
- İbrahim Edhem. *Plevne Hatıraları: Sebat ve Gayret Kıyametten Bir Alamet*, (ed.) Seyfullah Esin, İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1979.
- İlgürel, Mücteba. "Osmanlı Topçuluğunun İlk Devirleri", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1995.
- _____. "Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silahların Yayılışı", *İÜEF Tarih Dergisi*, no. 32, Mart 1979.
- İlden, Şerif. *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3.Ordu: Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, (ed.) Sami Önal, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.
- İlter, Aziz Samih. *Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007.
- Imber, Colin. *Studies in Ottoman History and Law*, İstanbul: The Isis Press, 1996.
- _____. *The Ottoman Empire 1300-1481*, İstanbul: The Isis Press, 1990.

- _____. *The Ottoman Empire 1300-1650: The Structure of Power*, New York: Palgrave Macmillan, 2002 [*Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650: İktidarın Yapısı*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2006].
- İnal, Mahmut Kemal. *Son Sadrazamlar*, c. 2, 3. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- İnalcık, Halil. *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.
- _____. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, c. 1, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- _____. *From Empire to Republic: Essays on Ottoman and Turkish Social History*, İstanbul: The Isis Press, 1995.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. R. Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- _____. "The Emergence of the Ottomans", (ed.) P.M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, *The Cambridge History of Islam*, c. 1, Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- _____. *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1993.
- _____. "The Rise of Ottoman Historiography", *From Empire to Republic: Essays on Ottoman and Turkish Social History*, İstanbul: The Isis Press, 1995.
- _____. Donald Quataert (ed.) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994 [*Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Halil Berktaş, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006].
- İnbaşı, Mehmet. *Ukrayna'da Osmanlılar: Kamanice Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2004
- İnönü, İsmet. *Hatıralar*, 2 cilt, (ed.) Sebahattin Selek, Ankara: Bilgi Yayınevi; 1985.
- İrecek, Konstantin Josif. *Belgrad-İstanbul-Roma Askeri Yolu*, çev. Ali Kemal Balkanlı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- İşgülen, Hazım. *TSK Tarihi Osmanlı Devri Otlukbeli Meydan Muharebesi (11 Ağustos 1473)*, c. 3, kısım 2 eki, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986.
- Jennings, Ronald C. *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, İstanbul: Isis Press, 1999.
- Johnson, Maxwell Orme. "The Arab Bureau and the Arab Revolt: Yanbu to Aqaba", *Military Affairs*, vol. 46, no.4, Aralık 1982.
- Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 5 cilt, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- Kaçar, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Mühendishane'nin Kuruluşu", *Toplumsal Tarih*, c. 9, no. 54, Haziran 1998.
- Kaegi Jr., Walter Emil. "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", *Speculum*, c. 39, no. 1, Ocak 1964.
- Kafadar, Cemal. *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley: University of California Press, 1995 [*İki Cihan Arasında: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, çev. Ceren Çıkmış, Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010].
- _____. "On the Purity and Corruption of the Janissaries", *The Turkish Studies Association Bulletin*, c. 15, no. 2, Eylül 1991 ["Yeniçeri Nizamının Bozulması Üzerine", *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken: Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, İstanbul: Metis Yayınları, 2009].
- Kaldy-Nagy, Gyula. "The First Centuries of the Ottoman Military Organization", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, c. 31, no. 2, 1977.
- Kaldy-Nagy, Julius. "The Strangers (Ecnebler) in the 16th Century Military Organization", (ed.) György Kara, *Between the Danube and the Caucasus*, Budapeşte: Akademiai Kiado, 1987.

- Kanatlı, Şükrü. *Irak Muharebelerinde 3ncü Piyade Alayı Hatıraları*, 2. baskı, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006.
- Kaplanoglu, Raif. *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı, 2000.
- Karabekir, Kâzım. *Birinci Cihan Harbi*, 4 cilt, İstanbul: Emre Yayınları, 1994.
- _____. *Hayatım*, (ed.) Faruk Özerengin, İstanbul: Emre Yayınları, 1995.
- Karal, Enver Ziya. "Ebu Bekir Ratib Efendi'nin Nizam-ı Cedit Islahatında Rolü", *V. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960.
- _____. *Osmanlı Tarihi*, c. 5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947.
- _____. *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları – Nizam-ı Cedit*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Karatamu, Selahattin. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, c. 3, kısım 6, kitap 1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971.
- Karlıdağ, Fazıl, Kani Ciner. *Birinci Dünya Harbi Avrupa Cephesleri: Makedonya Cephesi*, c. 7, kısım 3, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1967.
- Karpat, Kemal. "Kossuth in Turkey: The Impact of Hungarian Refugees in the Ottoman Empire, 1849-1851", (ed.) J. L. Bacque-Grammont, İ. Ortaylı, E. van Donzel, *CIEPO VII Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.
- Karasu, Cemil. "Kırım Savaşı'nda Kontenjan Askeri", *Yedinci Askeri Tarih Semineri*, c. 1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2000.
- Karpowicz, Adam. "Ottoman Bows – An Assessment of Draw Weight, Performance and Tactical Use", *Antiquity*, c. 81, no. 313, Eylül 2007 ["Türk Yaylarının Başarımı", çev. Atilla Bir, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* VIII/1, 2006].
- Kastritsis, Dimitris J. "Religious Affiliations and Political Alliances in the Ottoman Succession Wars of 1402-1413", *Medieval Encounters*, c. 13, no. 2, Haziran 2007.
- Kazım. "Osmanlı-İran Muharebelerinde 1514 Tarihinde Vukua Gelen Çaldıran Seferi", *Türk Ordusunu Eski Seferlerinde İki İmha Muharebesi*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1930.
- Keçecizade İzzet Fuad. *Kaçırılan Fırsatlar: 1877 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askeri Düşünceler*, (ed.) Rasim Süerdem, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1997.
- Kennedy, Hugh. *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, Londra: Routledge, 2001.
- Kestelli, Raif Necdet. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Batışı: Ufûl*, (ed.) Veliye Özdemir, İstanbul: Arma Yayınları, 2001.
- Kıcım, Naci Kâşif. *Medine Müdafaaası: Yahud Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı*, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1994.
- Kinglake, Alexander W. *The Invasion of the Crimea: Its Origin and an Account of Its Progress*, 3 cilt, 3ncü Baskı, Londra: William Blackwood, 1863.
- Klopsteg, Paul E. *Turkish Archery and the Composite Bow*, Lyn: Derrydale Press, 1992.
- Kocagüney, Vehbi. *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1942.
- Kocaman, K. "Kumanova Muharebesinde Sırp Ordusu", *Askeri Mecmua*, c. 10, no. 114, Eylül 1939.
- Koç, Yunus, Fatih Yeşil. *Nizâm-ı Cedit Kanunları (1791-1800)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012.
- Koçi Bey. *Koçi Bey Risalesi*, (ed.) Zuhuri Danışman, 3. Baskı, İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Koçu, Reşad Ekrem. *Yeniçeriler*, 2. Baskı, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2004.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Koral, Necmi, vd. *Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, c. 10, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985.
- Kortepeter, Carl Max. *The Ottoman Turks: Nomad Kingdom to World Empire*, İstanbul: Isis Press, 1991.

- Köprülü, M. Fuad. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981.
- Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara: Başnur Matbaası, 1972.
- Köymen, Altay. *Alp Arslan ve Zamanı*, c. 2, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCTF Basımevi, 1967.
- Kressenstein, Friedrich Freiherr Kress von. *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Kritovoulos. *History of Mehmed the Conqueror*, çev. Charles T. Riggs, Princeton: Princeton University Press, 1954 [*Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni: İstanbul'un Fetih*, çev. Karolidi, haz. Muzaffer Gökman, İstanbul: Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, 1967].
- Kunt, Metin. *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York: Columbia University Press, 1983 [*Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1978].
- Kunter, Halim Baki. "Atıcılar Kanunnamesi", *Tarih Vesikaları*, c. 2, no. 10, İlkanun 1942.
- Kuran-Burçoğlu Nedret (ed.) *Mütefferrika ve Osmanlı Matbaası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- Kuran, Ercümen. "The Impact of Nationalism on the Turkish Elite in the Nineteen Century", (ed.) W. R. Polk, R. L. Chambers, *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, Chicago: University of Chicago Press, 1968.
- Kurat, Akdes Nimet. *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Buluna Alman Generallerinin Raporları*, Ankara: TKAE Yayınları, 1966.
- Kurtoglu, Fevzi. *Deniz Mektepleri Tarihçesi*, İstanbul: Deniz Matbaası, 1931.
- Kut, Halil. *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş: Kutulamare Kahramanı Halil Paşanın Anıları*, İstanbul: 7 Gün Yayınları, 1972.
- Kutay, Cemal. *1913'de Garbi Trakya'da İlk Türk Cumhuriyeti*, İstanbul: Tarih Yayınları, 1962.
- _____. *Trablus-Garb'de Bir Avuç Kahraman*, İstanbul: Tarih Yayınları, 1963.
- _____. *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, c. 17, İstanbul: Tarih Yayınları, 1961.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu, Redif-i Asakir-i Mansure", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, no. 12, 1981.
- Lake, Atwell. *Narrative of the Defence of Kars, Historical and Military*, Londra: Richard Bentley, 1857.
- Lakta, Jerzy S. *Lehistan'dan Gelen Şehit Mustafa Celaledin Paşa-Konstanty Borzecki*, İstanbul: Boyut Yayıncılık, 1987.
- Landau, Jacob M. *Exploring Ottoman and Turkish History*, Londra: Hurst&Co., 2004.
- Langer, William L., Robert P. Blake. "The Rise of the Ottoman Turks and Its Historical Background", *The American Historical Review*, c. 37, no. 3, Nisan 1932.
- Lawrence, T. E. *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph*, Harmondsworth: Penguin Books, 1969 [*Bilgelğin Yedi Sütunu 3 / Ve Zafer*, çev. Bilal Çölgeçen, İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2005].
- Lev, Yaacov (ed.) *War and Society in the Eastern Mediterranean 7th-15th Centuries*, Leiden: E.J. Brill, 1997.
- Levy, Avigdor. "The Eşkenci Project: An Ottoman Attempt at Gradual Reform (1826)", 28th International Congress of Orientalists-Canberra'da sunulan bildiri, 1971.

- _____. *The Military Policy of Sultan Mahmud II, 1808-1839*, Cambridge: Harvard University yayınlanmamış doktora tezi, 1968.
- _____. "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army 1826-1839", *International Journal of Middle East Studies*, c. 2, 1971.
- _____. "The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II", *Asian and African Studies*, c. 7, 1971.
- Lewis, Bernard. "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", *Studia Islamica*, c. 9, 1958 ["Osmanlı İmparatorluğu'nun İnhitâtı Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı Geriledi Mi?*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul, Etkileşim, 2006].
- _____. *The Emergence of Modern Turkey*, Londra: Oxford University Press, 1966 [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayıncılık, 2008].
- Liddell-Hart, Basil H. *History of the First World War*, Londra: Book Club, 1977.
- Lindner, Rudi Paul. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington: Indiana University Press, 1983 [*Ortaçağ Anadolu'sunda: Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, Ankara: İmge Kitabevi, 2000].
- Lone, Stewart. *Army, Empire and Politics in Meiji Japan: The Three Careers of General Katsura Taro*, Londra: Macmillan Press, 2000.
- Lowry, Heath. *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany: SUNY Press, 2003 [*Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010].
- Mac Farlane, Charles. *Kismet; or the Doom of Turkey*, Londra: Thomas Bosworth, 1853.
- Macmunn, George. *Cyrl Falls, Military Operations Egypt & Palestine*, Cilt 1, Londra: His Majesty's Stationery Office, 1928.
- Mahmud Muhtar. 3. *Kolordu ve Doğu Ordusu'nun Muharebeleri: Balkan Savaşı*, İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2003.
- Mahmud Şevket. *Harbiye Nazırı Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, (ed.) Adem Sarıgöl, İstanbul: IQ Kültürsanat, 2001.
- _____. *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti: Osmanlı Ordusunun Kuruluşundan 1908 Yılına Kadar*, (ed.) N.Türsan, S.Türsan, Ankara: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, 1983.
- Mardin, Şerif. "Yeni Osmanlı Düşüncesi", (ed.) Mehmet Ö.Alkan, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Markovits, Stefanie. *The Crimean War in the British Imagination*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Markovits, Stefanie. "Rushing into Print: Participatory Journalism during Crimean War", *Victorian Studies*, vol. 50, Haziran 2008.
- Maslovskii, E. V. *General Maslovski'nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, çev. Nazmi, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1935.
- Mawson, Michael H. "Television, Talking Heads, and Turks", *The War Correspondent*, c. 21, no. 4, Ocak 2004.
- May, Timothy. "The Training of an Inner Asian Nomad Army in the Pre-Modern Period", *The Journal of Military History*, c. 70, no. 3, Temmuz 2006.
- McCarthy, Justin vd. *The Armenian Rebellion at Van*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006.
- Mears, John A. "The Influence of the Turkish Wars in Hungary on the Military Theories of Count Raimondo Montecuccoli", (ed.) Cyriac Pullapilly, *Asia in the West: Encounters and Exchanges from the Age of Explorations*, Notre Dame: Cross Roads Books, 1986.
- Mehmed Esad. *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1310 [1894].

- Mehmet Murat. 1912-1913 *Balkan Harbinde Kırcalı Kolordusunun Hareketleri*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1933.
- Ménage, V.L. "Sidelights on the Devshirme from Idris and Saduddin", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 18, part 1, 1956.
- "Some Notes on the Devshirme", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 29, part 1, 1966.
- Merçil, Erdoğan. "Türkçe Selçukname'ye Göre Malazgirt Savaşı", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, no. 2, Ekim 1971.
- Mergen, Nazlı Esim. *The Yaya and Müsellem Corps in the Ottoman Empire*, Ankara: Bilkent Üniversitesi yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2001.
- Mihailović, Konstantin. *Memoirs of a Janissary*, çev. Benjamin Stolz, Ann Arbor: The University of Michigan, 1975 [*Bir Yeniçerinin Hatıratı: Pamietniki Janczara*, çev. ve haz. Kemal Beydilli, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı TATAV, 2003].
- Mikhailovsky-Danilevsky, Alexander. *Russo-Turkish War of 1806-1812*, 2 cilt, (ed.) Alexander Mikaberidze, West Chester: The Nafzinger Collection, 2002.
- M. Neşet. *Büyük Harpte Romanya Cephesinde 6. Türk Kolordusu*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1930.
- M. Neşet. *Büyük Harpte Suriye Cephesinde 48. Piyade Fırkası*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1930.
- F.J. Moberly. *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, 4 cilt, Londra: His Majesty's Stationery Office, 1923-1927 [*Irak Seferi 1914-1918: Resmî Vesâike Müstenid Büyük Harb Tarihi*, çev. Cemal Beybaşı, İstanbul: Askeri Matbaa, Erkan-ı Harbiyye-i Umumiye Onuncu Şubesi Neşriyatı, 1928].
- Moltke, Helmuth von. *The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829*, çev. Lucie D. Gordon, Londra: John Murray, 1854 [*1828 Seferi: Bulgarya ve Rumelide Ruslar*, çev. Muammer Ahmed Rasim, İstanbul: Askeri Matbaa, 1932].
- *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.
- Money, Edward. *Twelve Months with the Bashi-Bozouks*, Londra: Chapman and Hall, 1857.
- Monteith, W. *Kars and Erzeroum; with the Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829*, Londra: Longman, Brown, Green and Longmans, 1854.
- Morier, John Philip. *Memoir of a Campaign with the Ottoman Army in Egypt from February to July 1800*, Londra: Debrett, 1801.
- Munsen, Randal H. "Stephen the Great: Leadership and Patronage on the Fifteenth-Century Ottoman Frontier", *East European Quarterly*, c. 39, no.3, Eylül 2005.
- Murphey, Rhoads. "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice during the Late Seventeenth Century", *Poetics Today*, c. 14, no. 2, Summer 1993.
- *Ottoman Warfare, 1500-1700*, New Brunswick: Rutgers University Press, 1999 [*Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700*, çev. M. Tanju Akad, İstanbul: Homer Kitabevi, 2007].
- *The Functioning of the Ottoman Army under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to the Understanding of the Relations between Center and Periphery in Seventeenth Century Turkey*, Chicago: University of Chicago yayınlanmamış doktora tezi, 1979.
- Mustafa Tefvik. *Gelibolu Müfrezesi: Yüzbaşı Mustafa Tefvik'in Ölüm Kalmı Mücadelesi*, (ed.) Zafer Güler, İstanbul: Truva Yayınları, 2007.
- Mustafa Zarf. "Zarf Paşanın Hatıratı" (ed.) E. Ziya Karal, *Belleten*, c. 4, no. 16, 1. Teşrin 1940.

- Mühlmann, Carl. *Çanakkale Savaşı: Bir Alman Subayının Notları*, çev. Sedat Umran, İstanbul: Timaş Yayınları, 2004.
- Mükerrem. *Türk Ordusunun Eski Seferlerinden Bir İmha Muharebesi Kosova 1389*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1931.
- Müteferrika, İbrahim. *Milletlerin Düzeninde İlmi Usüller (Usul-ül Hikem fi Nizami'l Ümem)*, (ed.) Ömer Okutan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Napier, Charles. *The War in Syria*, Londra: John W. Parker, 1842.
- Necati Salim. *Prut (1711)*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1931.
- Neşri, Mehmet. *Neşri Tarihi*, 2 cilt, (ed.) M. Altay Köymen, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Nicol, Donald M. *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Nikolski. *Sarıkamış Harekâtı*, çev. Nazmi, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1990.
- Noyan, Abbas Erdoğan. *Prizren-Dersaadet: II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı Muhafızlığına Getirilen Arnavut Taburunun Öyküsü*, İstanbul: Kitap Matbaası, 1999.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu: Efsaneler ve Gerçekler*, Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- O'Connor, Maureen P. "The Vision of Soldiers: Britain, France, Germany and the United States Observe the Russo-Turkish War", *War in History*, c. 4, no. 3, 1997.
- Oikonomides, Nicolas. "From Soldiers of Fortune to Gazi Warriors: The Tzympe Affair", (ed.) Colin Heywood, Colin Imber, *Studies in Ottoman History in Honour to Professor V.L. Ménage*, İstanbul: Isis Press, 1994.
- Okçu, Yahya, Hilmi Üstünsoy. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi*, c. 4, kısım 1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979.
- Olson, Robert W. "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. 17, no. 3, Eylül 1974.
- Onalp, Kamil, Hilmi Üstünsoy. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi*, c. 4, kısım 2, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986.
- Orhonlu, Cengiz. "1559 Bahreyn Seferine Aid Bir Rapor", *İÜEF Tarih Dergisi*, c. 17, no. 22, 1967.
- _____. "XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahilleri'nde Osmanlılar", *İÜEF Tarih Dergisi*, c. 12, no. 16, 1961.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, 2. Baskı, İstanbul: Eren Yayınları, 1990.
- Oruç. *Oruç Beğ Tarihi*, (ed.) Nihal Atsız, İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1972.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- _____. "Menkıbe", *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu: Efsaneler ve Gerçekler*, Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- _____. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar ve Polonyalı Mülteci Subaylar", *Askeri Tarih Bülteni*, yıl: 14, no.27, Ağustos 1989.
- Öden, Zerrin Günal. "Bizans İmparatorluğu'nun Türkler'e Karşı Alan ve Katalanlarla İle İttifakı", *İÜEF Tarih Dergisi*, no. 35, 1994.
- Ökse, Necati, Özden Çalhan. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, İran-Irak Cephesi*, c. 3, kısım 2, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2002.
- _____. vd., *Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Ankara: Genkur Basımevi, 1989.
- Ömer Halis. *Timurun Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1934.
- Ören, Alaeddin. "İlk Yedek Subay Yuvası: İhtiyat Zabitan Mektebi", *Piyade Yedek Subay Talimgâhı 35. Dönem Hatırası*, Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1952.

- Özatalay, Fehmi. *TSK Tarihi Balkan Harbi (1912-1913): Garb Ordusu Karadağ Cephesi*, c. 3, kısım 3, 2. baskı, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Özbaran, Salih. *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Özbek, Nadir. "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th Century Ottoman Empire (1876-1908)", *International Journal of Middle East Studies*, c. 40, no. 1, 2008.
- Özcan, Besim. "Tatarcık Abdullah Efendi ve Islahatlarla İlgili Layihası", *Türk Kültürü Araştırmaları*, c. 5, no. 1, 1987.
- Özdemir, Hikmet. *The Ottoman Army 1914-1918: Disease & Death on the Battlefield*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2008 [*Salgın Hastalıklardan Ölümler, 1914-1918*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2005].
- Özel, Oktay. "Limits of the Almighty: Mehmed II's Land Reform Revisited", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. 42, no. 2, 1999.
- Özkaya, Yücel. "Orta Anadolu'da Nizam-ı Cedid'in Kuruluşu ve Kaldırılışı", *A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1982.
- Palmer, J.A.B. "The Origins of the Janissaries", *Bulletin of the John Rylands Library*, c. 35, no.2, Mart 1953 ["Yeniçerilerin Kökeni", çev. Mehmet Öz, *Söğütten İstanbul'a. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Ankara: İmge Kitabevi, 2000].
- Pamuk, Şevket. "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800", *Journal of Interdisciplinary History*, c. 35, no. 2, Autumn 2004 ["Seçici Kurumsal Değişim ve Osman'ının Uzun Ömürlülüğü", S. İlkin, O. Silier ve M. Güvenç der. *İlhan Tekeli için Armağan Yazılar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, ayrıca *Toplumsal Tarih*, Sayı 133, Ocak 2005].
- Pamukciyan, Kevork. *Biyografileriyle Ermeniler*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003.
- Pardoe, Julia. *The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks in 1836*, 2 cilt, Londra: Henry Colburn, 1837 [*Sultanlar Şehri İstanbul*, çev. M. Banu Büyükkal, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010].
- Parker, Geoffrey. *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, 2. Baskı, Cambridge: Cambridge University Press, 1996 [*Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler, 1500-1800*, çev. Tuncay Zorlu, İstanbul: Küre Yayınları, 2006].
- Parry, V.J. (ed.) *M.E. Yapp War, Technology and Society in the Middle East*, Londra: Oxford University Press, 1975.
- Parvev, Ivan. *Habsburgs and Ottomans: Between Vienna and Belgrade (1683-1739)*, Boulder: East European Monographs, 1995.
- Pasdermadjian, Garegin. *Why Armenia Should be Free: Armenia's Role in the Present War*, Boston: Hairenik Publishing, 1918.
- Peçevi İbrahim. *Peçevi Tarihi*, 2 cilt, (ed.) Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Pedani, Maria Pia. "Turkish Raids in Friuli at the End of the Fifteenth Century", (ed.) M.Kohbach, G. Prochaska-Eisl, C.Romer, *Acta Viennensia Ottomanica*, Viyana: Im Selbstverlag des Instituts für Orientalistik, 1999 ["15. Yüzyılın Sonunda Friuli'ye Yapılan Türk Akınları", çev. Salim Aydın, *Toplumsal Tarih*, 167, Kasım 2007].
- Perry, Duncan McVicar. *The Macedonian Cause: A Critical History of the Macedonian Revolutionary Organization, 1893-1903*, Ann Arbor: The University of Michigan yayınlanmamış doktora tezi, 1981.
- Pertusi, Agostino. *İstanbul'un Fethi: Çağdaşların Tanıklığı*, c. 1, çev. Mahmut H. Şakiroğlu, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2004.
- Pfeil, Richard Graf von. *Experiences of a Prussian Officer in the Russian Service*, çev. C.W. Bowdler, Londra: Edward Stanford, 1893.

- Price, J.L. "A State Dedicated to War? The Dutch Republic in the Seventeenth Century", (ed.) Andrew Ayton, J.L. Price, *The Medieval Military Revolution*, New York: Barnes & Noble Books, 1998.
- Quataert, Donald. *The Ottoman Empire 1700-1922*, 2nci Baskı, Cambridge: Cambridge University Press, 2005 [*Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002].
- Rafeq, Abdul-Karim. *The Province of Damascus 1723-1783*, Beyrut: Khayats, 1966.
- Reed, Howard A. *The Destruction of the Janissaries by Sultan Mahmud II in June 1826*, Princeton: Princeton University yayınlanmamış doktora tezi, 1951.
- Reid, John. *Turkey and the Turks being the Present State of the Otoman Empire*, Londra: Robert Tyas, 1840.
- Reinert, Stephen W. "A Byzantine Source on the Battle of Bile a (?) and Kosovo Polje: Kydones' Letters 396 and 398 Reconsidered", (ed.) Colin Heywood, Colin Imber, *Studies in Ottoman History in Honour to Professor V.L. Ménage*, İstanbul: Isis Press, 1994.
- Resneli Niyazi. *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı*, (ed.) Nurer Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003.
- Revol, J. *1911-1912 Türk-İtalyan Harbi*, çev. Kadri Demirkaya, İstanbul: Askeri Matbaa, 1940.
- Reynolds, Michael A. *The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order*, Princeton: Princeton University yayınlanmamış doktora tezi, 2003.
- Rhodes-James, Robert. "Gallipoli Campaign", (ed.) Richard Holmes, *The Oxford Companion to Military History*, Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Rıfat. "Hücum Taburlarının Teşkilatıyla Talim ve Terbiyesi", *Mecmua-i Askeri*, no. 5, Ağustos 1335.
- Rich, David A. "Building Foundations for Effective Intelligence: Military Geography and Statistics in Russian Perspective 1845-1905", (ed.) D.S. van der Oye, B. W. Mennig, *Reforming the Tsar's Army: Military Innovation in Imperial Russia from Peter the Great to the Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Robins, Colin. "Ship, Johnny Ship? Battlefield Detectives, UK Channel 5, August 2003", *The War Correspondent*, c. 21, no. 3, Ekim 2003.
- Rogan, Eugene L. "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, c. 28, no.1, 1996 [*Aşiret, Mektep, Devlet: Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, İstanbul: Aram, 2001].
- Rothenberg, Gunther. *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*, Urbana: University of Illinois, 1960.
- Roucek, Joseph S. "The Geopolitics of Danubia", *American Journal of Economics and Sociology*, c. 5, no. 2, Ocak 1946.
- Runciman, Steven. *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge University Press, 1965 [*Konstantiniye Düştü*, çev. Derin Türkömer, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972].
- Russell, William H. *The British Expedition to the Crimea*, Londra: G. Routledge, 1858.
- Ryan, Charles, John Sanders. *Under the Red Crescent*, New York: Charles Scribner's Sons, 1897 [*Kızılây Emri Altında Pilevne ve Erzurum'da, 1877-78 (Rus-Türk Harbi)*, çev. Ali Rıza Seyfioglu, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1962].
- Sabis, Ali İhsan. *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, 6 cilt, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990-93.
- Salibi, Kamal. *A History of Arabia*, New York: Caravan Books, 1980.
- Sanders, Liman von. *Five Years in Turkey*, çev. Carl Reichmann, Baltimore: The Williams & Wilkins Co., 1928 [*Türkiye'de Beş Sene*, Dersaadet: Matbaa-i Askeriye, 1337, 1921].

- Sandwith, Humphry. *A Narrative of the Siege of Kars*, Londra: John Murray, 1856.
- Saral, Muhterem, vd. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı*, c. 5, kitap 1, Ankara: Genkur Basımevi, 1993.
- Savaşkurt, Avni. *Kaniye Müdafası*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1945.
- Schem, A.J. *An Illustrated History of the Conflict between Russia and Turkey with a Review of the Eastern Question*, New York: H.S. Goodspeed & Co, 1878.
- Schmidt, Jan. "The Adventures of an Ottoman Horseman: The Autobiography of Kabud-İl Vasfi Efendi", *The Joys of Philology, Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, İstanbul: The Isis Press, 2002.
- Scoville, Ann. *British Logistical Support to Hashemites of Hejaz: Taif to Maan 1916-1918*, Los Angeles: University of California yayınlanmamış doktora tezi, 1982.
- Seaton, Albert. *The Crimean War: A Russian Chronicle*, Londra: B.T. Batsford Ltd., 1977.
- Sedad. *Gaz Muharebesi*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1337.
- _____. *Hücum Kıtalarının Talim ve Terbiyesi*, İstanbul: Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1336.
- Sedes, İ. Halil. *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, 6 cilt, İstanbul: Askeri Matbaa, 1935-38.
- _____. *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, 7 cilt, İstanbul: Askeri Matbaa, 1950-55.
- Selahattin Adil. *Hayat Mücadeleleri*, İstanbul: Zafer Matbaası, 1982.
- Selçuk, Selahattin. *Kafkas Cephesinde 10ncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşının Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı*, 2. baskı, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006.
- Senemoğlu, Yavuz (ed.) *Vaka-ı Cedid: Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar*, İstanbul: Ker-van Kitapçılık, tarih yok.
- Shamir, Shimon. "Asad Pahsa al-Azm and Ottoman Rule in Damascus (1743-58)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 26, no. 1, 1963.
- Shaw, Stanford J. *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge: Harvard University Press, 1971 [*Eski ve Yeni Arasında Sultan 3. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2008].
- _____. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt, Cambridge: Cambridge University Press, 1976 [*Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harman, İstanbul: E yayınları, 1982].
- _____. "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth-Century Ottoman Reformers", (ed.) William R. Polk, Richard L. Chambers, *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, Chicago: The University of Chicago Press, 1968.
- _____. "The Established Ottoman Army Corps Under Sultan Selim III (1789-1807)", *Der Islam*, c. 40, Şubat 1965.
- _____. "The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III", *The Journal of Modern History*, c. 37, no. 3, Eylül 1965.
- Sheffy, Yigal. *British Military Intelligence in the Palestine Campaign 1914-1918*, Londra: Frank Cass, 1998.
- Sheffy, Yigal. "The Chemical Dimension of the Gallipoli Campaign: Introducing Chemical Warfare to the Middle East", *War in History*, c. 12, no. 3, Temmuz 2005.
- Silvera, Alain. "The First Egyptian Student Mission to France under Muhammad Ali", *Middle Eastern Studies*, c. 16, no. 2, Mayıs 1980.
- Simon, Rachel. *Between Ottomanism and Nationalism: The Ottoman Involvement in Libya during the War with Italy (1911-1919)*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1987.

- Sinaplı, Ahmet Nuri. *Şeyhülüzera, Serasker Mehmed Namık Paşa*, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1987.
- Sinor, Denis (ed.) *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990 [*Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000].
- Skene, James Henry. *The Three Eras of Ottoman History; A Political Essay on the Late Reforms of Turkey*, Londra: Chapman and Hall, 1851 [*Osmanlı'nın 3 Devri*, çev. Engin C. Tekin, Ankara: Nadir Kitaplar, 2010].
- . *With Lord Stratford in the Crimean War*, Londra: R.Bentley, 1883.
- Skiotis, Dennis N. "From Bandit to Pasha: First Steps in the Rise to Power of Ali of Tepelen, 1750-1784", *International Journal of Middle East Studies*, c. 2, no. 3, Temmuz 1971.
- Slade, Adolphus. *Records of Travels in Turkey, Greece &c. and of a Cruise in the Black Sea with the Capitan Pasha in the Years 1829, 1830 and 1831*, 2 cilt, Philadelphia: E.L.Carey & A. Hart, 1833 [*Sir Adolphus Slade'in (Müşavir Paşa) Türkiye Seyahatnamesi ve Türk donanması ile Yaptığı Karadeniz Seferi*, çev. Ali Rıza Seyfioğlu, İstanbul: Askeri Deniz Matbaası, 1945].
- . *Turkey and the Crimean War: A Narrative of Historical Events*, Londra: Smith, Elder, 1867.
- Solakzade Mehmed Hemdeni Çelebi. *Solakzade Tarihi*, 2 cilt, (ed.) Vahid Çabuk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Somel, Selçuk Akşin. "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", (ed.) Mehmet Ö. Alkan, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Steel, Nigel, Peter Hart. *Defeat at Gallipoli*, Londra: Papermac, 1995 [*Gelibolu: Yenilginin Destanı*, çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul: Sabah Kitapları, 1997].
- Stein, J. M. "An Eighteen-Century Ottoman Ambassador Observes the West: Ebu Bekir Ratib Efendi Reports on the Habsburg System of Roads and Posts", *Archivum Ottomanicum*, c. 10, 1985.
- Steuber, Werner. *Yıldırım*, çev. Nihat, İstanbul: Askeri Matbaa, 1932.
- Stoddard, Philip H. *Teşkilat-ı Mahsusa*, çev. Tansel Demirel, İstanbul: Arba Yayınları, 1994.
- Stoker, Donald (ed.) *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization, 1815-2007*, Londra: Routledge, 2008.
- Stoye, John. *The Siege of Vienna*, Londra: Collins, 1964 [*Viyana Kuşatması*, çev. Selehattin Atalay, İstanbul: Dilek Matbaası, 1983].
- Sugar, Peter F. *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle: University of Washington Press, 1977.
- Sun, Selim. *1897 Osmanlı-Yunan Harbi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965.
- Sunata, İ. Hakkı. *Gelibolu'dan Kafkaslara: Birinci Dünya Savaşı Anılarım*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2003.
- Süer, Hikmet. *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- . *TSK Tarihi Balkan Harbi (1912-1913): Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması*, c. 2, kısım 2, kitap 2, 2. baskı, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- . *TSK Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986.
- Süerdem, İsmail Hakkı. *Anılarım: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, (ed.) Orhan Avcı, Ankara: Bilge Yayınevi, 2004.
- Sükan, Şadi. *TSK Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985.

- _____. *TSK Tarihi Balkan Harbi (1912-1913): Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler*, c. 2, kısım 3, 2. baskı, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Swanson, Glen W. "The Ottoman Police", *Journal of Contemporary History*, c. 7, no. 1/2, Ocak-Nisan 1972.
- Şahin, Gürsoy. "Osmanlı Devleti'nin 1684 Avusturya-Macaristan Seferi Hazırlıkları ve Bunların Afyonkarahisar Kazasında Halka Yansımaları", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 4, no. 4, 2003.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Gazi Osman Paşa ve Plevne Müdafaası*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1959.
- Şeref. *Muhaç Meydan Muharebesi: 1526 (Türk-Macar) Seferi*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1930.
- Şişman, Adnan. "Mekteb-i Osmani (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları*, c. 5, 1986.
- _____. *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.
- Tacan, Necati. "1877-78 Osmanlı-Rus Seferinde Türk Sevk ve İdaresinde Sevkulceyi Hatırlar", *Askeri Mecmua*, c. 8, no. 107, Aralık 1937.
- _____. *Batı Türklerinin (Osmanlılar) Teessüs ve İstila Devirlerinde Harb Güdemi Usulleri*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1936.
- Taeschner, Franz. "İslam Ortaçağında Fütüvvet Teşkilatı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 15, no. 1-4, 1953-1954.
- Tallett, Frank. *War and Society in Early-Modern Europe, 1495-1715*, Londra: Routledge, 1992.
- Tansel, Selahattin. *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Tarbush, Mohammad. *The Role of the Military in Politics: A Case Study of Iraq to 1941*, Londra: KPI Ltd., 1985.
- Tauber, Eliezer. *The Arab Movements in World War I*, Londra: Frank Cass, 1993.
- _____. "The Role of Lieutenant Muhammad Sharif al-Faruqi: New Light on Anglo-Arab Relations during the First World War", *Asian and African Studies*, c. 24, no. 1, Mart 1990.
- _____. *The Emergence of the Arab Movements*, Londra: Frank Cass, 1993.
- Tekindağ, M. Şehabettin. "Karamanlıların Gorigos Seferi (1367)", *İÜEF Tarih Dergisi*, c. 6, no. 9, 1954.
- Tekşüt, İrfan, Necati Ökse. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harakatı*, c. 5, kitap 3, Ankara: Genkur. Basımevi, 1980.
- Tevetoğlu, Fethi. "Büyük Türkçü Süleyman Paşa", *Türk Kültürü*, yıl. 6, no. 70, Ağustos 1968.
- Tızlak, Fahrettin. "Harput'tan Asker Alma ve Firariler Hakkında Bazı Tedbirler (1834-1838)", *Askeri Tarih Bülteni*, yıl: 14, no. 1989.
- Togan, İsenbike. "İç Asya'dan, Orta Asya'dan Türkiye'ye Bir Bağlantı ve Uzanış", *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu: Efsaneler ve Gerçekler*, Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- Tonguç, Faik. *Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.
- Torday, Laszlo. *Mounted Archers: The Beginnings of Central Asian History*, Durham: The Durham Academic Press, 1997.
- Toroşer, Tayfun (ed.) *Kavanin-i Yeniçeriyân (Yeniçeri Kanunları)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Trumpener, Ulrich. "German Military Aid to Turkey in 1914: A Historical Re-evaluation", *The Journal of Modern History*, c. 32, no. 2, Haziran 1960.

- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler*, 3 cilt, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989.
- Tunca, Murat çev. 1912-1913 *Balkan Harbinde Türk-Bulgar Harbi: Lüleburgaz-Pınarhisar Muharebesi*, c. 3, İstanbul: Askeri Basımevi, 1945.
- Turan, Osman. “Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks”, (ed.) P.M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, *The Cambridge History of Islam*, c. 1, Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Turfan, Naim. “Reporting Him and His Cause Aright: Mahmud Şevket Paşa and the Liman von Sanders Mission”, *Cahiers d’etudes sur la Méditerranée Orientale et la Monde Turco-Iranien*, no. 12, Temmuz-Aralık 1991.
- _____. *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse*, Londra: I.B. Tauris, 2000 [*Ön Türklerin Yükselişi*, İstanbul: Alkım Yayınları, 2005].
- Turnbull, Stephen. *The Hussites Wars*, Oxford: Osprey Publishing, 2004.
- _____. *The Walls of Constantinople AD 324–1453*, Oxford: Osprey Publishing, 2004.
- Tursun Bey. *Fatih’in Tarihi: Tarih-i Ebül Feth*, (ed.) Ahmet Tezbaşar, İstanbul: Kervan Kitapçılık, tarih yok.
- Türker, Rüştü. *Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında Sıncı Kafkas Tümeni*, 2nd Edition, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006.
- Uçman, Abdullah (ed.) *Ebubekir Ratib Efendi’nin Sefaretnamesi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.
- Uluçay, M. Çağatay. *XVII. Asırda Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1944.
- _____. Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul: Berksoy Matbaası, 1958.
- Unat, Faik Reşit. *Osmanlı Seyirleri ve Sefaretnameleri*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Uyar, Mesut. “Bir Arşiv Yağmasının Hikâyesi,” *Çanakkale 1915*, No. 13, Eylül 2012.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1937.
- _____. *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yalık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemnard Mustafa Paşa*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1942.
- _____. “Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa”, *Belleten*, c. 35, no. 138 ve 139, Nisan ve Temmuz 1971.
- _____. *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, 2 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- _____. *Osmanlı Tarihi*, 6 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- _____. “Sadrazam Halil Hamid Paşa”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 5, 1935.
- _____. “Selim III’ün Veliht İken Fransa Kralı Lûi XVI’ile Muhabereleleri”, *Belleten*, c. 2, sayı: 5-6, II-Kanun, Nisan 1938.
- _____. “Tosyalı Ebubekir Ratib Efendi”, *Belleten*, c. 39, no. 153, Ocak 1975.
- Ünüvar, Kerem. “İttihatçılıktan Kemalizm’e İhya’dan İnşa’ya”, (ed.) Mehmet Ö. Alkan, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Varlık, Mustafa Çetin. *Germiyanogulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1974.
- Vasary, Istvan. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005 [*Kumanlar ve Tatarlar: Osmanlı Öncesi Balkanlar’da Doğulu Askerler (1185- 1365)*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008].
- Vatin, Nicolas. *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar: Doğu Akdeniz’de Savaş, Diplomasi ve Korsanlık, 1480-1522*, çev. Tülin Altınova, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

- Vladimirtsov, Boris Y. *Moğolların İçtimai Teşkilatı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Vryonis Jr., Speros. "Isidore Glabas and the Turkish Devshirme", *Speculum*, c. 31, no. 3, Temmuz 1956.
- _____. "Nomadization and Islamization in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers*, c. 29, 1975.
- _____. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley: University of California Press, 1971.
- _____. "The Greek and Arabic Sources on the Battle of Mantzikert, 1071 A.D.", *Byzantine Studies: Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, New Rochelle: Aristide D. Caratzas, 1992.
- Walsh, R. *Narrative of a Journey from Constantinople to England*, Philadelphia: Carey, Lea & Carey, 1828.
- Wallach, Jehuda L. *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1977.
- Winstone, H. V. F. *The Diaries of Parker Pasha*, Londra: Quartet Books, 1983.
- Witteck, Paul. *Menteşe Beyliği: 13-15nci Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, çev. Orhan Şaik Gökyay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- _____. *The Rise of the Ottoman Empire: Studies on the History of Turkey, 13th-15th Centuries*, Londra: Routledge, 2002 [*Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985].
- _____. "The Taking of Aydos Castle: A Ghazi Legend and Its Transformation", (ed.) George Makdisi, *Arabic and Islamic Studies in Honor of A. R. Gibb*, Leiden: Brill, 1965.
- Wittman, William. *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and Across the Desert into Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801*, Londra: Richard Phillips, 1803 [*Osmanlı'ya Yolculuk 1799-1800-1801: Türk Ordusu ve İngiliz Askeri Heyeti İle Birlikte Küçük Asya, Suriye ve Çöl Yoluyla Mısır'a Yolculuk*, çev. Belkıs Dışbudak, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2011].
- Woods, John E. *The Akquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 1999 [300 Yıllık Türk İmparatorluğu: Akkoyunlular, çev. Sibel Özbudun, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993].
- Yahyaoglu, Tahsin. "Astsubay Okullarının Tarihçesi", *Türk Kültürü*, yıl: 3, no. 32, Haziran 1965.
- Yanıkdağ, Yücel. *Ill-fated Sons of the Nation: Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt, 1914-1922*, Ohio State University Yayınlanmamış doktora tezi, 2002.
- Yaramış, Ahmet, Mehmet Güneş (ed.) *Askeri Kanunnameler (1826-1827)*, Ankara: Asil Yayın, 2007.
- Yaşar, Raif, Hüseyin Kabasakal. *Balkan Harbi (1912-1913), Garp Ordusu Yunan Cephesi Harekâtı*, c. 3, kısım 2, 2. baskı, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Yazman, M. Şevki. *Mehmetçik Avrupa'da*, İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, 1953.
- Yeğin, Süleyman İzzet. *Birinci Dünya Harbinde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15nci Piyade Tümeni*, 2. baskı, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006.
- Yeşil, Fatih. *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- _____. (ed.) *Bir Osmanlı Gözüyle Avrupa Siyasetinde Güç Oyunu - Avrupa'ya Mensub Olan Mizan-ı Umur-ı Haricîye Beyanındadır*, İstanbul: Kitabevi, 2012.

- Yıldız, Gülteki. *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul: Kitabevi, 2009.
- (ed.) *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, İstanbul: Timaş, 2013.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslamiyet ve Türkler*, 4.Baskı, İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 2011.
- Yılmaz, Bülent. “Balkan Harbi'nde Hava Gücü, Askeri Havacılıkta Perdenin Açılışı”, *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, c. 2, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006.
- Yigitgüden, Remzi. *1912-1913 Balkan Harbinde Edirne Kale Muharebeleri*, 2 cilt, İstanbul: Askeri Matbaa, 1938-39.
- vd. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekatı*, c. 5, kitap 2, Ankara: Genkur Basımevi, 1978.
- Yorulmaz, Hüseyin. “Şair Devlet Adamı Koca Ragıp Paşa”, *Tarih ve Toplum*, c. 13, no. 76, Nisan 1990.
- Yunanistan Genelkurmay Başkanlığı. *A Concise History of the Balkan Wars, 1912-1913*, Atina: Army History Directorate Publication, 1998.
- Yurtoglu, Selahattin. *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, 2 cilt, (ed.) İlhan Selçuk, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2004.
- Yüceer, Nasir. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996.
- Yücel, Ünal. *Türk Okçuluğu*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1998.
- Yücel, Yaşar. *XIII. Ve XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi: Çobanoğulları ve Candaroğulları Beylikleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980.
- Zachariadou, Elizabeth A. (ed.) *Ottoman Emirate 1300-1389*, Heraklion: Crete University Press, 1993 [*Osmanlı Beyliği 1300-1389*, çev. Gül Çağalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altınova, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997].
- “The Conquest of Adrianople by the Turks”, *Romania and the Turks* (c. 1300- c. 1500), Londra: Variorum Reprints, 1985.
- “The Ottoman World”, (ed.) Christopher Allmand, *The New Cambridge Medieval History*, c. 7, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Ziya, Rahmi. *Girit Seferi*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1933.
- Ziya Şakir. *Meçhul Asker: 1912 Edirne Muhasarası*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2011.
- Zürcher, Erik Jan. “Between Death and Desertion: The Experiences of the Ottoman Soldier in World War I”, *Turcica*, c. 28, 1996.
- “The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918”, *International Review of Social History*, c. 43, no. 3, 1998.

DİZİN

- 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı 243-46, 360,
362, 364, 371, 397, 452
31 Mart Vakası 438
93 Harbi 479
Abadan 504
Abaza 178, 391
Abaza Mehmed Paşa 178
Abbasi 11- 13
Abdullah Paşa 454, 455, 480
Abdurrahman Paşa, Kadı 231
Abdülaziz, Sultan 357-359, 369, 370, 383,
404, 405, 408- 410, 500
Abdülhamid, I. 220
Abdülhamid, II. 242, 247, 359, 370-375,
379, 382-384, 387, 388, 394, 399,
407-412, 414-417, 420, 423-426, 429,
433, 436- 438, 441, 443, 445, 446,
466, 470, 494
Abdülkerim Nadir Paşa (Çırpanlı Abdi
Paşa) 329-333, 378, 379, 380, 382,
383, 402
Abdülmecid, Sultan 242, 327-330, 343,
357
abluka 26, 58-60, 62, 65, 121, 134, 162,
190, 387, 395, 450, 537
Acemi Ocağı 32, 66, 75, 76, 80, 85, 92, 166
Adana 299
Adana Muharebesi, I.-II. 125
Ademimerkeziyetçi 2, 25, 30, 299
Adolphus Slade 350
Adriyatik 408, 446
Afrika 12, 55, 170, 248, 325, 434, 446,
499, 509
Ağaçayırı 125
Ağrı Dağı 393
Ahılkelek 284, 287, 331
Ahıska 284, 288, 330, 331
Ahmed Paşa, Humbaracı (Kont de Bonne-
val) 208, 211
Ahmed Ağa, Miralem 77
Ahmed Eyüp Paşa 383, 385
Ahmed İzzet Paşa 442, 443, 520
Ahmed Muhtar Paşa 374, 393, 394, 396,
402, 406
Ahmed Paşa 331-333
Ahmed Paşa, Cezzar 229
Ahmed Paşa, Kayserili 374
Ahmed Resmi Efendi 212-214, 217, 218
Ahmed Selim Paşa 337
Ahmed Vasfi Paşa 338
Ahmed, I. 55
Ahmed, III. 205, 210
ak bürk 27
Akdeniz 19, 55, 138, 139, 549
akıncı 24, 35, 44, 46, 49, 50, 64, 65, 81,
103-109, 111, 116, 128, 135, 160, 164,
185
Akka 297, 310
Akka Savunması 229, 230
Akkirman 124, 195
Akkoyunlu 83, 127
Akritai 1, 15, 16, 20
Alacadağ Muharebesi 394
Alagöz taarruzu 393
Alan paralı askerleri 18, 21, 22
Alasonya Ordusu 421
Aleksandr, Çar II. 375, 386
Ali Bey, Bulutkaplan 297
Ali Fethi (Okyar) 448, 480
Ali Fuat Paşa (Cebesoy) 530, 546
Ali İhsan (Sabis) 479, 480, 546
Ali Kuli 172
Ali Paşa, Canikli 231
Ali Paşa, Hekimoğlu 194
Ali Paşa, Tepedelenli 231, 296
Ali Rıza Paşa 330, 331
Ali Rıza Rikabi Paşa 533
Allahuekber Dağı 493
Allenby, General Edmund 524, 528- 530,
532, 534
Alman 225, 256, 264, 312, 369, 400, 409,
414- 420, 425, 426, 436, 442, 452,
460, 466, 471-477, 479, 482, 483, 490,
491, 493, 498, 500, 501, 509- 512,
517, 521, 522, 525- 528, 530, 531,
533, 534, 540, 541, 544-547, 553

- Alp Arslan 8
 Amanos 297
 Amara 507
 Amboyne Savaşı 140
 Amedeus, Savoy Kontu VI. 39
 Amerika 208, 307
 amfibi 229, 324, 345, 391, 460, 461, 510, 511, 514
 Anadolu 15-17, 20, 22, 23, 36, 40, 42, 43, 45, 46, 48, 58-61, 65, 67, 100, 101, 114, 123, 125, 126, 130, 133, 162, 170, 171, 173, 177, 180, 198, 222, 226, 229, 234, 277, 279, 283, 287, 289, 291, 297, 299, 309, 318, 320, 321, 325, 326, 327, 329, 344, 348, 350, 357, 363, 367, 375, 394, 404, 406, 407, 412, 413, 424, 429, 436, 453, 456, 460, 471, 495, 518-520, 533, 535, 544, 553
 Anadolu Hisarı 59
 Anafartalar 514
 Anapa 287, 330
 anarşi 39, 230, 234, 279, 372, 375, 407
 Andronikov, General 337
 angarya 67, 119, 317, 342
 Ankara 48-50
 Arabistan 277, 325, 326, 363, 500, 528
 Arap 9-11, 25, 109, 114, 195, 249, 250, 283, 411, 414, 448, 469, 470, 471, 495, 500, 501, 502, 527, 530, 538-543
 arbalet 69, 76
 Ardahan 284, 390, 396
 Artburnu 511, 512, 514
 arkebüz 76, 78, 90, 112
 Arnavut 52, 61, 110, 132, 171, 229, 283, 293, 365, 367, 411, 414, 422, 425, 435, 458, 470
 Arnavutluk 121, 132, 133, 171, 173, 215, 234, 298, 329, 350, 356, 458, 503, 551
 Arpaçay 343
 Asakir-i Nizamiye-i Şahane 326
 Asakir-i Redif-i Şahane 326
 asayiş 11, 13, 79, 82, 99, 113, 116, 125, 132, 153, 158, 162, 172, 179, 197, 198, 365, 368, 427, 428, 519, 538
 askeri okul 223, 227, 235, 304, 311, 356, 359, 398, 410, 411, 433, 434, 451, 463, 485
 astsubay 70, 74, 77, 280, 329, 353, 358, 361, 365, 402, 451, 466, 467, 474, 482, 485, 521
 aşiret 6, 9, 10, 12, 19-23, 25-27, 30, 31, 39, 64, 65, 110, 130, 195, 214, 217, 234, 249, 279, 283, 288, 324, 329, 331, 336, 337, 350, 351, 366, 367, 369, 393, 394, 411-413, 427, 447-449, 487, 490, 497-506, 508, 538, 540
 ateşli silahlar 75, 81, 88, 178
 Atina 423
 atlı okçu 3, 6, 8, 12, 18, 21, 23, 145, 279, 538
 Avrupa XII-XV, 2, 16, 17, 20, 30, 32, 35, 37, 39, 43, 46, 50, 52, 53, 61, 63, 69, 73-75, 84, 90, 92, 99, 100, 110, 120-122, 131, 133, 136, 148-151, 154, 158, 159, 163, 173, 174, 199, 204-212, 218, 221-223, 225-228, 234, 235, 237, 271, 278-280, 295, 301, 303, 304, 306, 313, 314, 321, 323, 324, 334, 341, 356-358, 360-362, 369, 371, 372, 375, 380, 384, 397, 409, 418, 429, 432, 440, 446, 450, 462, 469, 486, 499, 517, 521, 522, 529, 530, 550, 552
 Avusturya-Macaristan 264, 310, 313, 441, 471, 483, 517, 519, 521, 535, 539, 540, 553
 Ayastefanos Antlaşması 406
 Aydınöğulları 20, 26, 38
 Ayn Zara Muharebesi 251
 azab 36, 37, 44, 64, 66, 77, 91, 100-112, 129, 176
 Azap Muharebesi 489
 Azerbaycan 55, 130, 287, 493, 524, 534
 Babiâli 305, 370, 460, 461
 Babür Şah 92
 Bagration, Prens 346
 Bağdat 138, 150, 203, 231, 325, 363, 410, 411, 490, 504, 507, 525-528, 533
 Bahreyn 139, 502
 Balaclava Muharebesi (Balıklıova) 340, 341
 balista 18, 60, 62
 Balkan 38, 40, 41, 45, 46, 49, 50, 59, 61, 232, 283, 284, 290, 292, 374, 377-380, 382, 383, 384, 385, 386, 388-390, 392, 393, 397, 398, 404, 406, 408, 429, 439, 445, 451-454, 463, 467, 469, 470, 471, 472, 478, 479, 481, 482, 485, 487, 503, 513, 517, 518, 545, 552

- Balkan Kolordusu 376, 383, 385, 388, 389
 Balkan Ordusu 289, 376, 399
 Balkan Savaşları XI, 252, 253, 356, 425, 440, 451, 462, 466, 477, 481, 489, 490, 494, 510, 514, 536, 545
 Banaluka 194
 Banat ayaklanması 192
 Bapheus 21, 22
 barut 58, 76, 85, 87, 88, 156, 195, 196, 216, 225, 301, 347, 405
 Basra 139, 140, 487, 501-503
 Basra Körfezi, 138, 139
 başıbozuk 283, 284, 288, 294, 295, 321, 331, 332, 338, 350, 351, 367, 390, 396, 397, 403, 422
 Batı Trakya 356, 497, 503
 Batılı 8, 72, 80, 84, 101, 103, 127, 144, 150, 158, 173, 277, 295, 307, 308, 310-312, 328, 341, 346, 349, 350, 351, 355, 371, 404, 413, 423, 462, 463, 477, 509, 532, 540, 546, 547
 Battal Gazi 25
 Batum 284, 288, 328, 344, 346, 390-392, 396, 403, 406
 Batum Ordusu 329, 336, 33
 Bayburt 396, 516
 Bayezid (kale) 284, 288, 289, 328, 337
 Bayezid Ordusu 337
 Bayezid, I. (Yıldırım) 46, 47, 68, 82
 Bayezid, II. 68, 96, 123, 124, 125, 126, 128
 Beatson, General 351, 352
 Bebutov, Prens 331, 338
 Bedevi 495, 500, 501, 530, 540
 Bega (Ulaş) 190
 Bekir Fikri, Yüzbaşı 459
 Bektaşî 71
 Belçika 347
 Belgrad 123, 134, 154, 182, 183, 186, 190, 191, 194, 195
 Berdan tüfeği 404
 Bergmann, General Georgy 489
 Berlin 212, 406, 408, 412, 429, 452, 475, 476, 486, 521, 522, 527, 530, 545
 Besarabya 342, 343
 Beşik Körfezi 511
 beylerbeyi 19, 39, 96, 211
 Beyrut 310, 410
 bileşik yay 3, 4, 28, 32, 33, 36, 75-77, 98, 112
 Bindirilmiş Çöl Kolordusu 532
 Bingazi 410, 447, 448
 Bir-i Ebu Tunus (Halazin) 499
 Birinci Dünya Savaşı VII, XI, XV, 255-258, 259, 261-265, 382, 440, 443, 451, 463, 468, 469, 471, 481, 535, 544, 553
 Birü's-sebi 523
 Bitinya 19, 22, 23, 24
 Bitlis 410
 Bizans XIV, 1, 3, 8-10, 14-26, 38-41, 59, 62-64, 88, 387
 blokhavz (blockhouse - korugan) 434, 501
 Boer Savaşı 434
 Boğazlar 216, 218, 283, 374, 375, 486, 487, 545
 Boğdan 78, 106, 124, 125, 141, 143, 215, 230, 234, 284, 324
 Bohemya 45
 Bolayır 440, 460, 461, 468, 480, 481, 511, 512
 borç 75, 155, 161, 355, 408, 409, 425, 428, 429, 469, 484
 Bosna 92, 93, 107, 108, 116, 117, 119, 135, 140, 171, 173, 194, 195, 199, 211, 225, 238, 274, 277, 282, 329, 363
 Bosna-Hersek VII, 366, 441
 Bosnalı 45, 68, 93, 108, 274
 Bosquet, General Pierre 339
 Bostancı Ocağı 226, 276
 Bögürdelen 134
 Breslau 256
 Britanya 228
 Budin 86, 143, 186
 Bulgar 41, 47, 61, 293, 357, 371, 377, 403, 432, 440, 454-457, 459-461, 497, 503, 521, 535
 Bulgaristan 103, 116, 117, 124, 284, 290, 406, 407, 431, 432, 440, 441, 459, 461, 484, 497, 521, 534
 Bursa 27, 155, 410
 Bükreş Antlaşması 234
 bürokrat 209, 210, 212, 218, 306
 Cafer Askeri, Binbaşı 498, 540
 Cam Muharebesi 92
 Canning, Lord Stratford 330, 350, 352
 Cebeci 87, 88, 89, 92, 93, 137, 224, 237, 238, 241
 cebeli 31, 98, 168
 Cebeli Hamrin 526

- Celali İsyanları 143, 173, 177, 180, 204
 Cem Sultan 123
 cemaat 68, 86, 240, 444
 Cemal Paşa (Miralay Cemal Bey) 472, 484, 496, 523, 528, 544
 Cemil el-Medfayı 540
 Cenevre 540
 Cenova 41
 cephe taarruzu 337, 340, 345, 385, 386, 489
 Cerehor 117
 cesaret 72, 80, 81, 99, 101, 129, 194, 209, 222, 230, 231, 232, 286, 293, 313, 330, 345, 378, 379, 382, 384, 401, 412, 447, 457, 461, 480, 481, 505, 513, 516
 Cevat Bey Miralay (Çobanlı) 265, 511
 Charles, Lorraine'li 184
 Cibran aşireti 413
 cihat 24, 108, 257, 497
 cirit 4, 281
 cülus, 74
 Czajkowski, General Michal (Mehmed Sadık Paşa) 314
 çakmaklı tüfek 78, 112
 Çaldıran 91, 92, 129, 131
 Çanakkale 37, 260-261, 265, 440, 450, 474, 478, 486, 508, 509-511, 513-516, 517, 519, 520, 532, 535, 543
 Çatalca 389, 421, 423, 456, 460, 461-462, 466, 468, 479, 483
 Çehrin 203
 çekilme harekâtı 5, 9, 100, 135, 526, 543
 Çerkez 109, 336, 391
 Çernaya Muharebesi 342
 Çeşme Deniz Muharebesi 215
 çiftlik sistemi (çift-hane) 41, 42
 Çimpe 38
 Çiprovcı ayaklanması 192
 Çirmen (Çernomen) 40-41
 Çitate 334
 Çolok Nehri 337
 çorbacı 72, 239
 Çubuk 48
 çukadar 239
 Çukurova (Kilikya) 42, 125
 Dağıstan 493
 Danimarka 374
 Danişmend Gazi 25
 Daşnaklar 518
 Davud Ağa 275
 De Tott, Baron François de Tott 216, 218, 219, 220
 deli birlikleri 109, 110
 denizci 16, 37, 59, 137, 510
 derbend 112, 113
 Derne Cephesi 251
 Dersaadet Ordusu 352
 Derviş Paşa, Lofçalı 367, 390, 396
 destek unsurları 60, 147, 327, 400, 468, 496
 deve 58, 114, 155
 devşirme 33, 34, 47, 57, 63, 67, 74, 80, 128, 166, 171, 200
 Dicle 505, 525
 Diebitsch, Hans Karl von 290, 291, 334
 disiplin 7, 11, 32, 57, 61, 71, 77, 78, 83, 156, 182, 193, 202, 203, 279, 298, 304, 327, 456, 461, 490, 546
 divanîharp 362, 374, 382, 399, 494
 Diyarbakır 154, 410
 Dobruca 285, 286, 334, 335
 Doğu Sorunu 371
 doktrin 433, 434, 443, 479, 545
 donanma 37, 59, 62, 93, 123, 125, 134, 138, 162, 298, 332, 358, 446, 553
 Dömeke Muharebesi (Domokos) 421, 423
 düşük yoğunluklu savaş 50, 366, 427, 430
 Düyun-ı Umumiye 408, 428
 Ebubekir Ratib Efendi 222, 223, 226, 227, 232
 Edhem Paşa 416, 423
 Edirne 32, 39, 57, 58, 66, 80, 83, 155, 182, 246, 285, 334, 379, 387, 389, 410, 453, 454, 460-462, 468, 479
 Edirne Antlaşması 291, 292, 325
 Edward, VII. 437
 Eflak 15, 78, 108, 116, 124, 141, 143, 148, 154, 181, 188, 196, 215, 230, 234, 284, 295, 324, 333
 Eflaklılar 51, 52
 Ege Denizi 215, 408
 Eger kalesi, (Eğri) 141
 eğitim 6, 13, 14, 32-34, 66, 67, 72, 76-78, 85, 86, 88, 91, 93, 98, 145, 166, 169, 174, 175, 190, 198, 203, 208, 213, 222, 223, 225, 227, 228, 235, 236, 254, 255, 262, 272, 274, 277-281, 288,

- 295, 302-309, 311-313, 315, 316, 317, 322, 326-329, 331, 351-361, 363, 365, 369, 382, 404, 409, 411, 414, 417-420, 425, 426, 431-434, 442, 445, 446, 449, 456, 460, 467, 473, 474, 478, 479, 482, 485, 490, 494, 497, 521
- Elazığ 410
- Elena taarruzu 388
- Eleşkirt 343, 392
- elkumbarası 75, 89
- Emevi 11
- emir-komuta 5, 6, 10, 13, 25, 28, 30, 39, 53, 56, 68, 71, 73, 93, 98, 107, 108, 118, 126, 127, 142, 184, 194, 210, 213, 218, 224, 228, 229, 234, 236, 276, 277, 288, 292, 300, 302, 308, 327, 329, 347, 351, 354, 373, 383, 384, 392, 393, 395, 399, 415, 416, 422, 423, 441, 443, 446, 449, 475, 490, 504, 509, 520, 528
- Enderun 80, 174, 175, 203, 281, 282
- Endonezya 138
- envanter 65, 73, 75, 424, 522
- Enver Paşa (Kaymakam Enver Bey) 262, 263, 438, 448, 451, 460-462, 472, 474, 476, 478, 483, 489-495, 499, 502, 503, 505, 506, 513, 514, 517, 521, 524, 525, 527, 534, 538, 544, 545
- Epir 421
- Erdel 50, 141, 143, 148, 154, 181, 208
- Erkân-ı Harbiye Mektebi 419, 423, 442, 545
- Erkân-ı Harbiye Reisi, Reisliği 416, 452, 474, 480
- Erkân-ı Harbiye-i Umumiye 416, 441, 442
- Erlich, Yarbay Back von 477
- Ermeni 392, 395, 403, 406, 413, 420, 429, 469, 490, 495, 518, 519, 533, 538, 541
- Ermeni sorunu 412
- Ertuğrul 19, 414, 513
- erzak 27, 28, 31, 98, 105, 119, 153-157, 285, 286, 287, 338-340, 348, 406, 537
- Erzincan 410, 518, 533
- Erzurum 154, 195, 287, 289, 326, 343, 344, 363, 394, 395, 396, 410, 444, 486, 487, 518, 533
- Esat Paşa (Bülkat) 468, 478
- Esat Toptani Paşa 470
- Eski Zağra 385
- esnaf 22-24, 44, 155, 156, 166, 167, 210
- Estergon 141, 143, 184
- eşkıya 113, 117, 162, 179, 538
- eşkinici 28, 237
- Eşref Bey, Kuşçubaşızade 500
- Eşref Mehmed Paşa 374
- Ethnike Hetairia 420
- Eupatoria 342
- Evlad-ı Fatihan 278
- Evrenosoğulları 35
- eyalet ordusu 2, 11, 133, 201, 236
- Eyüb Sabri Bey 438
- Fahreddin Paşa (Türkkan) 501, 546
- Falkenhayn, Mareşal Erich von 528-531, 533
- Famagusta 94, 95
- feodal 9, 11, 15, 16, 17, 42
- Fesli Zuhaf 414
- Fetret Devri 35, 37, 49
- Fevzi Çakmak, Mareşal 536
- Feyzi Paşa (Collman) 395, 400
- Fırat Nehri 525
- Fırka-i Islahiye 367, 368
- Filistin 178, 262, 497, 500, 517, 522, 524, 525, 527, 528, 533, 534, 538, 541, 543, 544
- fırar, 34, 61, 105, 113, 158, 177, 215, 230, 303, 308, 309, 338, 377, 394, 447, 465, 467, 470, 490, 500, 503, 518, 521, 530, 538, 539, 540, 542-544
- fitilli tüfek 90
- Fokşani 221
- Fransa 149, 154, 206, 207, 211, 220, 223, 228-230, 235, 236, 303, 304, 323, 335, 347, 358, 363, 372, 374, 405, 408, 415, 427, 443, 446, 456, 484, 499, 516
- Fransız Devrimi 228
- Fransız 46, 47, 144, 206, 207, 210, 211, 216, 218, 220, 221, 225, 226, 228-230, 234, 235, 280, 295, 301, 304, 306, 307, 312, 313, 325, 332, 334, 339, 347, 351, 357, 374, 382, 403, 416, 417, 419, 427, 447, 476, 540, 541
- Friedrich, Büyük 213
- Galata 60, 62, 80
- Galatasaray Mekteb-i Sultanisi 174, 304
- Galiçya Cephesi 263
- Gambetta ordusu 417
- ganimet 20, 22, 26, 104, 109, 139

- Garp Ordusu 444, 452, 456-458, 460
 gayrimüslim 444
 gayrinizami 23, 124, 132, 294, 336, 350-352, 370, 390, 412, 426, 427, 430, 432-434, 436, 437-439, 445, 447, 453, 459, 465, 494, 495, 498, 500, 501, 503, 504-506, 508, 545, 546, 552
 Gazze 523, 524, 528, 529, 531, 532, 533
 Gedikler yenilgisi 331, 332, 338, 349
 Gelibolu 29, 32, 38, 39, 59, 66, 334, 351, 357, 440, 460, 462, 470, 481, 510, 515
 genç subaylar 281, 354, 431, 432, 459, 462
 genelkurmay 416, 483, 514
 gerilla 420, 432, 437, 447, 448, 459, 488, 495, 497, 503, 504, 518
 Germiyan 20, 25
 Geyikli Baba 25
 Giorgio Basta 91
 Girit 150, 162, 185, 186, 356, 366, 368, 420, 430, 431, 441
 Gladstone, William 371
 Goltz, Colmar von der 255, 409, 417, 418, 419, 421, 442, 443, 460, 473
 Gorçakov, Mikhail 333, 335
 Göben 256
 göçebe XIII, XIV, 1-4, 6-10, 18, 22, 24, 26, 27, 30, 39, 41, 48, 49, 65, 78, 92, 96, 98, 103, 114, 116, 127-131, 148, 153, 177, 411, 490, 508
 Gökdere 306, 349
 gönüllü 21, 57, 61, 64, 70, 99, 110, 111, 168, 230, 234, 256, 283, 313, 314, 377, 430, 447, 448, 481, 484, 498, 541
 Grebene 459, 465
 gulam 11, 13
 gureba 80
 Gurko, General İosif 378
 Gülelge 290, 291
 Gülhane Hatr-ı Hümayunu 365
 Gümrü 330, 331, 333
 Güney Afrika 434
 Güney Sahra, 447
 Gürcistan 233, 343, 345, 492, 533, 534
 Gürcü 337
 güz 3, 98
 Habeşistan 138
 Habsburg VII, XI, 55, 84, 91, 93, 103, 105-107, 136, 139-144, 147, 148, 150, 151, 155, 181-184, 187-191, 193-195, 204, 221, 222, 329, 362, 369, 410
 Haçlı Seferleri 15, 46, 47, 378
 Haçova (Mezökeresztes) 92, 142
 Hafız Hakkı Bey 480, 491, 493, 494
 Hafız Paşa, 305
 hafiye 407, 434
 Halep 182, 313, 528, 532, 533, 544
 Haliç 62, 63, 409
 Halil Hamid Paşa 220
 Halil Ece 38
 Halil Paşa (Kut) 448, 507, 508, 525, 526
 Halil Paşa, Çandarlı 57, 63, 64
 Hamidiye alayları 414
 Hamidiye Aşiret Süvari Alayları 411
 Hamidoğulları 43, 45
 harami 104
 harbacı 239
 Harbiye Nezareti 433, 441, 442
 Harbiye 241, 243, 250, 301, 303, 304, 306, 307, 309-314, 329, 349, 353, 358-360, 362, 370, 380, 382, 383, 398, 417-419, 423, 452, 474, 477, 516, 542, 545
 harp esiri 253, 264, 540, 541
 has 96
 Hasan Hayri Paşa 378
 Hasan İzzet Paşa 487, 489
 Hasan Kâfi el-Akhisari 200
 Hasan Paşa, Cezayirli Gazi 219
 Hasan Paşa, Tiryaki 171
 Hasan Rıza Paşa 468, 470
 Hasan Sabri Paşa 402
 hassa 11, 27, 28, 139, 276, 283, 300, 301, 306, 325, 326, 329, 335, 363
 hazine 10, 28, 318, 347
 Heliopolis 230
 hendek 47, 52
 Hendesehane 211, 212, 219, 229, 235
 Herbert, William von 400
 Heyet-i Müşavere-i Harbiye 373
 Hristiyan 12, 18, 33, 42, 43, 44, 62, 64, 67, 97, 110, 111, 113, 115--120, 171, 172, 192, 272, 274, 278, 282, 292, 293, 304, 348, 365, 366, 369, 371, 410, 428, 429, 432-435, 444, 458
 Hırvat 108
 Hicaz 137, 231, 247, 296, 486, 496, 497, 500, 501, 531, 539, 540, 541, 543
 hilal düzeni 5
 Hildburghausen, Prens 194
 Hindistan 85, 92, 138, 139, 350, 487, 502, 504, 507, 508, 525, 541

- Hint Okyanusu 136, 139
 hiyerarşi 72, 80
 Hobe, Hans Kurt Henning von 415
 Hollanda 140, 159, 164
 Horasan 11
 Hormek aşireti 413
 Humann, Binbaşı Hans 483
 Humbaracı Ocağı 210, 211, 212
 humbaracı, 88, 92, 93, 208, 210-212, 219, 224, 227
 Hurşid Paşa (Richard Debaufre Guyon) 313, 338
 hükümet, 37, 50, 370, 440, 441, 553
 Hürmüz 138
 Hüseyin Avni Bey, Kaymakam 478
 Hüseyin Avni Paşa 362, 370
 Hüseyin Paşa, Amcazade 193
 Hüsrev Bey, Gazi 108
 İhşidiler, 14
 IMRO (İç Makedonya Devrimci Teşkilatı) 431, 432, 434
 Inkerman Muharebesi 341
 Irak 11, 277, 328, 486-488, 497, 501-506, 508, 517, 520, 524, 525, 531, 536, 538, 544, 545
 Islahat Fermanı 365
 iâşe 51, 154, 158, 212, 297, 406, 484
 İbrahim Edhem Paşa 303
 İbrahim el-Hüseyini 540
 İbrahim Müteferrika 208-210
 İbrahim Paşa 297-299, 308, 309
 İbrahim Paşa, Nevşehirli Damad 205, 208
 İbrahimpâşa saray okulu 174
 İbrail 196, 284, 285, 376
 idam 45, 64, 71, 189, 191, 202, 220, 223, 447, 494, 544
 İhsan Latif Paşa (Sökmen) 493
 İkinci Dünya Savaşı 536
 ikmal 29, 44, 51, 114, 128, 131, 141, 154-156, 231, 284, 287, 295, 297, 298, 329, 377, 381, 390, 491, 501, 529, 531, 537, 544
 ikta 10, 11, 30
 İleri Hoca 25
 İlhanlılar 20, 112
 İlyasbaba 511
 İmre Thököly 181, 184, 187
 İngiliz 215, 219, 225, 229, 230, 261, 295, 310, 311, 314, 325, 327, 330, 332, 334, 338-341, 347, 349-353, 358, 374, 400, 404, 405, 419, 437, 496, 498-501, 503-509, 515, 522-524, 526-529, 532, 539-541, 543
 İngiltere 140, 229, 236, 299, 303, 310, 323, 335, 338, 358, 363, 372, 405, 437, 443, 484, 487, 496, 499, 508, 516
 İngur Nehri Muharebesi 346
 intikal 58, 79, 81-99, 105, 141, 142, 152, 155, 183, 194, 230, 259, 291, 339, 351, 422, 456, 457, 486, 487, 492, 496, 510
 İran 10, 48, 65, 85, 123, 126, 128-131, 139, 141, 147, 151, 153, 154-156, 158, 171-173, 281, 337, 412, 413, 437, 493, 504, 509, 524, 525, 528, 534, 549
 İsa Bey, İshakoğlu 107
 İskender Bey (George Kastrioti) 52, 132
 İslam XIV, 1, 3, 9-11, 13, 14, 19, 22, 24, 25, 34, 35, 80, 137, 140, 197, 200, 293, 500, 534
 İslamcılık 435, 471
 İslimiye 376
 İsmail Hakkı Paşa 393
 İsmet, Miralay Bey (İnönü) 529, 546
 İspanya 164, 208
 İspanyol 173
 İstanbul 56, 57, 64-66, 79, 82, 83, 86, 89, 155, 165, 166, 189, 191, 193, 198, 206, 210, 216, 222, 225, 226, 230-233, 235, 237, 243, 254-257, 265, 274-277, 279, 283, 292, 293, 299, 303, 304, 306, 314, 319, 320, 324, 325, 329, 330, 332-336, 338, 343, 347, 368, 371, 372, 376-380, 389, 392, 399, 406, 412, 423, 427, 428, 436, 438, 447, 451, 453, 456, 458, 459, 475-477, 484, 486, 505, 514, 530, 531, 537, 543
 istihbarat 21, 40, 104, 105, 185, 285, 292, 294, 375, 384, 399, 432, 442, 464, 465, 491, 519
 istihkak 70, 158, 213, 325, 340, 542
 istihkâm 18, 88, 93-95, 185, 219, 229, 242, 283, 344, 386, 404, 416, 443, 466, 523, 529
 İsveç 223, 227
 isyan 16, 22, 50, 102, 108, 133, 141, 143, 173, 176-180, 191, 233, 234, 236, 309, 336, 357, 366, 368, 391, 394, 430, 438, 444, 499, 525, 528, 539, 543

- İşkodra (Shkoder) 121, 453, 458, 460, 461, 462, 468, 470, 479
- itaat 12, 32, 33, 34, 57, 59, 105, 167, 205, 213, 293, 346, 350, 351, 409, 470, 489, 491, 494, 514, 545
- itaatsizlik 40, 41, 53, 57, 71, 102, 160, 173, 210, 224, 278, 319, 366, 439, 521, 539
- İtalyan anarşizmi 431
- İttihad-ı Osmani Cemiyeti 437
- İttihat ve Terakki 437, 438, 461, 462, 469, 488, 494, 495, 520, 544
- İznik 15, 21, 22, 27
- Jajce muhasarası, (Yayçe) 121
- jandarma 377, 428, 448, 451, 459, 487, 495, 502, 518, 519, 525, 538, 541
- János Hunyadi, General 50-53, 121
- Jean de Nevers 47
- Jozef Bem (Murad Paşa) 313
- Jön Türk 369
- Junker sistemi 317
- Kabakçı Mustafa 232
- Kabatepe 511
- Kaçanık Muharebeleri 190
- kadırga 59, 101, 138
- Kaehler Misyonu 417
- Kaehler, Otto August Johannes 415, 416, 442
- Kafkas Cephesi 261, 329, 374, 390, 392, 394, 519
- Kafkas Ordusu 287-289, 306, 311, 328, 333, 343, 390, 394, 396, 301
- Kafkaslar, 12, 147, 171, 228, 286, 287, 324, 329, 335, 336, 343, 356, 403, 406, 488, 534
- Kagul ovası, (Kartal) 215
- Kahire 132, 229, 230, 539
- Kahlenberg Muharebesi 188
- Kalafat 333, 334
- Kale-i Erbaa 284, 375, 376
- Kalender Çelebi 130
- Kamenice 190, 203
- Kampel Mustafa Ağa (Kont Ramsay Campbell) 219
- Kamphövener, Louise von 415
- kamuoyu 66, 214, 226, 236, 342, 371, 375, 384, 407, 409, 434, 441, 453
- kanat taarruzları 5, 100
- Kandiya 185
- Kaniye 143, 171
- kapıkulu 2, 44, 45, 49, 52, 60, 68, 70, 71, 77, 78, 80, 87, 92, 97, 110, 125, 126, 162, 164, 165, 168, 171, 172, 176, 224
- kapiya çıkma 33
- Kara Halil, Çandarlı 24, 27
- Kara Hasan, 172
- Kara Mustafa Paşa, Merzifonlu 181-189
- Kara Rüstem, Karamanlı 32
- Karadağ 116, 363, 366, 367, 372, 380, 383, 385, 389, 403, 432, 454, 458, 459
- Karadeniz 59, 124, 162, 195, 197, 217, 249, 254, 330, 332, 335, 336, 339, 389, 392, 488, 491, 494, 541
- Karamanlı Hanedanı 445
- Karamanoğulları 42, 43, 59
- karargâh 71, 73, 248, 301, 314, 327, 349, 352, 368, 373, 383, 398, 400, 401, 405, 419, 424, 437, 442, 467, 474-478, 512, 526, 527, 530, 545
- kare teşkilat 442
- Karesi 20, 37, 39
- Karlofça Antlaşması (Karlowitz) 190, 193, 196, 551
- Karpoş ayaklanması 192
- Kars 154, 195, 245, 284, 287, 288, 306, 311, 328, 331, 336-338, 339, 343, 344-346, 348, 374, 390, 395, 396, 406, 491
- karşı gerilla 336, 366, 500
- karşı lağımçılık 93
- Katalan Bölüğü 20, 37, 38
- katapult 18, 60, 62
- Kâtib Çelebi 200
- Kayseri 178
- Kazak 162, 195, 196, 278, 293, 314, 352, 365, 411
- Kâzım Paşa (Karabekir) 546
- Kerç Harekâtı 342
- Kerha Müfrezesi 504
- keskin nişancı 76, 439, 546
- Khanua zaferi (Khanwa) 92
- Khilia (Kili) 124
- Kıbrıs 94
- kıdem 72, 228, 520
- kılıç 3, 75, 98, 112, 312, 552
- Kırcaali 458
- Kırım Savaşı XI, 272, 283, 301, 306, 310, 313, 314, 321, 323, 326, 328, 347, 349, 354, 358, 361, 362, 363, 374, 375, 395, 397, 400, 403, 406, 439, 527

- ince kırmızı hat 341
 İskoç Dağ Alayı (Highlander) 341
 Kırkkilise (Kırklareli) 454, 462, 465
 kızıl börk 27
 Kızıldeniz 136-140, 450
 kinetik atışlı silah 60, 75, 76, 95
 Kişinev 375
 Koçi Bey 200
 komitacı 427, 432, 434, 448, 459, 494, 501
 Konstantinopolis 15, 16, 20, 58, 59
 konvansiyonel, 30, 49, 53, 98, 105, 108, 113, 124, 127, 130, 140, 351, 368, 413, 439, 446, 448, 449, 494, 495, 497, 499, 500, 504-506, 508, 545, 546
 konvoy 29, 58, 102, 114, 119, 130, 153, 197, 158, 295, 361, 377, 459, 462
 Konya 231, 298, 309
 korsan 38, 59, 139, 162, 168, 336
 Kosova 40, 43, 45, 52-53, 82, 90
 Koyunhisar zaferi 22
 köle asker 14, 32, 33, 34
 Köprüköy Muharebesi 489
 Köprülü ailesi 202, 204
 köylü 9, 27, 28, 32, 36, 42, 102, 111, 148, 171, 235, 284, 308, 317, 320, 321, 327, 463
 Kranya 420
 Kressenstein, Yarbay Friedrich Freiherr Kress von 477, 522, 528, 529, 534
 Krnk tüfeği 404
 Kroja (Alacahisar) 121
 Krupp topları 381, 404
 kruvazör 358
 Kuczkowski, von (Kotshkofski - Muhlis Paşa) 415
 Kudüs 323, 529, 530, 531
 kuleler 26, 59, 62, 193, 420
 Kuman Türkleri 15
 Kumanova 457, 465
 Kura Nizamnamesi 326
 kurmay 71, 301, 331, 360, 361, 368, 400, 405, 415, 417-419, 423, 426, 437, 442, 445, 452, 457, 461, 472, 474-491, 510, 543, 545
 Kurttepe 295
 Kurtuluş Savaşı 482, 522, 535, 536, 542
 kuşatma 18, 27, 59, 60, 122, 138, 340, 344, 395, 396, 507, 526
 Kutsal İttifak Savaşları 157, 174, 189, 190
 Kutü'l-Amare 357, 507, 508, 517, 524, 525
 Küçük Kaynarca Antlaşması 217, 212
 Kürt 109, 110, 198, 234, 283, 284, 288, 289, 337, 412, 469, 470, 488, 490, 495, 541
 Kütahya 299, 313
 Kütüzzeyn 502
 lağım, lağımçı 18, 62, 79, 93, 94, 95, 119, 121, 122, 134, 165, 185-187, 224, 227, 241, 285
 Lajos Kossuth 313
 Lala Şahin Paşa, Beylerbeyi 39, 40
 Lale Devri 205
 Laskaris 15
 Latin 15, 61
 Lawrence, Yüzbaşı T. E. 501, 508
 Lefkoşa 94
 Lehler 51
 Leopold, I. 184
 levazım 72, 340
 levend, 112, 168, 170, 225
 Libya 497
 lider 2, 21, 22, 24, 30, 35, 38, 41, 42, 53, 61, 63, 65, 86, 119, 120, 127, 132, 135, 143, 150, 173, 176, 178, 189, 193, 201, 205, 213, 219, 236, 288, 291, 293, 309, 313, 317, 318, 335, 339, 351, 357, 367, 370, 382, 393, 402, 407, 410, 412, 416, 420, 432, 444, 450, 451, 458, 461, 463, 466, 472, 476, 498, 499, 502, 503, 508, 516, 537, 544, 546, 553
 Linz 184
 Litvanya 189
 lojistik 29, 40, 41, 44, 61, 102, 112, 124, 128, 130, 131, 147, 151-159, 164, 171, 181, 215, 235, 279, 285, 287, 292, 294, 308, 327, 329, 379, 397, 400, 405, 423, 424, 433, 443, 447, 450, 453, 456, 459, 464, 465, 468, 484, 487, 490, 491, 494, 496, 507, 518, 519, 522, 523, 525, 527, 530, 531, 537, 538, 550
 Lom nehri 385
 Londra 461-461, 487
 Loros 425
 Lossow, Albay Otto von 527
 Louis, XVI. 220
 Lugoş 190

- Lübnan 310, 368, 537
 Lüleburgaz 455, 456, 462
 Lülîng (Lohling - Mahir Bey) 415
 Lütîfî Paşa 200
 maaş 10, 29, 57, 73-75, 80, 82, 110, 156, 160, 162, 174, 179, 180, 224, 309, 408, 411, 550
 Macar 47, 50, 58, 84, 86, 120, 121, 134, 135, 181, 184, 187, 189, 208, 313, 315, 327, 329, 349, 369, 400
 Macaristan 45, 46, 50, 51, 55, 81, 86, 87, 92, 93, 94, 106, 117, 120, 123, 133, 134, 135, 136, 141, 143, 148, 151, 157, 181, 190, 549
 Maçka Kışlası 243, 306
 Mahan, Sylvanus Thayer 307
 Mahmud Bey, Çobanoğlu 20
 Mahmud Muhtar Paşa 454, 480
 Mahmud Raif, 226
 Mahmud Şevket Paşa 460, 471, 472
 Mahmud, II. 232-238, 241, 273-278, 280-283, 292, 295-300, 302-306, 310, 315-318, 320, 323, 347, 353, 358, 371, 445
 Maiyet-i Seniye-i Erkân-ı Harbiye 416
 Makedonya 116, 247, 248, 277, 298, 350, 431, 433, 435, 437, 438, 453, 454, 459, 461
 makineli tüfek 439, 513, 522
 Malazgirt 8, 15
 Malkoçoğulları 35
 Malta Seferi 101
 Manastır 252, 326, 363, 410, 457, 458
 mancınık 18, 60, 62
 martalos 104, 115, 152
 Martineşti 221
 Martini-Peabody tüfekleri 381, 404
 marbaa 208, 209, 306
 Mati-Deliler Muharebesi 421
 Maude, General Stanley 525, 526
 Mauser piyade tüfeği, 425
 Maverünnehir 25
 Meclis-i Umur-ı Harbiye 372
 Medine Savunması 501, 533
 Medine, 137, 247, 257, 320, 501, 533
 Mehmed Ali Nüzhet 481
 Mehmed Ali Paşa (Karl Detroit) 382-388
 Mehmed Ali Paşa, Kavalalı 235, 236, 274, 282, 296, 299, 302, 305, 308-311, 315, 317, 445
 Mehmed Arif Bey, Binbaşı (Ayıcı) 478
 Mehmed Efendi, Yirmisekiz Çelebi 206
 Mehmed Hüsrev Paşa, Kaptanıderya 280, 281, 289, 296, 300, 301, 303, 307, 319
 Mehmed Namık Paşa 306
 Mehmed Namık Paşa 306, 307, 359, 379
 Mehmed Paşa, Kalenderoğlu 180
 Mehmed Paşa, Muhsinzade 216
 Mehmed Paşa, Piri 134
 Mehmed Paşa, Silahdar 216
 Mehmed Reşid Paşa 236, 298, 305
 Mehmed Rüşdi Paşa, 370
 Mehmed Şerif el-Faruki, Teğmen 543
 Mehmed Şükrü Paşa 468
 Mehmed, I. (Çelebi) 50, 206
 Mehmed, II. 55, 56, 60, 83
 Mehmed, III. 141
 Mehmed, IV. (Avcı) 183, 189, 191
 Mekke 137, 320
 Mekteb-i Aşiret-i Hümayun, 411
 Mekteb-i Harbiye 243, 250, 309, 477
 Mekteb-i Osmani 304
 Mekteb-i Tıbbiye 316
 Mekteb-i Ulum-u Harbiye 304
 Melikov, General Loris 390, 391, 392, 395, 396
 Memluklar, 1, 8, 14, 114, 115, 127, 129, 131, 132, 137
 Menşikov, Prens Aleksandr Sergeyeviç 339, 342
 Mercidabık Muharebesi 101
 Meriç 40, 389
 merkezi ordu 9, 35, 56, 125, 133, 135, 163, 201, 283
 Mersa Matruh 498
 Mesih Paşa 122
 Messolonghi 236
 Meşrutiyet 248, 436, 438, 440, 441, 446
 mevali 11
 Mevlevi Taburu 256
 Mevlüd Muhlis 540
 mevzi 26, 60, 77, 93, 132, 143, 176, 186, 252, 340, 397, 404, 420, 529
 Mısır 114, 115, 131, 137, 165, 170, 181, 220, 228-231, 235, 236, 243, 259, 274, 275, 296-299, 302, 303, 306, 308-310, 317, 321, 328, 329, 342, 401, 448, 450, 477, 495, 496, 498, 499, 522, 523, 530, 541

- Mızıka-i Hümayun 282
 mızrak 75, 98
 Mihaloğulları 35
 milliyetçi, milliyetçilik 199, 292, 315, 346, 348, 366, 369, 370, 383, 402, 426, 428-431, 435, 444, 458, 469-471, 482, 509, 518, 535, 539, 542, 543, 552
 Minié piyade tüfeği 328, 345, 347
 Miralay Nureddin Bey (Sakallı) 507, 508
 Mithat Paşa 370
 modern, 2, 35, 53, 59, 66, 69, 84, 89, 90, 94, 132, 134, 138, 141, 148, 151, 170, 173, 185, 195, 202, 207, 210, 211, 214, 218, 225, 227, 228, 233, 272, 273, 274, 278, 294, 300-302, 306, 314, 321, 323, 329, 341, 346, 347, 349, 353, 357-360, 369, 380-382, 386, 396, 402, 404, 405, 425, 432, 433, 435, 439, 442, 443, 445, 468, 474, 479, 506, 511, 513, 516, 522, 523, 550
 Moğol 3, 7, 19, 20, 31
 Mohaç Muharebesi 92, 135, 136
 Moltke, Helmuth von 295, 308, 318, 414-415
 Mondros 534, 535
 monitor 376
 Monro, General Charles 515
 Mora, 59, 103, 116, 215, 234
 moral 46, 454, 473
 motivasyon 65, 70, 78, 113, 184, 289, 473, 515, 526, 546
 Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye (Mansure) 275, 276, 277, 279, 280, 281, 283, 292, 293, 295, 299, 300, 315, 316, 326, 427
 muhafazakâr 25, 29, 63, 200, 211, 219, 221, 236, 237, 243, 275, 300, 307, 308, 356, 360, 380, 467
 muhafız birliği 79, 81, 363, 370, 414, 526
 Muhammed İdris el-Mehdi 499
 muharebe destek 17
 muharebe düzeni 4, 5, 6, 78, 83, 90, 127, 129, 165
 muhasara 18, 39, 58, 60-62, 65, 82, 85, 93, 94, 95, 98, 121-123, 134, 136, 151, 157, 160, 165, 183, 185, 186, 188, 190, 203, 285, 286, 348, 378, 386, 388
 Murad Paşa, Kuyucu 180, 204
 Murad, I. 29, 41, 43, 79
 Murad, II. 50, 51, 57
 Murad, IV. 200, 202, 204
 Murad, V. 370
 Muravyev, Kont 343, 344, 345
 Murray, General Archibald 523, 524
 Musa Dağı 519
 Musa Paşa 335
 Mustafa Âli, Gelibolulu 200, 202
 Mustafa Celaleddin Paşa (Konstanty Borzecki) 315
 Mustafa Kemal (Atatürk) XI, XII, 251, 439, 448, 478, 480, 481, 512, 514, 528, 533, 546, 553
 Mustafa Naili Paşa, Giritli 430
 Mustafa Paşa, Alemdar 232, 233
 Mustafa Paşa, Çapanoğlu 231
 Mustafa Paşa, Lala 94
 Mustafa Rumi 172
 Mustafa Zarif Paşa 305, 337
 Mustafa, IV. 232
 Musul 154, 410
 Mutasım, Halife 12
 mübadele 253
 Mühendishane 220, 228, 349, 358, 359, 360, 398
 Mümtaz Bey, İzmitli 500
 müsellemler 28, 29, 112
 Müslüman 32, 64, 68, 97, 108, 110, 113, 117, 137-139, 148, 150, 161, 166, 171, 192, 207, 234, 259, 272, 274, 278, 293, 295, 320-322, 329, 348, 359, 365, 376, 377, 403, 410, 411, 424, 430-433, 435, 459, 509, 541
 müstahfız 364, 377
 Nablus 538, 543
 Napolyon Savaşları 271
 Napolyon XV, 228, 229, 233, 271, 273, 277, 297, 339, 443
 Nasiriyye 507
 nefer-i amım 283, 293
 Negroponte Adası seferi (Eğriboz) 123
 Nelson, Horatio 229
 Neşet Bey, Miralay 447, 448
 Nightingale, Florence 362
 Nigoeti 337
 Niğbolu, 47, 377, 378
 nihilist 431, 432
 Nikaia 21, 27
 Nikola, Çar I. 286, 324, 342

- Nikola, Grandük 379, 387
 Nikola, II. 437
 Nîkosia 94
 Nil Deniz Muharebesi 229
 Niyazi Bey, Resneli 438
 Nizam-ı Cedid 221, 225-228, 230, 232, 233, 235, 275, 280
 Nizip, 305, 310
 nöker 31
 Nur Ali 130
 Nuri Bey (Conker) 480, 481
 Nuri Paşa (Killigil) 498, 499, 534
 Oçamçıra 391
 Odessa 486
 okçu 3, 7, 8, 12, 18, 76, 77, 102
 Olteniça 333
 Oniki Adalar 356, 450
 onlu sistem 6, 27
 operasyonel 50, 61, 107, 399, 494, 509, 545
 operatif taarruz doktrini 455, 456
 Orhaniye 388, 389
 Orta Asya 3, 12, 85, 493
 orta sandığı 75
 Ortadoğu 1, 2, 8, 9, 12, 69, 279, 524, 527, 530, 539, 550
 Ortodoks 234, 371
 Osman Ağa, Pazvantoğlu 231
 Osman Gazi 21, 22, 24, 31
 Osman Nuri Paşa 368
 Osman Nuri Paşa 374
 Osman Paşa, Gazi 210, 211, 380, 381, 382, 384, 386-388, 398, 402, 406, 416, 418, 423
 Osman Paşa, Özdemiroğlu 171
 Osman Paşa, Topal 210, 211
 Osman, II. 202
 Osmançık Taburu 504
 Osmanlı Beyliği 2, 3, 16, 22, 30, 38
 Osmanlı donanması 55, 59, 62, 63, 125, 128, 134, 137, 138, 162, 168, 358
 Osmanlı İmparatorluğu 2, 150, 159, 163, 164, 170, 202, 207, 227, 271, 307, 313, 323, 355, 397, 414, 446, 451, 462, 469, 471, 475, 479, 488, 498, 500, 535, 549, 550
 Osmanlı ordusu 2, 27, 34, 43-46, 50, 52, 56, 65, 83, 121, 123, 125-127, 130, 133, 135, 136, 141, 143, 144, 147, 148, 157, 168, 174, 188-190, 192, 193, 196, 214, 215, 217, 218, 225, 229, 231, 234, 272, 285, 287, 288, 290, 292, 295, 308, 309, 320, 325, 349, 353, 356, 357, 360, 365, 366, 386, 392, 404, 406, 417, 427, 442-445, 463, 468, 483, 513, 520, 535, 536, 539, 546, 549, 551, 552, 553
 Osmanlı-Rus Savaşı 196, 212, 214, 233, 276, 280, 282
 Osmanlı-Yunan Savaşı 420, 421, 424, 426, 437
 Ostravica 194
 Otlukbeli Muharebesi 83, 127
 Otuz Yıl Savaşları 174
 Ouchy Barış Antlaşması 451, 497
 Ömer Lütfi Paşa (Mahaylo Lataş) 301, 325, 329, 333, 334, 342, 344, 346, 375
 Ömer Paşa, Viryon 294, 295
 örtme birliği 43, 45, 91, 135, 376, 378, 454, 457, 492, 511
 örtme kuvveti, 344
 Özbek 92
 Pandor 117
 Pangaltı Kışlası 250
 Papalık 189
 paralı asker 8, 14, 15, 17, 18, 23, 36, 37, 38, 52, 56, 61, 62, 64, 102, 109, 110, 111, 112, 117, 142, 144, 168, 169, 171, 172, 174, 177-179, 226, 229, 234, 275, 283, 293, 314, 329
 Parkany (Çiğerdelen) 181, 189
 Partizan 438, 452, 470-472
 Partizan, 452
 Pasarofça Antlaşması 191, 205
 Paskieviç, General İvan Fedoroviç 287, 288, 289, 335
 Patrona Halil 210
 Pazarcık zaferi 285
 pençik vergisi 32
 pençikoğlanı 32
 Petro, Çar I. (Büyük) 196, 223
 petrol 504
 Pınarhisar 455
 Piri Reis 138
 piyade 2, 9, 10, 12, 15, 21-23, 26-30, 32, 34, 44-47, 51, 66, 69, 100, 112, 124, 127, 161, 163, 167, 168, 185, 214, 221, 225, 228, 236, 241, 242, 248,

- 277, 278, 280, 281, 294, 298, 310, 331, 341, 345, 361, 367, 377, 380-382, 386, 395, 403, 404, 419-421, 424, 425, 443, 451, 467, 491, 494, 496, 499, 501, 502, 512, 518, 529, 530, 531, 532, 546
- ağır piyade 1, 28, 45, 46, 47
- deniz piyadesi 98, 101
- düzenli piyade 17, 27, 30, 35, 550
- hafif piyade 2, 27, 36, 75, 78, 111, 114, 165, 550
- kargılı piyade (pikemen) 90
- nişancı piyade (musketeer) 90
- Plevne 244, 368, 377-382, 384, 386-389, 397, 399, 403, 404, 416, 501
- Podolya 148
- Polonya 105, 148, 171, 181, 187-189, 214, 313, 315, 327, 337, 488, 549
- Portekiz 136, 138, 139, 140
- Prevadi 290
- Pronoia 15
- propaganda 66, 126, 129, 226, 297, 366, 390, 410, 420, 435, 508, 539, 541, 543
- Prusya 212, 213, 295, 308, 316-318, 362, 363, 372, 374, 414, 416, 427, 436, 442, 473, 528
- Pрут 196, 285, 325
- pusu 4, 21, 46, 47, 121, 126, 377, 381, 390, 449, 503
- Ragıp Paşa, Koca 212
- Raglan, Lord 339, 341
- Raif Necdet (Kestelli) 480
- Raimondo Montecuccoli 91, 103, 151, 183
- Rauf Paşa 383, 387, 388
- Rayak 537
- reaya, 10, 99
- Redif (Redif-i Asakir-i Şahane) 316-319, 326, 327, 329, 339, 352, 354, 362-364, 365, 377, 391, 404, 405, 415, 417, 422, 424, 425, 452, 453, 457, 458, 463, 464, 467, 477
- Redif Paşa 372, 379, 382
- Redutkale 346
- Refet Bey (Bele) 546
- reform 87, 112, 148, 175, 192, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 218, 219, 221, 223, 224, 228, 232, 236, 237, 238, 273, 275, 277, 281, 282, 299, 302, 311, 318, 325, 357, 362, 406, 413, 415, 426, 441, 445, 472, 473, 552
- Revan 203
- Rıza Paşa 417
- Rıza Paşa reformu 325
- rical 168, 174, 175, 178, 200, 201, 203, 204, 214, 221, 228, 277, 283, 284, 304, 311, 312, 398
- Ridaniye 132
- Rodos 122, 123, 134, 451
- roket 291
- Romani 523
- Romanos Diogenes 8
- Romanya 335, 366, 372, 406, 408, 429, 484, 486, 521, 534, 549
- Rum 12, 18, 24, 37, 61, 215
- Rumeli 24, 39, 40, 43, 45, 48, 59, 60, 67, 100, 108, 114, 162, 170, 222, 229, 233, 314, 318, 320, 321, 325-327, 329, 363, 407
- Rumeli Hisarı 59
- Rumyantsev, Piyotr 215
- Rusçuk 232, 284, 295, 333, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 389
- Rusçuk Kolordusu 374
- Rusya 15, 148, 189, 194, 196, 207, 214, 216, 217, 221, 223, 234, 236, 272, 273, 282, 291, 296, 298, 310, 313, 314, 323, 324, 328, 330, 332, 335, 336, 337, 348, 356, 365, 366, 367, 371, 372, 397, 400, 405, 412, 413, 429, 437, 486, 533, 539, 552
- 1905 Rus Devrimi 437
- Rus Devrimi 540
- Rus ordusu 196, 214, 215, 216, 285, 287, 290, 324, 338, 342, 343, 406, 518
- rüşvet 34, 67, 73, 167, 202, 292, 320, 321, 351, 369, 508
- rütbe 13, 70, 72, 73, 96, 305, 313, 314, 478, 550
- sadakat 12, 13, 14, 31, 33, 34, 68, 74, 79, 80, 96, 120, 126, 127, 309, 357, 369, 370, 373, 374, 383, 401, 416, 436, 509, 539, 543, 553
- sadrazam 181, 193, 205, 208, 212, 220, 289, 370, 415, 460, 471, 483
- Safeviler, 91, 92, 103, 129, 130, 139
- Said Mehmed Efendi 208
- Said Paşa, Küçük 415, 416, 418

- Salankamen (Szlankamen) 190
 salgın 230, 231, 233, 235, 287, 291, 315,
 336, 342, 344, 347, 362, 396, 465, 525
 dizanteri 456, 460, 525, 537
 Kolera, 460
 lekeli humma, 525, 537
 tifüs, 460
 Samarra 12
 Sanayi Devrimi 271
 Sanders, Otto Liman von 473, 474, 476,
 477, 511, 512, 513, 514, 530, 531,
 532, 533
 sansür 434
 Sarı Süleyman Paşa 191
 sarıca 112, 168
 Sarıkamış, 258, 356, 476, 483, 491-495,
 514, 517, 524, 533, 545
 Sarıkamış harekâtı 486, 494
 Saruhan 20, 25
 Sasani 10
 Sason 413
 savaş arabaları 51, 90, 91
 savaş baltası 3, 75
 Schellendorf, Albay Friedrich Bronsart von
 474, 475, 476, 486, 491
 Schwendi, Lazarus von 103
 Schwenzfeuer (Rami Paşa) 415
 Sébastien Vauban 95
 Seddülbahir 511, 512, 513
 Seferberlik 7, 27, 99, 109, 131, 189, 215,
 238, 274, 292, 298, 377, 379, 402,
 421, 422, 442, 453, 457, 463, 464,
 474, 484-488, 539
 sekban 68, 112, 168, 232
 sekbanbaşı 72
 Sekban-ı Cedid, 232, 233
 Seksoncu, 69
 Selanik 39, 356, 410, 433, 437, 453, 458,
 521
 Selçuklu 1, 2, 8, 9, 18-20, 22-24, 26, 27,
 30, 80, 112, 117
 Selim Satın Paşa 303, 309
 Selim, I. (Yavuz Sultan Selim) 99, 127, 128,
 129, 131, 132, 134
 Selim, III. 95, 205, 221, 225, 235, 275, 278,
 302, 316, 392, 441
 Selman-ı Pak Muharebesi 507
 Semendire 79, 108, 119, 135
 Sened-i İttifak 233
 Senusi, Senusilik 447, 498, 499
 serasker, seraskerlik 302, 372, 416, 429,
 433, 434, 441
 seraskeriye 416
 serdengeçti 70, 187
 serhat 12, 15, 16, 19, 20, 23, 25, 64, 75,
 82, 86, 87, 89, 93, 103, 107-111, 116,
 119, 123, 130, 136, 139, 140, 151,
 154, 156, 157, 161, 163, 165, 191,
 192, 193, 194, 197
 Seydi Ali Reis 138
 seyfiyye 164
 Seyhan 502
 Seyyid Mustafa 226
 Sırbistan 40, 46, 50, 103, 116, 117, 277,
 366, 375, 389, 403, 406, 432, 462,
 484, 497, 503
 Sibirya 3, 264
 Sidi Barani 498
 Silistre 277, 278, 284, 285, 286, 290, 291,
 293, 333, 334, 335, 375
 Sina Çölü, 131, 297
 Sinan Paşa, Koca 109, 140, 141, 143
 Sinop 358
 Sinop baskını, 332
 sipahi 36, 46, 61, 78, 98-101, 115, 131,
 135, 161, 177, 224, 241, 278, 427, 550
 siper 77, 122, 186, 513, 516, 522
 siper savaşı 382, 514, 515, 532
 Sivasropol 335, 339, 340, 342, 344
 siyasi elit 271, 462
 Snider tüfeği 404, 405, 425
 Soçi 391
 Sofya 253, 376, 381, 389
 Soğanlı dağ bloğu 289, 343, 390, 394
 Soğukçeşme Askeri Mektebi 281, 282
 Sohumkale 244, 346
 Sokollu Mehmed Paşa 138, 139
 Sollum, 498-500
 Souchon, Amiral Wilhelm 483
 sömürge, 350, 351, 446, 447, 496, 500,
 525, 532, 541
 St. Petersburg 342
 Stange, Binbaşı Wilhelm 491, 495
 suikast 370, 432, 437, 438, 470, 472
 Suriye 7, 11, 115, 131, 137, 178, 229, 231,
 249, 277, 297, 299, 308, 309, 325,
 328, 329, 344, 350, 363, 412, 414,
 450, 474, 486, 520, 522, 528, 531,
 534, 535, 537, 543, 544

- Suvla Koyu 514
 Süleyman Askeri Bey 448, 503, 504, 505, 508
 Süleyman Baruni 499
 Süleyman Bey, Baltaoğlu 59
 Süleyman Hüsnü Paşa, 370, 379, 383
 Süleyman Paşa, Hadım 138
 Süleyman, I. (Kanuni) 73, 79, 82, 96, 97, 116, 133-136, 138, 140, 152, 199
 Süleymaniye, 410
 Sürat Topçusu 218, 219
 süvari 1, 2, 7, 8, 10, 15, 17, 21, 28, 44, 46, 49, 51, 53, 80, 83, 90, 98, 101, 105, 108, 109, 110, 124, 127, 129, 130, 131, 135, 145, 162, 165, 168, 186, 242, 249, 277, 278, 279, 281, 283, 284, 285, 293, 294, 297, 310, 314, 324, 325, 344, 350, 352, 361, 364, 367, 374, 382, 395, 403, 404, 411, 412, 419, 421, 443, 453, 473, 488, 490, 496, 501, 518, 524, 529, 530, 531, 532, 538, 550
 Süveyş Kanalı 138, 259, 486, 495, 523
 Süzebol 290, 294
 Şah İsmail 129
 Şahkulu 130
 Şam 75, 182, 197-199, 249, 297, 326, 363, 410, 411, 484, 486, 533, 534
 Şark Ordusu 452, 454, 455, 456, 457, 460, 462, 468
 Şarköy 440, 460, 468
 şehit, 45, 75, 296, 338, 385, 422, 515, 542
 Şehzade Süleyman Paşa 39
 Şemseddin Yaman Candar 20
 Şeria Vadisi 532
 Şerif Hüseyin İsyanı 500
 şeşhaneci 328
 Şevketil 330
 Şeyh Edebalı 25
 Şeyh Şamil 336
 Şıpa 246, 378, 384, 385, 386, 387, 404
 şövalyeler 47
 Şuayyibe Muharebesi 506
 Şumnu 216, 284, 285, 286, 290, 351, 363, 376, 377, 379
 Şumnu Ordusu, 326, 386, 388
 tabur 92, 135, 280, 318, 341, 350, 354, 364, 368, 370, 376, 378, 414, 420, 425, 430, 439, 490, 502, 542, 546
 tabur cengi 52, 53, 77, 87, 90, 91, 100, 129, 131, 135, 165
 tabya 94, 122, 285, 341, 386, 395, 446, 510
 tahkimat 88, 122, 132, 134, 216, 286, 287, 291, 335, 338, 339, 359, 381, 385, 439, 461
 Tahsin Paşa, Kara 458, 459
 Takyecikulu Şüca, 77
 Talat Bey 472, 495
 talim, 76, 86, 91, 225, 275, 277, 319, 339, 360
 Tannenberg 490, 491
 Tanzimat 272, 304, 321, 322, 323, 325, 327, 444
 Tatar 21, 106, 114, 184, 189, 196, 278
 Tatarcık Abdullah Efendi, 222
 tatbikat 402, 425, 473
 Tebriz 534
 teçhizat 4, 18, 23, 36, 60, 87, 88, 98, 99, 119, 137, 169, 172, 219, 225, 237, 279, 295, 298, 301, 317, 318, 328, 329, 347, 351, 363, 366, 396, 404, 405, 408, 412, 419, 445, 446, 467, 484, 488, 506, 519, 522, 527, 550, 551
 Teftiş-i Askeri 416
 tel örgü, 439, 440, 456, 523
 telgraf, 401
 terfi 14, 18, 72-74, 164, 172, 174, 198, 305, 349, 380, 399, 416, 417, 419, 426, 472, 473, 528, 543
 tersane 32, 59, 358
 Teselya 215, 420, 424
 Teşkilat-ı Mahsusa (Mahsusa) 257, 488, 491, 494, 495, 497, 500, 501, 503, 506, 508, 509
 Tırnova 377, 421
 Tiflis 258
 timar 18, 30, 31, 37, 41, 43, 73, 75, 93, 96-99, 102, 103, 110, 115, 161, 168, 174, 224, 226
 Timurlenk 48, 49
 Tobruk 439, 446
 Tomanbay 132
 Top Arabacıları Ocağı 52, 89, 90, 92
 topçu 2, 44, 58, 61, 82, 86, 91, 94, 95, 97, 110, 127, 129, 131-135, 142, 172, 185, 187, 190, 215, 229, 236, 242, 259, 281, 283, 286, 291, 294, 298, 305,

- 309, 328-330, 332, 337, 341, 342, 345, 361, 367, 378, 382, 385, 386, 391, 415, 416, 419, 440, 443, 446, 448, 455, 457, 461, 466, 484, 492, 495, 505, 511, 512, 524, 529, 532
- hafif topçu 44
- kale topçusu 87, 404, 510
- Topçu Ocağı 68, 83, 85, 87, 92, 301
- Tophane-i Amire 83, 92, 225
- Toros Dağları 126, 130, 532, 537
- Townshend, Tümgeneral Charles 507, 508
- Tozkoparan İskender 77
- Trablusgarp 251, 252, 277, 328, 356, 412, 439, 445, 446, 447, 450, 451, 452, 481, 497-500, 502, 503, 506, 510, 553
- Trabzon 67, 128, 231, 410, 424, 518, 533
- Trakya 38, 39, 41, 58, 103, 231, 356, 454, 456, 461, 486, 487, 497, 503, 510, 537, 543
- tugay 319, 360, 378, 385, 405, 413, 422, 442, 443, 490, 499
- Tulunoğulları 14
- Tuna 47, 108, 115, 116, 121, 123, 134, 141, 143, 154, 192, 193, 196, 215, 245, 284, 285, 290, 292, 328, 334, 335, 363, 375, 376
- Tuna ordusu, 325, 329, 333, 334
- Tunus 328, 336, 448, 450, 499
- Turnacı 69
- Tüfenkci Ortaları 69
- tümen 6, 314, 319, 335, 360, 367, 376, 392, 401, 424, 442-445, 451-453, 457, 473, 474, 477, 478, 483, 486, 487, 493, 494, 502, 504, 512, 516, 519, 520, 524, 526, 527, 538, 553
- tünel 62, 94
- Türk 1, 3, 12, 15-20, 25, 32, 57, 114, 166, 233, 235, 278, 295, 309, 312, 315, 322, 323, 324, 341, 350, 369, 374, 383, 397, 435, 436, 467, 471, 482, 503, 509, 515, 516, 535, 538, 540, 543, 544, 546, 553
- Türkçü, Türkçülük 471, 482, 509
- Türkmen, 15, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 35, 36, 38, 39, 48, 58, 59, 61, 64, 103, 109, 110, 111, 114, 126, 128, 129, 234, 278, 287, 412
- kılıç hakkı 30
- Türkmençay Antlaşması 287
- uçbeyleri 33, 35, 39, 41, 47, 50
- Ukrayna 124
- ulema 98, 164, 237
- Ulubatlı Hasan 64
- ulufe 27, 73, 74, 224, 239
- ulufeci 80
- Usedom, Amiral Guido von 510
- Ustruma 458
- Uyvar 183, 184, 203
- Uzun Hasan 127
- Uzun Savaş 73, 99, 106, 140, 143, 144, 149, 157, 173, 177
- üçgen teşkilat 442, 443, 452, 466, 477
- üniformalar 70, 108, 219, 239, 242, 275, 279, 295, 318, 358, 405, 441, 484, 550
- Üsküdar 226
- Üsküip 410
- Vahabi Ayaklanması 296
- Vaka-i Hayriyye 87, 238
- Valentine Baker Paşa 400
- Varat 203
- Vardar Ordusu 457, 458, 460
- Varna 51, 90, 284, 285, 286, 294, 295, 335, 351, 375
- vasal 18, 25, 43
- Vassos Harekâtı 420
- Vehib Paşa, (Kaçi) 261, 520
- Velestin Muharebesi (Valestinos) 421, 423
- Veli Paşa, 234
- Veli Paşa, Giritli 430
- Venedik 41, 50, 84, 105, 123, 132, 148, 162, 185, 189, 190
- vergi 10, 15, 16, 27, 29, 30, 31, 73, 82, 96, 100, 102, 104, 113, 116, 119, 156, 160, 161, 162, 163, 179, 194, 277, 317, 321, 322, 368, 408, 409
- Vidin 118, 231, 284, 295, 313, 333, 375, 377, 379
- Vidin Ordusu 374, 380
- Vivian, Korgeneral 352
- Viyana Kuşatması 148
- Viyana Kuşatması, II. 180, 204
- Vladislav, Macaristan Kralı 51, 52
- Voronzov, Mikhail 330, 340
- voyvoda 116
- Vukaşin ve Uglješa kardeşler 40
- Wangenheim, Hans von 473, 483
- Wend (Nadir Paşa) 415

- West Point 307
 Wilhelm, Kayzer 472
 Williams, Albay Fenwick 311, 338, 349
 Winchester Model 73 404
 Wladyslaw Zamoyski 314
 yağma 10, 43, 64, 105, 109, 154-156, 158, 184, 187, 231, 234
 Yahniler taarruzu 393, 394
 Yahudi 67, 68, 208, 365, 444, 457
 Yakup Şevki Paşa (Subaşı) 546
 yanaşık düzen 295
 Yalık kalesi 183
 Yanya 231, 234, 296, 421, 425, 453, 458-462, 468, 478, 479
 yardımcı birlikler 112, 153
 yarı paralı asker 36, 110
 Yasin Hilmi Bey, Bağdatlı 263, 543
 Yaya Ocağı 27, 29, 32, 119
 yayalar 28, 47, 112
 Yedi Yıl Savaşı 214
 Yemen Ordusu 363
 Yemen, 138, 139, 410, 412, 452, 459, 486
 Yeni Osmanlılar 369
 yeniçeri 32, 36, 57, 66, 68, 69, 73, 75, 79-81, 89, 125, 130, 135, 165-167, 182, 198, 224, 233, 237, 238, 239
 katar ağaları 72
 kethüdabey 239
 odabaşı 72, 74, 239
 yeniçeri ağası 72
 Yenişehir (Larissa) 421, 423
 Yergöğü 108, 109
 Yeşilköy (Ayastefanos) 264, 389
 Yıldırım Ordular Grubu (Heeres Gruppen Kommando F) 527, 528, 530, 534
 Yozgat 231
 Yörük 40, 114, 155, 278
 Yudenich, General 517, 518, 520
 Yunanistan, 116, 117, 273, 292, 296, 356, 375, 389, 420, 421, 428, 430, 432, 441, 454, 458, 497, 503
 Yunan İsyanı 273, 282, 285, 289, 296, 299, 429
 Yusuf Paşa, Koca 225
 Yusuf Ziya Paşa 229, 230
 zağarcı 69
 zanaatkâr 44, 89, 178
 zaptiye, zaptiyelik 99, 102, 368, 377, 408, 412, 427, 428, 538
 zayıat 6, 36, 40, 43, 45, 46, 63, 64, 91, 95, 105, 126, 130, 135, 142, 185, 188, 189, 195, 230, 286, 295, 334, 335, 337, 340, 342-344, 352, 361, 376, 377, 381, 390, 392, 396, 420, 423, 425, 448, 449, 455, 468, 493, 496, 506-508, 514, 515, 518, 524, 526, 529, 530, 534, 545, 551
 zeamet 96, 98
 Zeki Paşa, Halepli 416, 457, 458
 Zenberekçi Ortası 69
 Zenta 190
 zırh 4, 46, 88, 98
 zırhlı 358, 376, 499
 zikzak yaklaşma yolları 382
 zimmet 202
 Zitvatorok Antlaşması 143, 144, 145, 149